

Sucaritamisra: Mimamsaslokavarttikakasika

Based on the ed. by K. Sāmbaśiva Śāstrī.

The Mimāṃsāslokaṅkā with the Commentary Kāśikā of Sucaritamīśra.

Trivandrum 1926, 1929, 1943. (Trivandrum Sanskrit Series, 90, 99, 150)

Provided by Helmut Krasser, Wien

{n,n} = {part,page}

THIS [GRETIL](#) TEXT FILE IS FOR REFERENCE PURPOSES ONLY!
COPYRIGHT AND TERMS OF USAGE AS FOR SOURCE FILE.

Text converted to Unicode (UTF-8).

(This file is to be used with a UTF-8 font and your browser's VIEW configuration set to UTF-8.)

description:	multibyte sequence:
long a	ā
long A	Ā
long i	ī
long I	Ī
long u	ū
long U	Ū
vocalic r	ṛ
vocalic R	Ṛ
long vocalic r	ṝ
vocalic l	ḷ
long vocalic l	ḹ
velar n	ṇ
velar N	Ṇ
palatal n	ṅ
palatal N	Ṅ
retroflex t	ṭ
retroflex T	Ṭ
retroflex d	ḍ
retroflex D	Ḍ
retroflex n	ṇ
retroflex N	Ṇ
palatal s	ś
palatal S	Ś
retroflex s	ṣ
retroflex S	Ṣ
anusvara	ṁ
visarga	ḥ
long e	ē
long o	ō
l underbar	ḷ
r underbar	ṛ
n underbar	ṇ

k underbar

ḵ

t underbar

ṭ

Unless indicated otherwise, accents have been dropped in order to facilitate word search.

For a comprehensive list of GRETIL encodings and formats see:
www.sub.uni-goettingen.de/ebene_1/fiindolo/gretil/gretldiac.pdf
 and
www.sub.uni-goettingen.de/ebene_1/fiindolo/gretil/gretldias.pdf

Part I

01 pratijñāsūtra

{1,1} vārttikārambhe śiṣṭācāram anuvidadhāno maṅgalaṃ tāvat karoti -- **viśuddheti**. dṛṣṭā hi śiṣṭānām pravṛtṭiḥ sarvakāryeṣu maṅgalācaraṇapūrvikā. maṅgalaṃ ca devatāstutinamaskārādi. asya ca niyogataḥ phalavatkāryāntarārambhasaṃyogāt sāksād aphalatvāc ca phalavatsannidhāvaphalaṃ tadaṅgam iti nyāyena kāryāntaraśeṣatve 'vadhṛte satyārambhasya samāptiparyantatvād apekṣitāvighnāparisamāptiḥ phalam. apekṣitavidher anapekṣitavidhānaṃ durbalam iti nyāyena phalāntarakalpanāyā durbalatvāt. ato yathā sāmpradāyikam adhyāyanādhyāyādi svādhyāyāvighnārtham evam idam api. tad ayam arthaḥ -- viśuddhau jñānadehau yasya sa tathoktaḥ. viśuddhaṃ ca bhagavato jñānaṃ rāgādibhir jñānakāraṇānām adūṣitatvād, dehaś cāyonijatvād vividhagarbhavedanāvīrahāc ca. trivedī ca tasya cakṣur iti gaṇo vādaḥ, asandigdihāvīparītaspaṣṭavedārthaprakāśakatvāt. divyaṃ cātīndriyārthagocaratvāt. bhautikaṃ hi cakṣuḥ pratyutpannārthaviṣayam. idam tv anāgatādiviṣayaṃ divyam iti. śreyasaś ca hitāhitapṛāptiparihārātmano bhagavān nimittam. somārdhadhāriṇe, somakalādhāriṇe. nama iti. yady api vīgrahādīpañcakaṃ devatādīhikarāṇe nirākariṣyate, tathāpyājyādīstotravat pradhānakarmaṇa eva devatāstuter evaṅkṛtāyāḥ phalam ity adoṣa iti || 1 ||

{1,2} vidyāgurūṇām idānīm stutinamaskārau karoti -- **abhivandyeti**. śiṣyadhīpadminīnām ravīn iva vikāsakān gurūnādaḥ vande. tato vārttikaṃ kariṣye. teṣāṃ eva prasādena dṛṣṭenārthatattvopadeśenādīdṛṣṭena ca stutinamaskārabhuvā. gurvanugamanādayo 'pi hy ācārapramāṇakā eva. vārttikagrahaṇena ca duruktabhāṅgam anuktavacanāṃ ca samādhatte. mīmāṃsāsābdena nyāyāśāstram idam ato nyāyānusāreṇādīhikarāṇabhāṅgādyadūṣaṇam iti darśayati. ślokapadena ca lāghavavikāsaṃ kṣīpāma iti darśayati. tataś ca sūtrītaprāyam imam artham avahitā jññāsavo bhāvaviṣyantīti tātparyārtha iti || 2 ||

samprati lokayātrāmādiyamāṇo ye 'tyantaparārthāḥ svopakāram agaṇayanto 'pi paropakārāya yatante santastān pratyāha -- **tad vidvāmsa** iti. asūyavo matsarāḥ tato 'nye 'nasūyava iti || 3 ||

ye tu madhyasthā guṇadoṣanirūpaṇena doṣavantam apahāya guṇavantam upādadate, tān prati parīkṣāvīśeṣārtham arthayate -- **na cātreti**. (madīye prabandhe 'smin guṇadoṣa)vati yugapad guṇadoṣau nirūpayantu bhavantaḥ. anyathā guṇānupekṣya doṣeṣu nirūpyamāṇeṣu doṣanirbhāvānaikamanasām asanto doṣāḥ prakāśeran iti || 4 ||

idānīm durjanān prati sadaṅgam āha -- **kuto veti**. ye vyaṃ parasthān api doṣān na mṛṣyāmaḥ, te kathaṃ svagrantheṣu doṣānupādādīmahī. na cāsmābhir anupāttān doṣān sūrayo grahītum arhantīti || 5 ||

{1,3} samprati matsarā nūnaṃ dūṣayiṣyanti mannibandhanam. atas taddoṣodbhāvanena śūsṛṣūṇām utsāhabhaṅgo mā bhūd ity evam artham āha -- **nirdoṣatveti**. prasiddhātīśayāv api mokṣasvargau prati nāstikā vivadante. vadanti ca -- sukhaduḥkhe laukike svarganarakau iti. mokṣe ca sadbhāvataḥ prabhṛti vivādaḥ. eke hi nāsti mokṣa iti vadanti. anye punaḥ sakalaviṣayoparāgarahitam saṃvedanapravāham apavargam āhuḥ. anye taduparamam. apare sakalavaiśeṣikātmaguṇocchedalakṣaṇaṃ nīratīśayam aviṣayapariṣvaṅgajam anavasānam ānandasandoham. apare ca pūrve ca bhrāntisamutthair nānāvikalpaiḥ pāramārthikamokṣasvarūpam apalapanty eveti || 6 ||

api ca yadi nāma śūsṛṣavo mannibandhane doṣānupalabhante, tathāpy aham anapavādyāḥ. na hy ahaṃ svatantraḥ kiñcidabhidadhe. āgamānusāriṇas tu me yathāgamam vartamānasya skhalitam api daivād avarjanīyatayāpannam ity upekṣaṇīyam eva. na hi kim apy abhīmataṃ vastu nirdoṣaṃ bhavati. doṣāṃs tu samādhāya guṇā upajīvitavyā ity āha -- **āgameti**. satāṃ hi mārgo 'yam āgamānusāro nāma. tad iha bahulaṃ guṇā eva. doṣāḥ tu kathañcit santo 'py alpatvād asatkalpā ity upekṣitavyā ity || 7 ||

kiñcāstu tāvad asmādīdṛṣānām kavīpravīrāṇām āgamānusāriṇyo vācaḥ śobhanta iti. anyasyāpi śraddadhānasya trayīmārgānusāriṇī yathākathañcīdarabdā kṣiṣṭā alpasārāpi vāgvṛtṭiḥ śobhate. asmākaṃ tu bahusārā akleśanīrmitā śobhatetarām ity āha -- **yatheti** || 8 ||

{1,4} nanu kimaṅgabhūtāyāṃ mīmāṃsāyāṃ vārttikam praṇīyate, vedā eva sāksād vyākhyāyantām ata āha -- **mīmāṃseti**. vedā eva saṃśayapūrvottarapakṣakrameṇa vyākhyāyamānā mano harantitarāṃ, na tu mantrabrāhmaṇabhāṣyaprasthānena. mīmāṃsayaiva tu te tathāvyākhyāyanta iti tatraiva vārttikam kartum me tṛṣṇā vardhata iti || 9 ||

nanu mīmāṃsāyāṃ api cirantanibandhanāni santīti kiṃ mudhā prayasyate. ata āha -- **prāyeṇeti**. lokāyatam nāma nāstikānām tantram. tadbhāvamāpādītā nānāpasiddhāntasaṅgrahaṇa. tāmāstikapathe kartum ayam yatnaḥ kṛta iti. āsaṃśāyāṃ vartamāne 'rthe vā kto varṇanīya iti || 10 ||

ity upoddhātaḥ

sūtratātparyam idāṅīm darśayati -- **atheti**. idam hi sūtram dharmākhyam asya śāstrasya pratipādyatayā viśayabhūtam prayojanam vaktum kṛtam. ādyam iti prayojanābhīdhānasthānam iti darśayati. yady api dharmo 'sya prayojanam iti na kaṅthenoktam, tathāpi jijñāsākarmabhūto dharmo ity ācakṣāṇenāpuruṣārthajñānasyāniṣtatvāt puruṣārthībhūto dharmo prayojanam iti sūcitam iti sūtram ity uktam. kṛtapadena ca kṛtrimam idam ataḥ pramāṇāntareṇa gurukulavāsāvasānanivṛttiparam api vyākhyāyamānam na doṣam āvahaṭīti darśayati. nitye {1,5} hi yāvadvacanam vācanikam. pauraṣeyam tu pramāṇāntarabalenānyārtham api pratibhāsamānam anyaparayatayā pratipādyata iti || 11 ||

nanu kiṃ prayojanābhīdhānena. śāstram eva praṇīyatām. prayojanābhīdhānam hi śāstrād bahirbhūtam śāstram praṇetukāmasya na yuktam. kiñ cāsya prayojanam. prayojanaviśeṣāt śāstreṣu śūsrūṣupravṛttir iti cet. tan na. na hi prekṣāvātām puṃvacanād evam ayam artha iti viśvāso yuktaḥ, viśeṣato hetudarśanāt. anyārtham api śāstram dharmaprayojanatayā śrotṛṇ pravartayitum ayam āheti śāṅkāmānā nāśvaseyuḥ. ato mandaphalam prayojanavacanam ata āha -- **sarvasyete**. yad anyadalpāyāsasādhyam api kiñcit śāstram laukikam vaudanapākādi karma, tad apy anuktaprayojanam nādrīyante. kiṃ punar mīmāṃsām iti yuktaḥ śāstrārambhe prayojanairdeśaḥ. yat tu puṃvacanād anāśvāso iti, tan na. āptānāptaviśeṣāt. vaksyati hi -- tac cet pratyayitāt iti bhāṣyakāraḥ. jaiminiś ca api vā kāraṇāgrahaṇe prayuktāni praṭīyeran (1.3.7) iti. yat tu vipralipsamāno brūta iti. tan na. na hy asya maharṣer anṛtavacanam sambhavati. na cāsya vipralambhe prayojanam kiñcid upalabhyate. yadi śrotāraḥ pravartantām iti, kim asya tair aphale 'dharmaphale vā dharmacchalena pravartitaiḥ. pratyutādharmā evāsya śiṣyān bhrāmayato mahān doṣa āpadyeta. na ca paramadhārmiko 'dharmam ācaratīty utprekṣitum api śakyam. na ca tantrakāras tantraprayojane bhrāmyatīti sambhavyate. ata evāsambhavadbhramavipralambhatvād ṛṣṇām aṣṭakādismaraṇāni śrutimūlānīti smṛtyadhikaraṇe vaksyate. sarvapuruṣavacanāviśvāse[1] punas tad api bhajyete[2]yuktam prayojanābhīdhānam iti || 12 ||

NOTES

[1] nānāśvā

[2] sū

sarvasyaiveti kākvā[3]mīmāṃsāyāṃ viśeṣo yo 'ntarṇīstastamabhidhyotayati -- **mīmāṃsākhyeti**. śāstrāntarāṇi hi[4]vācyaikaviśayanibandhanāni {1,6}vyākaraṇādīni. mīmāṃsākhyā tv iyaṃ vidyā bahūni vidyāntarāṇi vedatadaṅgādīny upāyabhūtānyāśritā. na hy asyāstair yathāvadavijñātair arthaḥ[5]śakyānirṇayaḥ. tadyam upāyataḥ svarūpataś ca pracitā śrotṛṇām śravaṇecchām api kārayitum anuktaprayojanā satī na śakyetei yuktam prayojanābhīdhānam iti || 13 ||

NOTES

[3] kvā yo viśeṣo 'nta (KHA)

[4] vyaktaika (KA)

[5] rthanirṇaya śakyāḥ. ta (KHA)

api ca vidyāntarāṇy anuktaprayojanāni niṣprayojanāni manyamānā jijñāsavo yadi nāma na jānīran mandaśraddhayā vā pravartamānā na samyag vidyuh, tathāpi tebhyo 'jñātaḥ durjñātebhyo 'narthaprāptis tāvan na sambhavati. mīmāṃsāyāṃ tv ihājñāte durjñāte vā pūrvottarapakṣanyāyamārge vivekābhāvāt pūrvapakṣam eva siddhāntam manyamānās tadanurūpam ceṣṭeran. tatra nityanaimittikayor akaraṇād asamyakkarāṇād vā mahāntam anartham prāpnuyuḥ iti yatnenopacaritavyā mīmāṃseti ślokadvayenāha -- **vidyāntareṣv** iti. nanu tathā vidyāntarānabhijñe 'pi duṣyatya eva. tathā hi -- vyākaraṇānabhijñe 'pi tāvad yajñe 'paśabdaṃ prayuṅjānaḥ pratyavaiti. śrūyate hi tasmād brāhmaṇena na mlecchitavyam mleccho ha vā eṣa yadapaśabdaḥ iti. ucyate. ko vāha na śāstrāntarānabhijñāne 'pi doṣo bhaved iti. alpabhūyastve tu viśeṣaḥ. mīmāṃsā hi sarvaśāstragatājñānasandehaviparyayavyudāsakṣamanyāyanibandhanātmikā.[6]tad asyām ajñātāyāṃ na kiñcid api jñātam bhavati. ato mahāntam anartham prāpnoti.[7]ata evāha **mahān doṣa** iti || 14-15 ||

NOTES

[6] tasyā (KA)

[7] pnuyāt

yataś ca yatnenopacaritavyā mīmāṃsā, tasmād yuktam sūtrakṛtām svayaṃ prayojanābhidhānam ity āha -- **tasmād** iti. nanu[8]tathāpi pāṇineva {1,7} bhāṣyakārādibhiḥ kariṣyamāṇo yatnaḥ[9]kasmān na jaimininopekṣitaḥ, ata āha **yad** iti. yat tena jaimininoktam tad eva bhāṣyakārādayaḥ katham nāma vadeyur iti. itarathā svacchandāḥ ko vetti kīdrk prayojanam abhidadhyur iti. tathā hi vyākaraṇe sūtrakṛtopekṣitam prayojanam anekadhā vyākhyātr̥bhīr vikalpitam. tathā hi -- prathamam sādhuśabdajñāne dharma ity abhidhāya punaḥ śāstrapūrve prayoge 'bhyudaya ity uktam iti. satyam evaṃ, yuktam tāvat prayojanābhidhānam iti || [16] ||

NOTES

[8] nu yady evaṃ pā (KHA)

[9] tnaḥ jaimininā kṣenopītaḥ kasmād ataḥ

athaitena prayojanenāsyā śāstrasyāyaṃ sambandha ity api sūtrakāryasya yuktam vaktum. ajñātaprayojanam ivāviditasambandham api śrotuṃ nādriyante śiṣyāḥ. tasmāt saha prayojanena asya sambandho vācyā iti codayati -- **siddhārtham** iti || 17 ||

pariharati -- **śāstram** iti. yadaivāsyā śāstrasyedaṃ prayojanam ity uktam, tadaiva tayor upāyopeyalakṣaṇaḥ sambandho 'rthād ukta eva. na caivam arthaprāptam artham sūtrakārā akṣarair nibadhnanti, asūtratvaprasaṅgād iti || 18 ||

nanu yadi nāma sūtrakāreṇa prayojanād bhedena sambandho nopāttaḥ, vyākhyātr̥bhīḥ tu vyajyatām. kathite hi vyaktam sambandhe śrotāraḥ pravartante. ata eva śāstrāntareṣv api sambandhaḥ sphuṭam[10]upadarśitaḥ. tathā hi śiṣyaprasnānantaram kaṇabhujā tantram praṇītam ity arthamālāyām uktam ity āha -- **siddhir** iti || 19 ||

NOTES

[10] spaṣṭam iva da (KA, KHA)

{1,8} avispaṣṭīkṛte tu sambandhe vyākhyātr̥bhīr asambaddhapralāpī sūtrakāra ity āha -- **yāvad** iti || 20 ||

pariharati -- **iheti**. evaṃ hi manyate -- tatra nāma vārttikakārāḥ klīsnanti yan na bhāṣyakāreṇoktam. iha tu bhāṣyakāreṇaiva dharmāḥ prasiddho vā syād aprasiddho vā ity ākṣipya sambandho vakṣyate athavārthavat ityādineti na pṛthak sambandho 'bhidhānīyaḥ sambandhabhāṣyavivarāṇa[11]eva tu yatitavyam iti || 21 ||

NOTES

[11] śya e (KA)

kaścit punar atraivam āha -- yathārvācīnā vyākhyātāro na pṛthak sambandham abhidadhati tathā bhāṣyakāryāpi sambandhavacanam ayuktam, sūtrakāreṇaivāthaśabdaṃ prayuñjānenādhyayanakriyānantaryalakṣaṇasya śāstrasambandhasyoktatvāt. yathā athāto dharmam vyākhyāsyāmaḥ iti śiṣyaprasnānantaram śāstram praṇayāma iti kāśyapenoktam iti. tam pratyāha -- **na cāpīti**. adhyayanajñānecchākriyayor hy ānantaryalakṣaṇam sambandham athaśabdo vadati. te ca kriye śāstrād[12]barhīrbhūte. sannantasāmānyamātreṇa jijñāsāmīmāṃsayor aikyaṃ manvānānām ayaṃ bhrama ity || 22 ||

NOTES

[12] pṛthagbhū (KHA)

na param anupāttaḥ sambandhaḥ, niṣprajoyanaś cety āha -- **yo 'pī**tidvayena. kāṇāde hi tantre kriyānantaryarūpaḥ sambandho darśitaḥ. evaṃ hi tatra bhāṣyakāreṇoktaṃ - ko dharma ityādikān śiṣyēnodīritān pañca {1,9} praśnānapekṣyāha -- **athāto dharmam vyākhyāsyāmaḥ** iti. guruparvakramātmakaś ca sambandho yatthehaiva kaiścid uktaḥ brahmā maheśvaro vā mīmāṃsām prajāpataye provāca, prajāpatir indrāya, indra ādityāyetyevamādi. parvānyavacchedāḥ gurūṇām parvāni guruparvāni guruparvaṇām kramo guruparvakrama iti vighrahaḥ. na cātra dvididho hy ayam sambandha upayujyate. na hi tasya sambandhasya tadrūpasadasadbhāvayoḥ satoḥ śrotuḥ śāstre pravṛttinivṛtṭyor viśeṣa upalabhyate śāstraviśeṣe vā jñāna iti vidhiniśedhayoḥ kārye pravṛttinivṛtṭi. tābhyām te lakṣyatīti || 23-24 ||

yato 'yam sambandho niṣprajoyanaḥ, tasmād ye sūtravyākhyānāṅgaṃ sambandham abhidhīṣanti, taiḥ sopapattikāḥ saprajoyanaś ca sambandho vācyāḥ. yathātra śābare bhāṣye kṛtam ity āha -- **tasmād** iti. śāstram avatāryate 'neneti akartari ca kārake samjñāyām (Pā 3.3.19) iti karaṇe ghañ. śāstrāvātāraś cāsau sambandhaś ceti śāstrāvātārasambandhaḥ. sa copāyopeyalakṣaṇa ity uktam iti || 25 ||

bhāṣyam idānīm anusandhatte -- **loka** iti. nanu yatraiva bhāṣyam saṅgacchate sa evārtho vyākhyātum ucitaḥ. katham ṣaḍarthān sampracakṣate. ata āha -- **bhāṣyakārānusāreṇeti**. etad uktaṃ bhavati sarvatra bhāṣyam saṅgacchata iti. katham punar anekārtham ekaṃ vākyam, arthaikatvena hy ekavākyatām vakṣyati arthaikatvād ekaṃ vākyam iti. ata āha -- **prayuktasyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- puruṣaprayuktam idaṃ vākyam. puruṣaś tu pramāṇāntareṅartham viditvā bahvabhiprāyam apy ekaṃ vākyam prayuñjānā drṣyante. yathā śveto dhāvati alambusānām yāte. vaidike tv ayam niyama ekaṃ ekārtham iti. yathāśabdaṃ hi tatrārthe sampratyaḥ, pramāṇāntarābhāvāt. tad uktaṃ -

bahvabhiprāyam apy ekaṃ puruṣaś tu prayuñjate |

{1,10} iti. nanu ca sānnidhānāt prathamasūtragatāthaśabdādūṣaṇam evāsya bhāṣyasyārtho yuktaḥ katham sarvaśāstragatasūtravyākhyānāṅgatvam ata āha -- **ādita** iti. evaṃ hi manyate -- sarvādaḥ prayuktam idaṃ vākyam. ataḥ sūtrasamudāyasyaivedamād imaṃ sthānam iti na sthānato viśeṣalābhaḥ. pratyuta sūtreṣv iti bahuvacanasāmṛthyasvarūpalingānuurodhena sarvasūtraviśayatvam eva spaṣṭam prakāśata iti. nanu tatra loke 'yam athaśabda ityādibhāṣyaikavākyatāpannasya bhāṣyasyāthaśabdādūṣaṇārthatvam eva spaṣṭam [13] prakāśate. na hy anyathā tad ekavākyatopapadyate. ata āha -- **pṛthag** iti. yatnagauravaṃ prasajyety evam antasya tatretyādikāt pṛthakkr [14] tasya pañca vyākhyāvikalpā bhavanti. tadekavākyatāpannasyāthaśabdādūṣaṇam evārtha iti || 26 ||

NOTES

[13] ṣṭam avagamyate

[14] gbhū

ṣaḍarthān idānīm sukhagrahaṅartham uddīṣati -- **sarvavyākhyeti**. te ca yathāśvam avasare vakṣyanta iti || 27 ||

sarvavyākhyāṃ tāvad vivṛṇoti -- **sādharmaṇi**. bhāṣyakāreṇa hi dvidhā sūtravyākhyā kṛtā. ekā sarvārthā yeyam loka ityādikā. pratisūtragatā [15] tu viśiṣṭā. samāsavyāsābhyām hi viduṣām arthāḥ adhāraṇam iṣṭim iti || 28 ||

NOTES

[15] gocarā tu (KHA)

atra bhāṣyakāreṇa loke yeṣv artheṣu prasiddhāni padāni tāni sati sambhave tadarthāny eva sūtreṣv ity avagantavyam iti pravṛttir upadarśitā. tathā nādhyāhārādibhir ityādinā nivṛtṭiḥ. tad iha pravṛttinivṛtṭi tāvat svarūpato darśite. pravṛttipurassārī ca nivṛtṭiḥ. tathā prasiddhāni padāni {1,11} padāny agre 'bhidhāya tadarthāny eva sūtreṣv iti paścāt sūtrāṇi darśitāni. tad iha sarvatra vārttikakārah padavinyāsaviśeṣeṇa tātparyam āha -- **pravṛttir** iti. pravṛttinivṛtṭi śabdau prayuñjāno dvidhaiva pravṛttinivṛtṭibhyām sūtrāṇi pravartanta iti bhāṣyākṛtoktam iti darśayati. tayoś ca kramaviśeṣeṇa bhāṣyakārasyāpi pravṛttipūrvikā nivṛttir vyutpādyeti darśayati. tathā padasūtrayoḥ paurvāparyavivakṣayā bhāṣyakārasyāpi padārthapūrvako vākyārtho 'bhimata iti [16] sūcyati. tad ayam arthaḥ -- yeyam prasiddhārthagrahaṇam kartavyam iti pravṛtṭiḥ, sā teṣu padeṣu prasiddhārtho grahītavya iti yāvat. yā ca vākyadoṣāṅgānāḥ adhyāhārādīnā nivṛtṭiḥ, sā sūtreṣu naiṣām adhyāhārādibhir arthava [17] rṇaṇam kāryam iti. atra bhāṣyam sati sambhava iti. tasyārtham āha -- **vedavākyāvīruddheṣv** iti. vedavākyāvīruddheṣu padeṣu sūtreṣu ca prasiddhārthagrahaṇapravṛttir adhyāhārādinivṛtṭiś ca, na tu sarveṣu viruddheṣv api keṣucit padeṣu sūtreṣu ca. tatra viparīte pravṛttinivṛtṭi. tad idaṃ sati sambhava ity anenoktam. evaṃ [18] vedāvirodhasambhave kāryam idaṃ nānyatheti || 29 ||

NOTES

- [16] darśaya
 [17] rthopava
 [18] sati ve (KHA)

nanu yuktaṃ tāvataḥ padeṣu pravṛttir iti. kathaṃ sūtrasamśrayā nivṛtṭiḥ yāvataḥ padāny eva tu pradhānatayā prakṛtāni eṣāṃ iti sarvanāmnā parāmarśam arhanti. pradhānagocaratayā vyutpatteḥ. na hy eṣa daṇḍa iṣṭakākūṭe tiṣṭhati praharānenety ukte iṣṭakākūṭeneti gamyate, api tarhi daṇḍeneti. daṇḍaviśeṣaṇatayopāttatvādiṣṭakākūṭasya. tadvad ihāpi padaviśeṣāni sūtrāṇi na parāmarśārhanīti. ata āha -- **adhyāhārasyeti**. ayam arthaḥ -- yatrādhyāhārādayaḥ prasajanti tatraiva niṣedham arhanti, prāptipūrvakatvāt prati śedhasya. na ceḥa tau padeṣu sambhavataḥ. adhyāhāro nāma nyūnavākyapūraṇasamarthādhikapadāharaṇātmakaḥ. sa ca na padeṣu sambhavati, apabhraṃśatvena nyūnapadaprayogāsambhavāt. vyatyāso hi vyavahitakalpanā. sā cānyatra sthitasānyatra sañcāraḥ. na cāsau niyatapaurvāryaprakṛtipratyayātmake pade sambhavati, padanāśaprasaṅgāt. ataḥ sūtrāṇy eva sambhavadadhyāhārādikāni {1,12} eṣāṃ iti sarvanāmnā parāmarśam arhanti. nanu vipariṇāmaguṇakalpane padadharmāv eva. pade hi prakṛtiḥ pratyayo vā vipariṇamati. yathā -- pratigrhṇīyād iti pratigrāhayed iti bhavati. viprakarṣa iti ca viprakarṣād iti bhavati. guṇakalpanāpi padagocarā. sā yathautpattikādipadeṣu vakṣyate. vākyeṣu tu nānayoḥ sambhavaḥ. na hi padasamudāyo vipariṇamati. na ca gauṇo bhavati. ato na padasūtrayoḥ kaścid viśeṣaḥ. ucyate -- vākyam hi nāma na padebhyo vyatiriktam anyad eva kim api tattvam. api tarhi padāny evaikakāryapariṣvaṅgasamāsādītasamanvayāni. tad iha yuktaṃ yat padadharmo 'py anvetīti. ataḥ prasajataḥ padadvāreṇa vākyeṣu vipariṇāmaguṇakalpane iti pratiśedhādhāratvopapattiḥ. vākyadharmayoḥ tu padamātre na kathañcit prasaktir iti na tanniśedho yuktaḥ. tasmād yuktaṃ adhyāhārādiniśedhārtham eṣāṃ iti sarvanāmnā sūtrāṇām abhidhānam iti || 30 ||

atra bhāṣyakāreṇa sarvavyākhyāprajoyanam abhidhatoktam evaṃ vedavākyānyevaibhir vicāryante iti. tasyārthaḥ -- sādharmaṇavyākhyayaiva sūtrāṇām vyākhyātatvān na punas tāni vyākhyeyāni. vedavākyāny eva taiḥ pariñātārthair vyākhyātvānīti. tad ayuktam. uktaṃ hi --

sādharmaṇī viśiṣṭā ca sūtravyākhyā dvidhā kṛtā |

iti. ato viśiṣṭavyākhyayāpi sūtrāṇām spṛśyamānatvāt kathaṃ vedavākyāny evetyavadhāraṇopapattir ity ata āha -- **evaśabda** iti. yatnagauravaparihārārtho hi viśeṣavyākhyāpratyādeśaḥ. gauravaṃ ca padacchedādiprapaṅcena tārkkikavat kriyamāṇyām vyākhyāyām āpadyate. na ceḥa tathā kariṣyate. ato 'lpasya viśeṣasya sūtragatasya vācyatvād avadhāraṇam kṛtam ity adoṣa iti. aparam api itarathā yatnagauravaṃ prasajyete bhāṣyam. tasyāyam arthaḥ -- vedavākyāny eva tāvad vyākhyeyāni. yadi tv idaṃ vyākhyānam vedasūtrobhayagocaratayā varṇyate, tato yatnagauravaṃ āpadyata iti. tadāha -- **asyeti**. bhāṣyam vyācakṣāṇo vyākhyeyā ity ataḥ prakṛtam vyākhyānam asyeti {1,13} parāmṛsati. yadiha vedās ca sūtrāṇi ca vyākhyāyante, tato vyākhyānavṛttau yatnagauravaṃ prasajyeta. dravyabhede 'pi hi kriyāvṛttir dṛṣṭā yathāṣṭakṛtvo brāhmaṇā bhuktavanta iti. atra codayati -- **prasiddheti**. [19]svataḥsiddham eva hy avirodhe prasiddhāthagrahaṇam adhyāhārādivarjanam ca kim anenokteneti. pariharati -- **na doṣa** iti. na hi vedavadaprāpta[20]viśayam bhāṣyam iti || 31 ||

NOTES

- [19] svarasasi
 [20] ptārthavi

tathāpy anuktasujñānasyārthasya punarvacanam prajoyanāpekṣam iva dṛśyata iti manvānam[21]prati prajoyanam āha -- **vyākhyāṅgatveti**. yo nāma tantrāntare 'dhyāhārādi svaparibhāṣā vā guṇavṛddhyādikā dṛṣṭety atrāpi[22]tat prajoyayati tasya kṛte śāstrasvarūpam anena nirūpyate, adhyāhārādivarjitam eva vyākhyānam mīmāṃsāyām upapannam iti || 32 ||

NOTES

- [21] naḥ prayo
 [22] pi tāḥ pra

yasya tu mandaphalatvād evam apy aparitoṣaḥ, taṃ pratyanyathā varṇayati -- **vṛṭtyantareṣv** iti. keṣāñcid dhi bhavadāsādīnām vṛṭtyantareṣu śabdānām alaukiko 'rtha upavarṇitaḥ. te 'nena bhāṣyeṇopālabyante. yāvad dhi pūrvagranthadoṣodbhāvanena svagranthaguṇavattākhyāpanena vā viśeṣo na pradarśyate,[23]tāvan na śrotāraḥ śrotum ādriyeran. atyuta pūrvagranthān evāyam alpāntaraṃ corayatīti vadadbhir asūyakaiḥ śuśrūṣūṇām utsāhabhaṅgo yujyeta. ataḥ prayojanavān eva paropālambha iti || 33 ||

NOTES

[23] darśitaḥ tā (KHA)

kva punarbhavadāsenālaukikārthagrahaṇam kṛtam yad evam upālabyate. ata āha -- **athāta** iti. śabdārthān iha lokyate iti vṛddhavyavahāro lokaḥ. tatra prthakpadatvam evāthātaś śabdāy dr̥ṣṭam. yathā -- bhuktavānāyam atha vrajātīti. {1,14}na bhuktavānā na vrajātīti. na tv anayor ānantaryamātre dr̥ṣṭacarah samsargaḥ. yo 'pi ca athātaḥ śeṣalakṣaṇam (JaiSū 3.1.1) athāto 'gnim agniṣṭomenānuyajātīti samsargaḥ, tatrāpi kevalātaś[24]śabdavedanīyam evānantaryam. bhavadāsenā cōktam --

NOTES

[24] lāthātaḥ śa

athāta ity ayam śabda ānantarye prayujyate[25]

NOTES

[25] vartate

iti. tenāsya padasamudāyasya tādarthyaṃ narte paribhāṣādibhiḥ[26]sidhyatīti. ādiśabdena paraiḥ saṅgānam lakṣaṇām cāheti || 34 ||

NOTES

[26] śām si

atredānīm bhāṣyaṃ yojayati -- **prasiddheti**. bhavadāsenā hy atāś śabdasya hetvarthatvaṃ prasiddham apalapitam. aprasiddhānantaryagocaratvaṃ ca kalpitam. idaṃ ca sati[27]prasiddhārthasambhava na vṛttikāreṇa kāryam iti loka ityādigranthenoktam. sambhavati cātra prasiddhārthagrahaṇam. na hy atra pāṇinīneva jaiminīnā vṛddhirādaic (Pā 1.1.1) itivat svasamjñā praṇītā. tad idaṃ sati sambhava ity anenoktam iti veditavyam. kiṃ hi prasiddhenāparāddham yat[28] svarasasiddhamullaṅghyāprasiddho 'rthaḥ kalpyata iti || 35 ||

NOTES

[27] ti si (KHA)

[28] yad uktaṃ sva (KA)

api caivaṃ satyaprasiddhakalpiteṣu sūtrapadārtheṣu vyākhyāyamāneṣu punaś ca vedavākyeṣu yatnagauravaṃ prasajyata iti itarathetyādikenoktam ity āha -- **sūtrārthe kliṣyata** iti. svamanīṣākalpiteṣu sūtrapadārtheṣu vyākhyāyamāneṣu punaś ca vedavākyeṣu vaktur granthakārasya granthasandarbhapraṇayanena vyākhyātuś ca tadvyākhyānena śrotuś ca mahato granthasya śravaṇadhāraṇābhyaṃ mahān yatna āpadyata iti || 36 ||

yas tu manyate -- guṇavattaragranthanirmāṇe śravaṇād eva śrotāraḥ[29]śrotum{1,15}ādriyante kiṃ guṇagaṇahāriṇā daurjanyeneti, taṃ pratyarthāntaram avatārayati -- **na vyākhyāsyatīti**. eṣa hi bhāṣyakāraḥ sūtroccāraṇānantaraṃ vedavākyāny udāhṛtya saṃśayapūrvottarapakṣavibhāgenārthanirṇaye yatnaṃ kariṣyati, na sūtrāvayavavivaraṇādaram. tatra śrotīṇām āśānkā jāyeta kiṃ svid ayam ajñatayā sūtrāny upekṣitavān, āhosvid anarthakatvād, uta prasiddhatvād iti. tad ayam akuśalo bhāṣyakāraḥ yat sūtreṣu bhāṣyaṃ

kartum abhipravṛttas tāny upekṣitavān iti. imaṃ doṣaṃ vyākhyāpratyākhyānena pariharati. na vyaṃ anabhijñāḥ, na caitāni sūtrāṇy anarthakāni, codanārthaparatantratvān na vyākhyeyānīty upekṣitānīti || 37 ||

NOTES

[29] raḥ prapatsyanti kiṃ (KHA)

kiṃ punaś codanārthaparatantratve kāraṇam ata āha -- **prayāsa** iti. kiṃ punaḥ sūtreṣu na prayasyate. ata āha -- phalavattveti tavyontena. phalavanti hi vedavākyāni, phalavatkratupramitiḥpratyāsatteḥ. aphaḷāni sūtrāṇi, teṣāṃ anāsatteḥ. ata eva ca sūtraiḥ karaṇabhūtais codanārtha evopetavyaḥ, na punar upāyabhūtāni sūtrāṇy upekṣitavyāni. tad idaṃ vedavākyāny evaibhir[30]iti. bhāṣyakāreṇoktam iti veditavyam. iha hi vedavākyānāṃ prādhānyam upadiśati yat pradhānavibhaktiā samyujya nirdiśati vicāryanta iti. sūtrāṇi karaṇavibhaktiā tṛtīyayaibhir iti. nanu mā nāma sāksādaphalatvāt kevalāni sūtrāṇi vyākhyāyantām. ubhayaṃ tu vyākhyāyatām sūtrāṇi ca taiś ca vedavākyānīty ata āha -- **nobhayam** iti. ubhayaḥvyākhyāyām mudhā yatnagauravam āpadyata iti. idaṃ tu itarathetyādikenotatam iti veditavyam. nanu satyaṃ yatnagauravam. na tu mudhā. na hy avyākhyātaḥ sūtrārtho jñāyate. na ca tadanabhijño vedārthaṃ jñātum iṣṭe, tadupāyatvāt tasya. ata āha -- **padārthānām** iti. evaṃ hi manyate -- satyaṃ vedārthajñānopāyabhūtāni sūtrāṇi. {1,16} na tu tāny avyākhyāturjñātārthāni.[31]padārthās tāvat lokaprasiddhā eva. tatprasiddhyaiva ca tatpūrvako vākyārtho 'pi prasiddha eveti na kiñcid vyākhyeyam avaśiṣyata iti || 38-39 ||

NOTES

[30] bhir vicāryante iti draṣṭavyam. iha (KHA)

[31] nāni

atra ca pakṣe bhāṣyaṃ saṅgacchatetarām ity āha -- **evamśabdādika** iti. sarvavyākhyāyām hi viśeṣavyākhyāyā alpavād asattvam upacaritam. iha tu sarvathaiḥ sūtravyākhyā pratyākhyāyate ity avadhāraṇayatnagauravaparihārayor ubhayor upapattir iti. pakṣāntarābhidhitasayedānīm imam api pakṣaṃ dūṣayati -- padacchedādīti. yataḥ padacchedādī na karoti, tasmān nāyam abhinavo bhāṣyakāraḥ sūtrārthaṃ vijānīta iti bhavadāsatantropajīvibhir evaitat pratyākhyāpitam bubhutsujanotsāham apahantum iti || 40 || paramārthatas tu sūtrāṇāṃ tātparyam bravīty eva nyūnādhikādiḥpratyavekṣaṇaṃ ca tatra tatra karoty evety āha -- **bravīty eveti**. kva punaratiriktādīkṣate ata āha -- **nanv aśaktam** iti. codanāsūtra eva tāvat nanv aśaktam idaṃ sūtram imāv arthāv abhivaditum codanālakṣaṇo dharmo nendriyādilaṅkaṇaḥ, arthāś ca dharmo nānartha iti. ubhayaḥvivaṅśāyām vākyabheda āpadyate iti paricodya tat tu vaidikeṣu, na sūtreṣv iti parihariṣyati. tathā yajur lakṣaṇānantaram kiyad ekaṃ yajur iti yajuḥparimāṇajñāpanārtham uktam arthaikatvād ekaṃ vākyam sākāṅkṣam ced vibhāge syāt (Jai 2.1.46) iti. asyārthaḥ -- yāvanti padāny ekaprayojanāni pravibhajyamānāni sākāṅkṣāni ca, tāvāny ekaṃ vākyam iti. udāharaṇaṃ tu devasya tvā savituh prasava iti mantraḥ. atra hi sakalāsavitṛdiviśeṣaṇaviśiṣṭaikapradhānabhūtanirvāpapakāśanaṃ prayojanam. sarvāni ca devasya tv etyādīni[32]nirvāpamīty[33]ato vibhaktāni santi sākāṅkṣānīti devasya tvety upakramya nirvāpamītyantam ekaṃ vākyam iti sthite {1,17} avayavaprayojanābhidhitasayā bhāṣyakāreṇa pṛṣṭam atha kim artham ubhayaṃ sūtritram ayam arthaikatvād ekaṃ vākyam iti vibhāge sākāṅkṣam iti[34]ceti. tatra prayojanam uktam. bhavati hi kiñcidekārthaṃ na tu vibhāge sākāṅkṣam. yathā -- bhago vām vibhajatu. pūṣā vām vibhajatu. aryamā vām vibhajatu ityādi. atra hy ekavibhāgam abhivadantaḥ sarve ekārthāḥ santo 'pi nānāvākyatvaṃ pratipannāḥ. asati tu vibhāge sākāṅkṣam iti viśeṣaṇe ekārthatāmātreṇaiva sarveṣāṃ aikamantryam āpadyate iti. tathā vibhāge sākāṅkṣam ity etāvatyucyamāne syonaṃ te sadanaṃ karomi. gṛhṭasya dhārayā suśevam kalpayāmīti, tasmin sīdāmṛte pratitiṣṭha. vṛhīṇāṃ medha sumanasyamānaḥ ity anayor ekavākyatā vibhāge sākāṅkṣatvād āpadyate. tasmin sīdeti vibhaktam[35]sat sākāṅkṣam tadvṛttasya pūrvaprakṛtaparāmarasātmanas tena vinānupapatteḥ. saty api ca vibhaktasākāṅkṣatve prayojanabhedād vākyabhedaḥ. dve hi tatra prayojane. pūrvasya sadanakaraṇam uttarasya purodāśapratīṣṭhāpanam. evam ubhayoḥ prayojanam uktevānta upasamhṛtaṃ tasmāt samyak sūtritram iti. tathā viśāye pṛāyadarśanāt (Jai 2.3.16) iti sūtram. tatrodāharaṇāparijñānād agamakaṃ sūtram ity uktam. iha[36]hi samśāye pṛāyadarśanaṃ hetur nirdiśyate. tatra na vidmaḥ kaḥ samśāyaḥ, kutra vā samśāyaḥ, kasyām[37]pratiñāyām[38]pṛāyadarśanaṃ hetur ity evam ākṣipya vṛttikāramatena samāhitam. vṛttikāreṇa hi vatsam ālabheta vatsanikāntā hi paśavaḥ ity udāhṛtya vicāritam[39]kiṃ yāgacodaneyam utālabhamātraṃ vatsasamśkāra iti. tad iha mandāśankānirākaraṇārthaṃ sāmānyatodṛṣṭena pūrvapakṣitam. ālabhatiḥ kila pṛāṇidravyasaṃyukto yāgasāṅgato drṣṭaḥ, yathā yo dikṣito yadagnīsomīyam paśum ālabhata iti. tad ayam api pṛāṇidravyasaṃyogād yajimān iti bhavati mandāśankā. tām apanetum idaṃ uktam viśāye pṛāyadarśanād iti. asyārthaḥ -- vatsasamśkāraiḥ samabhivyāhṛto 'yam ālabhatiḥ. tad ayam api sāhacaryād vatsasamśkāra eveti bhavati matiḥ. yathā agryaprāye likhito 'grya iti. nanu liṅgam idaṃ. liṅgaṃ ca pramāṇaprāptam[40]abhidyotayati, na tu pṛāpayati. tat kutaḥ pṛāptasyedaṃ liṅgam iti vaktavyam. ucyate. na tāvad iha somena {1,18}yajetetivad yāgaḥ pratyakṣaḥ. na ca daikṣapaśvādivad anumīyate. tatra hi dravyadevatāsambandhānyathānupapattir yāgāvagame hetuḥ. iha tu na dravyaṃ devatāsaṃyuktam upalabhāmahe, dravyamātraḥruteḥ. ato drṣṭārtha evāyam vatsasamśkāra ālabhāḥ. sa hy ālabhyamāno gām prastāvaiṣyatiḥ bahvevañjātīyakam bhāṣyakāreṇa vyākhyātam ity ūhanīyam. ataḥ sūtravyākhyāpratyākhyāne sakalam evamādi bhāṣyakārasya viruddham āpadyata iti. yat tu pratyākhyāne kāraṇam uktam upāyabhūtāni vedārthajñāne sūtrāṇi, ataḥ kim ebhir vyākhyātaiḥ, upeya eva tu vedārtha ebhiḥ karaṇabhūtair vyākhyātavya iti. tad dūṣayati -- na ceti. yata eva ca tāny upāyabhūtāni, ata eva sutarām vyākhyeyāni. na hy upāyānabhijña upeyam avadhārayutum alam. nanu ca tāny api

vyākhyāyamānāni sādhyāni bhavēyuh. na cāsiddham asiddhenaiva sādhyate. ucyate. asiddham api sādhanam anyasādhitam kārye vyāpāryate, yathā dravyadevatopapādīto yāgaḥ phalabhāvanāyām, yathā cānyatarāsiddhāni sādhanāni sādhanāntarasiddhāni[41]sādhyam sādhyanty eveti || 41-42 ||

NOTES

[32] tyevamādī

[33] tyāntāni vibhajyamānāni sa (KHA)

[34] ti atra

[35] ktaṃ sarvaṃ sā (KHA)

[36] daṃ (KA)

[37] syāṃ ca pra (KHA)

[38] yāṃ he

[39] rayiṣyate kiṃ (KA)

[40] māñāntareṇaprāptārtham a (KHA)

[41] sādhitāni

satyam upāyānabhijñāsopeyāvadhāraṇā nāsti. upāyāntarād eva tu viditavedārthasya kiṃ sūtravyākhyayā. ata āha -- **nānyata** iti. ye hy anyata eva viditavedārthās teṣāṃ arthe naitāni sūtrāṇi jaiminīnā prāñītāni, bhāṣyakāreṇa ca vyākhyātāni. anyato 'nabhijñāṃs tu prati sūtrāṇi prāñītāni bhāṣyakāreṇa ca vyākhyātāni. na ca te 'vyākhyātam eva sūtrārtham unnayanti. na cānirṃtāsūtrārthā vedārtham avadhārayantīti yuktas tadartho vyākhyāprayāsa iti || 42cd ||

yad uktaṃ[42]padārthānām prasiddhatvāt iti, tannirācaṣṭe -- **pratyākhyānasyeti**. prasiddhapadārthakatvaṃ hi vedavākyānām apy avyākhyeyatvam āpādayati. {1,19}teṣv api hi lokaprasiddhāny eva padāni padārthās ca. vakṣyati hi ya eva laukikāḥ śabdās ta eva vaikikās ta eva teṣāṃ arthaḥ iti. tad idam uktaṃ tulyārthatvād iti. tulyā hi lokavedasūtreṣv api padārthā iti || 43 ||

NOTES

[42] d apy uktaṃ (KHA)

athaivam ucyate -- yad api vedavākyeṣu prasiddhā eva padārthāḥ, tathāpi vākyaṃtheṣu vacanavyaktiviśeṣānavadhāraṇād yathāyatham saṃśayāḥ samupanipatanīti tannirāsāya tatra vyākhyānam pravartata iti, tat sūtreṣv api samānam iti tadvyākhyāpratyākhyānam ayuktam ity āha -- **vākyaṃrtha** iti || 44 ||

api cāyaṃ bhāṣyakāraḥ sūtravyākhyām pratyācaksāṇaḥ spaṣṭam eva na vyākhyeyānītyācaksīta, etāvataiva pratyākhyāne sidhyati yad ayam adhyāhārādidoṣaduṣṭavyākhyāniṣedhaṃ karoti, tad avagamyate doṣāpetā tu vyākhyānenana nivāryata ity āha -- **na vyākhyātavyam** iti || 45 ||

tad evam asya pratyākhyānapakṣasya[43]drṣṭavyākhyāvīruddhatvāt, pūrvayoṣ ca sarvavyākhyopālambhayoḥ phalgutvād anatiprayojanatvād, madhyamasyopālambhasya viśeṣato daurjanyāpādanād, nyāyābhāsaprāptavedavākyānyathākaraṇanirākaraṇena mahāphalā anuktadurjñānā ca pariśamkhyāivāsya bhāṣyasyārtha ity āha -- **asyeti** || 46 ||

NOTES

[43] du (KA)

pariśamkhyāviśayam tāvad āha -- **vaidikam** ity **arthe**'ntena. vedavākyavyākhyānārthāni hi sūtrāṇi. tad imāni prāyeṇa yathāśrutagrāhītāny api vedavākyārthanirṇayasamarthanyāyakaalpāṃ samarpayanty eva. kvacid eva teṣāṃ pratīghāto{1,20}bhavati. tad yatra vedasūtrayor yathāśrutagrāhītayoḥ parasparavirodho bhavati tadviśayā pariśamkhyeti. evam avagate viśaye svarūpam āha -- **tatretineyam** antena. virodhaviśaye 'pi hi svarasato yathāśrutagrāhītāsūtragrahaṇam prasaktamanayā vāryate. yad idam prasiddhārthagrahaṇamadyāhārādivarjanam ca tad vedāvirodhe.[44]virodhe tu sūtramadyāhārādibhir vyākhyeyam, vaidikam eva vākyaṃ yathāśrutam neyam itīdam atopadiśyata iti. atha kiṃ sarvadaiva vedavākyam yathāśrutam neyam, nety āha -- **virodha** iti. yatra hi vedavākyayor evānyonyam virodho bhavati, tatra tayor ekamadyāhārādibhir nīyata eva. yathopakramāvagatadātrṣrutavirodhād upasamhārasthā pratigrāhītṣrutīḥ dātrgocarā darśitā. evaṃ hy uktaṃ yāvato 'śvān pratigrāhīyād[45]iti pratigrāhayed iti. idam tu

vipariṇāmodāharaṇam. adhyāhārādayas tu vedavākye vistarabhayān na prapañcitā iti || 47-48 ||

NOTES

[44] dhe. vedavi (KHA)

[45] t pra (KA)

nanu cobhayatra prāptau parisamkhyā bhavati. yathoktam -

tatra cānyatram ca prāptau parisamkhyeti kīryate

iti. na ceha virodhāvirodhayor ubhayor api yathāśrutasūtragrahaṇam prasaktam. na hi jātu pradhānān anuṅgaṇam guṇam yathārtham upādāya pradhānam anyathā nīyata iti sambhavati. api ca nityam vedavākyam anityam sūtram. ato 'pi ca nāsyā tena saha spardhā yuktā. tena vedāvirodhe yathāśrutasūtragrahaṇam na prasaktam[46]iti kiṃ tannivṛtyarthayā parisamkhyayety ata āha -- **yatheti**. evam hi manyate -- satyam ayaṃ nyāyaḥ yadvedāvirodhe sūtram anyathā kriyata iti.[47]nyāyābhāsenā tu bhrāmyataḥ prati bhāṣyakāro loka ityādibhāṣyeṇa pariśaṅcāste. evam hi bhrāntāḥ śrotāro {1,21} manvīran -- na sūtraiḥ saha vedavākyānām kaścīd viśeṣaḥ. yathā hi vedo dharme pramāṇam, evam vedārthanirṇayo 'pi narte sūtrebhyaḥ sidhyatīti nāsmān prati vedasūtrayoḥ kaścīd viśeṣa iti. na ca vedasūtravākyānām[48]anyaḥ svagato viśeṣaḥ. laukikās tāvat padapadārthā ubhayatra tulyāḥ, vākyam apy ākāṅkṣitayogyasannihitapadasamanvayātmakam ubhayam vaidikam jaiminīyam ca. na hi tayor anyatarad apy adhyāhārādikam apekṣate. tad etad āha -- **vākyasāmarthyeti** || 49-50 ||

NOTES

[46] m eveti (KHA)

[47] ti nānyā (KA)

[48] trāṇām a

nanu na viruddhārtham ubhayam sambhāvayituṃ śakyate. ato 'nyataradanyāyāyā iti sthite, guṇatvāt sūtram anyathā kāryam iti prāguktam ata āha -- **asambhavad** iti. vicitrāśayā hi jijñāsavaḥ. atas te kadācit pradhānaguṇagocaram[49]balābalaṃ jānanto vedānurodhena sūtram anyathā nayanti. kadācid udbhūtācāryagauravā evam ālocayanti -- katham hi nyāyasahasravijjaiminir asmadādigocarām anupapattim nākalayatīti sambhāvayāmaḥ, yayaiva tu tena vyākhyātam tathaiva[50]śrutyartho yuktaḥ. anyathakaśrutyanurodhena bahuśrutivināśa evāpadyata iti. tad evamālocanābhedād vikalpa iti || 51 ||

NOTES

[49] rām balābalagatiṃ jā

[50] vārthaḥ śruter yuktaḥ

athavā samasāmarthyayor ubhayor vikalpo bhavati. iha punarvedārthanirūpaṇāvasthāyāṃ sūtrāṇi prathamam upanipatanti. tāny anupajātavirodhīni tāvad yathāśrutagrāhyāṇy āpatanti. taiś ca prāthamyenāvaruddhabuddhiḥ śrotā jaghanyasthānopanipātīnīm eva codanām bādhetā. mukhyānurodhena hi jaghanyabādho vakṣyate mukhyam vā pūrvacodanāl lokavat (Jai 12.2.23) iti. tadāha -- **prāthamyeneti**. nyāyāṃ iti parisamkhyāyāḥ prayojanam sūcayati. asatyāṃ hi parisamkhyāyāṃ nyāyābhāsenā nyāyā[51]codanābādhaḥ prasajyeta. katham punamyāyā codanā. ucyate. guṇabhūtāni sūtrāṇi pradhānabhūtāni {1,22} vedavākyāni, tadvyākhyānā[52]rthāni hi tāni. na ca guṇānurodhena pradhānam anyathākartum ucitam. pradhānam aviguṇam katham nirvartyeteti hi guṇāḥ kriyante. pradhānavāiguṇye tu kiṃ guṇaiḥ. ata eva vakṣyati aṅgaguṇavirodhe ca tādarthyāt (Jai 12.2.25) iti. eṣa ca nyāyaḥ pūrvasya mukhyānugrahanāyasyāpavādakaḥ. ata eva mukhyadīkṣākālabādhaḥ pradhānakālānurodhena darśitaḥ. uktaṃ hi parvaṇi dīkṣā parvaṇi sutyeti. ataḥ sūktam nyāyāṃ iti || 52 ||

NOTES

[51] ya (KHA)

[52] ni hi (KA)

evam vikalpaniyamābhyām ubhayatraprāptyā parisamkhyām prasādhyātraiva bhāṣyaṃ yojayati - **teneti**. vedāvirodhagrahaṇam upalakṣaṇārtham nyāyāvirodham apy upalakṣayati. tad ayam arthaḥ -- yad idaṃ prasiddhārthagrahaṇam adhyāhārādivarjanaṃ ca, taducitaprāptam anūdyā satyavirodhasambhava iti vidhīyate iti. nanu cātrāpi pakṣe trayo doṣāḥ prāpnvanti. tathā hi -- sati sambhava iti vidhimukhena pravartamānasya nāsatītyanya[53]niṣedhārthatā vaktavyā. tatra svārthahānir asvārthakalpanācāpadyate. tathā virodhāvirodhayor ubhayor api yathāśrutasūtragrahaṇam prāptam, tad bādhyate. tatra prāptabādhaḥ. ataḥ kena viśeṣeṇyaṃ parisamkhā prastuteti. ucyate. yadi sati cāsati ca virodhe yathāśrutasūtragrahaṇam kāryam iti sāmānyavacanam abhaviṣyat, tato doṣatrayaṃ paryahariṣyat. yadā tu nyāyābhāsenā sāmānyavacanam kalpayitum abhipravṛttaḥ sati sambhava iti pratyakṣopadeṣaṃ paśyati, tadā sāmānyavacanam alabdhātmakam eveti na prāptabādhadidoṣatrayaprasaṅgaḥ. aprāptavidhir eva tadā sati sambhava iti. vināpi vidhinā prāpsyataḥ kiṃ vidhineti prayojanālocanāyām anyanivṛtṭiḥ phalaṃ vijñāyate. paramārthatas tu aprāptavidhir evāyam. yathā raśanāmantre vakṣyati --

NOTES

[53] sya (KHA)

aprāptavidhir evāyam ato mantrasya niścayaḥ[54]

NOTES

[54] yaḥ | i

parisamkhyā phalenoktā

iti. tad idaṃ vidhīyate[55]rtha ity anenoktam iti veditavyam iti || 53 ||

NOTES

[55] ta i (KA)

{1,23} idānīm virodhaviṣaye 'dhyāhārādikalpanām sūtreṣūdāharaṇair darśayiṣyann adhyāhārodāharaṇam tāvad āha -- **śeṣabhājām** iti. vakṣyati hi jaiminiḥ api vā śeṣabhājām syāt (Jai 6.4.3) iti.[56]atra hi śeṣakāryāñīdāprāśītrādīny udāhrṭya vicārayiṣyate -- yadyeṣāṃ arthena grhītasya haviṣo daivād apacāro bhavati, kiṃ tadā havirantaram āgamayitavyaṃ,[57]śeṣād vāvadeyaṃ, karmalopo veti.[58]tatroktam api vā śeṣabhājā syād iti. na cānena pūrvapakṣo grhyate, api vāśabdasambandhāt. na ca siddhāntaḥ, pūrvapakṣābhāvāt. [59]api ca anantarādhikaraṇe pradhānārthāvattahavirñāse śeṣād avadānena pūrvapakṣaṃ pariḡrhya siddhāntitaṃ nirdeśād vānyad āgamayet (Jai 6.4.2) iti. dravyāntaropādānena tad yadi dravyāntarāgama evānantaryād atrānuṣajyate, tato nyāyāntaravirodha āpadyate. śeṣakāryāñām ekadeśadravyaś cotpattau vidyamānasamyogāt (Jai 4.1.28) ity anenādhikaraṇenāprayojakatvasya sthitatvāt. athottarapakṣātikrameṇa śeṣād avadānaṃ śeṣabhājām arthena syād iti sambandhaḥ, tad apy ayuktam. śeṣasya pratipattyantarāsambandhād, naṣṭāvayavapratipattisambandhābhāvāc ca. tenotsūtram eva dravyāntarāgamena pūrvapakṣaṃ pariḡrhya rāddhāntitam api vā śeṣabhājām syāl lopa iti lopapadādhyāhāraṃ darśayiṣyati. tad eṣa sūtrārtho bhavati -- śeṣaṃ bhajante yāñīdāprāśītrādīni,[60]teṣāṃ dravyāntaraprayuktiśakter abhāvād vidyamānaśeṣasya pratipattyantarāsambandhāl lopaḥ akaraṇam eva syād iti || 54 ||

NOTES

[56] ta

[57] pādāyi

[58] vā bhavati. ta

[59] kṣāntarābhā (KA)

[60] dādikāryāñi te

vipariṇāmam udāharati -- **viprakarṣād** iti. asti hi savanīyaḥ paśuḥ āśvinaṃ grahaṃ grhītvā trivṛtā yūpaṃ parivīyāgneyam[61]savanīyaṃ paśum upākarotīti anusavanaṃ[62]savanīyāḥ puroḍāśā nirupyanta iti. santi ca savanīyāḥ[63]paśupuroḍāśāḥ. tatra[64]tantriṇo dharmāḥ prasaṅgina upakurvanti sthite, paśutantramadhyapatitvaṃ puroḍāśānāṃ pratipādayitum sūtram paśoś ca viprakarṣas tantramadhye {1,24} vidhānāt (Jai 12.2.32) iti.[65]tac caitad yathāśrutagrhitam na vivakṣitārthākhyānakṣamam. viprakarṣo hy atra prathamāntaḥ sādhyabhūto 'vagamyate. tantramadhye vidhānād iti pañcamyantaṃ hetubhūtam. tac cāyuktam. viprakarṣo hi paśoḥ prātarādikālatrayasambandhaḥ. sa ca pratyakṣavacanasiddho na sādhyāḥ. evaṃ hi śrūyate vapayā prātassavane caranti puroḍāśena mādhyandine savane aṅgais tṛtīyasavane iti. tantramadhyavidhānam api sādhyam na hetunirdeśārham. ataḥ prathamāpañcamyora vipariṇāmo vaksyate. paśor viprakarṣāt prātarādikālatraya[66]vyāpitvāt puroḍāśānāṃ paśutantramadhye vidhānam. paśur hi puroḍāśakālam api vyāpnoti. puroḍāśastu svasavanasamāptor avyāpakāḥ. ataḥ paśutantramadhyapatitāḥ puroḍāśā iti paśvartham anuṣṭhānam puroḍāśeṣu prasajyata iti. idaṃ ca vārttikakāreṇa vipariṇatam evodāhṛtam viprakarṣād iti. vyavahitakalpanām udāharati -- padeneti. vedādhikaraṇe hy evaṃ vaksyati -- padasaṅghātāmāno vedāḥ. padasaṅghātāś ca puruṣakṛtā drṣṭāḥ, yathā nīlotpalavanādyarthaviṣayāḥ. ata eṭe 'pi kṛtrimā iti. tadviśeṣapradarśanārtham cedam sūtram loke sanniyamāt prayogasannikarṣaḥ syāt (Jai 1.1.26) iti. atra ca sanniyamād iti padavyavahitaḥ prayogaśabdo loka ity asyānantaram sambandhanīyaḥ. tad ayam arthaḥ -- loke śabdaprayogaḥ sanniyamaḥ samyannibandhanātmako yuktaḥ, arthasya cakṣurādisannikarṣāt. na tu vede, atīndriyārthatvād iti. idaṃ ca vipariṇāmavyavahitakalpanayoḥ sādharmaṇam apy udāharaṇam vipariṇāmasyoktatvād vyavadhānamātrodhāraṇatvenoktam iti veditavyam iti || 55 ||

NOTES

[61] yaṃ paśu

[62] naṃ pu

[63] yāḥ pu

[64] tantradha (KHA)

[65] tad etan na yathāśrutam vivakṣitākhyā (KHA)

[66] yasambandhāt

sūtravyavadhānam udāharati -- **sūtreṇeti**. idaṃ hi samāmanānte somendram caruṃ nirvapet śyāmakam somavāminaḥ iti. tatra sandehaḥ. kiṃ laukike somavamane somendraś caruḥ, uta vaidika iti. tatra pānavyāpac ca tadvat (Jai 3.4.38) iti. aśvapratigraheṣṭivākyagatādyavicārapūrvapakṣātidēśaḥ kṛtaḥ. tatra yāvato 'śvān pratigṛhṇīyāt tāvato vāruṇāms catuṣkapālān nirvaped ity udāhṛtya vicāritam[67]kiṃ laukika 'śvapratigraha {1,25} iṣṭir iyam, uta vaidika iti. tatra pūrvapakṣasūtram doṣāt tv iṣṭir laukike syāt (3.4.34) iti. doṣanirghātārthā hīyam iṣṭiḥ doṣasamyogena[68]śravaṇāt. evaṃ hi samāmananti varuṇo vā etaṃ grhṇāti yo 'śvam pratigṛhṇātīti. sa cāyam doṣo loke sambhavati na vede, vihitatvād aśvadakṣiṇāyā jyotiṣṭomādau. ato laukika iti[69]prāpta uktam -- arthavādo vānupapātāt tasmād yajñe pratīyeta (3.4.35) iti. asyārthaḥ -- neyam doṣanirghātārtheṣṭiḥ doṣābhāvāt, na hy aśvapratigrahād varuṇagrahaṇātmano doṣasyopapātaḥ pratyakṣādināvagamyate. tato 'rthavādamātraṃ doṣasaṅkīrtanam iti phalakalpanāyā abhāvād vaidikatvasāmānyāc ca vaidika iti sthite, punarvicāritam - bhavatu vaidike, sā tu kiṃ dātuh uta pratigrahītur iti. tatra pūrvapakṣasūtram -- acoditam ca karmabhedāt (3.4.36) iti. asyārthaḥ -- dānapratigrahakarmabhedāt. iha ca yāvato 'śvān pratigṛhṇīyād iti pratigrahīṭśravaṇād acoditam iṣṭikarma dātuh ataḥ[70]pratigrahītuḥ ṛtvija iṣṭir iti prāpte uktam - sā līngād ārtvije syāt (3.4.37) iti. asyārthaḥ -- ṛtvijām ayam[71]ārtvijo yajamānaḥ yo dakṣiṇāyā dātā. tatra dātur iyam iṣṭir bhavati. kutaḥ, līngāt. kiṃ līngam. aśvapratigraheṣṭivākyagatapūrvottarapadaśamarthyam. tatra hi prajāpatir varuṇāyāśvam anayad iti dātāram saṅkīrtyānte pratigṛhṇīyād iti śrutam. tac ca prathamāvagatānupajātavirodhidātravaruddhāyām buddhāv upanipatitam dātrgocaram evāvagatam. ataḥ pratigrāhayed iti vipariṇamati. tad iha pānavyāpac ca tadvat (3.4.38) iti sūtre sā līngād ārtvije syād acoditam ca karmabhedāt arthavādo vānupapātāt tasmād yajñe pratīyeteṭi sūtratravyavahito doṣāt tv iṣṭir laukike syād iti pūrvapakṣo 'tidiṣṭaḥ. tad ayam arthaḥ -- pānavyāpad api tadvad bhavitum arhati yathāśvapratigraheṣṭy[72]ādyapūrvapakṣe[73]'bhīhitam.[74]kutaḥ, doṣāśruteḥ. evaṃ hi śrūyate. indriyeṇa vā eṣa vīryeṇa ?vṛdhate yaḥ somaṃ vamatīti. sa cāyam indriyavīryasamṛddhivigamo laukike rasāyanārtham pīte vānte[75]sambhavati na vaidike. {1,26} sarvaprakṛtīvikṛtisomeṣu pānamātreṇa somapratipatteḥ siddhatvād iti pūrvapakṣite pratīvhitam - doṣāt tu vaidike syāt (3.4.39) iti. rasāyanārtham hi vamanāyaiva pānam. vamanena hi śuddhakāyasya samyagāhārapariṇāmaparamparayā sthairyam bhavati. somapratipattis tu samyagjaraṇāntā iti māmevāṅgābhimatigā iti mantravarṇanād avagatam. atas tatraiva vamanena pānavyāpadi jātāyām tannibarhanārthaś caruḥ. tad idaṃ sūtratravyavadhāne 'pi sūtreṇeti samudāyāpekṣayaikavacanam iti || 55 ||

NOTES

[67] rayiṣyate (KA)

[68] gaśra

[69] ti pūrvapakṣita u

[70] taḥ ṛtvi

[71] m ity ārtvi

[72] ṣṭivākyādyavicārapū

[73] kṣo
 [74] taḥ
 [75] vamaṇe (KA)

sūtrānyathākaraṇam udāharati -- **paśv** iti. jyotiṣṭome hy agnīṣomīyasavanīyānubandhyāḥ paśavaḥ santi. santi copākaraṇādayaḥ paśudharmāḥ. te kim aviśeṣeṇa sarvapaśvarthāḥ utāgnīṣomīyasya savanīyasya veti sandehaḥ. tatrāviśeṣāt sarvārthatve prāpte viśeṣapradarśanārtham sūtram tulyaḥ sarveṣāṃ paśuvidhiḥ prakaraṇāviśeṣāt (3.6.18) iti. idaṃ ca yathāśrutagr̥hītam vivakṣitaviparītartham ity āpītena vyākhyātam tulyaḥ sarveṣāṃ paśuvidhiḥ syād yadi prakaraṇāviśeṣo bhavet. asti tu prakaraṇe viśeṣaḥ āgnyeyaḥ paśur agnīṣṭoma ālabdhavya ityādibhir hi savanīyaṃ prakṛtya dharmā vihitāḥ, ataḥ savanīyaprakaraṇāmnātā iti savanīyārthā iti pakṣaṃ parigr̥hya sthānād agnīṣomīyārthā iti siddhāntitam. agnīṣomīyasya hi sthāne aupavasathye 'hni dharmā vihitāḥ. atas tadarthā eva. yat tu savanīyānām prakaraṇam iti, tan na. jyotiṣṭomaprakaraṇe hi paśavas taddharmāś cāmnātā iti na[76]prakaraṇato viśeṣa-lābhaḥ. uttaredyur āśvinam graham gr̥hītvā trivṛtā yūpaṃ parivīyāgneyam savanīyaṃ paśum upākarotīti savanīyānām utpattiḥ. pūrvedyur utpattāv iha tadanuvādenāśvinottarakālavidhānāsambhavāt kālasyānupādeyatvāt. kāle hi karma codyate na karmaṇi kālaḥ. tatra prakaraṇāntarādhikaraṇanyāyena karmabhedo bhavet. evaṃ cādr̥ṣṭakalpanāguravaṃ syāt. syād etat. vapayā prātassavane carantīti pūrvedyur utpannakarmotkarṣād iha tadviparivṛtau na karmāntaracodanā sambhavatītyanupādeyaguṇaparvatvam adhyavasīyata iti. tan na. aṅgabhūto hi vapāpracāraḥ. nāsau pūrvedyur utpannam sāṅgam pradhānakarmotkarṣṭum arhati pradhānānām anaṅgavaśavartivāt. ataḥ āśvinam graham ity evotpattivākyaṃ. evaṃ ca[77]{1,27} tadanuvādenāgneyam ajam ityādinopādeyaguṇavidhānam sambhavatīti vākyaadvayam api sambhavatīti[78]siddham evottaredyuh savanīyavidhānam. pūrvam tu guṇavidhānārtham iti. āha ca --

NOTES

[76] nātra pra
 [77] ca satī ta (KHA)
 [78] mbandhārtham arhatīti (KHA)

guṇārthapavasathye 'hni savanīyapunaśśrutih |

utpattiḥ prakriyā caiśām āśvinagrahaṇottarā ||

iti.[79]ataḥ siddham[80]sthānād agnīṣomīyārthā dharmā iti.[81]kim idaṃ sūtrānyathākaraṇam nāma. ucyate -- vyavadhāraṇakalpaneyam. yatrānyathāpratibhāsamāno 'rthaḥ[82]prakaraṇabalenānyathā varṇyate sā vyavadhāraṇakalpanā. nanu neyam adhyāhārādiṣu sanniviṣṭā. ucyate. nāyam ādiśabdo vyavasthitavacanaḥ prakāravacanatvāt. adhyāhāraprakāraṇām vākyaadoṣānām evamādīnām api yuktam evopavarṇanam iti || 56 ||

NOTES

[79] ti si (KA)
 [80] kramād a

[81] kiṃ punar idaṃ
 [82] mānāntaraba (KHA)

vākyaabhedam udāharati -- **agnaya** iti pādatrayeṇa. vākṣyati hi te sarvārthāḥ prayuktatvād agnayaś ca svakālatvāt (3.7.39) iti.[83]iha ca varaṇabharaṇopāttānām r̥tvijām laukikavaidikasarvakarmārthatvena pakṣam gr̥hītvā[84]nirdeśād vā vaidikānām syāt (12.2.3) ity atra yathāvinīyogaṃ kāryavyavasthoktā. tadekavākyatayāgniṣv api tad eva vicāryata iti bhavati matiḥ. tad ayuktaṃ, vihāro laukikānām artham sādhyat prabhutvāt (12.2.1) ity atra laukikavaidikasarvakarmārthatvena pūrvapakṣam gr̥hītvā nirdeśād vaidikānām syād ity atra yathānirdeṣṭavaidikakarmārthatvasya pratipāditatvāt. ataḥ te sarvārthāḥ prayuktatvād ity ato vicchidya agnayaś ca svakālatvād ity anyatra vyākhyātam. evaṃ hi tatra pūrvapakṣitam - yathā yasya khādiraḥ sruvo bhavatīti sruvasya khādiratānārabhyādhītā prakṛtau vā dviruktatvāt (3.6.2) ity atra prakṛtyartheti varṇitā, evam agnayo 'pi[85]te ca prakṛtyarthā eveti. atrottaram agnayaś ca svakālatvād iti. asyārthaḥ -- agnayaḥ prakṛtīvikṛtyarthāḥ. kutaḥ svakālatvāt. na hi te prakṛtiṃ vikṛtiṃ vārabhyāmnātāḥ, anārabhyāmnāt ato 'gr̥hyamānāviśeṣatvād ubhayārthā eveti yuktam. yac cāgnīnām sambandhe homahaviśśrapaṇādi dvārabhūtam tat prakṛtīvikṛtyārubhayor

api{1,28}pratyakṣāsrutam. ato dvārāviśeṣāt prakaraṇāviśeṣāc ca sarvārthā evāgnaya iti yuktam. tathā abhyudaye dohāpanayaḥ svadharmā syāt (9.4.41) apanayo vārthāntare vidhānāt (9.4.43) iti sūtradvayam ekavākyatayā pratibhāsamānaṃ bhittvā vyākhyātam. tathā hi -- darśapūrṇamāsayor dadhipayasī pradhānabhūte pradeyatayāmnāte aindraṃ dadhyamāvāsyāyām aindraṃ payo 'māvāsyāyām iti. tatra tāvad deyadharmīḥ kartavyāḥ. punaś ca naimittikānuṣṭhānāntaram āmnātaṃ yasya havirnirruptaṃ purastāccandramā abhyudiyāt sa tredhā taṇḍulān vibhajed ye madhyamāḥ syus tān agnaye dātre purodāsam aṣṭākapālaṃ nirvaped ye sthaviṣṭhāstānindrāya pradātre dadhani caruṃ ye 'niṣṭhāḥ tān viṣṇave śipiviṣṭāya śrte caruṃ iti. tad iha dadhipayasī deyadharmān arhato na veti vicāre nārhtaḥ caruratra deyaḥ ca dadhipayasī, ata eva hi dadhani caruṃ śrte caruṃ ityadhikaraṇatvena guṇabhāvas caruṃ prati dadhiśrtayor āśrita iti prāpte, uktaṃ - dohāpanaye dadhipayasī abhyudaye 'pi svadharmayukte syātām pūrvāvagataprakrāntadeyāparityāgāt. adhikaraṇatvaṃ tu tayoh sampratipannadevatākatvena taṇḍulaḥ saha śrāpyamānāyor arthād jñātaṃ na tadguṇabhāvam āpādayituṃ kṣamate. drṣṭas ca pradhānabhūtasāyāpy adhikaraṇatayā nirdeśaḥ. yathā rukmapātryām mahārḥamaṇayaḥ eko bhāgaḥ sa devadattasya rajatapātryām prabhūtaṃ suvarṇaṃ yajñadattasyeti, sahaiva pātryā bhāgo 'vagamyate. evam ihāpi sahaiva dadhipayobhyām carur devatābhāga iti sthitaṃ dadhipayasordeyadharmāḥ kartavyā iti. apanayo vārthāntare vidhānāt iti tayor evābhyudaye dohāpanaya iti sūtreṇa pratijñātān deyadharmān vāśabdena[86]vārayatīti sambhāvyaṃ nyāyavirodhād anyatra vyākhyātaṃ paśukāmeṣṭyām abhyudayeṣṭivākyasadrśasābdāntaravīhitayor dadhipayasor deyadharmānām apanayo vārthāntare caruśrapaṇārthe vidhānāt iti. guṇakalpanām[87]udāharati -- **guṇakalpās tv amī kṛtāḥ autpattikas tv** iti. guṇakalpā iti. kalpanam kalpaḥ guṇānām kalpo guṇakalpaḥ. gaṇo hi guṇād evānyavacanaḥ śabdo 'nyatra kalpyate{1,29}yathāgnir māṇavaka iti. jvalana-jātivacano 'gnisābdas tajjātīyām vyaktim lakṣayati. tatas tatsamavetapaiṅgalyādiguṇalakṣaṇayā tadguṇayogini māṇavake vartate. āha ca --

NOTES

[83] ti va

[84] tvā yathā (KA)

[85] pi kevalam pra (KHA)

[86] na nivā

[87] m idānīm u (KHA)

abhidheyāvinābhūtapratītir lakṣaṇeṣyate |

lakṣyamāṇaguṇair yogād ṛtter iṣṭā tu gaṇatā ||

iti. tad ihautpattikasūtre hy autpattikasābda utpattau bhava ity anyā vyutpattyā śabdārthasambandhānām trayāṇām anityatābhidhānād vivakṣitanityatvaviparītavacana iti vivakṣitāsambhavana gaṇo grhītaḥ. utpattisābdo hy utpattilakṣitotpadyamānasamavetasattāguṇayogāt śabdārthayor vartamāno gaṇo bhavati. atās ca śabdārthasvarūpādhiṇaḥ sambandha ity uktaṃ bhavati. tatsvarūpanityatvāc ca sambandho 'pi nitya iti vivikṣitasiddhiḥ. tathādityānāmānādiṣu satreṣu kiṃ dvādaśāhiko vidhyanta uta yāvāmayanika iti sandehe ahargaṇasāmānyād dvādaśāhika iti pratijñāya, gavyasya ca tadādiṣu (8.1.18) iti gavyasya vidhyanto darśitaḥ na. cāyam gavyasābdaḥ kvacit kratubhede prasiddhaḥ. na ca vivakṣitagavāmayanārpaṇakṣama iti vivakṣitāsambhavad gaṇo vyākhyātaḥ. eṣa ca gor avayave tadvikāre vā mukhyaḥ. tatraiva gopayasoryat (Pā 4.3.160) iti smaraṇāt. tad ayaṃ sambandhaviśeṣavacanas tadantargatalakṣitasāmānyasambandhaguṇayogini gavāmayane prayukto gaṇo jāyate. gavāmayane hi gāvo vā etat satramāsatetyarthavādadoditagokartṛkatvāvagamād bhavati gosambandhaḥ. tad ayam arthaḥ -- ādityānāmānādiṣu gavāmayanasya vidhyanto 'yanasāmānyātirekād iti. tathā darśapūrṇamāsayoḥ santi kāmyāḥ sāmīdhenīkalpāḥ ekavimśatim anubrūyāt pratiṣṭhākāmasyetyādayaḥ. tatrāgamena saṅkhyāpūraṇam iti sthite ānīyamānāsv ṛkṣu sandehaḥ kiṃ tā ante nivīśantām uta samidhyamānavatīsamiddhavatyor madhya iti. tatra yathāvagatakramānurodhenāgantūnāmante niveśa iti prāpte, uktaṃ samidhyamānavatīsamiddhavatyor madhya iti. kutaḥ. evaṃ hy āha iyaṃ samidhyamānavatī asau samiddhavatī yadantarā taddhāyeyeti dhāyānām sāmīdhenīnām antarālatvena{1,30} samstāvāntarāle vidhānam avasīyate. tathā uṣṇikkakubhor ante darśanāt (5.3.6) iti līṅgam upadiṣṭam. tac cāyuktam uṣṇikkakubhor mukhyayor ante abhāvāt triṣṭubhā paridadhātīti triṣṭubho 'nte darśanāt. tadabhiprāyam idam ānīyamānāsu ca madhye satīṣu samiddhavatyā juhote (?) bhavataḥ. te ca samāhrte triṣṭubhā samasaṅkhye iti saṅkhyāsāmānyāt triṣṭubante bhavati. evam api triṣṭubho 'nte darśanād iti vaktavyam. satyam. tathāpi triṣṭubho vā etad vīryam yad uṣṇikkakubhāv ity arthavādāvagatatṛiṣṭupkāryatvād uṣṇikkakubhoḥ kāraṇe kāryopacārād uṣṇikkakupchabdasṛiṣṭubhi prayuktaḥ. tathā jyotiṣṭome dvādaśa śataṃ dakṣiṇeti samadhigate ṣoḍaśānām ṛtvijām samo vibhāga uta viśama iti saṃśaye, viśeṣāśruter bhāgasāmyam uktvā karmaparimāṇād dakṣiṇāparimāṇam loke tathā darśanād iti viśeṣo darśitaḥ. punaś ca darśanāc ca viśeṣasya tathābhyudaye iti līṅgam upadiṣṭam. atra cābhyudayaśabdenābhyudayasādhanatvād dvādaśāho lakṣyate. tatra hi dīkṣākramapare vacane adhvaryur grahapatiṃ dīkṣayitve[88]jyādikē ardhino dīkṣayati ṛtīyino dīkṣayati ityādibhiḥ samākhyābhir ṛtvijām(?rdhā/rdhyā)dibhiḥ sambandho 'nūditāḥ. sa cāyam jyotiṣṭomavikāratvād dvādaśāhasya prakṛtau bhāgavaiśamyam antareṇānupapadyamāno vaiśamyē līṅgam iti. nanu ca guṇakalpā ity uktaṃ. iha cautpattikagavyasābdayor evaṃ kathiñcid guṇavādo darśitaḥ uṣṇikkakupśabde tūpacāraḥ abhyudayaśabde tu lakṣaṇā ataḥ katham guṇakalpā iti bahucananam. ucyate -- jaghanyavṛttisāmānyāt līṅgasamavāyād vā prāṇabhṛta upadadhātīvad guṇakalpā ity uktaṃ ity adoṣa iti || 58 ||

NOTES

[88] tvā brahmāṇaṃ dīkṣayatīty evamādi (KHA)

yas tūbhayaprāpter mandatvāt parisamkhyām api nānumanyate, taṃ pratyarthāntaram āha -- **sūtrakāreti**. bhāṣyakāro ho śiṣyānātmānaṃ ca sūtrakārapraśaṃsayā prarocayati.[89]anena khalu sūtrakāreṇa prasiddhair eva padaiḥ padārthā abhihitāḥ, na tu guṇavṛddhyādivat pariabhāṣā kācit kṛtā. ato 'kleśena gamyārthatvād etāny eva śrotuṃ vyākhyātum ca yuktānti || 59 ||

NOTES

[89] cayaṣyati (KA)

{1,31} ye tu stutau vāstutau vā tāvān evārtha iti na stutāv ādriyante, tān pratyathasābdadūṣaṇaparam idaṃ bhāṣyam ity āha -- **bhavitavyam** iti. bhavitavyaṃ tu tenety ataḥ prāgekaṃvyatām āpanna, tat tu vedādhyayanam ity ato vā pūrvam ekavākyatām āpannēnāthasābdadūṣaṇam anena bhāṣyeṇa kriyata iti || 60 ||

prathamāvadhinā bhāṣyaṃ yojayati -- **prasiddhārthapadair** iti || 61 ||

dvitīyāvadhinā bhāṣyaṃ yojayati -- **prasiddhārtham** iti. bhavitavyaṃ tu teneti prasiddhārthaṃ padaṃ yuktam ity arthaḥ. nanv athasābdadūṣaṇavyatirikteṣu prasiddhārthaparigrahasyoktatvād athādīśabdavyākhyānam ayuktam iti codayati -- prasiddho 'pīti || 62 ||

pariharati -- **pradarśanārtham ity eke** iti. anye tu vadanti -- yad anyad bhāṣyakārāntarair avyāmohitaṃ prasiddhārthaṃ padaṃ tan na nāma vyākhyāyatām. idaṃ tv athāta iti padadvayaṃ bhavadāsenānantaryārthatayā kalpitam. ato 'vacchidyāthasābdamātrasyānantaryārthatvaṃ vaca[90]nīyam. yathāṣṭamādāvathasābdasyānantaryārthatā prasiddhā atha viśeṣalakṣaṇam (8.1.1) iti. tadāha -- kecid iti vadantena. api ca yatnagauravabhayenobhayatra vyākhyā pratyākhyātā. atra ca nādyāpi vedavākyāni vyākhyāyante. yadyatra sūtrāny {1,32} upreksyeran nirviṣayam eva bhāṣyaṃ syād iti yuktaiva sūtravyākhyety āha -- **na ceti** || 63-64 ||

NOTES

[90] ṛṇa (KHA)

athavā yat prasiddhārthagrahaṇam uktaṃ tad eva[91]vṛttābhāvād athasābdasyānantaryārthatvāsambhavād ākṣipyata ity āha -- **yad veti**. atraiva bhāṣyaṃ yojayati -- **yadīti**. tatretyādinā bhāṣyakāraḥ prasiddhārthagrahaṇam ākṣipati. prasiddhārthagrahaṇe hy ānantaryam athasābdārthaḥ, na ca tad vṛttamantreṇa sambhavaṭīti prasaktam adhyāhārādīkalpanam iti. atra ca pakṣe bhavitavyam ityādi sāmānyaviśeṣottaratayāthasābdadūṣaṇavad vyākhyeyam iti || 65 ||

NOTES

[91] vāthasābdasya vṛ (KHA)

anyathā pariharati -- **vedādhyayane**ti. ayam abhiprāyaḥ -- nāvvyākhyātadurjñānatvād athasābdō vyākhyāyate. kin tv athasābdavyākhyānamīṣeṇānyad eva bhāṣyakārasya vivakṣitam. tac caitadathasābdārthe kathite codyaparīhārakrameṇa śakyate darśayitum. tathāhi vedādhyayanānantaropanipātinaḥ snānasya adhītya snāyād iti smārtasyādhyayanavidhidṛṣṭārthatābalenotkarśakalpanāthasābdavyākhyāne saty upapattikrameṇāvataratīti yuktam athasābdopavarṇanam iti || 66 ||

atra bhāṣyakāreṇa bhavitavyaṃ tu tenetyanenāsabda ānantaryārtha iti pratijñāya tathāhīti prasiddhpadārthakatvaṃ hetur uktaḥ. tad vyācaṣṭe -- **anarthaka** iti. ānantarye hy athasābdārthe bhavati prasiddhārthatā. ānarthakyānyārthatvayos tu prasiddhibādhaḥ. ataḥ śrutānantaryopapādanāya kim api vṛttam gamyate. nanv adhikārārtho 'py athasābdō dṛṣṭaḥ yathā -- atha śabdānuśāsanam iti. ataḥ katham anyārthatve prasiddhibādhaḥ. ucyate -- tatra hi {1,33}śabdānuśāsanam evopariṣṭād adhikariṣyate iti yuktam adhikārārthatvam. iha tu jijñāsādhikārābhāvāt sūktam anyārthatve[92]prasiddhir bādhyate iti || 67 ||

NOTES

[92] rthe pra (KA)

atra bhāṣyam anyasyāpi karmaṇo 'nantaraṃ dharmajijñāsā prāpnotīti. tadākṣipya samādadhātī -- **viśiṣṭeti**. ayam[93]abhiprāyaḥ -- yady api vedārthavicāratmakaviśiṣṭalingavijñānād viśiṣṭo vedādhyayanātmako līngī vijñāyate anantaravṛttaḥ, tathāpi sūtreṇa sāksādanupādānād idam coditam iti || [68] ||

NOTES

[93] m arthaḥ ya

punar ākṣipati -- **ānantaryeti**. ayam abhiprāyaḥ -- na hi manvādivadadrṣṭārthopadeśī jaiminiḥ, anena cānantaryam upadiṣṭam, tad yasyānantaryam drṣṭārtham bhavati tadānantaryam iti gamyate. vedādhyayanam eva vedārthavicāratmikāyām dharmajijñāsāyām drṣṭārtham, tena vinā tadanupapateḥ. atas tadākṣiptam. ataḥ asūtritopālambho na yukta iti || 69 ||

katham punardrṣṭārthatayā vedādhyayanam ākṣipyate ata āha -- **yeneti** || [70] ||

na ca yatkiñcitkriyānantaryārtham upadeśaḥ tasyāvarjanīyatvena nityaprāpter ity āha -- **kriyamāneti** || 71 ||

nanu saṅkalpaprayatnādibhir api vinā[94]sā nopapadyata eveti drṣṭārthatvena vedādhyayanam ākṣipyata ity āsāṅkyāha[95]-**saṅkalpādibhir** iti || 72 ||

NOTES

[94] nā jijñāsā

[95] űkya pariharati sa (KHA)

{1,34} evam vedādhyayanānantaryam upapādyopasaṃharati -- **tasmād** iti || 73 ||

aparam api prāg api ca vedādhyayanād iti bhāṣyam. tadākṣipati -- **anyasyāpīti**. yadaiva naitad evam ityādinā vedādhyayanam atantrīkṛtam tadaivādhyayanāt prāgūrdhvaṃ vānyasyāpi karmaṇo 'nantaraṃ dharmajijñāsā prāpnoty eveti vyartham prāg iti punarvacanam iti. atra[96]parihārabhāṣyam tādrśīm ityādi. tadākṣipati -- pūrveṇeti. tat tu vedādhyayanam tasmin hi sati sāvakalpatē ity anenaiva vedādhyayanaprāpter uktatvāt kim anuktaṃ vaktuṃ punar idam uktam iti || 75 ||

NOTES

[96] atrāparaṃ pa (KA)

evam ākṣipyādyacodyaparihāraṃ tāvad āha -- **vakṣyamāṇam**[97]iti sārhadhvayena. atra hi nādyāpi[98]vedavākyāni pramāṇam iti sādhitam. tāni ca vākyāni vivariṣyati jaiminir ity api nāvagamyaṭe. tato[99]buddhādivacanapāṭhānantaraṃ caityavandanādidharmajijñāsāprasakteḥ paricodanā yuktaiveti || 77 ||

NOTES

[97] ti codanāntena

[98] pi codanā pra (KHA)

[99] buddhavākyādi (KA)

evamanabhijñāsa paricodaneti samādhāyānyathā samādhatte -- **yad veti** {1,35}dvayena. asyārthaḥ - vedamadhīyātha

dharmajijñāsetīdṛṣe 'pi sūtre paricodanāvakāśo 'sty eva, ubhayam hi vicakṣitam nānadhītyānantaram nānyat kṛtveti. tac ca vacobhaṅgibhedena vākyabhedād ayuktam iti || 79 ||

vākyabhedam eva prapañcayati -- **adhītyaiveti** dvayena. ekaṃ hi vedam adhītyātha dharmajijñāseti vākyam. tad yadi vedam adhītyaiveti vidadhāti, tadānantaryāvidhānād anyasyāpi snānasahadharmacārīṇī samyogādīkarmaṇo 'nantaram dharmajijñāsā prāpnoti. athaitadbhayaḍānantaryam āsrīyate tato yo 'dhītya jijñāsate taṃ pratyānantaryamātravidhānād anadhītavedasya dharmajijñāsā na vāryata iti prāg api prasajyeta. ubhayavivakṣā tu vākyabhedaprasaṅgād ayuktaiveti. vakṣyamāṇā[100]locanena tu naitad evam iti paricodanāyāṃ prāg api ca vedādhyayanād iti bhinnakramam yojanīyam. api ca prāg vedādhyayanād iti. ayam arthaḥ -- yady api vedārtho vicārayitavyaḥ, tathāpi prathamam eva vicārayitum ucitaḥ. sarvaṃ hi hānopādānārtham vastu prathamam eva jijñāsate. tato hīyetopādīyeta vā. yat tv avicāritāsiddham artham prathamam evopādāya bhraṣṭāvasaram jijñāsate, tadabuddhipūrvakam āpadyeta. asyāpi codyasya tādrśīm ity etad evottaram iti vakṣyāmaḥ || 81 ||

NOTES

[100] [?]nāvalo (KA)

parihārabhāṣyam idānīm samarthayate -- **buddhavākyaḍīti**. tat tu vedādhyayanam iti vakṣyamāṇālocanena vedādhyayanam vṛttim ity uktam. tadanākalayya vakṣyamāṇānālocanena naitad evam iti paricoditam tādrśīm ity anena {1,36} pravartīṣyamāṇānekavidhavedārthavicārātmikā dharmajijñāseyam iti jijñāsāsvarūpopavarṇanena parihṛtam. ataḥ paricodanāparihāratvenāpunaruktatvam iti. evaṅ ca vakṣyamāṇānālocanena codyottaratayā bhāṣyam vyākhyāyālocanaparicodanāyāṃ api etad evottaram iti yojayati -- prāg iti. yat tāvad ubhayapratipādanena vākyabhedaprasaṅjanam kṛtam, tadānantaryamātraparatvena parihriyate tatparatve 'dhyayanavidhānāsambhavāt. prāg apīti ca codyam pariśīṣyate. tasyāpi tādrśīm ity anenāpākriyā, jijñāsāsāmarthyena pūrvavṛttavedādhyayanalābhāt. nahīyam anupāttavedena śakyā kartum. ata eva yaduktamadhyayanāt prāg eva dharmajijñāsā yukteti, tad apy anena parihṛtam bhavati. tādrśyam anekavidhavicārāyat tā yā vicārasiddhamadhyayanam antareṇa kartum aśakyā. vicārya tv adhīyāno vicārasyānekakālasādhyatvād adhyayanakālātīpātād vrātyatām āpadyeta. na caivam anadhītavedas tadarthaṃ yāvadvadadhārayitum alam ity avicāritopāttavedādhyayanapūrvakatvam dharmajijñāsāyāḥ. yat tūktam avicāritopādāne 'buddhipūrvakam upādānam iti. kena vokatam buddhipūrvakam upādānam iti. hitaiṣiṅaḥ pitṛādaya evainam[101]kumāram anākalitapāralaukikakalyāṇam pravartayanti. api ca[102]sajātīyānaharaviratapravṛttasvādhyāyādhyayanānupalabhamānaḥ sāmānyato jānāti nūnam asmāt karmaṇaḥ ko 'py abhyudaya eṣāṃ bhavitā katham aparathā śrāmyadbhir hitakāmaiḥ pitṛādibhir amī pravartyanta iti. evaṃ viditavato 'ham apy[103]anutiṣṭhan śreyaḥ prāpsyāmīti cintayataḥ svayam api pravṛttir upapadyata eveti || 82 ||

NOTES

[101] māṇavakam a

[102] cāyam api sa

[103] py etadanuti

atrāparam api ca naiva vayam iha vedādhyayanāt pūrvam dharmajijñāsāyāḥ pratiṣedham ṣiṣmaḥ iti bhāṣyam, tasyārtham āha -- **naiveti**. ye ete pūrvakalpite vacobhaṅgī taylor eko 'py artho nānena sūtreṇa vivakṣyate[104]kin tu vedādhyayanam. anantaram ubhayam upanīpatati.[105]yadartho vicārayitavyaḥ yac cādhyā snāyād iti {1,37} smṛtīvacanabalena guru[106]kulasakāśād apavartanam. tatrāsamāvṛttaḥ katham nāma vedārtham vicārayed ity evam artham idaṃ sūtram ity apicetyādīkenoktam iti || 83 ||

NOTES

[104] dhīyate

[105] titam ya (KHA)

[106] rusa

idaṃ ca bhāṣyam nyūnam manyamānaiḥ[107][108]kaiścid adhyāhṛtya vyākhyātam,[109]tatas tam upanyasyati -- **ānantaryam** iti. asya hi sūtrasya gurukulavāsāvasānanivṛttiparatvād adhyayanam ānantaryam cobhayam api na vivakṣitam. bhāṣyam tu yathāśrutam[110]adhyayanavidhāna[111]niṣedhamātrāparam[112]upalabhyate. ato nāpi parastādānantaryam ṣiṣma ity adhyāhṛtyobhayavacanavyaktiniṣedhārthatayā vyākhyeyam iti || 84 ||

NOTES

- [107] nāḥ
 [108] kecit
 [109] tavantaḥ tad upa
 [110] tagrhītam a
 [111] namātraniṣedhapa
 [112] m avagamyate

nanu nānavitapadārtho vākyārthaḥ. na ceḥa[113]sūtre tādrś[114]ānām padārthānām anvayo drśyate, yena gurukulavāsāvasānanivṛtṭiḥ pratīyeta. pratyutādhyayanānantaryayor eva śrutya vidhānam upalabhyate. tatas tad eva yuktam ata āha -- **na vāryata** iti. anadhītavedasya sarvakriyāsvasaktasyānadhikārād dharmajijñāsā daivād eva vāritā, kiṃ tannivṛtṭyarthenādhyayanavidhānena. ānantaryam api na manvādivadaḥ drśārtham upadiśyate. nacādrśārthopadeśī jaiminir ity uktam. ato drśārthādhyayanānantaryabalena gurukulavāsāvasānanivṛtṭir lakṣaṇayāśrīyata iti || 85 ||

NOTES

- [113] ve
 [114] śaḥ pa (KHA)

evam adhyāhārapakṣam upanyasya dūṣayati -- **ānantaryeti**. ayam abhiprāyaḥ -- śrutārthānupapattyaiḥ hi lakṣaṇā bhavati. yadi cānantaryavacanavyaktir nāśritā, kiṃ lakṣaṇāyā bījam. tasmād ānantaryavacanavyaktim āśrityaiva śrutārthaparigrahe drśārthatvaprasakter lakṣaṇārtho lakṣaṇayā viśayīkrto 'rthaḥ snānābhāvo vidhīyate. yathāśrutabhāṣyasvarasabhaṅgā caivaṃ sati na bhaviṣyatīti || 86 ||

{1,38} kena punaḥ sambandhenānantaryam upadiṣṭam snānābhāvaṃ lakṣayātīti ata āha -- **pratīteti**. ayam abhiprāyaḥ -- virodhisadbhāvo ho virodhyantarānivrṭṭyā vyāptaḥ. tad yadaiva vedādhyayanānantarā dharmajijñāsā prāptā[115]bhavati, tadaivādhyayanānantarakālasya tayā vyāptatvāt tatparipanthi snānam nivartate. na hi gurugrhādanāvṛtṭaḥ snāti. na ca samāvṛtto dharmam jijñāsītum iṣṭe. yathaiva guruṇā vinādhyayanam na sidhyati, tathāivārthajñānam api. ato 'dhyayanānantaram dharmajijñāsā kāryetyukte saty ānantaryasvarūpe drśārthatvaprasakteḥ snānābhāvalakṣaṇā yukteti || 87 ||

NOTES

- [115] pratītā bha

nanu satyam virodhinor ekenāvaruddhe param nivartate. virodha eva tu kutaḥ. adhyayanānantaram hi adhītya snāyād iti smṛtyanumitaśrutibalena snāsyati. tataḥ sandigdhaprayojana[116]vadvedārthagocaram vicāram ārapsyate, ata āha -- **virodho yugapad** iti. ayam abhiprāyaḥ -- drśārthādhyayanavidhibalena hy adhyayane pravṛtto na prānmīmāṃsāśravaṇād virantum arhati. eko hy upanītasya māṇavakasya praṇavādir ārtvijyavicārāvasānaḥ śāstrārthaḥ. ato yugapadubhayam upanipatitam iti yukto virodha iti. nanu virodhinoḥ sahāsambhavād eko bādhyatām. adhītya snāyād iti smṛtyanumitaśrutibalena nyāyaprāpta[117]durbaladharmajijñāsābādho yuktaḥ, ata āha -- **daurbalyam vedabādhanād** iti. evam ho manyate -- svādhyāyo 'dhyetavyaḥ ityadhītena svādhyāyenārtham jānīyād iti vidhyarthaḥ. tad yady adhyayanānantaram snāyād itīmam āmnāyam atikrāmet. tac cāyuktam. smṛtyanurodhena pratyakṣaśrutavedabādhaprasaṅgād, mūlamūlibalābalaviparyayaprasaṅgāc ca. ato balavaddharmajijñāsānurodhena durbalasnānābādho yukta iti.

NOTES

- [116] vantaṃ vedā (KHA)
 [117] ptadha

kaḥ punarvedaḥ yo 'dhītyasnānam bād hate. nanūktaṃ svādhyāyo 'dhyetavya ity arthajñānaparyantaḥ śāstrārtho 'nantarasnānānuṣṭhānena

bādhito bhavatīti. {1,39}syād etad evaṃ yady arthajñānārtham adhyayanam bhavet. idaṃ tvācāryakaraṇavidhyaupayikaṃ, adhyayanavidhāvadhikārāśravaṇāt. ācāryakaraṇavidhiprayuktyā cānuṣṭhānalābhe viśvajidādivat kalpanānupapatteḥ. ataḥ svayam adhikāravidhuro 'pi vidhir adhikāravantam ācāryakaraṇavidhim anurudhya sidhyati. ācāryakaraṇavidhau tvācāryakam eva kāmāyānāsādhikāraḥ. katham punarācāryakaraṇavidhir anaṅgabhūtam evādhyayanam prayoktum utsahate. prayājādayo hi darśapūrṇamāsaprakaraṇādhitās tadaṅgabhūtā iti yuktaṃ yat tābhyāṃ prayujyanta iti. adhyayanam tv anārabhyādhītam na śrutyādibhiḥ kasyacidaṅgatayā śakyam avadhārayitum. satyam evam evaitat. anaṅgabhūtam eva tūpakārakam adhyayanam ācāryakaniyogasya. atas tat tena prayujyate kratuniyogair ivādhānam. kaḥ punar ācāryakaraṇavidher adhyayanenopakāraḥ. śrūyatām. upanīyādhyāpanād ācāryo bhavati. na cādhyāpanam adhyayanam antareṇa sambhavati. ato 'dhyāpanaparam adhyayanam. svādhyāyo 'pi bhūtabhavyasamuccāreṇa bhūtam bhavyāyopadiśyata ityadhyayananiṣpattyarthaḥ. atas cānyaparavāt svādhyāyākṣarāṇām avivakṣitaḥ pratīyamāno 'py arthaḥ. na cāvivakṣito 'rtho vicāram prayuṅkte. ataḥ svādhyāyādhyayanamātreṇācāryakaniyoganiṣpatter anārabhyā mīmāṃsā iti na snānasmṛteḥ kenacid virodham upalabhāmahe.

atrābhidhīyate -- yat tāvadācāryakaraṇavidhiprayuktam adhyayanam iti. tatra na vidmaḥ ko 'yam ācāryakaraṇavidhir iti. yadi matam -- aṣṭavarṣam brāhmaṇam upanayīta tam adhyāpayed iti, avidhiḥno devānām priyaḥ. nānenācāryakam bhāvayed iti vidhīyate. api tu adhyāyane aṣṭavarṣo brāhmaṇo 'dhikārīti[118]bodhyate. nanu ca nātrāṣṭavarṣo brāhmaṇo 'dhīyīteti śrūyate. kin tu aṣṭavarṣam adhyāpayīteti. satyam. prayojakavyāpāraparā api vidhayaḥ prayojyavyāpāraparā dṛṣṭāḥ yathāveṣṭau etayān nādyakāmaṃ yājayed iti atirātreṇa prajākāmaṃ yājayed iti ca. nanu copanayītetyācāryakaraṇe nayater ātmanepadam ityupanayanenācāryakam nirvartayed iti pratyeṣyate.[119]naivam. nātrācāryakārtham upanayanam ātmanepadād avagamyate. api tu mānavakārthād upanayanād ānuṣṅgikam ācāryatvaṃ vaiśvadevyām iksārthādivad dadhyānayanād vājinejyā. akartrabhiprāyārtham hi nayater ātmanepadavidhānam. ācāryakārthatve tūpanayanasya {1,40}kartāram eva kriyāphalam abhipreyāt. ato 'ṣṭavarṣam iti nāyam ācāryakaraṇavidhiḥ. atha matam -- anumāsyāmahe vāyam ācāryakaraṇavidhim. smaryate hi --

NOTES

[118] codya (KA)

[119] mai (KHA)

upanīya tu yaḥ śiṣyaṃ vedam adhyāpayed dvijaḥ |

sakalpaṃ sarahasyaṃ ca tam ācāryaṃ pracakṣate ||

iti. tad asyāḥ smṛter mūlabhūtā upanīyādhyāpanenācāryakam bhāvayed iti śrutir anumāsyate. tan na. smārtavākyasadṛṣam hi mūlam anumīyate. yathāṣṭakādīgocaram[120]kartavyatāvacanam upalabhyāṣṭakā kartavyeti śrutir api kartavyatāvīṣayavānumīyate. na cehopanayanādinācāryakam kuryād[121]iti smṛtivacanam. api tarhi upanīyādhyāpayītari laukikā ācāryaśabdā upacarantīti lokasiddham evācāryapadārtham darśayati. tat katham itaḥ siddhānuvādāt kartavyatāśrutir anumātum śakyate. na cāhavanīyādivadalaukikam ācāryakam. āhavanīyaśabdo hi ādhānapavamānahavirādijanyam alaukikam atīśayaviśeṣam abhinivīśamāno 'laukikārtha iti yuktaṃ. ācāryaśabdā tūpanīya vedadātari upacaritaḥ.

NOTES

[120] ra smārtaṃ ka (KA)

[121] bhāvayed i (KHA)

upanīya dadad vedam ācāryaḥ sa udāhṛtaḥ |

iti smṛteḥ. evaṃ tu sāndṛṣṭikam eva śiṣyopādhyāyavad, nālaukikam ācāryakam. api cāpravṛttapravartanaṃ hi vidher arthaḥ. svayam eva cācāryake dhanāyan yaśasyan vā pravartata iti kiṃ tadvidhānena. ataḥ śūnyahṛdayair vyavahṛtam evedam ācāryakaraṇavidhiprayuktam adhyayanam iti. kathaṅ caiṣa vrataniyamādītikartavyatāvato 'dhyayanavidheḥ prayojakaḥ. adhyāpanam hy adhyayanam antareṇānupapadyamānaṃ laukikena rūpeṇādhyayanamātraṃ prayuṅktām. ato 'nanyaparavāt svādhyāyādhyayanavidher nāvivakṣitārthatayā śakyam pūrvapakṣayitum.

yad apy uktam upanayanam ācāryakaniyogaṅgam ityupanīyādhyāpanenācāryakam bhāvayed iti śrutir anumitā. atra ca katvāśruter ācāryakabhāvanāsamānakartṛkam upanayanam avagamyate. na ca prayogaikyādṛte samānaḥ kartā bhavati. na ca tadaṅgāṅgibhāvādṛte

sambhavatīyācāryakaraṇavidhau saḥāṅgair aṅgam upanayanam. tac ca kena dvāreṇopakuryād iti cintāyām upaneyāsādanam evopanayanāsvabhāvālocanayā dvāram avadhāritam. upaneyo 'pi nākiñcitkaro 'ṅgam iti {1,41} tadvyāpārāpekṣāyām upanayanam prakṛasyādhyayanam āmnātam. upakāraḥ ca tadadhyāpanāvidheḥ. atas tad evopanayanadvāreṇādhyāpanavidhinā prayujyate. uktam ca katham ācāryakaraṇavidheḥ prayojakatvam upanayanadvāraḥ hi tad iti.

atrocyate -- naivam adhyayanavidhiḥ śakyate prayoktum, anaṅgatvād anupakāratvāc ca. yac ca samānakartṛkatvād upanayanam adhyāpanāṅgam ity uktam, tan na. vispaṣṭam hi vayam aṣṭavarṣam brāhmaṇam upanayītetī dviṭīyāsaṃyogād upanīyamānadvijakumārāṅgam upanayanam avagacchāmaḥ. tasya ca tam adhyāpayed ityadhyānasambandhād yuktam eva saṃskārārhatvam. ato māṇavakadvāreṇādhyayanavidhyāṅgam upanayanam iti saty apy upanīyādhyāpanenācāryakam bhāvayed iti. vidhāv anaṅgam evopanayanam kṛtārthasaṃyogeṣu kālopalakṣaṇārthatvasya sthitatvāt. yathā darśapūrṇamāsābhyaṃ iṣṭvā somena yajetī. na hi tayoṛ anyonyam aṅgāṅgibhāvāḥ, ubhayor api kṛtārthatvāt, evam ihāpi bhavitum arhati. astuvādhyāpanāṅgam upanayanam. tat tu samīpaprāpaṇamātram. atas tāvanmātram ācāryakaraṇavidhinā prayujyatām, adhyāpanāṅgam tu viśiṣṭamantrādyupetam anena prayuktam iti na pramāṇam kramate. na ca phalacamasavadadhikāro viśeṣalābhāḥ. tatra hi yāgāṅgasomabhakṣaṇaprakaraṇāmnāto bhakṣayatis tadaṅgam eva bhakṣaṇam viḡāhate. na ceḥa tathā, adhikārābhāvāt. na ca juhūvad etad bhavitum arhati. sā hy anujjhitakṛtasambandheti dūre 'py uddiṣṭamātrā saiva pratīyate. upanayanam tu samīpaprāpaṇam anekadhā bhinnam iti na viśiṣṭāvagatau kiñcit kāraṇam. astu vā viśiṣṭopanayanam ācāryakaraṇavidher aṅgam, prayujyatām ca tat tena. na ca tadvāreṇādhyāpanaprayuktiḥ sambhavati. aṅgam hi tadadhyāyanasyety uktam. na cāṅgam ākrṣyamāṇam pradhānam ākarṣati, pradhānānam anaṅgavaśavartitvāt. tasmān na kathañcid[122]ācāryakaraṇavidheḥ prayojakatvam. kasmāc cādhyāyanavidhir[123]ācāryakaraṇavidhiprayukyā sidhyati. kaścīc kvacin niyukta iti hi niyogasya svarūpam. tad ayam svayam aniyuñjāno niyogatvād eva hīyeta. anadhikāratvāt anyam upajīvatīti cet. na. uktādhikāratvāt. uktam aṣṭavarṣo brāhmaṇo 'dhikārīti. yadartham hi yat karma sa tatrādhikārī. māṇavakāryam cādhyāyanam iti tam adhyāpayed iti vidhānād avagamyate,[124]ananyaparvatvād asya. {1,42}na hīdam adhyāpanasvarūpavidhānaparam, antareṇāpi vidhānam vṛttiyartham eva tu tatra pravṛtteḥ. adhyāyanavidhiś cāsrutādhikāro 'dhikāriṇam apekṣate. na hi jñāyate kena svādhyāyo 'dhyetavya iti. ato 'pekṣitavidhibalād adhyāyanādhikṛtapuruṣopadeśa evāyam tam adhyāpayed iti. tad ayam arthaḥ -- aṣṭavarṣo brāhmaṇo 'dhīyītetī. ataḥ prayojakavyāpāradvāreṇa prayojyavyāpārāparam idam iti varṇitam evetī. atha matam ātmārtham adhyāyanam na māṇavako budhyata iti na pravartata iti, yady evam ācāryārtham api na budhyata iti na pravartetaiva. ācārya evā[125]tmārtham pravartayati cet, tulyam asya māṇavakārthatve 'pi pravartakatvam. sa hy asya hitakāmo jānāti cāsyeyam abhyudayakāriṇī kriyati. tam imam avidvattvāt svayam apravṛttam anyo hitakāmaḥ pravartayīsyati striyam iva svādhikāre niṣādam iva sṭhapatīṣṭyām. api ca ācāryakaraṇavidhiprayuktatve 'dhyāyanasya nārthāvivakṣāyām kiñcit kāraṇam upalabhyate. tad yadi adhyāyanamātram ātmānugūṇatayā prayunkte na tu svābhāvīkam śabdānām arthaparvatvam viḥanti,[126]svādhyāyādhyānasvarūpamātreṇa cācāryakaniyogani[127]spatter abhidhāvīpārasyānanyaparvatvāt. ato nārthāvivakṣāyām kiñcit kāraṇam asti. astu vā ācāryakaraṇavidhyāupayikatvena vidhyantarāṅgam arthāvivakṣā, tathāpi na mīmāṃsānārambheṇa pūrvapakṣavarṇanā śakyā kartum. ācāryakaraṇavidhyarthamātranirūpaṇasyāpi mīmāṃsāgatanyāyakaḷāpādhīnātmalābhāt. tasyāpi svādhyāyāśabdavācyatvād avivakṣitārthatvam iti cet. na. kalpītasya vidher anadhītasvādhyāyāśabdavācyatvāt. tasya cāvivakṣitārthatve 'nyārthāvivakṣā anyārthāvivakṣāyām punastadvivakṣetyanavasthā syāt. na ca vyavasthāsambhave 'vyavasthitaḥ śāstrārtho yukto varṇayitum. tad varam svādhyāyādhyāyanavidher adṛṣṭārthatvam, na tvācāryakaraṇavidhyarthatvenāvvyavasthā. evam hi svābhāvīkam arthaparvatvam śabdānām apalapitam na bhavati. na caikavidhyānurodhena kṛtsnasvādhyāyāprāmāṇyaprasaṅgaḥ. bhūyovirodhe hy alpamānyāyām iti vakṣyati vipratīṣṭidhadharmasamavāye bhūyasām syāt sadharmatvam (12.2.22) iti. tyajed ekam kulasyārthe iti nyāyavido vadantīti nāvivakṣitārthatayā pūrvapakṣo yuktaḥ.

NOTES

[122] dadhyāpanavi

[123] r adhyāpanavidhi

[124] anya (KHA)

[125] vainam ācāryārtham (KHA)

[126] nti adhya

[127] nivṛtte (KA)

{1,43} yad api cātra rāddhāntitam saty apy ācāryakaraṇavidhiprayuktatve 'dhyāyanasya na tannivṛttir eva prayojanam, bahiraṅgatvāt. yad etadadhyetaryarthajñānam jāyamānam upalabhyate tad eva tasya prayojanam nyāyām. yatkartṛkā hi yā kriyā sā tadarthāiveti yuktaḥ, tathā[128]darśanāt. nanu prathamabhāvī prayojakavidhyadhikārānupaveśāś caramabhāvvyarthajñānād balīyān. ato nādhyetrarthatāmādhyāyanasyāpādayitum utsahāmahe. kiṃ hi. prathamāvagatācāryakaraṇavidhyarthatve paścādbhāvinyantarāgatā kariṣyati. naivam. prāḡ apy adhikārāntarasambandhānāvagamād āsraṇāt. anyaprayuktayā cānuṣṭhānopapattau viśvajidādivat kalpanānupapatteḥ. ata ācāryakaraṇavidhiprayuktam adhyāyanam asati prayojanasambandhe duṣṭhitam eva, sarvavidhīnām adhikāraparyavasāyitvāt. so 'yam adhītasāṅgavedasyāntarā mīmāṃsādhyāyanam cādhyāyāniṣpadyate. sa hi tadā viditapārdhō vākārtham budhyamāno madartham idam karmeti jānāti. yuktaḥ caitad[129]yat kratvapekṣitam arthajñānam prayojanatayā sambadhyaata iti. evam ca paraprāyuktāv apy arthaparvatvāvigatād yuktaiva tadvicārāthā mīmāṃsetī. tad idam anupapannam. na hi niyogārthanirvṛtter anyad asti prayojanam sarvavidhīnām[130]yena paraprāyuktānuṣṭhāno 'pi vidhiḥ prayojanam apekṣate. itarathā hi nitye 'pi tatkalpanāprasaṅgāt. syād etad -- asatyām api vidhyapekṣāyām arthāj jātam arthajñānam na hīyēteti arthajñānam arthāj jātam na niyogataḥ pratīpannam iti. tan na. homād apy arthāj jātasya havirvikārādeḥ prayojanatvāpatteḥ. kratvapekṣitam arthajñānam naivam havirvikārādīti cet. tan na. asaty arthaparvatve kratvanuṣṭhānābhāvāt kiṃ kenāpekṣyeta. kartṛ[131]phalāpratvatvam api kriyāṅgam

naikāntikam, ṛtvikkarbhasu vyabhicārāt. ataḥ prayojakavidhyarthaḥ svārtho vādhyayanavidhir iti nārthaparvatve pramāṇam paśyāmaḥ. madhye cādhikāraikalpanā vṛthaiḥ, pravṛtṭyanaṅgatvāt. bhavanti va svaniyoga eva paryavasyet. evaṃ hi tadādhyeta jānāti nityo hi vidhyarthaḥ sampādyo mameti. evaṃ ca niyoganirvṛtṭyartham adhyayanam, tadarthaś ca svādhyāya iti nārthaparvatvam. arthas tu pratīyamāno 'pi pūrvād ivāparo na vivakṣita ity avicāraṇīya eva. tasmād avicāritamanoharatvād asya pakṣasya yathāhvārttikam evādhyayanavidhivicāro vācyah. sa ucyate. svādhyāyo 'dhyetavyaḥ, svādhyāyam adhīyīta iti {1,44} ca vidhir atra śrūyate. phalavadvyāpāragocarvatvam ca svābhāvikaṃ sarvavidhīnām ity apuruṣārthātmano 'dhyayanād uttīrya puruṣārthātmakam phalam abhilaṣati. adhyayanam api sādhyatvādīnām sādhanatve niṣpiyate. tad ayam artho jāyate adhyayanena kim api puruṣābhilaṣitam kuryād iti. na ca tadupāttam ityāmnānasāmarthyād viśvajidādivat svarga eva sakalādhyetṛjanasamīhitam phalam kalpyate. nanu ca dvitīyāntasvādhyāyapadasamabhiḥvāhṛtam adhyayanam tatpradhānam evāvagamyate. tataś cādhyayanena svādhyāyam saṃskuryād iti vākyārtho 'vatiṣṭhate. na ca saktuvadasaṃskāryaḥ svādhyāyaḥ, phalavatkratujñānopāyabhūtāt. ato na phalāntarakalpanāvakāśaḥ. na sviniyogāt. na khalu svādhyāyasarthajñāne viniyogikā śrutir upalabhyate. ato na tādarthye pramāṇam iti na saṃskārhatvam. bhūtaś ca svādhyāyaḥ bhavyam adhyayanam, bhūtasya bhavyārthatāyām dṛṣṭārthatā. itarathā kalpyam adṛṣṭam. na ca tad yuktaṃ. ato viniyogabhaṅgena svādhyāyenādhyayanam saṃskuryād iti śāstrārtho yuktaḥ. humphādādīnām cānarthakānām adhyayanād avyāpakam arthajñānam. teṣām adṛṣṭārtham adhyayanam bhavātīti cet. tadardhajaratīyam ekasyaiva vidher dṛṣṭādrṣṭārthatvakalpanāt. ata[132]ekarūpeṇādṛṣṭārthataiva yukta. nanu ca rātrisatravadārthavādikam eva phalam śrutatvād yuktaṃ āśrayitum. śrūyate hi yaṃ yaṃ kratum adhīte tena tenāsyā kratuneṣṭam bhavātīti kratuphalaprāptir adhyayanasya phalam. athocyeta na prathame gurusakāśād adhyayane phalam idam, api tarhi dhāraṇādyartha itī. tan na. dhāraṇādyarthārthavādasyātideśataḥ prathamādhyayanāsambandhāt. ato rātrisatryanāyēnārthavādagatam eva vipariṇāmena phalam upakalpayitum ucitam. syād etad evaṃ yady arthavādāḥ svarūpato 'tidīśyeran. na tv etad evaṃ, śāstrātideśanīkaraṇāt. prarocanāmātram[133]ihārthavādotthāpitam adhyayana[134]vidhināpekṣitam sambandhum iti nānāśrayaphalavadvipariṇāmaḥ śakyate kalpayitum. ato naiṣāpi kalpanā yukteṭi viśvajidādivat svargaphalataiva yukta kalpayitum. ataḥ svargārtham gurusakāśād adhītya snānasmrṭibalenānantaram snātva paścāt sandigdham prayojanavantaṃ vedārtham vicārayatu mā vā. sarvathā tāvadadhyaya[135]navidhyartho niṣpanna itī na[136]kathāñcid vedavirodham upalabhāmahe.

NOTES

- [128] thā loke da
[129] t kra (KHA)
[130] nām yathoktam ye (KA)
[131] trarthatva (KHA)
[132] aikarūpyeṇā (KHA)
[133] traṃ hy artha
[134] nasya vi
[135] yanamātrād evādhyayana
[136] nātra ka (KA, KHA)
-

{1,45} atrophyate -- svādhyāyo 'dhyetavyaḥ svādhyāyam adhīyīteṭi ca viśpaṣṭam svādhyāyasyādhyayanakarmatvam avagamyate. na ca saktuvad viniyogabhaṅgo yuktaḥ. saktavo hi bhūtabhāvvyupayogarahitā na saṃskāram arhanti. na ca tathā svādhyāyaḥ, bhāvvyupayogitvāt. iha hy adhyayanānantaram akṣaragrahaṇam, tataḥ padāvadhāraṇam, tataḥ padārthasmarāṇam, tato vākyārtha[137]jñānam, tato 'nuṣṭhānam, tato 'bhyudaya itī paramparayā puruṣārtha[138]prayojanapratilambhena viparivṛtṭyādhyayanamātrān[139]nādrṣṭakalpanāvakāśaḥ. yāvād dhi viprakṛṣṭam api dṛṣṭam upalabhyate, tāvat tad evānusaraṇīyam. tad iha brāhmaṇavākyeṣu pradhānavākyānām phalavatkrāmābodhanam phalam, aṅgavākyānām tu sannipatyopakāraḥ upakāraḥ dṛṣṭādrṣṭārthetikartavyatāprakāśanam. arthavādānām ca vidhyapekṣitaviśayaprāśastyapratipādanam. udbhidādīnām ca[140]nāmnām guṇaphalavidhānam. upaniṣadām tu sāmparāyikaphalopabhogocitacetanakartṛpratipādanadvāreṇa sakalavedaprāmāṇyapratipādanam ity ūhanīyam. mantrānām ca keṣāñcidanuṣṭhīyamānapadārthaprakāśanam. yeṣām tu na dṛṣṭam prayojanam teṣām kratupuruṣārthādrṣṭakalpanā. na ca tadadrṣṭārthatvenānyatrāpi dṛṣyamānaprayojanaparityāgo yuktaḥ. svādhyāyā[141]dhyayanavidhyadhyāpitasya[142]mantrabrāhmaṇasya prayojanakalpanāvasare yathāśakti prayojana[143]kalpanaiva yukta. tatra humādīnām dṛṣṭaprayojanāsambhava japabrahmayajñādāv adṛṣṭārthatā. dṛṣṭam caikaprayogavidhigocarāṇam[144]dṛṣṭādrṣṭaprayojanatvam prokṣāṇāvaghātādīnām. ato nāvasyamaikarūpyam[145]eva sarvatraivāstheyam. tad eṣa pūrvottarapakṣasamkṣepā[146]rthaḥ -- pāralaukikādrṣṭaphalatvād adhyayanasya nārthajñānaparyanto 'dhyayanavidhyartha itī nāvasyam anantaram vedārtho mīmāṃsitavyaḥ. ato na snānasmrṭyadhyayanavidhyor virodhaḥ. aviruddham ca na durbalam api bādham arhatīti pūrvaḥ pakṣaḥ. siddhāntas tu - svādhyāyasyādhyayana[147]saṃskāryatvāvagamādadhītena svādhyāyena kim kuryād ityapekṣite yogyatvenārthajñāne svādhyāyasya viniyogāt, tasya caihikatvād anantaram dṛṣyamānatvāc ca na vyavahitāmuṣmikādrṣṭasvargaphalakalpanā yuktyadhitena svādhyāyēnārtham jānīyād itī karaṇībhūtasya vedasyānugrahakāpekṣāyām, {1,46} yogyatvenetikartavyatāmśopanipātīnī mīmāṃsādhyayanānantaram upanipatantī svakālopanipātīnā snānena virudhyata itī śrutibālīyastvena yuktaḥ snānasmrṭer bādha itī sūktam snānasya tena bādhaḥ syād itī || 88 ||

NOTES

- [137] rthāvadhāraṇam ta
[138] rthapratī (KA)

[139] trād adṛṣṭakalpanānavakā
[140] tu

[141] yavi
[142] sya hi ma
[143] napaṛika
[144] ṇām nānāvidhadṛ (KHA)
[145] pyam evāvase (KA)
[146] paḥ (KHA)
[147] nakarmatvāva (KA)

atra bhāṣyaṃ dṛṣṭārthatā cādhyayanasyānantarye vyāhanyeta, lakṣaṇayā tv eṣo 'rthaḥ syād iti. tadadhyayanadrṣṭārthatāpratipādanasya punaruktavāl lakṣaṇayā tv eṣo 'rthaḥ syād iti cāvijñāyamānārthatvāt kaiścid vyākhyāṭṛbhis tyaktam. tat tāvad āha **dṛṣṭārtheti kaiścid** antena. svayaṃ tu cirantanalekhyeṣu vidyamānatvāt samādhatte -- tad ucyata iti. ayam abhiprāyaḥ -- pūrvam hi na cādhitavedasyetyādibhāṣyeṇa pūrvakālatāmātram ktvāpratyayenocyate, nānantaryam. na ca tadadhyayanadrṣṭārthatve virudhyata iti smṛtyā sahāvirodho darsītaḥ. idānīm tu yady apy ānantaryavacanaḥ ktvāśabdaḥ, tathāpi samastasmṛtyarthaparigrahe vedavirodhād varam lakṣaṇeti. pauraṇyaviśeṣa ānantarye ukte tadantargatapūrvakālatāmātram adhyayanasya lakṣyate. evaṃ hi dṛṣṭārthādhyayanena sahāvirodho bhavatīti || 90 ||

aparam api smṛtyā sahāvirodhaprakāram āha -- **grantheti**. adhītyeti iṅo rūpe virodhaḥ neṇa iti. idaṃ cānvāruhyavacanam iti nātivādarāṇyam. iṅo hi nityasahacarito 'dhiśabda ekadeśabhūtaḥ, na hi tasya kevalasya prayogo dṛṣṭapūrvāḥ. ata iṅo rūpe samudāyaprasiddhiḥ. iṅas tv avayavaprasiddhiḥ. sā ca samudāyaprasiddher durbalā. svādhyāyādhyayanādhikāre cādhitīyeti śrutam tadviṣayam evāvagamyata ity ato 'pi nādhigamārtha[148]kalpanā yukteti || 91 ||

NOTES

[148] rtha iti (KA)

{1,47}atra bhāṣyaṃ na cedam snānam adṛṣṭārtham vidhīyate iti. tad vyācāṣṭe -- **yas tv** iti. yo hi śrutismṛtyor evam avirodho bhavatīti gurugehādanāvṛttasyāplavanamātram adhītya snāyād iti prayājādivat pradhānam adṛṣṭārtham vidhīyate. athavā mantrādyupetam adhyayanasya pradhānakarmaṇaḥ prokṣaṇādivadadrṣṭārtham narasaṃskārarūpaṃ snānam vidhīyata iti manyate, tasya vakṣyamānam uttaram iti || 92 ||

tad idānīm uttaram āha - **iheti**[149]dvayena. brahmacāriṇo hi na snāyād ity asnānādiniyama uktaḥ. na ca tatra kasyacid avadhitvam āśritam. ato 'sau kiyantaṃ kālam iti bhavaty avasānāpekṣeti. yady evaṃ tataḥ kim ata āha -- **tata** iti. apekṣitavidhau dṛṣṭārthatvam. itarathadrṣṭārtham snānavidhānam. na ca dṛṣṭe sambhavati tad yuktam. ato 'pekṣāvāsādasnānādiniyamānāvṛttim eva adhītya snāyād iti snānam lakṣyati. tad dhi asnānavirodhi snānam, virodhisattā ca virodhyantarānāvṛttyā vyāptā. ataḥ snānenāsnānaniyamānāvṛttilakṣaṇā yuktaiḥ. tatsahacaritās ca gurukulavāsādāya iti tannivṛttyā teṣāṃ api nivṛtṭir lakṣyata iti. nanu yuktam virodhinoḥ sahāsambhavāt snānenāsnānānāvṛtṭir lakṣyata iti. gurukulavāsādidharmanivṛttau (?kr/ku)to hetuḥ. yac cāsnānādiniyamasahacarito gurukulavāsādis tannivṛttyā nivartyata ity uktaṃ tad ayuktam. pramāṇāntaragocare hi viṣaye tad yuktam. yathā loke bhojanakāle kevalasthalaparimārjanopadeṣe sthālā(dī)ni parimrjyantām iti bhavati tatsahacaritanikhilabhojanopakaraṇaśaṅkhaśuktikādiparimārjanopadeśaḥ. śrutismṛtyos tu yāvadupāttamātraviṣayatvāt sahacaritādigrahaṇam anyāyyam. ucyate -- syād evaṃ yadi śrutimūleyam adhītya snāyād iti smṛtiḥ {1,48} syāt. iyaṃ tu nyāyamūlā. nyāyaś ca sakalabrahmacāridharmanivṛttau samānaḥ. kaḥ punar asau. śrūyatām. brahmacāridharmā hi gurukulavāsādāya 'dhyayanāṅgam adhyayanamāptau samāpyante iṣṭisamāptāv iva vratam iti nyāyaḥ. ato 'snānaniyamānāvṛttimūlena sakalāgnīndhanādībrahmacāridharmaparyavasānalakṣaṇā yukteti. idaṃ tu kin tu lakṣaṇayetyādibhāṣyenoḥkām iti veditavyam || 94 ||

NOTES

[149] ti. bra (KA)

prakaraṇārtham idānīm upasaṃharati -- **tasmād** iti. ayam arthaḥ -- yad adhyayanaśabdo 'dhigamārtha iti vyākhyātam, yac ca snāyādityasnānādiniyamānāvṛttilakṣaṇārthaḥ snānaśabdo iti, tathā athāto dharmajijñāseti[150]dharmajijñāsākramavacano 'thaśabdo

'dhyayanānantaropanipātismārtasnānābhāvalakṣaṇārtha iti yad uktaṃ tatra[151]ca sarvatra dṛṣṭārthatvaṃ hetur iti || 95 ||

NOTES

[150] ti ji
[151] tra sa

atra codayati -- **snātvetī** antena. evaṃ hy uktaṃ daurbalyaṃ vedabādhanād iti. evaṃ ca vedabādho bhavati yadi vedārthaḥ sarvathaivopekṣyeta. yadi tu smṛtyanurodhenādhyayanānantaram snātvā sandigdham prayojanavantaṃ vedārthaṃ budhyamāno jijñāsate, tato na kaścid vedavirodho dṛśyeta ity avirodhitā snāsyeti. evaṃvā[152]dina uttaram āha -- **evam** iti **snānabādhanam** antena. ayam arthaḥ -- bhaved api smṛtyanurodhenānantaram snānaṃ yadi tāvanmātram eva smṛtaṃ syāt. iha ca[153]snānād uttarakālam api nānāvidhāni nityāni naimittikāni ca karmāṇi smaryante. tad yadi tāny apy anurudhyante, tato 'tyantāya vedabādhaḥ. na ca tāny apy avicāritavedārtho yathāvad anuṣṭhātum iṣṭe. na cāvīduṣo 'dhikāro 'stī. vakṣyati hi -- na cāvīdvān vihito 'stīti. tadavaśyam anurudhyāpi smṛtiṃ kiyaty apy adhvani gatvā punas tadbādho vaktavyaḥ. tad varam adhīta vedatvena vicārayogyatvānmānavakasyādhyayanānantaram[154]āgate kāle {1,49} prathamopanipātino virodhinaḥ snānasyaiva bādhanam. ato 'nadhīta vedatvena yāvannityanaimittikakarmaṇo 'nuṣṭhānyogyāḥ, tāvad akurvann api tāni na pratyavaiti. adhīta vedatayā yogyo 'kurvan pratyaveyāt. na cāvīdvān kartuṃ śaknoti. na cāvīcārayan jānātītyadhyayanānantaram[155]eva dharmajijñāsā yukteti. idam cottaravi[156]bhavād uktaṃ. paramārthatas tv adhyayanavidhyarthasampādanāya pravṛtto na prān mīmāṃsāśravaṇād virantum arhatītyadhyayanavidhibalaprabhāvita evāyam arthaḥ. na hi pradhānam anaṅgam anuṣṭhitaṃ paryavasyati. vakṣyati hi sāṅgaṃ pradhānam aikaśabdyād iti || 98 ||

NOTES

[152] vadataḥ
[153] tu (KHA)
[154] m upaga (KA)
[155] raṃ karma
[156] vai (KHA)

evaṃ smṛtibādham upapādyātraivādhikaraṇam[157]udāharati -- **so 'yam** iti. itirivārthe. pāṭhakramasyeva śrutikramasyāyathamarthād bādho 'vagamyata ity arthaḥ. uktaṃ hi kramakopādhikaraṇe kramakopo 'rthaśabdābhyām -- (5.4.1) iti. atra hi agnihotraṃ juhōti yavāgūṃ pacatīty udāhṛtya vicārayiṣyate -- kiṃ hutvā paktavyam, uta paktvā hotavyam iti. atra[158]pāṭhaprāmā[159]nyād hutvā paktavyam iti pūrvapakṣita uktaṃ pāṭhakramasyārthakramāt kopo bādhaḥ. arthavaśena hy atra pāṭhakramo 'tikramitavyaḥ. yathāpāṭhakramānuṣṭhāne hy artho na saṃvarteta. homārtho hi pākāḥ. sa homād uttaram[160]anuṣṭhito 'narthakaḥ syāt. homaś ca havanīyādṛte na sidhyet. tasmād ādau śrapaṇam tato homa iti. tadvad ihāpi yady apy adhyayanānantaryarūpaktvāśrutyā snānasya kramo 'vagataḥ, tathāpy adhyayanadṛṣṭārthatāsāmarthyena bādhitavya iti. tatparigrahe 'dhyayanavidhyartha eva bādhitāḥ syāt. śrutikramo 'py arthānusāreṇa[161]bādhyata eva, arthārthatvāt sarvasyeti kramakopādhikaraṇe ṭikākāreṇoktam iti. {1,50}adhikaraṇāntaramatraivodāharati[162]- guṇapradhānāyor iti. vakṣyati -- aṅgaguṇavirodhe ca tādarthyāt (12.2.25) iti. atra ca pradhānabhūtasutyākālānurodhenāṅgabhūtadīkṣaṇīyākālabādho vakṣyate, pradhānārthatvād aṅgānām. pradhānavirodhe satyānarthyāt. evam ihāpy adhyayanasnānayoḥ kramamadhītyasnānyād iti smṛtir upadiśati. kramāś ca kramavatām aṅgam ity[163]avivādam sarvavādīnām.[164]tad yady eṣa kramo 'nurudhyeta, tataḥ pradhānabhūtaṃ dṛṣṭārtham adhyayanam eva bādhitam bhavet. na ca guṇānurodhena pradhānabādho yukta iti || 99 ||

NOTES

[157] nārtham u
[158] ta
[159] dhānyād
[160] rakālam a
[161] rodhena bādhitavya e (KA)
[162] riṣyati (KA)
[163] ti sa
[164] nām avivādasiddham

evaṃ tāvat smṛter atyantabādho bhaṇitaḥ. idānīm[165]virodhānusāritvād bādhyabādhakabhāvasya yāvanmātram eva virudhyate tad bādhitavyam. gurukula[166]vāsaparityāgamātram ca dharmajijñāsāparipanthi, tadāyattatvāt[167]tasyāḥ, na madhumāṃsādiseveti na[168]te bādhitavyā ity āha -- **snāneti** || 100 ||

NOTES

[165] nīm tu vi
[166] lapa
[167] tvād dharmajijñāsasya na
[168] na bā

tasmāt smṛtyekadeśabādho 'yaṃ na samastasmṛter[169]bādha ity āha -- **tasmād** iti || 101 ||

NOTES

[169] ti

nanv evaṃ parityaktāgnīndhanādibrahmacāridharmaḥ snātako jāta iti snātako nityaṃ śuciḥ sugandhiḥ snānaśīlaḥ iti vidhiprāptam madhvādisevanavad dharmajijñāsāyām avirodhi yat snānam tad api kriyatām[170]ata āha -- **gurugeheti**. sakalabrahmacāridharmanivṛtau hi snātakaśabdaḥ prayuktaḥ, nāgnīndhanādikatipayadharmanivṛtau. ato yāvad gurugeha[171]nivṛttir madhvādisevāsamudāyasyāṃśo na samāpyate, tāvat snātaka eva na bhavatīti na snānam {1,51} asnānādiniyamanivṛttili paryavasyati. snānam na prāpnotītyarthaḥ. sakalabrahmacāridharmanivṛttivācī snātakaśabda iti || 102 ||

NOTES

[170] m ity āha
[171] hād vini (KHA)

vyākhyāya tad eva prayogānusāreṇāha -- **gurugehād** iti. yāvad dhi gurugehān na nivartate na niṣkrāmati, tāvat snātako na kathyate. ato na snātakadharmam labhata iti. yady evaṃ tarhi mā snātu, dāraparigrahaṃ kin tu na karoti. upāttadāro 'pi[172]gurau nivasan dharmam jijñāsata eva,[173]ata āha -- **tad** iti. gurugehāniṣkrāntasya kṛtamantrādyupetasnānasya tatra snānāt paro dārasaṅgraho vihitaḥ snātakaḥ sadṛśīm bhāryām vindeta iti. tat katham akṛtasnānasya bhaved iti || 103 ||

NOTES

[172] hi
[173] vety ata

atra bhāṣyam vedam adhītya snāyād gurukulān mā samāvartīṣṭeti. tadasaṅgatārtham iva lakṣyate. katham hi vedam adhītya snāyād gurukulān mā samāvartīṣṭeti. tad vicchidya yojayati -- **vyākhyāyēti**. pūrvam hi na cedam snānam adṛṣṭārtham ityādinā bhāṣyeṇa smṛtivākyaṃ vyākhyāya punas tad eva kīrtitam asyāḥ smṛter ayam artha ity uktam bhavati || 104 ||

nanv ānantaryād gurukulān mā samāvartīṣṭetyanenaikagrantho 'vagamyate. kiṃ tatparityāge kāraṇam[174]ata āha -- **samāvartīṣṭeti**. na hy ānantaryam eva sambandhe kāraṇam. api tarhi, yogyatāpi. iha ca virodhād ānantarye 'py asambandha iti || 105 ||

NOTES

[174] m ity ata

athāpanītaṃ kathaṃ vyākhyeyam ata āha -- **athaśabdeneti**. pūrvaṃ hi gurukulavāsāvasānabādhānārtho 'thaśabda iti vyākhyātaṃ gurukulān mā{1,52} samāvartīṣṭa kathaṃ vedavākyāni vicārayed ityādinā bhāṣyeṇa. na ca tatra hetur ukta iti smṛtidr̥ṣṭārthatāprasāṅgena manasi viparivartamāno 'bhīhitaḥ. athaśabdo hy ānantaryaparātve 'dr̥ṣṭārthaḥ syād iti tatparihārāya gurukulān mā samāvartīṣṭety evaṃaparo vyākhyā[175]yata iti. yad vā gurukulavāsānivr̥ttimātraṃ bādhyate na kṛtsnasmṛtyartha iti, tatrāyaṃ hetur ity āha -- **tanmātrasyeti** || 106 ||

NOTES

[175] khyāta (KHA)

etaḍ eva vivṛṇoti -- **smṛtiprāptam** iti. idānīm adhīte vede 'dhītya snāyād iti smṛtiprāptaṃ madhvādisevanam pratiśedhayan sūtrakāro 'dr̥ṣṭārthopadeśī syāt teṣāṃ dharmajijñāsāyām avirodhāt. na ca tad yuktam iti || 107 ||

yas tu smṛter avirodhaṃ vadann evam āha -- smṛtivaśād anantaram snātvā gurugehaṃ praviśya dharmo vicārayiṣyate tan na kaścid virodhaḥ syād iti, taṃ pratyāha -- **nivr̥tyeti**. nirgatya hi punaḥ praveśo 'dr̥ṣṭārthaḥ syād iti. pūrvaṃ cedam udbhāṣyam eva paricodyānyathā parihṛtam. idānīm bhāṣyā[176]nusāreṇādr̥ṣṭārthatayā parihriyate ity apaunaruktyam || 108 ||

NOTES

[176] śyakārānu (KA)

nanu kathaṃ praveśo 'dr̥ṣṭārthaḥ syāt, tasya hi vicāro dr̥ṣṭam eva prayojanam ata āha -- **nirgama** iti. kṛtārthasya nirgamo nissaraṇam dr̥ṣṭārthaṃ syāt. itarathādr̥ṣṭārtham. ato nirgatyapraveśo 'dr̥ṣṭārtha iti vadatā nivr̥tter adr̥ṣṭārthatvam uktaṃ bhavati || 109 ||

ataś śabdām idānīm anusandhatte -- **atheti**. yadaivāthaśabdena dr̥ṣṭārtham {1,53} ānantaryam upadiṣṭam, tadaiva kriyāmātrānantaryasyādr̥ṣṭārthatvād vedagrahaṇam vedārthanirṇaye hetur ity uktam[177]eveti kim ataś śabdeneti || 110 ||

NOTES

[177] ktaṃ bhavatīti ki

pariharati -- **yogyatvam** iti. ānantaryopadeśād vedādhyayanena dharmajijñāne yogyo bhavatīti jñāyate, na tu taddhetukaiva[178]dharmajijñāseti || 111 ||

NOTES

[178] kā dha

ataś caivaṃvidhaḥ puruṣo dharmajijñāne[179]yogyā ity etāvad evāthaśabdenoktaṃ syāt, na hetuviśeṣa ity āha -- **lakṣaṇam** iti. na ca hetvantarābhāvāt pārīṣeṣyasiddham adhyayanam śakyam vaktum ity āha -- **jijñāsāyā** iti || 112 ||

NOTES

[179] nayogyo bhavati i

dharmaphalārthitvācāryakayaśaḥprabhṛti jijnāsāyā hetutvena sambhavati. taddhetutve ca dharmajijnāsāyāḥ sūdrādhikāro doṣa iti parihārāntaram āha -- **ataś śabda** iti. athaśabdo hy ānantaryam upadiśan yad vedādhyayanānantaryam upadiśatītyuktaṃ, tad vakṣyamāṇātaś śabdapratipādyahetuvabalena. itarathā tv arthāntaravacano 'yam athaśabdaḥ sambhāvayeteti || 113 ||

anyathā paunaruktyam āha -- **snānabādhasyeti**. yady apy athaśabdena vedādhyayanam dharmajijnāsāyā hetur iti pratipāditam, tathāpi hetvantaravacanatvād ataśśabdo na punaruktaḥ. snānabādhasya hetutvam ataśśabdo vadati.[180]snānabādha hetum āviṣkaroti -- **yogyasyeti**. adhīta vedō hi {1,54} nityanaimittikānuṣṭhānayogyo[181]jāto yady[182]avidvattayā nānutiṣṭhet, pratyaveyāt. ato 'dhīta vedatvān nāvasthātum labhyate jhaṭiti vidvattāyām yatitavyam iti || 114 ||

NOTES

[180] datīti (KHA)

[181] gyo bhavati ya (KA)

[182] dy asāv avi

atra bhāṣyam dharmam jijnāsītum icched iti. tatra sandhātulin̄tumunām icchārthatvāt paunaruktyam āśānkya viṣayabhedāt pariharati -- **sanvācyeti**. sanvācyā tāvadicchā āntaram samānapadopāttaṃ jñānam eva karma vyā[183]pnoti. tat karmiketī yāvat. tāvatā ca bhāgena saiva gamyate, na liñāder artho vidhyādīḥ.[184]iṣis tu yady apīcchāvacaṇaḥ, tathāpi[185]cchāntaravacanatvād apunaruktaḥ. tathā hi -[186]sanvā[187]cyecchāyā bhāyaḥ padāntaropātto vā dharmāḥ karma, jñānecchā vā, dharmajñānecchādvayam vā. karma[188]bhedaprakāṣanam icchābhedasphuṭīkaraṇārtham. liñtumunō tu vidhisamānakartṛkatvavacanatvāt spaṣṭo viṣayabheda ity apunaruktateti. kiṃ punar atrāsūtritadvitīyēcchopādāne bhāṣyakārasya prayojanam, dharmam jijnāsetety evam hi vacanīyam ata āha -- **sūtriteccheti**. evam hi manyate -- yathā śiṣyo bālāḥ preṣaṇāyām ayogyatvād dharmajñāne pravartayitum sūtrakāreṇādhyeṣito dharmajijnāseti vadatā, tathā tadgatim anuvidadhānena bhāṣyakāreṇa sūtritecchā katham nirvartyeteti dvitīyēcchā asūtritoktā. ata icchopadeśenāpi kartavyatopadiṣṭā bhavet, tatpūrvabhāvitvād icchāyāḥ. na cecchā neṣyate. bubhukṣavat. tathā hi eko bubhukṣamāṇo bhūṅkte. anyas tu mandānalatvād abubhukṣus tām api kāmāyata eveti || 115-117 ||

NOTES

[183] prā

[184] dir iti

[185] viṣayabhedād api (KHA)

[186] tadvāpye

[187] tto dharmo jñā

[188] rma. icchākabhama[?] (KA)

{1,55} tatra dharmajijnāsāsamāsapadam vigrhṇatā bhāṣyakāreṇa dharmāya jijnāsā dharmajijnāsā. sā hi tasya jñātum icchety uktam. tadākṣipati -- **prakṛtyeti**. yatra hi tādarthe caturthīsamāso bhavati, tatra prakṛtyā vikṛtiḥ samasyamānā dṛṣṭā. yathā yūpāya[189]dāru yūpadārv iti. aprakṛtīvikārayos tu na samāsaḥ yathā randhanāya sthālī, avahananāyolūkhalam iti. tathā[190]prakṛtīvikṛtīgrahaṇam kartavyam iti[191]tādarthyasamāse vārttikakāreṇoktam. na ca sāmārthyapradarśanārtham tat. ato 'prakṛtīvikārayor api yatra sāmārthyam tatra samāso bhavaty eva. ato dharmajijnāsāpade 'pi sāmārthyasya vidyamānatvād yuktas tādarthyasamāsa iti vacanīyam. sāmārthyasyaiva prakṛtīvikārabhavam antareṇānupapateḥ. vīgrahavākyārthābhīdhānaśaktir hi sāmārthyam. na ca yathā randhanāya sthālīti śrūyamānā caturthī bhāyanimitta[192]bhūtāyā arandhanaprakṛter api sthālyās tādarthyam abhidhyotayati tathā[193]randhanasthālīti samāsaḥ, mandatvāt tādarthyasya. prakṛter eva tu dārvāder yūpādivikṛtibhāvāpatter vyaktaṃ tādarthyam iti yūpāya dārv iti vīgrhya kathitam yūpadārusamāśād api sujñānam. ata eva samāsavīdhau tādarthyagrahaṇam prakṛtīvikṛtīgocaram vyākhyātam tatraiva tādarthyasya spa[194]ṣṭatvāt. āha ca --

NOTES

[189] padārvādāv iti

[190] thā tādarthyasamāse pra

[191] ti vā

[192] ttāyā (KHA)

[193] randhanāyasthā (KA)

[194] sphuṭatvā

bāhyasya hi[195]nimittasya tādarthyaṃ naiva tādṛśam |

NOTES

[195] ca (KHA)

yādṛśam prakṛteḥ spaṣṭam vikāram prati dṛśyate ||

iti. tathā ca nāprakṛtīkṛtyos tādarthyaśamāso dṛṣṭacarah. aśvadhāsādiṣu ṣaṣṭhīsamāsāśrayaṇāt. vaiyākaraṇākhyāyāṃ tu saty api samāse 'lugvidhānād vibhaktiḥ śrūyate iti yuktaṃ eva vṛttivigrahayor aikyārthyam asaty api prakṛtīkṛtibhāve. dharmajijñāsāpadasamāsas tu vivādāspadībhūta eva. tasmād asamāso 'yam || 118 ||

{1,56} evam ākṣipya samādadhāti -- **sā hīti**. nāyaṃ caturthīsamāsaḥ. kin tu aśvadhāsādivat ṣaṣṭhīsamāsa evāyam. tathā hi sā hi tasya jñātum iccheti ṣaṣṭhyantena tadā vigrhṇātīti. nanu dharmāya jijñāseti vighrahavacanam tat katham vyākhyeyam ata āha - **dharmāyeti**. nedam vighrahavacanam, kin tu ṣaṣṭhyarthaviśeṣapadarśanam iti || 119 ||

atha codayati -- **prāpnotīti**. tādarthyarūpārthavivakṣāyāṃ hi caturthy eva prāpnoti. sambandhasāmānyavivakṣāyāṃ tu tādarthyaśvacanam katham iti || 120 ||

pariharati -- **sambandhamātre**ti. sūtrakāreṇa hi sambandhasāmānyavivakṣāyā dharmajijñāseti ṣaṣṭhīsamāsaḥ prayuktaḥ. nirviśeṣasāmānyānupapattes tu viśeṣākāṅkṣāyāṃ bhāṣyakāreṇaiva tasya sāmānyasya tādarthyarūpaviśeṣaṇiṣṭhātā varṇyate, tenāyam api na doṣa iti || 121 ||

atrāparam dharmajijñāsāsvārūpapadarśanārtham kānyasya sādhanāni kāni sādhanābhāsānīti bhāṣyam. tatra sādhanābhāsapadam vyācaṣṭe -- **sādhanābhāsateti**. pūrvapakṣasyārtho dharmasya sādhanābhāsam iti. katham punaḥ pūrvapakṣasyārthaḥ sādhanābhāsaḥ, ata āha -- **anyasādhanam** iti. anyasya hi sādhanam anyasya sādhanavadavabhāsamānam sādhanābhāsam bhavātīti || 122 ||

etad evābhivyānakti -- **kratvartham** iti. kratvartham hi parṇamayyādi {1,57} puruṣārthasyāpāślokaśravaṇāder ucyamānam sādhanābhāsam bhavati. puruṣārtham ca godohanādi krator ucyamānam tadābhāsam bhavātīti. atra bhāṣyakāreṇa ko dharmāḥ kathamlakṣaṇaḥ iti codanāsūtreṇa vyākhyātam ity uktvā kānyasya sādhanānītyādi śeṣalakṣaṇena vyākhyātam ity uktam. tad ayuktam iva dṛśyate, śeṣalakṣaṇaśabdo hi tṛtīyādhyāye prasiddhaḥ. na ca tatra sādhanādi sarvaṃ vyākhyāyate, ataḥ katham ity āśaṅkyāha -- **śeṣalakṣaṇeti**. nāyaṃ tṛtīyādhyāyavivakṣāyā śeṣalakṣaṇaśabdāḥ prayuktaḥ, kin tu pariśiṣṭasakalaśāstravivakṣāyā. ata evaikavacanam iti || 123 ||

atra bhāṣyakāreṇa sāstrārambham ākṣipatoktam -- dharmāḥ prasiddho 'prasiddho vā syāt. yadi prasiddhaḥ, na jijñāsyāḥ. athāprasiddhaḥ, natarām iti. tatrābhāvavacanatvannaḥ ko 'yam ātīśāyanikaḥ pratyayaḥ. na hi niṣedhasya svagato viśeṣaḥ kaścid asṭīty āśaṅkyāha -- **prasiddha** iti. satyam. nābhāvasya svagato viśeṣaḥ, tathāpi niṣedhyatantratvād niṣedhasya tadatīśayāt so 'py atīsete iti. tad iha prasiddhe jñānecchāmātrasyaivābhāvaḥ, na jñānasya aprasiddhe tu na jñānam na ceccheti dvayaniṣedhād atīśayo yuktaḥ. aśakyatvān neṣyate na jñāyate cetyartha iti || 124 ||

atra parihārabhāṣyaṃ dharmam prati vipratipannā bahuvidāḥ. sa hi niḥśreyasena puruṣam saṃyunaktīti, tad vyācaṣṭe -- **jijñāsyā** iti. sandigdhasya hi prayojanavato nirṇayāya matimanto yatante. tathā ca dharmāḥ. tasmād ayam api jijñāsyata iti || 125 ||

kīdṛśaḥ punardharme saṃśayaḥ kinnimitto vā, ata āha -- **svarūpādiṣv** iti. pūrvam tāvad dharmasya svarūpādiṣu madhye pramāṇasvarūpābhyāṃ dvedhā {1,58} vipratipadyate. vipratipattiḥ kriyate iti bhāve[196]pratyayaḥ. vādivipratipattīś ca saṃśaye nimittam iti naiyāyikāḥ. tasmād eṣa saṃśayo bhavati kiṃ khalu dharme pramāṇam, kiṃsvid yogipratyakṣam uta codaneti. pramāṇasaṃśayād eva tu svarūpasamāśayaḥ, kiṃ yāgādī dharmā[197]uta caityavandanādīti. tad atrādyasyādhyāyasya prathamapāde nirṇayaḥ kārya ity āha -- **pādeneti**. atra hi sambhāvitetarapramāṇaṇiṣedhena sambhāvitāpramāṇyaṇiṣe[198]dhena ca prāmāṇyam upapādāyīsyate. tadupapādanāc ca svarūpopapādanam api kṛtam bhavati. tripādyāṃ tu kathamlakṣaṇa ity amunā pratijñātaḥ pramāṇaprakāro nirūpyate. prāmāṇyam tv ihaivopapāditam. ata eva pādāvasāne iti pramāṇatvam idam prasiddham iti vadati. arthavādādhikāreṇa ca siddhapramāṇa[199]bhāvasya iti, prakāryasya tu tadvataḥ pramāṇād anatibhedāt kṛtsno 'dhyāyāḥ pramāṇalakṣaṇam ity ākhyāyate iti || 126 ||

NOTES

[196] rūpam. vā

[197] āhosvit cai

[198] rākaraṇena

[199] nasyeti

evamādyapādaprayojanamuktovparitanatantraprayojanam āha -- **sthita** iti dvayena. ajñānām ekamārga[200]drśvanām cāsamśayād bahuvīdām vākyārthanirṇaye samśayān na matir upajāyate. prathamam tāvad vidhyarthavādamantranāmnām arthe prayojane samśayaḥ stutyādyupayogapra[201]tipādanenārthavādādhikaraṇādyair apaneṣyate. punaś ca dvitīye yajati dadāti juhoṭītyādinām cārthabhedābhāvād bhedasamśayaḥ śabdāntarādhikaraṇādibhir ity eṣā dik. ataḥ sandigdhaprayojanavattvāt[202]param api śāstram praṇetavyam iti || 128 ||

NOTES

[200] rgiṇām cā

[201] pradarśanenā

[202] tvād apa (KHA)

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭikāyām

prathamāsūtram samāptam ||02codanāsūtra

{1,59} codanālakṣaṇo 'rtho dharmāḥ iti śāstrārambhasūtram. tad vyācāṣṭe -- **dharmā** iti. ayam abhiprāyaḥ -- prathamāsūtre hi viśeṣa[203]dharmajijñāsā pratijñātā, tadabhiprāyeṇa ko dharmā iti prṣtam. viśeṣaś ca pramāṇaviśeṣāt sidhyati. pāṣaṇḍāgame hi pramāṇe caityavandanādayaḥ kriyāviśeṣā dharmā bhavanti. vedāgame tu yāgādayaḥ. tad iha sāmānyataḥ siddhadharmodeśena pramāṇaviśeṣaś codanā vidhīyate. tataś ca dharmaviśeṣasiddhiḥ. yas tu sāmānyātmā dharmasya prītisādhanatvaṃ, so 'vivādasiddha eva sarvavādinām. na hīha kecid vivadante yaḥ prītisādhanam dharmā iti. tathā ca nrguṇavādino yato 'bhyudayaniḥśreyasasiddhiḥ sa dharmāḥ ity āhuḥ. śubhā cittavāsaneti saugatāḥ. puṇyāḥ pudgalā ity ārhatāḥ. sarve caite prītisādhanatayaiva tair dharmā iṣyante. ata eva cāsyām vacanavyaktāv arthaśabdo 'nuvāda iti vakṣyati labhyate 'rthānuvādena iti. eṣaiva cātra vacanavyaktir vārttikakārasyaḥbhimatā. itarathā arthaśabdasya vidhyānuvādayor asambhavaḥ iti vakṣyati.[204]nanu ca svarūpaviśeṣe 'pekṣite pramāṇaviśeṣa[205]vidhānam asaṅgatam, ata āha -- **svarūpāder** iti. dharmapadārthasyedaṃ pramāṇam ityukte pramāṇādhīnatvāt prameyasiddher arthād idam uktaṃ bhavati yaccodanāpraveditaṃ tad dharmasvarūpam iti. ādiśabdena tadābhāsam upādatta iti. yas tu vivakṣitatirodhānamuktam iti manyate, taṃ pratyāha -- **svarūpam** iti. sāmānyataḥ siddhadharmasya svarūpaviśeṣa iha sūtryate iti || 1 ||

NOTES

[203] ṣaji (KA)

[204] tīti

[205] śābhīdhāna (KHA)

nanv evam anyataravidhāv anyatarasyāśrautatvāt ko dharmāḥ kathaṃlakṣaṇa ity ekenaiva sūtreṇa vyākhyātam iti bhāṣyam nopapadyate, ata āha -- **dvayam** iti. ekatra śrutyupāte aparaṃ arthād vyākhyātam bhavati {1,60} pramāṇavidhāv arthāt svarūpasiddhir uktā. svarūpavidhāv api pramāṇam arthāt sidhyatīti āha -- **svarūpa** iti. yaś codanālakṣaṇaḥ sa dharmā ityukte 'rthāc codanā dharme pramāṇam ity uktaṃ bhavati. na hy apramāṇakaṃ vastu svarūpak[206]ptyai prabhavati || 2 ||

NOTES

[206] siddhyai pra

atra bhāṣyakāreṇa codaneti kriyāyāḥ pravartakam vacanam[207]iti codanāpadārtho vyākhyātaḥ. tad ayuktaṃ, pravartakasya codanātvāt pratyayasya liṅādes tattvād ata āha -- **kim āditi**. ayam abhiprāyaḥ -- satyam pratyayamātrasya pravartanātmako vidhir arthaḥ. na tu tāvanmātrasya pravartakatvaṃ, svavyāpare hi puruṣaḥ kartṛtvena niyujyate. aṃśatrayātmikā ca bhāvanā tadvyāpāraḥ. ataḥ samānapratyayopādānaśrutībalapratilabdhabhāvanāparirambho vidhirātadīyanikhilaviśeṣa[208]ṇalābhād na naraṃ pravartayitum utsahate. sakalatadvīṣeṣaṇalābhāś ca narte vākyāt sidhyatīti yuktamuktaṃ pravartakam vākyam codaneti.[209]evam cāvayavārthaḥ kim

iti sādhyākāṅkṣām nirdiśyādīśabdena sādhanetikartavyatākāṅkṣe nirdiśati. etad uktaṃ bhavati -- kiṃ kena katham ity anenātmanāpekṣitaiḥ sādhyādibhiḥ pūrṇaḥ pratyayaḥ pravṛttiparyante vidhau samarthaḥ, tadrāhitasya bhāvasyānuṣṭhānāyogyatvāt. tatpūraṇaṃ cedam anenetthaṃ kuryād iti vākyād iti vākyam eva codaneti || 3 ||

NOTES

[207] m āhur iti
[208] śasampado na (KA)
[209] śa cā

atra bhāṣyakāreṇa codanāyās taditareṣām ca pramāṇānām dharme prāmāṇyā[210]prāmāṇyapradarśanārtham uktaṃ codanā hi bhūtam ityādi. tad ayuktaṃ, sūtrakāreṇa sadautpattikasūtrābhyām vakṣyamāṇatvād bhāṣyakārasyaāpi tatraiva tadvivaraṇam ucitam.[211]ataḥ kim atrākṣetre kleśenāta āha -- **codaneti**. ayam abhiprāyaḥ -- codanālakṣaṇa iti samāsapadam. samāsaś ca sati sāmārthye bhavati. viśeṣaṇaviśeṣyārthavacanāṃ ca padānām sāmārthyam. na ca vyavacchedādṛte{1,61}padānām viśeṣaṇaviśeṣyabhāvaḥ. ataś codanālakṣaṇatvayor itaretaravyavacchedāt codanaiva pramāṇam, pramāṇam eva codanetyavadhāraṇadvayam atra vivakṣitam. tac copapattisākāṅkṣam iti mīmāṃsāgotrānusārī bhāṣyakāro 'nupapattikāryam vacanaṃ kṣaṇam apy akṣa[212]mamāṇaḥ pratijñāsūtra eva sambhāvanāprasiddhyartham avadhāraṇadvaye yuktileśam asprśad iti || 4 ||

NOTES

[210] nyapra
[211] ta (KHA)
[212] sahamānaḥ pra

tatra pramāṇam etety avadhāraṇāyām tāvad yuktileśam āha -- **sambhāvya** iti. evaṃvidheṣv atīndriyeṣv apy artheṣu śabdasya prāmāṇyam sambhāvya. ataḥ pratijñāyām sambhāvitam prāmāṇyam hetunopapādayīyata iti. codanaivetyavadhāraṇe yuktileśam darśayati -- indriyāder iti. vakṣyati hi satsūtreṇendriyāder asāmārthyam tadanāgatāvekṣaṇena[213]bhāṣyakṛteha kathitam iti || 5 ||

NOTES

[213] na ka

katham punaḥ śabdasya prāmāṇyam sambhāvya, ata āha -- **atyanteti**. arthagocarajñānajananaśaktir hi pramāṇānām[214]prāmāṇyam. sā caivaṃ nāma śabdānām vyāpinī yadatyantāsaty api gaganakusumasamsargādau dhiyam upajanayatīti yuktā teṣu prāmāṇyasambhāvaneti. nanv evaṃ tadvad evāprāmāṇyam āpadyata iti prāmāṇyam sādhyato 'prāmāṇyam āpatitam, ata āha -- **teneti**. ayam abhiprāyaḥ -- utsargo hi jñānajanana[215]prāmāṇyam. tat pauruṣeṣu śabdeṣu vandhyāsuto yātītyādiṣu. tad doṣād apodyetāpi. apauruṣeṣu tu[216]śabde pundoṣābhāvāt svayamaduṣṭatvāc ca pramāṇataivānapoditā setsyātīti || 6 ||

NOTES

[214] pramāṇatvaṃ sā (KHA)
[215] ne prā
[216] tu pu (KA)

atra codanā hi bhūtam ityādibhāṣye[217]codanāpadena śabdāmātraṃ vivakṣitam ity āha -- **codaneti**. kāraṇam āha -- **na hīti**. vidhāyako hi {1,62}śabdo mukhyaś codanāpadārthaḥ. na cāsau bhūtādiviśayaḥ sambhavatīti śabdāsāmānyam lakṣayatīti || 7 ||

NOTES

[217] ſyaṃ tad iha co (KHA)

itaś caitad evam ity āha -- **indriyeti**. samānajātīyayor eva spardhārhatvāt śabdāmātram eva pratyakṣādisāmānyena spardhām arhati, na tadviśeṣaḥ. bhavati hi sampradhāraṇā kiṃ lauhamānīyatām uta dāravam iti. na tu kiṃ lauham uta khādiram iti || 8 ||

atra bhāṣyakāreṇa lakṣyate yena tallakṣaṇam iti lakṣaṇapadārtho vivṛtaḥ. tad idaṃ nimittābhīprāyaṃ pramāṇābhīprāyaṃ vety āha -- **nimittamātram** iti. pramāṇam vety atrāpi pakṣe śiṣyabuddhiprathimne pramāṇavikalpān āha -- **pramāṇam veti**. pramāṇam vety atrāpi pakṣa ity arthaḥ. pramāṇam hi kārakaviśeṣaḥ. vivakṣātaś ca kārakapravṛttiḥ. ato yad eva śabdādīnām vākyārthajñā[218]nāvasānānām madhye prakṣṭasādhaka[219]tayā vivakṣyate tat pramāṇam iti. pramāṇaprasaṅgena phalam api darśayati -- **pūrveṣām** iti. śabdādīnām prāmāṇye vākyārthajñānam phalam. āntarālikam tu karaṇavyāpāratayā pratipādayitavyam. vākyārthajñāne tu pramāṇe hānādibuddhiḥ phalam iti vivecaṇīyam iti || 10 ||

NOTES

[218] jñānānām (KHA)

[219] na

nanu pramāṇapakṣe jñānam api lakṣaṇapadārthaḥ. tad dhi pramāṇam.[220]jataḥ kathaṃ śabdaviśeṣavācinā codanāpadena sāmānādhikaraṇyam ata āha -- **jñāna** {1,63} iti. asyārthaḥ - na[221]tāvad jñānam eva pramāṇam iti niyamaḥ. vivakṣāvaśena hi śabdādīnām prāmāṇyam uktam eva. api ca yadi jñānam eva pramāṇam tadvivakṣayā ca lakṣaṇaśabdaḥ prayuktaḥ, tathāpi codanāśabdena tadgocaram jñānam tatkāryam lakṣyate yadi tadvivakṣayā lakṣaṇaśabdaprayogaḥ. atha tu padārthajñānādivivakṣayā, tadā śabdakāryasya[222]jñānasya yad aparaṃ[223]kāryam padārthajñānādi tac codanāpadena lakṣyate. asti hi kāryakāryasyāpi paramparayā sambandho lakṣaṇābījam iti || 11 ||

NOTES

[220] ṇam tat ka (KA)

[221] nāvaśyajñā

[222] sya ya

[223] paraṃ pa

nimittārthe tu lakṣaṇapade śabde ca pramāṇe mukhyārthayor eva dvayor api sāmānādhikaraṇyam ity āha -- **nimitteti** || 12 ||

atra codanaivetyavadhāraṇe dharmasyendriyādigocaratvam apākṛtam. tad ayuktaṃ, dravyādir hi dharmāḥ. sa caindriyika eveti pratyakṣasūtre vakṣyate, ata āha -- **dravyeti**. ayam arthaḥ -- satyam dravyādayo dharmāḥ. na tu svarūpeṇa kin tu śreyassādhana[224]tārūpeṇa. ato na tadaindriyikam iti na dharmasyendriyagocaravāpattiḥ. ādiśabdenākṛter upādānam iti || 13 ||

NOTES

[224] narū

kena tarhi rūpeṇāmī dharmāḥ yad vedavedyam iti, tad darśayati -- **śreya** iti **tvamantena**. śreyassādhana[225]śaktyātmanā hi dravyādayo dharmāḥ. na tadrūpam amīśām vedārthe śakyate 'vagantum. na hi godohanena paśukāmasya praṇayet ityādiśrutim antareṇa godohanādayaḥ śreyassādhanaḥ iti pramāṇāntaram prakramata iti. prakṛtam anaindriyikatvam dharmasyopasaṃharati tasmād iti || 14 ||

NOTES

[225] natvātma (KHA)

{1,67} atra bhāṣyakāreṇa nānyat kiṃ ca nendriyam itīndriyamātram aśaktaṃ dharmā ity uktam. na caitāvata

codanaivetyavadhāraṇopapattiḥ. anumānādiśāktiḥprasakṭer anivāritatvāt, ata āha -- **pradarśanārtham** iti. yathā hi sūtrakāreṇa sarvapramāṇānimittatve vivakṣite tatpratyakṣam animittam iti pratyakṣamātrasyānimittatvam uktam, tathā tacchīlam anuvidadhānena bhāṣyakā[226]reṇa pradarśanārtham indriyamātrāśaktir upavarṇiteti. nānyat kiñceti vā pramāṇasāmānyanirākaraṇāya bhāṣyam chettavyam ity āha -- **nānyad** iti. katham pūrvasmād vicchinnaṃ nendriyam iti vyākhyeyam ata āha -- **tad** iti. indriyapūrvakam hi sarvam[227]itaradindriyāśaktāvaśaktam iti bhāvaḥ. nānyad iti vā sarvārtham chittvā kiñceti hetuṃ prṣtvā nendriyam iti pūrvavaddhetutayā vaktavyam ity āha -- **kiñceti** || 16 ||

NOTES

[226] kṛtā pra

[227] m indri (KHA)

nanv anumānam evaṅjātīyakeṣu samartham, anumīyate khalv aṅgārebhyo bhūto 'gnīndhanasamyogaḥ. tathācendhanāgnisamyogād bhaviṣyadaṅgārvagamah. viprakṣṭas ca dhūmād agniḥ. kuḍyādivyavahitaś ca svareṇa putraḥ. gandhāc ca sūkṣmadravāvagamah. ataḥ katham sarvaṇiṣedhasiddhir ata āha -- **yady apīti** dvayena. satyam bhūtādāv anumānam samartham, na tu tad vinā sambandhabodham ubhavati. sambandhas ca[228] kvacit sāmānyato 'vagamyate, yathāgnisāmānyena dhūmasāmānyasya.[65]kvacidviśeṣataḥ, yathā rohiṅkṛttikayoḥ. na ca dvidhāpi kiñcillingam nityāṅdriyēna dharmeṇa sambaddham upalabdham, yenānumānam bhaved iti || 18 ||

NOTES

[228] ndhabodhas ca (KA)

atra codayati -- **nanv** iti. śabda 'pi nāgrhītasambandhaḥ pratipādakaḥ, bālānām anavagateḥ. ataḥ katham śabdamayī codanā dharme pramāṇam bhaviṣyatīti. pariharati -- padam iti. tataḥ kim ata āha -- na tv iti. [229]kas tarhy asau ata āha -- vākyārtha iti || 19 ||

NOTES

[229] ko 'sau

nanu ca na vākyam api sakalavarṇapadopasamhārātikra[230]meṇa kiñcidatīndriyam tattvam, api tarhi samhatyārtham abhidadhāti padāny eva. ataḥ katham agrhītasambandham vākyam vākyārthasya vācakaṃ bhaviṣyatīti, ata āha -- **vākyasyeti**. syād ayaṃ doṣo yadi vākyam vācakaṃ ity abhyupeyate, na tv etad evam iti. kutas tarhi vākyārthāvagatiḥ, ata āha -- padārthānām iti. te vā katham agrhītasambandhā tam gamayīṣyanti. na hy anyasya darśane 'nyakalpanā yuktā, atiprasaṅgāt. anyam api tatpratibaddham[231]vidvān anyam anuminoti iti pratibandhabalād ucitam ata āha -- **sambandheti**. sambandhadarśananirapekṣāṅām eva padārthānām vākyārthe jñātavye tadbhāvabhāvena tadbhūtādihikaraṇe hetutvam upapādayīṣyati iti || 20 ||

NOTES

[230] rekeṇa

[231] ndham vi

atrāparam bhāṣyam, nanv atathābhūtam apy artham brūyāc codanā, yathā yat kiñcana laukikaṃ vacanaṃ nadyās tīre phalāni santīty evamādi. tad ayuktam. katham hi yādṛśatādṛśa[232]rathyāpuruṣavākyam upamānam codanāyāḥ. apauruṣeyī hi sā. puruṣāśrayā hi śabde doṣāśaṅkā. ataḥ katham atathābhāvaśaṅkā.

NOTES

[232] śānuguṇara (KHA)

atra kecid āhuḥ -- śabdaśaktinirūpanadvāreṇa pratijñākṣepārtham idaṃ bhāṣyam. atra kila codanāsūtreṇa kāryarūpo vedārtha iti pratijñātam[66] tad anenākṣipyate. arthāsaṃsparśini hi śabde keyam arthaviśeṣapratijñā codanānām. sarve śabdāḥ khalu na svabhāvato 'rtham sprśanti. yad eva hi yādṛśam ekadaikena prayuktaṃ vākyam arthavad āsīt, tad eva hi tādrśam apagatasakalalādhmātādidoṣam anyadā bhavati vitatham. na caitad availakṣaṇye yuktam. yadāhuḥ -- lakṣaṇayuktasya bādhāsambhave tallakṣaṇam eva bādhitam bhavatīti. na cārthavatām[233]pratyakṣādīnām eṣa dharmo dṛśyate. na hi timirādidoṣarahitaṃ cakṣuḥ samyagasamyak ca jñānaṃ janayatīti dṛṣṭapūrvam. api ca svābhāvike 'rthasambandhe katham asaty arthe jñānaṃ janayati.[234]tathā hi bādhitō 'pi saṃsargaḥ śatakṛtvāḥ śabdād avagamyate aṅgulyagre hastiyūthaśatam iti. na cedam anyatra dṛṣṭam. na hi cakṣuṣā śuktau rajatam iti veditāyām nedaṃ rajatam iti bādhakodaye cakṣur eva punārajatam iti bodhayati. śabda eva tu niraṅkuṣaḥ svagocaram anyagocaram vā pramāṇāntareṇa bādhitam api bodhayatīti. nūnam asamīkṣitapāramārthikārthasadbhāvo bodhayann apy artham anarthaka itī[235]pratijñānīmahe. tad idaṃ uktam - arthā[236]saṃsparśi yat pramāṇam tasya bādhakotpattau satyām na punaḥ pratipakṣavijñānaṃ tannimitam evopalabhyate. śabde punaḥ spaṣṭe 'pi bādhakajñāne punaḥ śabdanimitam eva pratipakṣavijñānam udeti aṅgulyagre hastiyūthaśatam iti. katham tarhi śabdād arthāvagatiḥ, sāmāyikīti vadanti. yadāhuḥ --

NOTES

[233] tā
[234] tīti bā (KHA)
[235] ti jā
[236] rtha

anā[237]gamaś ca so 'bhyāsaḥ samayaḥ kaiścid iṣyate |

NOTES

[237] bhyā (KA)

abhyāsāt pratibhāhetuḥ sarvaśabdaḥ samāsataḥ ||

iti. imaṃ cākṣepam apanetum idaṃ bhāṣyaṃ vipraśiddham idaṃ abhidhīyate bravīti ca vitatham ca ityādi. tasya cāyam arthaḥ -- artham avabodhayati arthāsaṃsparśi ceti citram. na hi pratyāyapratyāyakabhāvād anyāḥ śabdārthayor asti sambandhaḥ. sa cedam artham avabodhayati, katham arthāsaṃsparśi syāt. syād etat. bādhakajñānasamadhigamyam arthāsaṃsparśitvam. uktaṃ cedam saty api bādhakajñāne laukikeṣu vākyeṣu śabdād eva jñānaṃ utpadyate aṅgulyādivākyebhya iti. maivam. anabhijño bhavān bādhyabādhakabhāvasya. aṅgulyagre hastiyūthaśatam iti pramāṇāntaradarśanam atra bādhitam, na punarhastiyūthaśatam iti. pramāṇāntaradṛṣṭam[67]hy artham parasmai pratipādayitum puruṣaḥ prayuñjate vākyāni. tataś ca pramāṇāntareṇāyam anena dṛṣṭa ity etāvaca ca śabdād avagamyate. ato 'tra pramāṇāntareṇa tasyārthasya yad darśanam tad eva bādhitam bhavati. hastiyūthe tu śabdo na pramāṇam iti tacchabdād aprasaktam eveti na tad bādhyate. katham tarhi hastiyūthasaṃsargāvagamaḥ. padānām sannidhānadoṣāt padārthavivekāgrahaṇanibandhano 'yam bhramaḥ. na punarābhidhānikāḥ [?]saṃsargaḥ. yogyatā hi[238]nibandhanam anvitābhidhāne 'bhīhitānvaye vā. na cāṅgulyagrasya karidhāraṇayogyatā sambhavati. tasmān nārthāsaṃsparśi śabda iti sūktam arthaviśeṣapratijñānaṃ codanālakṣaṇo 'rtho dharmo iti.

NOTES

[238] hi tanniba (KA)

imau tvākṣepaparihārau na mṛṣyāmahe. tatra yat tāvduktam kāryarūpo vedārtha iti codanāsūtreṇa pratijñātam iti, tad ayuktaṃ, bhāṣyavirodhāt. bhāṣyakāro hi ko dharmāḥ kathamlakṣaṇa ity ekenaiva sūtreṇa[239]vyākhyātam ity uktvā sūtram avatārayati. tatpramāṇasvarūpayor ekaṃ śrautam anyadārtham ity eva vaktum yuktam. uktaṃ ca tad vārttikakṛtā kāryārthatāpratijñānaṃ punar aśābaram ajaiminīyam ceti. na hi codanāsūtre tādrśaḥ padārthānām anvayo dṛśyate. na ca padārthānvayanirapekṣo vākyārtho yuktaḥ. katham ca pramāṇa[240]lakṣaṇe kāryārthatāpratijñānaṃ saṅgacchate. nanu ca prāmāṇyam eva kāryārthatām vinā na sambhavatīti pramāṇalakṣaṇānugūṇaiva kāryārthatāpratijñā. na hy akāryārtham vacaḥ prāmāṇyam arhati. anapekṣālakṣaṇam hi tat. na ca siddhārtham vacanam anapekṣam bhavati. tasya hi sādhakabādhakayor anyataropanipātaḥ sambhavati. tatra sādhasambhāve 'nuvādatvam, itaratra bādhitaviṣayatvād apramāṇatvam. ata eva cāpauruṣeyatvam api vedavākyānām. pramāṇāntarapratipannaviṣayatā hi pauruṣeyatā, na punaḥ

padavarṇādikāryatā. na cātīndriyam arthaṃ puruṣāḥ śaknuvanty avagantum. ataḥ katham atīndriyārthān śabdān nibandhīyur iti prayojanavadarthaviśeṣapratijñānam iti.

NOTES

[239] ṇa vakṣyata ity u

[240] ṇajñānala (KHA)

atra vadāmaḥ -- yat tāvat siddhārthatvād anuvādatvam iti, tad ayuktam. yadi pramāṇāntarasiddho 'yam artha iti siddham arthaṃ bodhayati, bhavatu tat sāpekṣatvād apramāṇam. bhūtārtham api tu yad jñānāntarāgocaratayā svagocaram {1,68} avagamayati, na tat sāpekṣam. atha mataṃ pariniṣpannaviṣayāṇi khalu pratyakṣādīni, tāni tādrśaviṣayaviśeṣe sambhavanīti pramāṇam anuvādikurvanti iti. tan na. na hi pramāṇāntarasambhāvanayā pramāṇam anuvādo bhavati, atiprasaṅgāt. dūrastho hi vahniranumānād avagataḥ śakya āsīdatā pratyakṣayitum iti na tasyānuvādatvam āpadyate. yat tu bādhitaviṣayatvād apramāṇatvam iti, tad astu yadā[241]tu naitad evam iti viparyayaḥ. abādhitārtham tu siddhārthagocaram api kim apramāṇam bhaviṣyati. tad api bādhakasambhāvanayāpramāṇam iti ced, astu tāvat pauraṣeṣu. apauruṣeyaṃ tu siddhārtham api katham bādhyatayā sambhavyeta. na hy aduṣṭakāraṇajam jñānam bādhyate. śabde ca na svābhāvikā doṣāḥ. puruṣo hy ayathārthajñānānurodhena śabdaṃ dūṣayati. nanu siddhārtham apauruṣeyaṃ ity evaṃ durbhaṇam ity uktam. kim idānīm atīndriyārthatvam apauruṣeyatvam. hantaivaṃ surabhi gaganakusumam ity api vākyam apauruṣeyaṃ āpadyeta. tasyāpi na kenacid indriyenārtho 'vagamyate. syād etat. asadārtham evedaṃ vākyam, sadārtham cātīndriyārtham apauruṣeyaṃ iti. vaidikam vākyam kāryārtham katham sadārtham, tasyāpi na pramāṇāntareṇārtho 'nubhūyate. mānubhāvi. na tu pratikṣipyate, śabdād avagamyate ca. gaganakusumavākyam tu pramāṇāntarapratikṣiptārtham eva, nāstīti hi tadartham avagamayati. kena punaḥ pramāṇāntareṇāsīyārthaḥ pratikṣipyate. na tāvad bhāvapramāṇaiḥ, bhāvaviṣayatvenābhāvānavabhāsanāt. abhāvas tu pramāṇam anabhimatam eva bhavatām. nanv asti tāvad nāstīti jñānam tat pratikṣeṣyati. tad bhoḥ kiṃ pramāṇam apramāṇam vā. nāpramāṇam pratikṣepāyālam. pramāṇatve ca ṣaṣṭhapramāṇāpattiḥ. nanu ca gaganakusumam asti nāstīti ca vyāhanyate. ato vyāghātād gaganakusumavākyam asadārtham. kim atra vyāhanyate. sadasattvam hi vastunaḥ siddhasya parasparaviruddham avagamyamānam vyāghātasamvidam upajanayati. na ceḥ parasparaviruddhasadasattvāvagamaḥ, nissvabhāvatvād abhāvasya bhavatsiddhānte. nanv asti tāvan nāstīti śabdaprayogaḥ. mā bhūj jñānam ataḥ sa nabhassumanassattām praṇotsyati. na, arthanibandhanatvāc chabdānā virodhasya. na ca nāstīti kaścid asyārtho drśyate. na cānarthakaḥ śabdo 'rthāntaram viruṇaddhi. nanu nāyam anarthakaḥ, viviktaṃ hi kusumena gaganam eva tasyārthaḥ. viviktaṃ {1,69} ity avācyam anadhikārthatvāt. gaganam tu gaganapadapaveditam iti punaruktaṃ nāstīti paryāyatāpattiś ca. drśyate pratiyogini kusume kevalagaganopalambho nāstīty ucyata iti cet, sa tarhi nāstīti kusumavad gaganam api na syād eva. nāstīti padāspadam evāsad iti laukikā manyante. tasmān nāstīti jñānam pramāṇam apramāṇam vā śabdo vā nāstīti gaganakusumaṃ na pratikṣipatīti tad api svaśabdād avagataṃ sad eva syāt. yadi tu tathāvidham eva nāstīti vaktum[242]icchā, na śabdaprayogaṃ vārayāmaḥ. vastusattā tu na nivārayitum śakyata ity uktam. ataḥ sadatīndriyārtham gaganakusumavākyam apauruṣeyaṃ āpannam āyusmatām. yathā[243]cedam asadārtham, tathā vaidikam apy atīndriyakāryārtham asadārtham. na hi pramāṇā[244]gocaram vastv astīti śakyate vaktum. na ca kāryam pratyakṣādigocaram. na ca śabdagamyam, apadārthasyāvākyārthatvāt. agrhītasambandhasya cāpadārthatvāt. pramāṇāntarāgocare ca sambandhasya grahītum aśakyatvāt. prapañcayīṣyate caitadaupattikasūtre[245]ity alam anenātiparispendena.

NOTES

[241] yatra nai (KHA)

[242] ri

[243] yathā tv idam anupapanna tathā (KHA)

[244] ṇāntarāgo (KA)

[245] vārttike i

ataḥ siddham idaṃ na kāryārthatvād apauruṣeyatvam iti. katham tarhi, pūrvāparakoṭivirahāt. yasya khalu na pūrvāparakoṭī prasamkhyāyete, tannityaṃ yathā gaganam. evaṃ ca vedāḥ[246]iti nityāḥ. kā punar iyaṃ nityatā vedānām. yadi nityavarṇanapadārambhaḥ, samāno 'yam laukikavākyeṣu. athānupūrvyanityatvāt tāny anityāni, tulyaṃ tadanityatvam vedavākyānām. ato na puruṣapramāṇagocarāgocarārthatvād anyat pauraṣeyāpauruṣeyatvam puṃvedavacasaṃ. vācyo vā viśeṣaḥ. sa ucyate. kramavanti hi padāni vākyam ucyate. tad yatra svatantra eva puruṣaḥ kramam āracayati tat pauraṣeyaṃ. yatra tu kramaracanāyām asvatantrah puruṣaḥ yathaiḥ pūrvapūrvādhayetṛbhir uktaḥ kramas tathaiḥ vivakṣati, tadapauruṣeyam. anitya[247]tve 'pi ca kramavyaktīnām avāntarajātitas tattvānyatvavyavasthā śabdādāhikaraṇe vakṣyate. padanīyatve caiṣa eva prakāras tatraiva darśayīṣyate. pūrvāparakoṭiviraha eva vede 'pi katham iti yo manyate {1,70} sa vaktavyaḥ. na tāvat pūrvāparakoṭī vedānām pratyakṣeṇopalabhyete. na cānumīyete, viparītānumānāt. evaṃ hy atrānumīyate anāgataḥ kālo na vedaśūnyaḥ, kālatvād idānīm tanakālavād iti. evam atīte 'pi kāle prayogo darśayitavyaḥ. na ca prāgabhāvo vedānām kaiścidupalabdhaḥ. jagadādu vedā maheśvareṇa praṇītā iti ced, na. jagadāder abhāvāt. nacārvācīna eva kāle kenacid vedāḥ sandṛbhdhā iti kartṣmarāṇam asti. nacāsmāryamāṇo 'pi jīrnakūpādivād āsīt karteti yuktaṃ vaktum. tatra hi prayojanābhāvād upapadyetāpi kartur asmarāṇam. adṛṣṭārthanirmiteṣu vedeṣu pratyayitataranirmāṭṣmarāṇam antareṇa ke śraddadhīran. vakṣyati ca --

NOTES

[246] itti (KHA)

[247] nyatve ca (KA)

vaidiko vyavahāras tu na kartṣmarañādṛte |

iti. tad evaṃ pūrvāparakoṭivirahād evāpauruṣeyatvaṃ, na kāryārthatayeti vyartham tatpratijñānam. avyāpakam ca, mantrārthavādopaniṣadām atādarthyāt. nanu ca teṣām api kāryārthatā dvitīye pāde vakṣyate -- vidhinā tv ekavākyatvāt -- (1.2.7) iti. ihāpi ca bhāṣyakāreṇoktaṃ codanā hi bhūtam bhavantam ityādīśaknoty avagamayitumantena. etad uktaṃ bhavati -- kāryam eva pratipādayanti codanā bhūtādīkam apy avagamayati, na tu pratipādayati. tad uktaṃ śaknoty avagamayitum iti. atrocitate -- na tāvadarthavādānām kāryārthatā arthavādādhikarāṇe uktā. api tu bhūtārthānām eva stutyā vidhyanvayo darśitaḥ. codanā hi bhūtam ityādībhāṣyābhi[248]prāyas tv anantaram eva vārttikakāreṇa vyākhyātaḥ. yas tv ayam asyārtho varṇyate codanā hi bhūtādīkam gamayati, na tu pratipādayatīti. tan na. yadi bhūtādīkam gamayati. katham na pratipādayati. na hi gamakatvād anyat pratipādakatvam. atha kāryaparvatvam anena prakāreṇa varṇyate, sarvaṃ hi padajātaṃ kāryaparaṃ na bhūtādīsvarūpe pramāṇam iti katham anādyanantaṃ vijñānam ānandaṃ brahmopaniṣadbhyaḥ setsyati.[249]kasmimś ca kāryārthe prāmāṇyam upaniṣadām. nanu tāsām api pratipattikartavyatāparvatvam eva.[250]asti ca jñānavidhānam ātmā jñātavya iti. tad ayam artho bhavati -- vijñānam ānandaṃ ātmānam jānīyād iti. nanv evam asvarūparāc chabdāt katham ātmarūpasiddhiḥ. na hy anyaparaḥ śabda 'rthāntare pramāṇam, pratyuta viparītam {1,71} api sambhavyeta. atadrūpa eva hi tadrūpajñānakartavyatāvacaṇam loke drśyate. tathā apitryeva pitarāṃ jānīyād iti. vede cānudgītha evonkāre udgīthopāsanāvīdhānam om ity etad akṣaram udgītham upāsītetī. syād etat. pramāṇāntarād evātmavarūpasiddhir iti. keṣām pramāṇāntarāt. saṃsāriṇo hi na tāvat kāryakaraṇasaṅghātīriktaṃ saccidānandaṃ brahmāparokṣam īkṣante. te hi deham evātmānam manyamānāḥ duḥkṣinam anityaṃ jaḍam ca puruṣam jānanti. ye punarapavartitanikhilānādyavidyānubandhopadarśitaśarīrendriyādiprapañcāḥ samutkhātasakalamitimatṛmeyamānavibhāgam aparispandam ānandaṃ phalabhūtam brahmādhīrūdhāḥ, te kiṃ kena[251]paśyeyuḥ. ato na kathañcidātmasvarūpaṃ sidhyet. tasmād upapattito granthataś ca na kāryārthatā pratijñātum śakyate.

NOTES

[248] rthas tv a

[249] ti na kasmimś

[250] vāvagamyate. a (KHA)

[251] ke pa

yac ca nanv atathābhūtam ity arthāsaṃsparśitayā śabdānām pratijñākṣipyata iti, tad ayuktam. tathā hi -- ko 'yam arthāsaṃsparśaḥ. yadi tāvat saṃyogādyanyatamasambandhābhāvaḥ, so 'nujñāyeta eva. na hy asau śabdārthayoḥ saṃyogādīlakṣaṇaḥ sambandho 'bhyupeyate. athārthānavabodhakatvaṃ, kuto 'rthasaṃvit. samayād iti ced, nanv ayam sambandhāparihāra eva pratimartyādīpakṣāsambhavāt samayo nirākariṣyate. kiṃ tannirākaraṇārtham atra prayasyate. yac cārthāsaṃsparśītanirākaraṇārthamuktaṃ pramāṇāntaradarśanam atra bādhyate. na punarhastiyūtham iti. tasya ko 'rtha iti na vidmaḥ. pramāṇāntaradṛṣṭārthaviṣaya eva laukikaḥ śabdaḥ. sa katham pramāṇāntarabādhena bādhyate. syān mataṃ - deśakālaviśeṣāvachchinnam artham pramāṇāntarāṇi bodhayantīdam idānīm atra ceti. ato nadyādīviśeṣaphalasaṃsargabādhē tāni bādhitāni bhavanti. śabdas tu deśakālānavachchinnam artham ācakṣāṇo na saṃsargaviśeṣabādhē bādhitō bhavati. tad ayuktam. ya eva saṃsargo yadā vaktur iṣṭas tam eva tadānīm śabda 'bhidhatte, na saṃsargamātram. na hi nānāvīdhānekanadīrāphalasaṃsargaviśeṣavartī sāmānyam asti, yaḥ śabdārthaḥ syāt. na cāvivaḥṣita eva saṃsargaḥ śabdenābhīdhīyeta iti sāmpratam. vaktṛvācakayor asaṃpratipattiyā vyavahārāsiddheḥ. narmadātīre phalāni santīti vā viśeṣavacane kaḥ parihāraḥ. tatrāpy āsan bhaviṣyanti veti cet. na. santīti vartamānāpadeśāt. api cātyantāsambhāvī[252]vandhyāsutādīsaṃsargaḥ {1,72} kadā kutra vā bhaviṣyati, yaḥ śabdārthabādhāparihārāya ghaṭīsyate. saṃsargāvagamāpalāpas tu saṃvidviruddha eva. yadi tūcyate -- sarvaṃ eva laukikavākyam arthe na pramāṇam vaktṛjñāne 'prāmāṇyāt. eva hy āha -- api ca pauruṣeyād vacanād evam ayam puruṣo vedeti bhavati pratyayaḥ. naivam artha iti. ato na kvacicchabdārthabādhā iti. sādhu parihṛtam evamvādīnā śabdānām arthāsaṃsparśitvam, arthe na pramāṇam sprśati cārtham iti. api ca mā nāma bhavaty arthe pramāṇam. vaktṛjñāne tāvat pramāṇam eva. ataḥ sa eva śabdārtha iti tadbādhē 'pi śabdārthabādhō duḥparihāra eva. syān mataṃ - na vaktṛjñāne śabdo vācakatayā pramāṇam, laingikatvāt saṃvidāḥ, saṃvitkāraṇako hi śabdaḥ kāryabhūto 'vagath kāraṇabhūtam saṃvidam anumāpayati, kāryāc ca kāraṇabuddhir anumānam ity avivādam. āha ca -- na prasiddhakāraṇatvāt saṃvid iti. idaṃ tadarthāsaṃsparśītaparīhārarahasyam. kim atra vācyam aparaṃ, śabdo nārthe na jñāne vā pramāṇam tasmān nārthāsaṃsparśīti. athocyeta -- na maḥ śabdo nārthe pramāṇam iti. svābhāviko hi vṛddhavyavahāre śabdārthayor avadhṛtaḥ sambandhaḥ. loke tu kvacid vyabhicāradarśanād vaktṛpramāṇaparatantratvād vākyānām vaktṛjñānaparyavasānam, nārthe niścayajanakatvam. vede tu vaktur abhāvān nārthe prāmāṇyam vihanyate. na hi tatra pramāṇāntaraparatantraḥ śabdo vartata iti. tan na. na hi kvacid vyabhicāradarśanena pramāṇam anarthaviṣayaṃ bhavati. na hi śuktau rajatajñānam bādhitam iti svagocaram anyagocaram vā bhavati. artham eva tu doṣād anyathā[253]sthitam anyathā bodhayatīti vṛttikāragranthe vakṣyāmaḥ.

NOTES

[252] vitava (KHA)

[253] thā bo (KA)

tad ihāpi sarvaṃ śābdam arthaviśayam eva. kiñcid eva tu doṣavaśād viparyetīti yuktaṃ vaktum. api ca yadi puṃgirām arthe na prāmānyam, kutas tarhi viśiṣṭā vaktṛdhīr anumāsyate. na hy anāsāditārthaviśeṣapariśvaṅgāḥ svarasena saṃvido[254]'py anumīyante. tadavaśyamāsām viśeṣam anumitsatā arthaviśeṣaparirambho vaktavyaḥ. na cānārūḍho buddhāv artho vaktṛbuddhiṃ viśinaṣṭi. yad apy eke manyante -- puṃvākyeṣu tāvat kvacid vyabhicāradarśanād arthe niścayo na jāyate. na cāniścito 'rtho jñāto bhavati. na hi jñānam aniścayātmakaṃ kiñcid asti. {1,73} tasmād ajñāte 'pi vākyārthe śrotur ayam vimarśo bhavati. ayam āpto 'nyonyānvayayogyārtham eva padajātaṃ bravīti, tena nūnam amunāmīṣām anvayo jñāta iti vaktur evānvayajñānam anuminoti. śrotus tu vimarśamātram iti. tad ayuktam. kathaṃ hi śrotā buddhāvanārūḍham evānvayaviśeṣam vaktṛjñānaviśeṣaṇatayā kalpayati. tālvādivyāpārād evāptasya pratītyānvayamayaṃ vākyam racayatītyanvaya?dhiyam anuminotīti cet. na. anvayajñānamātrānumānāt. viśiṣṭānvayajñānānumānam tu vaktari nātmīyaviśeṣajñānam antareṇopapadyate. yat tu katham aniścito 'rtho jñāta iti. atra brūmaḥ -- tredhā khalv api vaktāro nirūpitāptabhāvo nirūpitānāptabhāvo 'nirūpitobhaya rūpaś ca. sarvatra ca śābdān nirṇaya eva. paraṃ nirūpitāptabhāve samyag etad avagatam aneneti vaktari niścaya eva pratitiṣṭhati. viparīte viparyeti. anirūpitānyatararūpe 'pi śābdān niścaya eva. kvacid vyabhicārāt tāvadāgantukaḥ sandehaḥ. na kvacid api śabdaḥ saṃśaya hetuḥ. nanu tathāpy āptapramāṇānusārī śābdān niścaya iti pūrvam utpannam[255]api jñānam vyabhicāra[256]darśanabhūva saṃśayena pratibaddham na pramāṇam, uttarakālam cāptapramāṇānusārīṇi nirṇaye 'nuvāda iti kadā pramāṇam bhaviṣyati. svakāla iti brūmaḥ. svakāle ca tenotpattimatā saṃśayātmanā cāsāv arthaḥ paricchinnah. etāvac ca pramāṇānām prāmānyam. ataḥ katham apramāṇam bhaviṣyati. yadi paraṃ śāṅketavyabhicāranivṛttyartham āptatvena doṣābhāvamātram āśrīyate, sarvapramāṇasādhāraṇam cedam śāṅkitadoṣanivṛtīyā autsargikaṃ prāmānyam iti. na ca pramāṇāntarāptatvam apūrvam arthaṃ prati[257]yataḥ śrotur anuvādaḥ śābda iti yuktaṃ. na hy ārāc ca itro 'yam iti niścite punaś ca kutaścin maitrasādrīṣyāt sandigdhe sa evāyam iti niścite pūrvam caitrajñānam apramāṇam bhavati. ato vaktṛpramāṇaniścayena pramāṇam evaitad abhūd iti śrotā niścinioti. tasmād dvayam apy etad pramāṇam yac ca śābdād jñānam, yaś ca vaktṛpramāṇānusārī niścayaḥ. prathamam apūrvārthaparicchedāt.[258] paraṃ tu śāṅkīrākaraṇāt. uktaṃ ca vārttikakṛtā --

NOTES

[254] do vyatibhidyante (KA, KHA)

[255] nnam vijñā (KA)

[256] rabhuvā

[257] tī (KA, KHA)

[258] d uttaram (KHA)

prāmānyasthāpanam tu syād vaktṛdhīhetusambhavāt |

iti. yad api nāniścayātmakaṃ jñānam astīti uktam. tad apy asmān parājītya {1,74} vaktum ucitam. pramāṇam bhramaḥ saṃśayaḥ smarāṇam saṃvāda iti pañcadhā jñānam vibhajāmahe. tasmāt sarvam eva śābdam arthagocaram pramāṇam apramāṇam ca. doṣasadasadbhāvanibandhanaś ca pramāṇetaravibhāgaḥ pratyakṣādivad eva. yadāha -- yasya ca duṣṭam karaṇam yatra ca mithyeti bhavati pratyayaḥ, sa evāsamīcīnaḥ pratyayaḥ nānyaḥ iti. na hīdam akṣajajñānamātrābhīprāyam, sa evāsamīcīnaḥ pratyaya iti pratyayamātrapariagrahāt. pauraṣeyaś ca śabdaḥ svayam aduṣṭo 'pi vaktṛdoṣād eva duṣyati. nanu ca jñānakāraṇam eva duṣṭam jñānam dūṣayati. śabde ca śabdo jñānakāraṇam na vaktā. sa hi śabdavyaktāv evopayuktaḥ. duṣṭenāpi vaktṛābhivyaktaḥ śabdo vīgalitani[259]khilakalādhmātādidoṣa eva katham asamīcīnapratyayotpādakāraṇam bhaviṣyati. na hi timirādaya iva cakṣurādīnām duṣṭenāpi vaktroccharitānām śābdānām doṣa upalabhyante. na. doṣavaicitryāt. na hy ekarūpā eva sarve doṣāḥ. kāryadarśanāt tu kiñcid eva kvacid doṣapakṣe nikṣipyate. tad iha maṇer ivāruṇyabodhe japākusumasannidhānam anākāṅkṣitāyogyapadasannikarṣa eva śabde doṣaḥ. tathābhūtoccāraṇena duṣṭaḥ puṃāñ śabdām dūṣayati. tataḥ siddho doṣasadasadbhāvanibandhanaḥ śabde pramāṇetaravibhāgaḥ. nanv aṅgīkṛte śābdād artha bodhe yat tadarthasaṃsparśitāsiddhyartham uktaṃ bādHITE 'py arthe śābdaniba[260]ndhanam eva jñānam utpadyate iti. tatra kaḥ parihāraḥ śābdād arthabādhaparihāreṇa. tad asmābhiḥ parijihīṣitam. kim atra duṣpariharam. na hi bādhitaviśayaḥ api dvicandrādīnmohālātacakrapītaśāṅkhapratibimbādivibhramā na punarāvīrbhavanti. yāvaddoṣabhāvino hi te punar api cakṣusaivopajanyante. tad ihāpi yāvad ayogyānvayapadasannidhānam ayathārthajñānodaya iti kim anupapannam. tasmān etāv ākṣepaparihārav iti.

NOTES

[259] sakala (KHA)

[260] mittam eva (KHA, GA)

anyathā varṇayīṣyannākṣepabhāṣyābhiprāyaṃ tāvad āha -- **nityatvāder** iti. ayam abhiprāyaḥ -- bauddhalokāyatikayor idam pratyavasthānam. na hi te nityān varṇān padāni vedavākyāni vā manyante. na conmattapralapitaprāyāni {1,75} prajāpativapotkhananādīni vākyāni vidhyekavākyatayā prāsasty apratipādanena pramāṇam āhuḥ. ato yuktaṃ yādṛṣatādṛṣarathyāpuruṣavākyopamānam codanānam. tatsādharṇyād vaiṭathyānumānam iti. athavā nityatvam abhyupetya prasaṅgam āpādayantīty āha -- **abhyupetyeti**. evaṃ hi manyate -- yadi nityā vedāḥ, sutarām apramāṇam bhaviṣyanti. pauruṣeyavākyam hi kadācid guṇavadvaktṛpraṇītam pramāṇam bhavati. nityam tu kutaḥ pramāṇam bhaviṣyātīti || 21 ||

nanu pauruṣeyam api na vaktṛguṇāpekṣayā pramāṇam. api tu svabhāvādave. katham hy utpannam aviparyastam asandigdham ca jñānam apramāṇam bhaviṣyati. ataḥ kim apauruṣeyatayā sutarām aprāmānyam āpadyate, ata āha -- **pramāṇāntareti**. pramāṇāntaradrṣṭārthagocaram hi puṃvacaḥ katham svamahimnā pramāṇam bhaviṣyati. na hi pramāṇāntaraparatantrā smṛtiḥ svataḥ pramāṇam bhavati. bhavati cātra prayogaḥ. na svataḥpramāṇam puṃvacaḥ, pramāṇāntaraprāptārthaprapāṇāt. smṛtivid iti || 22 ||

nanu ca nirapekṣa evāptapuruṣavākyamātrād vyavahāraḥ pratāyamāno drṣyate. sa katham[261]asvataḥpramāṇād utpatsyate, ata āha -- **nūnam** iti evaṃ hi manyate -- vaktṛgocarārtham hi puṃvacaḥ. ataḥ svayam adṛṣṭe 'py arthe nūnam ayam artho vaktranubhūta iti vaktranubhavadapurassaram evāptoktinibandhanā prāmāṇikasya matir yukṭā. na punarāptatvam adṛṣṭena rūpeṇa prāmāṇyakāraṇam. yas tv anapekṣitapramāṇāntara eva pauruṣeyād vyavaharati, sa pratihanyetāptīti || 23 ||

NOTES

[261] tham na sva (KHA)

{1,76} kasmād evaṃ buddhir yukṭā, ata āha -- **nātmīyād** iti **drṣṭāntena**. tad evaṃ lokavākyeṣu pramāṇāntaraparatantram pramāṇyam upapāditaṃ codanāsvāpādayati -- **tatheti** || 24 ||

katham punarutpannam asandigdham aviparyastam pramāṇāntareṇa jñānam apramāṇam bhaviṣyati, ata āha -- **teneti**. yadā hi pramāṇāntaraparatantram sarvaśabdānām prāmāṇyam ity upapāditaṃ, vede cābhyupetanityatve vaktṛpramāṇāntarābhāvaḥ. tadā katham pramāṇam bhaviṣyati. na hi svatantram aniyatanimittam jñānam pramāṇam bhaviṣyati. na hi pratibhā jñānam utpannam ity etāvataḥ pramāṇam iṣtam. ato vedād utpannam jñānam apramāṇam, svātantryāt pratibhādivad iti || 25 || darśayitavyam prayogāntaram āha -- **svargeti**. pratyakṣādyagatārthatvād iti hetusiddhyartham uktaṃ svargayāgādisambandhaviṣayā iti. yo hi manyate -- bhāvanā hi vākyārthaḥ. sa ca spando vā prayatno vā. sarvathā pratyakṣādibhir avagamyata ity asiddho hetur iti. tam pratyucyate. kasyacit kenacit kriyā bhāvanā, sā svarūpeṇa pratyakṣāpi sādhyasādhanasambandhātmanā śabdād evāvagamyate. ata eva dharmasyāṇḍriyatvam api setsyati. sādhyasādhanasambandha eva śabdasya viṣayaḥ. na hy anāśāditayāgasvargādisādhyasādhanasambandhaviṣeṣo bhāvayed iti śabdārthaḥ. ataḥ siddham pratyakṣādyagatārthatvād iti. atra ca lokāyatikaprayoge buddhavākyam drṣṭāntaḥ, tatprayoge lokāyatikavākyam iti draṣṭavyam iti || 26 ||

{1,77} etasminn eva sādhye[262]drṣṭāntahetvantaram āha -- **yad veti**. siddham ca nityānām vedānām āptāpraṇītatvam iti vedānām eva vāpramāṇatvam nitvatvād vyomādivad iti. ye ca bauddhā nityam vyometi saṅgirante teṣām ayam prayoga iti || 27 ||

NOTES

[262] drṣṭāntāntaram āha (KHA)

idānīm śvavarāhakalahanyāyena naiyāyikādimatānujñayā tāvannāstikamatastha eva[263]vādī mīmāṃsakam prati prayogam āha -- **yadi veti**. yady avaśyam vedāḥ pramāṇam iti vaktavyam paraṃ yathā vaiṣeṣikair uktaṃ tadvacanād āmnāyasya prāmāṇyam iti tathocyatām. yat punar idam mīmāṃsakair uktaṃ nityā vedāḥ pramāṇam ceti. tadatidūram apabhraṣṭam ceti bhāvaḥ. sarvaśabdena ca drṣṭārthapuruṣopadeśair manvādyupadeśaiḥ ca siddhasādhanatāśaṅkāṃ nirākaroti. tad ayam artho bhavati -- drṣṭādrṣṭārthā api vaidikyāś codanā dharmiṇyaḥ. puruṣādhināprāmāṇyā itī sādhyam. vākyatvāt puruṣoktivid iti. svato vā na pramāṇam iti pratijñāya tāv eva hetudrṣṭāntāv ity āha -- **svato veti** || 28 ||

NOTES

[263] va mī (KA)

prāmānyam vā dharmīti pratijñāya narāpekṣam iti sādhayitavyam. śabdaiḥ sambadhyamānatvād aprāmānyavad iti hetuḍṣāntau vācyāv ity āha -- **prāmānyam** veti. atrāpi sarvaśabdasya[264] tad eva prayojanam, narāpekṣaprāmānyavādinām cāprāmānyam tadapekṣam iti siddham eveti || 29 ||

NOTES

[264] tadvade (KHA)

api ca yad eva yatkāraṇakam tasyaiva tadviparyayād viparyayo ḍṛṣṭaḥ, {1,78} yathātejaḥkāraṇakasya dharmasya tadviparyaye jale śaityam. evaṃ śabdaprāmānyasyāpi vaktrguṇaviparyayād viparyayo ḍṛṣyate. tasmād idam api tatkāraṇakam. athavā yan na yatkāraṇakam tan na tadviparyayād viparyeti, ālokaviparyayād iva ghaṭaḥ. na ca tathā vaktrguṇaviparyaye prāmānyam na viparyeti. tasmād tatkāraṇakam iti vītāvītaprayogau hṛdi nidhāyāha -- **na syād** iti. eṣā ca prayogaparamparā tārīkikānām cittam anurañjayitum vārttikakṛtā praṇīteḥ veditavyam. sarvatra cātra prayogārthe nanv atathābhūtam ityādi bhāṣyam suvyākhyānam iti na pratiprayogaṃ vivṛtam iti || 30 ||

yadi tu nirākṛtasvapakṣo mīmāṃsakaḥ sidhyatu tāvannarāpekṣam[265] eva vedaprāmānyam iti brūyāt, sa vaktavyaḥ -- naivaṃ sidhyati. prasiddhe hi vaktrguṇabhāvaḥ sidhyaty api. na ca vedānām praṇetur guṇasadbhāve pramāṇam asti, pratyakṣādyabhāvāt. āgamasya ca tatpraṇītatya tadguṇasadbhāve 'prāmānyān nityaprāmānyasya cānantaram eva nirākṛtatvāt. sarvaṃ cedam abhipretya nanv iti coditam ity āha -- **evaṃ sthita** iti || 31 ||

NOTES

[265] m evedam prā

evaṃ ākṣepabhāṣyābhiprāyam uktvā parihārabhāṣyābhiprāyam vivariṣyannākṣipati tāvat -- **tatreṭi**. evaṃ hi bhāṣyakāreṇoktam - vipratīṣiddham idam abhidhīyate bravīti ca vitatham ceti. tad ayuktam, na hi pratyaya utpanna ity eva pramāṇam bhavati. yadi hi tathā syād, buddhavākye 'pi mṛṣātvena mīmāṃsakaḥ pakṣīkrte śakyam idaṃ vaktum. vipratīṣiddham idam abhidhīyate bravīti ca vitatham ceti. tatra mīmāṃsakaḥ pratihyaneran. tasmā jātuyuttaram idam. jātir nāma vādinā sthāpanāhetau pratyukte yaḥ prateṣedhā[266] yāsamartho hetuḥ.[267] jātuyuttaram {1,79} ca kecit kvacid viṣayaviśeṣe sādhu eva manyante. evaṃ hy āhuḥ -- duṣṭasādhanaprayoge duṣṭam evottaram deyam iti. tac cāyuktam, nigrāhasthānadvayāpatteḥ. yo hi santam doṣam anuktvā anyam asantam jalpati, tasya paryanuyojoyopekṣaṇaniranuyojyānuyogākhye dve nigrāhasthāne syātām. tasmād anuttaram evedam iti || 32 ||

NOTES

[266] dhāsa (KHA)

[267] tuḥ sā jātiḥ jā (KHA, GA)

atrānantaram ākṣiptabhāṣyasamādhānam upekṣyaiva tāvadaupoddhātīkīm kathām avatārayati -- **sarvavijñānam** iti. evaṃ hi manyate -- yadā hi sarvasamvidām autsargikam prāmānyam, bādhakāraṇadoṣādhiṇam cāprāmānyam iti siddham bhaviṣyati. vede cāpauruṣeye tadubhayābhāvād asandigdharthapavedanāc ca prāmānye siddhe yadi param jñānānutpattito vaitathyam āśaṅkyeta, tatra vipratīṣiddham idaṃ bravīti jñānam janayati vitatham na janayatīti samañjasam evottaram bhaviṣya[268] tīti. nanu[269] tathāpi parādhīnam śabdaprāmānyam iti pūrvapakṣite tanmātrasyaiva svataḥprāmānyapratipādanena siddhāntayitum ucitam, kiṃ mahāviṣayavicāreṇa. ucyate -- prāsaṅgikam sarvavacanam. api ca yāvajjñānasvabhāvānubandhi prāmānyam iti sāmānyato na sādhyate, tāvat tadviśeṣe kvacid sādhitam api prāmānyam na pramāṇam svataḥ śābdajñānam jñānatvād jñāntaravad ity abhibhūyetaḥ. yajjātyānubaddham hi yadrūpam tajjātyāntaram api nātikrāmati, auṣṇyam ivāgnijātyam. ato yadi jñānajātyānubaddham parataḥprāmānyam, tat katham śābdam apy atīkrāmet. āha ca --

NOTES

[268] ṣyati

[269] nu pa (KA)

sāmānyānugatā śaktir yā kācana nirūpitā |

tadanvito viśeṣo 'pi taddvārvyapadeśabhāk ||

iti. sarvajñānānubandhi svataḥprāmāṇyam āgantunāprāmāṇyenāpodyata iti sādHITE nirapavādam vedānām prāmāṇyam setsyatīti sūktam eva sarvavacanam. eṣā cātra mīmāṃsā -- kiṃ prāmāṇatvāprāmāṇatve dve api svataḥsiddhe, api vā parataḥ,[270]aprāmāṇyam svataḥ[271]prāmāṇyam parataḥ, viparyayo veti pūrvapakṣaspratikṣeṇāntyapakṣaparigraheṇa siddhānto bhaviṣyatīti || 33 ||

NOTES

[270] taḥ prāmāṇyam vā parato 'prā

[271] taḥ vi (KHA)

{1,80} tad evaṃ vādivipratipattiyā saṃsāyādyapakṣam grhṇāti -- svato 'satām iti. satkāryavādino hi sarvam eva kāryajātam sadutpadyata iti manyamānāḥ prāmāṇyāprāmāṇyātmakam api dvayaṃ svata evāsthiṣata. evaṃ hi manyante -- yat svato 'sat tan na sādhyam, yathā śaśaviṣṇam. na ca ghaṭādayo na sādhyāḥ tasmāt svataḥ santa ity āvītaheṭuḥ. api copādānaniyamadarśanāt kasyacit khalu ghaṭāder vikārasya kiñcid eva mṛdādyupādānakāraṇam iti niyamo dr̥ṣyate. tac caitadasadutpattāv anyāyyam, asattvāviśeṣeṇa hi sarvam sarvasmād utpadyeta. tatropādānaniyamo na syād mṛdeva ghaṭasya, kaṭasya vīraṇam iti. tatra sarvārthi sarvatra pravarteta, aviśeṣāt. śaktito niyama iti ced, na. aviśeṣāt. tatraitat syāt -- yasya bhāvasya yad utpattisaktir asti tām anvayavyatirekābhyām niścītya yo yadarthī sa tadupādatta iti. tac ca naivam, aviśeṣāt. vayaṃ hi brūmaḥ śaktyātmanā vikāra upādāne 'stīti. bhavanto 'pi vikārotpattisaktir upādāne 'py astīti. tad atra vācoyuktimitram bhidyate, nārthaviśeṣaḥ kaścid upalabhyata iti. api ca, upādānaniyamadarśanād upādānanimittasamavāyibhyas tribhyaḥ khalv api kāraṇebhyo bhavatām kāryam utpadyate. triṣv api ca tan nāsti. asad evotpannam tat. kuto 'yam kāraṇavidhā[272]niyamaḥ idam upādānam idam neti. yatra kāryam vartate tadupādānam iti ced, vṛttiniyama[273]hetur vaktavyaḥ. tat khalu sarvasmād asad eva jātam iti kimkṛto vṛttiniyamaḥ. asti sa nāmopādānasya ko 'py atisāyaviśeṣaḥ yat tatraiva kāryam vartata iti cet. sa tarhi śaktibhedo vaktavyaḥ. nimittam[274]asamavāyi ca[275]nabhayam anabhyupagamāt. daṇḍādayo hi ghaṭasya nimittakāraṇam. asamavāyikāraṇam mṛdavayavasamyogaviśeṣa iti vaḥ siddhāntaḥ. sa upādānam iti ced, na. vyatirekāvyatirekavikalpānupapattē. syād etat. upādānakāraṇam śaktibhedo iti. maivam. sa hy upādānād vyatiricyate, na vā. vyatireke upādānasya pūrvavad bhāvād anupādānatvam, tasyāpi tato bhinnasya tattvaṃ durbhaṇam eva. avyatireke tu vastumātram anatisāyam {1,81} upādānam iti vastutvāviśeṣāt sarvopādānatvāpātaḥ. tasmād vikārotpattisaktim upādāneṣu saṅgiramāṇair vikārā evopādāne śaktyātmanā santīti saṅgīryante. vayaṃ api cāvyaktān eva vikārānupādāneṣu saṅgirāmahe, na sthūlān iti nāvayor viśeṣa iti. sattve kāravāpārānarthakyam iti ced na. abhivyaktiphalatvāt. tatraitat syāt -- santi ced vikārā upādāneṣu tadarthinām kāravāpārā 'narthakaḥ syāt. te hi tadā satām evotpādānāya[?] neheran. tasmād asanto vikārā iti. tac ca naivam, abhivyaktiphalatvāt. santo 'pi hi vikārāḥ pūrvam abhivyaktāḥ kāravāpārāir abhivyajyante. ato 'rthavattvaṃ kāravāpārānām. abhivyaktāv utpattisabdō 'narthaka iti ced, na. abhivyaktibhedāt. tatraitat syāt -- yadi pūrvam santa eva mṛdādiṣu ghaṭādayo gr̥hodaresv iva dīpādibhiḥ kulālādivyāpārāir abhivyajyante, ko 'yam vibhāgaḥ dīpo ghaṭam abhivyanakti, kulālas tūtpādāyatīti. tac ca naivam, abhivyaktibhedāt. dvedhā khalv abhivyaktiḥ. ekā apratibaddhākārasya vastuno bodhanimittasya tannimittabhāvo yena pratibadhyate tadutsāraṇam, yathā ghaṭasyāndhakāratirohitasya tadutsāraṇam abhivyaktiḥ. anyā tu pratibaddhākārasyākārapratibandhakotsāraṇam. yathā mṛdi ghaṭākārah pūrvākāreṇa pratibaddhaḥ tasya pūrvasyākārasya protsāraṇam ghaṭābhivyaktiḥ. abhivyaktiviśeṣa evāyam utpattisabdāḥ, brāhmaṇaviśeṣa iva kathādisabdopacāra ity anavadyam. syān matam abhivyaktisattvān na prasaṅgaparihāra iti. na, asattvāt. yo manvīta -- satkāryavādino hi bhāvāntaravadabhivyaktir api satīti kāravāpārānarthakyaprasaṅgo duṣparihāra iti. sa vaktavyaḥ. na, asattvāt syād ayaṃ doṣaḥ yady abhivyaktir api satī ghaṭādivad iṣyate. sā tv asatī kāravāpārāreṇa bhāvīyata iti kim anupapannam. tadasattve 'tiprasaṅga itī ced, na. prasaṅgasāmyāt. tatraitat syāt -- yadi kilābhivyaktir asatī kulālena kriyate, kim aparāddham ghaṭeṇa yan na kriyata iti. tac ca naivam, tulyo 'yam āvayor atiprasaṅgaḥ. tavāpy andhakāratirohitasya ghaṭasyābhivyaktāv abhivyaktir asatī ghaṭas tu sanneveti siddhāntaḥ. tatra śakyam prasaṅjayitum abhivyaktivad ghaṭo 'pi janyeta, tadvad vābhivyaktir api satī syād iti prasaṅgasādhāraṇenānyatāro 'paryanuyojaḥ. ataḥ siddham evopādāneṣu santa eva sarve bhāvāḥ kāravāpārāir {1,82} abhivyajyanta iti, prāmāṇyāprāmāṇye svatassatī eveti satkāryavādinām siddhānta iti. matāntaram upanyasyati -- **apara** iti. evaṃ hi manyate -- sarvam khalv api kāraṇādhīnātmalābham kāryam tatkāraṇaguṇadoṣābhyām sūddham aśuddham ca bhavati. tad yāvāndriyādiññānakāraṇavaśād utpannau guṇadoṣau na jñānasya svato 'vadhāryete, na tāvat prāmāṇyāprāmāṇyayor anyataran niścīyate, nacāniścīyayor vyavahārāṅgatvam, tadarthaṃ ca pramāṇānusaraṇam. ataḥ kāraṇotpannaguṇadoṣāvadhāraṇād eva dvayaṃ āhur iti sambandha itī || 34 ||

NOTES

[272] dhānani (KA)

[273] me

[274] m evāsa

[275] vā (GA)

svato dvayam iti tāvan nirākaroti -- **svata** iti. kāraṇam āha -- **virodhād** iti. idam atrākūtaṃ - yat tāvad uktam asataḥ śaśaviṣṇāṇāḥ vyāvṛttaṃ sādhyatvaṃ ghaṭe dṛśyamānaṃ sattāṃ gamayatīti. tad ayuktam. abhāvavirodhāt. asannikṛṣṭārthaviṣayaṃ hy anumānaṃ, tat kuto mṛdi yogyānupalambhanirākṛtasadbhāvaviṣayaṃ ghaṭaṃ viṣayīkariṣyati. upādānaniyamas tu śaktibhedād upapanna eva. kiñcid eva hi mṛttantvādī kasyacid eva ghaṭāder utpādane śaktaṃ na sarvaṃ sarvasyeti, yo yadarthī sa tadupādatta iti kiṃ nopapadyate. yadi matam na kāryakāraṇāntarālapatitāṃ parāṃ śaktim īkṣāmaha iti. na, śaktisiddhim arthāpattigranthe vakṣyāmaḥ. yat tūktaṃ vikārā eva śaktyātmanā santas tadutpattīśaktir vopādāneṣv astīti nāvayor viśeṣa iti. tan na. mahānayaṃ viśeṣaḥ yad vikārasattāṃ abhāvo bādhathe, śaktim tu sūksmām arthāpattiḥ sādhyatīti. te 'pi hi śaktyātmanā santo na yogyānupalabdhyā nirākartuṃ śakyanta iti cet, keyaṃ śaktyātmatā. yatas te 'santo 'pi janiṣyanta iti cet. tad iṣṭam. anabhivyaṅgīti cet, na. sāksasyāpy āloke 'nupalambhāt. nanv āloke 'pi nāvṛtam upalabhyate. kim idānim āvṛto mṛdi ghaṭaḥ. satyam. kena. na tāvad upādānaṃ kāryam āvṛtīti, nityāvaraṇaprasaṅgāt. mṛdākāra āvṛtīti cet. ko 'yaṃ mṛdākāraḥ. yadi tajjātiḥ, sopariṣṭād apy anuvartata iti nityāvṛtīti eva[276]prāpnoti. prācyo mṛtṭiṇḍasanniveśa iti cet. sa vā kim {1,83} upariṣṭān na bhaviṣyati, yan na ghaṭaṃ āvariṣyati. hanta so 'py anutpattiyavināśadharmāsadvādhībhīr iṣyata ity anivāryaiva nityāvṛtīti. sūksmāś ca mṛdavayavasanniveśaviśeṣā na mahāntaṃ ghaṭaṃ ācchādayitum utsahante iti yat kiñcid etat. yat tu tribhyo 'pi kāraṇebhyaḥ sadutpattau kiṃkṛto vidhāniyama iti. śaktibhedakṛta eva. kiñcid eva tathā nāma śaktaṃ, yad vikārabhāvam anubhavati. kiñcit tu bahir eva sat tadutpattau vyāpriyate. sa cāyaṃ śaktibhedāḥ kāryadarśanasamadhigamya eveti nāpramāṇakaḥ. bhedābhedaḥ tu na kvacid ātyantikāv iti nāprasaṅgātiprasaṅgau. yat tu pṛṣṭam upādānanimittāsamavāyināṃ kā śaktir iti. tadatidūram apabhraṣṭam. śaktir hi śaktir eva, na kāraṇam, tadvato dravyasya kāraṇatvāt. kāraṇavac ca kāraṇaśaktir api kāryasiddhim anudhāvātīti pramāṇabalād upapatsyate. kārakavyāpārānarthakyaṃ ca duṣpariharam eva. abhivyaṅgīti vyāpāra iti. atra tūkto doṣaḥ. api cābhivyaṅgītisattve tulyam ānarthakyaṃ. asattve ca sarvatra prasāṅgaḥ śakyam anumātum.[277]sarvaṃ hi vimatipadaṃ[278]kāryam asat, kāryatvād abhivyaṅgīti. kāryaṃ cābhūtā bhavanāt tadvad evābhūtā bhavati, upalabdhiyogyatve saty anupalambhād abhivyaṅgīti eva. yat tu abhivyaṅgīti prasāṅga ity uktam. tad ayuktam. pratyabhijñānaṃ hi balavadabhūtāprādurbhāvam ghaṭasya vārayati. viparītaṃ ca tat satkāryavādināṃ iti kim anenātinirbandhena bhrāntābhāṣitena. prakṛte ca virodhāt katham hy ekajñānājātyanubandhinī pramāṇatvāpramāṇatve bhaviṣyataḥ, virodhdharmāveśasya bhedanibandhanatvāt. ato yathā naikasyāgneḥ śītoṣṇatvam, evaṃ na jñānasya pramāṇatvāpramāṇa[279]tvam iti. so 'yaṃ prakṛtāprakṛtagocare tantreṇa virodho vyākhyātavyaḥ. prāmāṇyāprāmāṇyātmakadvayaṃ na svataḥ, svabhāvavirodhāt. kāryakāraṇātmakatvam ca dvayaṃ na svataḥ siddham, kāryasattāyā abhāvavirodhād iti. parato[280]dvayam iti nirākaraṇārtham āha - **parata** iti. kāraṇam āha -- **niḥsvabhāvatvam** iti. evam ubhayaparādhīnavādī vaktavyaḥ -- kiṃ khalu kāraṇotpanna-guṇadoṣāvadhāraṇāt prāg jñānaṃ na jāyate eva, jātam api vā[281]rūpāntareṇāvatiṣṭhata iti. na tāvajñānaṃ {1,84}jāyate, samviddhirodhāt. jātam tu kenātmanāvasthāsyate. na hy etadrāsīdva-yātiriktam asti rāśyantaram yenāvatiṣṭheta. anyataradharmakam eva tadutpannam prāganavadhṛtatathābhāvam upariṣṭād avadhāryata iti cet. na. guṇāvadhāraṇādīnānīśāyābhīyupagamāt. tadavadhāraṇād dhi prān nīśāyā eva nāsīt. katham prāmāṇyam āsīt iti śakyate vaktum. atha pūrvam[282]api nīśāyā eva jñānaṃ, kiṃ guṇāvadhāraṇena. doṣānāśāṅkamānas tu tannirākaraṇārtham eva yatata iti yuktam.[283]etac ca vakṣyate eveti sūktaṃ niḥsvabhāvatvam iti || 35 ||

NOTES

[276] va prācyo (GA)

[277] tum iti sa

[278] dāspadaṃ kā

[279] naśvabhāvatva (GA)

[280] to 'pi dva (KHA)

[281] vā svarū (KA, KHA)

[282] rvam eva ni (KA, KHA)

[283] ktam eva. tac ca

svato na dvayaṃ virodhād iti yad uktam, tat prakṛtagocare vivṛtīti -- **katham** iti. uktam idam asmābhiḥ naikasyāṃ jñānājātau parasparaviparītaḥ prāmāṇyāprāmāṇyātmanoḥ sambhavaḥ samāveśaḥ sambhavatīti. ekas tu svabhāva upādhyantarāsannidhānād abhībhūto bhavati, apsv ivāgnisamyoge śāityam. tadapekṣaś ca tāsv auṣnyabhramaḥ. svābhāvīkabhayavādinā tu nānyānapekṣasya jñānasyobhayātmakatā sambhavatīti. parato na dvayaṃ nīśvabhāvatvaprasaṅgād ity etad vivṛtīti -- **kim ātmakam** iti. sarvaṃ hi jagad rāsīdvaye śakyam antarbhāvayitum pramāṇam apramāṇam ceti. tad atrobhayaparādhīnatvavādinā jñānam unmuktobhayarūpaṃ kena rūpeṇa nirūpyata iti || 36 ||

svato na dvayaṃ virodhād ity atra kiñcid āśāṅkate -- **vijñāneti**. evaṃ hi manyate -- yadi jñānājāter evāyaṃ svabhāvabhedo 'bhyupeyate, ekasmād eva vā jñānavyaktāu, tataḥ syād api virodhaḥ. yadā tu śītoṣṇasvabhāvatoyatejodravvyavat pramāṇāpramāṇajñānavyaktibhedābhyupagamaḥ, tadobhayor vyadhikaraṇayoḥ kasya kena virodha iti. pariharati -- **tathāpīti**. ayam abhiprāyaḥ -- toyatejasor hi bhinnajātīyayoḥ svabhāvabhedo yuktaḥ. jñānavyaktayas tv ekajātyāḥ. tatra[284]na tāvad āsām jātyanubandhī svabhāvabhedo nyāyāḥ. vyaktyanubandhī tu tatkāraṇād bhavātīti yuktaṃ[285]vaktum. tadanapekṣatve tu prāmāṇyāprāmāṇyayoḥ {1,85} kiṃ kutra bhaviṣyātīti duradhigamam. samānaṃ hi dvayor api jñānatvam. svābhāvīke cobhayasmin na bāhyaciñnāpekṣāstīti[286]durbhāṇaḥ pramāṇāpramāṇaviveka iti sādhuḥktaṃ svato na dvayaṃ virodhād iti. kiṃ punar ubhayoḥ

parādhīnatvaṃ svābhāvikatvaṃ vā codanāprāmānyaparipanthi yena prayasyatā nirasyate. nanv evam api codanānām svata eva prāmānyam bhaviṣyati prathamapakṣe. dvītiye 'pi parādhīna ubhayasmin doṣābhāvād apauruṣeyā vedāḥ pramāṇam iti kim ubhayanirākaraṇena. aprāmānyam svataḥ prāmānyam parata ity etad eva tu vedaprāmānyaparipanthīti tan nirākartum ucitam. tac ca nirākariṣyata eva. satyam. ādyayor api pakṣayor aprāmānyam āpadyata eva. tathā hi -- svābhāvike tāvad ubhayasmin anyataranirṇayakāraṇam bāhyam apaśyatām naikatrāpi viśvāso bhavet. vyavahārārthaṃ ca pramāṇānusaṇam, aviśvāse ca tadabhāvāt phalato 'pramāṇatvaṃ. evam ubhayaparādhīnatve 'py asaty apy aprāmānyakāraṇe prāmānyakāraṇasyāpy abhāvāt tadvyavahāro na jāyata ity apramāṇam eveti sādhv evobhayanirākaraṇam iti || 37 ||

NOTES

- [284] tan na tā (GA)
 [285] ktaṃ ta (KA, KHA)
 [286] durlabhāḥ prā (GA)
-

evam ubhayaṃ svataḥ parato veti nirākṛte pūrvapakṣāntaram āha -- **tasmād** iti[287]kṣamantena. teṣāṃ jñānānām svābhāvikaṃ apramāṇatvaṃ, parāpekṣaṃ ca prāmānyam. ayam cātrābhīprāyaḥ -- dṛṣṭavyabhicāro hi jāte 'pi vijñāne na tāvannirvicikitsaṃ vyavaharamāno dṛṣyate, yāvad guṇavad indriyādikaraṇatvaṃ saṃvādo vā na dṛṣṭaḥ. vyavahārāphalaṃ ca prāmānyam, ataḥ svato 'pramāṇam eva parādhīnaṃ prāmānyam iti. eṣa cātra svato 'pramāṇatve parataś ca pramāṇatve nyāyo 'bhīdhīyata ity āha -- **atreti**. || 38 ||

NOTES

- [287] ti te (KA, KHA)
-

svato 'prāmāṇye tāvannyāyaṃ darśayati -- **aprāmānyam** iti. nyāyas tarkaḥ. sa cānumānam. eṣa cātra prayogo bhavati -- aprāmānyam na kāraṇavad, avastutvāt. yadyadvastu tattan na kāraṇavat. yathā śaśaviśāṇam. {1,86}kāraṇadoṣata ity ca kāraṇadoṣānām eva parair aprāmānyakāraṇatvenāśrayaṇād uktam. yad eva mīmāṃsakā manyante kāraṇadoṣebhyo 'prāmānyam jāyata ity. tan na. akāraṇakatvād avastuna ity. parāpekṣaṃ prāmānyam ity atra prayogam āha -- **vastutvād** iti. teṣāṃ kāraṇānām guṇaiḥ prāmānyam janyata ity arthaḥ. prayogaś ca bhavati -- prāmānyam kāraṇavad vastutvād ghaṭavat. na cākāryam nāma kiñcid buddhānām vastv asti, yenānaikāntiko hetur bhavet. nabhaso 'py āvaraṇābhāvamātrasyāvastutvāt. guṇair iti cānuvādamātram. kāraṇaguṇā hi prāmāṇye kāraṇam iti manyante. na punar ete vyāptāv anupraveśanīyāḥ. ke punar amī guṇā[288]nāma, ye prāmānyasya kāraṇam. na hīndriyādivyatiriktā guṇāḥ kecīd upalabhyante. yadi mataṃ - bheṣajabhedair āhitātīśayaviśeṣā guṇā ity. tan na. evaṃ hi tair anāhitātīśa[289]yaviśeṣānām na prāmānyam jāyeta. ato vaktavyā guṇāḥ. ta ucyante. viśuddhir indriyādīnām guṇapadārthaḥ. vātādīdhātūnām sāmyam ity yāvat. sāmyena hi ta indriyeṣu vartamānā guṇā ucyante. tathā sthitāś[290]ca prāmānyam janayanti. viśamaṃ tu vartamāneṣu dhātuṣu taddoṣasamutthāsaṃ timirādayo doṣā jāyante. śabde 'pi vaktur āśayaviśuddhir guṇāḥ. vipralambhābhīprāyādayo doṣāḥ. teṣāṃ ca prāmānyābhāvātma[291]ny avastuny aprāmāṇye kāraṇatvāsambhāvān na tajjanam aprāmānyam. prāmānyam tv arthaniścayo vastvātmaka ity yuktaṃ yadguṇebhyo jāyate jñāyate ceti. sarvam utpattāv aniścayātmakam apramāṇam eva jñānamā guṇasamvādajñānodayāt, paratas tu tadvaśena prāmānyam jāyate tasya. nanv idānīm asad evātivr̥ttam jñānam ity kim pramāṇī[292]bhaviṣyati. yadā tāvat[293]tadāsīt tadā saha jñānāprāmānyenābhībhūtam uttarakālam ca tadasad eveti kim anyataḥ prāmānyam bhaviṣyati. satyam evam. anyad eva guṇasamvādajñānottarakālabhāvīpramāṇam. avagata hi kvacidarthe prāgdṛṣṭavyabhicāro jñānasvabhāvālocanānājataviśvāso na tāvannirvicikitsaṃ vyavaharati yāvadindriyādiguṇādvadhāraṇapurassaram evam evaitad ity na niścīnoti. guṇādvadhāraṇāt saṃvādajñānād vā pramāṇe jāte 'vagata ca tasya {1,87}prāmāṇye vyavahārāḥ pravartante. tasyāpi na jñānasvabhāvālocanena prāmānyam, tadrūpasyāprāmānyapratibandhāt. kin tu guṇādvadhāraṇād eva. ataḥ sūktaṃ guṇaiḥ prāmānyam janyata ity. yadāhuḥ -- niścayātmakaprāmānyotpādanaṃ tu vasturūpatvāt saṃvādakāraṇaguṇajñānakāryatvena svadhyavasānam ity tad evāśrīyate ity || 39 ||

NOTES

- [288] nāḥ ye
 [289] śayānām na
 [290] s tu pramāṇam ja (KHA)
 [291] tmava
 [292] ṇam bha (KA)
 [293] vadā (GA)
-

kiñ ca itaś ca na svataḥ prāmānyam ity āha -- **prāmānyam**[294]hīti. ayam arthaḥ -- yadi jñānasvabhāvānubandhyausargikaṃ prāmānyam,

evaṃ sati prāmāṇyābhāvasyāvastuno 'kṛtrimatvān na parādhīnatvam iti sarvajñānānām api pramāṇatvaprasaṅgaḥ.[295]svapnādijñānānām api jñānatvaviśeṣāt, tanmātrānubandhitvāc ca prāmāṇyasya. aprāmāṇyasya cāvastuno 'kāryatvād iti || 40 ||

NOTES

[294] ṇyam iti
[295] ṅgaḥ, tadā sva

kathaṃ nāmāprāmāṇyam akṛtrimam. doṣabhāve hi tasya bhāvaḥ, tadabhāve cābhāvo dṛśyate. kāmīlī pītam idam iti śaṅkhaṃ jñāti, tad[296]apaḡame śuklam. ato jānīmaḥ yathādoṣabhāvabhāvvyaprāmāṇyam tat kāryam iti, ata āha -- **matpakṣa** iti. ayam abhiprāyaḥ -- nātra doṣair aprāmāṇyam janyate. satsu tu doṣeṣv asanto guṇā na svakāryam prāmāṇyam janayantīti nāvastuno 'prāmāṇasya hetumattvaprasaṅgadoṣa iti || 41 ||

NOTES

[296] dabhāve śu (KHA)

kiṃ punaḥ prāmāṇye kāraṇam, yadabhāvāt tasyānutpattiḥ, ata āha -- **indriyāditi kāraṇam**antena. ādīśabdenārthapurusaḍīnām grahaṇam. indriyapurusaḡuṇāś ca vyākhyātā eva. arthasyāpi sthūlatvādayo guṇāḥ sūkṣmatvādayo doṣā iti. samadhigataṃ tāvadindriyādiguṇāḥ prāmāṇye {1,88}kāraṇam iti. kathaṃ[297]tu tadabhāvaḥ, ata āha -- **tadasad** iti. te eva vidhe darśayati -- **duṣṭatvād** iti. doṣā hy āgantavo guṇānutsārayanti. indriyādīnām anyatamasyābhāve nirāśrayā guṇā na bhavanti, yathā nityavedavādinām asati kartari tadguṇā iti || 42 ||

NOTES

[297] kiṃ tatra tada

yata eva doṣair guṇā nirākriyante, ata eva mīmāṃsakānām ayaṃ bhramo doṣair mithyātvadhīr janyata iti. paramārthena tu guṇavirodhino doṣāstāneva nivārayanti. ataḥ kāraṇābhāvād asati prāmāṇye svābhāvīkam aprāmāṇyam avatiṣṭhata ity āha -- **ata eveti** || 43 ||

ataḥ[298]siddhaṃ śuddhiparyāyaguṇāvadhāraṇādīnām prāmāṇyam. svabhāvataś ca jñānānām aprāmāṇyam, śuddhyabhāvena tallakṣyate. asati hi śuddhatve kāraṇābhāvanirākṛtena prāmāṇyenānapoditam aprāmāṇyam lakṣyata ity upasaṃharati -- **tasmād** iti || 44 ||

NOTES

[298] taḥ śu (KHA)

itaś ca doṣato nāprāmāṇyam ity āha -- **anvayeti**. asyārthaḥ -- trividham aprāmāṇyam ajñānasamśayaviparyayaīḥ. tatrājñānātmakam tāvadaprāmāṇyam kāraṇābhāvamātrasamadhigamyam eva, na doṣānapekṣata iti mīmāṃsakair abhyupagantavyam. ato doṣavyatireke 'pi kāraṇābhāvamātrānvaye 'prāmāṇyadarśanān na doṣato 'prāmāṇyam iti || 45 ||

evaṃ ca guṇādīnaprāmāṇyābhyupagamān nityavedavādinām ca puruṣābhāvād, anāśrayaguṇāsambhavāt, kartṛmadvedavādinām api kartṛguṇeṣu {1,89}pramāṇāsambhavād asan[299]mūlabhūteṣu kartṛguṇeṣu na codanānām prāmāṇyam avakalpata ity āha -- **tataś ceti** || 46 ||

NOTES

[299] satsu mū (KHA)

evaṃ tāvat parataḥ prāmāṇyena kṛtaḥ pūrvapakṣaḥ. siddhāntam idānīm ārabhate -- **svata** iti. kāraṇam āha -- **na hīti**. ayam abhiprāyaḥ --

na tavad guṇajñānāt samvādajñānād vā prāg jñānam na jāyata eva. navotpannam api samśayātmakam avabhāsate. na hi syād vā ghaṭo na veti indriyasannikṛṣṭam ghaṭam budhyāmahe, api tarhi ghaṭa evāyam iti niścayātmakam eva jñānam utpadyate. ata eva jñānotpatter anantaram eva sarvapramātṛṇām vyavahārapravṛttir upalabhyate. bhrāntisamviditarajato 'pi hi samyagrajatabodha ivārthakriyāyai ghaṭamāno drśyate. tad asya samśayānasya nopapannam. ato jāto[300]niścayaḥ. kim[301]janyat prāmāṇyam bhaviṣyati. saty api samvāde guṇajñāne vā tavad eva prāmāṇyasya tattvaṃ nādhikam kiñcid iti kiṃ nas tadupekṣaṇena. tādrśasyaiva vyabhicārād asti parāpekṣeti ced, na. evam api jñānasyānapekṣatvād, vipralabdhapūrvasyāpi nirapekṣam eva niścayātmakam jñānam utpadyate. pramātā tu vipralambhakabuddhisādrśyāt tathātvaṃ āśaṅkate. sāśaṅkasyāpi na prāmāṇyaśaktir avasīdati, pūrvavat prameyaparichedāt. pramātus tu āśaṅkā doṣadarśanaprabha[302]vā. tad asau tadbhāvābhāvayor anyataraniścaye nivartate, na samvādajñānam apekṣate. saty eva hi ghaṭajñāne jātāśaṅkaḥ kiṃ ghaṭajñānantareṇa kariṣyati. na hy asyās tannivartakam, tasmin saty eva bhāvāt. ataḥ svābhāvikaṃ eva sarvasamvidam niścayātmakatvam. āśaṅkā tu yadi nāma jātu jāyate, evam api tannirākaraṇārtham apavādasadbhāvābhāvāv anusartavyau, na samvādaguṇajñāne. tadu[303]pekṣāyām hi prāmāṇyam eva nāvatiṣṭheta. guṇasamvādajñānayor apy evam eva, sāpekṣatvena prathamajñāne prāmāṇyaśaktyādhānā[304]śakter apy[305]anavasthāpātād ity etat parastāt prapañcayīṣyata iti. evam tāvat prakṛtābhīprāyo vyākhyātaḥ. api {1,90}ca sarvabhāvānām eva svakāryajananaśaktir asaṭī nānyena kriyeta. abhivyaktimātrakarāṇāt. nanv āturyasya rogāpahṛtaśakter asaty eva bhojanādiśaktir bheṣajabhedair ādhīyate. maivam. tirohitābhivyakteḥ. itarathā pūrvaśaktivināśāpūrvotpādadharmikalpanābhīr atigauravaṃ bhavet. ata eva naṣṭaśaktīnām bheṣajabhedair api na pratīkāraḥ. asaṭī tu śaktis teṣām api janyetaiva, aviṣeṣāt. ataḥ sarve bhāvāḥ svahetubhyaḥ śaktimanto jātā eva kutaścīdāgantukād dhetos tirohitaśaktayaḥ sāmāgrīviṣeṣair abhivyaktaśaktayaḥ kāryam ārabhante. na caivaṃ jñāne 'py abhivyaktyapekṣā sambhavati, arthāvagrahād, rūpāntareṇa jñānasyānirūpanād utpattāv evā[306]rthaparicchitter avaśyambhāvād iti || 47 ||

NOTES

[300] jñā (KA, KHA)

[301] m apramāṇam bha

[302] bhāvāt tad asau

[303] da (GA)

[304] na (KA)

[305] vyava (KHA)

[306] va pa (KHA)

nanu svataḥprāmāṇyavādināpi guṇavadindriyādikāraṇikaiva pramāṇotpattir āstheyā. tad yadi guṇāḥ pramāṇotpattau kāraṇam. evam sati tatkārye 'py arthaniścaye tadadhīnataiva yuktā. tadāyattaprāmāṇyāśrayaṇād, ata āha -- **ātmalābha** iti. ayam abhiprāyaḥ -- pramāṇotpattāv api na guṇā guṇā ity evāpekṣyante; kin tu doṣanirākaraṇaupayikatayā. doṣā hi pramāṇotpattiṃ vighnanti. te guṇair utsarītā na tām vihartum utsahante iti. ata evāsatsv api vaktṛguṇeṣu kāruṇikatvādiṣu vede doṣābhāvāmātrād eva prāmāṇyam sidhyati. api ca kāraṇam nāma guṇāḥ pramāṇotpattau. naitāvatā pramāṇakārye 'py arthaniścaye tadapekṣā yuktā. ātmalābhamātra eva hi bhāvāḥ kāraṇam apekṣante, na kāryaniṣpattau. na hi mṛtṛiṇḍadaṇḍādikāraṇāpekṣo janmani ghaṭa iti udakāharaṇe 'pi tasya tadapekṣā drīṣṭā. labdhātmanas tu svayam eva kāraṇanirapekṣā pravṛttir avagatā. ataḥ sarvathā tāvadarthavyavasthāpanāyām anyān apekṣam eva pramāṇam iti siddham iti || 48 ||

svato 'saṭī śaktir anyena kartum na śakyata iti yad uktaṃ tat prapañcayati -- **jāte 'piti** tribhiḥ. ayam abhiprāyaḥ -- prāmāṇyasya hy anyānapekṣatvam {1,91} eva nibandhanam. yadi jāte 'pi vijñāne kāraṇaguṇāvadhāraṇādadhīnam prāmāṇyam bhavet, tataḥ śuddhijñānotpādāḥ kāraṇāntarāt pratīkṣitavyaḥ. tasyāḥ śuddher aparicchinnyā asatsamatvāt tasyāpi śuddhijñānasya kāraṇaśuddhau satyām tasyāḥ śuddher jñāne ca sati pramāṇatā bhavati. evam eva mūlakāraṇaśuddhijñānasyāparāparaśuddhijñānāpekṣāyām anavasthāpātān na kathañcit prāmāṇyam āpadyata iti || 49-51 ||

svatas tu prāmāṇye nānavasthety āha -- **yadeti**. kāraṇam āha -- **nivartata** iti. ayam abhiprāyaḥ -- arthaniścayas tāvajñānasvabhāvād eva siddhaḥ. mithyātvaśaṅkā tu taddhetubhūtaḥ jñānād ayatnenaiva nivartate. na hi doṣānām ajñānam prāgabhāvo yatnasādhyāḥ. nanu nājñānamātrād abhāvāḥ sidhyati. saty api[307]tasmin bhāvāt. na ca doṣābhāvāvadhāraṇam antareṇa prāmāṇyam sidhyati. satyam, tad api tv ayatnasādhyam eva, prāyeṇa tāvat pramātṛṇām anāśaṅka eva jñānotpattau vyavahāro drīṣyate. jātāśaṅkasyāpi prasiddhā eva śaṅkānirākaraṇopāyāḥ, dāhacchedādayaḥ svarṇādāv iti. tāvataiva niścayotpādān nātidūragamanam. etac copariṣṭād vaksyata eveti || 52 ||

NOTES

[307] pi bhāvāt tasmin ca na (KA)

tasmād bodhasvabhāvānubandhi jñānānām autsargikam prāmāṇyam kāraṇadoṣārthānyathātvañānābhyām apodyata ity upasamharati -- **tasmād** iti. arthānyathātvañānam {1,92}ca dvedhā. naitad evam iti pūrvāvagatarūpopamardanena, tattvaparakāśanena vā. hetavo jñānānām indriyādayaḥ. teṣu vātādisamutthāstimirādayo doṣāḥ tajñānenotsargataḥ prāpnuvatī pramāṇatāpodyata iti || 53 ||

yatpunaraprāmānyam avastutvān na kāraṇair janyata ity uktam, tat pariharati -- **aprāmānyam** iti. yadi nāma tredhā bhinnam aprāmānyam tataḥ kiṃ jātam ata āha -- **vastutvād** iti. ayam abhiprāyaḥ -- trividham khalv aprāmānyam jñānābhāvasaṃśayaviparyayaḥ. tatra saṃśayaviparyayau prati avastutvād iti hetur asiddhaḥ, jñānātmakavastutvāt tayor iti || 54 ||

jñānaprāgabhāvas tv avastutayā siddha eva. na cāsmākam apy asau doṣair janyate, jñānakāraṇābhāvād eva tvaduktivat tatsiddheḥ. atas tasminn akāraṇake sādhyamāne siddhasādhyataivetyabhiprāyeṇāha -- **avijñāna** iti. na cāprāmānyasabda[308]vācyatāmātreṇa saṃśayaviparyayayor apy akāraṇakatvam śakyam anumātum, ajñānavad, vāco 'pi gośabdavācyatayā viśāṇitvāpa[309]tter iti || 55 ||

NOTES

[308] bdā (KHA)

[309] tvānumānāpatteḥ (GA)

nanv iyam anavasthā prāmānya iva parāśraye 'prāmānye 'pīṣyamāne āpadyata eva, pāratantryam hy anavasthām āpādayati. ataḥ ko viśeṣaḥ, ata āha -- **doṣata** iti. asyārthaḥ -- svataḥprāmānyavādinām mīmāṃsakānām doṣato 'pramāṇatve nānavasthā bhavati. doṣeṣu jñānavyeṣu yathā guṇajñāne 'navasthāpāditeti || 56 ||

{1,93} svataḥprāmānyavādinām iti cānavasthāparihārābjam uktam, taduddhātayati -- **sākṣād** iti. ayam abhiprāyaḥ -- sajātīyāpekṣāyām hy anavasthā bhavati. yathā[310]prāmānyasya pramāṇāpekṣāyām uktam. aprāmānyam tu svataḥ pramāṇena naitad evam iti sākṣād viparyayaḥ jñānena yatra tāvadavagamyate, tatra laghutaram eva grhītam iti na parāśrayatvamātram anavasthām āpādayatīti. nanu svataḥprāmānye pūrvam api jñānam utpannam asandigdham iti kim apramāṇam bhaviṣyati yena pareṇa pūrvam bādhyate. tenaiva tu kim na param bādhyate, ata āha -- **pūrveti**. ayam abhiprāyaḥ -- satyam, utsargataḥ pūrvasyāpi prāmānyam prāptam evāpavādbhūtena tūttareṇa bādhyamānam tadapramāṇam bhavati. yat tu tenaiva kiṃ nottaram bādhyata iti. tan na, na hīcchāmātreṇa bādhyabādhakabhāvo vyavasthāpyate. yad dhi yadbādha[311]kam avabhāsate tat tasya bādhakam abhidhīyate. nacānāgototarabādharūpeṇa pūrvam avabhāsata iti nacānāgotatabādhenety atraiva vakṣyati. uttarasya tu pūrvajñānabādham antareṇotpattir eva na sambhavati. utpannam ca tat. atas tad eva pūrvasya bādhakam. tac ca svata eva pramāṇam iti na kācidanavasthēti || 57 ||

NOTES

[310] pramāṇasya (GA)

[311] dhamānam a (KA)

nanv astu sākṣād viparyayaḥ jñānena pareṇa pūrvasya bādhaḥ, ubhayor api samānaviśayopanipātāt. yatra tūttaram kāraṇadoṣaviśayam bhavati, tatra viśayabhedān na bādho yukta iti duruktaḥ hetūthadoṣajñānāt prāmānyam apodyata ity ata āha -- **duṣṭeti bādho** 'ntena. ayam abhiprāyaḥ -- yady api duṣṭakāraṇabodhe viśayabhedāḥ pītaśāṅkhādivihrameṣu, tathāpy arthāt tulyārthatām prāpya bādho bhavaty eva. śāṅkhe hi pīta iti vidite parataś ca jñānakāraṇadoṣe 'vagate 'rthāt pītimā śāṅkhasya pratikṣipto bhavati. yatkāraṇādhīnātmalābham hi yat kāryam, tat taddoṣe duṣyati. eṣa ca jñānasya doṣaḥ yadanyathāsthitasānyathāprakāśanam. ataḥ kāraṇadoṣe 'vagate 'rthānyathātvam evāvagataḥ bhavati. evam ca {1,94} sākṣādviparyayaḥ jñānena tulyatvam iti. atraiva vaidikanyāyam udāharati -- **godohanādivad** iti. darśapūrṇamāsayoḥ kratvarthena camasenāpām praṇayane vihite bhavaty aparo guṇaphalasambandhavidhiḥ. yathā godohanena paśukāmasya praṇayed iti. asyārthaḥ -- godohanena paśūn bhāvayed iti. tad idaṃ puruṣābhilaṣitapaśvartha[312]tayā puruṣārtham eva[313]sad godohanam kratvarthasya camasasya bādhakam iṣyate. tatrāpi ca sphuṭo viśayabhedāḥ. kratūpakāro hi camasasya sādhyāḥ. paśavo godohanasyārthād eva tulyārthatayā tatrāpi bādho vakṣyate. godohanam hi dravyam. na tat kriyām anāśritam udāsīnam phalam bhāvayitum alam iti yāmkāñcit kriyām āśrayatayā samihamānam sannihitam kratvarthamāpām praṇayanam grhṇātīti tadāśritena paśavo bhāvayitavyā iti śāstrārtho 'vatiṣṭhate. evam ca tenaiva kratvarthamāpām praṇayanam siddham iti camaso nivartate. nanv asāv eva kratau viniyukta iti katham tatparityāgena godohanena kratūpakāro bhāvīyate. satyam. paśukāmaprayoge tu kratūr api godohanam eva svopakārasādhanatayānūjānāti. kāryārtho hi svaguṇam pratyādarāḥ, na svīyatayā. tac ca kāryam phalārthatvād eva godohanād āsādītam kratuneti kim ādareṇa svaguṇe. āha ca --

NOTES

[312] rtham

[313] va go (GA)

sarvasyaiva hi kāryārthaḥ svaguṇagrahaṇādarah |

anyārthagauṇasiddhe tu kārye 'syāḥ svaguṇena kim ||

iti. tad iha yathā puruṣārthenaiva guṇena bhinnaviṣayo 'pi kratvarthaś camaso 'rthāt tulyārthatayā bādhyate, evam atrāpīti na doṣa iti || 58 ||

kim eṣa evotsargaḥ yat sarvadā pareṇa pūrvam bādhyate. nety āha -- **tatreti**. yadi tatra duṣṭakāraṇabodhe naitad evam iti viparyaye vā parā bādhadhīr na bhavati kāraṇadoṣajñānam vā, tadā pūrvasya bādho bhavati na tv anyatheti. athobhayaḥ anyatarodbhūtau kiṃ nāma bhaviṣyati, ata āha -- **tadudbhūtāv** iti. tadā bādhave sāvāpāde prathamam eva nirapavādam autsargikam prāmānyam labhata iti || 59 ||

{1,95} nanu pramāṇena satā tṛtīyena bādhakam bādhyate. tad eva tu katham pramāṇam ata āha -- **svata** iti. sarvam khalu vijñānam jātam svata eva pramāṇam avijñāyamānadoṣam. tathā ca tṛtīyam. atas tena bādhakabādhanā krte bhavaty ādyasya mānateti. nanv asatsv api[314]doṣeṣu doṣāśaṅkā yathā ādime jātā, evam antime 'pīti prāmānyam nāvatiṣṭhate, ata āha -- **doṣeti**. ayam abhiprāyaḥ -- jāte doṣajñāne sambhavitā doṣāḥ prāmānyam vighnanti. tṛtīye tu doṣajñānam na tāvadutpannam. śaṅkā tu notprekṣāmātreṇa kartum ucitā, sarvavyavahārochedaprasaṅgāt.

NOTES

[314] śāsa

ata eva ca gītāsu naram nārāyaṇo 'bravīt |

nāyam loko 'sti kaunteya na paraḥ saṃśayātmanaḥ ||

iti. yasya tu tṛtīye vijñāne doṣajñānam bādha[315]jñānam vā jāyate, tasyās tu caturthajñānā[316]vasāno nirṇayaḥ. na tv etad evam, prāyeṇa hi prathamajñānanjanmany eva nirapavādo nirṇayo dṛśyate. kvacit tu bādhakā[317]vasānas tṛtīyajñānodayo 'pi nātipracuraḥ. natarām carurthajñānanjanma. saty api tu tasmin na svataḥprāmānyam vihanyate ity evam paratayaivedam asmābhir uktam. astu caturthajñānan nirṇaya ity vārttikakāro 'py ata eva evam tricaturajñānanjanmana ity vaksyati. kiṃ punaḥ kāraṇam anutpanne doṣajñāne nāśaṅketi. na hi prayojanānuvartini pramāṇāni. dṛṣṭavyabhicārasya hi pramātur ekatrāpi nāśvāso bhaved yadi caivam ucchidyante vyavahārāḥ. kāmam pramāṇato hi te parinistiṣṭhanti. na tebhyaḥ pramāṇam ata āha -- **niṣpramāṇiketi**. ayam abhiprāyaḥ -- yāvad dhi doṣāṅām abhāvo nāvadhāryate, tāvat pramāṇetarasādharmaṇadarmadarśino bhavaty āśaṅkā pramāṇavati. doṣābhāvāvadhāraṇe tu jāte tānāśaṅkamānasyābhāvavirodha eva.[318]arthendriyādayo hi jñānakāraṇam. taddoṣā dūrātvatimirādayaḥ. tad yathā dūre santastaravo vanam ity ekākāratayā parigrhītāḥ sannikarṣe nānā dṛśyante. tadā dūrātवादोṣād ekatvabuddhir upajāteti niścīyate. nānātvabuddhes tu na kaścīd doṣo dṛśyate ity katham āśaṅkyate. {1,96} evam santamase gavyaśvabhrame sa eva doṣaḥ. divā tu gojñāne na kaścīddoṣaḥ sambhavyata ity tatpramāṇam. evam cakṣurādidoṣāṅām timirādīnām abhāve 'vagate niṣpramāṇikaiva doṣāśaṅkā. yatrāpi sādrśyacalatvādayo viṣayadoṣā bhrāntihetavaḥ, tatrāpi bhedakadharmāvadhāraṇe niṣcalatve 'vagate ca na kācīd doṣāśaṅketi na tatsamayabhāvino jñānasyāprāmānyam iti || 60 ||

NOTES

[315] ko vā

[316] nān nirṇayaḥ (KA); nād jñānodayo nirṇayaḥ (KHA)

[317] kādhīnas tṛ (KA)

[318] ātme (KHA)

evam tricaturair eva jñānair doṣābhāvasiddher na tato 'dhikā matiḥ prārthanīyā prāmānyasiddhaye, yenānavasthā bhavet. yāvad eva tu tṛtīyam caturtham vā jñānam utpannam, tāvad evaikam pūrvam uttaram vā nirapavādam svataḥprāmānyam āpadyata ity āha -- **evam** iti || 61 ||

samadhigataṃ tāvat sarvapramāṇānām svataḥpramāṇatvam doṣatāś cāpramāṇatvam iti. prakṛtam idānīm vedānām prāmānyam yathā sidhyati tathā pratipādanīyam. tadartham ca vaktradhīnā eva śabde doṣā na svābhāvika ity āha -- **śabda** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yadā vaktradhīnāḥ śabde doṣā ity samadhigataṃ bhavati, tadā vede vaktur abhāvān nirāśrayā doṣā na sambhavantīti nirapavādam prāmānyam

upa[319]pannam bhavati vedānām. sthitaṃ cedam yat parādhīnaḥ śabde doṣa iti, sa hi nā(?rthā/rtha)saṃsparśīti pūrvam upapāditam. puruṣa eva bhrāmyann anyad anyathā buddhvā tathaiva parasmai[320]pratipādayan śabdaṃ dūṣayati. kvacic cānyathaiva jñātvā vipralipsayānyathā vadati, tatrāpi tadadhīnaiva śabde doṣāvagatiḥ. sthānakaraṇādidoṣād vā kalādhmātāmbūkr̥taiṅkr̥tādidoṣaduṣṭaḥ śabdo lakṣyate. sarvathā parādhīna eva śabde doṣāvagamaḥ, na punar asurabhigandhavat svabhāvaduṣṭaḥ śabda iti. sa idānīm vaktradhīno doṣo guṇavadvaktrprayukte vā kvacit pauruṣeye vākye na bhavatīty āha -- **tadabhāva** iti || 62 ||

NOTES

[319] tpannam (KA)

[320] kathayañ chabdam (KHA, GA)

{1,97} nanu vaktrguṇā vaktary eva doṣānutsārayanti, katham tair nirastaiḥ śabdo nirdoṣo bhavaty ata āha -- **tadguṇair** iti. uktaṃ vaktrdoṣā eva śabdaṃ dūṣayantīti. sa ced guṇair utsārīto doṣaḥ, kaḥ prasaṅgaḥ śabde doṣānām. na hi vaktaryanāśrītānām eva doṣānām śabde saṅkrāntiḥ sambhavaṭīti phalataḥ saṅkrāntivācoyuktir iti. vaktrabhāvād eva vā nirāśrayā doṣā notsahante bhavitum nityavedavākya ity āha -- **yad veti**. doṣābhāvāc ca na svataḥprāmānyam vedānām vihanyata iti bhāvaḥ || 63 ||

nanv aṅgīkṛtaṃ tāvad bhavatāpi puṃvākyeṣu guṇebhyo doṣābhāva iti. evaṃ ca kuto 'yaṃ vivekaḥ doṣanirākaraṇa eva guṇā vyāpriyante na tu prāmānya iti, ata āha -- **pauruṣeye** iti. ayam arthaḥ -- satyaṃ pauruṣeyavākyeṣu doṣābhāvaguṇātamakam ubhayaṃ dṛśyate eva. yathā tu guṇato na prāmānyam tathā prāmānyam prāguktam eva anavasthā hi tathā syād iti. ato doṣābhāvamātraupayikā guṇā na svarūpeṇa prāmānya upayujyanta iti || 64 ||

etad evopasaṃharati -- **tasmād** iti. aprāmānyasya hi dvayaṃ kāraṇam kāraṇadoṣajñānam bādhakapratyayo vā. guṇanirākṛteṣu ca doṣeṣu puṃvākyeṣu nobhayam api sambhavati. na hy asanato doṣā grahītuṃ śakyante. na cāduṣṭakāraṇajanitasya jñānasya bādhakaḥ pratitiṣṭhāti. ato 'prāmānyasya yat kāraṇadvayaṃ tadasattvād utsargataḥ prāmānyam anapoditam iti || 65 ||

asati cāpavāde na pratyayajanakatvenotsargataḥ prāptam prāmānyam puṃvākyānām apanīyata ity āha -- **pratyayotpattir** iti. atra codayati -- **doṣābhāva** {1,98} iti. yady āptavākyeṣu guṇanibandhano doṣābhāvaḥ, evaṃ tarhi guṇajñānādhīna iva prāmānye 'navasthaiva. kaḥ khalv atra viśeṣaḥ, guṇajñānādhīnam vā prāmānyam tadadhīno vā doṣābhāva iti. yad eva hi doṣābhāvam grahītuṃ guṇajñānam apeksyate, tasyaiva hi guṇajñānādhīno doṣābhāvaḥ, tasyāpy evam iti saiva pūrvoktānavasthā. tathāś ca prāmānyotkhātir iti || 66 ||

pariharati -- **tadeti**.

ayam abhiprāyaḥ -- yadi jñātā eva guṇā doṣānutsārayeyuḥ, evam anavasthā bhavet. na tv etad evam iti. katham nāma vyāpriyante ata āha -- **doṣābhāve** iti. sanmātratayā guṇā doṣānutsārayanti.[321]ato 'santo doṣā na jñātā iti sahaḥ prāmānyam avatiṣṭhata iti || 67 ||

NOTES

[321] ta

tad evaṃ tāvad guṇanirākāryadoṣeṣv api puṃvākyeṣu doṣaparihāra uktaḥ. akartṣandṛbdhe tu vede nirāśrayā doṣāḥ saṅkām api nādhirohanītyaprāmānyāsaṅkāpi nāsty[322]evety āha -- **tatre**ti. prāmānyasyautsargikasyāprāmānyam apavādabhūtam tannirmuktir vede laghīyasī na puṃvākyavad guṇāpekṣi[323]tayā gurvīti bhāva iti || 68 ||

NOTES

[322] stītyā

[323] kṣa (KA)

yataḥ puṃvākyeṣv api na guṇāpekṣam prāmānyam, ato na śabdānām pramāṇatā vaktradhīnā. tadguṇāpekṣāyāṃ tu tadadhīnatā bhavet. na caitad evam iti varṇitam eva. ato yad naiyāyikādibhiḥ prāmānyasiddhyartham vede vaktur upāsanam kṛtam maheśvareṇa vedāḥ praṇītā ity āśrītam tad ayuktaṃ, doṣābhāvād eva teṣāṃ svataḥ prāmānyasiddher ityabhiprāyeṇāha -- **ata** iti **na yuktam** antena. {1,99}apramāṇatvānugūṇaiva doṣāsaṅkām upajanayantī kartṛkalpanety āha -- **apramāṇatveti** || 69 ||

ata eva ca yad api nāstikair āptāpraṇītatvenāprāmānyaprasaṅjanam kṛtam, tad apy atra nitye vede doṣāya na jāyata ity āha - **tataś**[324]ceti. ayam abhiprāyaḥ -- pauruṣeyavākyaṃ āptāpraṇītatvena duṣyati. tad dhi tadapraṇītam arthādanāptapraṇītam bhavet. tataś

ca taddoṣaduṣṭam apramāṇam bhavet. nityam tu yadi nāmāptāpraṇītam, evam api nirdoṣam eveti na tasyāptāpraṇītatvena prāmāṇyam vihaniyate. pauruṣeyam api hi nāptāpraṇītatvenāpramāṇam, api tu anāptāpraṇītatayā. sā ca nitye nāstīti kim apramāṇam bhaviṣyatīti. nanu vyāptibalena parair āptāpraṇītatvenāprāmāṇyam sādhitam bālādivākyaṇidarśanena yad vāptenāpraṇītatvād ity atra. ato hetuḥ eva viruddhāsiddhādayo 'bhidhīyāntām. kiṃ svagoṭrānusārīṇā vacanena, ata āha -- **prayogāṇām** iti. na paramasya prayogasya, sarveṣām eva prayogāṇām uttaratra pratisādhanam vaksyāma eva codanājanitā buddhir ityādinā. atah pratihetuviruddhā aprāmāṇyahetavaḥ saṁśayaṇakatayā nāprāmāṇyam niścāyanti yadi tulyabalāḥ. atha tu prāmāṇyahetavo balīyāṁsaḥ, tatas tadbādhitā natarāmātmānam aprāmāṇyahetavo labhanta iti || 70 ||

NOTES

[324] ta iti (KA)

katham punarāptāpraṇītatvam na doṣāya, āpto hi pramāṇenārtham pratipadya vākyam āracayati. tac ca mānāntarasamvādād eva hi pramāṇam bhavati. āptāpraṇītam hy[325]asanmūlapramāṇāntaram katham pramāṇam bhaviṣyatīti ata āha -- **pauruṣeyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- vedavākyaṃ mūlāntarānapekṣam eva svārthe pramāṇam, kiṃ tasya pramāṇāntareṇa. pauruṣeye tu vacasi pramāṇāntaram mūlakāraṇam iti tat tadabhāve duṣyatīti || 71 ||

NOTES

[325] tva (KHA, GA)

{1,100} yat tu asanmūlāntarāṇām asambhavasamvādānām katham prāmāṇyam iti, tad ayuktam. yenaiva hi kāraṇena pramāṇāntaramūlā na codanāḥ, tena yeyam asaṅgatis tāsām pramāṇāntaraiḥ, saiva sutarām prāmāṇyakāraṇam. ata eva arthe 'nupalabdhe iti vaksyati. aprāpte śāstram arthavad iti ca. pramāṇāntaramū[326]latve 'nuvādatvam evāsām āpadyate, na prāmāṇyam. na hi no gantīmātram pramāṇam ityabhiprāyeṇāha -- **teneti**. || 72 ||

NOTES

[326] prāptaviśayatve (KHA)

yad api tāvat pramāṇāntarāgocarārtham puṃvacanaṃ, tasyāpi prāmāṇye na samvādaḥ kāraṇam. kimaṅga punaḥ pramāṇāntarāgocarārthānām vedavākyaṇām ityabhiprāyeṇāha -- **anyasyāpīti**. tad api svata eva pramāṇam iti bhāvaḥ. nanv eka evārtho 'nekebhya āptavākyaebhyo 'vagamyate. sarvāṇi ca tāni pramāṇāni. yathā -- aṣṭavarṣam brāhmaṇam upanayīta

garbhāṣṭame 'bde[327]kurvīta brāhmaṇasyopanāyanam

NOTES

[327] vā

iti ca. atah katham ucyate pramāṇāntarāgocarārthatvam eva prāmāṇye kāraṇam iti, ata āha -- **tulyārthānām** iti. ekārthopanipātinām hi vṛīhyādinām vikalpo vaksyate ekārthās tu vikalperan (12.3.10) iti. ato 'trāpi pramāṇbhedād vyavasthitavikalpa eva pramāṇānām, śākhādivikalpavat. na punaranyonyasamvādaḥ prāmāṇye kāraṇam. tathā hi -- gautamīyagobhīṇiye chandogānām, yājñavalkīyam vājasaneyīnām pramāṇam vikalpyatvāt. vikalpanīyatvād ekaikam smṛtivākyaṃ ekaikasya pramāṇur bodhakaṃ na tv anyonyasamvādāt[328]prāmāṇyam, dharmadroṇādhyāyinām api nānyonyasamvādaḥ prāmāṇye kāraṇam. ekasmād dhi tam artham viditavato 'nyadanuvāda eva. anyasyaiva tu tat pramāṇam. evaṃ bhiṣagvidyāsv api darśayitavyam iti || 73 ||

NOTES

[328] daḥprāmāṇye kāraṇam. dha (KHA, GA)

{1,101} yatra tarhi pramātur ekasyaivaikārthagocarā nānāpramāṇaiḥ paricchedā jāyante tatra katham. yathā kaścīd dūre santam agniṃ prathamam āptavākyād avagacchati, punaś copasarpan dhūmād anuminoti, tataḥ punaratyantam āsīdan pratyakṣayati. tatra hi sarvāṇy eva pramāṇāni, parasparasāṅgatārthāni ca. ataḥ katham na saṃvādaḥ prāmāṇye kāraṇam ity ata āha -- **yatrāpīti**. ayam abhiprāyaḥ -- yadi tāvadanadhikaviṣayāṇy eva tāni sarvāṇi, tata ekam eva tatrādyam pramāṇam. itarāṇi tv anuvādabhūtāni. nacaitāny anadhikaviṣayāṇi. na hy asāv arthaḥ pūrveṇa pramāṇena tathāvagataḥ yathottarair avagamyate, uttarottarakālasambandhātirekāt. api cāptavākyāt parvato 'gnimān iti sāmānyato 'vaga[329]myate. punas tadekadeśaviśeṣo[330]dhūmānumānād avagamyate. asādhāraṇadhūmadarśanāc ca kāṣṭhādibhedabhinnāḥ pratyakṣeṇa ca samunmī[331]litākhillaviśeṣo[332]viśadataramayam ity aparokṣam avasīyate ity adhikādhikaviṣayāṇām na saṃvādataḥ prāmāṇyam iti || 74 ||

NOTES

[329] gate

[330] ṣo 'nu

[331] ditā

[332] ṣo 'pi vi (KHA)

saṃvādanibandhane ca prāmāṇye 'navasthāpadyata ity āha -- **saṅgatyeti** || 75 ||

nanv avisaṃvādi jñānam pramāṇam arthakriyāsthitiś cāvisaṃvāda iti jātāyām arthakriyāyām kiṃ pramāṇāntarāpekṣayā. yathāhuḥ --

pramāṇam avisaṃvādi jñānam arthakriyāsthitiḥ |

avisaṃvādanam

iti. pratyakṣam anumānam ca dve eva pramāṇe iti pratijñāya na hy ābhyām arthaṃ paricchidya pravartamāṇo 'rthakriyāyām visaṃvādyate iti ca. ato 'rthakriyāvasānaiva pramāṇasthitir iti na jñānāntarāpekṣayām anavasthā. ata āha -- **kasyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- arthakriyājñānam api[333]na tāvadapramāṇam[334]arthakriyām vyavasthāpayitum {1,102}alam iti tatprāmāṇyārtham aparāparārthakriyānusaraṇenānavasthaiva. yadi tv anapekṣitajñā[335]nāntaram eva tat pramāṇam, evaṃ sati prathamam arthajñānam eva kim anapekṣam na pramāṇam iṣyate. na hy anayor avabodharūpatve 'saṃśayātmakatve ca[336]kaścīd viśeṣo dṛśyate. api ca pramāṇenārthaṃ paricchidya pravartamāṇo 'rthakriyāyām avisaṃvādam manyate. tatrārthakriyāsthiteḥ prāgavisaṃvādānavagater na prāmāṇyaniścaya iti katham pravṛtṭiḥ. apravṛtṭasya vā[337]katham arthakriyāsthitiḥ. tad ihobhayasminn anyonyādhiṇe duruttaram itaretarāśraya(tva)m. atha sandehād eva pravṛtto 'rthakriyāsthityā avisaṃvādam buddhvā prāmāṇyam manyate, kṛtam tarhi pramāṇena. arthakriyārtham eva hi tad arthyate. sā cet sandehād eva jātā, sa eva sādhiyān. tasyaiva vyavahāraupayikatvāt. ato yad apy uktam hitāhitapṛāptiparihārayor niyamena samyagjñānapūrvakatvād aviduṣām tadvyutpādanārthaṃ pramāṇaniścayapraṇayanam iti, tad apy ayuktam. atatapūrvakatvāt tayoḥ. api cāsmin mate sakṛjjātavinaṣṭeṣu vidyudādibhāveṣu na kācidarthakriyā jāteti tajjñānam pramāṇam na syāt. atha[338]tatrāpi śabdaprayogo 'rthakriyety ucyate, tarhi nirvikalpake aprāmāṇyaprasaṅgaḥ. tasmād avisaṃvādi pramāṇam iti manyāmaha eva. arthakriyā[339]sthitir tu avisaṃvāda iti na mṛṣyāmaha. arthānyathātvahetūtthadoṣajñānābhyām eva tūtpannasya jñānasya visaṃvādaḥ. tadabhāvāc cāvisaṃvādaḥ. tāvatā ca prāmāṇyam iti siddham na saṃvādāpekṣam prāmāṇyam iti || 76 ||

NOTES

[333] pi tāvadapra

[334] ṇam nārtha (GA)

[335] pramāṇānta (KA)

[336] vā

[337] ca (KHA)

[338] thavā ta (GA)

[339] yā tu avi (KA)

api ca saṃvādāpekṣiṇi prāmāṇye śrotrajā buddhir indriyāntarajanyābhir buddhibhir asaṃvādād apramāṇam āpadyate ity āha -- **śrotreti**. yadi tv asyāḥ śrotrajñānāntarasāṃvādād[340]eva prāmāṇyam iṣyate, tathā sati vede 'pi tattadvākyocāraṇānugāminī śatakṛtvo buddhir utpadyata iti sāpi nāpramāṇam ity āha -- **syāc ced** {1,103}iti. pramāṇāntarajanyā tu saṃvādabuddhir na paraṃ vede, śrotre 'pi pratyakṣe ca nāstīty uktam evety āha -- **pramāṇeti** || 78 ||

NOTES

[340] dāt prā (KHA)

tad evaṃ sthite yady ekendriyādhīnājñānasamvādāt śrotraṃ pramāṇam ity ucyate; evaṃ sati vede 'pi[341]tattadvākyodbhāvitabuddhisamvādād durvāraṃ prāmāṇyam ity āha -- **yatheti**. paunaruktyaṃ tv atrānavahitā manyante iti, kim tadākṣepaparihārābhyāṃ iti || 79 ||

NOTES

[341] tadvā (KA)

yata ete samvādāpekṣiṇi prāmāṇye doṣāḥ, tasmād vimucya samvādagrahaṇaṃ yadutpannaṃ dṛḍham asandigdhaṃ jñānāntareṇa ca naitad evaṃ iti na viśamvādyate. vijñānaṃ viśiṣṭaviśayaṃ jñānaṃ, adhikaviśayaṃ iti yāvat. etena smaraṇaṃ vyavacchinatti. tad dhi pūrvajñānād aviśiṣṭaṃ anadhikaviśayatvāt. tad eva pramāṇam ity āha -- **tasmād** iti || 80 ||

kva punaḥ pramāṇāntarāsa[342]ṅgatārthaṃ vacaḥ pramāṇaṃ dṛṣṭaṃ, yena vedavākyānāṃ prāmāṇyam āśrīyate. pauruṣeyaṃ hi sarvaṃ pramāṇāntarapratipannārthaṃ eva, ata āha -- **na ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- nānumānasādhyapramāṇyāni pramāṇāni, yena kva dṛṣṭam iti paryanuyu[343]jyāmahe. anumāne hi dṛṣṭāntāpekṣā bhavati. svata eva ca pramāṇānāṃ prāmāṇyam iti na teṣāṃ anumānena prāmāṇyaṃ sādhanīyam iti. anumānena ca prāmāṇyasādhane tasyāpy anumānāntarāpekṣāyāṃ anavasthety āha -- **sarvasyeti** || 81 ||

NOTES

[342] gocarārthaṃ (GA)

[343] yo (KA)

{1,104} atra codayati -- **nanv** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yathā apramāṇam apramāṇatayā nā[344]vasīyata iti parāpekṣam, evaṃ pramāṇam api pramāṇatayā na prakāśata iti tad api parāpekṣam āpadyate. na hi pramāṇatvenāgrhītaṃ pratyakṣādi vyavahārāya[345] kalpate. tadarthaṃ ca pramāṇānusaraṇaṃ na vyasaneneti || 82 ||

NOTES

[344] nādhyava

[345] yāvaka (GA)

parihārati -- **pramāṇam** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yathā aviditasvarūpaśaktīny api cakṣurādīndriyāni parānapekṣāny eva kṛtakāryāni kāryānyathānupapattiyā paścād avasīyante, na caiteṣāṃ jñānaṃ kāryaṃ pratyupayujyate, tasya nirapekṣair evendriyaiḥ kṛtatvāt. evaṃ pramāṇam api pratyakṣādi pratyayāntaragrahaṇāt pūrvam svakārye viśayaparicchede nirapekṣam eva samsthitam atikrāntaṃ svarūpeṇaiva kadācid grhyetāpi yadi jighrkṣyate. na tu tasya grahaṇaṃ prāmāṇya upayujyate. yādṛśaṃ hi rūpaṃ asya pratyayāntareṇā[346]pi grahītavyaṃ tenaiva rūpeṇa tat prāg apy āsīd eva. ghaṭapratyakṣeṇa hi ghaṭo ghaṭo 'yam iti niścītā[347]kāraḥ praveditaḥ. tāvad eva ca tasya pramāṇatvaṃ, pramāṇāntareṇāpi ghaṭo 'munā paricchinna ity eva pravedanīyam, nādhikaṃ kiñcid iti jāyamānaṃ api kṛtakaram eva tat pramāṇāntaram. apramāṇe tu pūrvānavagatarūpajñā[348]nāyārthavat pratyayāntaram iti vakṣyati. samsthitam iti pramāṇaparyavasānaṃ darśayati. kāryāntaranīpattiyā hi pramāṇaṃ santiṣṭhate. samsthithe cānarthakaṃ pratyayāntaram iti || 83 ||

NOTES

[346] ṇa grhītaṃ te (KA)

[347] tarūpaḥ pra (GA)

[348] jñāpanā (KA)

yataś ca svarūpeṇa pratyayāntaraiḥ pramāṇam avasīyate, tac ca svarūpam avagatapūrvam eva, ato 'sya pramāṇasya pratyayāntareṇa jñāyamānatvaṃ na prāmāṇya {1,105} upayuḅyate. idaṃ hi tasya prāmāṇyaṃ yat svaviṣayaprakāśanam, tac ca pūrvasmād eva svasmāllabdham ity anarthakaṃ pratyayāntaram ity uktam evārtham vyaktīkartum āha -- **teneti** || 84 ||

apramāṇe tu pratyay[349]yāntaram arthavad ity yuktaiva tatra tadapekṣety āha -- **apramāṇam** iti.[350]ayam arthaḥ -- apramāṇam hi svarūpeṇārtham gr̥hṇāti. yādṛśam hi jñānasya svarūpam tādṛśam evārthe 'dhyāropayaḥ ity yāvat. idaṃ rajatam iti[351]hi śuktau rajatākāram apramāṇam tām api tadākāratayā gr̥hṇāti. ata eva ca tanmithyā bhavati. tac caitanmithyātvaṃ evātmano na tenātmanā praveditam iti tatpravedanāya yuktaivānyāpekṣā. asati hi mithyātvagrāhiṇi pratyayāntare na svārthe jñānasvarūpāropo mithyātvaṃ nivartate. asatyāṃ ca tannivṛttāv apramāṇād eva prāmāṇyavyavahāraḥ pratāyeta. atas tannivṛttaye 'rthavat pratyayāntaram iti || 85 ||

NOTES

[349] māṇānta

[350] ti. apra (GA)

[351] ti śu

kasmāt punaḥ pratyayāntarair aghṛtāṃ mithyātvaṃ na nivartate, ata āha -- **na hīti**. yādṛśam jñānam tathārtho na bhavāḥ ity yo 'yam arthasyātathābhāvaḥ nāyaṃ pūrvēṇāpramāṇenopāttaḥ. aparicchinna ity yāvat. pramāṇenaiva hi tathātvaṃ, tasya hi tathātvaṃ arthasya kāryam, tac ca tenaiva prakāśitam iti na tatra parāpekṣā. anyathātvaṃ tv arthasyāpramāṇād asiddham iti tatra pramāṇāntaram sāvakāśam iti.[352]āha -- astu parato mithyātvaṃ, evam api na prāmāṇyaṃ codanānām, anumānena mithyātvāvagamāt. uktaṃ hi --

NOTES

[352] ti. astu (KA)

svargayāgādisambandhaviṣayāś codanā mṛṣā |

iti, ata āha -- **tatrāpīti**. ayam abhiprāyaḥ -- na yataḥ kutaścit parasmān mithyātvaṃ, api tu tatrāpy arthātathābhāve mithyātve 'nyathātvaḥ viṣayaiva {1,106} yā dhīḥ nedaṃ rajatam iti vā śuktir iyam iti vā sā kāraṇam, duṣṭakāraṇaviṣayā vā. yathā vaksyati -- yasya ca duṣṭam kāraṇam yatra ca mithyetyi bhavati pratyayaḥ iti || 86 ||

kim eṣa mantraḥ. anumānād api mithyātvaṃ avasīyamānam na kadācid api nigraha[353]sthānam āpādayatīti, ata āha -- **tāvateti**. cakāro hetau. nāyaṃ mantraḥ. kin tv anumānān mithyātvaṃ avagantum eva na śakyate, pratihetuviruddhatvād anumānānām. nāstikānām api cābhyupetasvāgamāprāmāṇyaprasaṅgāc ca. śakyate hi tadāgamānām api vākyatvādinā mithyātvaṃ anumātum. codanājānitāsandigdḥāviparyāsitajñānaviruddhāś ca hetavo na prāmāṇyam ācchādayitum utsahante codanānām iti tāvataiva kāraṇadvayena mithyātvaṃ gr̥hyate, na[354]punaḥ paroktaduruktahetusāṅghāteneti. nanu yad api tadarthānyathātvaḥ jñānam duṣṭakāraṇajñānam vā, tad api nāpramāṇam mithyātvaṃ pratiṣṭhāpayati. prāmāṇyaṃ ca pūrvajñānavirodhāt tasyāpi duradhyavasānam iti katham pūrvasya mithyātvaṃ ata āha -- **utpattyavastham** iti. tad idam ubhayavidham mithyātvagrāhi jñānam utpattyavasthitam pramāṇam iti mīyate. yathā pramāṇam bhavati tenātmanā mīyata ity arthaḥ. tat khalūtpattidaśām adhirūḍham iti na tāvadanutpattilakṣaṇenāprāmāṇyena paribhūyate. niścayatvātmakatvāc ca na saṃsāyarūpeṇa. na cāsya bādhakāntaram upalabhyata iti pramāṇam eva. atas tena śakyate pūrvasya mithyātvaṃ āpādayitum. tasyāpi bādhakodaye pramāṇetaravibhāgo bhaṇita evetyi sūktam dvedhaiva mithyātvaṃ iti || 87 ||

NOTES

[353] ham ā

[354] na pa (KA)

yataś ca dvedhaiva mithyātvaṃ avagamyate na pramāṇāntareṇa, ataḥ parasmā api mithyātvaṃ pratipādayitukāmenaitad eva

mithyātvahetudhvayaṃ vaktum ucitam. na tv apramāṇasādharmyamātraprayojakaṃ, yathā paraiḥ kṛtam ity āha -- **ata** iti || 88 ||

{1,107} āgamavirodhaś cānumānenāprāmāṇyaṃ sādhyatām ity āha -- **codaneti**. ayam abhiprāyaḥ -- codanājanitaṃ jñānaṃ trividhā[355]prāmāṇyarahitaṃ svataś ca pramāṇam iti sthitaṃ. atas tenaivāprāmāṇyapratijñā bādhyate. tasmin paripanthini na vākyatvādīnām aprāmāṇyena sambandha eva grahitum śakyata iti || 89 ||

NOTES

[355] dhadoṣara

atra kiñcid āśaṅkate -- **tanmithyātvād** iti. ayam abhiprāyaḥ -- pramāṇam saccodanājanitaṃ jñānam anumānam upamrdgāti. tad eva tu tatpratihatam mithyā sat katham tadbādhyā prabhavatīti. pariharati -- **prāptam** iti. ayam abhiprāyaḥ -- mithyā satā codanājñānenānumānam na bādhyate. tadabādhitena labdhapratīṣthenānumānena mithyā kriyate. atas tanmithyātvād anumānapramāṇatā, tatprāmāṇyāc ca tanmithyātvam (!)itaretarāśrayam iti. yadi codanājñānasya bādhakāntaram bhaved, evaṃ tadāpāditamithyātvam nānumānabādhyā prabhavatīti itaretarāśrayam ca nāśaṅkyeta. na tv ato bhavaduktād anumānād anyat kiñcid bādhakam astīty āha -- **neti** || 90 ||

nanu pramāṇāntaraiś codanārthasyāparigrahāt saṃvādābhāvād eva codanājanitasya[356]jñānasya siddham mithyātvam iti netaretarāśrayam ata āha -- **na ceti**. uktam idaṃ na saṃvādanibandhanam prāmāṇyam iti mā bhūd rasādijñānāprāmāṇyād abhāvo rasādīnām iti. katham punas teṣāṃ saṃvādātāḥ prāmāṇye 'bhāvo rasādīnām ity ata āha **teṣāṃ** iti. teṣāṃ rasādīnām jihvādibhir eva grahaṇam niyatam. ata indriyāntarasamvādābhāvād rasājñānāprāmāṇye rasādīnām abhāvo bhaved iti || 91 ||

NOTES

[356] sya si (KA)

{1,108} yadi tu sajāṭiyajñānāntarasamvādād rasājñānam pramāṇam iṣyate, tathā sati dharme 'pi tādr̥g vedothāpitajñānasamvādāḥ sambhavaṭīty āha -- **taddhiyeti**. idaṃ ca saṃvādātāḥ prāmāṇyanirākaraṇārtham prāguktam. idānīm itaretarāśrayaprasaṅjanāyocyata iti tātparyabhedād apaunaruktyam iti. yadi tūcyate -- asiddham eva naś codanāprāmāṇyam, katham tayāprāmāṇyapakṣo bādhyata iti. tad ayuktaṃ. utpadyate khalv api vedavacanaśrāviṇām nāstikānām api dharmādharmaviśeṣaviśayāvabodhaḥ. na ca sandihyate syād vā agnihotrāt svargo naveti. na ca viparyayaḥ. tad idaṃ teṣāṃ api codanājanitaṃ jñānam pramāṇam eva. jñānāpahnastu satyavādinām ayukta eva. na hi tat sambhavati viditapadapadārthasambandhaś codanāvākyān nārtham budhyata iti. anṛtam tu vadanto nānṛtam vaded iti pratiśedham atikrāmanto mahāntam anarthaṃ prāpnuyuḥ. ato na pradveṣamātreṇāsiddhavadānam yuktaṃ, tad etad āha -- **mameti**. yas tv āha -- satyam utpadyate jñānam, dveṣād eva tadapramāṇam ācakṣmahe. parasparaviruddhasiddhāntāḥ prāyeṇa hi tārkikā dveṣād eva kiñcidapramāṇam ātiṣṭhante. kiñcid cāsmadyam idaṃ darśanam ityanurāgeṇa pramāṇam iti.[357]ataḥ dveṣāc codanānam prāmāṇyam bādhyate. anyataś ca paricchedān netaretarāśrayam iti, taṃ pratyāha -- **dveṣād** iri. nāpramāṇateti sambandhaḥ. na dveṣamātreṇāpramāṇatā sidhyati. tathā hi na kiñcit pramāṇam nāmāvakaḥ. sarve hi vādīnaḥ paraspareṇa siddhāntān vīgarhayanto dr̥śyante. tatra katamat pramāṇatayādhyavasīyate. ato yathoktalakṣaṇam eva sarvaṃ pramāṇam iti. syān matam - mā bhūd dveṣād aprāmāṇyam. yāvat tu vādiprivādinōḥ sammatih sampratipattir na bhavati. na tāvat prāmāṇyam pratīṣṭhati. na cāpratiṣṭhitapramāṇyam pramāṇam parabādhanāya prabhavati. na ca naścodanāprāmāṇye sampratipattir {1,109} astīti katham anumānabādhaḥ. ata āha -- **asammatatvād** iti. sa evānvayaḥ. šeṣam pūrvavad iti || 93 ||

NOTES

[357] ti. dve (KHA)

yathā ca dveṣasammatibhyāṃ nāprāmāṇyam evaṃ prāmāṇyam api nātmeccābhyanujñābhyāṃ bhavati, yenobhayathāpi prasiddhapramāṇyenāprāmāṇyānumānena codanaiva bādhyata ityabhiprāyeṇāha -- **na ceti**. aprāmāṇyānumānasya hi prāmāṇyam nāstikair iṣyate. apramāṇeṣu hi vedeṣu duḥkhaprāyo vedavādinām siddhāntāḥ parihr̥to bhavatīti. prāgbhaviyād dharmānugrahāc ca teṣāṃ iyam abhyānujñā[358]vedāprāmāṇyavādāḥ[359]pramāṇam iti. ubhayaṃ cedam na prāmāṇye kāraṇam. uktam eva tu tatra kāraṇam iti. dveṣād aprāmāṇyam nety atrodāharaṇam āha -- agnīti. yadi dveṣād aprāmāṇyam syād agnidāhādiduḥkham apratyakṣam bhavet, tasya jñānasyāpratyakṣatvād apratyakṣaviśayasya cāpratyakṣaśabdavācyaṭvāt. na[360]ceyaṃ dāhaduḥkhasyāpratyakṣateṣyate kaiścit. dveṣatas tv aprāmāṇye sā prasajed iti || 94 ||

NOTES

[358] jñā yad ve
 [359] daḥ (GA)
 [360] neyaṃ (KA)

ātmeccayā na prāmānyam ity etad darśayati -- **na ceti**. ābhilāṣikajñānasya sarvo hi prāmānyam abhilaṣati. tathā sati hi sarva evāśāmodakair api tṛptā bhaveyuḥ. na tu tasya prāmānyam kaiścid iṣyata iti. ataḥ siddham codanāviroddham aprāmānyānumānam apramāṇam ity upasaṃharati -- **tasmād** iti **tavyam**antena. nanv evaṃ bauddhādayo 'pi svāgamān gṛhītvā pratyavatiṣṭheran, ata āha -- **bauddhāder** iti. bauddhāder āgamād vedānām antaraṃ[361]viśeṣo vakṣyata ity arthaḥ || 95 ||

NOTES

[361] raṃ va (KHA, GA)

vakṣyamāṇam evāntaram anāgatāvekṣaṇanyāyena sūcayati -- **puruṣeti**. bauddhādyāgameṣu prāmānyāpavādo 'prāmānyam sambhavati. atīndriyam arthaṃ draṣṭuṃ {1,110} puruṣāṇām aśakteḥ. svayam eva ca taiḥ svāgamānām pauraṣeyatvam āśritam iti buddhvātmānam samarpitavantaḥ katham adhunātikrāmanti. apauraṣeyās tu vedā iti vedādhikaraṇe vakṣyāmaḥ. tatas ca doṣābhāvād evam uktena prakāreṇa svataḥpramāṇatā vedasya siddhā bhavatīti pauraṣeyatvam apauraṣeyatvaṃ cāntaraṃ bauddhādyāgamānām vedasya ceti || 96 ||

evaṃ tāvadapauraṣeyatvān nityā vedāḥ svataḥ pramāṇam ity uktam. ye tu naiyāyikādayaḥ prāmānyasiddhyartham kartṛmattvam vedānām kalpayanti, ye ca mithyātvavādinō mithyātvāsiddhyartham eva, teṣāṃ na tāvad asmaryamāṇakartṛkalpanā pramāṇavati. api cādṛṣṭakalpanāpi bahvī vinā yukyā prāpnotīty āha -- **kartṛmattve** iti **kalpyam**antena. samyagvādidbhis tāvadīśvaraḥ kartā, tasya cāpratighātājñānādayo guṇāḥ --

jñānam apratighaṃ yasya vairāgyaṃ ca jagatpateḥ |

aīśvaryaṃ caiva dharmāś ca saha siddham catuṣṭayaṃ ||

iti kalpitāḥ. na ca tatkalpanāyām yuktir api sādhyasī dṛśyata iti sambandhaparihāre vakṣyāmaḥ. evaṃ mithyātvavādinām api doṣavatkarṭṛkalpanā niṣpramāṇikaiva. tathā sati hi nādyā yāvad vedasampradāyo 'nuvarteta. mahatā khalu prayatnena śiṣyācāryaparamparayā vedān dhārayanto dṛśyante, tadarthaṃ[362]cānutiṣṭhantaḥ. tadanāptasandṛbdhānām anupapannaṃ, tathā sati hi jātabādhair acirād eva hīyeran. ato 'smān mahājanaparigrahād avagacchāmaḥ na kartṛmanto vedā[363] iti natarāṃ doṣavatkarṭṛkā iti. mīmāṃsakais tu na kiñcid dṛṣṭād adhikam iṣyate. śiṣyācāryaparamparayā pratatā hīdānīm vedā dṛśyante. īdṛśam eva sarvakāle {1,111} mīmāṃsakairiṣyate. ato na kācinmīmāṃsakānām adṛṣṭakalpanety āha -- **mīmāṃsakair** iti || 98 ||

NOTES

[362] rthāś cānu
 [363] dā na (KHA)

tad asyaivambhūtasya nityasya vedasya jñānaṃ cotpādayataḥ svarūpaviparītatvaṃ viparyayaḥ saṃśayaś ca bhāṣyakāreṇaiva vyaktaṃ[364]nirākṛtvā ity āha -- **evambhūtasyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- etāvad eva hi prāmānyam yadutpannam asandigdham abādhitam ca pratyayāntareṇa jñānam iti. codanājanitam api jñānam utpannam tāvat. saṃśayaviparyayāv api bhāṣyakāreṇāsya vāritau. evaṃ hy āha -- na ca svargakāmo yajeteti vacanāt sandigdham avagamyate bhavati vā svargo na veti. na caiśa kālāntare deśāntare puruṣāntare 'vasthāntare vā viparyeti. tasmād avitatham iti. atas trividhāprāmānyavirahāt[365]prāmānyam codanājanitajñānā[366]nām iti || 99 ||

NOTES

[364] ktam eva ni
 [365] pramāṇam
 [366] nam i

nanv evam api kāraṇadoṣāśaṅkāyām aprāmāṇyam evāta āha -- **nivārayiṣyata** iti **abhāvato**'ntena. puruṣāśrayā hi śabde doṣā ity uktam. te cāpauruṣeyatvapratipādanenaiva vedādihikarāṇe nir[367]ākariṣyanta eva. tac caivambhūtasetyanena sūcitam iha vivṛtam. vakṣyamāṇa evārthaḥ pūrvam evambhūtaśabdenokta iti veditavyam iti. evaṅ ca sāksād anupajātāv api saṁśayaviparyayau kāraṇadoṣāśaṅkāyāpi na vede śaṅkitavyāv ity āha -- **teneti** || 100 ||

NOTES

[367] vārayiṣya

evam tāvadākṣiptam bhāṣyam upekṣyaiva tadupoddhātabhūtam svataḥprāmāṇyam prasādhyā vedāḥ pramāṇam iti siddhāntitam. idānīm yat tu bravītīyādibhāṣyam ākṣiptam, tasyābhiprāyam āha -- **tatheti**. ayam bhāṣyābhiprāyaḥ -- atathābhūtapratijñayā codanānām aprāmāṇyam prasādhyate. tac ca[368]trividham ity uktam. {1,112} tad iha tāvat saṁśayaviparyayalakṣaṇam aprāmāṇyam nāstīty anantaram eva vakṣyāmaḥ. pāriśeṣyād buddhyanutpattilakṣaṇam evāprāmāṇyam āśrityātathābhāvaḥ pratijñāta ity āpatati. tatredam uttaram vipratīddham idam abhidhīyate bravīti ca vitatham cetyādī. yadartham jñāpayati tad bravīti[369]ty ucyate. tad yadi codanā bravīti, katham asāv ajñānātmakena vaitathyenābhibhūyate. evaṅ ca vyākhyāyamāne na buddhavākyaṇām prāmāṇyaprasaṅgaḥ. na hy utpattimātreṇa jñānasya prāmāṇyam āśritam, yenāyam upālambho bhavet. tebhyo hi jñānam utpannam api pauruṣeyavākyaajanitatvena kāraṇadoṣāśaṅkāyā apramāṇam bhavati. na ceha tathā, apauruṣeyatvasya vakṣyamāṇatvāt. ihāpi ca bravītīti ca kartṛvibhaktiā codanāsvātantryasya sūcitatvāt. codanā hi svatantraivārtham bravīti, na tu tayā kaścit puruṣa ity abhiprāya iti || 101 ||

NOTES

[368] t tu (KHA)

[369] ti cety u

aparam api yat tu laukikam vacanam tac cet pratyayitā puruṣād indriyaviṣayam vā avitatham eva tat. athāpratyayitā puruṣād anindriyaviṣayam vā tat puruṣabuddhiprabhavam apramāṇam iti bhāṣyam.[370]atra pratyayitapadam tāvad vyācāṣṭe -- **tatheti**. ayam arthaḥ -- atra bhāṣye pratyayitapadena yathādr̥ṣṭārthavāditvam abhidhīyate iti. indriyaviṣayam vetyanena tu tasyaiva mūlasadbhāvaḥ pratipādyata ity āha -- **indriyete**. tad ayam atra bhāṣyārtho bhavati. yat tu pauruṣeyavākyaṇam nidarśitam, tatra vikalpya dūṣaṇam abhidhīyate. dvedhā hi pauruṣeyam vākyaṇam pratyayitavākyaṇam apratyayitavākyaṇam ca. pratyayitavākyaṇam[371]ca dvividham pramāṇamūlam bhrāntimūlam ca. pratyayo 'sya saṁjāta ity etasminn arthe hi tārakādismṛteritajantam pratyayitāśabdām abhiyuktāḥ smaranti. dvedhā ca pratyayaḥ pramāṇam apramāṇam ca. tad evam etāvad eva pratyayitarūpam avatiṣṭhate yad asau vadati tatrāvaśyam pratyayo 'sya saṁjātaḥ. yathādr̥ṣṭārthavādīti yāvat. ata evendriyaviṣayam veti sambhavavyabhicārābhyām viśeṣaṇam arthavad bhavati. indriyāśabdena ca pratyakṣadvāreṇa sarvapramāṇāny upalakṣayatīti. pramāṇaviṣayaviṣayam iti luptamadhyamapadaś {1,113} cāyam uṣtramukhavad bahuvrīhiḥ. tad yadi pramāṇapratipannaviṣayam āptavaco dr̥ṣṭāntaḥ tadā sādhyavikalāḥ tasyāvaitathyāt. athāpramāṇamūlam anāptavākyaṇam vā tad yadi nāma vaktṛdoṣaduṣṭam apramāṇam, na tenopamānena nityam vedavākyaṇam vitatham. mithyātvahetoḥ puruṣadoṣasya tatrāsambhavāt. puruṣabuddhiprabhavam iti cāprāmāṇyabījākathanam. puruṣabuddhiprasūtam hi tat. ato yādr̥ṣam puruṣeṇa buddham[372]na tadanurūpam tena vākyaṇam prayuktam anāptena vā vipralipsunā. vipralambhābhiprāyaiva hi tasya buddhiḥ. āptasyāpi bhrāntiḥ. anāptavākyaṇam ca vaktuḥ pramāṇamūlam api śrotur apramāṇam eva, viśamvādabāhulyād anāśvāsāt. ata eva ca tasya[373]sad api dvaividhyam nopadarśitam asmābhiḥ. anyataravidhānupātino 'py anāptavākyaṇāpramāṇyāt. ata eva vakṣyati śakye 'py asatyē mithyātvam iti || 102 ||

NOTES

[370] ta

[371] kyaṇam api dvi (KHA)

[372] ddham ta (GA)

[373] saṁviddvai (KHA)

anye tu draṣṭṛtvasatyavāditve pratyayitapadārtha ity āhur ity āha -- **draṣṭṛtveti**. yathāvasthitārthadarśi yathādr̥ṣṭārthavādī ca puruṣaḥ pratyayitapadenābhidhīyata iti. evam ca pratyayitasyāpramāṇajñānāsambhavād anarthakam indriyaviṣayam veti viśeṣaṇam ity apratyayitavacanaviśeṣanārtham eva[374]prayuktam. tataś cāyam artho bhavati -- anāptoktir api satyā bhavati yadi dr̥ṣyamānārthavādyanāpto bhavātīty āha -- **dr̥ṣyamāneti** || 103 ||

NOTES

[374] va yu (KA, KHA)

idaṃ tu vyākhyānam anupapannam ity āha -- **evam** iti. ayam arthaḥ -- atra hy avaitathye pratyayitavākyaṃ indriyaṣayam cetasrodāhṛtam. yathāhuḥ -- pratyayitasya vacanam avyabhicāripamāṇāntarapūrvakam yac copalabhyamānaṣayam anāptasyeti. tad atra pratyayitendriyaṣayapratyudāharaṇe ekāṅgavaikalāyā yā pratyudāharaṇasthiṭiḥ, sāptatvairindriyakatvayor ekaikābhāvamātra eva bhavet. ubhayābhāve tu dvyaṅgavikalāṃ pratyudāharaṇam āpadyeta || 104 ||

{1,114} yady ekaikābhāvamātre pratyudāharaṇam, tataḥ kiṃ jātam ata āha -- **apratyayiteti**. asyārthaḥ -- pratyayitapratyudāharaṇe athāpratyayitād ityucyamāne pratyayitābhāvamātreṇa pratyudāharaṇam deyam. tatraindriyakasyendriyaṣayasyārthasya yat pratipādakam vākyaṃ tasyāpy asatyatā bhavet. pratyayitābhāvamātreṇa hy asatyatā darśanīyā. indriyaṣayam api cānāptasyāpratyayitavākyaṃ eveti kiṃ nāsatyam. yadi tv anindriyaṣayam evāpratyayitavākyaṃ pratyudāhriyate, tan na. indriyaṣayam vety asyānindriyaṣayam vety anenaiva pratyudāharaṇād, ubhayapratyudāharaṇe[375]ca dvyaṅgavaikalāyaprasaṅgāt. evam indriyaṣayapratyudāharaṇe 'py anindriyaṣayam vety atrendriyaṣayābhāvamātreṇāsatyatā darśanīyā. tatra pratyayitabhāṣitam api tathāvidham sadasatyam prāpnoti, tasyāpy anindriyaṣayatvāt. apratyayitasyāpy anindriyaṣayam ityucyamāne pūrvavad dvyaṅgavikalātā. anindriyatvapakṣa iti. yadā pratyayitavākyaṣyānindriyatvam anindriyaṣayatā bhavati, tadā tasyāpy asatyatvam prāpnotītyarthaḥ || 105 ||

NOTES

[375] ṅabhyupagame dvya (KHA)

kim ato yady evam ata āha -- **vyāhateti**. ayam arthaḥ -- evaṃ hi pūrvāparaviruddhārthābhīdhānena grantho vyāhato bhavati. udāharaṇavelāyāṃ hi pratyayitavākyaṃ anindriyam eva śrotuḥ pramāṇam ity udāhṛtam āptapratyayāt. tad idānīm indriyaṣayapratyudāharaṇe 'pramāṇatayocyata iti vyāghātaḥ. evam anāptavākyaṃ api[376]śrotur indriyaṣayam svapratyayāśrayaṇena satyam ity uktam. tat pratyayitapratyudāharaṇe mithyātvenocyata iti pūrvāparavirodhād agranthatāpattīḥ. ayaṃ cātra vārttikakārasyaḥbhīprāyaḥ -- na tāvat pratyayitāśabdena tathābhūtārthada[377]rśitvam ucyate. yaugiko hy ayaṃ na sāmviḥṇā(yi?ni)kaḥ. pratyabhijñāyamānāvayavārthānvayaparitāyāge kāraṇābhāvāt. pratyayo 'sya sañjāta iti hi prakṛtipratyayavibhāgam abhiyuktāḥ smaranti. dvedhā ca pratyayaḥ samyanmithyā ceti. {1,115} ato na yathārthadarśī pratyayitaḥ. kin tu yathādr̥ṣṭārthavādī. satyavādīti yāvat. eṣaiva hi satyavādītā yo vānmanasayor viśamvādavirahaḥ. ata eva satyaniyame sāksīṇām

NOTES

[376] pīndri (KA)

[377] vādītva (GA)

satyaṃ sāksye bruvaṇ sāksī[378]lokān āpnoti puṣkalān |

NOTES

[378] kṣi

iti phalaṃ darśayitvā vyatireke doṣaṃ darśayanto mānavāḥ paṭhanti --

sāksī dr̥ṣṭāśrutād anyad vibruvannāryasamsadi |

avānnarakam āpnoti pretya svargāc ca hīyate ||

iti. atra hi dr̥ṣṭāśrutābhīdhānaṃ satyam itarad asatyam iti gamyate. ataḥ satyavādītaiva kevalaṃ pratyayitapadenocyate na sādhudraṣṭṛtvam iti tasyaivendriyaṣayam veti viśeṣaṇaṃ, nāpratyayitavacasāḥ, tad dhīndriyaṣayam apy apramāṇam eva. na cedam

avaitathyamātrapadarśanārtham, aprāmānyānumānasya dr̥ṣṭānte sādhyavaikalypadarśanārthatvāt. tasya ca prāmānyapratipādanam antareṇa kartum aśakyatvāt. ata eva[379]bhāṣyānte tat puruṣabuddhiprabhavam apramāṇam ity āha.[380]evaṃ hi tad upapadyate. yadi pūrvam pramāṇatoktāsīd anāptavākyam ca śrotuḥ pramāṇāntarasaṅgatārtham apy apramāṇam prāganiścayāt upariṣṭād anuvādād āptavākyam api nārthe pramāṇam iti cet, ayam aparo 'sya doṣaḥ. na kvacit puṃvacāḥ pramāṇam, kva sādhyavikalatā pratipādyate. na ca dr̥ṣṭāntadūṣaṇād arthāntaram asya bhāṣyasya manoharam upalabhāmahe. tad evaṃ tāvan na samudāyaśaktyā pratyayitaśabdaḥ sādhudraṣṭari vartata ity uktam. syād etat -- sañjātapratyaya eva pratyayitaḥ. pratyaya eva tu na samyaktvam vyabhicarati, sarvadhīyām yathārthatvāt ato yathārthavid eva pratyayita iti. tan na. vaksyate hi vrttikāragranthavārttike yathārthayathārthajñānavibhāgaḥ. evaṃ tāvat pratyayitapadārthānusāreṇa nāyam artho bhāṣyasya. yadi[381]tu vikalpavācivāśabdānupapattyaivaṃ vyākhyāyate pratyayitaviśeṣaṇe hīndriyaviṣayam vety asmin samuccayārtho vāśabdo bhaved[382]iti. tan na, anekārthatvān nipātānām. dr̥ṣṭam hi nipātānām anekārthatvam. na tu pratyayitaśabdasya sādhudarśivacanatvam. api ca samāno 'yamāvayor anuyogaḥ. tavāpi hi pratyudāharānagato vāśabdaḥ samuccayārtha{1,116}eva. na hy apratyayitavākyamātram anindriya[383]viṣayamātram vā mithyā, bhavatsiddhānte apratyayitendriyaviṣayānindriyaviṣayapratyayitavākyasamyaktvābhyupagamāt. ato na kaścīd viśeṣaḥ. pūrvāparavirodhāmātram adhikam evaṃvādidbhiḥ svīkṛtam. yadi tūcyate na pratyayitapratyudāharānam athāpratyayitād iti. kin tu pratyayitavākyam anapekṣam pramāṇam ity uktam, itarac ca svapramāṇapekṣam, tad eva tu anindriyaviṣayam apramāṇam iti athāpratyayitād ityādinocyata iti. tad ayuktam. yadaiva hīndriyaviṣayam anāptavākyam pramāṇam ity uktam, tadaivārthād idam uktam bhavati viparītam apramāṇam iti kiṃ tatpradarśanena. yasya tu pramāṇodāharāṇe viśeṣaṇadvayam upātṭam, tasyaiva tadvyatireke[384]tat kathanam arthavat. pratyayitābhāvamātra eva tāvadaprāmānyam. apratyayitasya hy[385]apratītavādītavādvadhṛtasya vacanān naitad evam iti viparyayaḥ, kathañcid vā saṃśayo bhavati. ubhayathāpi cāprāmānyam eva. yady api cātra na śabdaḥ svamahimnā saṃśayahetuḥ, tathāpi vaktari kvacid vyabhicāradarśanād yathāyatham saṃśayaviparyayau bhavataḥ. tāvatā cāpramāṇam anāptavacāḥ. pratyayitasya tv anindriyaviṣayam apramāṇam eva. tasya hi niścayajanakam vacāḥ svataḥprāptaprāmānyam evāpavādadarśanād apramāṇam bhavati. evaṃcobhayapratyudāharānopapattīḥ. ataḥ sūktam paramate granthavyāghāta iti. yata idam vyākhyānam anupapannam ataḥ pūrvavyākhyā sādhyasīty āha -- **tasmād** iti. asyārthaḥ -- pūrveṇa tac cet pratyayitādīty anena pratyayitavākyasya satyatocyate. pareṇa tu indriyaviṣayam vety anena mūlasadbhāvo darśitaḥ. pratyayitasya vaco vaktur eva pramāṇamūlam pramāṇam, na śrotur indriyaviṣayam anuvādaprasaṅgād iti bhāva iti || 106 ||

NOTES

- [379] vānte (KA)
 [380] ata eva ta (KHA)
 [381] dī vi (KA, GA)
 [382] vet. tad api na, a (GA)
 [383] yamā (GA)
 [384] kakatha
 [385] hy anūtavādītayā (KHA), hy apratyayitayā (GA)

nanv evaṃ pratyayitavēna prāmānyam vadatā bhāṣyakāreṇa guṇata eva prāmānyam uktam bhavati. guṇo hi pratyayitavm ata āha -- **apramāṇy**eti. doṣābhāva evātra pratyayitavopanyāsenopavarnītaḥ, na tu guṇād eva prāmānyam iti. {1,117} kasmād evaṃ vyākhyāyate, ata āha -- **guṇād** iti. varṇitam idam doṣābhāvamātraupayikā guṇāḥ, na guṇatayā prāmānye kāraṇam anavasthāprasaṅgād iti. atas tadanūsāreṇaiva bhāṣyavyākhyānam ucitam iti || 108 ||

nanu yadīndriyaviṣayatvam pratyayitavākyasya viśeṣaṇam eva na rāṣyantarasya, katham tarhi vikalpārthavācī vāśabdaḥ, ata āha **samuccayeti pūrvasminn**antena. pūrvam tāvat samuccayārtha eva vāśabda iti. uttaras tu vikalpārtha evety āha -- **uttaratreti**. ubhayoḥ pratyayitendriyaviṣayaviśeṣaṇayor vikalpena pratyudāharāṇe darśayatīti || 109 ||

te eva pratyudāharāṇe darśayati -- **śakye 'pīti**. [386]asatyē asatyavādinī puruṣe śakye 'py arthe yad vākyam tasya mithyātvaṃ śakye grahītum iti śakye ana[387]tīndriye dr̥ṣṭārtha ity arthaḥ. dr̥ṣṭasatyō 'pi pratyayito yadāśaktiko bhavati, pratyāyyamānam artham grahītum asambhāvitaśaktir iti yāvat. tadā tadvākyam api mithyeti kiṃ punas tathāvidhe 'rthe pratyayito vākyam praṇayati. bādham. yadā bhrāmyati yathā śrutivirodhabādhyasmṛtisiddhānte smṛtinibandhanakāraḥ, [388] yathā ca[389]dr̥ṣṭārthasaṃvyavahāra evāptaḥ kutaścīd bhrāmanimittāt kam api saṃsargam āracayati tad[390]asambhavatpramāṇam vaco mithyā bhavati. vipralipsā tu tasya na sambhavati. na ca na bhrāntir api, brahmarṣiṇām api bhrāntir āśaṅkyate, kim aṅga punararvācīnānām āptānām iti. atrāparaṃ bhāṣyam aśakyam hi tat puruṣeṇa jñātam r̥te vacanāt iti. tatra na vidmaḥ kiṃ tadvṛttena parāmṛṣyate iti. vākyam hi prakṛtam, na tad jñātam aśakyam sujñānatvāt. viśayas tu samāsāntargato na tāvat tadā niṣkṛṣyaparāmarśam arhati. viliṅgatvāc ca. pulliṅgo hi viśayaḥ nāsau {1,118} napuṃsakaliṅgatacchabdaparāmarśārhaḥ. tasmād vyākhyeyam idam. tad ucyate. jñātam iti sāmānyato jñānasambandhopasthāpitaṃ jñeyam tad iti nirdīśati. etad uktam bhavati -- yat tadindriyāṇām aviśayabhūtam jñeyam, tat puruṣeṇa[391]narte vacanād jñātam[392]śakyam iti samāsānīṣkṛṣṭa eva viśayārtho jñeyatayā parāmṛṣyate. idam ca sarvajñānirākaraṇaparayatā kaiścīd vyākhyātam, tān nirākaroṭi -- **nāneneti**. asyābhiprāyaḥ -- na tāvad iha sarvaśabdaḥ śrūyate sarve arthā jñātam na śakyanta iti. na ca sarvajñānirākaraṇam kvacid upayujyate, dharmādharmaññānaniṣedhamātreṇa codanaiveti pratijñāsiddher iti || 110 ||

NOTES

[386] asatyavādini
 [387] nā (KA)
 [388] rāh. (GA)
 [389] vā
 [390] vedam asa (KA)
 [391] ṇarte
 [392] tum aśa

api ca na jñātum śakyata ity uktvā vacanādṛta iti punarapavādo bhāṣyakāreṇāśritaḥ. ato 'vagamyate atīndriyajñānam eva bhāṣyakāro vārayati, na tu sarvajñānam. atīndriyaṃ hi vacanādṛte jñātum aśakyam ityabhiprāyeṇāha -- **vacanād** iti. api ca bhāvābhāvātmakasya jagataḥ pūrvo bhāgo bhāvapramāṇair uttaro bhāgo 'bhāvapramāṇenāvagamyate iti ṣaḍbhiḥ pramāṇaiḥ ṣoḍhā bhinnam sarvaṃ prameyam avagamyata eveti nāyam īdṛśaḥ sarvajño nirākārya evety āha -- **yadīti**. nanv avagataṃ tāvad nānena sarvajño nirākriyata iti. kim nāmānena kriyate. pūrveṇa tāvat pauruṣeyāpauruṣeyavākyaḥ mithyātve hetusadasadbhāvo darśitaḥ. aṃśe ca sādhyavikalatā. tad etāvataiva paryavasite kim[393]aśakyam ityādināśaṅkyā nirākriyate iti na jñāyate. ucyate -- pratyayitavākyaṃ atīndriyaviṣayaṃ apramāṇam ity uktam. tatedam āśaṅkyate kim idaṃ pratyayitavacanam atīndriyaviṣayaṃ iti. apratihata darśanaśaktir eva hy āptaḥ, sa khalu kāṣṭhāprāptajñānaprakaśo dharmādharmāv apy aparokṣam īkṣata eva, ataś ca na codanaivetyavadhāraṇam upapadyate. tatedam uttaram aśakyam hīti. nāyam etāvān atīśayaḥ kasyacit puruṣasya yadatīndriyaṃ viṣayaṃ draṣṭum vacanam antareṇa śaknotīti. idaṃ ca sūtrakāreṇaiva pratyakṣasūtre {1,119} vakṣyamāṇam anāgatāvekṣaṇena bhāṣyakṛtā pratijñāsamarthanārtham uktam, tad eva tu[394]nyāyakathāyāḥ kṣetram iti tatraiva vistareṇa[395]sarvajñam nirākariṣyāmaḥ || 111 ||

NOTES

[393] m anenāśa (KHA, GA)
 [394] tv asyāḥ ka
 [395] ṇa dharmavan nirā (KHA)

nanv astu ṣaḍbhiḥ pramāṇaiḥ ṣaṭprameyavit sarvajñāḥ. ekenaiva tu cakṣuṣāsarvagocaraṃ jñānam janyata iti nirākāryam, ata āha -- **ekeneti**. ayam abhiprāyaḥ -- divyena cakṣuṣā sarvaṃ buddho jānātīti ye vadanti, te nūnam svayam api cakṣuṣā rasādīn pratipadyante. katham aparathā svabhāvaniyamam jānanto buddhacakṣuṣaḥ sarvagocaratām atīṣṭhante. evaṃ ca santu svayam eva sarvasamvidāḥ. kim parapratyayāśrayaṇenety upālabhamāno 'titucchatayā nāyam pakṣo nirākaraṇam prayojayātīti darśayati. eṣa cānirākaraṇacchalena nirākaraṇamārga eva vārttikakṛtā darśitaḥ śiṣyān vyutpādayitum. itarathā tu kriyamāno 'saṅgata eva bhaved iti || 112 ||

āha -- yady apy arvācīnānām cakṣur na sarvagocaraṃ, tathāpi buddhacakṣuḥ sātīśayaṃ divyam āsīt sarvagocaram iti kim anupapannam, ata āha -- **yajjāṭiyair** iti. asyārthaḥ -- cakṣurādijāṭiyair hi pramāṇai rūpādijāṭiyasya sambandhasya vartamānasya cādyatve darśanam upalabhyate, ataḥ kālāntare 'pi tathaivābhūd iti yuktam. evaṃ hi drṣṭānusāriṇī kalpanā kṛtā bhavati. prayogaś ca bhavati -- buddhacakṣur nātītādiviṣayaṃ, cakṣuṣtvād asmadādicakṣurvat. acakṣur vā, atītādiviṣayatvāt śabdavad iti || 113 ||

nanv avagataṃ tāvat pramāṭrbhedād dūre dūratate ca cakṣuḥ prakāśayatīti tat kāṣṭhāprāptaprakaśam sarvaṃ prakāśayīṣyati. jñānasyāpi yathottaram lokaśāstrayor {1,120} atīśayo drṣṭaḥ. tat kvacid āśraye samāsāditaparaprakaśam sarvagocaraṃ bhaviṣyati. bhavati cātra sātīśayaṃ kāṣṭhāprāptam avagataṃ yathā viyati parimāṇam. sātīśayaṃ ca jñānam. atas tenāpi kvacidāśraye pariniṣṭhātavyam. eṣā ca jñānasya pariniṣṭhitiryā sarvaviṣayatā mahāviṣayatayaiva yathottaram atīśayāgamād ity ata āha -- **yatrāpīti sāmartyam** antena. ayam abhiprāyaḥ -- satyaṃ ca cakṣuṣaḥ prakarṣo jñānasya ca, na tu svārtham atikramya. unmlītacakṣuṣo hi[396]pratiyataḥ yady api nīlapītādibhedabhinnam anekam api rūpaṃ prakāśata iti naikatra rūpe cakṣur niyamyate, nānādeśaparimāṇarthaparicchedāc ca na deśaparimāṇābhyām. tathāpi tu na svārtham atikramya cakṣuṣā kiñcit prakāśyate ity asti niyamaḥ. kaś cāśya svārthaḥ, yena sannikṣyate. yathā rūpī rūpaṃ rūpaikārthasamavāyinaś ca. rūpiṇā tāvad dravyeṇa saṃyujyate bhautikaṃ hi tad iti pratyakṣasūtre vakṣyate. rūpatadekārthasamavāyibhiś ca saṃyuktasamavāyāt sannikarṣaḥ. na caitāvatā rasādiṣu prasaṅgaḥ, yogyatāśahitā prāptiḥ sannikarṣa iti tatraiva vakṣyate. yogyatā ca kāryadarśanānusāre[397]ṇa yathākāryam avatiṣṭhate. ata evātīdūravartino 'pi bhāvā na cakṣuṣaḥ svārthāḥ. evam ajātītvīrttādayaḥ. tad eteṣv eva svārtheṣu cakṣuḥ prakarṣam anubhavet, na paraviṣaye śabdādau. evaṃ śrotre 'pi darśayitavyam. etāvāṃś ca svārthe drṣyate prakarṣo yadanatīdūrān atisūkṣmabhāvaprakāśanam. tad iha svārthāvyabhicārāt tadavacchinnaiva vyāptir avagateti na sarvaviṣayaprakāśanānumānāya ghaṭate. pratihetur varṇita eva. jñānasyāpi cāyaṃ svārtho yatrāśya kāraṇam asti. ṣoḍhāpi ca pramāṇajñānakāraṇam vibhaktaṃ tad yatrāsti, tatra yathāyatham abhyāśavaśād jñānam prakṣyata eva, iṣyate ca. ṣaḍbhiḥ pramāṇaiḥ saṃkṣiptaḥ sarvajña ity uktam eva. vistareṇa tu sarve 'rthāḥ pratyakṣam īkṣyante iti naiṣa jñānasya prakarṣaḥ sambhavati, pratyakṣakāraṇānām svaviṣayaprakāśaprakarṣaniyamāt. tadadhīnatvāt tu jñānasya tanniyamād eva niyamaḥ. ato na svārtham atikramya pratyakṣasya sāmartyam sambhavati. bhaviṣyadgrahaṇam upalakṣaṇam bhaviṣyaty atīte vartamāne ca. saviṣeṣa[398]nikhilabhuvanāvalambini bhāvabhede no khalv asti nāma bhājanam etāvato 'tīśayasya kaścid yo dehasyaivaikasya kasyacillomāni paramāṇūn vā saṅkalayitum alam. (prāḡ eva sarvaṃ?) nanv avartamānam api cakṣuṣā prakāśyata eva

bhrāntāv {1,121} idam rajatam iti. na ca tat smaraṇam, bāhyendriyāpekṣatvāt. na ca śuktikaiva tatra prakāśyata iti yuktaṃ vaktum, anyataraprakāśyānanyaviśayatvāt. itarathānāśvāsāt. ataḥ kvacillabdhaprakarṣeṇa cakṣuṣaiva sarvam ajātādi prakāśayiṣyate. astu vā saṃyuktasamvetānām ivānivāryas tatsaṃyoginām sannikarṣaḥ. maivam. evaṃ hi na kaścīd[399]asarvajño[400]bhavet, sarvasya tathāvidhasannikarṣavyabhicārāt. yattvavartamānam api cakṣuṣo viśaya iti, tan na. śuktir eva hi bhrāntau cakṣuṣo viśayaḥ prāpyakāritvāt, asannihitarajataprāptyasambhavāt. itarathā tv anapekṣitārthā evāsannihitarajatādivibhramā bhaveyuh. nacaivam asti, niradhiṣṭhānavibhramādarśanāt. katham tarhi taimirikasya keśadarśanaṃ, na hi tat kiñcid grāhyam apekṣate. asatkeśāropapavrṛtteḥ. na. tatrāpy ālokamśānām tathā pratibhāsāt, sūkṣmatvāc ca teṣām anyad anyākāratayā grhītam iti na lakṣyate. katham idānīm anyākāratayā vedanaṃ, doṣebhya iti bhāṣyakāro vakṣyati. samānam cedam itarasyāpi. tavāpi hy avartamānam rajatam vartamānatayāvagamya ita samāno 'nuyogaḥ. yadi doṣataḥ, ko doṣaḥ śuktau rajatānubhavasya. śuktir eva rajatānubhavasya doṣa iti cet, hantaivam arthāpekṣitā copapādītā bhavati. nedaṃ rajatam iti ca prasaktatadrūpyanivāraṇena bādhakajñānam itidam eva sādhu manyāmahe yad vartamānam avartamānarajatākāreṇāvasīyate, no vartamānam eva rajatam vartamānatayā. tasmāt siddham sannihitavartamānaviśayam eva cakṣu rajatādīm prakāśayāfīti na tāvac cakṣuṣam pratyakṣam anāgatādīnām tkaṣṇāya kṣamate iti.

NOTES

[396] hi yady a (KA)

[397] riṇī ya (KHA, GA)

[398] ṣe (GA)

[399] t

[400] jño na bha (GA)

syād etat -- astu cakṣuṣo viśayaniamah prāpyakāritvāt. manas tu sakalātīdiviśayam kiṃ neṣyate iti mānasapratyakṣagocarā bhaviṣyadādayo bhāvā bhaviṣyantīti. tan na. manaso bahirasvāntryāt. itarathā tvandhādyabhāvaprasaṅgāt. tasyāpi manaso bhāvāt. katham tarhi prathamajñānaprakāśyānīndriyavyāpāre {1,122} dviṭīyākṣaṇopalabdhiḥ na cen mano bahiḥ svatantram. na, tatrāpīndriyavyāpārāvīrāmāt tajjñānāvīrāmopapatteḥ. kā kathā svapne. tatra khalu vartamānatayā vividhān saṃsargān mano darśayati. na, smṛitvāt. tatra ca manaso[401]svāntryasya vakṣyamānatvāt. katham vartamānābhāsaḥ. doṣāt. vyaktaś ca doṣo nidrā. yathā vakṣyati[402]nidrā mithyābhāvasya hetur iti. katham ananubhūte smṛtir iti cet. vakṣyati atrajanmany ekatreti. nanv avagataṃ pratibhāsu manasaḥ svāntryam. keṣām. yady arvācīnānām, na. tāsām līṅgādyābhāśajatvāt. prāyaḥ saharitahṛdayaprasāodvegaprabhāvitā hi pratibhā, na tv aikāntikahetukā. ata evānīścayātmikā buddhiḥ. atha lokottarānām, na. tāsām asmadādipratibhāsvabhāvanātivṛtter iti vakṣyāmaḥ. vimatipadaṃ ca lokottaratvaṃ nāsmadādibhiḥ kvacid āśrayiṣyate. bāhyalīṅgādinirapekṣe ca bahirmanāsi vartamāne sarvasyānapekṣitopāyāntaro manomātranibandhanaḥ prasajan sarvabodhaḥ kenāpavartayitum śakyate. adṛṣṭaviśeṣāl līṅgāyanapekṣam bahirvṛttir iṣyata iti ced, na. indriyāntarārambhavaiarthyaṭ. tata eva tattadadrṣṭaviśeṣāhitasamṣkārāt sarvaprā[403]tītisiddheḥ. tad api[404]vā vyartham, akaraṇasyaiva vātmano 'drṣṭaviśeṣād eva pratītikriyāsiddheḥ. atha nādrṣṭam anupāyam[405]artham sādhyatīti mābhūt śarīrārambhavaiarthyam iti. evaṃ tarhi na līṅgāyanapekṣam api manaḥ kvacid vartamānam upalabdhām ity astu tad[406]api bahirbāhyāpekṣam. ato na mānasam api pratyakṣam bhaviṣyad ādau samartham iti[407]siddham, bhāvanābalajam api sarvajñānirākaraṇakṣetre nirākariṣyāmaḥ, avagataviśayatvād bhāvanāyāḥ. tathā sati ca bhāvanāvaiarthyaḍ, adhikasya ca tato 'py asiddheḥ.[408]api ca bhāvanābalajam akṣajam vā, na vā. na tāvadakṣajam ity uktam. sarvākṣaśaktiparīkṣasyānantaram evoktatvāt. anakṣajam tu na pratyakṣam,[409]anvarthatvāt pratyakṣaśabdasya. ata eva na bhaviṣyati pratyakṣasya sāmartyam drṣṭam ity āha -- **bhaviṣyati**. pratyakṣasya hi na bhaviṣyadviśayatā, tadviśayasya vā na pratyakṣatety abhiprāyaḥ.

{1,123} bāhyāntahkaraṇa[410]japratyakṣanirākaraṇe 'py ayam eva bhāgo vyākhyeyaḥ. na cakṣuṣasya mānasasya vā bhaviṣyadādu sāmartyam ity arthaḥ. api ca yogijñānagocaram sarvam abhyupayātā katham yoginā sarvam anubhūyata iti vācyam. yadātītādy api vartamānatayā yogibhir avasīyata iti, evaṃ tarhy atasmimś tadgraho[411]mithyā yogijñānam. atha tu yathāvasthitam eva sarvaṃ yoginānubhūyata ity ucyate, evaṃ tarhi nātīdiviśayasya pratyakṣatopapattiḥ. anumāne 'pi prasaṅgāt. evaṃ ca vartamānavartamānaviśayam jñānam pratyakṣam[412]ity ardhavaiśasam. syān matam - kalpanāvīrahaḥ pratyakṣatvam. atīdiviśayam api yoginas tad[413]rahitam. ataḥ pratyakṣam iti. tan na. pūrvāparakālasambandhasyāvikalpena grahītam aśakyatvāt. kā ceyam kalpanā. yady abhilāpinī pratītiḥ, śrautram apratyakṣam bhavet. athābhilāpasamsargayogypratibhāśapratītiḥ, kalpanāsāmānyasvasamvedanam apratyakṣam bhavet. yad api āhuḥ -- nainam iyam abhilāpena saṃsṛjati. tathā[414]nṛtter ātmani virodhād iti. tad ayuktam. asaty apy abhilāpasamsarge tatsamsargayogyasya sāmānyātmanas tatra nirbhāsāt, tāvatā ca kalpanātvānapāyāt kalpanāpodhatvānupapattiḥ. athānyarūpāropaḥ kalpanā, yogijñānam apy ajātādiṣu vartamānarūpā[415]ropēnaiva vartata iti na kalpanāpodham. api cānyathāsthitasānyathābhānād bhrāntam eva yogijñānam abhrāntapadena vyāvartitam katham pratyakṣam. yathā hi timirādidōṣa[416]vaśāprabhavaṃ keśajñānam bhrāntam ityabhrāntapadena vyāvartyate, evaṃ yoginām api sarvasmin vartamānavabhāsam bhrāntam evetyabhrāntapadena vyāvartitam na pratyakṣam bhavet. sāḥṣātkāritā tu nānindriyajasya jñānasya sambhavaḥ pratyakṣasūtre vakṣyāmaḥ. api cārthasāmartyasamudbhavam pratyakṣam yogijñānam cāsad[417]ajātādyarthasamudbhavam katham pratyakṣam. etad api bhaviṣyattvapatipādenaiva sarvaṃ darśitam ity anusandhātavyam.

NOTES

[401] naḥsvā

[402] ti doṣo mi (KA)
 [403] pravṛttisi (KA), pratipattisi

[404] pi bāhyārtham
 [405] yam asamartham (KHA)
 [406] tarhi idam api (KA)
 [407] ti bhā
 [408] ddheḥ. bhā
 [409] asamartha (KHA)
 [410] napra (KA, GA)
 [411] hād mi (KA)
 [412] kṣam apratyakṣam i (KA, GA)
 [413] dgrhītam.
 [414] thāpravṛ (KA)
 [415] peṇaiva
 [416] ṣajñānapra
 [417] ṅjātā (KHA)

syān matam - sarvam eva pratyakṣam asannihitāvabhāsam, jñānārthayoḥ kāryakāraṇabhāvenāyaugapadyāt. ato nānena yogijñānam duṣyatīti. yady evaṃ kiṃ tarhi prakāśate. jñānākāra evārthenāhitaḥ. etāvad evārthasya grāhyatvam yajjñānākārpraṇahetutvam. yady evam arthaikadeśo 'pi nāvasiyate iti dūre sarvajñānam. {1,124}atha jñānākāra vedana evārthavedanādhyavasānān nārthahāniḥ, katham anyavedane 'nyavedanādhyavasāyaḥ. avidyayeti cet. aho mahānubhavaḥ sarvajñaḥ, yasyeyame tāvatī mahāviṣayā avidhyā. varam ekadeśadarśina evaiśām avidyāpi tāvad[418]alpīyasī. kiñ ca, idam sarvam krameṇāvasīyate yugapad vā, na tāvat pūrvaḥ kalpaḥ. anantānām utpā[419]davatām pūrvāparakoṭivirahinām ca krameṇānubhavitum aśakyatvāt. ata eva[420]na yaugapadyam, anantānām ajātādivṛttapratyutpannānām yaugapadyāsambhavāt. api ca kim idam sarvam nāma yadvidvān sarvajño bhavati, ekena kenacidupādhināvachchinnamodanādi sarvaśabdavācyatayā prasiddham. na caivam ajātādayo 'rthā iti katham sarvapadārthaḥ. ānantyaṃ sarvateṭi cet. nanv iyam iyattānavadhāraṇātmikaiveti katham tadvidāḥ sarvavittā. ataḥ siddham na kiñcit kasyacid sarvagocaram pratyakṣam iti. yad api prakarṣavatām kāṣṭhāprāptir avagatā yathā viyati parimāṇasyeti jñānam api kvacit pariniṣṭhām gatam sarvaviṣayaṃ bhavati. tad ayuktam, prakarṣam khalu kāñcit kāṣṭhām adhiṣṭhāya saṅgirāmahe yad viramatīti. asambhāvanīya[421]parāvasthā tu kāṣṭhā iti hetur anaikāntikaḥ. na khalu kāryadravyam ghatamaṇikādi sātiśayaparimāṇam viditam apīmām daśām anubhavati, yataḥ paramasambhāvanīya eva mahimā. evaṃ tenaiva[422]niravaśeṣabrahmaṇḍodaraparipūraṇād anavakāśam itaram. atha guṇadharmo 'yam ity ucyate, tan na. evam api pūrvadoṣānavṛtteḥ. guṇo hi garimā. na tasyaitāvantam atīśayaṃ paśyāmaḥ, yataḥ param aparaṃ na sambhavati. yadi khalu sarvagurubhiḥ sambhūyaikam kiñcit kāryam ārabhyate, evam etat sambhaved api, na caitat asti. yad api nabhasi parimāṇam nidarśitam, tad ayuktam. parimāṇam nāmāvacchedaḥ. tad yady apy asty ākāśe tatas tad api nāsambhāvanīyaparāvastham iti sādhyavikalatā. athānantam eva nabho 'bhyupagamyate, katham tarhi tatra parimāṇam nidarśyate, parimāṇābhāva evāśyānantyam. ato viruddham evedaṃ parimitam anantaṃ ceti sūktaṃ bhaviṣyati pratyakṣam asamartham iti. iha ca pūrvabhāga indriyāṇām sarvaviṣayatvenātīśayo vāritāḥ.[423]uttarasmin {1,125}pratyakṣajñānasyeti viveka iti. pratyakṣāgocare bhaviṣyad ādau sarvasmiṃs tadvyāptalīngadarśanāsambhavād anumānam api na sambhavati. sādṛśyānyathānupapadyamānārthadarśanāsambhavāc ca nopamānārthāpattī. abhāvo 'pi na sarvasya kasyacid evāvagamyate, dṛśyadarśanātmako hy abhāvaḥ. na tu sarvam kadācana dṛśyam. śabdenāpi vistareṇa sarvārthānavadhāraṇam asambhāvanīyam evetyabhiprāyeṇāha -- **nānumānāder** iti || 115 ||

NOTES

[418] ddavīya (GA)
 [419] m utpattimatām
 [420] vāyau (KHA)
 [421] yakapa (KA, KHA)
 [422] va bra (KA)
 [423] itara (GA)

atra parair uktaṃ - nanv iyam asambhāvanā nityavedābhyupagame 'pi samānā. na hi sambhavaty akṛtrimam nāma vākyam bhavati sarvāgamānām kṛtakatvenāvagateḥ. tad yathedam āgamanīyatvam asambhāvanīyam āśrityābhyudayaniḥśreyasārtham ārambho vedavādinām, evam itareṣām apy adṛṣṭapūrvasarvavitprāmāṇyenetī na viśeṣaḥ. ata āha -- **sarvajñeti**. ayam abhiprāyaḥ -- satyam idam uktaṃ paraiḥ. kin tu sampradhāraṇīyam idam asti anayoḥ kalpanayos tulyatvam na veti. yena kāraṇena parais tulyatvam āpāditaṃ tena

kāraṇenedaṃ tulyatvam asti nāstīti sampradhāraṇīyam asmābhir iti || 116 ||

tām idānīm sampradhāraṇām avatārayati -- **sarvajña** iti. ayam abhiprāyaḥ -- sādhakabādhakapramānatulyatve hi tulyatvaṃ bhavati. na ceha tad asti. sarvajño hi na tāvad asmadādibhir upalabhyate. ata eva nāsmajjātīyaḥ, svabhāvaniyamāt. etad evābhipretyādisabdāḥ prayuktaḥ. anyeṣāṃ apy asmadvidhānām asarvavidāṃ na sarvavijñānaṃ sambhavaṭītyabhiprāyaḥ. etac copariṣṭād vivariṣyata eva. vedānām ca na tāvat kartādyatve dr̥ṣyate, pūrvakoṭer anavagamāt. na ca sambhāvvyate, atīndriyārthatvāt. vaksyaty etat loka sanniyamāt (1.1.26) iti. na cānumīyate, abhāvavirodhāt. asannikr̥ṣṭārthaviṣayaṃ hy anumānaṃ, vedeṣu cādr̥ṣṭārthanirmitēṣv avaśyam eva nirmātā smaryeta. ato 'darśanād asmarāṇac cāvadhṛtābhāvasya na kartur anumānaṃ sambhavati. eṣaiva ca nityatā{1,126} vedānām yaḥ kartur abhāvaḥ. ataḥ pramāṇavati nityatvakalpanā vedānām. sarvajñakalpanā tu na tatheti sādhakabādhakātulyatvābhāvāt katham tulyateti. nanu nādarśanamātrād abhāvaḥ sidhyati satsv api viprakr̥ṣṭeṣu sambhavād anekāntāt. api ca vyāpakānivr̥tter vyāpyānivr̥ttyā vyāptatvāt tathā vyāpyānivr̥tṭir avadhāryetāpi. arthāḥ pramāṇasya vyāpakāḥ. na ca pramāṇam arthānām vyāpakam aheturvād atādātmyāc ca. ato na pramāṇānivr̥tṭimātreṇābhāvaḥ sarvavido 'vagantuṃ śakyate. ata āha -- **nirākaraṇavad** iti. ayam abhiprāyaḥ -- pramāṇādhiṇā hi vastuvyavasthitayaḥ. na kenacit pramāṇena sarvajña idānīm tāvad avagamyate. na ca kālāntare 'bhūd iti kalpayitum śakyate yathā nirākartum anumānena kālātvād idānīm tanakālavad iti. kāraṇābhāvasya ca kāryābhāvena niyatatvāt sarvajñānakāraṇābhāvena tadgocarajñānakāryābhāvānumānād, jñānakāraṇābhāvasya cānantaram uktatvāt. ato na pramāṇānivr̥tṭyā sarvajñe saṃśayo 'pi darśayitum śakyate. nirākaraṇahetubalīyastvenābhāvāvagamād iti || 117 ||

syād etat -- nāgamagamyasyābhāvaḥ sarvavido 'vagamyate, tadvirodhād eva, ata āha -- **na ceti**. kasmād āgamena nāvagamyate. ata āha -- **tadīya** iti. āgamo hi tadīyo vā tasmin pramāṇam, narāntarapraṇīto vā. na tāvat tadīyaḥ, anyonyāśrayāpatteḥ. siddhe hi buddhasya sarvavittve tadāgamaḥ pramāṇam, tatprāmāṇyāc ca tatsiddhir iti. narāntarapraṇītas tu pramāṇatvenānabhimata evety āha -- **narāntareti** || 118 ||

syād etat -- nityāgamagamyā eva sarvajñāḥ, śrūyate hi sarvavit sarvasya karteti, ata āha **na ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- tātparye hi śabdaḥ pramāṇam, na caivamparo nityāgamo labdhum śakyata iti. kim paras tarhy ata{1,127} āha -- **nityāś ced** iti. ayam abhiprāyaḥ - yāvan[424]kaścit siddhānuvādo[425]vedo dr̥ṣyate, asau vidhyantarārtha ity arthavādādhikaraṇe vaksyate. tad ayam apy ātmajñānavidhiṣeṣa eveti na svarūpe pramāṇam iti tātparye ko doṣaḥ, ata āha -- **tatpara** iti. na hi nityo vedo naravigraham anityam sarvajñam pratipādayitum arhati, nityānityasaṃyogavirodhāt. tad asāv evamparo 'nitya eva syād iti || 119 ||

NOTES

[424] vat ka

[425] do dr̥ (KA)

ayam ca nityāgamagamyatve doṣa ity āha -- **āgamasyeti**. yady aṅgīkr̥to nitya āgamaḥ, kiṃ sarvajñakalpanayeti. vṛthātve kāraṇam āha -- **yata** iti. nitya evāgamo dharme pramāṇam bhaviṣyatīti kiṃ sarvajñakalpanāntarāśrayaṇeneti. idam tu nityāgamagamyatānirākaraṇam vedavādinām eva bhrāntim apanetuṃ, na nāstiko vedavedyaṃ sarvajñam icchatīti || 120 ||

yas tu vadati -- kiṃ naḥ sarvajñagraheṇa. buddhāgamasatyatā hi naḥ sādhyā. sā caivam api sidhyaty eva, indriyādisambandhaviṣaye hi jñānamātrakṣaṇikatvādau buddhaḥ satyavādī dr̥ṣṭaḥ. atas tenaiva dr̥ṣṭāntena śraddheyārthe 'tīndriyārthaviṣaye 'pi buddhavacasah satyatvam anumīyate. evaṃ caityavandanādinām api dharmatvaṃ sidhyatīti, tad etad upanyasyati -- **yo 'pīti** || 121 ||

etad api dūṣayati -- **teneti**. [426]indriyādisambandhaviṣaye hi pramāṇāntarapāratantryeṇa satyatā dr̥ṣṭeti vyāptibalenātīndriyārthe 'pi pāratantryeṇa pramāṇatā bhavatīti. pāratantrye kāraṇam āha -- **prāmāṇyam** iti. ayam abhiprāyaḥ -- indriyādisambandhe viṣaye satyateti bruvāṇenārthād idam uktaṃ bhavati indriyāditantram prāmāṇyam iti. svataḥprāmāṇye tadapekṣāyā vaiarthyaṭ. etad uktaṃ{1,128}bhavati -- nātra mānāntaram atāntrīkr̥tya buddhavacanamātrasya satyatāvagatā. pramāṇāntarāpekṣāyāḥ sarvatravyabhicārāt. ato na kvacid api svātantryeṇa pramāṇatā sidhyatīti || 122 ||

NOTES

[426] ti pra (KA, KHA)

pāratantryam eva vivṛṇoti -- **yathaveti**. so 'yam dharmaviṣeṣaviruddho hetur iti || 123 ||

na kevalam dharmaviṣeṣaviruddhaḥ, viruddhāvyabhicārī cāya hetur ity āha -- **yathā ceti**. śakyate hi vaktum buddhavacanam atīndriye[427]'nyānavabuddhe 'rthe na pramāṇam, buddhavākyatvāt kṣaṇikādivākyavad[428]eva. tāni hy atīndriye 'rthe 'pramāṇāny eva. ayam caika eva hetur viruddham arthadvayaṃ na vyabhicaratītidam evai[429]kavacanāntaviruddhāvyabhicārīpado[430]dāharaṇam. hetudvayaṃ tu naikavacanāntapadavācyam ityanumāne varṇayiṣyāma iti. na[431]ca vācyam satyatvam api tāvad ayam hetuḥ sādhyatīti siddho naḥ pakṣa iti. na hi vaḥ satyatāmātram sādhyam, śraddheyārthasatyatāyāḥ sādhyatvāt. ata evoktaṃ śraddheyārthe 'pi kalpayed iti ||

NOTES

[427] ye 'navabu (KA, KHA)

[428] vat. tā

[429] m eva vi

[430] dārthodā

[431] na vā (KA)

tad ayam aśraddheye satyatām śraddheye cāsatyatām sādhasyan neṣṭasādhanāya vaḥ prabhavati. asmākam eva tu śraddheye sisādhayaṣa[432]tām asatyatām buddhavacasaḥ sādhasyann ayam hetur anuḡa ityabhiprāyeṇāha -- **aśraddheyeti**. viśeṣaviruddhatām eva pūrvoktām vivṛṇoti -- **pūrveti**. dṛṣṭāntānusāreṇa hi hetur gamako bhavati. tatra vaḥ pūrvajñānānuvāditā dṛṣṭeti tad vyabhicārāt śraddheyārthasyāpi buddhavacasaḥ {1,129} pūrvajñānānuvāditvam evāyam sādhasyet. svāntantryam tu pramāṇatāyā viśeṣam virundhyād iti || 125 ||

NOTES

[432] ṣi (GA)

api ca ya eva kaścid vedabāhyaḥ pāṣaṇḍo 'nena hetunā pauraṣeyāgamānām satyatvam sisādhayaṣati, tasyaiva sapratisādhano 'yam anyonyadrṣṭāntopadarśanena hetur bhavatyī āha -- **api ceti**. buddhavacanam aṅdriyārtham mithyā, alaukikārthatve sati puṁvākyatvād dīgambarāgamavat. so 'pi tata eva mithyā, buddhāgamavad ity anyonyasapakṣateti || 126 ||

aviśeṣitenaiva vā puṁvākyatvena hetunā dharmādharmaṅtikarthe 'rthe prāmāṇyam prasajyata ity āha **dharmeti**. atra ca dharmādharmaṅtikarthe prāmāṇyābhāva eva sādhasyaḥ. nāṅtikarthe prāmāṇyam, tasya siddhatvād iti. yad api kṣaṇikādivākyam dṛṣṭāntatayoktam, tad api sāmkyādiṣu pratipakṣiṣu jīvatsu sādhasyavikalam ity āha -- **sāmkyādiṣv** iti. sarvanityatvavādinō hi sāmkyāḥ. te yāvan na nirjitāḥ, tāvat katham kṣaṇabhaṅgavākyam satyatayopanyasyate. yathā cedam asat, tathā śabdādhikaraṇe vaksyāma iti || 127 ||

alaukikārthavāditā vā puṁvākyatvaviśeṣitā satyatvānumānam pratihanti parasparāgamadrṣṭāntenaivety āha -- **alaukiketi**. viśeṣaṇaviśeṣyabhāvavyatya[433]yo 'tireka iti || 128 ||

NOTES

[433] tyayayor ati (KA)

pratihetuprasaṅgedānīm yad api sarvajñaprasādhānārtham parair anumānam uktaṁ sarvajñō {1,130}'smīti buddhena yad uktaṁ satyam eva tat taduktatvād yathā jyotirūṣṇamāpo dravā iti, tad api pratihetuviruddham iti sarvajñādūṣaṇam evopasaṅkramyāha -- **vaded** iti. yo vādī pūrvam asaṅgata evāgatyaivambhūtam vaksyamānam yad vadati tasyāpi eṣa vaksyamāna eva bhavaduktahetusadrṣṭo bhavantaṁ prati muktasamśayam hetur bhavati. prathamasaṅgatar anaikāntikāsaṅkānirākaraṅārthā. cirasaṅgato hi kadācinmithyā bhāṣate iti || 129 ||

pratihetum eva prayogeṇa darśayati -- **buddhādīnām** iti || 130 ||

katham punar ayam muktasamśayaḥ, ata āha -- **pratyakṣam** iti. buddho 'sarvajña iti vacaso maduktatvam pratyakṣasiddham asandigdham eva. dṛṣṭānte cāḡnyuṣṇatvādivākye tat pratyakṣasiddham eveti sūktam asaṅsāyam iti. sarvajñō 'smīti vacanaṁ buddhoktam na veti na niścetum śakyam. na khalv etāvad atyuddhatānṛtam prekṣāpūrvakārī bhāṣata iti sambhāvayāmaḥ. seyam asya vacaso dṛṣṭāntānām ca kṣaṇikādivākyānām buddhoktatā nāsādhitā sidhyatīti bauddhena sādhasyety āha -- **tvayā sādhasyety**. kim ato yady evam ata āha -- **teneti**. ayam abhiprāyaḥ -- nānāyor hetvos tulyatayā samśayahetutvam. kin tu asmadīyo hetuḥ svayam siddhaḥ, prasiddhavyāptikaś ca, dṛṣṭāntaś ca na hetuvikala iti siddho naḥ pakṣaḥ. tava tu sandigdhasiddho hetuḥ, dṛṣṭāntaś ca sandihyamānahetusadbhāva ityaprasiddhāḡgakam anumānam na sādhasyāsiddhaye prabhavatyī ayam āvayor viśeṣaḥ sampadyata iti || 131 ||

kiñ ca, atisthavīyān ayam sarvajñavādaḥ, yenātyantaprasiddhair api prameyatvādihetubhiḥ śakyate nirākartum ity āha -- **pratyakṣeti**. prameyatvādayo hi {1,131} pramāñantarāvīruddhā buddhe siddhāḥ śaknuvanti tasya sarvajñatām vārayitum. na cātra vipakṣe bādhakapramāñabhāvād asiddhā vyāptir iti vācyam.[434]sarvajñānakārañabhāvena sarvajñāsambhavasvyoktatvād iti || 132 ||

NOTES

[434] cyam, prageyatvasya sarva (KA)

nanv astīyaṃ ciraprvrttā buddhaḥ sarvajña ity dr̥dhā smṛtiḥ, tad asyā eva buddher draḍhimnaḥ sarvajñapramāṇam anumāsyāmahe, ata āha -- **na ceti**. kim iti nānumīyate, ata āha **vigānād** iti. avigītā hi smṛtir mūlam upasthāpayati. sarvajñasmṛtiṃ tu nāstikā eva parasparam vigāyanti sarvavidbhedānāśrayantaḥ. vedavādinā tv atyantāya sarvajñam nirākurvan[435]tīti. nanu samānam idaṃ vigānaṃ manvādismṛtiṣv api, tā api nāstikā vigāyanti, ata āha -- **chinneti**. ayam abhiprāyaḥ -- smṛtir hi pūrvajñānakāryatayāvagatā kārañabhūtaṃ[436]pūrvavijñānam anumāpayati. asannikṣṭhāthagocaraṃ hy[437]anumānam bhavati. iha ca sarvajñānakārañabhāvāt[438]chinnaṃ pūrvavijñānam smṛtimūlatayā asambhāvitam iti vaiparītyaparicche[439]dād nānumānavakāśaḥ. vedasaṃyogas tu traivarnikānām sambhavaṭīti sa śakyo manvādismṛtimūlatayā kalpayitum iti. vigānaṃ vivṛṇoti -- **kaīścid** iti. idaṃ cānvāruhyavacanam. yadi hi sarvāvigānaṃ bhaved, evam api yā kācit kalpanā syāt. na caivam asti, kaīścid eva mahājanaikadeśabhūtair buddhādibhiḥ sarvajñatāyāḥ parigrahād iti || 133 ||

NOTES

[435] ta iti

[436] taṃ vi

[437] cā (GA)

[438] vāvacchi

[439] chedena nā (KA)

chinnaṃmūlatām vivṛṇoti -- **sarvajña** iti. smṛtidraḍhimnā hi ekena sarvajño jñāta ity kalpanīyaṃ, sa eva tu sarvajñam jñātum samarthaḥ yaḥ sarvavid vedyam jñāti. yāvad dhy etāvad eva sarvam idaṃ ca buddho jñāṭīti na jāyate, na tāvad asau sarvajña ity avadhārayitum śakyate. na ca buddhādarvācīnaḥ sarvavid {1,132} iti nāsyā sarvajñānakāraṇam asti. na cānavagataṃ smartum śakyate. ato 'sambhāvitamūlaivañjātīyaṃ smṛtir apramāṇam eveti || 134 ||

yadi tu buddhād anyo 'pi kaīścid ekaḥ sarvajñaḥ tena ca sarvajño buddha ity jñātvā smṛtaṃ tata eṣā smṛtiparamparā pravr̥ttety ucyate, evam sati tatsarvajñatā vinā sarvajñe(na)nāvagantum śakyate iti sarvajñānantyam ity āha -- **kalpanīyā** iti. atra kāraṇam āha -- **ya eveti** || 135 ||

evam tāvat sārvañyaṃ durjñānam ity uktam. tadanavagame ca sarvajñāgamapramāṇyam api na sidhyatīty āha -- **sarvajña** iti. sarvajñāprañītatā hi tadāgamapramāṇyamūlam, tadanavagame ca na yādṛśatādṛśapurusaḥavyavaharavātsarvajñāgamapramāṇyam adhyavasātam śakyata iti || 136 ||

dūṣaṇāntaram āha -- **rāgādīti**. ayam abhiprāyaḥ -- āgamapraṇayanam hi rāgād vā kiñcid anugrahītum dveṣād vā nigrāhītum sambhavati. buddhas tu prakṣiñākhilarāgadveṣa[440]iti nāsyāgamapraṇayane kiñcid kāraṇam upalabhyata ity anyaprañītaiva dharmātidēśaneti vakṣyamāṇena sambandhaḥ. nanv ayam paramakāruṇikaḥ tadvaśa eva duḥkhottarān praṇīno dṛṣtvā dūraṃ dūyamānamānaso hitāhitapraṅtiparihāropāyopadeśān praṇayati kim anupapannam ata āha -- **nirvyāpāra** iti. ayam abhiprāyaḥ -- pratyakṣam hi tad yoginaḥ sarvaviśayaṃ jñānam iṣyate. tac ca kalpanāpoḍham. ato yadā dhyānastimitalocano jagadakhilam avikalpena vilokayamāno 'vatiṣṭhate, tadāsyāsmṛtaśabdādisambandhasya vivakṣāprayatnatālvādivyāpārāsambhāvān na kathañcid apy[441]asmṛtasya deśanāpraṇayanam sambhavaṭīti kāruṇiko 'py upekṣetaivaityanyaprañītaiva deśanā bhaved iti. api ca yāvad idaṃ {1,133} vr̥ttam, idaṃ vartīyate ity na pratyavekṣate, na tāvadāgamō nirmātum śakyate. na caitad apy anutthitasya sambhavaṭītyabhiprāyeṇāha -- **rta** iti. tad iha kāraṇatrayam apy anyaprañītatve deśanānam uktam ity anusandhātavyam. syād etat. vyutthāyopadekṣyatīti, tan na. vyutthitasya abhilāpinī praṭītir bhrāntir iti bhrāntabhāṣitam apramāṇam bhaved iti || 137 ||

NOTES

[440] śābhiniveśa i

[441] py utthitasya (GA)

syād etat -- buddhānubhāvād asatyeva tatprayatnaviśeṣe kuḍyādibhyo 'pi deśanā dharmopadeśā nirgacchantīti. tad idaṃ nāśraddadhānā vedavādino budhyāmahe. vyaṃ hi vastusvabhāvam anātikrāmanto yajjātiyo yataḥ siddhaḥ tatas tatsiddhim anujānīmahe. granthasandarbhāḥ ca vivakṣāprayatnavāyvirāṇatālvādisamyogavibhāgapūrva[442]ka evāvagata iti na dhyānastimitāntaḥkaraṇayogisannidhānād eva sidhyatīti sambhāvayāmaḥ. tad etad āha -- **sānnidhyeti** sārddhena. (śraddadhānasya kuta ity arthaḥ?) api ca, āptapratyayānusārī śabdān nirṇaya iti na kuḍyādinissṛtābhyo deśanābhyo āśvāso bhaved ity āha -- kuḍyādīti || 139 ||

NOTES

[442] rva evāgataḥ (KA)

kiñ ca buddhapraṇītavte 'pi nāśvāsaḥ. evaṃ ca saṃśemahe -- kiṃ buddhānubhāvān[443]nismṛtā imā deśanāḥ, āhosvit piśācādibhir durātmaḥ adṛśyair īritā ity āha -- **kin tv** iti. adṛśyātivāhikāyonijadehāḥ piśācā iti purāṇeṣu gīyate. tanmatenedam uktam iti. evaṃ ca saṃśayānebhyo deśanā na pramāṇaṃ bhaveyur iti bhāvāḥ || 140 ||

NOTES

[443] vani (GA)

anyaddarśanaṃ - bodhasvabhāvaḥ puruṣo bhavāntarīyakarmārjitadehendriyādivaśaḥ {1,134}kvacid eva kiñcic ca jānāti. niravaśeṣitāśeṣakarmāśayas tu vigalitanikhilakaraṇakalebarādīprapañcaḥ kevalībhūto viśvam eva sūksmātītādibhedabhinnaṃ aparokṣam īkṣate. tac ca kevale jīve jātaṃ[444]kevalajñānam ācakṣate. evaṃvādibhiś ca muktātmanāṃ eva sarvagocarajñānam āśritaṃ, tad etadupanyasyati -- **evam** iti || 141 ||

NOTES

[444] kaivalya jñā (GA)

etat api dūṣayati -- **narta** iti. ayam abhiprāyaḥ -- subhāṣitam idaṃ mukto viśvaṃ jānātīti. sā khalu jīvanāṃ tādrśī daśā sa eṣa neti netīti sakalabhedaprapañcavilayanenaiva tāvad upalabhyate vedānteṣv iti tadatiriktātītādījñātavyābhāvāt kathaṃ sarvajñatā. yadi tv avadhīrya vedāntān svāgamaprāmāṇyāśrayaṇena muktānāṃ tathāvidhaṃ jñānam iṣyate, tannāsatyāgam aprāmāṇye sidhyati. na cāsarvajñapraṇīta āgamaḥ pramāṇaṃ sambhavaḥ sarvajñasiddhāvāgamaprāmāṇyaṃ, tatsiddhau ca sarvajñasiddhir ītaretarāśrayaṃ bhavaḥ. yadi tu kvacid tathāvidhena jñānena vyāptaṃ līngam upalabhya[445]te, evamanumānena jñānasiddhāv itaretarāśrayaparihāro bhavet. na tu tasya jñānasya loke kaścid dr̥ṣṭānto bhavaty āha -- **dr̥ṣṭānta** iti || 142 ||

NOTES

[445] bhyeta, e (KA)

evaṃ tāvad yaiḥ puruṣātīśayam āśrītya tatpratyayenāgamaprāmāṇyam āśritaṃ, tān pratyuktam. idānīm ye vadanti -- nitya evāyam āgamaḥ kasyacit prathamam āśajñānenāvabuddho bhavaty āha -- **nityāgama** iti. kiṃ punar ayam nityāgamavāda eva nirākriyate. atrāpi śabdaikapramāṇakāv eva dharmādharmāu. etāvāṃ tu viśeṣaḥ. yad ekasyaiva kasyacidr̥ṣer apagatasakalakalmaṣyābhraṣṭabhavāntarīyasamskārasyādāv eva vedāḥ prādurbhavanti. te ca tenāparebhyāḥ pratipādyante tair apy anyebhya ity evaṃ śiśyācāryaparamparayā ābhūtasamplavaṃ tiṣṭhanti. evam eva punaḥ sr̥ṣṭāv apy āśadarśanenaiva vedasamvyavahāraḥ pravartate {1,135}iti na kaścid viśeṣaḥ. tasmād vācyo nirākaraṇābhīprāyaḥ. sa ucyate -- tat khalu sr̥ṣṭyādāv r̥ṣer jñānaṃ grahaṇaṃ smaraṇaṃ vā. grahaṇaṃ api pramāṇaṃ apramāṇaṃ vā. na tāvad apramāṇād arthatahātvanīścayaḥ. pramāṇaṃ tu nā pratyakṣam sambhavaḥ kiṃ tannirākaraṇena. yadi tu sāḥṣṭkārīpratyakṣam etadr̥ṣṭānāṃ āśrīyate, tathā saty anuccārītaśabdaśravaṇād atīndriyadarśanaṃ evāpatitam. ata evāhuḥ --

atīndriyānasamvedyān paśyanty ārṣeṇa cakṣuṣā |

ye bhāvān vacanaṃ teṣāṃ ko 'tikrāmītuṃ arhati ||

iti. ato nirākārya evāyaṃ siddhāntaḥ. evaṃ hi tulyanyāyatayā dharmādharmaṃv api kaścīd aparokṣayet, tataś ca codanaiveti pratijñāhāniḥ. ata evoktam -- **anayā diṣeti**. sarvajñanirākaraṇādīṣetyarthaḥ. etena tulyatām anayor darśayati ayam api siddhāntaparipanthīti. smaraṇaṃ tu parastān nirākariṣyata iti. api cedam ārsadarśanaṃ kṛtakāśāṅkāṃ[446]apy āpādayatīti nirākāryam ity āha -- **na hīti** || 143 ||

NOTES

[446] m āpā

nanu tadvacanād eva niścayo bhaviṣyati, ata āha -- **sarvadeti**. śrūyate khalu anṛtavādīnī vāg iti. jaiminir api prāyānṛtavāditām vāco vakṣyati -- prāyāt ity atra. ato 'dyatve 'nṛtavādībāhulyāt kālāntare 'py avisrambha iti || 144 ||

api ca, etad akasmāt pratibhānaṃ svapnavad bhrāntir ity api vaktuṃ śakyata ity āha -- **svapnādīti**. arthagrahaṇaṃ tulyanyāyatayārthapratibhāsasāpī[447]śāṅkyamānatvāt[448]śaśāṅkānām (kṛte?) prāmāṇyaṃ na yujyata ity arthaḥ || 145 ||

NOTES

[447] pi viśa (KA)

[448] sā (GA)

{1,136} ayam aparo 'smin darśane doṣa ity āha -- **puruṣeti**. puruṣasya tāvadatīndriya[449]darśanaśaktir abhyupagataiva yadanuccaritaśabdagrahaṇaṃ aṅgīkṛtam. sā ced aṅgīkṛtā, kim āgamanityatāgraheṇa. evaṃ hi varaṃ yat parair uktaṃ puruṣapratyayād evāgamaprāmāṇyaṃ iti tad evāśritam iti. evaṃ tāvadanuccaritaśabdadarśanaṃ nirākṛtam. smaraṇaṃ idānīm nirākaroṭi -- kalpitam iti. asyātiśayavataḥ puruṣasyādyatanaññāneṣv adṛṣṭapūrvaṃ janmāntarīyajñānanibandhanaṃ vedānām sṛṣṭyādau smaraṇaṃ iti kalpanāmātraṃ, na tu prāmāṇikam. janmāntare nibandhanaṃ kāraṇaṃ asyety arthaḥ. kaḥ punar atra doṣaḥ yajjanmāntarānubhūtā vedāḥ smaryanta iti. grahaṇaṃ hy anuccaritaśabdagocaraṃ na sambhavati, na tu smaraṇaṃ. adyatve 'pi hi tāvacciratarānubhūtānām āntaralikānekāntarāyaparamparātirohitānā bhāvānām nānāvidhānekagada[450]vedanābhir dūraṃ dūyamānamānasair api smaraṇaṃ dṛṣṭam. tad bhavāntarīyasmṛtau kim anupapannaṃ. dehadhvamṣe saṃskārānavasthānaṃ iti ced, na. atadādhāratvāt. tatraitat syāt -- adhriyamāneṣu deheṣu kim āśrayāḥ saṃskārā bhavanti na vā bhavanti. kathaṃ bhavāntare phalaṃ bhāvayitum utsahanta iti. tan na, atadādhāratvāt. no khalv api bhavāntarīyapaṭutarānubhavaprabhāvitam bhāvānābījaṃ śarīrādhikaraṇaṃ, yad asya nāśe naśyēt. jñānasamānādhikaraṇatvād ātmanāś ca[451]jñānādhāratvāt. ātmāpi pariḡrhitadehāntaro 'pi sa evāvatiṣṭhata iti nāśrayānupapattīḥ. api cedānīm api pūrvajātismaraḥ kaścīd upalabhyata eva, yo bhavāntarīyarahovṛttavṛttāntaṃ sampādayati. dehanāśac ca saṃskāranāśe tadanupapattīḥ. jarāmaraṇagarbhavāśajanmavedanāś ca saṃskārocchedahetavaḥ tasyāpi tulyā eva. ato 'vaśyam āśrayāṇīyaḥ ko 'pi prāgbhavīyadharmānugrahāt tasya nāma bhājanam atīśayasya yo 'trāmutra vā viditam[452]apy aśeṣena smarātīti. api cetihāsapurāṇavedavādā api jātismaraṇasadbhāve pramāṇaṃ. bhavati hi gītāsu vāsudevavacanaṃ -

NOTES

[449] yārthada

[450] rbha

[451] ś ca parijñā

[452] m apy aviśe (KA)

{1,137} bahūni me vyatītāni janmāni tava cārjuna |

tāny ahaṃ veda sarvāṇi na tvam vetsyi parantapa ||

iti. paurāṇikā api --

prathamam sarvaśāstrāṇām purāṇam brahmaṇā smṛtam |

anantaram ca vaktrebhyo vedās tasya vinismṛ[453]tāḥ ||

NOTES

[453] rga (KA)

iti paṭhanti. smaraṇābhīprāyam evedaṃ vedavinissaraṇaṃ purāṇeṣu, tatkr̥takatvānabhyupagamāt. vedavādāś ca bhavanti dehāntarapratipattikāle taṃ vidyākarmaṇī samanvārabhete pūrvaprajñā ca iti. mānave 'pi viśiṣṭakarmaphalatayaiva jātismaratvaṃ darśitam. smaryate hi[454]-

NOTES

[454] ca (GA)

vedābhyāsenā satataṃ satyena tapasaiva ca |

adroheṇa ca bhūtānāṃ jātīm smarati paurvikīm ||

iti. tatraitat syāt. anyārthatvā[455]vadhṛtavedābhyāsādisamabhivyāhārāt paṇamayyādīphalārthavādavadarthavāda evāyaṃ na phalakaḷpanāyai prabhavati. tathā hi -- vedābhyāśas tāvad dhāraṇārtha eva, pratyakṣaṃ hi guṇyamānaṃ na bhraśyātīti. yo 'pi ca aharahaḥ svādhyāyo 'dhyetavyaḥ iti viśiṣṭetikartavyatāyukto brahmayajñavidhiḥ, so 'pi yāvajjīvadārśapūrṇamāsāgnihotrādividhivadupāttaduritaḥsayākaraṇanimittapratyavāyaparīhāraprayojana eveti nāsamāhitaphalāntarasambandham anubhavati. satyam api śabdārtha[456]bhedabhinnaṃ svargādīmahāphalārtham avagatam eveti na phalāntareṇa sambadhyate. tapāmsy api nānāvīdhainoniba[457]rhaṇārthāni svargādīreyo[458]ntarārthāni ca cāndrāyaṇādīny avadhāritānītyanapekṣāny eveti na jātismaraṇaphalakāni bhavanti. adroho 'py ahimsā bhūtānāṃ tattatkālabhedena phalārtha eva vihitaḥ. yadi vrataṃ yadi niṣedhaḥ kasya jātismṛtiḥ phalaṃ bhavet. tasmād vedābhyāsādi[459]nām arthavāda eva phalaśrutir na phalakaḷpanāyām pramāṇam iti. tan na. pratyekam hi vedābhyāsādīnām phalāntaram avagataṃ na samuccitānām. iha tu kraya ivāruṇādīnām satyādīnām ekatra phala upādīyamānānām sāhityaṃ vivakṣitam iti na samudītānām phalāntarasambandho {1,138} nopapadyate. ata eva samuccayavacanam upannaṃ bhavati. syād etat -- ekena smaryamānā vedāḥ kṛtakāśaṅkāṃ janayeyur iti. tan na, anekēṣāṃ api tathāvidhātīśayabhājāmṛṣṇāṃ bhṛgvaṅgīrahprabhṛtīnām parasparasamvādāśaṅkānivṛtteḥ. na caivaṃ vedārthe prasaṅgaḥ, tasyātīndriyasya bhavāntare 'py ananubhūtasya smṛtyanupapatteḥ. syād etat -- bhavāntarānubhūtasmtāu janmāntare kṛtakarmaṇa iha phalaṃ labhamānā anvayavyatirekābhyām eva karmaphalasambandhaṃ jānīyuh. ataś codanaikapramāṇatā vyāhanyeteti. tad ayuktam. anādau khalu saṃsāre viparivartamānānām anantāni karmināṃ karmāṇi. tatra jātismaro 'pi naitāvad vivektaṃ śakto 'muṣya nāmedaṃ karmaṇaḥ phalaṃ iti. na cāvaśyamānantarabhavānuṣṭhitakarmaphalopabhoga eva saṃsāriṇāṃ, nānājanmasaṅcīteṣu śubhāśubhaphaleṣv ānāntyād anavadhṛtaparimāṇeṣu duradhigamaḥ karmaphalasambandhavivekaḥ. tasmānāgamasmaraṇe kaścid virodho dṛśyate iti kiṃ tannirākaraṇena. atrocyate -- yadi nāmetihāsapurāṇaprāmāṇyāśrayaṇenāyonijadehā eva kṛtādīyugabhedeṣu kecidṛśayaḥ smaranti vedān iti saṅgirante. tad astu. naivaṃ api naḥ kācīt siddhāntahāniḥ. ekasya kasyacit smaraṇam evāsmābhir nirasyate, tad dhi kṛtrimatvam evāpādāyatīti. ata eva vakṣyati -- ekasya pratibhānam iti. ihāpi cāsyety ekavacanenaikasyaiva smaraṇam nirākaroti. bahavo 'py ayonijadehāḥ smartāra iti duṣpratipādam eva. na khalv ayonijaṃ nāma narāṇāṃ śarīraṃ sambhavati, svabhāvānyamāviśaṃvādāt. viśaṃvāde vā sakaladṛṣṭādrṣṭavyavahārochedaprasaṅgāt. yonijade[460]hās tu sātīśayā api sāṅgāms cāturo vedān smarantīti. naivaṃ sambhāvayāmaḥ, janmajarāmarāṇavedanāparibhavo hi mahān saṃskāraṇāśanidānam iti kathaṃ mahānayaṃ granthasandarbhō mātrayāpy anyūnānatiriktaḥ kenacit smaryeta. kiñcid eva bhavāntarīyakam api kecit smarante dṛśyante iti yathādarśanam astu jātismaraḥ, kalpyatām vā mānavānumitajātismaraśrutyananyathānupapattibalād viśiṣṭo yonijavīgrahaparīgraho bhṛgvādīnām ṛṣṇāṃ svargakāmaśrutyananyathānupapattikalpitāsādhāraṇātīśayadehendriyādīparīgrahavat. śāstrasthā hi vayaṃ yathāśāstram āśra[461]yāmahe. na ca śāstrasāmarthyādāyāto 'tīśayo 'numānena nirākartaṃ śakyate āgamavirodhād eva. janmāntarānubhūtaṃ ca na smaryate iti {1,139}tv atīndriyārthābhīprāyam eva tad astu. sarvathā siddham idam ekasyāgamasmṛtikalpanā na sādhyasīti || 146 ||

NOTES

[455] tvād ava

[456] rthavadabhinnaṃ ca sva (KA)

[457] rharāṇā

[458] yorthāntarāṇi ca

[459] der artha (GA)

[460] śarīrās tu

[461] dri (GA)

punar api grahaṇapakṣam evopasaṅkramya dūṣaṇam[462]āha -- **grāhyatva** iti. nanv āgamasyāṅdriyo 'rthaḥ na tv āgama iti katham tulyatvam ata āha -- **yo hīti**. anuccarito hy āgamo 'tīndriya eveti bhāvaḥ || 147 ||

NOTES

[462] yati -- grā (GA)

nanu tulyatve 'pi tāvad asmadādibhir āgamagrahaṇam āśritam. ko doṣaḥ, ata āha -- **pumāms tāvad** iti. ayam abhiprāyaḥ -- nātra tulyatvam. arthapratibhāne hi puruṣaḥ svatanthro bhavati, tadanusāritvād arthanīscayasya. āgamapratibhāne tu puruṣo 'rtham pratyāgamaparatantraḥ. āgamo 'pi svarūpasthitaye[463]tatparatantra iti sāpekṣatvād ubhayāprāmānyam iti || 148 ||

NOTES

[463] ye para (KA)

nanv idam āgamapāratantryam tavāpi samānam. na hi puruṣapratyayādṛte tasya yāthātmyam śakyam śraddadhātum, ata āha -- **aneka** iti. ayam abhiprāyaḥ -- ekapuruṣapāratantryam doṣāya bhavati, anekadhā saṁśayo pājananāt. evaṁ hi tatra saṁśayo bhavati -- kim ayam anenāgamo dṛṣṭaḥ kṛto vā, dṛṣṭo 'pi yathāvasthito 'nyathā veti. evaṁ saṁśayānā na kvacid āśvā[464]sayeyuḥ. anekapuruṣādhāre tu vede na tāvat kṛtakāśānkā, nāpy anyathātvam iti vaksyati. ato 'vyāhataśvātantryo vedaḥ prāmānyam labhate iti. api ca yeyam bhavāntareṣv anubhūtānām bhavāntare niravaśeṣasmṛtikalpanā, sāpi vedānām pāratantryam āpādayaty{1,140}eva. evaṁ hi tatra śāṅkyate -- katham khalv ayam mahān granthasandarbhō niśśeṣasaṁskāracchidā maraṇenāntarito 'nena smṛtaḥ. tad ayam asmān vipralabdḥukāma eva svayam nirmitam āgamam smṛtam[465]apadiśati. evaṁ ca śāṅkamānā na svātantryeṇāgamapramānyam adhyavasyeyuḥ. asmākam tu grahaṇasmarāṇayor ekabhāvabhāvitvān nāyam doṣo bhavātīy āha -- **ekatre**ti || 149 ||

NOTES

[464] śvāseyu. (GA)

[465] m ity apa

athānekapuruṣasthatve ko guṇaḥ, ata āha -- **anyatheti**. bahuṣu hi sampradāyapravartakeṣu yā tasya vedasyānyathākaraṇāśānkā sā nivartate. ekena hi vināśitam vedam anyo naitad evam iti nivāryānyathā darśayati. ato bahusaṁvādād vedasya yathāvasthitasvarūpāvadhāraṇam bhavātīti. ekasya pratibhānam tu kṛtakavedakalpanāyā na viśīyate, ubhayatrā[466]py aviśvāsātulyatvād ity āha -- **ekasyeti** || 150 ||

NOTES

[466] trāvi (GA)

ato na yathā vedānām ekaḥ kartā, evaṁ sampradāyapravartako 'pi naikaḥ puruṣa ity upasaṁharati -- **ataś ceti**. adyatvavad eva tu purāpi bahavaḥ sabrahmacaryādiparatantrā narā āsann ity āha -- **bahava** iti. etac ca prayogeṇa darśanīyam iti || 151 ||

evaṁ tāvat puruṣāṭīśayakalpanā nāpauruṣeyakalpanāyā tulyeti sampradhāritam. ato yat parair anayoḥ kalpanayos tulyatvam āpāditam, tadekalkalpanīyahānopādānābhīyam eveti sāpahāsam āha -- **evañ ceti** || 152 ||
 {1,141} etad eva spaṣṭayati -- **na hīti**. adyavad eva sarvadā vedavyavahāraḥ pratāyate iti jaiminer darśanam. idaṁ ca[467]dṛṣṭānusārīti nālaukikaṁ kiñcij jaiminīnā kalpitaṁ parair ivādṛṣṭapūrvāḥ puruṣāṭīśayaḥ. pauruṣeyānumānadūṣaṇam tu pūrvam uktaṁ eveti. vedāprāmānyavādinām eva[468]tu dṛṣṭahānir adṛṣṭakalpanā cety āha -- **aprāmānyeti**. doṣo hy aprāmānye nimittam. sa cāpauruṣeye vede 'dṛṣṭaḥ kalpanīyaḥ. trividhāprāmānyaśūnyasya jñānasya dṛṣṭam prāmānyam hātavyam iti. nanv ayam dṛṣṭabādhō bhrāntiṣv api samānaḥ. atha tatra bādhakasāmarthyād viparyayaḥ, so 'py atrānumāniko bhaved ity ata āha -- **utpanna** iti.[469]ayam abhiprāyaḥ -- utpannam idaṁ jñānam samyaktvasandehaviparyayavirahād ity uktaṁ bhāṣye. anumānānām apy āgama[470]virodhaḥ pratihetuvirodhaś cety uktaṁ eva. ato vinaiva kāraṇena balādayam bādhaḥ kalpyate. bhrāntau tu naitad evam iti sphuṭo viparyaya iti || 154 ||

NOTES

- [467] ca drṣṭam drṣṭā (KA)
 [468] va dr (GA)
 [469] ti. u
 [470] mena vi (KA)

yat tu svaparapratyakṣāsamvādī katham śabdaḥ pramāṇam ity uktam, tad ayuktam. yadā hy apauruṣeyā vedā ity upapādayiṣyāmaḥ tadāsyāś codanābuddheḥ pratyakṣeṇa saha viśeṣam nopalabhāmahe. ubhayor apy aduṣṭakāraṇajatvāt. ataḥ kim atra pratyakṣasamvādenety āha -- **sādhita** iti. nirdoṣam ca tajjñānanjanma cety arthaḥ || 155 ||

{1,142} atrāparam bhāṣyam - nanv aviduṣām upadeśo nāvakaḥpate ityādi. tasyābhiprāyam āha -- **upadeśa** iti. arthāpattir iyam[471]bhāṣyakāreṇoktā. upadeśo hi buddham anvādīnām upalabhyate. na cāyam artham aviduṣām upadeśa upapadyate. ato drṣṭa upadeśaviṣayo 'rtho manvādibhir iti kalpyate. manvādigrahaṇam prarocanāyai.[472]evam hi jānāti -- eṣa khalu mīmāṃsako[473]'ṅgīkṛta[474]m anvādyāgamasatyatvaḥ, tad aham enaṁ manvādyupadarśanenaiva tāvadaṅgīkārāyāmi yathā'indriyāṇām arthānām asti tāvad draṣṭeti. tataś ca svāgamārthadarśanam api buddhasyānāyāsamupapādayiṣyāmīti || 156 ||

NOTES

- [471] yaṁ ca bhā
 [472] ya
 [473] ko 'naṅgī
 [474] tabāhyāgama (KA)

anumānābhiprāyam vedaṁ bhāṣyam ity āha -- **yad veti**. upadeśitvaṁ hi drṣṭārthapūrvatayā vyāptam avagataṁ vaidyopadeśādaḥ. tadatīndriyārthagocaram apy avagataṁ tām anumāpayatīti. nanu ca nātra bhāṣyakāreṇopadeśitvaṁ hetur uktaḥ, kin tu aviduṣām upadeśānopapattih. ataḥ katham anumānābhiprāyavarṇanam, ata āha -- **vyatireka** iti. ayam abhiprāyaḥ -- vyatirekapradhānavādīmatena bhāṣyakāreṇātra vyatirekamukhena hetor gamakatvam uktam. yo hi yan na jānāti sa tannopadiśati, yathā cikitsako dharmādharmau. na ca tathā manvādayo 'tīndriyānarthānopadiṣṭavantaḥ. ato 'vidvadbhyo vyāvṛttam upadeśitvaṁ vidvattām anumāpayatīti || 157 ||

evam ubhayathā paricodanābhiprāyam uktvā parihārabhāṣyābhiprāyam āha -- **anyatheti**. arthāpattiyabhiprāyeṇa paricoditaḥ upadeśo hi vyāmohād api bhavātīty anena bhāṣyeṇānyathopapattipradarśanena tadbhaṅgaḥ kathyate. vyāmohenāpy upadeśopapattau nā'indriyajñānam kalpayitum śakyata iti. drṣyate cādyatve 'pi {1,143}vyāmugdhānām anyathāśāstrārthopadeśaḥ prabandharacanā ca nibandhīṇām iti. yadā punaranumānābhiprāyā paricodanā, tadānumānadoṣo liṅgasya vyabhicāro 'nena kathyata ity āha -- liṅgasyeti. bālo 'jñāḥ. tasyāpy upadeśadarśanenaikāntiko hetur iti || 158 ||

aparam api asati vyāmohē vedād apīti bhāṣyam, tad vyācaṣṭe -- **vedād** ity **uktam**antena. ayam abhiprāyaḥ -- anumānadūṣaṇam evedam. prathamam tāvadanaikāntiko hetur ity uktam. idānīm tu siddhasādha[475]natocyate. yad idam upadeśād jñānānumānam uktam, ataḥ siddham sādhate. satyam. vedād viditavatām atīndriyārtha[476]viśaya upadeśaḥ. evam hi veda evātīndriye 'rthe pramāṇam, na svamahimnā puruṣa iti. katham punaḥ siddhasādhanam. na hi buddhādīnām atīndriyā[477]rthajñānam vedāt sambhavatīti na hi te vedāj jñāpayitavyāḥ, tatsamīpe 'nadhyanāt. ato vedasvarūpam aviduṣām na vedād jñātvopadeśaḥ sambhavati, ata āha -- **manvāder** iti. ayam abhiprāyaḥ -- satyam ne[478]dam buddhādyabhiprāyeṇa siddhasādhanatvam ucyate, kin tu upadiṣṭavantaś ca manvādayaḥ iti bruvāṇena manvādaya upadarśitāḥ. teṣām ca vedād eva jñātvopadeśa iti smṛtyadhikaraṇe vakṣyate. yathā vakṣyati --

NOTES

- [475] dhyato (GA)
 [476] rtha u
 [477] yajñā
 [478] na bu (KA)

dṛṣṭānugunyasādhyatvāc codanaiva laghīyasī ||

iti. vedaviruddhārthābhīdhāyīnām tu vedād upadeśa ity asambhāvanīya eva. yathā vakṣyati virodhe tv anapekṣyam syāt iti. etat siddhasādhanam manvādisambandhitayepyata ity arthaḥ. aparam api pauruṣeyāpauruṣeyayor viśeṣakathanārtham bhāṣyam -- api ca pauruṣeyād vacanād evam ayaṁ puruṣo vedeti bhavati pratyayaḥ naivam artha ity. viplavate khalv api kutaścīt puruṣakṛtād vacanāt pratyayaḥ. na tu vedavacanasya mithyātve kiñcana pramāṇam astīti. asyārthaḥ -- pūrvam hi {1,144}puruṣavākyopamānena nanv atathābhūtam ityādinā vedavacasam mithyātvam upapādītam. tatra mīmāṃsāgotrānusāriṇā svataḥprāmāṇye sthitvā vipraṭiśiddham ityādinā siddhāntitam. punaś ca pratyayitagrathenāmśe dṛṣṭāntasya sādhyavaikalyam aṁśe ca hetvantarādhīnam vaitathyam ity anumānadūṣaṇam uktam. madhye ca prāsaṅgikī kathā pravṛttā. adhunā lokavedavākyayoḥ sa nāma viśeṣaḥ kathyate yena nirapekṣam eva vedavākyam pramāṇam, sāpekṣam pauruṣeyam kiñcic cāpramāṇam eva. evaṅ ca yat tv athābhūtapratijñāyām antarnītam pratyayāntarasāpekṣam sarvavākyānām prāmāṇyam, vārttikakṛtā ca pramāṇāntaradṛṣṭam hītyādinā vivṛtam, tat tāvat pariḥṛtam bhavati. vākyatvasya ca mithyātvahetor antarnītasypṛajakatvam mithyātve sādhye darśitam bhavati. yady api ca tat puruṣabuddhiprabhavam apramāṇam ity atra puruṣadoṣāyattam aprāmāṇyam ity uktam, tathāpi pratijñāmātreṇa taduktam na tūpapādītam. adhunā tu bhavaty āśaṅkā -- katham punar idam avagamyate puruṣādīnam aprāmāṇyam na vākyasvabhāvānubandhīti. tatredam ucyate -- puṁvākyam api kim api vaktṛpramāṇāvadhāraṇasamutsāritatādīyanikhiladoṣāśaṅkam apy arthe sāksādanādadhāp api niścayam taddvāreṇa pramāṇam eva. yathāha -- evam ayaṁ veda, naivam artha ity. vaktṛpramāṇatirohito 'rthe niścayaḥ na svatantra ity yāvat. vākyasvabhāvānubandhini tv aprāmāṇye na kiñcīt puṁvacaḥ pramāṇam bhavet. ato 'vagacchāmaḥ svabhāvataḥ pramāṇam eva vākyam pundośād apramāṇam bhavati. tad idam uktam viplavate khalv iti. anāptavākyād upajātaḥ pratyayo viplavate. vividham plavate, evam naivam ity saṁśayātmaka ity yāvat. viparyeti vā. tad evam autsargikam prāmāṇyam vākyānām doṣair apodyata ity darśitam bhavati. na cātra vaktṛguṇaḥ prāmāṇye kāraṇam doṣanirākaraṇamātre vyāpārāt, itarathā anavasthānād ity uktam. ataḥ svabhāvanirdośād vedavacaso jātam jñānam katham apramāṇam bhavati. etac cānāgata evāsmiṁ vārttikakṛtā sarvam udgrāhitam śabde doṣodbhava ityādinā. tad idam uktam na tu vedavacanasyeti. tad ayaṁ saṁkṣepārthaḥ -- yeyaṁ pratyayāntarasāpekṣitā sā tadadhīnaniścayānām puṁvākyānām tathā nāma, apramāṇatā ca vaktṛpramāṇatantratvād arthaniścayasya taddośād astu nāma. vedavākyebhyas tu svatantrapadārthasāmarthyaprabhāvitā vākyārthabuddhir na jñānāntaram apekṣate, na cāpramāṇam iti || 159 ||

{1,145}imam evārtham asya bhāṣyasya vyākhyāsyannākṣepam tāvad āha -- **anyatheti**. yo 'yam vaktṛjñānapūrvakaḥ puṁvākyebhyo 'rthaniścaya uktaḥ, so 'yuktaḥ. tajjñānāvadhāraṇa eva pramāṇābhāvāt. na hy avyabharitasvārthagocarajñānam puṁvākyam, yatas tad avagamyate. anāpto hy anyathā vijānann anyathā vivakṣati. vivakṣādīnā ca vākyaniṣpattiḥ. ato vivakṣāvasenānyathāiva vākyam niṣpadyate, anyathā ca jñāyata ity naikāntato vākyāy jñānānumānam iti || 160 ||

āsta tāvad vākyāy jñānānumānam, vivakṣāmātram api tato 'vagantum na śakyata ity āha -- **bhrāntasyeti**. vivakṣā hi tāvadatyantam vākyanirmāṇe sannihitā. tasyām apy anyathā satyām kadācid bhrāntasyānyathā vākyaracanā dṛṣyate. ato yathāvivakṣam api vākyam na pravartata eva. katham asatyām vivakṣāyām vākyaracaneṭi ced, na. vivakṣāntarasa[479]mbhavāt. katham anyavivakṣā anyanirmāṇe hetur ity cet ko doṣaḥ. vivakṣā hi prayatnadvāreṇa vākyaniṣpattau hetuḥ, nādrṣṭeṇa rūpeṇa. sa ca vivakṣāntaraprayuktenaiva kṛtaḥ kutamścid vaigūnyān na samyak pariniṣpannaḥ. tato 'śaktijanyam anyad eva jātam. yathā kaścīt śuṣke paṭiṣyāmīti kardame patati. sūkṣmavivakṣāstītvam tu sūkṣmadrṣa eva pratīpadyante. vivakṣā hi vaktum icchā. sā ced ātmaguṇāntaram, tarhi sukhādivanmānasapratyakṣavedyam katham ajñāyamānam astīti śakyate vaktum. athābhilāṣātmakajñānarūpā, tathāpi katham vākyāntaraprakāśe 'nyavivakṣāstīti śakyate kalpayitum ity yat kiñcid etat || 161 ||

NOTES

[479] sadbhāvāt (KA)

evam ākṣiptam bhāṣyam samādadhātī -- **vaktṛdhīr** iti. ayaṁ abhiprāyaḥ -- dvividho hi vaktā āpto 'nāptaś ca. tatra ya evam avadhārito bhavati {1,146}nāyam anyathājñātam anyathā vadati āpta ity yāvat, tadvākyād evam vedeti vaktṛdhīr avagamyate. anyatra tv anāptavākye viplutir ity viplavata ityādinoktam. tatredam uktam[480]bhavati -- yadā tāvadāptavākyād anāśaṅkam eva jñānam jātam vyavahāraś ca pravṛtaḥ na ca viśaṁvādo dṛṣṭaḥ, tadā kalyāṇam eva. jātāśaṅkasyāpi vaktur āptatvam anusmṛtya[481]tajjñānapurassaram evārthe niścayo jāyate. āptasya ca bhramo na tāvad āśaṅkyate. sa hi sunipuṇo na tāvat prāyaśo bhrāmyati. na cāsamyagvidite tasyaitāvatī ceṣṭā bhavati yad asau parapratiṣpattaye vākyam praṇayati. tathāpi vā saṁśayānasya tatparipraśnād eva tatpramāṇaniścayo bhavati. sa eva nirbadhyaprṣṭo yadi tricaturajñānam ātmāna upadiśati, tāvataiva svapramāṇavadanāśaṅkyavyavahārasiddhiḥ. viplavaś cānāptavākyād vividho vyākhyāta eveti. evam tāvad jñānapratyayaviplavau viśayavyavasthayaḥ vyākhyātau. idānīm bhāṣyatātparyam darśayati -- **teneti**. yat tāvad vākyatvam atathābhūtatve hetutayoktam tasyānenāpṛajakatvam ucyate. āptavākyeṣu hi guṇanirākṛtadoṣeṣūtsargeṇa satyatvam dṛṣṭam. ata eva hi tajjñānānusāryarthaniścayo bhavati. itarathā tasyāpi mithyātvam bhavet. anāptavākyeṣu tu taddośād apavādād aprāmāṇyam. evam ca svābhāvikasamyakparicchedaśaktir atra vacasaś śabdasyocyate. mithyātvaṁ caupādhikam na vākyatvena prayujyate paraprakṣavyāptayupajīvi hi tat, niśiddhatvaprayukta ivādharmatve himṣātvam ity || 162 ||

NOTES

[480] tatraitad uktam

[481] sṛ

vaktṛdhīr āptavākyeṣu gamyata ity uktam, tatra kāraṇam āha -- **padārtheti**. śrotur hi vaktṛā padārtheṣu viraciteṣu vākyārthapratyayo jāyate. vaktuś ca racanākṛtir vivakṣāpūrvikā. sā cāptasyāvijñāte[482]na sambhavatīti pūrvavijñānam apekṣate. ataḥ pratibandhabalenāptavākyāt pūrvavijñānam avagamyata iti || 163 ||

NOTES

[482] tena na (GA)

{1,147}vivakṣāvaśatvam eva racanāyā darśayati -- **vivakṣāntareti**. pūrvavivakṣāyā yad vivakṣāntarāgamena racanāntaram dṛṣyate pūrvottarapadodvāpāvāpabhedena, ato vivakṣādhīnā racanety avagamyata iti || 164 ||

evañ ca yad vivakṣādhīnā racanā sā ca jñānapūrvikā, tena kāraṇena vākyād[483]arthapratyayotpāde śrotur jāte[484]pi nūnam anenāyam artho vaktṛā jñāta iti vaktṛjñāne matir bhavati āha -- **teneti**. vaktṛpramāṇapūrvatvād racanāyā na svatanthro 'rthajñānamātrān niścaya iti bhāvaḥ. tad iha tenotsargāpavādābhyām ity atra svābhāvikī vacasaś śaktir iti bhāṣyatātparyam uktam. padārtharacanāyatta ity ataḥ prabhṛti tenārthapratyaya ity evam antenāptavacasam pratyayāntarāpekṣiteti bhāṣyābhiprāyo vivṛta ity anusandhātavyam iti || 165 ||

NOTES

[483] kyārtha

[484] te nū

itaś cāptavākyam tajjñānaparatantram avagamyata ity āha -- **āptoktir** iti. yadāptoktam artham eko 'nutiṣṭhati tam cāparo 'nuyunkte kim atra te pramāṇam iti, tadā asāv āptoktikārī tam āptam eva tatra mūlatayā darśayati ya evam[485]vādī sa evāpta etaj jānāti nāham iti. svātantrye hi tajjñānaprakāśanam anarthakam bhaved iti || 166 ||

NOTES

[485] vadati sa

kim idānīm āptavākyam arthe na pramāṇam eva,[486]naivam api tu āptavaktṛpramāṇānavadhāraṇāj jātāśaṅkasya vākyam udāste. yadā hi vaktṛdhiyo hetubhūtam aduṣṭam indriyādyavadhāritam bhavati, tadā doṣāśaṅkānirākaraṇāt pramāṇyam eva {1,148}sthāpyate. tad ihāvagatihetutayā śabdānām pramāṇyam upakrāntam apramāṇyaśaṅkayā śithilikṛtam vaktṛpramāṇānavadhāraṇanirākṛteṣu doṣeṣu dādhyartham labhate, tad etad āha -- **tajjñāneti**. tajjñānāntaritatvāt vaktṛjñānāntaritatvāt. niścayajanane śabdasyety arthaḥ. tāvacchabdenātyantāpramāṇyam nirākaroṭi. kiyatāpi vilambanena pramāṇyam pratitiṣṭhatīti. nanv evam vaktṛpramāṇānusāriṇi niścaye satyanuvāda eva śabdaḥ prāganīscayād apramāṇam iti kadā pramāṇam. uktam idaṃ svakāla eva tat pramāṇam, doṣāśaṅkānirākaraṇamātre vaktṛjñānasya vyāpāra iti. śrotṛā hi prathamam aviditapūrvā evārtho 'vagataḥ kvacid vyabhicāradarśanena jātāyām āśaṅkāyām tannirākaraṇena tasyaiva pramāṇyam pratitiṣṭhāpyate. ata eva sthāpanam ity uktam iti || 167 ||

NOTES

[486] ṇam naivam api ā (KA)

katham punaḥ prathamam śabdā udāste. sa hy arthaḥ śabdena[487]prāk pratyāyito na vā. yadi nety āha katham evam vedeti vaktṛjñānam unnīyate. prakārārtho hy evamśabdaḥ. na ca nirākāram vijñānam anāśritārthapariṣvaṅge svarūpeṇa prakāravād bhavet. na ca[488]śrotur buddhāvanārūḍho 'rtho vaktṛjñānam evambhāvena viśiṅṣṭi. yadi tu pūrvam apy arthapratyayo 'vagamyate, tataḥ pāratantrye kāraṇam vācyam. utpadyamānenaiva hi tena svaviśayaparicchedaḥ kṛta iti kim anyad apekṣate. niścayārtham vaktṛpramāṇāpekṣeti ced, na. aniścayajñānāsambhavāt. niścaya eva hi jñānam, tac ced asti katham niścayo nāstīti śakyate vaktum. ato 'nupapannam idam arthajñānagamyaiva vaktṛdhīs tatpramāṇye kāraṇam iti. ata āha -- **artha** iti. yat tāvad uktam anavagatē 'rthe

naivambhāvo bhavatīti, tatrābhyupagamenavottaram. satyaṃ pūrvam pratīta evārtha iti. yat tu pratīte 'niścayo na ghaṭata iti. tan na, jātāśaṅkasya tadupapatteḥ. yady api na śabdāt saṃśayaḥ, tathāpi vyabhicāradarśanāt saṃśayo jāyata eva. yat tv aniścayātmakam jñānam eva nāstīti jñānotpattau niścaya eva jāyata ity ucyate. tan na. saṃśayasyāpi jñānatvāt. ato {1,149} jāte 'pi[489]jñāne kutaścīn nimittāt saṃśayotpattau vaktṛpramāṇāśrayatvān niścayasyārthajñānasamadhigamyāpi saiva vaktṛdhīḥ pūrvajñānaprāmāṇye pūrvabhāg bhavatīti[490]tayā samutsāritāyāṃ doṣāśaṅkāyāṃ prāmāṇyasyādhyavasānād iti || 168 ||

NOTES

[487] bdaiḥ prā
 [488] jñā (KA)
 [489] pi vijñā
 [490] vati tayā

evaṃ tāvat puruṣavākyeṣu jñānāntarāpekṣayā prāmāṇyaṃ kvacic caupādhikam aprāmāṇyam ity uktam. vedavākye tu svābhāvikatvād eva vacasaḥ samyagarthaparicchedaśakter na mṛṣārthatā sambhavatīti na tu vedavacanasetyādinoktaṃ, tad etad āha -- **ata** iti. astu nāma vaktṛdoṣāśaṅkāyā puṃvacasām aprāmāṇyaṃ, svabhāvanirdoṣaṃ tu vedavaco na tatsvabhāvam anubhavitum[491]arhatīti || 169 ||

NOTES

[491] vartitu

vaktṛbuddhyantarayor vyavadhānam api vede nāstīti padārthair eva kevalair nityanirdoṣair vākyārthaḥ pratīyata ity āha -- **tadbuddhīti**. ataḥ siddhaṃ na vede pratīyāntarāpekṣā, na cāyathārthatvam iti. prakaraṇārtham upasaṃharati -- **ata** iti || 170 ||

anyathā bhāṣyābhiprāyam āha -- **apramāṇatveti**. vedānām apramāṇatvasiddhaye yat kiñcana laukikam[492]vacanam dṛṣṭāntatayoktaṃ, tasyānena granthena dṛṣṭāntasya sādhyānāsaṅgitā sādhyavikalatocyate iti || 171 ||

NOTES

[492] kam dr (KA)

katham sādhyānāsaṅgitā, ata āha -- **teṣām** iti. ayam abhiprāyaḥ -- paramatenedam bhāṣyakāreṇa parān pratīyate. tathā hi -- yadā {1,150} tāvallokāyatikābhiprāyaḥ prayogaḥ -- codanā mṛṣā pratyakṣādyagatārthatvād īdṛgbuddhādivākyavad iti, tadā bauddhābhiprāyeneḍam ucyate. sādhyānāsaṅgī dṛṣṭānta iti. tanmate hi śabdo nārthe pramāṇam. tathā hi padāni tāvadarthaṃ smārayanti, na tu kvacit kiñcid upanayanty apanayanti vā. vākyam api vyabhicāradarśanān nārthe[493]pramāṇam. ataḥ katham tat sādhanam bhavet. vaktrabhiprāya eva tu pratibandhabalāt śabdair bodhyate. tathāhuḥ -- na tv etebhyo 'rthasiddhis teṣām tatra pratibandhāsiddheḥ vaktrabhiprāyaṃ tu sūcayeyur iti. ato yad buddhādivacasām kāryam pratipādyam uktaṃ, tatra teṣām samyaktvam evāvvyabhicārāt. arthe tu teṣām vyāpāro neṣyata eva. ato na kiñcid vedavākyānām mithyātve kāraṇam[494]asīti pūrvatra pratipāditam iti || 172 ||

NOTES

[493] rthena pratibaddham a (GA)
 [494] ṇam iti (KA)

padārtharacanāyatta ityādinā yat pratibandhabalena vākyād vaktṛjñānānumānam uktaṃ tad darśayatīti yadi ca yatra puṃvākyam vyāpriyate vaktṛjñāne tadatirikte 'rtha eva dṛṣṭāntatayocyate, tathaḥ siddhasādhanam ity āha -- **svavyāpāreti**. svaviṣayātirekeṇa vedānām api mithyātvam iṣyate. pūrvapakṣārthe mṛṣātvābhyupagamād iti || 173 ||

atrāparaṃ bhāṣyaṃ - nanu sāmānyato dṛṣṭam anumānam bhaviṣyati, puruṣavacanam vitatham upalabhya vacanasāmānyād

vedavacanam mithyety anumīyate iti. tasyābhiprāyam āha -- **ajñātveti dr̥ṣṭam**tena. vākyatvam mithyātve na prayojakam iti yo 'yam abhiprāyo bhāṣyakārasya, tam ajñātvāptānāptavākyayoḥ samyañmithyātvahetudoṣasadasadbhāvayor uktimātram bhāṣyakāreṇa kṛtam iti jñānāt paraḥ pūrvapakṣavādī nanu sāmānyato dr̥ṣṭam ityādy abravīt. ato naivam codanīyam katham hetor aprayojakatva ukte punas tenaiva hetunā pratyavasthānam iti. {1,151}agr̥hītābhiprāyasya paricodanāt. evam hi manyate -- bhavatu yathātathā vā puruṣavacasām mithyātvam, evam api pratibandhasiddher hetur gamaka eveti kṛtakākr̥takavākyayoḥ sāmānyatodr̥ṣṭam ity anvaya iti. atra parihārabhāṣyam na, anyatvād iti, tadākṣipati -- **nānyatvād** iti. katham adūṣaṇam ata āha -- **etasmād** iti. vedavākyamithyātve sādhye puṁvākyam dr̥ṣṭānta uktaḥ. tatra kim ayam doṣaḥ yad anyatvam nāma, pratyuta guṇa evāyam. anyatvād eva hi dr̥ṣṭānto bhavati. ananyatve sādhyasamatvāpatteḥ. na hi pakṣa eva sapakṣo bhavati. pakṣasya sādhyatvāt, sapakṣasya siddhatvāt. siddhasādhyayoḥ[495]caikatvavirodhād iti || 174 ||

NOTES

[495]ktra vi (KA)

tasmād upekṣyaiva tāvad granthavyākhyāṁ bhāṣyakārābhiprāyam abhidadhmahe ity āha -- **tasmād** iti. tam evābhiprāyam vamaṇyati -- **abhyupetyeti vākyatāntena**. ayam arthaḥ -- paramatābhiprāyeṇāpicetyādi bhāṣye vaktr̥jñāna eva vākyam pramāṇam, arthe tu na tasya vyāpāra ity uktam. tad abhyupagacchāmaḥ. bhavatu puṁvākyam bhāṣya evārthe pramāṇam na vaktr̥jñāne. bhāṣyārthāpekṣayaiva cāpramāṇyavādino dr̥ṣṭānto 'stu nāma. tathāpi dūṣaṇam ucyate -- vyavadhāne 'pīti. yady api jñānavyavahite 'rthe 'pramāṇam eva puṁvākyam, tathāpi tadviṣayaprāmāṇyābhyupagamenaiva brūmaḥ sādharmaṇānaikāntiko hetur iti. satyeṣv apy āptavākyeṣu vākyatvasya hetor dr̥ṣṭatvād itīdam atra sāmānyatodr̥ṣṭānumānadūṣaṇam bhāṣyakārasya manasi viparivartate. anenaivābhiprāyeṇa bhāṣyam api gamayitavyam iti bhāvaḥ. nanv{1,152}atīndriyārthave saty api vākyatvād iti viśeṣaiṣyāmaḥ. pauruṣeyavacanam sarvam atīndriyārtham apramāṇam iti nānaikāntikatvam ata āha - **atīndriyeti**. atīndriye 'pi hi yadā kaścid yadr̥cchayā adṛṣṭapūrvārthe vākyam praṇayati, yathendro 'stīty eko vadati, anyo nāstīti. tatra dvayor anyatareṇa niyogataḥ satyena bhavitavyam ity ekasya vākyasya satyatā. na hīndrasadasadbhāvayor anyatarad api pramāṇāntareṇāvadhāritam. ato 'nāptavākyam api kvacid yadr̥cchayā prayuktam atīndriyārthaviṣayam eva satyam dr̥ṣṭam iti viśiṣṭe 'pi hetāv anaikāntikatvam eveti || 178 ||

evam bhāṣyakārābhiprāyam uktvā tatraiva bhāṣyam yojayati -- **nānyatvād** ity **ābhāso**'ntena. atham arthaḥ -- yādr̥ṣam parair naiyāyikāiḥ sāmānyatodr̥ṣṭānumānam uktam, tato 'nyad idam anaikāntikahetukam tadābhāsam uktam. ato 'smāt sāmānyatodr̥ṣṭābhāsāt sādhyam na siddhyati iti. pramāṇabhūtāt sāmānyatodr̥ṣṭād asya tadābhāṣasyānyatvād iti bhāṣyārtha iti vyākhyānāntaram āha -- **vipakṣam** iti. ayam abhiprāyaḥ -- vākyatvahetur āptavākyeṣu satyeṣv api dr̥ṣṭa iti vipakṣavṛttir na sādhyam sādhyatīti tad eva dūṣaṇam, yojanāmātram tu bhidyate. mithyātve sādhye vipakṣasya satyatvasya tato 'nyatvāt tadgāmitvāc ca hetor iti bhāvaḥ || 179 ||

anyathā vyācāṣṭe -- **yad veti**. yat tad vākyatvasyāprayojakatvam api cetyādi bhāṣye darśitam yad ajñātvā pareṇa sāmānyatodr̥ṣṭānumānam uktam, tad eva na anyatvād iti bhāṣyakāreṇoddhātītam. anyāḥ khalu aprāmāṇyasya prayojako hetur viśamvādaḥ, na vākyatvam. na cāsau vede sambhavati, apauruṣeyatvāt. puruṣāśrayatvāc ca śabde doṣāṇām. aduṣṭakāraṇajanyasya ca jñānasya viśamvādāsambhavāt. naitad evam iti pratyayaviparyāso viśamvādaḥ katham aduṣṭakāraṇaje bhaviṣyati. anyatvān mithyātvakāraṇasyeti bhāṣyagamaniketi{1,153}vyākhyānāntaram āha -- **viśayasyeti**. pūrvam hi paramatena sādhyānāsaṅgī dr̥ṣṭānta ity uktam. saiveyam sādhyānāsaṅgitā viśayānyatvād ucyate. anyo hi puṁvākyasya viśayo vaktrābhiprāyaḥ. na ca tatra mithyātvam abhyabhicārāt. pūrvam tv arthaviṣayavyāpāram upetyānyatvam uktam. adhunā punaḥ paramata eva sthītvā sādhyānāsaṅgitocyata iti || 180 ||

aparam api na hy anyasya vaitathye 'nyasyāpi vaitathyam iti bhāṣyam. tasyārtham darśayati -- **na hīti**. na hy anyasyetyādinā bhāṣyeṇa nānyasyānyathātve 'nyasya mṛṣārthatā bhavātīty ucyata iti. etad eva vivṛṇoti -- **vivakṣeti**. vivakṣā hi vaktus tatrāyathārthagocaratvān mṛṣārthā. na vākyam, tasya tatpratipādanamātreṇa prāmāṇyāt. tasyāś ca tataḥ pratibandhabalāt siddheḥ. ato na vākyam mṛṣārtham iti[496]siddhā sādhyānāsaṅgiteti. prathamapakṣe[497]pi caivam na hītyādi bhāṣyam vyākhyātavyam. nānyasyānāptavākyasya mṛṣārthatve 'nyasyāptavākyasyāpi tad bhavātīti. satye vipakṣe puṁvākyatvasya bhāvād anaikāntiko hetur iti. evam eva dvitīye tṛtīye ca viśamvādasya vaitathye sādhye 'nyasya vākyatvasya vaitathyam sādhyam na sambhavātīti vyākhyeyam. caturthe tu vārttikasthā vyākhyeti || 181 ||

NOTES

[496] ti sā

[497] kṣe caivam (KA)

anyac ca na hi devadattasya śyāmattva ityādi bhāṣyam, tasyābhiprāyam āha -- **śyāmatva** iti. yathā śyāmatve sādhye puṁstvam anaikāntikam gaurādiṣv abhāvād, evam vākyatvam api satyāptavākyasya sādharmaṇam iti sādharmaṇyapradarśanārtham vedaṁ nidarśanam iti. anye tu duṣṭasādhanaprayoge duṣṭam evottaram deyam iti manvānā vikalpasmā nāma jātir iyam bhāṣyakāreṇa nānyatvād ity

uktam{1,154}ity āhur ity āha -- **parokter** iti. dharmāntaravikalpanāt sādhyadharmavikalpāpādanam vikalpasamā. sā caivam darśanīyā -- vākyam eva kiñcit puruṣavākyād anyad dṛṣṭam yathā vedavākyam. kiñcid anyad yathā tad eva. evam anyānanyatvayor api vikalpanāt[498]satyamithyātvyayor api vākyatvāviśeṣe vikalpo bhaviṣyatīti nāvaśyam vākyatvān mithyātvaṃ sidhyatīti. iyam ca vācyānukūtaroktijanigrahassthānadvayāpatter avācyaiḥ paramatenopanyasteti[499]veditavyam vikalpasamam uttaram iti || 182 ||

NOTES

[498] Ipāt (GA)

[499] ti parive

evam tāvan nānyatvād iti dūṣaṅoktir iyam ity uktam. idānīm sādhana vacanam evedam iti vyākhyānāntaram āha -- **yad veti**. pareṇa hi mithyātve sādHITE siddhāntī hetvantareṇa sayatvaṃ sādhyatī. pramāṇam anumānam. tadupariṣṭād vakṣyata iti. kīdṛṣam punas tat pramāṇam ity āha -- **viruddheti**. yadi tulyabalatvaṃ, viruddhāvabhicārī nāma saṃśayahetuḥ. atha siddhāntahetur balīyān, tato 'numānabādhaḥ. iha cānumānabādha eva, satyatvahetor[500]balīyastvād anyatvād asatyatvahetūnām iti bhāṣyārtha iti || 183 ||

NOTES

[500] tuba

tad eva[501]satyatve pramāṇam upanyasyati -- **codaneti**. idaṃ caikāntikahetukam anumānam sāmānyatodṛṣṭād anaikāntikahetukād balavat. anaikāntikatā ca kevalasya saviśeṣaṇasya ca hetor uktaiva. ato 'nenaiva balavatā mithyātvanumānam bādhyata iti || 184 ||

NOTES

[501] samyaktve pra (KA)

asminn eva sādhye 'param api hetudvayam āptoktinidarśanenaiva darśayati -- **tatheti**. deśakālādibhedādaḥ bādharjanād ity anvayaḥ. atra ca {1,155}bādharjanād iti hetor līngākṣabuddhyor api dṛṣṭāntatā sambhavaty eva. sādharāṇyena tvāptoktipratyayo nidarśita iti || 185 ||

nanv idam aduṣṭakāraṇajanitatvam anāptāpraṇītoktijanyatvaṃ cāsiddham, sarvavākyānām kṛtakatvād ata āha -- **akartṛkatveti**. sādhyāṣyate hi vedānām[502]akartṛkatvam, ato nāsiddho hetur iti. evamādisatyatvanumānābhīprāyeṇedam anyatvam uktavān bhāṣyākṛd ity āha -- **evam** iti. ādīśabdena sambandhākṣepoktā hetavo 'nusandhātavyāḥ.

NOTES

[502] m akṛtrimatvaṃ

bhāṣyavyākhyāvikalpās ca ṣoḍhādyagranthavat kṛtāḥ |

iti || 186 ||

atrāparam sāmānyatodṛṣṭasyāgamabādhapradarśanārthaṃ bhāṣyam api ca puruṣavacanasādharmyād vedavacanam mithyety anumānam, pratyakṣas tu vedavacane pratyayaḥ iti. tad yadi vākyagocarapratyayābhīprāyam, tad ayuktam. anāptavākye 'pi samānatvāt. tatsvarūpapratyayo 'pi pratyakṣa eva. na ca[503]tanmithyā. arthas tu vedavākyānām atīndriya iti pratyakṣasūtre vakṣyate. ato nārthābhīprāyam idam. atha pratyayasvarūpābhīprāyeṇa pratyakṣatocyate, sāpy ayuktā. śūnyavāde tasyāpy anumeyatāyā vakṣyamānatvāt. ato vyākhyeyam, ata āha -- **pratyakṣa** iti. ayam abhīprāyaḥ -- mukhyapratyakṣatvāsambhavād gauṇaḥ pratyakṣasabdāḥ. dṛḍham hi pratyakṣam prathamam ca svataḥpramāṇam parato viśamvādād apramāṇam. etac catuṣṭayānyatam aguṇavivakṣayā pratyakṣasabda āgamika eva pratyaye pratyuktaḥ. so 'pi dṛḍhaḥ, saṃśayaviparyayābhāvāt. śrīghrabhāvī ca, mithyātvanumānād dṛṣṭāntādyapekṣāvīrahāt. utpannasya cānumānena mithyātvasādhanāt. prāmāṇyāprāmāṇyayoḥ svaparāśrayatvaṃ sarvapramāṇānām sādhitam. ataḥ pratyakṣatulyo 'yam pratyayaḥ katham anyathā bhavati. tad[504]etad viparītārthapratijñānam[505]anena virudhyata iti. {1,156} na ceha vedapramāṇyam asmākam asiddham iti pratyavasthātum śakyam. nāstikānām api tacchravāṇe asandigdihāvīpariyastajñānanjanmano 'viśeṣān

nityāgamajanitāyās ca samvido duṣṭakāraṇajanitatvāsambhavāt. pauraṣeyāgamavādibhis tv ātmātmanaiva baddhvā samarpita iti na te pareṣāṃ mithyātvaṃ sādhyatām āgamavirodham udbhāvayitum utsahante. puruṣāśrayadoṣāśaṅkayā svāgamānām[506]dūṣitatvāt. sarvaṃ cedaṃ bhāṣyoktam eva vārttikakṛtā prāg evodgrāhitam codanārthānyathābhāvam ityādinety anusandhātavyam iti || 187 ||

NOTES

[503] tadamithyā (KA)

[504] d eva ta

[505] jñānenaiva vi (GA)

[506] tadāgamānām

mukhya eva vā pratyakṣaśabdo vyākhyeya ity āha -- **jñānābhāvaś ceti**. evaṃ mithyātvavādī vaktavyaḥ -- tredhā khalu mithyātvam. iha ca na tāvat saṃśayaviparyayau sta iti bhāṣya evoktam. tad yadi jñānābhāva eva mithyātvam sādhyate, tatra te pratyakṣavirodhaḥ. pratyakṣam eva hi bhavatsiddhānte jñānam. yadi[507]kāmam asyaiva śrotriyasya tadanumeyam[508]tattvaṃ, pratyakṣam eva vedavākyaśravaṇād utpannam jñānam vilokayamānaḥ katham tadabhāvātmakam mithyātvamattha iti || 188 ||

NOTES

[507] di paramasyai (GA)

[508] yaṃ tat pra

evaṃ tāvadāgamavirodho 'nena bhāṣyenoḥka iti vyākhyātam. idānīm asyaiva tātparyāntaram darśayati -- **yathaiyeti**. ayam arthaḥ -- etad anena bhāṣyenoḥcyate puṃvākyaśadharmyād bhavān mithyātvam sādhyati. tad yathaivaitan mithyātvam dṛṣṭam, tathaiva vedavākyenāpi mithyā bhavitavyam. tac ca bādhakādhīnam mithyātvam dṛṣṭam iti vede 'pi tathaiva bhavet. na ca tathā sambhavatīti sādhitam eva. ataḥ pratyakṣo[509]hi dṛḍho vedavacane pratyayaḥ. nāsau kvacid bādhyate. ato viśeṣaviruddho hetur iti || 189 ||

NOTES

[509] kṣe 'pi dṛ (KA)

{1,157} evaṃ codanālakṣaṇatvam upapādyā bhāṣyakāreṇopasaṃhṛtam tasmāc codanālakṣaṇaḥ śreyaskaraḥ iti. atra ca yathāsūtram eva nigantavye śreyaskarapadaprayoge 'bhiprāyam āha -- **dharmā** iti. dharmapadārtham eva vyākhyātum śreyaskaraśabdaḥ prayuktaḥ. tatprayoge hi codyaparihārakrameṇa śreyaskaro dharmā ity āveditam bhavatīti || 190 ||

atra bhāṣyakāreṇa evaṃ tarhi śreyaskaro jijñāsitavyaḥ iti paricodanāpūrvam uktaṃ ya eva śreyaskaraḥ sa eva dharmāśabdenocyate iti. tatra kasyānena prakāreṇa dharmatokteti na jñāyate. atas tadvivekārtham āha -- **śreya** iti. śreyaśśabdo 'yaṃ puruṣaprītau prasiddhaḥ. tatkāraṇāni ca dravyaguṇakarmāṇi codanāsāmarthyād avagamante. atas teṣv eva śreyaskaratayā dharmatā bhāṣyakāreṇokteti || 191 ||

atrāparam bhāṣyam - yo hi yāgam anuṣṭhāti tam dhārmika iti samācaksate iti. tasyārthaḥ -- śreyaskaro dharmāḥ yatkāraṇam codanāvadhāritāśreyaskaratvayāgādīkartaḥ dhārmikaśabdaṃ laukikā upacaranti. tad evaṃ upapadyate yadi yāgādir dharmāḥ, yo hi dharmāṃ carati sa dhārmikaḥ. ato yāgāder dharmatvam. ata eva hi taccaritari dhārmikapadaprayogo ghaṭate, nānyatheti. tad ayuktam. nāvaśyam ayam prayogo yāgādīnām eva dharmatām gamayati, nṛguṇāpūrvādidharmatvenāpy asyopapatteḥ. yāgādīkāry eva hy apūrvādy api karoti. tat kuto 'yaṃ vivekaḥ yāgacāraṇād ayam dhārmikaḥ nāpūrvādicāraṇād iti, ata āha -- **anyad** iti. ayam abhiprāyaḥ -- satyam, yāgādyanuṣṭhāpūrvāsiddhir iti na tu tadyāgādīsādhyam apūrvam prayoktṛbhir nirdīśyate. śaktirūpatvāt tasya. śakteś {1,158}cātīndriyatvāt. atas tadarśanena taccaritari dhārmikapadaprayogo na ghaṭate. tasmād yāgādīyogād eva dhārmikatvasamākhyaṇam iti niścyate.

kiṃ punar yāgādīnām svarūpam eva dharmāḥ. yady evaṃ pūrvāparavirrodhaḥ. pūrvēna tāvadukataṃ tādrūpyeṇa ca dharmatvam iti. apareṇa ca

phalāsādhana rūpeṇa tadānīm[510]yena nāsty asau |

NOTES

[510] nīm nāsīti (KA)

iti. tad api ca rūpaṃ yāgādīnām atīndriyatayā nāpūrvavat pratyakṣādirśyam yāgādisvarūpābhidhāne tv anantā[511]ekasya dharmapadasya śaktayaḥ kalpanīyā bhaveyuḥ. kathaṃ khalv ekayaiva śaktīyāṃ nānājātīyeṣu dravyaguṇakarmasu vartate. syād etat -- sakalānugataprītisādhanatvavacanād adoṣa iti. na. tasyāpy atīndriyatvād ity uktam. viśeṣaṇamātrābhidhānaprasaṅgāc ca. prītisādhanam hi nānabhidhāya prītiṃ śakyate 'bhidhātum iti saiva pūrvataram abhidheyā bhavet. evaṃ ca tanmātropakṣayīny abhidhāvīyāpāre na tadvi[512]śiṣṭābhidhānasiddhiḥ. gavādiśabdavat sāmāśabdavac ca. yatra hy akhaṇḍena śabdena viśiṣṭo bodhyate tatra viśeṣaṇam eva śabdasya vācyam iti siddham. ata eva sāmāśabdo gītimātravacano na saktāṃ gītimāheti vakṣyati. vārttikakāreṇāpy apūrvaviśiṣṭaṃ karma dharmā itī nirākurvatoḥ -

NOTES

[511] ntās tā e (GA)

[512] śeṣābhi (KHA)

karmāpūrvaviśiṣṭaṃ ced dharmā ity abhidhīyate |

viśeṣyaṃ nābhidhāṃ gacchet kṣiṇāśaktir viśeṣaṇe ||

iti. tad idaṃ phalaviśiṣṭābhidhāne 'pi samānam. syān mataṃ vidheyo dharmapadārtha iti. tan na. evaṃ sati vidher atyantapratyāsannā bhāvanaiva vidheyatayā dharmāśabdavācyatām aśnūvīta. sā hi tryamśā vidhīyate iti siddhāntaḥ. tad varam apūrvam eva dharmapadavācyam tadanvayavyatirekānuvidhānād dharmapadasya. tathā hi phalakāle 'saty api karmaṇi apūrvasattayaiva dharmavān ayam ity upacaranto dṛśyante. satsv api yāgādiṣu vaiguṇyād alabdāpūrvaniṣpattiṣu na dharmapadaṃ prayuñjānā dṛśyante. ato vaktavyo dharmapadārthaḥ.

{1,159} sa ucyate -- dharmāśabdo 'yaṃ pācakādivat sabhāga eva dhṛtisādhane vartate. dhṛtiś ca prītiparyāyaḥ. ayam ca yathopadiṣṭānugataprāśodarādīmadhye pathitaḥ prakṛtipratyayavibhāgenohitavyaḥ. tad iha dhṛtī dhṛtiḥ,[513]jmaninpratyayena ca tatsādhanam abhidhīyate. na caivamāhāravihārādaḥ prasaṅgaḥ. pañcakādivad yogarūdhyaḥyupagamāt codanālakṣaṇaśreyaskarmātrābhidhānāt. na ca yoganirapekṣā samudāyaśaktiḥ, yena viśeṣaṇamātre prasaṅgo bhavet. na ca bhāvanāyāṃ prasaṅgaḥ, tasyā atatsādhanatvād, yāgādīnām eva śreyasādhanaṭvāsya codanāpramāṇakatvāt. kevalarūdhyaḥyupagamenaivopādīdhivayasyābhidhānam eṣṭavyam. pratītisādhanaṭvāsya vihitatvāsya ca prītisādhane vihite ca dharmapadopacārāt. prāyikaṃ caivākhaṇḍasya viśeṣaṇamātrābhidhānam. asatyāṃ tu gatau sarvābhidhānam eva. tulyavac ceḥa dharmapadāt prītis tatsādhanam ca vihitam avagamyate iti kiṃ na śabdenocyate. yad etad api rūpaṃ adṛśyam iti uktam. tan na, vedād avagamāt. abhyudayasādhanaṃ yāga ity etāvad eva viditavanto 'pūrvam agaṇayitvaiva yāgādikartṣu dhārmikaśabdā upacaranto dṛśyante. atas tādrūpyamātreṇaiva te dharmā itī niścīyante. ataḥ siddham abhyudayasādhanaṃ vihitam dharmapadārtha iti. yat tūktam viguṇe prayogābhāvān na yāgādir dharmā itī. tan na. tathāvidhasyābhyudayasādhanaṭvābhāvāt tasya cādharmaṭvāt kathaṃ tatra dharmāśabdāḥ prayujyate. phalakāle tu dharmapadaprayogo 'bhyudayasādhanaḥbhiprāya eva. asti hi tat tadānīm api. śaktirūpeṇādhriyamāṇam api svarūpeṇa. yathā cāpūrvam na dharmapadavācyam tathā vakṣyate eveti || 192 ||

NOTES

[513] prītiḥ (GA)

evaṃ tāvallaulikaprayogaṇusāreṇa[514]yāgādayo dharmā ity uktam. api ca yeyaṃ paśvādiṣu dharmaphalatavprasiddhiḥ tayāpi yāgādīnām eva dharmatvam avagamyate ity āha -- **paśvādīnīti**. ayam arthaḥ -- paśvādīni tāvad dharmaphalatayā prasiddhāni. ato yasyaiva tāni[515]phalāni sa eva dharmā itī bhavati matiḥ. citrādīphalatayā caitāni śāstrād avagatānīti citrādayo dharmā itī upasaṃharati -- **tasmād** itī. na kevalaṃ loke. vede 'pi yāgādiṣv eva dharmapadaprasiddhir{1,160} itī darśayatā bhāṣyakāreṇa darśitaṃ yajñena yajñam ayajanta devāḥ. tāni dharmānīti. tad darśayati -- **dharmānīti**. asyāṃ api śrutau yajñasamānādhikaraṇo dharmāśabda itī tadvacano niścīyate itī. kathaṃ punar viliṅgo visāṅkhyāś ca dharmāśabdāḥ yajñasamānādhikaraṇatayā nirdīśyate. tatsamānādhikaraṇe hi sa dharmā itī bhavet. ekasyaiva yajñasya prakṛtatvāt, pulliṅgatvāc ca tasya, ata āha -- **liṅgeti**. samujjhitaliṅgasāṅkhyāviśeṣo dharmāśabda evātra bhāṣyakṛtā darśitaḥ. tadvyṛtasya prakṛtagrāhitvāt, anyasya cāprakaraṇān niścīyate yajñasamānādhikaraṇo dharmāśabda itī. liṅgasāṅkhyayoś ca chāndaso vyatyaya itī bhāvaḥ. ādyaś cātra yajñāśabdo yajñasādhanaḥlakṣaṇārthaḥ. itaraḥ śrutyartha itī || 194 ||

NOTES

[514] kapadpra (KHA)

[515] ni sa (KA)

evaṃ tāvad bhāsyakārānusāreṇa dharmapadārtho vyākhyātaḥ. matāntarāñḍānīm upanyasya nirasyati -- **antaḥkaraṇeti na dṛṣṭo**ntena. sāṅkhyā hy antaḥkaraṇasya manaso vṛttiviśeṣaṃ dharmam āśritāḥ. śākyās tu cittasyaiva cittāntareṇa[516]bhāvitāṃ śubhāṃ vāsānām. ārhatās tu kāryārambhakān sūksmān mūrtimataḥ pudgalān dharmam āhuḥ. pudgalaśabdā tv ārhatais teṣv eva paribhāṣitaḥ. vaiśeṣikās tv ātmano viśeṣaguṇā dharmā iti pratipannāḥ. mīmāṃsakaikadeśinas tv apūrvajanmany eva dharmāśabdā upacaranti. varṇitā ca teṣāṃ abhiprāyaḥ. apūrvajanmanīti cāpūrvaśabdanirvacanam. na pūrvaṃ janmāsyety arthaḥ. tad dhi na karmaṇaḥ pūrvaṃ jāyata eva, kṛte karmaṇi tanniṣpatteḥ. eteṣu sarveṣu ca loke dharmāśabdaprayogo na dṛṣṭaḥ. laukikaś ca prayogaḥ śabdād arthāvadhāreṇa mūlam. ato na te dharmāḥ. kathaṃ punar antaḥkaraṇavṛtter dharmatvaṃ nirākriyate. mīmāṃsakair api taddharmatvaṃ iṣyate eva. yāgādyanīkṣaṇādisaṅkalpānām mānasānām eva dharmatvābhyupagamāt. {1,161}naivam. na mānasāḥ saṅkalpāḥ, ātmakarṭṛkatvād upaniṣatsu tathā darśanāt. śrūyate hi -- ya ātmā apahatapāpmā virajo vimṛtyur viśoko vijighatso 'pipāsaḥ satyakāmaḥ satyasaṅkalpaḥ iti. tathā sa yadi pitṛlokakāmo bhavati saṅkalpād evāsyā pītarāḥ samuttiṣṭhantīti. kṛdyogalakṣaṇā kartari ṣaṣṭhī ātmakarṭṛkatām saṅkalpasya darśayatīti na manovṛtter dharmatvaṃ. cittānām ca vāsyavāsakabhāvānupapattiḥ kṣaṇikāyugapadbhuvāṃ vijñānavāde 'bhīdhāsyate eva. tad upekṣyaiva tāvat prayogābhāvān na cittavāsānā dharmā ity uktam. puṇyāḥ pudgalā ity adyaṇavaḥ, na teṣu dharmāśabdaprayogo loke dṛṣṭaḥ. athānye te, tarhi pramāṇābhāvāt kutaḥ setsyanti. kutaḥ tarāṃ ca teṣu dharmāśabdaprayogo 'labdhasadbhāveṣu. puṃguṇas tu nityo vā vaibhāvādivat, kāryo vā sukhādivat. nityatve anuṣṭhānavaiarthyam. kāryaṃ tu nāpūrvādyanyatamam ātmasamavāyinaṃ guṇabhedam upalabhāmahe. apūrvam tu yathā na dharmas tathoktam eva. aprayogād iti vakṣyati ca. yad api ca karṭṛphaladāyātmaḥ saṃyogajo dṛṣṭaḥ kāryavirodhīti dharmasya lakṣaṇam uktam, tad ayuktam. adharmasādhāraṇyāt, smṛtihetusaṃskārasādhāraṇyāc ca. tayor apy evamlakṣaṇakatvena dharmatvaprasaṅgāt. karṭṛphaladāyīti cāvāpakaḥ. śrāddhe tv akarṭṛnām pitṛādīnām tṛptiphalaśruteḥ. vaiśvānaryāś ca pitṛkarṭṛkāyā eva putragāmi phalam iti vaḥ siddhāntaḥ. vaiśvānaram dvādaśakapālam nirvapet putre jāte iti hi vidhāya āmnāyate yasmin jāta eṭām iṣṭīm nirvapati pūta eva sa tejasvyannāda indriyāvī paśumān bhavātīti. śāstraphalam prayoktari (3.7.18) ity utsargataḥ prāptapitṛgāmitā putragāmi phalaśrutyāpodyate. ataḥ siddham nāntaḥkaraṇavṛttyādayo dharmā iti. nanu śreyassādhane tāvad dharmapadaprayogo bhavadbhir apīṣyate. ete ca śreyassādhanā ity kathaṃ teṣu dharmāśabdaprayogo na dṛṣṭa ity ucyate. ata āha -- **na ceti**. na tāvad eṣāṃ phalāsādhanatā pratyakṣādigamyā, atīndriyatvāt. na ca codanāgamyā, yāgādīnām eva tayā phalāsādhanatāvagater iti || 196 ||

NOTES

[516] ṇa śu (KA)

{1,162}āha -- astv antaḥkaraṇavṛttyādayo na śreyassādhanatayāvagamyanta ity na dharmā ity. apūrvam tu prītisādhanam eva, atikrānte karmaṇi tata eva phalāsiddheḥ. yāgāsādhanavādinō 'pi hi apūrvam kṛtveti vyācakṣaṇā apūrvasiddhim antarbhāvayanti. parair apy uktam -- ārambhāt svargaḥ karmaṇā cārambhaḥ iti. ārambha ity apūrvam eva samācakṣate. sa hy ārabhyate. ato 'pūrvam dharmā ity eva nyāyāṃ manyante, ata āha -- **na ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- kim idam apūrvam nāma. yadi tāvat karmaśaktiḥ phalaśaktir vā, nāsau sādhanam sādhyam vā. śakter akāratvāt, puruṣābhilaṣitaphalānuṣaṅgikatayā siddhatvāc ca. yadi vastvantaram evāpūrvam ucyate, tad apy ayuktam. tasya sādhyasādhanayor anyatararūpānanupraveśitayā pratyetum aśakteḥ. na hi tat svargasya sādhanam yāgasya ca sādhyam śabdād avagacchāmaḥ. nānyataḥ pramāṇāt, tadavedyatvābhyupagamāt. ata eva na śabdāt, pramāṇāntarāgocare vyutpattyābhāvāt. apadārthasya cāvākyaviśayatvāt. ataḥ sādhyasādhanabhāvād anyathāpi[517]pramāṇāntareṇa na vastvantarabhūtam apūrvam śakyāvagamam. etadrūpadvayarahitasya[518]tasya rūpāntareṇa darśayitum aśakyatvād iti || 197 ||

NOTES

[517] prakārānta (KA)

[518] sya rū (GA)

api ca yady apūrvam yāgasya sādhyam svargasya ca sādhanam iṣyate, tataḥ śrutahānir aśrutakalpanā cety āha -- **śrutasādhaneti**. tādrūpyam tena bhāvanā ca vākyārthaḥ. sā ca sādhyasādhanāpekṣiṇī yathā svargayāgāv eva grhṇāti tathā bhāvārthādhikaraṇe vakṣyate. ihāpi ca bhāvanāpañjaraprakaraṇe. atas tat tāvad dheyam aśrutam ca. atīndriyasyāvastuno gaganakusumādisannibhasya sādhyasādhanatvaṃ kalpanīyam ity aśrutakalpaneti. anyatararūpānabhyupagame nissvabhāvāsyābhāva eva bhaved ityabhiprāyeṇāha --

vyatireke tv arūpateti || 198 ||

{1,163} idaṃ ca praudhipradarśanārtham uktam. na tv etadrūpadvayarahitasya dharmāśabdavācyatopapadyata iti. ato na tattvāntaram apūrvam. kin tu phalaṃ kartum abhipravṛttasya yāgāder eva śaktimātram, paśvāder votpattāv abhipravṛttasya śaktimātram eva sūksmāvasthā apūrvam.

na tattvāntaram. na ca karmaśaktir eva phalasādhanam, karmāv āntaravyāpāratvāt. na cāvāntaravyāpāravayavadhirakāraṇatām āpādayati, kāśṭhādīnām jvalanādīvyāpāravayavadhāne tatprasāṅgāt. ataḥ karmaiva śaktam phalasādhanam na śaktir iti śāstrād avagamyamāne katham śakter dharmapadavācyatetyabhiprāyeṇāha -- **tasmād** iti || 199 ||

itaś ca phalasādhanaśaktir na dharmā ity āha -- **śaktaya** iti. asyārthaḥ -- bhāvaśaktayaḥ khalu sādhanāśabdair eva yogyatāśaktisāmartyādibhir dṛṣṭābhīdhanāḥ na viśeṣato bhāvaśabdair upākhyāyante. dharmāśabdā tu viśeṣato bhāvaśabdaḥ. anyatraivaṅ jātyake 'prayogāt. na hi laukikānām dravyādīnām śaktayo dharmapadenopākhyāyante. ato na yāgādīnām śaktayo dharmapadenopākhyāyanta iti siddham iti || 200 ||

atrāparam arthapadavyākhyānārtham bhāṣyam -- ubhayam iha codanayā lakṣyate artho 'narthāś ca. ko 'rthaḥ, yo niḥśreyasāya jyotiṣtomādiḥ. ko 'narthāḥ, yaḥ pratyavāyāya śyeno vajra iṣur ityevamādiḥ. tatrānartho dharmā ukto mā bhūd ityevamartham arthagrahaṇam iti. asya kilāyam arthaḥ -- yadi codanālakṣaṇo dharmā ity etāvad ucyeta, ato 'narthasya codanālakṣaṇasya śyenāder dharmatā bhavet. anarthaś cāsau pratyavāyakaravena. atas tannivṛttyartho 'rthāśabda iti. tad etad ākṣipati -- **purastād** iti. asyārthaḥ -- ekāṅgavikalāḥ hi pratyudāharaṇam bhavati.[519] na dvyaṅgavikalām. tad yad eva codanālakṣaṇapadena na vyāvartayitum iṣṭam, tadarthagrahaṇena vyāvartanīyam. anarthaś ca codanālakṣaṇapadena vyāvartitaḥ. vidhāyakasya vākyasya codanātvāt. tena cānarthahetoḥ hiṃsāyā alakṣyamānatvāt. prānaviyogaphalo hi vyāpāro hiṃsā. sā ca na hiṃsād iti śrutyā niṣiddhety anarthaḥ. sa ca niṣedhalakṣitaḥ na tu codanālakṣita iti codanālakṣaṇapadenaiva tadvyāvṛttisiddher anarthakam arthapadam iti. purastād iti. codaneti kriyāyāḥ pravartakam vacanam ity atrety arthaḥ || 201 ||

NOTES

[519] ti. tad ya (GA)

syād etat -- śyenādayo 'tra bhāṣyakāreṇa pratyudāhṛtāḥ, te ca codanālakṣaṇā eveti. tad ayuktam. yadi nāma śyenādayaś codanālakṣaṇāḥ, na tv arthapadena vyāvartayitum śakyante. niṣedhapramāṇakatvād anarthatvasya. teṣāṃ ca vidhivīṣayānām niṣedhāgocaravād ity abhiprāyeṇāha -- **codaneti**. tad iha yo 'nartho hiṃsā nāsau codanālakṣaṇā, niṣedhalakṣaṇatvāt. ye ca codanālakṣaṇāḥ śyenādayaḥ, na te 'narthā ity ubhayatahpāsā rajjur iti || 202 ||

syād etat -- yadi nāma niṣedhapramāṇakam anarthatvam na. evam api śyenādaḥ na sambhavati, vidhivīṣayānām api niṣedhaviṣayatvasambhavadatirātra iva ṣoḍaśinaḥ. ata āha -- **yady apīti**. ayam abhiprāyaḥ -- na tāvad vidhyavaruddhe viṣaye niṣedhaḥ sambhavati. yady api kvacid bhavati, tathāpi na tādrīśān niṣedhād anarthatvam vijñāyate. kevalo hi niṣedho 'narthatvam āpādayati, na vidhisahitaḥ yathodāhṛta eva ṣoḍaśini. na hy asāv anarthaḥ, anuṣṭhānavikalpamātrārthatvān niṣedhasya, ubhayathāpi kratuphalasampado 'viśeṣāt.[520] ato yadi nāma śyeno niṣidhyeta naivam apy abhicāravidhinā vihito 'narthatvam pratipadyate. kevalaniṣedhagocarā eva kalañjabhākṣaṇādayo 'narthāḥ, pratyavāyāhetutvāt.

NOTES

[520] t yadi (KA)

{1,165} kiṃ punas teṣāṃ pratyavāyāhetutve pramāṇam. yadi niṣedhaḥ, tad ayuktam. nañarthaparyavasāya eva hi niṣedhavidhir na niṣedhyasānarthatām āpādayitum kṣamaḥ. tāvataiva niṣedhavidhyarthasiddheḥ. niṣidhyamānakriyākartur eva niṣedhavidhiṣv adhikāraḥ. tasyāṃ ca rāgādīnā pravṛttaḥ pumān adhikārī labdha eveti nādhikāryantarāpekṣā. evaṅ ca na tadviśeṣaṇe 'pi. adhikārī hi nānavacchinno viśeṣaṇena boddhum śakyata iti tadviśeṣaṇāpekṣā. tatra svargaputrādīśrutīṣu kāmādhikāreṣu kāmyaparyantatā siddhā. jīvanabhedanādīśrutīṣu nimittādhikāreṣu nimittaparyantateti mīmāṃsākṛtadhiyo dhīrā vibhajante. niṣedhādhikāreṣu na tāvat pratyavāyaparīhāraḥ sādhyatayā śrutaḥ. na ca piṇḍapitṛyajñavat kalpayitum śakyate. adhikārīlābhāt. uktaḥ hi -- niṣidhyamānakriyākartur evādhikāraḥ iti. kiṃ punas tatra viśeṣaṇam. bhakṣayati eva. nanv asau viṣayaviśeṣaṇam. satyam, viṣayasyaiva viśeṣaṇam gale pātikayā bhakṣayati adhikārīviśeṣaṇam ākhyāyate. yatra khalu nañarthe puruṣo niyujyate sa viṣayaḥ. na cāsau bhakṣayatinānavacchinno boddhum śakyata iti tadviśeṣaṇatayaiva paryupayuktasya bhakṣayater balād adhikārīviśeṣaṇatā sampatsyate. eṣā hi tatra vacanavyaktiḥ yo bhakṣayet sa neti. evaṅ ca sampannam ubhayaṃ yaś ca viṣayo nañarthaḥ yaś ca bhakṣayati pravṛtto 'dhikārīti nādhikāryantarāpekṣāyāṃ pramāṇam asti. na ca kiñcid adhikāre hetutayā sambaddham sādhyatayā sambadhyate. niyogāsiddhināntarīyatvāt phalāsiddheḥ. itarathā sādhyadvayāpatteḥ. evaṃ sarvatra. kim idānīm pratyavāyakarāṇi. niṣiddhāni mahāpātakopapātakādīni tathā nāma. na tu śrutiparatantrāṇām aśabdārthakalpanā mīmāṃsakānām. kim iti tarhi niṣiddham na kriyate, vihitaṃ vā kim iti kriyate. vihitatvād iti cet, samānam idaṃ niṣiddhāyāṃ kriyāyām. tad api niṣiddhatvād eva na kriyate. na hi vidhiniṣedhābhyām anyad asti nāma hetvantaram

vaidikeṣu pravṛttinivṛttyoḥ. tasmān na kiñcinniṣiddhānām pratyavāyakaratve pramāṇam paśyāmaḥ. kas tarhi duḥkhaheṭuḥ. kiṃ no viditena kāraṇena. asti tāvad duḥkhaheṭuḥ tad eva hi nas tatra pramāṇam.

atrābhidhīyate -- niṣedhaśrutāv arthāpattir eva niṣiddhānām pratyavāyakaratve pramāṇam vidhiśrutāv iva vihitānām abhyudayahetutve. tathā vyutpatteḥ. yathā {1,166} khalv ayaṃ pravartito 'py anapekṣitayogakṣemo na pravartate, evaṃ vārito 'pi na tāvac cikīrṣitān nivartate yāvad duḥkhaheṭur ayam iti na pratipadyate. eṣa hy āsambhavād duḥkhaheṭum eva trividham ahāśid iti niṣedhaśrāvī duḥkhaheṭur ayam niṣedhaviṣaya iti pratipadyate. yat tv adhiḥkārīlābhe na kalpanābījam iti. tan na. hitāhitapṛāptiparihārārthina eva sarvatrādhikārāt. nityādhikāreṣv apy upāttaduritaḥkṣayākaraṇanimittapratyavāyaparihārārthina eva sarvatrādhikārasamarthanāt. yā tu viṣayaviṣeṣaṇatā niṣedhagocarānām kriyānām uktā, sāpy ayuktā. bhāvārthaviṣayatvād vidheḥ. jānarthasābhāvārthbhūtasāyāvidhiviṣayatvāt. atyantānupākhyeyanañarthavādinām ca sutarām avidhiviṣayatvam tadarthasya. ato nātra vidhyarthah sampādyatayāvagamyate. kin tv anāgatānutiṣṭhāsītābhāvavirodha[521] jphala evātra nañ. eṣā cātra vacanavyaktiḥ yad dhanyāt tan neti. vakṣyati ca -- bhāvavārikā nañ vṛttir iti. ato yeṣām eva nātyantam avastvātmā nañarthah, teṣām eva tāvat tadartho 'bhidhīyate iti yuktam abhidhātum iti. api ca yad etad viṣayaviṣeṣaṇatayopayuktasya punaradhikāriṣeṣaṇatvakalpanam, tad api na caturaśram iva manyāmahe. viṣayaviṣeṣaṇam hi sarvam apūrvavat sādhyatayāgnīṣomīyasauryādiṣu samadhigacchanto dṛśyante evaṃ yāgam kuryād iti. adhiḥkāriviṣeṣaṇam tu siddham yat svargakāmajīvanabhedanādīmān iti. tat katham eka eva bhakṣayatiḥ siddhasādhyabhāvam anubhavatīti sambhāvayāmaḥ. nirdoṣās ca niṣedhādhikārā iti lokaśāstraviruddham abhidhīyamānam nāstikyam evāpādayati. duḥkhotpattau kiṃ no viditena kāraṇeneti[522] nissaraṇopāyamātram. naivaṃvidhenottareṇa śiṣyānām bhrāntir ādhātum ucitā. na tāvad ahetukāni duḥkhāni, abhūtvā bhavanāt. na vihitahetukāni.[523] teṣām śrutāśrutānekavidhābhuyodayahetuvāt. na cāvihitāpṛātiṣiddhahetukāni, teṣām api varjanīyatvāpatteḥ. ko[524] hi prekṣāvān duḥkhaheṭum na pariharati. pāriṣeṣyān niṣiddhānām eva duḥkhaheṭutvam āstheyam. katham tadapramāṇam abhidhīyate. pāriṣeṣyam pramāṇam astu[525] na śāstram iti cet. evañjātyakeṣv anumānasyāpravṛtteḥ. aśrutaphalānām ca vihitānām api nityānām hetutvasambhavān na pāriṣeṣyālābhaḥ. tasmāt śābdapramāṇam eva niṣiddhānām pratyavāyakaravām yathāsmābhir uktam.

NOTES

[521] dhi

[522] ssāraṇamātram

[523] vihitāni

[524] yo (KA)

[525] tra (GA)

{1,167} yas tu vadati -- brāhmaṇahananādiṣu niṣedhādhikāreṣu hy arthavāadopāttā yātanāviṣeṣāḥ taṃ śatena yātayād ityādayaḥ sādhyatayā śrūyante. taiś ca militaiva niṣidhyamānakriyādhikāriṇam viśiṇaṣṭi. ataḥ saṃvalitādhikāra evāyam, śatādiyātanāparihārakāmo hananābhipravṛtto na kuryād iti. dṛṣṭam cārthavāadopāttam adhiḥkāriviṣeṣaṇam rātrisatre. tad ihādhikārihetvapekṣyām agrhyamāṇe viṣeṣe tad api hetutayā svikriyate iti. tad ayuktam. agrhyamāṇe viṣeṣa evaṃ nāma. na ceha tadagrahaṇam. svapadavākyāntaropāttayor mahāviṣeṣāt. rātrisatre hi phalāntarāśravaṇād arthavāadopāttapṛātiṣṭhābrahmavarcasādīnām cāgrhyamāṇaviṣeṣānām ca yugapadupasthānāt sarvārthavāadopāttaphalārthina evādhikāra iti yuktam kalpayitum.[526] evaṃ jāteṣṭāv api samastārthavāadopāttapūṭādiviṣeṣānām agrhyamāṇaviṣeṣatvāt putrajanmanaś cādhiḥkāriviṣeṣaṇānurūpeṇāśrayaṇād yugapad eva sarvaviṣeṣaṇaviśiṣṭo 'dhikārīti kathyate. iha tu na kalañjam bhakṣayed iti samānapadopāto bhakṣayatir adhiḥkāriviṣeṣaṇatayāvagata iti nādhikārihetvantarāpekṣā. evaṃ brāhmaṇahananādiṣeṣeṣv apīti na kvacid ārthavādikaphalaviṣeṣaṇāpekṣā.[527] yadi tūcyate -- nañarthaviṣeṣaṇatayaiva dhātvartho 'vagato yāvadaḥkāriviṣeṣaṇatayā kalpyate, tāvadarthavāadopāttaviṣeṣaṇāny upasthītānīti viṣeṣāgrahaṇam[528] iti. na, evaṃ api viparītaviṣeṣaṇāpatteḥ. dhātvartho hi[529] yadā viṣayaviṣeṣaṇatayāvagataḥ[530] puruṣaguṇatayāvakaḥkalpyate. arthavāadopāttāni tv ananyatropayuktānīti tadviśiṣṭādhikārikalpanaiva nyāyeyeti na saṃvalitādhikārasiddhiḥ. evañ ca viṣayaviṣeṣaṇasyaiva bhakṣayater galepātikayādhikāriviṣeṣaṇatvam ity upekṣitavyam. yad api śatena yātayād ityādividhyupanibandhanam sādhyatvām ācakṣate, tad apy ayuktam. avidhiviṣayatvāt phalānām sādhyabhāvasya. vakṣyate ca tasya lipsārthalakṣaṇeti. kāmyatayaiva phalāni śrutibhir upanīyante, kiṃ atra vidhiśrutyā. ata eva rātrisatre pṛātiṣṭhākāma iti viparīnāmāśrayaṇam pṛātiṣṭhādīnām sādhyatāsiddhyartham, na tu pṛātiṣṭheyur iti vidhyāśrayaṇam iti yat kiñcid etat. ataḥ siddham niṣedhapramāṇakam anarthatvam iti || 203 ||

NOTES

[526] nam. e

[527] kṣā iti. ya

[528] ṣaṇāgra

[529] yāvadvaiṣa

[530] vakalpya (GA)

evaṃ śyenādisvarūpābhiprāyeṇa tatphalābhiprāyeṇa vā na pratyudāharaṇagrantho ghaṭata ity uktam. pūrvāparivirodhād apy ayam

agrantha ity āha -- **codaneti**. ubhayam iha codanayā lakṣyate iti śyenādīnām codanālakṣaṇatvam uktam. punaś ca katham punar asāv anarthaḥ. hiṃsā hi sā. sā ca pratiśiddheti yan niśiddhatvam ucyate, tat tena codanālakṣaṇatvapratijñānena virudhyate. vidhāyakam hi vākyam codanā. ataḥ katham tallakṣitasya vidheyasya niśiddhatvam punarabhidhīyate iti. aparam api hiṃsā hi sā. sā ca pratiśiddheti bhāṣyam, tad dūṣayati -- śyenādāv iti. yo 'yam upadiṣṭaś codanālakṣaṇaḥ śyenādir asau hiṃseti samabhivyāhāro na yujyate iti || 204 ||

katham na yujyate, ata āha -- **hiṃsā hīti**. na śyenādayo hiṃsā. phalaṃ hi teṣām hiṃsā. sā ca svarūpeṇa bhinnā. na tu ta eva hiṃseti svarūpabhedam eva darśayati -- sā hīti. abhicāro hiṃsā māraṇam iti paryāyā iti prāṇaviyojanātmikaiva hiṃsā. na tu tathā śyenādīḥ, tasyāsivaddhiṃsāyāḥ prthaktvāt. yathā hy asinā śatrau vyāpādyamāne chedanam evāsijanyam, hiṃsā nāsīḥ, evaṃ śyenādījanyamāyurbhāgyacchedanam eva hiṃsā na śyena iti na tasmin hiṃsābhidhānam upapannam iti || 205 ||

aparam api katham punar asāv anarthaḥ kartavyatayopadiśyate iti praśnapūrvakam uktam naiva śyenādayaḥ kartavyā vijñāyante, yo hi hiṃsitum icchet tasyāyam abhyupāya iti hi teṣām upadeśaḥ iti. tad api nopapannam ity āha -- **upadeśeti**. yadā hi naiva śyenādayaḥ kartavyatā vijñāyanta iti teṣām vidheyatvam apahnutam,[531] tadā katham avidheyeshv evopadeśābhidhānam teṣām upadeśa iti. vidhyupadeśaśabdayoḥ paryāyatvād iti bhāvaḥ.

NOTES

[531] ha (GA)

{1,169} syād etat -- avidheyeshv eva codanālakṣaṇatvamātreṇopadeśāvācoyuktiḥ. katham avidheyānām codanālakṣaṇatvam iti cet. kramavad iti brūmaḥ. yathā khalu adhvaryur gr̥hapatim dīkṣayitvā brahmāṇam dīkṣayati na tāvat kramo vidhīyate. yāgādivad abhāvārthībhūtasya vidhiviśayatvāt. na ca dadhyādīdravyavāt. akāratkvāt. akāratkvam cāmūrtatvāt. na ca cāruṇādiguṇavad dravyāvacchedena kāratkvam, ekaikapadārthāvacchedakatvenānupalakṣyamāṇatvād anekāśrayatvāt. na ca saṃkhādivad vidhānam, aprthakpadābhidheyatvāt. prthakpadābhidheyā hi saṃkhyā tāṃ caturbhir ādatta iti sā vidhīyetaḥ. na caivaṃ kramāḥ, pracayād avagamyatvāt. ataḥ katham vidhiviśayo bhavet. tathā vedaṃ kṛtvā vedaṃ kuryād iti padārtha eva kartavyabuddhyā gr̥hyate na tu kramāḥ. katham va atadgocaro vidhīyeta. ato 'vidheya eva kramāḥ. atha ca nācodanālakṣaṇaḥ. vidhyanumatatvāt. anumanyate hi vidhirānupūrvyam agnyādhānādībr̥hmanatarpaṇāvasānam padārthajātam ekaṃ kartavy upasaṃharan. na hy ekaḥ kartā yugapadakhilam upapādayitum alaṃ vidhivitanam. ato vidhyabhyanuñjātmāreṇa vidhānaviniyogaśūnyo 'pi kramāḥ śāstrārtha eva. evaṃ śyenādayo 'pi niyogaviśayatayāvagatāś codanālakṣaṇāḥ, na tu vidhīyante. yad dhi niyogasaṃmarthyād evopādīyate tad vidheyam iti tantre vyavahāraḥ. katham tarhi viśayabhāvaḥ.[532] yasmin arthe sthitvā puruṣo niyujyate niyukto 'smīty adhikāram budhyate sa tu viśayaḥ, na tu viśaye niyogo niyuṅkte. ātmany eva niyogāt. vākṣyati cāpūrvādhikāraṇe -- ārambhe hi puruṣo niyujyate na karmanīti. ataḥ siddham avidheyā api codanālakṣaṇāḥ śyenādaya iti. evaṃ ca ubhayam iha codanayā lakṣyate iti śyenādisvarūpābhiprāyam eva, śyenasya vidhiviśayatvena codanālakṣaṇatvāt. avidheyatvāc ca niśedhaviśayatvopapattīḥ. ato niśiddhatvābhidhānam api yuktam eva. phalārthitā hi śyenānuṣṭhāne nimittam, na vidhiḥ. tadabhiprāyeṇa ca tasya lipsārthalakṣaṇeti. aṅgaḥ hiṃsā tv aphalasādhanatvād asatyām phalapranyuktau vidhinaivānuṣṭhāpyate iti nāspadam niśedhasya. {1,170} itikartavyatā hi [533] sā. sā vidhinaivāṅgīkṛtā katham niśedhaviśayo bhavet. hiṃsāhīty api śyenādisvarūpābhiprāyam eva. prāṇaviyogaphalo hi vyāpāro hiṃsā, tathā ca śyenādīḥ ataḥ so 'pi hiṃsaiva. na ca khaṅgādaḥ prasaṅgaḥ, avyāpārarūpatvāt. na ca śyenasaṃ anantaram nidhanam nopalabhyata iti śyeno na hiṃsā, tāvatāpi tatphalatvānapāyāt. na hi khaṅgādihate vranaparipākādīnā cīrād vipadyamāne khaṅgābhigāto hiṃseti na budhyate. ata eva khāḍakādayo 'pi ghātakā itī mānavāḥ smaranti. ato hiṃsā śyeno niśiddhaś cānārthaś ca codanālakṣaṇatvena dharmo mā bhūḍ ityarthagrahaṇena vyāvartita[534] itī sarvaṃ samañjasam eveti. ata āha -- **śyenāder** iti. asyābhiprāyaḥ -- yat tāvadavidheyā api kramavaccodanālakṣaṇāḥ śyenādaya iti. tad ayuktam, dr̥ṣṭāntāsiddheḥ. na hi naḥ kramo na vidhīyate. yatraiva hi vidher anyataḥ puruṣo na pravartate tadavidheyam. apravṛttapravartakatvād vidheḥ. na ca phalād anyatra puruṣo rāgādīnā pravartate. na hy asya kramānuṣṭhāne rāgādayaḥ pravartakāḥ. vidhir eva tu niśeṣaśeṣaśeṣiviśaye prayoge ekaṃ kartāram āyodayan nānākṣiptānupūrvyaviśeṣaparigraha ātmānam labhata iti ṣoḍhāvibhaktapāñcamikapramāṇasaḥāyas tam tam ānupūrvyaviśeṣam śāstrārthatayā niyacchati ||

NOTES

[532] yavibhāgaḥ ya (GA)

[533] hiṃsā vi

[534] te (GA)

kim idānīm prayogavidhipramāṇaka eva kramāḥ. nanv asau yugapad upasaṃharati. tatra ca kramavirodhaḥ. na. kramānugūṇayaugapadyaparigrahāt. na khalv īsvaro 'pi sāṅgam pradhānam ekaṃ kṣaṇa upasaṃhartum kṣamaḥ. ata ekopakramāvasānatvam eva śeṣaśeṣiṇām prayogavidhipramāṇakam naikakṣaṇabhāvitvam. avadhṛtasvarūpānām prayogo racyate. sakramakāś ca padārthā avadhṛtā itī [535] tadvirodhiny eva yaugapadyakalpanā. yat tu asati viniyoge nāṅgatvam itī. tan na. tārtīyair eva śrutyaḍibhiḥ kiñcidvilakṣaṇarviniyogāt. api ca aviniyuktam api paśvekatvam aṅgam icchatām kim aparāddham kramaṇa, yad asāv anaṅgam ity āśritam. aupādānikam tasyāṅgatvam itī cet, yadī niyogākṣepa upādānam, nāsāv iha daṇḍavāritaḥ. atrāpi hi kramam prati vidhyākṣepo varṇita eva. abhidheyā saṃkhyā sopādānataḥ śeṣo bhavati yuktam. na tv evaṃ krama itī cet, kim atrābhidhānena.

{1,171}yad eva kiñcit kathañcid avagataṃ tad eva vidhyananyathāsiddhyā tenākṣipyate. virodhparihāras coktaḥ.[536]api ca vaṣaṭkartuḥ prathamabhakṣaḥ ityādāv ananyaparābhīdhānāvagatatvād[537]vidher nāvidheyatā sidhyati. tatraiva hi vidhīyate nānyatreti cet. tadardhajaratīyam. yat tu kartavyatā[538]buddhiviśayo neti. tan na. vedam kṛtvā vedim kuryād iti sakramapadārthakartavyatāvagamāt. niṣkṛṣyakartavyatā nāvāsīyata iti cet padārthā vā kim tadrahitāḥ kartavyatādhiyā[539]gocarīkriyante yadvidheyatāpepyante. sarvathā naḥ sakramakapadārthaviśayaivānuṣṭhānasamvit. padārthāvacchedādevāruṇādīvannākārakatvam. yat tv ekaikapadārthāvacchedakatayā nāvagamyata iti.[540]naitāvātā akāratvatvaṃ śakyate vaktum. svabhāvo hy ayaṃ kramasya yan nānāśrayatvaṃ dvitvādivat. na hi dvitvādayaḥ samkhyā ekaikatra na samavayantīti nāvacchedikā bhavanti. akāratvaṃ vā. ataḥ siddhaṃ tāvat kramo vidhīyata iti. evaṃ ca na tannidarśanenāvidheyānām eva codanālakṣaṇatvaṃ śyenādīnām. api ca yadi śyenādayo na vidhīyante, kim anyad vidheyam iti na vidmaḥ. nanv aṅgāni vidhīyanta ity uktam. rāgādībhis teṣu narāṇām apravṛttiviśayavāt. kim punas teṣu rāgādayo na pravartakāḥ. aprītyātmakatvād iti cet. samānam idaṃ sādhanēṣu. tāny api bahvāyāsasādhyāni duḥkhātmakāny eveti na naraṃ rañjayantitarām. yadi tu pṛītisādhanatvāt teṣu rāgādayaḥ pravartakā ity ucyante, aṅgeṣv api prasaṅgaḥ. ananugṛhītasya sādhanatvānupapattēḥ. aṅgajanyatvāc cānugrahasya. evaṃ cāṅgapradhānadvayasyāvidheyatvād aviśayo vidhir āpadyate. api ca vidhiviśayāḥ śyenādayo na vidhīyanta iti duradhigamam. vidhiviśayam eva vidheyavido vidheyam manyante. avidheyasya vidhiviśayabhāvānupapattēḥ. nanv etāvad eva[541]vidhiviśayatvaṃ yat tatra vidhir avagamyate. na punas tasya[542]kartavyatā. yathāhuḥ -- kartavyatāviśayo hi niyogo na tat kartavyatām āheti. kā punaḥ kartavyatā. yāgādayaḥ. eṣaiva hi niyogasya kartavyatā yadyāgānuṣṭhānam. tatprakārās cetikartavyatāḥ prayājādayaḥ. yady evaṃ kena rūpeṇa yāgādiṣu vidhir avagamyate. yadi yāgaṃ kuryād iti, nanv iyam evāsau kartavyateti katham na {1,172} yāgādīnām kartavyatām āhety ucyate. nanv ātmany eva pravartayatīty uktam. satyam. na tu yāgātireki kiñcit kāryam kāryatāvāvagamyate iti vidhivivarāṇe vakṣyāmaḥ. ato vidheyāḥ śyenādayaḥ priyam, asya bhrāṭṛvyavadhasya sādhanānīti nānarthatayā pratyudāharaṇam arhanīti. yad api teṣv eva hīmsāśabdo mukhya ity uktam, tad ayuktam. abhicāraparyāyo hi hīmsāśabdaḥ. sā ca hīmsā phalaṃ śyenasya abhicāraṇaṃ yajeteti hi śrūyate. na tu śyenādaya evābhicārāḥ. khādakādiṣu ghātakādīpadaprayogo gaunaḥ. na ceha gaunahiṃsāpadāśrayaṇe kiñcit kāraṇam. śyenasābde[543]tu phalalakṣaṇākāraṇam vakṣyāmaḥ. tasmāt sūktam avidheye śyenādayo na kiñcid vidheyam iti || 206 ||

NOTES

- [535] tadaviro (KHA)
[536] atrāpi (GA)
[537] tvād nāvi
[538] tāvi
[539] yo (KA)
[540] ti tan na nai (GA)
[541] vādvayasya vidhiviśayatvāt yat (KA)
[542] sya kartavyatāviśayo (GA)
[543] bdena tu (GA)
-

evaṃ tāvadupapattitāḥ śyenādīnām vidheyatvam uktam. idānīm etat parityāge siddhāntahānir apīty āha -- **sarvatreti hāntena**. jānāty evāsau mayaitat kartavyam iti, upāyaṃ tu na vedetyādayo sarvatra bhāṣyakārānusāreṇaivāṃśadvayagāmī vidhir avagamyate. tad iha śyenādyavidheyapakṣe bādhyata iti. ayaṃ cāparaḥ śyenādīnām avidheyatve doṣa ity āha -- **ye ceti syurantena**. nanu[544]yathā jyotiṣṭomādayo na vidhīyante evaṃ na niśidhyante te 'pīti.[545]kasmād dharmatā na bhavaty ata āha -- **himseti**. yady api jyotiṣṭomādayo na svarūpeṇa hīmsā, tathāpy agniṣṭomīyādīpaśuhīmsā teṣāṃ sādhanam. sā cāṃśadvayagāmīny api niśiddhety uktam. ato niśiddhāṅgatvena pratyavāyahetutvād adharmatā jyotiṣṭomādīnām iti. api cāṃśadvayāvidhāne tadutkhātir evety āha -- **na ceti**. vidher ayaṃ mahimā yat svabhāvasādhyo yāgaḥ phalāṅgaḥ, tathā vakṣyati jaiminiḥ karmāṇy api phalārthatvāt (3.1.4) iti. tathetikartavyatāpi yat phalāsādhanāṅgam asāv api vidhimahimnaiva. sā vihitā satī puruṣārthātmakasādhyasambandhamīhamānā phalavatkratvaṅgabhāvam anubhavatīti phalavatsannidhāv aphalaṃ tadaṅgam iti {1,173}vakṣyate. avidhīyamānasya yāgasyāgneyādeḥ pradhānasyāṅgasya vā prayājāder yathākramam na phalāṅgatā tatsādhanāṅgatā vāpi sidhyatīti || 208 ||

NOTES

- [544] nu ye jyo
[545] ta (KA)
-

syād etat -- sādhanatvena vihitā api na sādhyatayā vidhīyanta ity avidheyā ity ucyante. ata evāha -- naiva śyenādayaḥ kartavyā vijñāyante iti. naiva sādhyatayā vidhīyanta iti yāvad ity ata āha -- **sādhanatveneti**. vidhānam hy anarthatvaparipanthi tad yathātathā vā vihitasya na sambhavati. ataḥ kim avāntarabhedāśrayaṇeneti. anvāruhya cedam asmābhir ucyate. na tu sādhyatayā vidhānam sambhavati, svayam eva sādhye puruṣāṅgam pravṛtṭēḥ. tad etad āha -- **sādhyatveneti**. sarvaṃ yāgadānāpopavāsādīṣṭasādhanatayaiva vidhīyata iti bhāvaḥ || 209 ||

ato na śyenādinivṛttir arthaśabdasya prayojanam ity anyathā varṇanīyam ity āha **teneti**. prayojanavarṇanām pratijñāya tad upoddhātam eva tāvad bhāṣyakārābhīprāyam āha -- **pravṛttau veti**. pravartikā nivartikā cobhaya[546]api codaneti bhāṣyakārasya hṛdaye lakṣaṇam vyavasthitam codanāyāḥ. ato niṣedhacodanālakṣaṇānām dharmatvaṃ nivartayitum arthaśabda ity abhiprāya iti. katham tarhi pravartakam vākyam codaneti bhāṣyam ata āha -- **pravartaka** iti. pravartakagrahaṇam pradarśanārtham ity artha iti || 211 ||

NOTES

[546] yam api (GA)

udāharaṇārthatve kāraṇam āha -- **tātparye hīti**. pūrvāparasaṅgato hi grantho vyākhyeyaḥ. yady api pravartakaikapara eva pūrvagrantho bhavet, arthaśabdasyeyam {1,174} vyākhyā codanālakṣaṇānarthanivṛttyartho 'rthaśabda ityevamātmikā nopapadyate. anarthānām[547]pravartakavākyalakṣita nāmacodanālakṣaṇatvāpatter iti bhāvaḥ. arthaśabdasaḥitasya[548]vā codanāpadasyārtho vyākhyātaḥ.[549]artho hi pravartakavākyalakṣaṇa evetyabhiprāyēnāha -- **arthagrahaṇeti** || 212 ||

NOTES

[547] nām apra

[548] bdasyāhi

[549] khyeyaḥ a (KA)

athavā dharmapramāṇam atra sūtrakāreṇa sūtritām dharmasya pravartakam eva vākyam pramāṇam iti. tac codanālakṣaṇam eva bhāṣyakāreṇa varṇitam ity āha -- **dharmeti**. yadā cobhaya api codaneti sthitam tadā vidhicodanābhyas tāvad vidheyānām jyotiṣtomāḍinām arthatvenāvadhāraṇam bhavati. niṣedhacodanābhyas ca niṣedhyānām brahmahatyāḍinām anarthatvena nirṇayaḥ. ubhaya ubhābhyām arthānarthatve lakṣite iti yāvat. tad etad āha -- **evam satīti**. yena ca vidhipramāṇakam arthatvam, tena tallakṣitānām jyotiṣtomāḍinām atrārthagrahaṇena dharmatvam uktam ity āha -- **teneti** || 214 ||

vidheyārthatdharmatve cokte viparītānām adharmatvam arthasiddhatvān na sūtrakāreṇa sūtritām ity āha -- **niṣedhyānām** iti. evam udgrantham eva bhāṣyakārābhīprāyam uktvā tadanusāreṇobhayaṃ ityādi bhāṣyam yojayati -- **tasmād** iti. yasmād evam bhāṣyakārābhīprāyaḥ, tasmād ubhayaṃ ihetyādigranthe vidheyapraṭiṣedhyayor yathākramam yāgādibrahmahatyādivargayor nidarśanam kāryam ity arthaḥ. yadi brahmahatyādivargasyānarthatayā nidarśanam katham tarhi śyenādyupanyāsaḥ. te hi vidheyāḥ. tata eva ceṣṭasādhanāḥ. mahat khalv idam iṣṭam yaḥ śatruvadhaḥ. na hi tādrīṣi{1,175}svarge 'pi narānām tṛptiḥ sambhavati yādṛīṣi śāśruvade. atah katham te 'narthatayodāhriyante, ata āha -- **śyenāḍinām** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yathāvagatam āyusmatām na svarūpeṇa śyenādayo 'narthā iti. bhāṣyakāreṇāpi na tatsvarūpam anarthatayodāhṛtam. kin tu yat teṣām phalam himsātmakam āyurbhāgyavicchedaḥ, so 'pi vihito niṣiddhaś ca. svayaṃ vihitatvād arthātmako 'py anarthānubandhīti tad idam anarthatvam śyena upacaritam, kāraṇe kāryopacārāt. śyenaśabda eva vā tatphala upacaritaḥ kārye kāraṇopacārād iti bhāvaḥ. kim punarupacārāśrayaṇe kāraṇam ata āha -- **pratiśiddheti**. bhāṣyakārānusāreṇaivedam upacārāśrayaṇam. evam hi bhāṣyakāro vadati -- **pratiśiddhā hi seti**. na hi śyenādisvarūpābhīprāyam pratiśiddhā hītidam upapadyate. tatas tatphalābhīprāya eva śyenādyupanyāsa ity bhāṣyakṛtā sphuṭīkṛtam iti || 217 ||

idam cāparam liṅgadarśanam ity āha -- **himsā hīti**. katham punar asāv anarthāḥ ity uktvā yad uktam himsā hi seti, tato 'vagamyate na śyenādisvarūpamātram anarthatayā vivakṣitam iti. varṇitam idam ākṣepakāle na svarūpeṇa śyeno himseti. ato himsā hīty atra bhāṣyakāreṇaitat sphuṭīkṛtam. tathā śyenenābhīcaran yajeteti hi samāmananti nābhīcaritavyam ity ante vakṣyate. atrāpy abhīcārasyaiva śyenaphalasya niṣedham darśayann anarthatām sphuṭīkarīṣyātīti. śyenādisvarūpābhīprāye tu granthe sarvo 'yam uttaragranthe na saṅgacchata ity āha -- **śyenāḍinām** iti || 218 ||

tatra pratiśiddhā hīty etad tāvad anupapannam ity āha -- **vihitatvād** iti. vihitaḥ himsāsādhanatayā śyenādayaḥ. na teṣu praṭiṣedho 'vakāśam{1,176}labhata ityākṣepe varṇitam evaitat pradarśanārtham uktam. anye 'py ākṣepoktā evānupapattiprakāra anusandheyā iti. evam tāvad vidhiniṣedhātmikā codanetyāśrityobhayaṃ ityādigrantho vyākhyātaḥ. idānīm pravartikā codanety atrāpi pakṣe śakyata eva bhāṣyam vyākhyātam ity āha -- **yadeti**. ubhayaṃ vidhāyikayā codanayā lakṣyate sādhyam sādhanam cety arthaḥ. katham punaḥ sādhyasādhanātmakam ubhayaṃ codanayā lakṣyate. na hi sādhyam vidhīyate, svayaṃ eva hi tatra puruṣāḥ pravartante, ata āha -- **sādhyeti ubhaya** antena. ayam abhiprāyaḥ -- satyam. sādhyasādhanāṅgocaram eva vidheḥ pravartanam. tathāpi vidhipramāṇakam eva svargayāgādīnām sādhyasādhanasambandha ity autpattikasūtre (1.1.5) vakṣyate. yathā yāgādīnām sādhanabhāvaś codanālakṣaṇaḥ, evam svargādīnām yāgādīsādhyatvāvatir apīti tena rūpeṇa te 'pi codanālakṣaṇā bhavanty eva, yady api teṣu svayaṃ pravṛttaḥ puruṣo na codanayā pravartyata iti. yadi sādhyasādhanābhīprāyam ubhayatvam, tarhi artho 'narthā ity kena sambadhyate, ata āha -- **dvidvidham** iti. ayam arthaḥ -- phalāsādhanātmakam ubhayaṃ codanālakṣaṇam ity uktam. tatredam ucyate phalam arthānarthātmakatvena dvidvidham kratūnām iti || 220 ||

phaladvaidhye kāraṇam āha -- **svargādīti himsādyantena**. tatrobhayātmake phale svargādīphalam tāvat jyotiṣṭomādīnām anatikrāntapraṭiṣedhenaivāvāpyate. tan na niṣiddham iti yāvat. śyenādīphalam tu himsādyatikrāntapraṭiṣedhenaivāvāpyate. atas tatsadasadbhāvākāritā phalārthānarthavivekaḥ. asmimś ca vyākhyāne ko 'rthaḥ ityādi bhāṣyam evaṃ vyākhyeyam arthātmakaphalasyāpi yat sādhanam so 'py artha iti. antarmīyāit pradarsītam ko 'rthaḥ yo niḥśreyasāya jyotiṣṭomādir iti. etad uktam bhavati -- arthātmakaphalasya sādhanasya jyotiṣṭomāder dharmatvam vaktum arthapadam prayuktam iti. tad uktam -

{1,177} tasyāpi sādhanam yat tadartha evābhidhīyate |
vaktum tasyaiva dharmatvam uktam arthaviśeṣaṇam ||

iti. ko 'nartha iti tu śyenādīphalaparō lakṣaṇayā śyenādīpadaprayogaḥ, tasya cārthād adharmatvam uktam iti veditavyam iti. nanu śyenādīvidhisāmarthyād eva śyenādīphalam āsādyamānam katham praṭiṣedhātikrameṇāvāpyata ity ucyate, ata āha -- **śāstrāntareti**. ayam abhiprāyaḥ -- satyam śyenacodanālakṣaṇam tatphalam, tad uddīśya tadvidhānāt. kvacit kiñcid vidhīyate iti vidheḥ svarūpaṃ, tatra vidheyam ivoddeśyam api vidhir vigāhata eva. yat tu na himsāyād iti śāstrāntaram, tannirīkṣaṇena śyenādīphalasya himsāyāḥ praṭiṣiddhatvam avagamyata iti || 221 ||

nanu vidhisprṣṭe praṭiṣedho 'navakāśaḥ. saty api vā praṭiṣedhe naivaṃvidhasyānarthatvam ity uktam. tad yadi codanālakṣaṇā himsā, katham niṣiddhatvād anarthaḥ. codanālakṣaṇatve 'py avidheyatvam iti tu bhavadbhīr eva nirākṛtam. ata eva kramo vidheya ity āśritam, ata āha -- **phalāmśa** iti **vakṣyate**'ntena. ayam abhiprāyaḥ -- uktam idam asmābhiḥ kiñcid vidhātum phalam uddīśyate ity etāvati codanālakṣaṇatā. na tu phalam eva vidhīyate, bhāvanāyāḥ phalāmśe pratyayāvidhāyakatvasya vakṣyamānatvāt. vakṣyati hi -- jānāty evāsau mayaitat kartavyam iti upāyam tu na vedeti. ataḥ svayam eva kartavyeṣu puruṣāṇām pravṛtter na tadviṣayapravṛttijñāpanam vidheḥ phalam. sādhanopāyayos tv apravṛttaḥ puruṣaḥ pravartyata iti tayor vidheyatvam. krame tu na tāvat kiñcid vidhīyate. so 'pi cen na vidhīyeta, katham codanālakṣaṇo bhaviṣyati. jaiminer apy etad evābhimatam ity āha -- **jaiminir** iti. lipsayā pravṛttim lakṣayati, tayā pravṛtteḥ. arthaśabdaḥ prayojanavācī phale pravṛtīḥ prayojanalakṣaṇā na vaidhīti darśitam bhavatīti || 222 ||

{1,178} yataś cāyam sūtrabhāṣyānugataḥ siddhāntaḥ yat phalam na vidhīyate iti, tena kāraṇena na himsāyād iti praṭiṣedhaḥ śyenaphalopanipātīnyām himsāyām sāmānyato 'vataran vidhinā na nivārita iti tasyānarthatām āpādayatītyabhiprāyeṇāha -- **teneti** || 223 ||

evaṃ ca niṣedhena śyenaphalasyānarthatprāptihetutve bodhyamāne 'pi na śyenaḥ svarūpeṇānarthaḥ, tatphalam eva tu himsānartha ity āha -- **anartheti** || 224 ||

atrāparam paricodanābhāṣyam katham punar ityādi. tasyābhiprāyam āha -- **paras tv** iti. ayam abhiprāyaḥ -- so 'yam sādhanaphalayor vidheyāvidheyabhedo darśitas tam avidvān ubhayam ityādībhāṣye śyenādeś codanālakṣaṇatvābhīdhānāt[550]phalasyāpi vidheyatām manvānaḥ, athavā tryamśabhāvanāvidhānena phale jātavidheyābhīmānaḥ[551]śyenaphalasyānarthatvam ākṣiptavān. ayam ca bhāṣyārthaḥ -- katham ya kartavyatayopadiśyate so 'narthaḥ. yady api granthāt kartavyatopadeśaparyanuyogo 'vagamyate, tathāpy apauruṣeye upadeśaparyanuyogāsambhavād upadiśyamānasya katham anarthatvam ity eva paryanuyogārthaḥ. ata evoktam -- **anarthatvam ākṣipad** iti || 225 ||

NOTES

[550] nābhi (GA)
[551] nasyā (KA)

atra parihārabhāṣyam - naiva śyenādayaḥ kartavyatayā vijñāyante iti. tacchyenādikartavyatāniṣedhaparam ivopalabhyate. tac cāyuktam. śyenādīvidhānasya pūrvoktatvāt. ato bhittvā yojayati -- **naiveti**. asya śyenaphalasya himsāyā naivety etāvataiva vidheyatvam nirākāryam ity arthaḥ. kiṃ tarhi vidheyam {1,179} iti tūpaskṛtyottaragranthayojanety āha -- **kim** iti. śyenādayo yāgāḥ kartavyāḥ, na tatphalam himseti || 226 ||

atra ca naiveti bhinne katham punar anartha ity asya praśnasyāpākaraṇe 'nuṣaktakartavyatāpade phalasya kartavyatāyām praṭiśidhyamānāyām sādhyatāpraṭiṣedhabhramam apanetum āha -- **praśnāpākaraṇa** ityarthentena. nātra phalasya sādhyatā praṭiśidhyate, tanniṣedhe śyenabhāvanāparisamāpteḥ. kin tu vidheyataiva phalasya praṭiśidhyata iti. anupayukte ca pūrvottarapakṣayoḥ sthāpanabādhane sādhyatvasyety āha -- **dvaye pīti**. yadi katham punar iti pūrvapakṣavādinā sādhyatvānupapattir uktā bhavet, evam uttaravādī naiveti tannirākuryāt. na tu sādhyatvasya pūrvapakṣe kaścid upayogaḥ. na ca tannirāsasya siddhānta[552]jiti || 227 ||

NOTES

[552] ntahānir iti (KA)

atrobhayatrānupayogatulyatām eva darśayati -- **anarthasyāpīti**. na tāvat pūrvapakṣavādināḥ sādhyatāpratipādanam upayuktam. arthatvaṃ hi tasyāpādanīyam. ato yad eva tadanugūṇaṃ tad eva vaktavyam. na ca sādhyatāmātrānubandhyarthatvam, anarthasyāpy avidheyasya surāpānādeḥ sādhyatāvagamāt. na ca sādhyatānīrākaraṇaṃ siddhānta upayujyate. arthatvaṃ hi tasya phalasya nīrākaraṇīyam. tadanugūṇaṃ ca vidheyatānīrākaraṇaṃ eva siddhāntinā kāryam. kiṃ sādhyatānīrākaraṇena, asādhyasyāpi vidheyasya godohanāder arthatvād iti || 228 ||

yac cedam śyenādīphalābhīprāyam avidheyatvaṃ na svarūpābhīprāyam ity asmābhir ucyate, tad bhāsyakāreṇa sphuṭīkṛtam ity āha -- **śatur** iti. yo hi hīmsitum icchet tasyāyam abhyupāya iti hi teṣām upadeśaḥ. śyenenābhīcaran yajeteti {1,180} hi samāmananti nābhīcaritavyam iti vadan bhāsyakāro lakṣeṇe śatur utpattim darśayati, yo hi hīmsitum icched ity abhīcārapravṛttapuruṣānurvādāt. tac cedam abhīcaran nābhīcaritavyam iti vyaktīkṛtam. lakṣaṇaṃ ca yadvṛttayuktam siddhavad evāvagamate na vidheyatayā. ato na tāvad dhīmsā vidhīyate. teṣām upadeśaḥ iti ca spaṣṭam eva śyenādīnām vidhānam uktam. anyathā avidheyasyopadeśānupapatteḥ, vidhyupadeśābdayoḥ paryāyavād iti bhāvāḥ. śyenādāya ityādisābdasya prayojanam āha -- **vidhitvam** iti. sādhanāni tāvad vidhīyante. itikartavyatāpi hīmsātmikā daiḥśapaśvādī(?kā/gā) vidhīyate.[553]etena phalāṃśasthaiva hīmsā na vidhīyata iti darśitam bhavati. vidhitvaṃ vidhīśaktir ity arthaḥ || 230 ||

NOTES

[553] nte

yato 'ngahīmsā vihitaiva, ataḥ phalāṃśasthaivāvidikī hīmsā na hīmsyād iti niśidhyate. ataś cānartha ityabhīprāyeṇāha -- **tasmād** iti.[554]{sarvasvāraphalasyedānīm kā vārtā. maraṇaṃ tasya phalaṃ, na hīmsā. tac[555]cāniśiddham iti ced[556]na. asati bhāgyacchede tadanupapatteḥ. ataḥ phalāṃśopanipātinīsarvasvārahīmsānārtho bhavet. ucyate -- pūrvāparībhūte hi yajñe tārtīyasavanīyārbhavastotrakāle sarvasvadakṣiṇāparivṛto vipadyate dīkṣitaḥ. ato vidhikoṣṭhapraviṣṭaivāsau hīmsā. anyatra tīrthebhyaḥ iti ca tīrthabāhīrbhūtaiva hīmsā niśiddhā. iyaṃ tu tīrthamadyagatā vidhisprṣṭaiveti nānarthaḥ. śyena phalaṃ tu cirātipanne śyene tajjanyāpūrvavicchinna bhāgyeṣu śatruṣu vipadyamāneṣu jāyate. ataś tīrthabāhīrbhāvād artho na bhavati. tena kratubāhīrbhūtā phalāṃśahīmsāvaidikī niśidhyate. nāntakratv ity vivekaḥ iti. kiṃ punaḥ kāraṇaṃ sādhanopāyabhūtā na niśidhyate. sāmānyena na hīmsyād iti śāstraṃ pravṛttam. ato 'ngasādhanahīmsayor api pratiśedho bhavet, ata āha -- aṃśadvaya iti. sādhanopāyāṃśadvayagāminī {1,181} hīmsā pratiśidhyate iti bruvāṇasya aviśeṣeṇa yacchāstraṃ tat sandigdham anyāyyatvād vikalpasyārād viśeṣaśiṣṭaṃ syāt (10.8.16) iti sūtram uttaram. śirovad iti ca sūtrāntaraikadeśaḥ. atra hy ubhayatrāpi sāmānyaśāstrasya viśeṣaśāstreṇa bādho darśitaḥ. pūrvatra tāvad yathā. jyotiṣṭome śrūyate -- vartmani juhotīti. asti cānārabhyavidhīḥ yadāhavanīye juhvatīti.[557]atra saṃśayaḥ -- kiṃ jyautiṣṭaumike home vartmāhavanīyayor vikalpaḥ, uta bādhyabādhakabhāva iti. tatra vikalpa iti prāptam. tathā hi -- na tāvad ekārthayoḥ samuccayaḥ sambhavati. na ca pākṣikānugrahasambhve ātyantiko bādhaḥ. āhavanīyo hi sāmānyaśāstreṇa vartmahomam apy āskandaṭīti na tasyātyantabādho nyāyyaḥ. ato vikalpa iti prāpte uktam - yad etad aviśeṣeṇāhavanīyaśāstraṃ tadārād viśeṣaśiṣṭaṃ syād iti. dūre viśeṣaśiṣṭasyety arthaḥ. viśeṣaśiṣṭaṃ vartmahomam nāskandaṭīti yāvat. kutaḥ. anyāyyatvād vikalpasya. katham anyāyyatā. lakṣaṇayā hi sāmānyaśāstraṃ viśeṣaśāstreṣu pravartate. tat teṣu sandigdham ayaṃ vā viśeṣo 'sya viśaya iti, viśeṣaśāstraṃ tu niścitaviśayam. ato vaiśamyān na vikalpaḥ. ata eva sāmānyavacanaḥ śabdo durbalaḥ iti vakṣyati. tasmāt siddham āhavanīyo bādhyata iti. tathā kvacit puruṣaśīrṣam upadadhātīti viśeṣavacanasāmāthyāt śavaśārīra[558]sparśanaṃ smṛtipratiśiddham api kriyata eva, sāmānyaniśedhadaurbalyād iti śirovad ity uktam iti. idaṃ tv iha vācyam.[559]keyaṃ sādhanāṃśagāminī hīmseti. yadī śyenādāyaḥ na, teṣām ahiṃsātvenoktatvāt. satyam. pradhānapāśuhīmsaiva tatrodhāraṇam. yathā vāyavyaṃ śvetam ālabheteti. idaṃ ca śyenodāhāraṇam asatsu bhāryāpāhārādīmanyuhetuṣu anarthatayā darśayitavyam. ātatāyivadhe doṣābhāvamarāṇāt. ṣaṭsvabhicaran na pated iti baudhāyanāḥ paṭhanti. anyatrāpy uktam -

NOTES

[554] {sarvasvāro nāma maraṇakāmakartavyo yāgaviśeṣaḥ (10.2.23).}

[555] ccāpi ni

[556] t tan na. (GA)

[557] hotī (KA)

[558] śira

[559] vaktavyam (GA)

nātātāyivadhe doṣo hantur bhavati kaścana |

prakāśaṃ vāprakāśaṃ vā manyus taṃ manyum ṛcchati ||

{1,182}iti. nanv asaty api niśedhe kimāṃśadvayagāminī hīmsānārtho na bhavatīty ata āha -- **niśedheneti** || 232 ||

atra kāraṇam āha -- **pratyakṣāder** iti. nānārthatve pratyakṣāḍīni kramante. na cāpramāṇako 'rthaḥ kalpayitum śakyata iti.

pratyakṣādyasaktim eva darśayati -- na hīti. na hi trivṛtpānavirekayor iva sādhyasādhanabhāvo hiṃsāpratyavāyayoḥ pratyakṣaḥ, tadānīm pratyavāyādarśanād iti || 233 ||

nanv asaty api doṣadarśane bāhyahiṃsānām anarthatadarśanāc coditāsv api vicikitsā jāyata eva, ata āha -- **bāhye 'pīti**. ayam abhiprāyaḥ -- nātra vicikitsāyām kiñcit kāraṇam. śāstrād eva bāhye 'pi vicikitsā. āngahiṃsāpi śāstravihitaveti nirvicikitsam anuṣṭhātavyeti. nanu pratyakṣam eva hiṃsyamānasya duḥkhitatvam upalabhyate. ataḥ kartur api tato duḥkhitvam anumāsyāmahe. kriyānurūpaḥ hi kartṛṇām phalam iti mahājanaprasiddham. yathā cāhuḥ --

tathā ca nārīsv api siddham etat karoti yo yallabhate 'py asau tat |

yat karmabījaṃ vapate manuṣyas tasyānurūpāni phalāni bhukte ||

iti. ataḥ kriyānurūpyeṇaiva hiṃsānarthakarīty anumāsyate, ata āha -- **hiṃsyamānasyeti syādantena**. ayam abhiprāyaḥ -- yad etad hiṃsyamānasya duḥkhitvadarśanam, tena kartuḥ duḥkhitvānumānam ayuktam. vyāptaliṅgadarśanābhāvāt. na hi hiṃsyamānasya duḥkhitā kartur bhaviṣyatā duḥkhena vyāptāvagateti. pratyakṣadarśanānusāreṇa tu viparyaya eva tāvadanumātuḥ śakyate, tadānīm hi kartuḥ {1,183} sphuṭaṃ sukham evopalabhyate. ataḥ kālāntare 'pi hiṃsā sukhakarī, hiṃsātvād adyavad iti śakyate prayogo vaktum ity abhiprāyeṇāha -- **tadānīm** iti || 234 ||

atra kaścid anumānakuśala āha -- kriyāviśeṣāḥ khalu viṣayānurūpaphaladāyino drṣṭāḥ. yathā dānādayaḥ śāstroktāḥ. dānaḥ hi sampradānāparanāmānaḥ viṣayaḥ sukhayātīti pratyakṣam avagatam. tac ca kālāntare dātuḥ parām pṛītimādhāsyātīti śāstrād avagamyate. hiṃsāpi ca kriyāviśeṣāḥ. ato yādṛgasyā viṣaye hiṃsyete karmaṇi phalaḥ duḥkhatmakam, tādrḡ eva[560]kartur anumīyata iti, tad etad upanyasyati -- **viṣaya** iti || 235 ||

NOTES

[560] vaktur a (KA)

atra dūṣaṇam āha -- **ya evam** iti. evamvādino hetur anaikāntikaḥ. kriyāviśeṣānām api gurvaṅganāgamanādīnām viṣayānurūpaphaladāyitvābhāvāt. duḥkhalphalativāt teṣām. viṣaye ca gurvaṅganādaḥ tadātve pṛītidarśanāt. surāpānasyāpi yadi peyā suraiva viṣayaḥ, na tasya duḥkham aduḥkham veti viṣayānurūpaphaladāyitvam evam ādīnām asiddham iti vipakṣair ebhir vyabhicāritā hetor iti || 236 ||

viruddhaś cāyaḥ hetur ity āha -- **viruddheti**. katham viruddhatā, ata āha -- **yādrḡ** iti. drṣṭāntānusāreṇa hi hetur gamako bhavati. dānaḥ cātra drṣṭāntaḥ. ato yādṛśam dāne phalam avagatam, hiṃsāyām api tādrḡ eva phalam bhaved iti. tādrḡktvam eva phalasya darśayati -- **vidhigamyeti**. dāne hi vidhigamyaphalāvāptir avagatā. tad idaṃ vyāptibalena hiṃsāyām api prāpnotīti. vidhibalena tv arthaphalatvam eva hiṃsāyā avagamyate. ato nānarthatvam sidhyatīti sisādhayīṣitānarthaphalatvaviparītārthaphalatvasādhanād viruddho 'yaḥ hetur ityabhiprāyeṇāha {1,184} -- **aduḥkheti**. tatheti. vidhigamyaphalāvāptau satyām agūḥkhātmatety arthaḥ. na hi duḥkhatmake phale vidhiḥ pramāṇam bhavātīti || 237 ||

evam tāvaddhetudoṣāv uktau. idānīm drṣṭāntadoṣam darśayati -- **na ceti**. viṣayānurūpaphaladāyitā hy atra sādhyate. dāne ca sampradānaḥ viṣayaḥ. na ca dānaḥ dātari tadanurūpaḥ phalam abhinispādayati, tato viśiṣṭatamasya mahato 'bhyudayasya dātari niṣpatteḥ. alpā hi pṛītir gām grhītavato bhavati. dātus tu tām pātrasātkṛtavataḥ savatsaromasammitāni tāni vatsarāni svargo bhavātīti śāstrānusāreṇāvagamyate. kvacit tu samadvigūṇasāhasrānantāni phalāny abrahmaṇābrahmaṇasrotriyavedapāragebhyaḥ iti sādhyahīno drṣṭānta iti. api caikārthenaiva sādhyapadena pakṣasapakṣayor vyāptiḥ kathyate. iha ca drṣṭānte dāne sampradānaḥ viṣayaśabdasyārthaḥ. hiṃsane tu hiṃsyamānaḥ karma. na caitad yuktam ityabhiprāyeṇāha -- **sampradānam** iti **vaiṣamyam**antena. yadi tu vaiṣamyaparihārārthaḥ pakṣe 'pi sampradānam eva viṣayaśabdasyārtho bhavet, tathaḥ sisādhayīṣitānarthaviparītapratijñānād viruddhaḥ pakṣo bhaved ity āha -- **sampradāne** iti. viruddhatām eva sphuṭayati -- **prīyata** iti. agnīśomadevatāsampradānako hi paśuyāgaḥ. tatra cāgnīśomau devatā[561]prīyate[562]iti viṣayānurūpaphalapatijñāne hiṃsākartur api pṛītikarī hiṃseti pratijñātaḥ bhavet. evaṅ ca nānarthakarataḥ sidhyati, pṛītiphalasyānarthatvasambhavāt. ato viruddhaḥ pakṣo bhaved iti. kiṃ punar idaṃ devatādihikarānaviparītavigrahavattvam ihābhīpretya devatā[563]prīyata[564]ity ucyate. yady api anirākaraṇātmakam sampradānaḥ devatā syāt, tathāpi nāsau prīyate. {1,185} śrutisamavāyitvāt karmasu. ata āha -- **iti sthitaḥ taveti**. satyam, nāyam siddhāntaḥ. tava tu sāṅkhyasya sthitaḥ idaṃ[565]yad devatā prīyata iti. atas te pakṣo viruddha iti || 240 ||

NOTES

[561] te

[562] ye

[563] tāḥ

[564] nta (GA)

[565] iyaṃ de (KA)

pūrvam tāvad ubhayatra sampradāne viṣayaśabdārthe doṣa uktaḥ. karmavacanatve doṣam āha -- **dr̥ṣṭānta** iti. yadi hi dāne karmaiva viṣayo bhavet, tatas tasya dīyamānasya gavāder na kiñcit phalam iti na tadanurūpaphalasādhanam yuktam ity abhiprāyaḥ. viruddhāvvyabhicārī cāyam hetur ity āha -- **japahomādīti**. japādayo hi kriyāvīśeṣā na pareṣāṃ pīḍānugrahayor vartante. coditatvamātreṇaiva[566] tu te 'rthatayāvagatāḥ. atas taddr̥ṣṭāntenaiva coditā hiṃsā artha iti śakyate sādhayitum. ato viruddhāvvyabhicārītā. na cātra viṣayānurūpam etat phalam iti śakyate vaktum. viṣaye phalādarśanāt. japasya yadi tāvajjapyamānam viṣayaḥ, kiṃ tasya phalam. anyasya tu na kasyacit pīḍānugrahau dr̥ṣyete. ata evoktam parapīḍādivarjanād iti. evaṃvidham dr̥ṣṭāntam āsādyā coditatvasya hetutvam sambhavaṭīti viruddhāvvyabhicārī hetur bhavati. bhavati ca prayogaḥ -- daikṣapaśuhiṃsā arthaḥ, vihitatvāj japādivad iti || 241 ||

NOTES

[566] ṇa tu (GA)

api ca vidhiniṣedhapramāṇakayor dharmādharmaḥ anumānopanyāso 'tidūram apabhraṣṭa ity āha -- **vihiteti** || 242 ||

api ca viṣayānurūpaphalavādinā pīḍānugrahanibandhanam dharmādharmaḥ āśritam. evaṃ ca jape śīdhupāne cānyatarābhāvād ubhayānugrahatā na syād ity āha -- **anugrahād** iti || 243 ||

{1,186} gurudāragāminām[567]ca parānugrahād eva mahān dharmo bhaved ity āha -- **krośateti**. gurudārābhigāmino hi sasādhasvasya hṛdayam śabdāyata iveti krośatety uktam. yadi brūyād gurvaṅganāgāmino hi brāhmaṇam iva ghnato hṛdayakrośanam upalabhyate. hiṃsā ca viṣayānurūpaphaladāyitayānartha iti sthitam. ato 'narthaphalakarmānuṣṭhāyīnam eva hṛdayakrośanopagamyata[568]iti gurudārābhigāmino 'py adharmotpattir avagamyata iti. tatredam uttaram krośatā hṛdayenāpīti. evaṃ hi manyate -- viṣayānurūpam cet karmaṇam phalam, evaṃ sati krośatāpi hṛdayena gurvaṅganāgāmī viṣayasyāṅganāyā mahāntam upakāram janayatīti dhārmiko bhavet. hṛdayakrośanād asyādharmo 'py anumīyata iti ced, na tarhi viṣayānurūpam (phalam) kriyāṅnam iti vyāptyasiddhiḥ. atas cānaikāntiko hetuḥ. viruddhārthahetudvayasamāveśe[569]ca dharmādharmaḥ vasamśayo bhavet. ato na pīḍānugrahanibandhanam dharmādharmaḥ iti || 244 ||

NOTES

[567] rābhigā

[568] śanād avaga

[569] śac ca dha (GA)

api ca anumānapradhānasyāsyā vādino 'napekṣitanīṣedhasāstrasya hṛdayakrośane 'pi na kāraṇam upalabhāmahe. adharmānuṣṭhānabuddhyā hi tad bhavati. anumānikadharmādharmaḥ vādinaś ca nādharmabuddhau kiñcin nibandhanam asti. śāstrānusāreṇa hi tanniścayaḥ. ucchāstram pravartamānasyādharmaḥ ācarāmīti hr̥tkampo na jāyate. itarathā tu paropakāritvād asya hṛdayasya prasāda eva jāyate ity āha -- **anumāneti** || 245 ||

nanu yad eva svasmin parasmin vānuṣṭhīyamānam pīḍam āvahati, sa evādharmāḥ. ata evātmahiṃsāpy adharmāḥ. tad iha yad api paropakāro dr̥ṣyate, svasya {1,187}tu hṛdayakrośāt pīḍopalabhyata ity adharmatvam. evaṃ cādharmaḥ pīḍopapattir ity ata āha -- **pīḍāta** iti. anapekṣitasāstrasya prāgadharmañjānotpattinimittābhāvāt kiṃkr̥tā pīḍeti vaktavyam. adharmatvabuddhikṛteti cet, tad eva kin nimittam. saiva pīḍā adharmatve nimittam iti cet, tad iha pīḍādharmatvayor ekatarasyāpi mūlāntarāsambhavād duruttaram itaretarāśrayam aśāstraparatanrasyāpadyata iti || 246 ||

api ca[570]yadi saty api paropakāre kartur udvegadarśanād gurvaṅganāgamanam adharmāḥ, tarhi yasyāto mleccāder udvego na jāyate tasyādharmotpattir na syād ity āha -- **evamādāv** iti. śāstrajñāsyāiva śāstrānusāryudvego jāyate. tadanabhijñāsyā tadabhāvād apramāṇako 'dharmayoga iti || 247 ||

NOTES

[570] ca sa (KA)

ato vimucyānugrahapīḍe tadabhāvaṃ ca dharmādharmaññānārthibhir vidhiniṣedhāv evānusartavyāv ity upasamharati -- **tasmād** iti. ayam arthaḥ -- nānugraho dharmatve kāraṇaṃ pīḍā vā adhartmatve, anugrahābhāvo vā pīḍābhāvamātraṃ vā dharmādhartmatva iti || 248 ||

atra vadanti -- nānumānena hiṃsādīnām adhartmatvaṃ sādhyate. kin tu śāstrānusāreṇaiva. niṣedhaśāstreṇa hiṃsāyāḥ pratyavāyāsaktir avagatā. sarvā ca {1,188} tīrthāfīrthagatā hiṃsaiva. ataḥ katham hiṃsā satī kācit pratyavāyaṃ na janayīṣyati. na hi daikṣapaśuhiṃsāvidhānaṃ vastunaḥ śaktim utsārayitum utsahate vidyamānadravya[571]guṇādisaktimātropadeśitvāt śāstrāṇām. naiṣāṃ śaktyāvāpōdvāpayor vyāpārah. atas tad evedaṃ na hiṃsyād iti śāstropadarśitapratyavāyahetutvaṃ daikṣapaśuhiṃsāka(?rme/rmaṇī)ti[572]śāstrānudhāvanenaiva hiṃsādīnām adhartmatvaṃ kalpyata iti. tad etad upanyasyati -- **kvacid** iti trayeṇa. kvacid bāhyahiṃsāyāṃ niṣiddhatvāt pratyavāyahetutve hiṃsāyāḥ śaktir bodhitā na vidhānād apagacchatīti sambandha iti || 251 ||

NOTES

[571] vyādi (KA)

[572] strādhāva (GA)

evam upanyasya nirasyati -- **evam** iti dvayena. evamvādino hi na surāṃ pibed iti niṣedhaśāstrāt surāpānasya pratyavāyāsaktir avagateti sūdro 'pi tāṃ piban pratyaveyāt. tathā vaiśyastomena vaiśyasya yajamānasya vidhinābhyudayasiddhir darśiteti vaiśyastomaśaktyanusāreṇa viprarājanyayor api tatphalaṃ bhavet. na caitad iṣyate. tathā kālabhedena śaktibhedo dr̥ṣṭaḥ. iṣṭyor darśapūrṇamāsayoḥ parvaṇi śakteḥ pañcamyāṃ cāsakteḥ. agnihotrasya sāyamprātaranuṣṭhitasya phalāsādhanaṭvān madhyāhne ca tadabhāvāt. ato yathāśāstram eva śaktisadbhāvo 'bhyupeyata iti || 253 ||

tasmāt śāstrānusāreṇaiva karmaṇāṃ phalaśaktir āstheyety upasamharati. -- **tasmād** iti || 254 ||

evam sādhanopāyāṃśadvayātiriktyāyāṃ hiṃsāyāṃ na hiṃsyād iti pratiṣedhāḥ {1,189}jātaṃ pratyavāyahetutvajñānam anyatra tīrtheṣu yo dikṣitaḥ yad agniṣomīyaṃ paśum ālabhetetyādividhinā vāryata ity āha -- **hiṃseti** || 255 ||

yat tūktaṃ na vastuśaktyāvāpōdvāpayoḥ śāstrasya vyāpāra iti, tad iṣyate eva. kevalam śāstrānusāreṇaiva tattatkriyābhedavyavasthitā eva śaktayo 'vagamyante. ato nātiprasaṅga ityabhiprāyeṇāha -- **jñānam** iti || 256 ||

katham ekasya karmaṇāḥ śaktibhāvābhāvāv iti cet. laukikāni karmāṇi vidān kurvantu bhavantaḥ. yathā tāvad ekam eva bhojanaṃ svasthātur akartṛkaṃ bhinnaśaktikaṃ dr̥ṣṭam. svasthena hi tat kriyamāṇam rasalohitamāṃsapariṇāmaparamparayā śārīraṃ vardhayati. ātureṇa tu kriyamāṇam asamyagdātupariṇāmāt kṛṣī karoti. evam adṛṣṭārtheṣv api karmasu bhaviṣyātītyabhiprāyeṇāha -- **vyavasthā** iti || 257 ||

yathā bhojanatvābhedo 'pi svasthātur akartṛbhedanibandhanam[573]vyaktibhedam āsritya tatra śaktibhedāḥ samādhīyate, evam ihāpi hiṃsātvenābhedo 'pi rūpasyeyam aṅgahiṃsā iyaṃ bāhyahiṃseti vyaktibhedāvagater upapannaḥ śaktibhedo ityabhiprāyeṇāha -- **rūpābheda** iti || 258 ||

NOTES

[573] vyavasthābhe (KHA)

yadi tv avāntarabhedam anaṅgīkṛtya rūpābhedamātreṇaikaphalatvam iṣyate, evam sati sarvalaukikavaidikakriyāṇāṃ kriyātvād ekaphalatvam syāt. tatredaṃ svargaphalam idaṃ putraphalam ityādyaśaṅkaro na sidhyātītyabhiprāyeṇāha -- **tathāpi**. āstām tāvanmahāsāmānyenaikatvāt phalasaṅkaro bhavātīti. yajitvādyavāntarasāmānyābhedād api citrādīnām karmaṇāṃ phalatalulyatā bhaved ity āha -- **yajitveti** || 259 ||

yadi tu tatra vyavasthāvāntarabhedāśrayābhīdhīyate, sehāpi samānety āha -- **bhedād** iti. nanu vihītā nāmāṅgahiṃsā. tathāpi kim nānarthaḥ. na vidhinānarthaphalena na bhavitavyam iti rājājñā. ata āha -- **vidhīnām** iti. ayam abhiprāyaḥ -- neyaṃ rājājñā. śabdaśaktir eva. vidhir hi kartavyatābuddher hetuḥ. iṣṭābhyupāyaṃ ca kartavyatayā loko budhyate. ato 'vaśyam eva sāksād vyavahito[574]pi vā vidheyānām puruṣārthaḥ phalam ity avasiyate. sāksāt pradhānānām, vyavahito 'ṅgānām. tasmān nāto vidher anarthaphalatvam avasiyate. vidhibalād avagamyamānaṃ vidhīnām phalam ity āheti. api ca, anarthakaryaṅgahiṃseti nedaṃ sādṛṣṭikam. na cānarthasamabhivyaḥāro 'syāḥ śrūyate. ataḥ katham anarthasādhanaṃ ity āha -- **na caiṣv** iti. nanv aśrūyamāṇo 'pi kalañjabhākṣaṇādivat kalpayīṣyate, ata āha -- **niṣedhād** iti. tatra niṣedhaḥ kalpanāyāṃ kāraṇaṃ, nāsāv iha sambhavati. abhāvād eva vidhānadarśanād iti || 261 ||

NOTES

[574] to vā (KA)

api cāṅgahiṃsānām puruṣārthatve siddhe kadācid anartha 'pi phalatayā kalpyate. na ca tāsām puruṣārthaḥ phalam. prakaraṇe pāthāt. prakaraṇavidhiviniyogena kratvarthatvād ityabhiprāyeṇāha -- **na ceti**. kiṃ nāma[575]tat kalpyam ata āha -- **karmopakāra** iti. yat khalu prakaraṇasthaṃ, tataḥ pradhānakarmopakāra eva kalpyate dr̥ṣṭo 'dr̥ṣṭo vā. yathāvaghātasya vṛhīnām vituṣībhāvo vidhyapekṣito dr̥ṣṭaḥ. adr̥ṣṭo vā yathā prayājādijanya iti || 262 ||

NOTES

[575] mātaḥ ka (GA)

{1,191} ato nātrānarthakalpanāvasaro 'stūty āha -- **kalpaneti**. nāṅgahiṃsāsu phalam apekṣitaṃ, kratūpakāreṇa nirākāṅkṣatvād iti bhāvaḥ. kratvarthe 'pi cāyaṃ viśeṣaḥ yad ayam paśusaṃskāra eva, na tu prayājādivadārād upakāro 'ṅgahiṃsā, tatpurassaraṃ viśāsanādisaṃskārānuṣṭhānāt. ata eva saṃjñāpane paśur vṛhivat pradhānatayā śrutaḥ paśuṃ saṃjñāpayatīti. tad etad āha -- **kratvartha** iti. sannipatyopakārapradarśanena[576]kratvarthataiva balīyasīti darśitaṃ bhavati. ārād upakāratve yāvān kleśo bhaved na ca tāvān apy astīti || 263 ||

NOTES

[576] nenaiva kra

saṃskāratve 'pi cāsyāyaṃ viśeṣaḥ yad ayam dr̥ṣṭārtha evāvaghātādivat. na tu[577]prokṣaṇādivadadr̥ṣṭārthaḥ, kratvapekṣitaikādaśāvadānanīṣpatteḥ. daikṣe hi paśau hṛdayasyāgre 'vadyati. atha jihvāyāḥ. atha vakṣasaḥ ityādibhir ekādaśāvadānasādhyo yāga uktaḥ. na cāsati hiṃsāsaṃskāre paśor ekādaśāvadānanīṣpatīḥ sambhavati. ato dr̥ṣṭārthatvād aṅgahiṃsāyā nānarthakalpanāvasaro 'stūtyabhiprāyeṇāha -- **dr̥ṣṭeti**. evaṃ tāvajyotiṣṭomopāyāṃsasthā hiṃsā nādharma ity uktam. ye cābhicārayajñāḥ śyenādayaḥ, tatrāpy ekāhānām jyotiṣṭomaprakṛitvāc codakaprāptāṅgahiṃsā nādharma ity āha -- **abhicāra** iti || 264 ||

NOTES

[577] ca (KA)

ato 'naṅgabhūtāyām eva phalāṃsasthāyām hiṃsāyām etad anarthatvam ity upasaṃharati -- **tasmād** iti. nanu ca phalāṃsasthāpi hiṃsā śyenādyuddeśena vidhīyamāṇā[578]katham anarthaḥ ata āha -- **uddeśād** iti. ayam abhiprāyaḥ -- nātra śyenoddeśena phalaṃ vidhīyate, phalatvena hiṃsāyā evoddeśāt. phalaṃ hy uddīśya sādhanam vidhīyate, na tu viparyayaḥ. nanūddeśyayor api deśakālayor vidhānam {1,192} iṣyata eva. satyam. anyatas tayor aprāpteḥ. phale tu rāgataḥ pravṛttaḥ puruṣo na vidhinā pravartyata ity uktam eveti || 265 ||

NOTES

[578] natvāt ka (KA, GA)

katham punas tryaṃśabhāvanāvidhāne vidheyāvidheyabhedāḥ śakyate[579]vaktum. ata eva bhāvanāntargatatvād[580]anarthatvākṣepo nidarśitaḥ. trottaram āha -- **bhāvaneti**. ayam abhiprāyaḥ -- vidhir hi haṃsa ivodakāt kṣīram vivicya prāptarihāreṇāprāptaṃ gr̥hṇāti. tathā ca vakṣyati -- tadguṇās tu vidhīyerann avibhāgād vidhānārthe[581]na ced anyena śiṣṭāḥ (1.4.9) iti. ato viśiṣṭabhāvanāvidhāv api sādhanetikartavyatāmātrapatvāt phalāṃsān nivartata iti. ataḥ siddhaṃ na svarūpeṇa śyeno dharmāḥ. nāpy adharmaḥ. phalasyaiva tv anarhānubandhitvāt tadvāreṇānārtha ity upacaryata ity upasaṃharati -- **ata** iti || 266 ||

NOTES

[579] kartum (GA)

[580] d arthākṣepo darśi

[581] ne 'rthe (KA)

nanu ca vidhīnām puruṣārthaphalatvāt śyenasya ca vidhiviśayatvāt tadbalenārthātmakam eva phalāntaram viśvajidādivat kiṃ na kalpyate. ataḥ svarūpeṇa dharmo bhaviśyatīty āha -- **nirākāṅkṣasyeti**. ayam arthaḥ -- bhrātr̥vyavadhenaikena svargād api priyatareṇa nirākāṅkṣasya śyenasya na phalāntarakalpanā sambhavati. bhāvanākāṅkṣā hi tatkalpanābījam. ekā ca bhāvanaikenaiva bhāvyaena nirākāṅkṣeti na bhāvyaṅtarasambandhaṃ labhate. tathā ca vakṣyati -- ekaṃ vā codanaikatvāt (4.3.14) iti. ataḥ siddham {1,193} anarthaphalasya taddvārenānarthatvam ity āha -- **tasmād** iti. kiṃ punaḥ kāraṇam, phalānarthānubandhitvāt śyeno na dharmā ity ata āha -- **phalata** iti. īdr̥śe karmāṇi loke dharmāśabdaḥ prasiddha iti [582] || 268 ||

NOTES

[582] ti bhāvaḥ || (KA)

atra codayati -- **nanu ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- kiṃ punaḥ kāraṇam svato na dharmatvam śyenādeḥ, nāpy adharimateti. iṣṭābhyupāyo hi codanālakṣaṇo dharmāḥ. tathā śyenaḥ phalasyānarthānubandhitve 'pi. ato dharmā ity evāyaṃ vaktavya iti. atrobhayarūparahitaḥ śyena ity abhipretya sampradhāraṇam avatārayati -- phalam iti. sthitam tāvat śyenaphalam hiṃsā. hiṃsā ca na dharmā iti. śyenādisvarūpam idānīm lokaprasiddhyanusāreṇāvadhārayāmaḥ dharmo 'dharmo veti || 269 ||

tatrānyataranirdhāraṇāya pakṣadvayam upanyasyati -- **yadīti** dvayena. lokaprasiddhir hi naḥ sarvaśabdārthāvadhāraṇe mūlam. tad asāv eva nirūpaṇīyā. tatra yady anīṣṭānubandharahiteṣṭābhyupāyaś codanālakṣaṇo dharmā iti lokenocyate, tathaḥ śyenādīnām adharimatvena varjanam, paramparayānarthānubandhitvāt. yadi tv anādr̥tya paramparayānarthānubandhitvam āhatya prītiphalam laukikā dharmāśabdenopacaranti codanāsamadhigamyam, tathā sati śyeno 'pi tādr̥śatvād dharmo bhavet. kāryākāryānapekṣayeti. yad eva hi prītimātrānubandhi tat kāryam iti vivekino budhyante, viparītam akāryam iti bhāvaḥ. prasiddhivibhāgakathanenaiva cātra nirdhāraṇam uktam. yathāprasiddhi tāvad dharmāśabdo 'bhyupagantavya iti sthitam. prasiddhiś cāniṣṭānanubandhīṣṭasāadhanaviśayaiva dharmāśabdasyeti śyenādivarjanam evāvasīyata iti || 271 ||

{1,194} nanv evam adharma evāniṣṭānubandhitvāt śyenaḥ phaladvāreṇa, ata āha -- **yadīti**. ayam abhiprāyaḥ -- adharmapadaprayogo 'pi laukikānām sampradhāraṇīyaḥ kiṃviśaya iti. tad yadi codanārtho 'pi sāksād vyavadhānena vāprītihetur adharma iti prasiddhaḥ, tathaḥ śyeno 'py adharmaḥ. atha vedavihite nādharmāśabdam aprītikare 'pi paramparayā lokaḥ prayunkte, tato nādharmāḥ. na ca vedavihitagocarō 'dharmāśabdaprayogo laukikānām dr̥ṣṭa iti nādharmāḥ svarūpeṇa śyenādaya iti bhāvaḥ || 272 ||

yas tu vadati -- vihitā nāmāṃśadvayagāminī hiṃsā. tathāpi pratibaddhalingadarśanena tasyānarthahetutvam anumāsyāmahe. tathā hi hiṃsātvam anarthatvena pratibaddham bāhyahiṃsāsv avagatam, tad dhi vihitāsv api dr̥śyamānam anarthatvam anumāpayatīti. tad etad upanyasya dūśayati -- **yas tv** iti. ayam cāgamabādho 'numāne prapañcayīyata iti || 273 ||

āgamānādare tv anavasthā bhavatīty āha -- **tam** iti || 274 ||

nanv āgamānusāreṇa kratugatānām api hiṃsānām adharimatvam avagamyate. tathā hi -- santi hi kecana mantrārthavāde [583] tihāsādayaḥ ye kratuvartinīm api hiṃsām nindanti. [584] yathā japastutau

NOTES

[583] dāḥ ye

[584] ta

vidhiyajñāḥ japayajño viśiṣṭo daśabhir guṇaiḥ

iti hiṃsā [585] ŋgatvenaiva vidhiyajñanindā smaryate. ata āha -- **gītetī**. asyārthaḥ -- pratyakṣo 'tra śrutibādhaḥ. kratau vidhānadarśantāt anyatra tūrthebhyaḥ iti ca śruteḥ. [586]

NOTES

[585] sākaratve (GA)
[586] smr̥ (KA)

{1,195} yajñārtham paśavaḥ sṛṣṭāḥ svayam eva svayambhuvā |
yajñā hi bhūtyai lokasya tasmād yajñe vadho 'vadhaḥ ||

iti[587]ca. anyaparatayārthavādo vyākhyeyaḥ. yathā vakṣyati -- na hi nindā nindyaṃ nindituṃ, kiṃ tarhi ninditāditarāṃ praśamsituṃ iti || 275 ||

NOTES

[587] ti. a (KA)

atrāparam bhāṣyaṃ - nanv aśaktam idaṃ sūtram imāv arthāv abhivadituṃ codanālakṣaṇo dharmah nendriyādilaṣṇaḥ, arthaś ca dharmo nānartha iti. bhidyeta hi tadā vākyam iti. evaṃ vākyabhedaparicodanāṃ kṛtvā parihārabhāṣyam -- ucyate. yatra vākyād evārtho 'vagamyate tatraivam. tat tu vaidikeṣu na sūtreṣu. anyato 'vagate 'rthe sūtram evam artham ity avagantavyam iti. tadākṣipati -- **śiṣyān** iti. asyārthaḥ -- anyatoviditavedārthebhyo jijñāsuhyaḥ sūtrāṇi jaimininā na praṇītāni. atas tāni teṣāṃ vedavākyatulyāni ubhayaṃ ca vedasūtrātmakaṃ vākyabhedādidoṣād asamartham. na cāśaktam arthapratyāyane pramāṇam. ato na vedasūtrayoḥ kaścīd viśeṣa iti na sūtreṣv iti bhāṣyoktam anuttaram iti || 276 ||

atra parihāram āha -- **prāgukteti**. asyārthaḥ -- satyam. vākyabhedādīnā sūtrāṇāṃ apy aśaktiḥ śiṣyāṃś ca pratyaviśeṣaḥ. kin tu yā pūrvam sati sambhava iti parisamkhyoktā, tasyāḥ phalam etad bhāṣyakāreṇa pratipādyate. evaṃ hi nyāyābhāsabrāntāḥ śiṣyā bhāṣyakāreṇa śikṣitāḥ yad vivakṣitāsambhave vākyabhedādibhir api sūtrāṇi gamayitavyānīti. tad ihaiva tāvac codanāsūtre pradarśyate yad vākyabhedenāpi codanāsūtrārtho bodhyata iti. anayeti. bhāṣyoktayā pramāṇāntarapratipannārthaviśayatayā yuktyety arthaḥ. eṣety api ca bhāṣyoktaiva vākyabhedagatiḥ pratyavamṛṣyate. yathāha -- bhinnayor eva vākyayor {1,196} imāv ekadeśāv iti. tad anena śiṣyān pratyaviśeṣe 'pi vyākhyātīṇāṃ eva vyākhyāprakāro bhāṣyakāreṇokta iti darśitam. vyākhyākārā hi ciraparicitanīyāsāmastyasmaranākṣamā nyāyabalena vākyabhedādibhir api sūtrāṇi vyācakṣata iti || 277 ||

yataś ca pramāṇāntarānusāreṇa vākyabhedādibhir api sūtreṣv avagatiḥ sambhavati, tasmād āvṛtyā vā tantreṇa vedam sūtram vyākhyeyam ity āha -- **tasmād** iti. āvṛttau tāvat sakalam eva sūtram dviḥ paṭhitavyam. tatraikasya codanālakṣaṇo dharmo ity atra tātparyam. aparasya cārtho dharmo ity atra. anyaparatve 'nyatarasambandho 'nuvādaḥ. sūtrabhedena cobhayavidhānāt tatsiddher ubhayanuvādupapattiḥ. tantram codanālakṣaṇādīnāṃ trayāṇāṃ anyatamam. tadupariṣṭād vakṣyate. tasmin pakṣe na vākyabhedāḥ. tathā hi -- tripadam idaṃ sūtram. padatrayasyāpi cetaretarasambaddho 'rtho vākyārthaḥ. tad yad eva trayāṇāṃ ubhayaśandhānārtham[588]āvartyate tad eva vākyam bhinatti. tantreṇa tūbhayasambandhe na vākyabhedāḥ. sakṛdvacanāt. sakṛduktasyaiva yogyatayobhayaśandhe śaktibhedāt. tad iha dharmapadam vā tantroccaritam ubhābhyāṃ sambadhyate. sidhyati cobhayaṃ codanālakṣaṇo dharmo 'rtho dharmo ity ca. madhyapadam vādyantābhyām. evam api ceṣṭam sidhyati artho dharmah sa codanālakṣaṇa iti. ādyam eva vottarābhyām. codanālakṣaṇo 'rthaḥ sa eva ca dharmo ity. idam ekam eva vākyam trayāṇāṃ anyatamasya tantreṇobhayaśandhād dvyartham ity avagantavyam. āha ca --

NOTES

[588] sambandhārtha

codanālakṣaṇādīnāṃ tantreṇaikasya saṅgatau[589]

NOTES

[589] teḥ (GA)

dvābhyāṃ saḥārthavācivād dvyartham ekam bhaviṣyati ||

iti || 278 ||

bhāṣyakāreṇa bhinnayor eva vākyayor imāv ekadeśāv iti vadatā sūtradvayam {1,197} evedam darśitam. tad upanyasyati -- **ekadeśeti**. artho dharmā ity ekaṃ sūtram, aparāṃ codanālakṣaṇa ity. tena codanālakṣaṇāvayavenānumitenānantarasūtrasthena dharmapadenaikaṃ niṣpadyate codanālakṣaṇo dharmā ity. tad idam uktam -- **ekadeśānumānād** iti. nanv artho dharmā ity codanālakṣaṇācodanālakṣaṇayor anyatarasyā[590]nupādānāt tadapekṣāyām acodanālakṣaṇo 'py upatiṣṭhamānaḥ kena vāryate. evaṃ codanālakṣaṇo dharmā ity atrāpy anarthaprasaṅgo darśayitavyaḥ. ata āha -- **itaretareti**. etāv eva codanālakṣaṇārthaśabdāv itaretarasamīpyāt parasparaṃ sūtradvaye 'pi viśeṣaṇatvena vākyāśeṣatayā kalpyete. ato nācodanālakṣaṇānarthāvayavakalpaneti. anuvādatvena cātra codanālakṣaṇārthāvayavasambandho bhinnayoḥ sūtrayor darśayitavyaḥ, yadārtho dharmā ity ekasūtreṅoktam taccodanālakṣaṇa ity, yaccodanālakṣaṇo dharmā ity atroktam tadartha ity || 279 ||

NOTES

[590] rānu

aparāṃ api athavā arthasya sataś codanālakṣaṇasya dharmatvam ity ekārtham eveti bhāṣyam. tadākṣipati -- **viśiṣṭety evāntena**. arthaviśeṣaṇaviśiṣṭacodanālakṣaṇānūvādena dharmavidhānaṃ darśitam. evaṃ api viśeṣaṇaviśeṣyobhayaparātvena vākyam bhidyata[591]eva, yathāikatvaviśiṣṭagrahānūvādena sammārgavidhau. ataḥ kena viśeṣeṇā[592]thaveti parihārāntaram uktam iti. yataś cāyam aparihāraḥ, tasmāt pūrvoktam eva padatrayatantratvaṃ vākyabhedaparicodanāyām uttaram ity āha -- **itīty arthaśabdāyor** antena. etac ca tantratrayam vyākhyātam eva. samjñāśabdena dharmapadam ucyate.[593]tad dhi codanālakṣaṇasyārthasyālaukikī samjñā bhūvādīnām iva {1,198} dhātusabdāḥ. pūrvācāryānām matena caitad uktam. yady avāśyam[594]vākyabhedāḥ[595]parihartavyaḥ, tatas tantreṇa dvyartham ekaṃ vākyam vyākhyeyam. na ca prakārāntareṇa vākyabhedaparicodanā parihartum śakyata ity || 281 ||

NOTES

[591] dyetaiva (GA)

[592] ṇa pari

[593] te. sā hi co (KA)

[594] śyam avā

[595] do vaktavyaḥ

atra codayati -- **dharmā** ity. ayam abhiprāyaḥ -- dve kilātra vacanavyaktī. codanālakṣaṇānūvādena dharmavidhānaṃ viparītam vā. tatrādye tāvat pakṣe codanālakṣaṇatvasyārthatvavyabhicārād yuktam eva viśeṣaṇam. yadā tu sāmānyataḥ siddhadharmānūvādena pramāṇam anena kathyate, tadā arthatvam prāptam eva, arthasyaiva śreyassādhanasya dharmatvaprasiddheḥ. sarve hi vādīnaḥ prītisādhanam dharmā ity atrāvipratipannāḥ, tadviśeṣeṣv eva vivādaḥ. mīmāṃsakā hīṣṭāpūrtayor dharmatvam icchanti. saṅghaṭṭavandanādaḥ saugatāḥ. sāmānyam tu prītisādhanam dharmasvarūpaṃ sarvavādīnām avivādasiddham eva.[596]eṣaiva ca prāg api sāmānyasiddhir uktā. ata eva ca viśeṣa[597]siddhijijñāsāyām pramāṇaviśeṣavidhānaṃ, tata eva tatsiddheḥ. vedāgame hi pramāṇe yāgādayo dharmāḥ. buddhāgame tu caity avandanādayaḥ. ko dharmā ity atrāpi viśeṣajijñāsayaiva praśnaḥ. vakṣyati ca viśeṣasya ca jijñāseti. tasmād eṣaivātra vacanavyaktir mukhyā. ata evādye prathamam uktvā satsūtreṇa ca pratyakṣādinirākaraṇād eṣaiva vacanavyaktiḥ sūtrakārābhimatā lakṣyate. yo dharmā sa codanālakṣaṇaḥ ity pratijñāte 'nyalakṣaṇanirākaraṇam saṅgacchate, nānyathā. tasmād eṣaivātra vacanavyaktiḥ. asyām cārthavyabhicārād arthaviśeṣaṇam anarthakam ity || 282 ||

NOTES

[596] va. prā (KA)

[597] śamātraji (GA)

pariharati -- **codaneti**. ayam abhiprāyaḥ -- satyam. eṣaiva cātra vacanavyaktiḥ. iyam eva tu nāsatyarthaviśeṣaṇe sidhyatīti phalavadarthagrahaṇam. {1,199}asati hi tasmin vacanavyaktyantarasandeho bahvet. evaṃ hi tadā sambhāvyaḥ, yaś codanālakṣaṇaḥ sa dharmā ity. atra tu vakṣyamāṇo doṣaḥ. nityānūvādabhūte tv[598]arthagrahaṇe naivaṃ vacanavyaktiḥ sambhavati, arthagrahaṇasya vidhyānūvādayor asambhavāt. vidhau tāvad vākyabhedād asambhavaḥ. anuvādasya cāprāpteḥ. na hi codanālakṣaṇam arthasambandham na vyabharati anarthasyāpi tallakṣitatvāt. ato nānūvādaḥ. na caitat parityāgena vāk्यārthatvam anarthakatvād vākyaikadeśasya. ato

yatarasmin pakṣe 'rthapādānvayo ghatate, tatarah pakṣo 'vadhāryeta. dharmānūvādena pramāṇavidhau sambhavati nityānūvādabhūto 'rthasabda iti sa eva pakṣo niścīyate. ato vidhyānūvādasūcanārtha evārthasabdo na viśeṣaṇam. viśeṣaṇād vinā caitad iti ca spaṣṭam eva sūtrārtha iti darśayaṣyati || 283 ||

NOTES

[598] py a (GA)

syād etat. sambhāvitavacanavyaktiparigrahe ko doṣa[599]iti, ata āha -- **tatheti**. codanākṣaṇānūvādena dharmavidhāvadharmānām api niśedhacodanayānarthasādhanatvena lakṣitānām brahmahatyādīnām codanākṣaṇatvād dharmatvaṃ bhavet. na caitad iṣṭam. ato na vidheyārtham api vidhiphalam arthavad[600]arthapadagrahaṇam. ato neyaṃ vacanavyaktiḥ sādhyasīti || 284 ||

NOTES

[599] ṣaḥ a
[600] rthagra (KA)

atas tatparityāgenātra sā[601]nāma vacobhaṅgyāśrayaṇīyā, yasyām arthaś ca dharmatayā na tyajyate, ekaś ca vākyārtho bhavati. sā ca dharmānūvādena pramāṇavidhiḥ, tasyām hi dharmasyārthatvāvyabhicārād artho na tyajyate. eka eva vākyārtho bhavati, sāmartyalakṣyatvād arthasya. iyaṃ cārthānūvādād eva sidhyati, [602]nānyathety uktam evety āha -- **tasmād** iti || 285 ||

NOTES

[601] sādhanām eva
[602] na tv anya (GA)

{1,200} yady eṣaivātra vacanavyaktiḥ, katham tarhi bhāṣyakāraḥ ubhayam ihetyādigranthenārthapadasya viśeṣaṇatām darśayati. viśpaṣṭam hi tatroktaṃ tatrānartho dharmā ukto mā bhūd ity evam artham arthagrahaṇam iti, yad api cedam athavetyādi bhāṣyam ākṣiptam tasyāpy adyayāvan na kiñcit samādhānam upalabhāmahe, ata āha -- **viśeṣaṇād** iti. anena bhāṣyadvayam api samāhitam. yat tāvadubhayam ihety uktaṃ tadarthaviśeṣaṇād vinaivārthasāmartyakāritam eva bhāṣyakāreṇa kathitam. kim idam arthasāmartyakāritam iti. etad uktaṃ bhavati -- yad dharmānūvādena pramāṇavidhānād[603]evānarthānām himsādīnām adharmatvena varjanam bhavati, pramāṇānūvādena ca dharmavidhau teṣām api dharmatāpadyeta. tad ihānartho dharmā ukto mā bhūd ityevamartham arthagrahaṇam iti vadatā vacanavyaktiviśeṣaparigrahārtho 'rthasabda iti darśitam. ākṣiptabhāṣyasamādhāne 'py ayam eva grantho vyākhyeyaḥ. nedam athaveti śabdāsāmartyakāritam bhāṣyakāriyam uttaram. tathā hi vākyabhedo bhavati. iha tu vinaiva viśeṣaṇād arthasāmartyakāritam evedam ucyate. tac ca vacanavyaktiviśeṣāśrayaṇena darśitam. na cārthād āpadyamāno vākyabhedam āpādayati. aśabdapramāṇakatvād, vākyabhedasya ca śabdadoṣatvāt. ato 'thavetyādīnā dharmoddeśena pramāṇavidhānam atra bhāṣyakṛtā darśitam. tatra cārthasābdasyānūvādatvād[604]vākyabhedāḥ suparihara eva. yad etad anarthānām himsādīnām varjanam, idaṃ dharmānūvādena pramāṇavidhānavacanavyakter evārthasāmartyakāritam phalaṃ bhāṣyakāreṇa kathyata ity artha iti || 286 ||

NOTES

[603] dhāv anarthā (GA)
[604] dakatvā (KA)

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāsikāṭikāyām

codanāsūtraṃ samāptam

{1,201} tasya nimittaparīṣṭir iti sūtram. tasyāyam arthaḥ -- tasya dharmasya yannimittam pramāṇam codanābhidhānam, tatparīṣṭiḥ kartavyeti. pākṣikī ca parīṣṭipadarūpasiddhiḥ. tathā hi iṣu gatau ity asmād dhātoḥ iṣer anicchārthasya iti yuci vihite parer vā iti ktinyucor vikalpaḥ smaryate. tena yujvidhau paryeṣaṇeti bhavati. ktini tu parīṣṭir iti. atra vadanti -- kim idam anavasara eva parīkṣāpratijñānam. codanālakṣaṇo 'rtho dharmā ity hi pratijñātam. atas tadupapādanasamarthahetuvacanāvasare kim aparaṃ nimittaparīkṣā pratijñāyate. na hi naiyāyikāḥ śabdo 'nitya ity hi pratijñāyate tad etat parīkṣāmahe ity parīkṣā avatārayanti, api tarhi sahasaiva kṛtakatvād ity hetum abhidhāti. tad ihāpi codanāsūtrapratijñātvadhāraṇadvayopapādanāyā sadautpattikasūtrābhyāṃ hetuvacanam ucitam. kim antarā parīkṣāpratijñānena. yadi matam - parārthapratijñāsvayam nyāyāḥ yat pratijñānantaram eva hetvabhidhānam, svapratipattau tu na hetudharmā yojayitavyā ity. tan na. na hi jaiminer api svapratipattaye śāstranirmāṇam, anyato viditavedārthaḥ śiṣyahitārthāyā sūtrāṇi praṇītavān. ato 'trāpi parārthaiva pratijñā. atho[605]cyate -- dvedhā hi paraḥ, vyutthitāvyutthitabhedāt. tatra vyutthitapratipādanā pratijñānantaram eva hetur abhidhīyate ity nyāyāḥ.[606]uttare tu parīkṣāpurassaram eva hetvabhidhānena pratipādyanta ity. tan na. lakṣaṇāntareṣv api prasāṅgāt. bhedaḍilakṣaṇeṣv api yathāsvam artham pratijñāyā parīkṣāpratijñānam āpadyate. na ca tathā dṛṣyate. kaś caiṣa nyāyāḥ yad vipratipannāyā pratijñānantaram eva hetur ucyate na śiṣyebhya ity. pratyuta tān eva prati lāghavāyā pratijñānantaram eva hetur vaktum ucitāḥ, kim antarā vyākṣepakarī pratijñā nikṣipyate ity yatkiñcid etat. tasmād ayam atra samādhiḥ -- ihādyena sūtreṇa śāstrasya prayojanam pratijñātam. dvitīyena ca samastavakṣyamāṇatantrārthasamkṣepapratijñānam. anena tu sukhagrahaṇārtham ādyādhyāyārthapratijñānam. athātaḥ śeṣalakṣaṇam.[607](3.1.1) atha viśeṣalakṣaṇam (8.1.1) itivād iṣiṇā praṇītam. {1,202} etad uktaṃ bhavati -- ihādhyāye dharmapramāṇam parīkṣiṣyāmaha ity. yady api codanāsūtreṇāpi samastatantrārthasamkṣepe kriyamāṇe pramāṇalakṣaṇārtho 'pi codanaiva pramāṇam eveti pratijñāth, tathāpi sañkīrṇe pratijñāte punar anena niṣkṛṣyādhyāyārthaḥ pratijñāyate. aniṣkṛṣyamāṇe hi pratijñāsañkareṇa[608]na jñāyate kasya pratijñābhāgasya sadautpattikasūtrābhyāṃ hetur abhidhīyate ity. bahv eva hi tatra pratijñātam dharmasvarūpādi. atas tatrāpi hetvabhidhānam idam ity kaścid bhrāmyet. atas tadbhramāpanuttaye svayam eva nirdhāraṇam darśayati. yo 'yam tantrārthaḥ samkṣipyāsmābhiḥ pratijñātaḥ, tasmin vyākhyāsyamāṇe nimittaparīkṣaiva tāvad ihādhyāye vartisyate pramāṇapurassaratvāt prameyasiddheḥ. tad iha tāvac caturvidhā parīkṣā vartisyate -- kim codanaiva utānyad eveti niyamāḥ, codanā vānyad veti vikalpaḥ, ubhayam veti samuccayaḥ, na cobhayam ity ubhayāpalāpaḥ. āha ca --

NOTES

- [605] tro (GA)
 [606] yaḥ. (KA)
 [607] m iti (GA)
 [608] re na (GA)

nimittānveṣaṇā ceha caturdhaiva kariṣyate |

codanaivānyad eveti yad vānyac codanāpi vā ||

athavā codanānyac ca na cānyan nāpi codanā |

ity. tad ete niyamavikalpasamuccayobhayāpalāpāis catvāraḥ pakṣā bhavanti. bhavati ca pramāṇavikalpaḥ. yathārād avasthitam agniṃ kadācil līṅgād avaiti. kadācid āptopadeśāt. na ca samuccaye 'nyataravaiyartham, īśvaramaharṣayo hi pratyakṣeṇa dharmam avayanti āgamenetara ity pramātrībhedaḍ ubhayopapattiḥ. bhāṣyakāreṇa tu pradarśanārtham kiṃ codanaiva utānyad apīti darśitam. parīkṣamāṇasya hi caturdhaiva pratibhā jāyate. tad iha pratyakṣasūtre tāvat pratyakṣādinīṣedhena pratipakṣaniyamavikalpasamuccayāḥ pratyuktāḥ. ubhayāpalāpas tu codanāpramāṇyasamarthanenautpattikasūtre niraśisyate tat pramāṇam anapekṣatvād ity. tad ayam nimittaparīkṣāsamkṣepo bhavati -- pratyakṣādivyudāsenā codanaivety avadhāraṇasiddhaḥ, abhāvāśaṅkānirākaraṇena ca pramāṇam eveti, śabdārthasambandhavākyaṛacanāpauruṣeyatvapratipādanena ca puruṣānupraveśasambhāvitāpramāṇyavyudāsaḥ, tadbhūtādhikaraṇena {1,203} ca vākyaṛthasamvinmūlopapādanam, upariṣṭāt tu mantrārthavādaprāmāṇyaparakārikathanam, smṛtipādena ca manvādyāptasmṛtācaritāgrhyamāṇakāraṇakāṣṭakā holākādiḥpadārthānām mūlavedasadbhāvopapādanam, nāmadheyapādena codbhidādināmnām guṇaparāṇām eva nāmadheyatayāiva kriyopayogakathanam ity kṛtsna evādhyāye dharmasya nimittaparīkṣeti sūktam tasya nimittaparīṣṭir iti.

atra bhāṣyam ukṭimadam asmābhiḥ codanā nimittam dharmajñāne ity tat pratijñāmātreṇoktam ityādi. tad ayuktam, sopapattikapratijñābhidhānāt. tathā hi -- codanā hi bhūtam ityādinā codanāpramāṇyopapattir uktaiva, nānyat kiñcanendriyam ity cānyāpramāṇyopapattiḥ. ataḥ katham ucyate tat pratijñāmātreṇoktam ity, ata āha -- **pratijñā** ity sārddhena. asyārthaḥ -- yady api bhāṣyakāreṇānāgatāvekṣaṇena sadautpattikasūtrābhyāṃ vakṣyamāṇā svapakṣasya yuktiḥ pratijñāvyatirikṭā darśitā, tathāpi na sūtrakāreṇa kācid upapattir ukteti tanmatānusāreṇa pratijñāmātrābhidhānam ity || 1 ||

samarthanāntaram āha -- **vṛttikāra** ity. asyārthaḥ -- yat tu codanā hītyādinā bhūtādyarthaprakāśanasāmarthyam codanāyāḥ kṛtam, tat pramāṇyadvāramātram eva kathitam. pāramārthikī yuktir upariṣṭād vakṣyate sūtrakāreṇaiva. ato vakṣyamāṇayuktyadhikam eva tat pramāṇyasambhāvanāmātram abhihitam. sambhāvito hi pratijñāyām pakṣo hetunā sādhyate, na tv asambhāvita ity svābhīprāyeṇāpi

pratijñāmātrābhīdhānopapattir iti || 2 ||

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭikāyām

nimittasūtram samāptam

04 pratyakṣasūtra

{1,204} atrānantaram pariṣṭisūtrapratijñātām nimittaparīkṣām avatārayitum sūtram -- satsamprayoge puruṣasyendriyānām buddhijanma tat pratyakṣam animittam vidhyamānopalambhanatvād iti. tad idam vṛtтыantare 'nimittād avacchidya tat pratyakṣam ityevamantam lakṣaṇaparam vyākhyātam. tad etad upanyasya dūṣayati -- **varṇyata** iti. asyārthaḥ -- dharmasya nimittam parīkṣitavyamiti hi pratijñātam. anantaram ca pratyakṣasya lakṣaṇam ucyamānam na pūrvapratijñayā saṅgacchata iti || 1 ||

na paramasaṅgatiḥ, anupayogo 'pīty āha -- **laṣaṇasyeti**. lokaprasiddhapramāṇavyavahāriṇo hi mīmāṃsakasya kiṃ tallakṣaṇakaraṇeneti bhāvaḥ. dvyamśā hi pūrvapratijñā codanaiva pramāṇam pramāṇam eva codaneti tantrārthasaṃkṣepapratijñānam. punaś ca pariṣṭisūtreṇa niṣkrṣyādylakṣaṇaviśayatayā. na cānyatarāṃśaprasādhanenāpi lakṣaṇābhīdhānam upayujyate iti. yadi tu naiyāyikādīprasthānam anuvidadhatā pratyakṣasya lakṣaṇam praṇīyate, tadvad eva hi tatpūrvakam trividham anumānam ityādivadanumānāder api lakṣaṇapraṇayanam āpatitam ity āha -- **kimartham** iti || 2 ||

syād etat. apramāṇam evānumānādi pratyakṣād anyatvāt tadābhāsavad iti tallakṣaṇābhīdhānam iti, tad ayuktam ity āha -- **na tāvad** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yad eva kiñcit tadaprāmāṇyasiddhaye pramāṇam upanyasyate, tat tenaiva bādhyate. api cānumā(?na/nā)prāmāṇyasiddhaye 'numānam upanyasyate iti svavāgvirodhaḥ. tad alam nāpratyakṣam pramāṇam iti pāṣaṇḍajalpiteneṭi. {1,205}syād etat -- sambhavaitihayor ivānumānāgamayoḥ pratyakṣāntarbhāvād itareṣām lakṣaṇābhīdhānam iti, tan na. lakṣaṇavailakṣaṇyād ity āha -- **nāpīti vaktum** antena. syād etat -- lakṣaṇavailakṣaṇyam evāsiddham, sarveṣām saty evendriyārthasaṅkṣepaḥ jāyamānatvād iti. tan na. na hi cakṣuṣā sannikṣṭadhūmo 'py aviditāsmṛtavyāptir anumimāno vahnim upala(?bhya/bha)te. ata indriyalingaśabdādrśyā(na)nyathāsiddhabuddhisamupalambhakapramāṇābhāvā eva yathākramam pratyakṣādīpramāṇodaye sādhanam iti sādhanabhedāl lakṣaṇavailakṣaṇye sati nānyonyāntarbhāvopapattiḥ. tad idam āha -- **na ceti** || 3 ||

na ca vācyam sarvātau pratyakṣalakṣaṇābhīdhānād eva tatpūrvakatvenetarāṇi lakṣitānīti pṛthaglakṣaṇābhīdhānam iti, tatpūrvakasṃrtyādīnām aprāmāṇyadarśanenābhāsasaṅkaraprasakter ity āha -- **na cāpīti** || 4 ||

na ca sāmānyātidēśalakṣaṇam iva viśeṣātidēśalakṣaṇam pratyakṣalakṣaṇoktir anumānādīnām pāramārthitam lakṣaṇam ākṣipati, tena vinā tadupapatteḥ. sāmānyam tu nānākṣiptaviśeṣam ātmānam labhata ity ākṣipaty arthaviśeṣam. tad etad āha -- **pratyakṣeti** || 5 ||

tatpūrvakatvasiddhyabhyupagamena cāsmābhiḥ pūrvam[609]smṛtyā vyabhicāra uktaḥ. tad api pratyakṣalakṣaṇokter ananyathāsiddhyabhāvān na sidhyatīty āha -- **tadatad** iti. tac cātac ca tadatadī. te pūrve yasyeti bahuvrīhiḥ. tad ayam arthaḥ -- tad vā pratyakṣam anyad vā pūrvam anumānādīnām iti na pratyakṣalakṣaṇād avagamyata iti. {1,206}yadi tu vinaiva kāraṇena pratyakṣalakṣaṇokter itareṣām tatpūrvakatvam āśrīyate, hanta atatpūrvakatvam api vānātreṇa śakyam āśrayitum ity āha -- **tadukter** iti. tadapūrvam yasyeti vighraho darśayitavya iti || 6 ||

NOTES

[609] rva (GA)

sidhyatu vā pratyakṣalakṣaṇokter anumānādīnām tatpūrvakatvam. yas tv eṣām avāntaralakṣaṇabhedāḥ svarūpam ca, saṃkhyā ceyanti pramāṇānīti, tat sarvam na sidhyatīty āha -- **na ceti** || 7 ||

syān matam - prasiddhāny evānumānādīni pramāṇāni, kim amīśam lakṣaṇakaraṇeneti. tat pratyakṣe 'pi samānam ity āha -- **prasiddhatvād** iti. ato bahuṣu pramāṇeṣu yad ekalakṣaṇakaraṇam tad anyaparisamkhyārtham eva syāt. tad etad āha -- **tenānyeti sūtram** antena. abhimatapramāṇaparisamkhyānam cāyuktam iti bhāvaḥ. mūḍhena vā jaimininā pratyakṣamātram lakṣitam ity abhyupagantavyam āpadyeta. evam cātīyam ajñānam ṛṣer āropitam bhaved ity āha -- **mūḍhena veti nāntena**. api ca vākyabhedo nāmāgatā kvacid āśrīyate yathāgnayaś ca svakālatvāt ity atra vakṣyate. na ceha sūtre kiñcid anupapannaṃ drśyate yad bhittvā vyākhyāyata ity āha -- **sambhavatīti** || 9 ||

lakṣaṇam apy etad ativyāpter ayuktam ity āha -- **na cāpīti**. ativyāptim eva darśayati -- **tadabhāseṣv** iti. sarve hi mrgatṛṣṇādīvibhramāḥ {1,207} sūryarāmitaptoṣarādisamyuktanayanajanyāḥ. saṃśayās ca sthānāvādisamyuktanayanajanmāna iti pratyakṣatām aśnūvīran. seyam ativyāptir iti. alpaṃ cedam asmābhir uktaṃ tadābhāseṣu tulyatvād iti. ekaṃ tu svapnajñānam varjayitvā sakalapramāṇāpramāṇasajātīyavijātīyajñānamātrasādhāraṇam idam lakṣaṇam ity āha -- **svapneti**. līngāśabdādrśādisambaddheṣv evendriyeṣv anumānādīpramāṇapañcakotpattir iti bhāvaḥ || 10 ||

svapnajñānavarjane kāraṇam āha -- **taddhīti**. bāhyendriyasamprayogābhāvābhiprāyeṇa cedam uktam. svapne tv ātmamanodehaiḥ saṅgatir astyeveti tad apy anena lakṣaṇena vyāpyata iti darśayitavyam iti. svapnajñānātiriktaṃ tu yat kiñcid bhrāntyādi, tat kenacit samprayoge saty eva jāyata iti pratyakṣam āpadyetety āha -- **kenacit** iti. yathā kenacit samprayoge bhrāntyādir bhavati, tathā pūrvam evāsmābhir vivṛtam. ādiśabdena pramāṇasaṃśayayor upādānam iti || 11 ||

nanu kenacit samprayogamātraṃ na pratyakṣakāraṇam abhipretam. api tarhi grāhyeṇa. na ca bhrāntyādayo grāhyasamyuktanayanasya jāyante. kiṃ tarhi. anyasamyuktendriyasyānyārthaviśayāḥ. na cedam grāhyaviśeṣaṇam asmābhir eva kevalam āśritam. api tu vṛttikāreṇāpi pratyakṣalakṣaṇaparam sūtraṃ vyācakṣaṇena. tanmatam ca bhavadbhir upariṣṭād vaksyata eveti nāvayor viśeṣam upalabhāmahe, ata āha -- **grāhyeṇeti**. ayam abhiprāyaḥ -- satyam abhimataṃ viśeṣaṇam bhavato 'pi. tat tv anupāttaṃ na labhyate. vṛttikāramate tu vyatyastena tadvṛttena tadupādāsyate.

{1,208} yadābhāsam hi vijñānaṃ tatsamyoge tad iśyate |

iti vaksyate. ato bhavanmate grāhyaviśeṣaṇānupādānād grāhyasamprayogajam anyasamprayogajam vā jñānaṃ pratyakṣam āpadyeta. ato 'sti mahān vaksyamāṇena viśeṣa iti || 12 ||

yata eva yathāvasthitam idaṃ sūtraṃ na pratyakṣam lakṣayituṃ kṣamate, ata eva vṛttikāreṇāpi prāsaṅgikalakṣaṇakaraṇe vyatyayena paṭhitam ity āha -- **asāmarthyam ceti** || 13 ||

prakṛtam ativyāpakatvaṃ lakṣaṇasyopasaṃharati -- **teneti** || 14 ||

para idānīm satsamprayogaviśeṣaṇopādānasāmarthyād eva grāhyaviśeṣaṇākṣepam manvānaḥ pratyavatiṣṭhate, tadāha -- **satsamprayoganirdeśa** iti. evaṃ hi manyate --

sambhavavyabhicārau hi viśeṣaṇakarāv ubhau tad yadi samprayogamātraṃ jñānaṃ sūtrakāryābhimatam abhaviṣyat, tadā viśeṣaṇopādānam anarthakam āpatsya(?te/ta.) na hy asamprayogajam pramāṇam apramāṇam vā jñānam asti. ato viśeṣaṇopādānasāmarthyād eva grāhyaviśeṣaṇam avagamyate. ato na kiñcid dokṣyatīti. etad eva[610]dūṣayati -- **etad eva hīti**. evaṃ hi manyate -- naivaṃvidhenottareṇa vyutthito bodhayituṃ śakyate. tasya hy etad eva pratipādyam yat tvanmate[611]viśeṣaṇānarthakyaṃ, lakṣaṇasya cātivyāptyādibhir asiddhir iti || 15 ||

NOTES

[610] d api dū

[611] te avayavānāmānārtha (GA)

upetya vā brūma ity āha -- **svapnādīnām** iti. uktam etad {1,209} bāhyendriyavyāpārādinirapekṣam svapnajñānam iti tanmātraṃ varjayitvā sarvam eva pratyakṣam prāpnuyād iti. ādiśabdena cādṛṣṭamātrodbodhitasaṃskārakāraṇikā smṛtir abhipreteti. tasmād anupāttaṃ evātra[612]samagraṃ pratyakṣalakṣaṇam iti na tad vidhātum anuvaditum vā śakyam ity āha -- **tasmād** iti. yat pratyakṣam tad evamlakṣaṇakam[613]iti lakṣaṇavidhiḥ. yad evamlakṣaṇakam[614]tat pratyakṣam iti lakṣaṇānūvādaḥ. na cānukto 'rtho vidhyanuvādbhāg bhavati, ubhayor api sādharmaṇatvād abhidhānasyeti || 16 ||

NOTES

[612] va sa

[613] ṇam i

[614] ṇam ta (GA)

evaṃ lakṣaṇaparātāṃ pratyākhyāyānabhimatavacanavyaktinirākaraṇapurassaram abhimatāṃ sūtrasya vacobhaṅgim āha -- **teneti** dvābhyām. etad uktam bhavati -- yad evamlakṣaṇakam tat pratyakṣam iti naiṣa sūtrārthaḥ. kiṃ tarhi. yallokaprasiddham pratyakṣam tasya satsamprayogajatvaṃ nāma dharmo 'sti. taddharmakatvāc ca vidyamānopalambhanatvaṃ bhavati. tataś ca bhaviṣyaty avidyamāne dharme 'nimittateti || 18 ||

nanu śābare 'pi pratyakṣam animittam, evaṃ lakṣaṇakam hi tad ity ucyate. tadalakṣaṇaparavte sūtrasyānupapannam ata āha -- **evam** iti. ayam abhiprāyaḥ -- śābarā api ye lokaprasiddhalakṣaṇānūvādenānimittatvaṃ vidadhātī tān api na mṛṣyāmahe, sampūrnalakṣaṇābhīdhāne sūtrasyāśakteḥ. ato lakṣaṇoktir iha līṅgavivakṣayaiva. yathā dhūmo lakṣaṇam agneḥ, evaṃ vidyamānopalambhanatvam animittatvasya. lakṣyate hi tat teneti bhāṣyakārasyaḥbhimatam iti || 19 ||

{1,210} yal līṅgam yasya ca, tadubhayam api vyanakti -- **yata** iti. vidyamānopalambhanatvaṃ nāma dharmo līṅgam. animittatā tu līṅgi. yadi tu tallīṅgam asiddham iti kaścid brūyāt, taṃ prati satsamprayogajatvahetvantaraprasiddhena tenānimittatādhighantavyeti prasiddhenety uktam iti || 20 ||

kutaḥ punar hetvantarasyaiva prasiddhiḥ, ata āha -- **pratyakṣatvam** iti. etad uktaṃ bhavati -- traya ete prayogāḥ -- pratyakṣam animittam vidyamānopalambhanatvāt. vidyamānopalambhanatvaṃ ca satsamprayogajatvāt. satsamprayogajatvaṃ ca pratyakṣatvāt. atra ca vidyamānopalambhanatvasya vyaktam eva pañcamyā hetutvam upātām. itarayos tūpādānenaiva hetutvaṃ sūtritām iti draṣṭavyam iti. ayam ca pratyakṣam yajjane siddham ity asyaiva prapañco veditavyaḥ. tathā hi -- tatraiva vidyamānopalambhanatvād animittatvam, evaṃdharmakatvopāttasatsamprayogajatvād vidyamānopalambhanatvaṃ, pratyakṣam yajjana iti ca pratyakṣatvād evaṃdharmakatvam uktam. idaṃ hi tatrākūtaṃ pratyakṣam sadevaṃdharmakam bhavātīti. idaṃ tv iha vaktavyam. kim anayā prayogaprapaṅcaracanayā. vimatipadāspadaṃ hi pratyakṣam animitaṃ pratyakṣatvād ity etāvataḥpiṣṭaṃ sidhyaty eva. tat tu śuśkatarkahetor udbhāvakatvān na tathāśrītam itī samādhātavyam. evaṃ hi śrūtisādhāraṇyamātreṇānimittatvam uktam itī manvīran. na ca śrūtisāmānyamātreṇaiva sarvasādharmyaṃ bhavati. na hi bhavati gopadās padaṃ vāg itī viśānavatī. vidyamānopalambhanatvād animittatvam ucyamānaṃ cittam bhāvayati. katham ca[615]vidyamānopalambhanam anāgate nimittaṃ bhavati. katham ca satsamprayogajam avidyamānopalambhanam. vartamānasamprayogajam hi satsamprayogajam abhidhīyate, sacchabdasya vartamānavacanatvāt. na cānāgatena dharmeṇa vartamānaḥ samprayogaḥ sambhavati. sambandhidvayādhāro hi sambandhaḥ. nāsāv anyatarasmīn avartamāne vartata itī yuktam abhidhātum. evaṃ pratyakṣasābdo 'pi pratyutpannendriyasamprayogādīnavṛttir nāvartamānasamprayogaje vartitum arhatīti yuktam kramābhīdhānam. prapaṅcarūcayās ca mīmāṃsā itī yuktam prapaṅcābhīdhānam ||

NOTES

[615] hi (GA)

{1,211} idaṃ tu vācyam -- anaikāntikam satsamprayogajatvaṃ vidyamānopalambhanatve. saty eva hi nadīpūranayanasannikarṣe atītā[616]divṛṣṭivijñānaṃ bhavati. vartamāna eva ca meghacakṣussannikarṣo bhaviṣyadvṛṣṭiviśayaṃ vijñānaṃ janayati. ato nāyam ekāntaḥ yat satsamprayogajam jñānaṃ vidyamānopalambhanam itī. api ca aparokṣanirbhāsam api jñānaṃ vartamānasamprayogajam avidyamānaviśayaṃ dṛṣṭam. bhavati hi vartamāne śuktinayanasannikarṣe 'tītānāgatavyavahitarajatāvagrahaḥ. uktaṃ ca bhavadbhir api bhavadāsādūṣaṇāvasare sakalapramāṇāpramāṇajñānasādhāraṇyaṃ satsamprayogajatvasya. syān matam -- na tāvadatītānāgatagocaram anumānaṃ satsamprayogena janyate, aviditāsmṛtavāptē abhāvāt. asti hi tasyāpi nadīpūrajaladacakṣussannikarṣaḥ. na cātītānāgatavṛṣṭiparicayo bhavati. śuktirajatavedane 'pi purovartidravyagrahaṇa eva sannikarṣaḥ kāraṇam. rajatānubhavas tu doṣasāhāyyāt pṛcīnājñānanamanāḥ saṃskārād nyatkāraṇaṃ sannikarṣyate khalv asya nānārthair indriyam. na cāsatsu doṣeṣv avidyamānaprakāśanam upakalpayati. ato viśayādidoṣānvayavyatirekānuvidhāyino vibhramās tam eva svātmani kāraṇīkārayanīti. tan na. kāraṇakāraṇasyāpi kāraṇatvānapāyāt. śukti[617]nayanāsannikarṣa eva hi saṃskārod bodhe kāraṇaṃ bhrāntau. anumāne ca līṅgasannikarṣo vyāptismaraṇe. ataḥ śakyam tadubhayam api paramparayā satsamprayogajam itī vaktum. aviśeṣitaṃ ceḥa satsamprayogajatvamātraṃ hetur uktaḥ. ato duṣpariharam anaikāntikatvaṃ tādrśasya.

NOTES

[616] tavṛ (GA)

[617] ktisa

atrocyate -- uktam idaṃ lokaprasiddhasya pratyakṣasyāyam dharmāḥ yat satsamprayogajatvaṃ nāma vidyamānopalambhanatvasiddhau hetur uktaḥ. loke ca grāhyeṇaiva sati samprayoge pratyakṣam itī siddham. na hy[618]anyasamprayuktacakṣuṣo 'nyat pratyakṣam itī dṛṣṭam. tad iha grāhyeṇaiva vartamānasamprayogajatvaṃ vidyamānopalambhanatve hetur uktaḥ. na ca tad anumānādiṣu sambhavati. na hi tatra grāhyeṇa vṛṣṭyādinendriyasannikarṣo vartate. lakṣaṇapakṣe tu yāvaccrutamātraparatantratvād āpadyetaiva bhrāntīyādi pratyakṣam. tatrāpi tu lokapāratantrye vṛthā lakṣaṇa[619]kāraṇam itī. nanu pratyakṣam animittam vidyamānopalambhanatvād ity atra ko dṛṣṭāntaḥ. {1,212} yadi pratyakṣam eva, tan na. pakṣasapakṣayor abhedāpātāt. tac cāyuktaṃ siddhasādhyaḥyayor bhedaḥ. sādhyo hi pakṣaḥ siddhas ca sapakṣaḥ. na caikam eva siddhasādhyaḥyavabhāvam ity upapadyate. siddham cāsmadādipratyakṣasya dharme 'nimittatvaṃ, kiṃ[620]tatsādhana. ata āha -- **asmadādāv** itī. ayam abhiprāyaḥ -- pratyakṣaviśeṣaṃ pakṣīkṛtya pratyakṣāntaraṃ sapakṣīkṛtyate itī na pakṣasapakṣayor ekatā. nāpi siddhasādhyaḥyateḥ || 21 ||

NOTES

- [618] nyat samprayuktam anyat pra (KA)
 [619] nam iti (GA)
 [620] tatra sã (GA)

evam svamatena sũtram vyãkhyãyedãnãm parapakšoktãn došãn iha pariharati -- **prakṛteneti**. parapakše hi prakṛtãsaᅅgatiṛ uktã. seha nãsti. codanaiva pramãnam iti hi pratijñãtam. tac ca pratyakšãnimittatvapratipãdanenaiva[621] šešãnãm apy anumãnãdĩnãm aprãmãnyadaršanenãvadhãritarũpam sidhyatĩti. katham punaᅁ pratyakšãnimittatve satyanumãnãdĩnãm apy animittatvam. na hi pratyakšam anãgatãtivṛttayor asamartham ityanumãnenãpi[622]tathã bhavitavyam. meghonnatinadĩpũrãbhyãm anãgatãtivṛttãyã vṛšter ananumãnaprasaᅅgãd ata ãha -- **tad** iti. ayam abhiprãyaᅁ -- vyãptisaᅁvedanãdhĩnãjanmatvãd anumãnasya nityaparokšeᅅa ca dharmeᅅa vyãptisaᅁvedanãsbhãvãd anumãnodayãbhãvaᅁ. na ca vṛštyãdau prasaᅅgaᅁ. tešãm dṛšᅅapũrvakatvena vyãptisaᅁvedanopapatteᅁ. ãdišabdena dharmasãdṛšyam upãdãte. etac coparišᅅãt prapañcayĩsyata eveti || 22 ||

NOTES

- [621] na še (KA)
 [622] pi bha (GA)

nanv evam api pratyakšãvaditãrešãm apy animittatvam kiᅁ sũtraĩr na nibaddham ata ãha -- **šakyam** iti. ekalakšãᅅakaraᅅe hĩtaralakšãᅅãsiddeᅁ sarvešãm lakšãᅅakaraᅅam ãpãditam. animittatve tu pratyakšasyokte tatpũrvakatvãd itãrešãm apy{1,213}animittatvam šakyãvagãmam iti na pṛthãñ nibadhyate. yathã vakšyati -- pratyakšãdvãratvãd anumãnãdĩnãm[623]apy akãraᅅatvam iti. lakšãᅅãnupãyoge[624]pi yaᅁ paryanuyogo dattaᅁ, so 'py atra lakšãᅅãnãbhyupãgamãd eva nãstĩty ãha -- **na ceti** || 23 ||

NOTES

- [623] m akã
 [624] genãpi (KA)

tathã grãhyavišešãᅅãnupãdãnãd anumãnãdyanupasaᅅgrãhãc ca nyũnam lakšãᅅam, sarvasãᅁvidãᅁm ca satsamprayogeᅅãvyabhicãrãt satsamprayoganĩrešo 'tiricyata ityãdy api yad uktaᅁ tad apy atra nãšãᅅkyata ity ãha -- **na ceti**. lakšãᅅakaraᅅasya hi nyũnãtĩrekãdayo došãᅁ nãlakšãᅅe prasaᅅantĩti. etad dhy atra sarvathã pratipãdyãᅁ yallokãprasiddham pratyakšãᅁ tad evãᅁdharmakãᅁm iti. sampũrᅅam tu pratyakšasya svarũpãᅁ anenãbhĩdhĩyatãᅁm mã vã. na nas tatra tãtparyãᅁ. atãš cãnyãparatvãt sũtrasya lakšãᅅãpakšoktã mṛgatṛšᅅnãdišãᅁvidãᅁm api pratyakšãtã nãpadyate ity ãha -- **sarvãtheti** || 25 ||

nanu yađi lokãprasiddhadharmopadaršanenãnimittatvamãtram atra sãdhyaᅁ, evãᅁ tarhi pratyakšãᅁm animittãᅁm vidyãmãnopãlambhanãtvãd ity etãvad evã vaktavyãᅁ. kiᅁ satsamprayogãjatvãdyupãnyãseᅅa, ata ãha -- **ãtĩteti** sãrdhadvãyena. ayam arthaᅁ -- satyãᅁ etãvatãpy animittãtã pratipãdĩtaiva.[625]kin tu vidyãmãnopãlambhanãtvãᅁ evãsiddeᅁᅁm yogĩnãm muktãtmanãm cãtĩtãnãgatãđĩvišãyãjñãnotpatter iti ye manyante, tãñ prati hetusiddhyarthaᅁ satsamprayogãjatvãᅁm api hetvãntãram upãnyastãᅁ, na punaᅁᅁ pratyakšãsvãrũpãvĩvakšãyã. tathã vidyãmãnopãlambhanãtvãd iti hetum abhidãdhatã avidyãmãno[626]bhãvišyãd dharmo bhãvišyãttvãd evã na pratyakšãᅅenãubhũyãta iti yo hetur antãᅁmãtaᅁ, tasyãpi yogĩm uktãtmanãm grãhyãĩr arthãntãrãĩr bhãvišyãdbhĩr vyabhicãrĩtã mã bhũd ity etãd arthãᅁm api satsamprayogãjatvãsyopãdãnam. etãd dhy{1,214}anenocyate -- sarvãᅁ evã pratyakšãᅁm satyã evendriyasãᅁmprayoge jãyate. ato na kiᅅcid bhãvišyãdvišãyãᅁm iti nãsti vyabhicãraᅁ. asiddhatãvyabhicãrite samãhṛtyã mã bhũtãᅁm iti dvĩvacãnãbhĩdhĩnãᅁm iti.

NOTES

- [625] tã bhãvãti. ki
 [626] no dharmo (GA)

idam tv iha vaktavyam - nirakrtam eva asakyam hi tat puruseṇa jñatum r̥te vacanād ity atra yogipratyakṣasyānāgatādiviśayatvam. atra kiṃ punar upanyāseneti. tatraike vadanti -- tatra hi vacanādr̥te puruṣāṅm atīndriyānubhavaśaktir nirakrtā. atra punarvacanād eva pratītya ciraṃ bhāvayato dharmādharmau pratyakṣau bhaviṣyata iti pratyavasthānam nirākriyata iti. tad ayuktam. sarvaṃ hi tadanāgatāvekṣaṇena bhāṣyavārttikakārābhyām uktam, ihaiva sūtrakāreṇa svayam uktatvāt. na caiṣa pareṣām api siddhāntaḥ yad akasmād eva buddhasya[627]vānyasya vā tadbhūmim adhirūḍhasyājātāvīrttapratyutpannasūkṣmavyavahitaviprakṣṭādayaḥ sāḥśād bhāvā bhāsanta iti. api tarhi āgamād eva sāmānyato viditān dharmāṃs ciraṃ bhāvayataḥ sphuṭam avikalpakāś ca prakāśanta iti. bhāvanābalajam eva jñānam divyaṃ cakṣur ity ācakṣate. yat tu bhautikenaiva cakṣuṣā sarvaṃ aparokṣikriyata iti, tadatisthaviyāḥ. prauḍhipradarśanaparatayā tair uktam. tādr̥ṣam api cātraiva nirākriyam, ihaiva sūtrakāreṇa nirākrtatvāt. tasmād atratyam evānāgatāvekṣaṇena tatoktam ity uktam eva. nanu ca pūrvapūrvahetvasiddhyāśāṅkayottarottarahetupradarśanam iti yato 'sti tatra dharmo 'yam ityādinā pratyakṣatvamadohetur ity evamantenoktam iti gatārtham idam.

NOTES

[627] syānya (GA)

atrocyate -- pratyavasthānabījam idānīm pareṣām abhidhīyate. avidyamānopalambhanam eva hi yogajadharmabalena yoginām pratyakṣam iti hi te pratipannāḥ. ata eva atītānāgate 'py arthe ityādinā hetvasiddhibījam upadarśitam. pūrvam tv asiddhyāśāṅkāyā hetukramāśrayaṇam ity etāvad evoktam. katham asiddhir ity atra na kiñcid uktam. yogyartham abhidhīyate ity atrāpi yoginām atīśayaviśeṣo 'ntarñītaḥ. sa eva atītānāgatetyādinā prakāṭikṛtaḥ. kaḥ {1,215} punaratītānāgatādiviśayatve pratyakṣasya teṣām abhiprāyaḥ. śrūyatām. evaṃ hi manyante -- yad vidyamānopalambhanam asmadādīpratyakṣam tena mā nāma dharmo 'nubhūyatām. bhāvanābalabhuvā tu sakalātītā[628]nāgatādiviśayeṇa kiṃ nānubhūyate. tadasiddher anupapannam iti cet. na. anumānād upapatteḥ. tatraitat syād -- na tasya bhāvanābalabhuvāḥ pratyakṣasyāsmadādāv adr̥ṣṭacarasya sadbhāve kiñcana pramāṇam astīti. tac ca na. evam anumānād upapatteḥ. vijātyāntarāyaparihāreṇa bhāvyaṃ māneṣu bhāveṣu[629]prajñāprasādād atīśayo dr̥ṣyate. tathā hi -- kim anyat. iha khalu nitāntaduradhigamam ātmānam eva nirdhūtanikhilakāyakaṇoparāgopaplavam vīgālitasakalamitīmātrmeyamānavibhāgodgrāhamayam[630]aham iti viśadatarām avalokayante kṛtinaḥ kecid iti vedāntavādinō vadanti. na hi tadasmadādivedyam neti yogino 'pi na budhyante. tadvad vā vayam api vijānīmaḥ. bhavati cātra kāraṇaprakarṣo hi kāryaprakarṣeṇa vyāpto dr̥ṣṭaḥ citrakārādiśilpaprakarṣa iva citrādīkarmaprakarṣeṇa. prakṣyate ca kasyacid yogino bhāvanābalabhuvāḥ pratyakṣasya kāraṇam iti svabhāvahetuḥ. athāpi syāt kutaḥ kāraṇaprakarṣo 'vagamyata iti. svabhāvahetor eva. yo yadabhiniviśamāno 'bhyasyati sa tasya prakarṣakāṣṭhām āśādayati citrakārasyeva śilpam. abhyasyati ca kaścid avahito dhyānam iti sādhyānvitahetupradarśanam. ato dhyānaprakarṣāt tadbalaḥ bhuvō jñānasya prakarṣaḥ. kaś ca jñānasyāparaḥ prakarṣaḥ sphuṭāvikalpakaprakāśāt. yathāhuḥ --

NOTES

[628] tādi (GA)

[629] pratijñā (KA)

[630] yam i (GA)

tasmād bhūtam abhūtam vā yadyad evātibhāvayate |

bhāvanābalaniṣpattau tatsphuṭākālpadhīḥ phalam ||

iti. nanu jīvanāya śilpinām śilpābhyāso yuktaḥ. na tu dhyānābhyāśasya kiñcinnibandhanam asti. katham nāsti. karuṇā hi dhyānābhyāse nibandhanam. kaścit khalu bhavāntarīyāt saṃskārāt kāruṇiko bhavati. {1,216}sa karuṇām evābhiniśīate. abhyāśatīśayāc ca sā tasya prakarṣakāṣṭhām āśādayati. sa kāṣṭhāprāptaprakarṣakarūṇo duḥkhotarān saṃsāriṇo dr̥ṣṭvā dūram dūyamānamānasaś cintayati katham etān uddhareyam iti. tataḥ sa puruṣārthasādhanam anvicchan dhyānāya prayasyati. tatasā cirābhyāsān niṣpannadhīyāno dharmādharmāv apy aparokṣam iḥsate. anyan mataṃ - saṃsāriṇo hīndriyādīmajñānanājanmānaḥ. prāgbhaviyaka[631]rmārjitadehendriyā hi te. ato yuktaṃ yaddehendriyānuvidhāyisaṃvedanā bhavantīti. yadā punar amī yogābhyāsād eva prakṣīnanikhilajñānakarmāśayā bhavanti, tadā dehendriyair vimucyante. tadā niyāmakābhāvāt svayaṃ ca prakāśasvabhāvavāt sarvaṃ atītādi budhyante. atas tām prati vidyamānopalambhanatvam asiddham iti tatpratibodhanāya lokaprasiddham sad ityādy ayam jaiminir āheti. tām indānīm pratibodhayati -- **na lokavyatiriktam** iti. ayam arthaḥ -- teṣām api pratyakṣam na lokottaram bhavitum arhatīti || 28 ||

NOTES

[631] dha

atra kāraṇam āha -- **pratyakṣatveneti**. ayam abhiprāyaḥ -- tad yoginām jñānaṃ pratyakṣam navā. yady apratyakṣam na tarhi pramāṇam, pratyakṣānumānavyatiriktapramāṇānabhūyupagamād anumānalakṣaṇābhāvāc ca. na cāpramāṇam arthavyavasthāpanāyālam. ataḥ kiṃ tad abhyupagamena. atha pratyakṣam, anvarthatvāt pratyakṣaśabdasya avaśyam eva tenendriyajnanā bhavitavyam. na hy anindriyajnam pratyakṣam iti laukikānām upacāro dṛśyate.

nanu nendriyajvatvam pratyakṣalakṣaṇam, api tarhi, kalpanāpoḍham abhrāntam pratyakṣam iti. abhilāpasamsargayopratibhāsāpratītiḥ kalpanā. tayā rahitam timirāsubhramaṇanauyānasamkṣobhaṇādyanāhitavibhramam abhrāntam jñānaṃ pratyakṣam iti. idaṃ ca lakṣaṇam yoginām api jñānaṃ vyāpnoty eva. tad[632]dhi nirvikalpam abhrāntam. ata eva pratyakṣam caturdhā vibhajante tac caturvidham indriyajam indriyajasamanantarapratyayodbhavam mānasam sarvacittacaittānām ātmasamvedanam yogijñānaṃ ceti. yadi hīndriyajvatvam eva pratyakṣalakṣaṇam syāt, tritayam apratyakṣam syāt. mānasam ca mīmāṃsakair api pratyakṣam iśyate eva. ataḥ sarvānugatāparokṣāvabhāsītvamātravacana eva pratyakṣaśabdo {1,217}niścīyate. yathā gamerḍor iti dopratyayānto vyutpādito gośabdo 'gacchaty api prayogadarśanāt sarvānugatagojātimātravacano niścīyate, evam naṣṭāvayavārthavibhāgaḥ pratyakṣaśabdo 'parokṣāvabhāsīni samudāyaśaktyaiva[633]vartata iti. tan na. avayavānvayāvyabhicārāt. avayavānvayavyabhicāre hi samudāyaśaktir ātmānaṃ labhate. na ca pratyakṣaśabdavācyam indriyānvayam vyabhicarati. mānase vyabhicāra iti cet. na. manaso 'pīndriyatvāt. atha nāsti mano nāmendriyam, indriyajam eva tu jñānaṃ dhārāvāhikeṣu santanyamāneṣūttarakṣaṇagrāhiṇo jñānasya kāraṇam mana iti gīyate. uttaram ca mānasam iti. tad ayuktam. atīte hīndriyaja[634]jñāna uttarakṣaṇo 'nubhūyate. sa katham asambaddhena tenāvabhāsāyitum śakyate. akṣavad iti ced, na. prāpyakāritvasyākṣānām ihaiva vakṣyamāṇatvāt. ato dviṭīyakṣaṇagrahaṇam[635]apīndriyajam eveti nāsti vyabhicāraḥ. tasyāpīndriyānvayavyatirekānuvidhānāt. na hi nimīlitanayanasya rūpabuddhir anuvartamānā dṛśyate. ato 'vayavānvayāvyabhicārān na samudāyaśakter ātmalābhāḥ. ato 'nindriyajam sad yoginām muktātmanām vā jñānaṃ na pratyakṣam. pratyakṣam sanniyatam vidyamānopalambhanam, apratyakṣam tu pramāṇāntarānabhūyupagamād eva nīrastam.

NOTES

[632] d api (GA)

[633] va prava (GA)

[634] je

[635] grāhiṇa (KA)

yac ca bhāvanābalaṃ yogijñānanjanmani kāraṇam uktam. tan na, avagataviśayatvād bhāvanāyāḥ. na cākasmād evāvagater utpattih sambhavati. sarvotpattimatām kāraṇavattvāt. atha pramāṇāntarāvagatam bhāvnyate kiṃ bhāvanayā, tata eva tatsiddheḥ. kiṃ ca tat pramāṇam na tāvadanumānaṃ, dharmādharmayoḥ pūrvam agrahaṇena tadvyāptalingadarśanābhāvāt. jagadvaicitryārthāpatter api kim api kāraṇam astīty etāvad unnīyate. na tu kaścid viśeṣaḥ. na cānirdiṣṭaviśeṣaviśayā bhāvanā bhavati. yogaśāstreṣv api viśeṣā eva dhyeyatayopadiśyante --

dhyeya ātmā prabhur yo 'sau hr̥daye dīpavat sthitaḥ

ityādibhiḥ. tarhy āgamād avagatam bhāvayīsyate. yadi pramāṇāt, tata evāvagateḥ kiṃ bhāvanayā. hānopādānārtham hi vastu jijñāsyate. te ca tata eva siddhe iti vyarthā bhāvanā. kāruṇiko 'pi dharmāgamān eva prayatnataḥ śiṣyebhyo vyācakṣīta. na bhāvanā[636]parikhedam anubhavet. atha vipralambhabhūyiṣṭhatvād āgamānām pramāṇam āgamo na veti vicikitsamāno bhāvanayā jijñāsa[637]te. tan na. {1,218}tato 'pi tadasiddheḥ. bhāvanābalaपरिनिष्पन्नम अपि ज्ञानम अनश्वसानियार्थम एव, अभृत्यापि भव्यमानस्योपारोक्षवत प्रकशत. तथैव तैरैवोक्तम् - तस्माद् भूतम् अभूतम् वेति.

NOTES

[636] nāke (GA)

[637] sya (KA)

api ca bhāvanābalaṃ apamāṇam gr̥hītagrahaṇāt. yāvad eva hi gr̥hītam tāvad eva hi bhāvanayā viśayīkriyate. mātrayāpi tv

adhikam bhāvanayā na gocarayati. yogābhyāsāhitasamskārapāṭavanimitā hi smṛtir eva bhāvanety[638]abhidhīyate. sā ca na pramāṇam iti sthītam eva. na ca taduttarakālam sākṣātkārijñānam udeṭīti pramāṇam asti. indriyasannikarṣam antareṇārthasākṣātkārasya kvacid apy adarśanāt. bhavati cātra[639]prayogaḥ -- yoginām dharmādharmayor aparokṣāvabhāsi jñānam nāsti indriyasannikarṣābhāvād, asmadādivat. yac ca kāraṇaprakarṣāt kāryaprakarṣa ity uktam, tad ayuktam. kāraṇaprakarṣānupapatteḥ. bhāvanāprakarṣānupapattis ca varṇitaiva prayojanābhāvād, anāmbanantvād anadhikaviśayatvāc ca. na ca tathāvidhātīśayavataḥ kasyacid adyatve darśanam, yena dṛṣṭatvād abhyupagamyeta. nityanirdoṣavedāntapramāṇake tu brahmātīśaye na kiñcid anupapannam. tatrāpi tu nānindriyajam pratyakṣam upapadyate. samucchinnasakalamitimatṛmeyamānaprapañcā hi sāvasthā. yatrāpi cābhyāsāt prakarṣo dṛśyate tatrāpi smṛtir eva prakṛṣyate, na punarabhyāsato 'nindriyasannikṛṣṭam api ca vastvaparokṣam bhavati. na hy abhrāntasyāsannihitam avartamānam ca purahsthitavadavabhāsata ity utprekṣitum api śakyam ity alam aneneti.

NOTES

[638] ti gīya (GA)

[639] tra yo

nanu ca śeṣahetuprasiddhaye pratyakṣatvam hetur iti pūrvam uktam. katham idānīm tena vidyamānopalambhanatvam sādhyate, ata āha -[640]**satsamprayogajativam** iti. ayam abhiprāyaḥ -- nāyam śāstrīyo hetukramah, yena tadatikrame doṣo bhavati. ato vyāptibalena śakyam anenāsmadādivatpratyakṣavad ubhayaḥ sādhyatvam ity yatheṣṭābhidhānam iti || 29 ||

NOTES

[640] satsam iti (KA)

atra sūtrakāreṇa pratyakṣatvābhyupagamena yogipratyakṣasyānimitatām pratipādayatā nimittatvābhyupagame vā na pratyakṣatvam ity arthād āveditam. tat{1,219}prayogadvayena darśayati -- **teṣām** iti dvayena. tatas tv eveti. avartamānaviśayatvād evety arthaḥ. yadi tu nirākṛtasvapakṣo bauddho 'pratyakṣasābdavācyam eva tat pramāṇāntaram iti brūyāt, tadarthaḥ pramāṇatvanirākaraṇam. etac ca sūtrakāreṇaiva satsamprayogagrahaṇasāmartyād evopāttam iti sad ity etena kathyate ity uktam iti || 30-31 ||

anyan matam - siddhānām khalu dharmānugrahavaśenānāgatādiviśayā pratibhaiva jāyate. sā cādyatve kvacid asmadādinām apy utpadyate yathā śvo me bhrātāganteti. prāyeṇa tv ṛṣṇām tajjñānam utpadyata ity ārṣam ity ucyate. yathāhuḥ -- ārṣam siddhadarśanam ca dharmebyaḥ iti. tan nirākaroṭi **laukikīti**. ayam arthaḥ -- yoginām ṛṣṇām vā pratibhā nārthaniścayāya prabhavati, pratibhātvād asmadādivatpratibhāvat. asmadādinām hi viśamvādabhūyishṭhā pratibhopalabhyata iti || 32 ||

evam tāvad vidyamānopalambhanatvasya hetor asiddhim āśānkya satsamprayogajativād iti yad uktam tad vivṛtam. idānīm bhaviṣyattvasya hetor anaikāntikaśānkānirākaraṇārtham yad uktam tad vivṛmoti -- **avidyamāneti**. ayam arthaḥ -- yadi satsamprayogajam pratyakṣam iti nocyeta, tato 'vidyamāne 'pi saṃyoge yoginām kvacit pratyakṣam jāyata iti tasya bhaviṣyaty api dharme śaktir anivāritā syāt. tatas ca bhaviṣyattvasya hetor anaikāntikatvam[641]iti sadityādi jaiminir āheti || 33 ||

NOTES

[641] tvam syād iti (GA)

{1,220} nanu bhaviṣyattvād dharmo na pratyakṣa ity ucyate, tad yadāsau bhaviṣyams tadā mā nāma pratyakṣo bhavatu. yadā tu pravartate tadā kin nāma na pratyakṣeṇānubhūyate, ata āha -- **pratyakṣa** iti. ayam abhiprāyaḥ -- anuṣṭhānārtham hi pramāṇam anviśyate. tadanuṣṭhānāt prāg evānviśyam. na cānuṣṭhānāt prāg dharmo 'stīti katham pratyakṣo bhaved iti. kim idānīm anyenānuṣṭhito vidyamānaḥ pratyakṣo[642]dharmah nety āha -- **anuṣṭhita** iti. na pratyakṣa iti sambandha iti. atra kāraṇam āha -- **phalasāadhanarūpeṇeti**. bhaved etad evam yadi dravyādayaḥ svarūpeṇa dharmā bhaveyuh. phalasāadhanarūpeṇa caite dharmā iti tādrūpyeṇa ca dharmatvam ity atroktam. tac ca rūpam anuṣṭhānakāle nāsti. āmuṣmikaphaleṣv atra phalasyābhāvāt. aihikaphaleṣv api cireṇa. niranantarayor hi sādhyasāadhanayoḥ sādhanam pratyakṣam bhavati mardanasukhayor iva. iha tu phalakāle sādhanam cirātivrṭtam, sādhanakāle phalam ajātam iti na phalasāadhanam pratyakṣam. śaktis tu sarvabhāvānām nityaparokṣaiva. tena na tadviśiṣṭo dharmah pratyakṣo bhavati || 34 ||

NOTES

[642] kṣo ne (GA)

prakṛtam idānīm vidyamānopalambhanatvena pratyakṣasya dharme 'nimittatvam upasamharati - **asmad**[643]iti **dharm**entena. dhyāyinām pratyakṣam vidyamānopalambhanam sad dharme na pramāṇam asmatpratyakṣavat. vakṣyamāṇahetvapekṣayā caśabdaḥ. **neṣyata** iti vakṣyamāṇena sambandha iti. ayam ca sūtrakāreṇopattikramoktyā sarveṣām cittaṃ bhāvayitum[644]hetukramo darśitaḥ. śakyate ca pratyakṣatvamātrenaivānimittatā sādhayitum ity āha -- **pratyakṣatvād** iti || 35 ||

NOTES

[643] smatpratyakṣavadi
[644] tum kra (KA)

evam sūtratātparyam vyākhyāyedānīm avayavānanusandhatte. tatrāpi {1,221} sacchabdam ādau cintayati. atra bhikṣuṇoktam sadviśeṣaṇam anarthakam, asatā samprayogābhāvenāvvyabhicārāt. yathoktam -

sad ity asadvyudāsāya na niyogāt sa gamṣyate |

samprayogo hi niyamāt sata evopapadyate ||

iti. etad anabhyupagamena nirākṛtya karmadhārayasamāsam eva darśayati -- **avidyamāneti**. asyārthaḥ -- nāyam arthaḥ sūtrasya satā samprayogaḥ satsamprayoga iti. kiṃ tarhi. saṃś cāsau samprayogaś ceti karmadhārayo 'yam. sacchabdaś ca vidyamānavacanaḥ. tad ayam artho bhavati -- vidyamānasamprayogajaṃ pratyakṣam iti. tataś ca yat teṣām avidyamāne 'rthe ityādinā yogijñānasya pratyakṣatvanirākaraṇam uktaṃ tad evam labhyate. vartamānārthavācino hi sacchabdasyāsad[645]vyudāsah. sa katham asati tasmin sidhyet. ayam ca sūtrārthaḥ satīndriyārthasambandhe iti vyācakṣāṇena bhāṣyakāreṇokta iti draṣṭavyam iti || 36 ||

NOTES

[645] sau prasādaḥ. sa (GA)

nanv ayam artho nimittasaptamyaivātra labhyate. na hy asatsamprayogo nimittam bhavati. ata āha -- **sasamyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- satyam avartamānaḥ samprayogo nākṣaje jñāne kāraṇam. api tu tam api kecit kāraṇatayā manyante. tad iha samprayoga ity etāvati śrute sati bhāviny atīte ceti yatheṣṭam kalpayeyuḥ. atas tatkalpanānirākaraṇārtham vyaktam eva jaiminīnā sadviśeṣaṇam upāttam iti || 37 ||

vyākhyātaḥ sacchabdaḥ. saṃśabdam idānīm anusandhatte -- **samyag** iti. samyakprayogaḥ samprayogaḥ. tena duṣprayogo nivārito bhavati. āha -- viśeṣyati bhavān samā prayogaṃ, prayogam eva[646]tāvādādau bhavān vyākuruṭam ata āha -- **prayoga** iti. rūpādisamvitkārionneyam indriyāṇām vyāpāraṃ prayogāparaparyāyam ācakṣata iti || 38 ||

NOTES

[646] vādau vyā (KA)

{1,222} kaḥ punar atra duṣprayogaḥ yaḥ saṃśabdena vyāvartyate, ata āha -- **duṣṭatvād** iti. katham punar asau duṣṭaḥ. prayogasya hy atyāsattvādāyo doṣaḥ. na ca te śuktisamprayuktacakṣuṣo bhrāmyato doṣa bhavanti. viśaya eva tu tatra sādṛśyad uṣito viparītakhyātihetuḥ. ata āha -- **rajatekṣaṇād** iti. ayam abhiprāyaḥ -- jñānakāraṇam hi samprayogaḥ sa duṣṭo 'nyadanyātmanā bhāsayati, kāraṇadoṣāvinābhāvāt kāryadoṣasya. aduṣṭas tu samyagjñānaṃ janayati. sarvakāraṇadoṣābhāvena ca tasya samyaktvam bhavati. yadā punar indriyārthayor anyatarad api duṣyati, tadā tadāśritaḥ saṃyogo 'pi duṣṭo bhavati. ataḥ saṃyogasya svadoṣa atyāsattvādāyo viśayadoṣaś ca sādṛśyādāyo dūṣakā bhavanti. tad iha śuktau rajatam iti grhyamāṇāyām kāryadoṣāt śuktikāyogo duṣṭa ity avagamyate. ato 'sau samyagarthavācīnā saṃśabdena vāryata iti. evaṃ cāvayavavyākhyāyām āśrīyamāṇāyām lokasiddhalakṣaṇānūvādenāpy animittatvavidhir na duṣyatīty āha -- **evam** iti || 39 ||

tathā yad api bauddhaiḥ prāptivacanam prayogaśabdam manvānaiḥ śrotacakṣuṣor aprāpyakāritvād avyāpakam lakṣaṇam ity uktaṃ, tad api vyāpāramātravacanam prayogaśabdam vyācakṣāṇair asmābhiḥ pariḥṛtam ity āha -- **tataś ceti**. vyāpāramātravācītvād aviruddham ity uparitanena sambandha iti || 40 ||

śrotracakṣuṣor aprāpyakāritve bauddhānām abhiprāyam āha -- **prāpyeti nontena**. evaṃ hi tair uktam -

sāntaragrahaṇam na syāt prāptau jñāne 'dhikasya ca |

iti. yadi cakṣuśśrotre viśayam prāpya grhṇītaḥ, yad idam dūre śabda dūre 'rtha iti sāntaragrahaṇam yac ca sumahatām mahīmahīdharādīnām adhiṣṭhānādhiparimāṇānām {1,223} grahaṇam tat kilobhayam api na syāt, prāpyakāriṣu tvagādiṣv adarśanāt. tad etad uktam bhavati -- yat prāpyakāri na tat sāntaram adhiḥ ca vedayati, yathā kāyaḥ na ca tathā śrotracakṣuṣi ity āvītahetuḥ. upālabdhe kilāśabdaḥ. ubhayasyāpi samādhāsyamānatvād iti. ārjavāvasthānam vā samprayogo 'bhimata ity āha -- **yadi veti**. ārjavāvasthitasya hi rūpādijñānam utpadyate. tatraiva samprayogaśabdopacāraḥ. tvagādiṣu samprayogaśabdārtho jñānahetur upalabdhaḥ. tad idam ārjavāvasthānam api taddhetutayā tathā vyapadiśyate. evam eva vyāpāre 'pi darśayitavyam iti || 41-42 ||

kāryalakṣitayogyatālakṣaṇo vā yaḥ śabdārthayor iva rūpādicakṣurādyoḥ sambandhaḥ samprayoga ity āha -- **yogyateti**. athavāstu sāṅkhyādisiddhāntasiddhaḥ prāptirūpa eva sambandhaḥ. nātrāpi kiñcid duṣyatīty āha -- **sāṅkhyādīm** iti. nirjītya hi sāṅkhyādīm prāptipakṣo 'tra dūśyate. na ca te nirjetum śakyāḥ. aprāpyakāripakṣe hi sūkṣmavyavahitaviprakṛṣṭādīnām aprāptatvāviśeṣeṇa grahaṇaprasaṅgād iti bhāvaḥ || 43 ||

anumānenāpi śrotracakṣuṣoḥ prāpyakāritvam avagamyate ity āha -- **tayor** iti. tayoḥ śrotracakṣuṣor ity arthaḥ. cakṣuśśrotre prāpyakāriṇī, bāhyendriyatvāt tvagindriyavad iti. nanu ca karmāśaṅkulī cakṣurgolakaṃ ca śārīrastham evopalabhyate, katham tat prāpyakārity ucyate. tad etad eteṣām tāvat prāpyakārivādīnām sāṅkhyānām matena samādadhāti -- **kecid** iti. evaṃ hi sāṅkhyā manyante -- āhaṅkārikayoḥ śrotracakṣuṣor vṛtīḥ śārīrād bahir bhavati arthadeśam prāpnoti. sā ca kāryadarśanonneyā yathākāryam avatiṣṭhata iti || 44 ||

{1,224} nanv adhiṣṭhānam evendriyam, tatrodharānapūraṇādīnigrahānugrahadarśanāt. itarathā tadasambhavāt. yadi hy adhiṣṭhānātiriktam akṣam bhavet, tarhy adhiṣṭhānasamskāro 'narthakaḥ syāt, ata āha -- **cikitsādīti**. ayam abhiprāyaḥ -- yadīndriyam adhiṣṭhāne na sambaddham bhavet, tato 'dhiṣṭhānasamskāras tasyopakārako na syāt. adhiṣṭhānādihāram tu tat. atas tasyaivādihārahūtasādhiṣṭhānasya samskāra ādheyasyendriyasyopakārako bhaviṣyati gajāśvaparyāṇasamskāra ivārohakasyeti || 45 ||

nanv evam api golakādhipikarāṇasyaiva tatsamskāra upakārako bhavatu, tasya tv asambaddhasya bhāgasya golakena golakasamskāro nopakārakaḥ syāt. tena ca samskṛte na prayojanam. tasyaiva prāptatvena prakāśakatvāt. ato yat prakāśakaṃ tat samskartum aśakyam asambandhāt. yac ca śakyam na tena samskṛtena prayojanam, asambaddhasya hi bhāgasya prakāśayitum aśakteḥ, ata āha -- **taddeśa** iti. ayam abhiprāyaḥ -- ekaivendriyavṛttir anugatādhiṣṭhānadeśasambandhā arthadeśam yāvat prāptā, ato 'dhiṣṭhānadeśa eva samskāraḥ sarvopakārako bhaviṣyati. yathā pādayoḥ prayuktaḥ samskāro dūrasthasyāpi cakṣuṣa upakārako bhaviṣyatīti || 46 ||

ato nāyam ekāntaḥ yadadhiṣṭhānadeśe samskārāt tadvartyevendriyamitīty āha -- **tasmād** iti. niranantarādhipikarāṇam upapādayati -- **bahir** iti **syādantena**. kāryadarśanabalena hi tadvṛtīḥ kalpyamānā yathākāryam avatiṣṭhata {1,225} ity uktam. ato 'dhiṣṭhānādhipikarimānārthadarśanāt pṛthvagrā kalpayiśyate. niranantaradarśanāc ca santatā. ato yatra yādṛṣam vṛttibhāge pāthavaṃ pṛthutvaṃ bhavati, tadanurūpam evādhiṣṭhānādhipikam mahīdharādi grhyate. amūrtāyā api vṛtter aupādihiko vyomna iva bhāgavyapadeśaḥ. yad eva tayā prakāśyate tadaupādihikam eva bhāgavyapadeśam labhate iti. na ca vācyam yadi vṛttir gatvārtham prakāśayati kim iti tarhi nitāntadūravartino 'pi bhāvān na prakāśayātīti. yāvati hi dūre kāryam upalabhyate tāvantam evādhvānam asau sarpatīty adhipikarānavat kalpanīyam ity āha -- **dūre 'pīti** || 48 ||

nanv evam api yadīndriyavṛtīyārthāḥ prakāśyante, sā tarhi nirgatya gatāsty eveti kiṃ na pihitendriyasyāpi bhāvā bhāsante, ata āha -- **dīpaprabheti**. navaśyam pihitendriyasya vṛttir asti kāryābhāvāt tu sā dīpanāse prabhāvannimīlayato 'pi naśtety unnīyata iti || 49 || astu vā adhiṣṭhānapidhāne 'pi vṛtīḥ. ātmaprayatnānugrhitā tu sā ātmany artham upanayati. adhiṣṭhānapidhāne hy ātmanaḥ prayatnocchedāt prayatnānadhīṣṭhitayā tayānupanīto 'rtho nātmanānubhūyate ity āha -- **adhiṣṭhāneti** || 50 ||

vicchinabodham idānīm upapādayati -- **vicchinna itīti**. vibhor apy ātmanaḥ prāgbhaviyaka[647]rmārjitaṃ sakalabhogāyatanam śārīram iti. tadapekṣayā vicchedabuddhiḥ. kāyendriye tu śārīravicchedābhāvād avicchedabodho yukta itī. śabde tu vicchedādhipikarabodho bhrāntir eveti kiṃ tadupapādanena.[648]tathā hi -- svadeśa eva śabdaḥ śrotreṇa prakāśyate. kutas tasya vicchedaḥ. kutaḥ vibhor {1,226} amūrtasya vṛddhīrāsāv ity āha -- **śabde**[649] **tv** iti. etat tu svamatenoktam. sāṅkhyamate tu śrotrovṛtīḥ śabdadeśam gacchaty eva. tatra śārīrapekṣayaiva vicchedabodho vaktavyaḥ. asambhavaṃ ca śabdādhipikarāṇe vakṣyāma itī.

NOTES

[647] dha (GA)

[648] na. sva (KA)

[649] śabdeti (KA)

ayam ca sāṅkhyasiddhāntasiddho vṛttigamanapakṣo vārttikakāreṇa prāptisādhāranyamātreṇoktaḥ, na punarabhipretaḥ. na hīndriyavṛttir nāma kācit pramāṇenāvagamyate. tathā hi -- āhaṅkārikānīndriyānīti kāpilā manyante. yathāhuḥ --

sāttvika ekādaśakaḥ pravartate vaikṛtād ahaṅkārāt |

iti. kaś cāyam ahaṅkāraḥ. yadi yo 'yam ātmānaṃ prakāśayati, sa tarhi jñānamitīndriyāṇāṃ kathaṃ prakṛtir bhaviṣyati. ātmādhāram āntaraṃ jñānaṃ kathaṃ tena bāhyendriyānyārabdhūṃ śakyante. atha matam tattvāntaram ahaṅkāra itī. tan na. pramāṇābhāvāt. api ca tattvāntaram api tat kāpilair vibhuḥ saṅgīryate. tatas tanmayānīndriyāṇy api vibhūni bhavyeḥ. na ca vibhūnāṃ vṛttir upapadyate. vṛttir nirgamanam. na ca tad vibhūnāṃ sambhavati. syān matam -- na ca brūmo vibhūnīndriyāṇi gacchantīti, kiṃ tarhi. tadādhārā vṛttir itī. keyaṃ vṛttir itī vaktavyam. yadi śrotādināṃ śabdādigrahaṇayogyatā, sā tarhy amūrtā śaktiḥ kathaṃ gacchet. api ca trīny antaḥkaraṇāni mahānaḥkāro mana itī kāpilā manyante. na ca karaṇaṃ karaṇāntarāṇāṃ prakṛtir upapadyate karaṇatvāt manovat. ato nāhaṅkārikānīndriyāṇi. na ca tadvṛttir amūrtā prāpyakāriṇīti pramāṇavati kalpanā. tathā śabdādhikaraṇe vakṣyati śrotāragamanapakṣe cety atra vṛttigamanapratīṣedham. ato bhautikāny evendriyāṇi prāpyakāriṇīti vaktavyam.

kiṃ punarbhautikatve pramāṇam indriyāṇāṃ. drṣṭānusārah. tathā hi -- bahirbhūtānāṃ eva yathāyatham rūpādyabhivyāñjakatvam upalabdham. tejasā hi rūpaṃ prakāśyate yathā dīpena. raso 'dbhiḥ. śuṣkāṇāṃ[650]api dravyāṇāṃ sann api raso na vyaktam upalabhyate yathādrāṇāṃ. na ca śuṣkeṣu raso nāsti, yāvaddravyabhāvītvāt. ato 'dbhī raso 'bhivyajyate. pārthivaṃ ca kiñcid dravyaṃ {1,227} gandhasyābhivyāñjakaṃ drṣṭam. yathā nimbatvak candanagandhasya. tatkaśyapariṣiktasya hi candanasya sphuṭataram gandho 'bhivyajyate. na cādbhīr asāv abhivyajyate, kevalānāṃ anabhivyāñjakatvāt. vāyunāpi bahiḥ sparśābhivyaktir upalabdḥ, yathā hemantaśīrāyor viyati vitatānāṃ apāṃ sūkṣmatvād anupalakṣyamāṇānāṃ vāpi vāte śītasparśo 'vagamyate. na cāsau vāyoḥ. anuṣṇāśītasparśatvād vāyoḥ. ato rūpābhivyāñjakaṃ cakṣus taijasam. āpyaṃ rasanam abhivyāñjakaṃ ca rasasya. ghrāṇaṃ pārthivaṃ gandhasya. vāyaviyaṃ tvagindriyaṃ sparśasya. śrotram idāniṃ kiṃprakṛtikam. tad api bhautikam indriyatvāt. kiṃ punarbhūtaṃ tasya prakṛtiḥ. ākāśa itī vadāmaḥ. tathā hi -- dvividhaṃ kāryaṃ sarvabhūtānāṃ śarīram indriyaṃ ca. ākāśasyāpy avakāśādānena śarīropakārakatvāt kāryakāraṇatvam. atas tasyāpīndriyeṇa kāryeṇa bhavitavyam. tatrendriyāntarāṇāṃ bhūtāntaraprakṛtitvād ākāśam eva śrotasya prakṛtir itī niścīyate. api ca svaguṇam eva bhūtāntarāṇi vyañjayanti. na ca teṣāṃ śabdo guṇaḥ, ākāśaguṇatvāt. ata ākāśam eva tasyābhivyāñjakaṃ itī yuktam. evaṃ ca drṣṭānusāriṇī kalpanā kṛtā bhavati. santi hi deheṣu pṛthivyādibhūtābhāgāḥ klptagandhādyabhivyaktiśaktayaś ca bahir itī śarīre 'pi vartamānānāṃ teṣāṃ eva vyañjakatvānumānaṃ yuktam. evaṃ ca prāptir api sa(?mi/ma)rthitā bhavati. tvagghrāṇarasanānāṃ hi sthitam eva prāpyakāritvam. śrotasyāpi karṇacchidraparimitanabhaso dharmādharmopagrhitasya svadeśa eva vibhūṃ śabdam prakāśayataḥ prāpyakāritvam eva. tejaso hi visaraṇasvabhāvasya cakṣuṣo nirgatasyārthadeśaprāptir upapannaiva. anudbhūtārupatvāc ca tasya rūpānupalambhaḥ. ata evāgnitejasah pṛthvagrādikalpanā ca tasya kāryadarśanānusāreṇa mūrtatvād upapattimatī. sarvatra ca yathākāryadarśanaṃ yogyatāsanāthā prāptir indriyārthayoḥ sambandha itī darśayitavyam. ato na kācid atiprasaktir vaktavyā yathā vakṣyati -- prāptimātraṃ hi sambandhaḥ itī. ataḥ siddham indriyāṇi bhautikāni prāpyakāriṇi ceti || 51 ||

NOTES

[650] ṇāṃ sann a (GA)

evaṃ tāvat satsamprayogaśabdāḥ vivṛtāḥ. padānvayam ataḥ param anusandhāsyāmaḥ. atra kila puruṣasya samprayoga indriyāṇāṃ buddhijanmety ucyate. {1,228} tac cāyuktaṃ, vibhoḥ puruṣasya sarvabhāvair eva samprayogāvyabhicāreṇa viśeṣaṇopādānavaiarthayāt. indriyāṇāṃ ca bhautikānāṃ acetanatvāt. cetanā hi buddhir itī sarvalaukikāḥ parīkṣakāś ca manyante. na punarindriyavyāpāro buddhir itī. sāṅkhyā hīndriyavṛtttau buddhiśabdāṃ upacaranti. tatra teṣāṃ eva paribhāṣāmātraṃ. ato 'tra vaktavyaṃ kīdrśo 'tra padānvaya ity ata āha -- **puruṣendriyaśabdāḥ** itī. ayam abhiprāyaḥ -- kim atra vaktavyam. bhāṣyakāreṇa puruṣendriyaśabdau vyavahitakalpanayā vyākhyātau yenaivam āha satīndriyārthasambandhe puruṣasya yā buddhir jāyate tat pratyakṣam itī. kaḥ punar ayam puruṣaḥ yasya buddhijanmanā sambandhaḥ, ata āha -- **puruṣa** itī. nātra tātparyamanyaparavāt sūtrasya. paramārthas tu puruṣo 'trāmābhīpretaḥ ya ātmavāde prasādhayīsyate. na śarīraṃ, tasya bhautikatvenācetanatvād itī || 52 ||

nanv evam api yannityam ātmānaṃ mīmāṃsakā manyante, tan na sidhyet. jñānanjanmani vikārapattyā carmavadanīyatvaprasakteḥ. jñānanjanmanā tv avikṛtasya pūrvāvasthāyām ivāpramātrtvaprasaṅgaḥ, ata āha -- **vikriyeti**. evaṃ hi manyante -- na kiñcid vikārmātreṇa vastu naśyati, tatpratyabhijñānāt. etac cātmavāda eva bhāṣyakāreṇa vakṣyate. ato duruktaṃ paraiḥ

buddhijanmani puṃsaś ca vikṛtir yady anityatā |

athāvikṛtir ātmāyaṃ pramātetī na yujyate ||

itī. atra buddhijanma pratyakṣam ity ucyate. tasya ko 'rthaḥ. kiṃ buddher janmātiriktam anātiriktam vā, yady atiriktam tad vācyam kīdrśam itī. na ca svamate janmasvarūpaṃ abhihitam. yadi vaiśeṣikoktasvakāraṇasamavāyo janmābhīdhīyate, tasya nīyatvenākāśānadhīnatvāt pratyakṣaśabdābhīdheyatvānupapattiḥ. anātiriktatve tu punaruktatāiva doṣaḥ, ata āha -- **buddhijanmeti**. ayam arthaḥ -- nāyaṃ buddhijanmeti ṣaṣṭhīsamāsaḥ. kin tu buddhiś cāsau janma ceti karmadhārayaḥ. janmaśabdaś ca kartari maninpratyayāntaḥ. tena jāyamānā buddhiḥ {1,229} pramāṇam ity uktaṃ bhavati. na punarvaiśeṣikādivannityam atyantabhinnaṃ samavāyam ācakṣmahe. kāraṇadaśāviśeṣa eva kāryajanmety ucyate. nāsāv atyantam kāryakāraṇābhyāṃ vyatiricyate. ataḥ kim anyadoṣodbhāvaneneti || 53 ||

jāyamānavišeṣaṇopādāne prayojanam āha -- **vyāpāra** iti. kārakāntarāṇi janitvā kiyantañcit kālam sthitvā svakāryeṣu vartamānāni dṛṣṭāni. tad buddhāv api pramāṇe mā bhūd iti janmavivakṣā sūtrakāreṇa kṛteti.

kiṃ punaḥ kārakāntarasādharmye duṣyati, ata āha -- **na hīti**. ayam abhiprāyaḥ -- na kiñcid duṣyati. kin tu nendriyādivad jātā satī buddhiḥ kṣaṇamātram apy āste. ataḥ katham tadvad eva sthitvā pravartata iti. na kevalam jātā nāste, kin tu jāyamānāpi nodāste. sā hy utpadyamānaiva svārtham prakāśayanty evotpadyata iti na kṣaṇāntaram pratīkṣate. na hy arthaprakāśanād anyad buddhe rūpam upalabhyata ity āha -- **jāyata** iti. kārakāntaravaidharmyapratipādanenātra nityabuddhivādino nirākartuṃ buddher anaticiravināśitvam uktam. tatra cāyam hetuḥ. yadīyam utpattimatī tasyā vināśenāvaśyaṃ bhavitavyam. na cāhaituko vināśaḥ sambhavati, utpattimattvād eva. na ca prahārādirasyā vināśahetuḥ, amūrtatvāt. ato jñānāntareṇa vā nāśyate, tajjanmanā vā saṃskāreṇa. tac cobhayam api sahasaiva niṣpannam. asti hīndriyādikā sāmagryapratibandhā. sā kim aparam vijñānam na janayati. smṛtihetur api saṃskāro 'nayaiva jātamātrayā janita iti karmavat kāryavirodhivād api tādātiko buddher iti yuktam. na ca saiveti buddheḥ pratyabhijñānam asti. na ca bhedānadhyaivasāyamātrād ekatvasiddhiḥ. api cārthāntaradarśane sphuṭa evāśutaravināśo buddheḥ, evaṃ ca vyavasthitaikadarśane 'pi tadvad eva tadanumānam. api ca tatrāpi vyavahite jñānam nivartate, taccirāvasthāyitve 'nupapannam. evaṃ hi vyavahite kumbhe pratyakṣajñānam anuvarteta. na caivam. smṛtis tu parastād dṛśyate. sā pratyakṣajñānavyāptatve {1,230} na syāt. [651]parokṣāparokṣayor ekagocarayor ekadā virodhāt. syād etad avyaktagrahaṇam anavasthāyitvād [652]vidyutsampāte rūpavyaktagrahaṇavad iti. na. pratiṣeddhavyābhyanujñānāt. yadi manyate buddher [653]anaticirānuvṛttau prakāśasya gatvaratvād vidyutsampāta iva na vyaktam bhāvāḥ prakāśeran, ato nāśutaravināśinī buddhir iti. tan na. pratiṣeddhavyābhyanujñānāt. evaṃ hi vidyutprakāśajanite 'vyaktabodha utpannamātrāpavargitām buddher bruvāṇo niṣedhyam evāśutaravināśam abhyanujñāti. [654]api ca viśeṣāgrahaṇe sāmānyamātragrahaṇam avyaktagrahaṇam. na tu svagocare kiñcid avyaktaṃ nāmāsti, viśayābhīrūpatvād grahaṇānām. viśeṣāgrahaṇam ca tadgrahaṇanimittābhāvād eva, na tu buddher anavasthānāt. vidyutprakāśe [655]'pi yāvadaśutaravināśinī dhiyā viśayīkṛtam tad vyaktam eva. viśeṣā tu tatra grahaṇahetvābhāvād agrhītā eva, na punaravyaktaparicchinnaḥ. na hi grhītam avyaktaṃ nāma sambhavatīti nānavasthāyitve 'pi dhiyām avyaktagrahaṇāpatīti. nityabuddhivādinaś cāyam abhiprāyaḥ śabdādhikāreṇa bhāṣyakāreṇa vakṣyate iti || 55 ||

NOTES

[651] bhavet (GA)

[652] tve

[653] ddher aci

[654] ti. vi

[655] še yā (KA)

nanu pramāṇam nāma kārakaviśeṣaḥ. na cākurvāt kriyām kārakaṃ bhavati. yadi tu buddhir janitvā na vyāpriyate, katham asau kārakaṃ pramāṇam iti ca sāmānyaviśeṣāśabdābhyām abhidhāsyate, ata āha -- **teneti**. satyaṃ, na vyāpārasambandham antareṇa kārakatvaṃ bhavati. janmaiva tu buddher vyāpāraḥ, vyāpārantarāsambhavāt. tad eva ca vivakṣāvaśāt pramety upacaryate. janmanā hi tasyāḥ pramāṇatvaṃ bhavati. atas tayaiva kriyayā kārakaṃ pramāṇam iti ca sāmānyaviśeṣāśabdābhyām abhidhānasiddhiḥ. caśabdāt pramāṇam cety arthaḥ || 56 ||

ayam ca janmāvyatirekapakṣo yā buddhir jāyate iti vadatā bhāṣyakāreṇaiva varṇita ity āha -- **jama** [656] ceti. aparam api jāyamānavasthāviśeṣaṇopādānasya {1,231} prayojanam āha -- **tac ceti**. buddhiḥ pramāṇam ity etāvaty ukte bhūtā bhaviṣyanti vā pramāṇam ity api kecit sambhāvayeyuḥ, yathā sadviśeṣaṇopādāne varṇitam. atas tadāśaṅkānirākaraṇārtham jāyamānaviśeṣaṇopādānam. bhūtabhaviṣyattvādi (?tyapādāne/tyāpādane) pañcamīti [657] || 57 ||

NOTES

[656] nmeti (GA)

[657] mī. a (KA)

astu vā vaiśeṣikasiddhāntasiddhaḥ svakāreṇa kāryasamavāyo vyatirikta eva janma, tathāpi na kiñcid duṣyatīty āha -- **yadā tv** iti. sa khalu nityo 'pīndriyādhīnābhivyaktir iti pratyakṣam apekṣyate iti || 58 ||

atra bhāṣyakāreṇa buddhir vā janma vetyādinaḥ pramāṇāniyamā darśitaḥ, tatrābhiprāyam āha -- **pramāṇaphalabhāvas tv** iti. ayam abhiprāyo bhāṣyakārasya -- ekam idaṃ sūtram nobhayam utsahate kartuṃ yat pramāṇam ca niyacchatī, animittatām ca vidadhātīti.

bhidyeta hi tathā vākyam. tad atrānimitatāmātram eva vidyamānopalambhanāt pratipādyam. pramāṇam tu vivakṣāvaśena buddhyādīnām anyatamaṃ bhaviṣyati. karaṇam hi pramāṇam, sādhakatamaṃ ca karaṇam, vivakṣādhīnaś ca sādhakatamabhāvaḥ. ato yad eva tu bāhyapekṣayā phalaṃ pratyāsannam iti vivakṣyate tad eva pramāṇam bhaviṣyati. tataḥ paraṃ cābhyarhitavivakṣayā phalaṃ iti || 59 ||

yatheṣṭakalpanām eva darśayati -- **yadveti**. asatīndriye jñānodayābhāvāt tad eva pramāṇam. sad api cendriyam asaṅgatam arthena na jñānam janayatīti tadarthasaṅgatiḥ pramāṇam. sambaddham api cendriyam arthena manasānadhīṣṭitaṃ na pramāṇam iti tanmanassaṃyogaḥ pramāṇam. sarvasmīn api ca satyasatyātmanassaṃyoge jñānānudayāt sa ca pramāṇam. athavā sarveṣāṃ ekatarāpāye 'pi na jñānam {1,232}jāyata iti sarva eva saṃyogaḥ pramāṇam. ātmanā vā manaso yoga iti yojanīyam iti || 60 ||

eṣu pramāṇeṣu phalaṃ darśayati -- **tadeti**. indriyādiprāmāṇyapakṣe jñānam phalaṃ ity arthaḥ. nanu yadīndriyādī pramāṇam, tena tarhi sadā jñānam janayitavyam eva. na ca tad asti, asti khalu pihitacakṣuṣo 'pi cakṣuḥ. na ca tad jñāpayati. saṃyuktaṃ jñāpayatīti ced, na. vyabhicārāt. saṃyujyate khalv asya nānārthair nāyanam tejaḥ. kiñcid eva tu jāpayati. ato vyabhicārād akāraṇam indriyādī jñānanjanmanīti, ata āha -- **tatrete**. uktam idam asmābhir vyāpāravacanaḥ prayogaśabda iti. phalānumeayaś cāsau vyāpāraḥ. ato yatraiva phalaṃ upalabhyate tatraiva vyāpāravattvāt teṣāṃ pramāṇatvam iti. asati tu vyāpāre na phalaṃ utpadyata iti nātiprasaṅga ity āha -- **vyāpāra** iti || 61 ||

nanv astu vyāpāravācīprayogaśabdapakṣe 'tiprasaṅgaparihāraḥ. prāptivacanatve 'tiprasaṅgo duṣpariharaḥ. asti hi cākṣuṣasya tejaso nānārthaiḥ samprayogaḥ. na ca tāvad jñāpayati, kiñcid eva tu kadācit. api ca kā ceyam prāptiḥ. yadi saṃyogaḥ, sa ca dravyeṇaiveti rūpasamvinna syāt. atha tenāpi saṃyuktasamavāyād asti sannikarṣa ity ucyate, samāno 'sau rasādīṣv apīti te 'pi cakṣuṣānubhūyerann iti sarvātmakārthagrahaṇam itīndriyasaṃyogapramāṇapakṣe parair uktaṃ yat tat pariharati -- **na ceti** || 62 ||

kaḥ punaḥ

sarvātmānā sambandho nāstīti vadato 'bhīprāyaḥ -- yadi guṇaiḥ saṃyogo na rasādībhīḥ sambhavatīti, sa tarhi rūpeṇāpi guṇatvāviśeṣān na syād eva. saṃyuktasamavāyas tv aviśiṣṭaḥ sarveṣāṃ ity uktam eva, ata āha -- {1,233} **prāptīti**. ayam abhīprāyaḥ - bhaved ayam doṣaḥ yadi prāptimātram evendriyārthayoḥ sambandhaḥ pramāṇam āśrīyata iti. sa tu yogyatāsahāyaḥ. yogyatā ca kāryadarśanoneyā. ato yad eva yadīndriyasaṃyogānantaram anubhūyate tatraiva tatsamprayogasya yogyatvam, nataratra, pramāṇābhāvāt. ata eva jīghṛkṣitasūkṣmarūpādīgrahaṇaprasaṅgo 'pi parihartavya itī kim itī nābhūpeyate, ata āha -- **mā bhūd** iti. ayam abhīprāyaḥ -- yo hi jñānam pramāṇam iṣṭvā satsamprayogaṃ pramāṇakāraṇam ātiṣṭhate na tu pramāṇam, tenāpi prāpter aviśeṣāt tvacā rūpāvadhāraṇam mā bhūd iti na prāptimātram sambandho 'bhūyapagantavya itī || 63 ||

atha tu pramāṇaniṣpattau yogyatāsahitā prāptir iṣyate, śakyam tat phalanīṣpattāv api vaktum itī doṣaprasaṅgaparihāratulyatvān naikaḥ paryanuyogyo bhavatīty āha -- **yatheti**. niyatā hi kācid eva svaviśeṣeṇa rūpādīnā cakṣurādīnām saṅgatiḥ itī. yogyatvād itī. tatraiva kāryadarśanayogyatvād ity arthaḥ || 64 ||

evam tāvadīndriyārthasambandhapramāṇapakṣe 'tiprasaṅgaparihāro 'bhīhitaḥ. idānīm dvyaśrayo yogaḥ katham akṣeṇaiva vyapadīśyata itī codyam pariharati -- **yogasyeti**. asyārthaḥ -- nedam adṣṭapūrvam yadanekair api sambaddham ekenaiva vyapadīśyata itī. bhavati hi dīṭṭhaḍavittayor mātūr dīṭṭhamātetī vyapadeśa itī. āha -- astv anyatarāśrayo vyapadeśaḥ. iha tu niyamenavākṣeṇa vyapadeśo dṛśyate nārthena. mātus tu ḍavittthenāpi kadācid vyapadeśo bhavaty ata āha -- **athaveti**. asādīhāraṇena hi vyapadeśo bhavati. jñānasyāsādīhāraṇam akṣam, tadartham evākṣānām nirmānāt. arthas tu kāryāntarasādīhāraṇaḥ nāsau vyapadeśahetur itī || 65 ||

{1,234} atra cendriyārthasambandhapramāṇapakṣe viśayabhedo 'pi pramāṇaphalayor nāsty eva, sambandhasyārthāśrayatvād jñānasyāpi tadviśayatvād itī. ātmamanassambandhapramāṇapakṣe tarhi viśayabhedo bhavet. sa hy ātmamanaśśrayaḥ jñānam cārthaviśayam itī śāṅkate tāvat -- **saṃyoge tv** itī{658}**phalayor**antena. pariharati -- **neti**. kāraṇam āha -- **arthe hīti**. asyārthaḥ -- yady apy ātmamanassambandho nārthāśrayaḥ, tathāpy arthe vyāpriyate. jñānam api tadviśayam evotpadyata itī vyāpārataḥ samānaviśayatvam itī || 66 ||

NOTES

[658] ti pa (GA)

atha punarāśrayo viśayo 'bhīpretaḥ, tadubhayor apy ātmasthatvāt sutarām samānaviśayatvam ity āha -- **athāpīti** || 67 ||

ayam evātmamanassaṃyogo jñānotpatteḥ pratyāsannatayā kārakāntarebhyo viśiṣṭa ity ayam eva pramāṇam ity āha -- **prakṛṣṭasādhanatvād** itī || 68 ||

sarvasaṃyogapramāṇapakṣe 'pi pūrvoktasamastadoṣaparihāro 'nusandhātavya ity āha -- **pramāṇa** itī. indriyaprāmāṇyapakṣe 'pi tasyārthapṛāptīyā jñānasya ca tadviśayatvena sphuṭam viśayasāmyam ity āha -- **pramāṇam** itī || 69 ||

evam tāvadīndriyādīprāmāṇyapakṣe pramāṇaphalayor viśayasāmyam uktam. idānīm jñānaprāmāṇyapakṣe 'py evam eva darśayitavyam ity āha -- **pramāṇeti**. {1,235}sarvasavikalpakajñānāni viśeṣajñānapūrvakāṇi, yathā ḍaṇḍy ayam gaur ayam śuklo 'yam gaḍchaty ayam dīṭṭho 'yam itī. tad iha viśeṣajñānam pramāṇam viśeṣajñānam ca phalaṃ. viśeṣajñānasiddhyarthatvāc ca

višeṣaṇajñānasya. tatrāpi vyāpārataḥ samānaviṣayatvam iti || 70 ||

yadā tu višeṣaṇam eva bodbhavyaṃ pramitsitaṃ bhavati, tadā tarhi kaḥ pramāṇaphalayoḥ vivekaḥ, kathaṃ vā samānaviṣayatvam ata āha -- **višeṣaṇe tv** iti. ayam abhiprāyaḥ -- tatrāpi vijñānadvayam upalabhyate. ālocanājñānaṃ hi tatra višeṣaṇe niścayaṃ prasūte. tadarthyāc ca samānaviṣayatvam iti viveka iti || 71 ||

ālocanājñānamātraparyavasāne tarhi ko vivekaḥ, ata āha -- **niścaya** iti. ayam abhiprāyaḥ -- ālocanājñāne 'pi hi tad idam iti pratyabhijñānātmakam ṭḍrśo 'yam iti vā niścayātmakam jñānāntaram śabdayojanāśūnyam asty eva, yathā tiraścām anyeṣāṃ vā asmṛtaśabdānāṃ vācakarahitam asādhāraṇaṃ vastu pratipadyamānānām. ato 'sty eva jñānadvayapradarśanāt pramāṇaphalavivekaḥ. yadā punarālocite 'rthe niścayo na jāyata eva, tadā pramāṇatvam eva nāstīty āha -- **nāsāv** iti. arthāvadhāraṇaphalatvāt pramāṇatvasya, tasya ca tadānīm abhāvād iti || 72 ||

višeṣyajñāna idānīm kā vārtā. na tāvadaprāmāṇyaṃ, sarvatra prasaṅgāt. na cāsati phale pramāṇatvam api śakyam samarthayitum. atha tad eva pramāṇaṃ phalaṃ ceti dvirūpam iṣyate, astu tarhi višeṣaṇajñānādiṣv api dvirūpatvam eva, kiṃ bhedopanyāseṇa. yuktaṃ caitad evam. evaṃ hi pramāṇaphalayoḥ atyantapratyāsattir {1,236} āśritā bhavati. saiva copapattimatī. na hy anyatra sādhanam anyatra sādhyam dṛṣtam. na hi paraśau khadiram prāpte palāse chidā bhavati, ata āha -- **hānādīti**. ayam abhiprāyaḥ -- yat tāvad idam atipratyāsattitṛṣṇayaikatvaṃ pramāṇaphalayoḥ, tadanantaram eva nirākariṣyāmaḥ. yat tu višeṣyajñānasya phalāntaram na dṛṣyate iti. tan na. asti tatrāpi taduttarakālabhāvi hānādī phalam. atha jñānasya jñānam eva phalam, evam ihāpi hānādihīr eva phala[m] bhaviṣyati. athopakārādismṛtivyavahitā hānādībuddhir na phalam iti kiṃ manyase, astu tarhiyam evopakārādismṛtiḥ phalam ity āha -- **upakārādīti** || 73 ||

yas tu viṣayaikatvam icchatā pramāṇaphalayoḥ ekatvam āśritaṃ, tadalaukikam ayuktaṃ cety āha -- **viṣayeti** || 74 ||

yac cedam uktaṃ paraśau khadirāśrite palāse na chidā dṛṣyate iti. idaṃ vā kiṃ dṛṣyate yat paraśucchedanayoḥ ekatvam iti. ato yatra sādhanam vyāprietā tatra phalaṃ niṣpadyate. tac ca pūrvam pratipāditaṃ eva, na tu sādhanam eva phalam ity abhiprāyeṇāha -- **chedana** iti || 75 ||

yadi tūcyate -- sādhyasādhanayoḥ viṣayabhedo[659]na dṛṣṭaḥ ekatvaṃ ca, tadanyatarasmin nāśrayitavye 'smabhyam viṣayābhedo rocata iti. tan na. śakyam idam itareṇāpi vaktum iti sāpahāsam āha -- **bhavata** iti || 76 ||

NOTES

[659] do dṛ (GA)

{1,237} yadi tūcyate -- phalabhūtasyaiva jñānasya karaṇatvam aupacārikam kathañcit kalpyate, na tu pāramārthikam. pāramārthikam hi dvirūpatvam ekasya na sambhavati. tadaupacārikam karaṇatvam āśritya tadubhayam upapādayiṣyāma iti. evaṃ tarhi bhinnayoḥ eva pramāṇaphalayoḥ kathañcid viṣayaikatvaṃ kim iti na kalpyate, tathā saty ubhayaṃ pāramārthikam bhaviṣyati āha -- **karaṇatveti**. tac ca kathañcid viṣayaikatvaṃ pūrvam uktaṃ eva. **parair** iti. bauddhāpekṣayā svātmani paraśabda iti || 77 ||

prakṛtam idānīm pramāṇaphalavivekam upasaṃharati -- **paricchedeti**. arthaparicchedaphale ātmamanassamyogādyanantaryavivakṣayā pramāṇam. jñāne ca pramāṇe pūrvam ālocanādijñānaṃ pramāṇam. paraṃ tu višeṣaṇādijñānaṃ phalam iti prakaraṇārthaḥ. sarvaṃ cedam evaṃ saty anuvādatvam ity etat pakṣāśrayaṇenoktam iti draṣṭavyam iti || 78 ||

yadi tūcyate -- nedam aupacārikam karaṇatvam, api tarhi dvirūpam ekam eva jñānaṃ svasaṃvittiyā viṣayākāreṇa ca. tad atra svasaṃvittiḥ phalaṃ, viṣayākāraḥ pramāṇam. yathāhuh --

viṣayākāra evāsya pramāṇam tena mīyate |

svasaṃvittiḥ phalaṃ cātra tadrūpo hy arthaniścayaḥ ||

iti. sa tu viṣayākāraḥ svayam anākārasya na svābhāviko jñānasya kevalam arthenādhīyata iti sautrāntikamatam upanyasya nirasyati -- **svasaṃvittīti**. idaṃ nīlam iti bahirviṣayānubhavasamartham eva jñānaṃ na svarūpānubhavaḥ samam, svātmani kriyāvirodhād iti vijñānavāde vakṣyāma iti. yac cedam uktaṃ viṣayākāraḥ pramāṇam iti. tan na, pramāṇābhāvāt. viṣayākāro {1,238} nāmārthena jñānam ādhīyata iti na[660]naḥ pramāṇam, tadadhīnajñānavaicitryānupapatteḥ. yadi tv ayaṃ viṣayākāro viṣayastha eva, tadā tasmin pramāṇe bhinnārthatvam aparihāryam evety āha -- **pramāṇa** iti || 79 ||

NOTES

[660] nāsti naḥ (GA)

anyan matam - svabhāvataḥ svacchaṃ jñānam anādivāsanopaplāvitānekanīlādyākāram ātmānam ātmanaiva gr̥ṇāti. tad asya svākāraḥ pramāṇam, viṣayākāraḥ prameyam, svasaṃvittīḥ phalam iti. yadāhuḥ --

yadābhāsam prameyam tat pramāṇaphalate punaḥ |

grāhakākārasaṃvittyostrayam nātaḥ pṛthak kṛtam ||

iti. tad etad upanyasya dūṣayati -- **svākāras** ceti. svasaṃvittis tāvanniṣedhyata ity uktam. yaś cāyam svākāraḥ pramāṇatayā kalpitaḥ so 'pi svasaṃvitter anyo nāvagamya. saṃvidrūpataiva jñānasya svākāraḥ. tac ca phalam eva kim anyat pramāṇam bhaviṣyatīti. viṣayākāras tu bahir eva[661] jādhitākārasaṃvitsaṃvihito nāntarvṛttim anubhavitum arhatīti naivam api samānaviṣayatvam upapādayitum śakyam iti bhāvaḥ || 80 ||

NOTES

[661] vā (KA)

astu vā svasaṃvitter anyāḥ svākāraḥ. sa tu paricchinnō vā pramāṇam aparicchinnō vā. na tāvadaparicchinnāḥ. aparicchinnasya sattvāyogāt. paricchedaś ca na tenaiva tasyety aparāparākāra kalpanāyām ākārānantyaprasaṅga ity āha -- **svākāras**yeti. asañcetitasya svākārasya na sattā sidhyatīty āha -- **na ceti**. idaṃ cānāgatāvekṣaṇena pūrvam asmābhir uktam eva. yaś cāyam viṣayākāro jñānād abhinno grāhya iti kalpitaḥ, tasyāpi svātmani {1,239} vṛttivirodhena jñānena grahītum aśakyatvād anyasya ca grāhakasyānupalambhanād abhāvaḥ syād ity abhiprāyeṇāha -- **grāhya** iti. tad evaṃ parapakṣe tritayam eva mānameyaphalātmakam lupyata iti darśitam iti || 82 ||

nanu bhavatpakṣe 'pi sukhādipratyakṣeṣu svasaṃvittir eva phalam abhyupagantavyam, jñānātirikṭānām sukhādīnām asambhavāt. tāny api jñānasamānahetukāni. jñānam hi samanantarapratyayād vāsanāśahāyād bhavati. sukhādy api rūpādijñānebhyo vāsanāśahāyebhyaḥ pariniṣpadyate. atas tad api jñānam eva, kāraṇābhede kāryabhedāyogāt. yathāhuḥ --

tadatadrūpiṇo bhāvās tadatadrūpahetuḥ |

tatsukhādi[662]kim ajñānam vijñānābhinnahetujam ||

NOTES

[662] ka (GA)

iti. evaṃ jñānānām satām grāhyāntarābhāvāt saṃvedanatvam eva, ata āha -- **manasaś ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- na sukhādisaṃvedanāny api vijñānāntaravidhām ativartante. tāny apy antaḥkaraṇena manasendriyeṇa saṃyuktāny ātmaguṇāntarbhūtāny evātmanā pratipadyante. ato māṭṛmeyamānamitayas tatrāpi bhidyante. yat tu jñānakāraṇatvena jñānatvam uktaṃ, tatra kiṃ samavāyikāraṇam sukhasya jñānamāhosvinnimittam. na tāvat pūrvāḥ kalpaḥ, teṣām jñānavadātmasamavāyitvāt. nimittatvam tu sarvārthakriyāsvaviśiṣṭam jñānasyeti tāsām api jñānatvāpātaḥ. tasmān na kiñcit svasaṃvedanam iti. yad uktaṃ paraiḥ -- sarvacittacaitānām ātmasaṃvedanam pratyakṣam iti, tat pratyuktaṃ bhavatīti || 83 ||

nanu samasto 'yam pramāṇaphalaprāpaṇo lakṣaṇābhyupagamena bhavatā darśitaḥ. tad iha viṣayaviśeṣo 'pi darśayitum ucitaḥ. yathānyaiḥ kalpanāpoḍham abhrāntam pratyakṣam iti pratyakṣalakṣaṇam uktvā tasya svalakṣaṇaviṣayatvam darśitam ata āha -- **sambaddham** iti. ayam abhiprāyaḥ -- sa nāma viṣayam darśayatu[663]yasya kiñcid {1,240} vyāvartyam asti, yathā bauddhasyaiva sāmānyam. asmākam tu sambaddhavartamānaviṣayam pratyakṣam, na sāmānyaviśeṣayor anyatarad api vyāvartyam iti kiṃ viṣayanirdeśeneti || 84 ||

NOTES

[663] ti (KA)

nanv atra bhāṣyākāreṇa pratyakṣam animittam, evamlakṣaṇakam hi tat ity uktam. ato yad evamlakṣaṇalakṣitam tannāmānimittam bhavatu. bauddhādīlakṣitam tu kiṃ nimittam na bhavatīty āśaṅkyāha -- **lakṣaṇam** iti. evaṃ hi manyate -- bauddhādīlakṣaṇalakṣitam api

yadi laukikaṃ pratyakṣaṃ, tarhi niyatam vidyamānopalambhanam. no cet pratyakṣam eva na bhavatīti siddhā sarvasyañimittateti || 85 ||

ye ca nirvikalpakapratyakṣavādino bauddhāḥ teṣāṃ sutarāṃ dharme pratyakṣasyāñimittatety āha -- **nirvikalpaketi**. atra kāraṇam āha -- sādhyasāadhaneti. svargayāgādisādhyasāadhanasambandha eva dharmāḥ, nāsāv avikalpya grahītuṃ śakyata iti || 86 ||

atra bhāṣyakāreṇa pratyakṣasyāñimittatāṃ pratipādyā tatpūrvakatvāc cānumānādīnām apy animittatvam uktam. tac ca tatpūrvakatvāsambhavenākṣipati -- **katham** iti. kim iti na bhavatīty ata āha -- **yadeti**. evaṃ hi manyate -- indriyārthasāmarthyamātrajanmā hi dhīḥ pratyakṣam. sā ca smṛtyākṣiptanām ajātiguṇadravyakarmavikalparahitā. na hīndriyāṇi smartuṃ śaknuvanti. nāpy arthaḥ. yathāhuḥ -- na hīndriyamiyato vyāpārān kartuṃ samarthaṃ, {1,241} sannihitaviṣayabalenotpatter iti. ato naivaṃvidhapratyakṣapūrvakatvam anumānādīnām upapadyata iti || 87 ||

nanu nirvikalpakapratyakṣapūrvakāṇi kim ity anumānādīni na bhavanti, ata āha -- **na ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- līṅgādivikalpapūrvakāṇy anumānādīni. na teṣāṃ nirvikalpakād evātmalābhāḥ sambhavati. na ca vikalpasambhinnānām jñānānām pratyakṣatvam upapadyate. āntarālikaviśeṣaṇaviśeṣyārthasmarānenendriyārthavyāpārakhyavadhānāt. na ca nirvikalpakodaye vyāpṛtam sadarthendriyaṃ punaḥ savikalpakotpattāv api vyāpṛiyata iti pramāṇam asti, viśeṣaṇādismaraṇasamanantaram sambhavat savikalpakam tadbhāvabhāvāt tatkāraṇakam eva bhavet. api ca yadi tadindriyaṃ punaḥ savikalpakotpattāv api kāraṇam, tat prāg apy āsīd iti kiṃ na sahasaivaṃ savikalpakapratyayān api janayet. ato nendriyārthasāmarthyajanmānaḥ savikalpakapratyayā iti na pratyakṣam. indriyavyāpārāsattimātreṇa tu pratyakṣatve nimīlitanayanasyāpi vikalpaḥ pratyakṣo bhavet. yac ca nāmāvikalpakam pratyakṣam na tallīṅgādivikalpakam iti na kathañcit pratyakṣapūrvakatvam anumānādīnām. upamāne 'pi vanasthasya[664]gavayadarśinaḥ[665]smṛte nagarasthe gavi yat sādṛśyagrahaṇam,[666]tad api nāvikalpya bhavatīti sambandha iti || 88 ||

NOTES

[664] sthaga

[665] yasadrśasmṛ (GA)

[666] śyaṃ ta (KA)

arthāpattir apy atīndriyeṣu viśayeṣv eva śaktā śrotṛādiṣu na paraṃ pratyakṣeṇa anyenāpi pramāṇenādrṣtapūrveṣu pravartate. sā katham pratyakṣapūrvikā bhaviṣyatīty āha -- **arthāpattir** iti. kvacit pūrvadrṣte 'pi sanniveśaviśeṣaviśiṣṭe pravartate, yathā grhābhāvadrśaḥ puruṣasya devadattasya bahirbhāvāvagama iti prāya iy uktam. nanu bhavtv atīndriyaviṣayā arthāpattīḥ. yat tu anupapadyamānam upalabhya pravartate tat pratyakṣapūrvakam bhaviṣyatīty ata āha -- pravartate {1,242} ceti. yo 'pi dāhādīḥ śaktiādyarthāpatter nimittam so 'pi yāvat katham idam kadācit kāryam akasmāḥ jātam iti na vikalpyate, na tāvadarthāpatter nimittam bhavatīti || 89 ||

api ca yatra deśāntaraprāptyā sūryasya gatim anumāya gatisādhanam līṅgy anumīyate, tatra katham pratyakṣapūrvakatvam ity āha -- **yatra ceti**. līṅgam sūryagatyādīti sambandhaḥ. līṅgi tu gatisādhanam atra darśayitavyam iti || 90 ||

pratyakṣapūrvakatve ca grhītagrāhitvād anumānādīnām apramāṇyaṃ prasajyata ity āha -- **pratyakṣeti**. nanv anyadā pratyakṣam pramāṇam bhavati, anyadā cānumānādīni pramāṇam bhaviṣyantīty ata āha -- **tair yadeti**. yady anumānādipravṛttikāle na pratyakṣam pravartate, tadā so 'rtho 'kṣasya na gocaro bhavatīti katham pratyakṣapūrvakatvam. pratyakṣāvagativelāyāṃ tu grhītagrāhitvenāpramāṇam ity uktam eveti || 91 ||

athocyeta -- na brūmaḥ prameyam evānumānādīnām pratyakṣeṇa grhyata iti pratyakṣapūrvakatvam. api tu līṅgāder anyatarasyādaḥ pratyakṣeṇa jñānāt, tad idam āśānkate -- **atha kasyacid** iti. sarvasya hi jātamātrasya prathamam kiñcit pratyakṣam, tato 'numānādīti sadṛṣam tatpūrvakatvam iti. etad api dūṣayati -- **tadeti**. atra hi bhaviṣyamāś caiso 'rtho na jñānakāle 'stīti bhaviṣyattvaṃ dharmarūpasya pramāṇāntarenājñāne kāraṇam uktam. tan na prāpnotīty arthaḥ || 92 ||

kim iti na syād ata āha -- **vartamāna** iti. evaṃ hi manyate -- pramāṇāntarāvedyatāsiddhyarthaṃ hi dharmasya pratyakṣatvam vinivāryate, na punaḥ pratyakṣamātreṇa {1,243} nivāritena kiñcit prayojanam. tāvatāpi codanaiveti pratijñāyā asiddheh. tad yadi kvacid eva pratyakṣeṇa grhīte 'numānādīni pravartanta itīdrśam tatpūrvakatvam anumānādīnām, tadā pratyakṣeṇa vartamāna eva kvacid arthe vijñāte anumānenāvīdhyamāna eva dharmo 'vagamyate. evaṃ pramāṇāntarair api. tatas ca bhaviṣyattvena pratyakṣāgrahaṇam akiñcitkaram eva syāt. yadi pratyakṣaviṣaya eva tāni pravartanta itīdrśam tatpūrvakatvam bhavati, tadā pratyakṣāviṣaye tāny api na pravartanta iti pramāṇāntarāvedyatā sidhyati. codanaiveti ca pratijñātārthaḥ. līṅgād iti pradārśanamātram. tair anumānādibhir ity arthaḥ || 93 ||

iṣṭavighātakā(?rī/ri) cedṛṣam tatpūrvakatvam ity āha -- **pratyakṣeṇeti** || 94 ||

evaṃ dūṣitam anyeṣāṃ matena samarthayate -- **kecid** iti. kiṃ nāmedam ata āha -- **tatpūrveti**. evaṃ hi manyate -- nātra tatpūrvakatvam pramāṇāntarāṇām animittatve hetur ucyate, kin tu pratyakṣāñimittatve pratipādite yat tāvat tatpūrvakatayā pramāṇyasambhāvanam anumānādīnām, tat tāvan nāstīty etad anena bhāṣyenoḥktaṃ iti || 95 ||

atra cānumānādyanimittatve hetvanabhidhānād aparituṣyan samādhānāntaram āha -- **pratyakṣeṇeti**. ayam abhiprāyaḥ --

pratyakṣadr̥ṣṭagocarāṇy evānumānādīni. tathā hi -- nāgrhīte 'gnau dhūmasya tadvyāptir avadhārayitum śakyata iti dhūmadr̥ṣāpi nāgnir anumīyata eva. yāvannagare gaur na pratyakṣeṇāvasīyate, tāvad vane gavayam paśyatāpi nopamātum śakyate. tad yadi dharmo 'pi pratyakṣeṇāvasīyate, kadācit tatas tadvyāptaliṅgadarśanād anumīyeta vā, upamīyeta vā. na {1,244} tv asau kadācid pratyakṣa ity upapāditam. ayam cārtho liṅgaśabdaṃ prayuñjānena vārttikakāreṇa darśitah. na hy asati vyāptidarśane dhūmo 'gner liṅgaṃ bhavati. na ca vyāptidarśanam asaty agniñjāne. evamupamāne 'pi darśayitavyam. ādiśabdena sadr̥ṣam upādatta iti || 96 ||

yac cānumitānumānaṃ na pratyakṣapūrvakam ity uktam tad apy ayuktam. tatrāpi hi yāvad gatitatsādhanayoḥ pratyakṣeṇa sambandho nāvagamyate, liṅgyagatisādhanam liṅgaṃ ca samprati dr̥ṣyamānā deśāntaraprāptir ādityasya na tāvadanumānaṃ pravartata ity āha -- **anumāneti** || 97 ||

anumāne sarvatra dharmī dharmaviśiṣṭaḥ prameyo bhavati, na vastusattāmātram. dharmānumāne tu dharmo 'stīti sattāmātram anumeyam āpadyate. na ca tad yuktam ity āha -- **sattā ceti**. yadi tv ihāpi dharmaviśiṣṭaḥ kaścid dharmy eko 'numīyeta, taddharmaviśeṣaṇāsiddher ayuktam ity āśaṅkayā sahāha -- **dharmeṇeti** || 98 ||

evam upapāditam ananumeyatvaṃ prayogeṇa darśayati -- **tasmād** iti || 99 ||

anupameyatve 'pi dharmasya prayogam āha -- **adr̥ṣṭeti**. yasya hi sādṛṣyam asti tat sadr̥ṣam. avayavasāmānyānuvṛttīś ca pratiyogini sādṛṣyam. na cāsādhāraṇasya sāmānyānuvṛttiḥ sambhavati. tathā hi tasyāsādhāraṇataiva {1,245} na syāt. tad ayam īdr̥ṣa(?me/e)kaḥ prayogo bhavati. dharmo nopamīyate adr̥ṣtasadr̥ṣatvād asādhāraṇavat. tathaiiva vā nānumīyate nopamīyate svayam anupalambhād gaganakusumavad ity ūhanīyam || 100 ||

āha -- astūpamānānumānayoḥ animittatvam. arthāpattis tu prāyaśo 'tīndriyārthaviṣayā dr̥ṣṭeti tayaiva jagadvaicitryadarśanaprasūtayā dharmo 'vagaṃsyate ity āha -- **nanv** iti. jagadvaicitryam eva darśayati -- **sukhīti**. īśvaradaridrādibhedena hi sukhiduhkhyādibhedabhinnam jagad upalabhyate. tad evaṃ jagato vaicitryam asati kāraṇe 'nupapadyamānaṃ kāraṇam avagamayati, tac ca dharmādharmāv iti. nanu sukhaduḥkhyayos tāvad yad anantaram darśanasadbhāvaḥ, tad eva kāraṇam. tatrāpi dr̥ṣṭam evāśīd iti kim adr̥ṣṭakalpanayā, ata āha -- **dr̥ṣṭasyeti**. saty api ca dr̥ṣṭe tan na sambhavati. avyabhicāri ca kāraṇam kāraṇavidām iṣṭam. ato 'dr̥ṣṭakalpanaiva prasakteti bhāvaḥ. na kevalam sati dr̥ṣṭe na bhavati, asaty api bhavati eva. yad yasminn asati bhavati tad na tatkāraṇakam ghaṭa iva śaśaviṣāṇākāraṇaka ity āha -- **tadabhāva** iti. vyabhicāram eva prapañcayati -- **sevādhyayanatulyatva** iti || 102 ||

etad eva nirākaroti -- **syād evam** iti. nirākṛte svabhāvavāde 'dr̥ṣṭam kalpayitum śakyate. na ca svabhāvavādo nirākartum śakyate. karmaśaktivaicitryasiddhyartham avasīyābhypagamanīya ity āha -- **karmaśakter** iti. avasīyam hi phalavaicitryasiddhyartham karmaṇam śaktibhedo 'ṅgīkaraṇīyaḥ. na hi tatra svabhāvād anyo hetur utprekṣitum api śakyata iti || 103 ||

atha tatra svabhāvo hetur iṣyate, evaṃ tarhi[667]so 'pi jagadvaicitryārtham evāstu. kim antargaḍunā karmaśaktikalpanayā. tad etad āha -- **yathā ceti** || 104 ||

NOTES

[667] rhi tad api (KA)

athocyeta -- svabhāvo nāmānapāyī bhavati, yathā śītauṣṇye toyatejasor[668]iti. iha tu dhanavānevākasmād daridraḥ. na tat svabhāvikaṭva upapannam iti kalpanīyam adr̥ṣṭam iti, yadvināśād asya dhanavināśo jāyata iti. astu tarhy anirdhāritarūpā adr̥ṣṭasiddhiḥ, kim atinirbandhena yas tv ayam vibhāgaḥ idam dharmaphalam idam adharmaphalam iti, sa nāvaganam śakyate. na ca tasminn anavagate kim api kāraṇam astīti jñānaṃ kvacid upayujyate ity āha -- **adharmā** iti || 105 ||

NOTES

[668] soḥ. i (GA)

etad eva prapañcayati -- **kin nv** iti. na kevalam dharmādharmaphalaviveko na sidhyati. dharmaphalānām api svargaputrādmām kīdr̥ṣāt karmabhedataḥ siddhir ity etad api na jñāyate ity āha -- **svargaputrādīti** || 106 ||

na ca vācyam mā jñāyi karmaphalavivekaḥ. asti tāvat kāraṇasāmānyajñānam iti. tāvatā ca pravṛttyabhāvād ity āha -- **īti**. pravṛttyaṅgasya ca jñānasya hānopādānārthibhir mūlam parīkṣyate ity āha -- **pravṛtīti** || 107 ||

{1,247} upasaṃharati -- **tasmād** iti. sūtrakāreṇāpi viśeṣajijñāsaiva pratijñātā, upariṣṭād viśeṣānām eva jijñāsyamānatvāt. sa ca viśeṣo 'nanyapramāṇaka ity uktam ity āha -- **viśeṣasyeti** || 108 ||

kānādās tu jagadvaicitryāt sāmānyataḥ siddher āgadena viśeṣato 'vagamyate. tad ayam dvābhyām eva pramāṇābhyām parinītiṣṭhātī vadanti, tatrāha -- **gamyamāna** iti. evaṃ hi manyate -- sāmānyāvagatau tv iha viśeṣo na nirdhāryate vyabhicārāt. viśeṣas tu sidhyan nānālīdhasāmānya eva sidhyatīti kiṃ prthak tatra prasiddhyā. tasmād akāraṇam arthāpattiḥ sāmānyasiddhāv iti || 109 ||

ye tu vadanti -- neyam arthāpattiḥ, kin tu sāmānyatodṛṣṭānumānam idam. kāryasāmānyasya kāraṇasāmānyena vyāpteh. ato jagadvaicitryārthāpattivādinām ivānumānam evedam iti. te 'py arthāpattinirāsenaiva nirastā ity āha -- **yatheti**. ayam arthaḥ -- jagadvaicitryārthāpattir iva sāmānyatodṛṣṭānumānam pravartata iti yānumānasyopamā kṛtā, sārthāpattinirākaraṇamātreṇaiva neṣyate nānumeṣyate nopameṣyate iti tu ye vadanti, teṣām upamāyām abhāgī pratiśedha iti. yadi tv anumānam api viśeṣāvadhāreṇa śāstrāpekṣam ity ucyate, tad eva tarhi sāmānyaviśeṣayor api nirapekṣam pramāṇam āpadyata ity āha -- **śāstram ced** iti || 110 ||

evaṃ tāvat pratyakṣeṇa līṅgādyanayatamaḥ gr̥hītvānumānādi pravartata iti pratyakṣapūrvakam ity uktam. idānīm tu yad uktaṃ na līṅgādipratyakṣam avikalpanāt, pratyakṣasya līṅgādigrahaṇasya ca savikalpakatvād iti. tad dūṣayitum anubhāṣate -- **pratyakṣeti**. evam anubhāṣya dūṣayati -- **tanneti**. kāraṇam āha -- **iṣṭatvād** iti. ayam abhiprāyaḥ -- nāyam ekāntaḥ nirvikalpakam eva {1,248} pratyakṣam iti. taduttarakālam hi yadanuparatendriyavyāpāreṇa vikalpopakṛtam artharūpam anubhūyate, tad api pratyakṣam ity upariṣṭāt prapañcayīṣyāmaḥ. ataḥ savikalpakapratyakṣapūrvakatvam anumānādīnām upaṇnam iti || 111 ||

atra kaścīd apīśabdān asahamānaḥ pratyavatiṣṭhate. evaṃ hi manyate -- sarva eva savikalpakaḥ pratyayaḥ, vāgrūpānuviddhabodhāt. na hi sa nāma loke pratyayo dr̥ṣyate yaḥ śabdānugamād vinā bhavati. vyavahārthaṃ ca pramāṇam anudhriyate. na ca nirvikalpakena kaścīd vyavahāro 'sti, sarvavyavahārānām viśeṣanīścayādhīnatvād niścayasya ca vikalpam antareṇābhāvāt. yadi tūcyate asti bālānām tiraścām cāvikalpaḥ pratyayaḥ vyavahāraś ceti. tan na. teṣām api sūkṣmavāg upapatteḥ. tredhā hi vācam vibhajante vaikhari madhyamā sūkṣmā ceti. yathoktaṃ -

śabdabrahmaiva teṣām hi pariṇāmi pradhānavat |

vaikharimadhyamāsūkṣmāvāgavasthāvibhāgataḥ ||

iti. kiṃ punar bālānām sūkṣmaśabdāsbhāve pramāṇam, pratyayatvam eva. pratyayā hi te katham āśabdā bhaviṣyanti asmadādipratyayavad eva. katham avyutpannā bālāḥ śabdenārthaṃ yojayanīti ced, na. prāgbhaviyāśabdavāsanāvāśād upapatteḥ. asti hi teṣām bhavāntariyāśabdavāsanā. sādṛṣṭavaśād abhivyaktā satī śabdasmaraṇam upakalpayati. tataḥ sūkṣmaśabdāsbhinnam arthaṃ bālā api pratipadyante ity ato 'yukto vikalpasyāpīty apīśabda ity ata āha -- **astīti**. ayam abhiprāyaḥ -- ayam apy anekāntaḥ yaḥ savikalpaka eva pratyakṣa iti. ālocanājñānam api savikalpakāt prthagbhūtam asti. pratīmo hi vāyam unmiṣitacakṣuṣaḥ sahasā saṃmugdham dvyaḥkāram paramārthaṃ vastu, yat sāmānyam viśeṣa iti ca paścāt pariḥkṣakā vibhajante. yadi tu nādāv udīyate nirvikalpakam vijñānam ity ucyate, tataḥ savikalpakam api katham ātmānam labhate. tad dhi saṅketakālabhāvisābdādīsmaraṇapūrvakam. na cākasmād eva tatsmaraṇam āvirasti, nirvikalpakodbodhitapracīnabhāvanābījajanmān {1,249} astu vikalpā ity yuktaṃ yadātmānam labhata iti. yad api cāvvyavahārāṅgatvaṃ nirvikalpakasyety uktam. tad ayuktam. na hi vyavahārthaṃ eva pramāṇam āśrīyate. upekṣā hi pramāṇaphalam iṣyate eva. api ca santi kecīd vyavahārāḥ ye nirvikalpakamātrād eva bhavanti, yathāgninā dahyamānasya sahasāpasaraṇam. tad dhi parāmarśānapekṣam eva jhatī jāyamānam upalabhyate. tiryāgbālānām cāvikalpakenaiva sarvo vyavahāraḥ. na ca teṣām sūkṣmaśabdāsbhāve pramāṇam asti. pratyayatvasyāsmadādisvasamvedyāvikalpakapratyayenānikāntikatvāt. katham ca teṣām agr̥hītasambandhānām śabdāsbhinnārthabodhaḥ. yad uktaṃ prāgbhaviyāśabdavāsanāvāśād upapattir iti, tan na. tasyāḥ prāyeṇa maraṇenocchedāt. bhavāntarānubhūtasmarāṇe vā parastād api sambandhagrahaṇānarthakyaṃ. yo hi jātamātraḥ sūtikāśayate śayānaḥ kumārako bhavāntariyāṃ smarati, sa katham upariṣṭān na smariṣyati. atha matam parastād asya saṃskāro naśyati. tan na. yasya hi nidhanena yoniyāntapīḍayā ca saṃskāro na vīnaṣṭaḥ, tasya katham akasmād eva dvitair eva varṣaiḥ saṃskāranāśo bhavati. tasmād asti bālānām avikalpaḥ pratyayaḥ, tanmūlaś ca vyavahāra itī siddham nirvikalpakam api pratyakṣam iti. ādiśabdena ca jātamātrasya badhīrasya tiraścām ca jñānam upādatta iti || 112 ||

nanv arthendriyasāmarthyamātraṃ jñānam nirvikalpakam. na tatrānuvṛttivyāvṛttī pratibhāsete. na ca te antareṇa sāmānyaviśeṣau prakāśete. ataḥ katham tadviśayaṃ nirvikalpakam bhaviṣyatīty āśaṅkyāha -- **na viśeṣa** iti. evaṃ hi manyate -- satyam āpātajam nirvikalpakam sāmānyaviśeṣau na prakāśayati. kim atrāniṣṭam āpādītam iti. nanu yadi sāmānyaviśeṣau na pratīyete, kiṃ nāma tenāvagantavyam. na hi tadatiriktaṃ vastv astīty ata āha -- **tayor** iti. ayam abhiprāyaḥ -- vyaktimātragocaram nirvikalpakam. asti vā viśeṣātiriktā vyaktiḥ. bādham, yo 'rthaḥ sāmānyasya viśeṣānām cāśrayaḥ sāv vyaktiḥ. ke punar amī viśeṣāḥ. khaṇḍādayaḥ, yair itaretaram vyaktayo viśeṣyante. sāmānyam tu {1,250} svaprakāśam eva. idam ca nirvikalpakena sāmānyaviśeṣayor agrahaṇam sāmānyam idam viśeṣo 'yam iti ca vivicyāgrahaṇād uktam. tayor api tu svarūpaṃ prakāśata eva. tad etad upariṣṭād vaksyāma iti || 113 ||

advaitavādinā tu sanmātraviśayaṃ nirvikalpakam pratyakṣam ity ācakṣate, tad etad upanyasyati -- **mahāsāmānyam** iti. evaṃ hi manyate -- nirvikalpakam pratyakṣam vastusvarūpaṃ vidadhātī na vastvantarebhyo vivinakti. idam itī hi tat prakāśate na punar nedam iti. na cāprakāśamāne viveke viśeṣāḥ pratibhātā bhavanti. api ca gavāśvayor itaretaravyavacchedo viśeṣaḥ. tad iha kim ekavyavacchedapūrvako 'parasya vidhiḥ, āhosvidekavidhipūrvako 'nyasya vyavacchedaḥ, atha yugapadubhayam. na tāvad vyavacchedapūrvako vidhiḥ sambhavati, nirāśrayavyavacchedānupapatteḥ. nirjñātasvarūpaṃ kutaścīd vyavacchidyate. anavagata tu kiṃ kuto vyavacchidyate. ata eva yaugapadyam apy anupapannam. vidhipūrvakas tu vyavacchedo na kṣaṇāntaram adhriyamāṇe jñāne sambhavati. na hi tadekaṃ vidhāya sahasā niruddham kṣaṇāntare 'nyam vyavacchettum utsahate. api ca itaretarābhāvo viśeṣaḥ. sa katham pratyakṣaviśayo bhaviṣyati, ṣaṣṭhapramāṇaviśayatvāt. ataḥ sanmātragrāhi pratyakṣam. tad ayam arthaḥ -- dravyam sad ity evamādiparyāvācyam mahāsāmānyam anyaiḥ pratyakṣasya grāhyam ucyata iti. evam anena prakāreṇa sāmānyaviśayatvam pratyakṣasya tair āśritam ity āha -- **sāmānyeti** || 114 ||

nanv evam apy apratibhāsamānā viśeṣā na santy eveti katham sāmānyam api setsyatīty ata āha -- **viśeṣās tv** iti. anādikālīnavāsanopaplāvitavicitravikalpavātībhīr buddhibhīr viśeṣāḥ prakāśyante. atas tadāśrayaḥ sāmānyavyavahāro bhavati. paramārthatas tu na tat sāmānyam. ekam eva tu pratyastamitasamastasāmānyaviśeṣādi prapañcam tattvam āsthiyate vedāntavidbhīḥ. tathā ca {1,251} sarvaviśeṣopasamhāra uktam - sad eva somyedam agra āsīt neha nānāsti kiñcaneti. ke punas te viśeṣāḥ ye savikalpakabuddhibhīḥ pratīyanta iti tatsvarūpaṃ darśayati -- **te ceti**. dvidhā khalu viśeṣāḥ sādharmaṇā asādharmaṇās ceti. sādharmaṇā yathā dravyatvādayaḥ.[669]tarhi pṛthivyādayaḥ sadantarebhyo guṇakarmabhyo viśi[670]syanta iti viśeṣā ity ucyante. tān eva tu bahūḥ saṃśritā iti || 115 ||

NOTES

[669] yaḥ sa (KA)

[670] śe

āha -- dravyatvam hi navasu pṛthivyādiṣu saṃśritam asādharmaṇās tu ye pratidravayam anye 'nye ca. ke punas te. yadi khaṇḍādayaḥ, tan na. teṣāṃ api sādharmaṇatvāt. khaṇḍamuṇḍādīnām api[671]hy anyā anyā vyaktayo bhavanti. evaṃ rūpādiṣv api darśayitavyam. ato nāsādharmaṇā nāma viśeṣāḥ kecid avagamyante. ye tu nityadravyavṛttayo 'ntyā viśeṣāḥ, te vyāvṛttibuddher eva hetutvād viśeṣā eveti kaiścid uktam. tad ayuktam, pramāṇābhāvāt.[672]tathā hi -- na tāvad arvāgdrśām asmadvīdhānām te buddhiviśayāḥ. yoginas tu tān paśantīti na naḥ pramāṇam kramate. na caivaṃ tair adṛṣṭapūrvaiḥ kiñcid viditasambandham liṅgam asti yataḥ pramāṇasyanta iti vaktavyāḥ pratidravayavartino viśeṣāḥ. ta ucyante. satyam ekaikaśa ālocyamānā rūpādayo nāsādharmaṇāḥ yāvatā guṇajātyādigaṇenaikaikā vyaktiḥ vyaktiyantarebhyo viśiṣyate so 'sādharmaṇa eva. bahusādharmaṇe 'pi hi yad eva kiñcid yasyām eva vyaktau nyūnam adhikam vā bhavati, tenaivāsādharmaṇavyapadeśo bhavati. tac caitad ākrītyadhikaraṇe asādharmaṇaviśeṣā vyaktir iti vyākhyānāvasare vārttikakāro vakṣyati. [673]tān imān vyāvṛtṭyanugamā[674]tmanāvasthitānubhayavidhān api viśeṣānakalpayat. gavy aśve vā pratyakṣam utpannam na viśiṣyate. viśayaviśeṣanibandhano hi jñānaviśeṣaḥ. na ced viśayaviśeṣo nirbhāsate duradhigamo jñānaviśeṣaḥ. ataḥ pratyakṣajñānam sanmātragocaram eveti siddham. tad etad āha -- **tān** iti || 116 ||

NOTES

[671] nḍā api (GA)

[672] t. na (KA)

[673] tīti ta

[674] tā (GA)

{1,252} etan nirākaroti -- **tad ayuktam** iti. ayam abhiprāyaḥ -- kim unmiśitacakṣuṣo vicitrān bhāvānupalabhamānasya buddhir viśiṣyate na vā. yadi nety āha, kim asyottareṇa. atha viśiṣyate, saiva tarhi vilakṣaṇākārā buddhir upajātā asaṃśayitā deśādibhede 'py anupajātavyatirekā ekatvam iva nānātvam api sthāpayati. katham hy ekabuddhigocarayor nānātvai katvayor ekam satyam itarac cālīkam bhaviṣyati. yat tu vidadhātī vastunaḥ svarūpaṃ pratyakṣam na niśedhatīty uktam. satyam. vidadhātī etad bhinnam eva vidadhātī tathā pratīteḥ. nanv itarapṛatīśedhād vinā bhinnam vidhātum eva na śakyate. maivam. na hīdam itarapṛatīśedhād vastubhinnam, kiṃ tarhi svarūpeṇaiva. atas tat prakāśate. bhinnam na prakāśata iti durbhaṇam. ata evetaretarābhāvasya pratyakṣatāpatir iti yad uktam tad api pratyuktam. na hi bhinnam grahītum itaretarābhāvo grahītavyaḥ. so 'pi tatrāstu tāvat. na pratyakṣeṇāvasīyate. paścāt tu pratyogyādismaraṇapurassaram bhāvavikalpenāsāv adhyavasīyate. yo 'pi vidhivyavacchedayoḥ kramayaugapadyavikalpaḥ, so 'py asadartha eva. na hy atra nirvikalpakodayakāle vyavacchedāvagatir asti. kiṃ tatkramādiparicodanayā. svarūpamātram tu vastunaḥ prakāśate. tac cānubhavabalād eva vilakṣaṇam ity uktam. nanu yadi svarūpabhinnam vastu kiṃ viśeṣaiḥ. na prayojanavaśād vastu āśrīyate. kiṃ tu saṃvidvaśena. sā cāviśiṣṭā viśeṣeṣv iti viśeṣāḥ katham nāśrīyeran. api ca asatsu viśeṣeṣu tad bhinnam svarūpam eva na saṃvartate. yathā asatsu citrāvayavanīlādiṣu citrarūpam. na caitāvatā tat tebhyo bhinnam bhavati. na ca tadgrahaṇam antareṇa grhyate. tadvad viśeṣavaśaprabhāvitam eva dravyasya bhinnam rūpaṃ tadgrahaṇasamakālam cānubhūyate iti tannirapekṣagrahaṇaprasaṅgo 'pi na codanīyaḥ. sarvaṃ caitat saṃcidbalād evāsmābhīr abhidhīyate. na punar alaūkikam kiñcid upakalpyate. etad evābhīpretya bhinnarūpopalambhanāt ity uktam. kim uktam bhavati. rūpam eva tad yad etad bhinnam. ato yuktaṃ yadanyavyavacchedādībodhanirapekṣeṇa pratyakṣeṇāvasīyate iti. āha -- tat tarhi rūpaṃ vyākriyatām idaṃ nāmeti, ata āha -- **na hīti**. ayam abhiprāyaḥ -- nopākhyā {1,253} vastunaḥ sattve kāraṇam. api tarhi, prakhyā. asti cātra nirvikalpakadaśāyām api vilakṣaṇavastusaṃvid bhinnarūpaviśayā sā iti ca darśitam. tac ca nirvikalpakapratibhātam rūpaṃ paścāt tu dvitrādiḥ viśeṣaiḥ parasmā apy adūrāntareṇa darśayitum śakyam eveti || 117 ||

kim idānīm vyāvṛttarūpaviśayam eva[675]nirvikalpakam, nety āha -- **nirvikalpaketi grahaṇam** antena. sāmānyaviśeṣātmano 'pi vastuno grahaṇam ity arthaḥ. tathā hi -- yadāyam ekadā nānātmano gopiṇḍānupalabhate, tadāsyā sahasaivāvikalpakena dvyaḥkāraḥ matir āvirastī. ekavyaktibodhe 'pi cāsāvākāro 'vabhāsata eva. rūpaṃ hi tad vyakteḥ, katham tasyām prakāśamānāyām na prakāśeta. tathā

dr̥ṣṭaikavyakter aparadarśane sa evāyaṃ gaur iti pratyabhijñānam udeti. na ca tadadr̥ṣṭapūrve sambhavati. āha ca --

NOTES

[675] ttaṣṭayārūpam eva

tatrārthāpattitaḥ pūrvam dr̥ṣṭeyam iti gamyate |

naiva hi prāgadṛṣṭe 'rthe pratyabhijñānasambhavaḥ ||

iti. nanu na viśeṣaḥ na sāmānyam nirvikalpakenānubhūyata ity uktam. katham idānīm dvayātmakasyāpi grahaṇam ity ucyata ity ata āha -- **lakṣaṇākhyeyam** iti. ayam arthaḥ -- lakṣaṇākhyeyam idaṃ nirvikalpakasya rūpam sāmānyaviśeṣātmakam vastu nirvikalpakena viśayīkriyata iti. tac ca nirvikalpakalakṣaṇakārair eva parīkṣakair ākhyāyate. pramātā tu sāmānyam idaṃ viśeṣo 'yam iti ca vivekavidhuram idaṃ iti saṃmugdharūpam eva vastūpalabhate. śuddham iti. anuvṛttivyāvṛttiparāmarśarahitaṃ gr̥hyata ity arthaḥ. śuddhavastujam ity atrāpi śuddhaśabdasyāyam evārtho draṣṭavyaḥ || 118 ||

śuddham gr̥hyata ity etad eva prapañcayati **na** [676] **hīti**. ayam abhiprāyaḥ -- svarūpamātreṇa sāmānyaviśeṣau nirvikalpakena gr̥hyete. nāsādhāraṇatayā. {1,254} sāmānyatayā ca vyāvṛtṭyanugamavikalpābhāvāt. nanu kiṃ tadanyad vyāvṛtṭer anugamāc ca viśeṣasya sāmānyasya ca svarūpam yad gr̥hyata ity ucyate. sa eva tayor ātmā. katham tadagrahe tayor agraḥṇam upapatsyate. aho vivekakauśalam tatrābhavatām. anugamavyāvṛttidharmāṇau sāmānyaviśeṣau na punaranugativyāvṛtṭi eveti yat kiñcid etat || 119 ||

NOTES

[676] tv i (GA)

evam nirvikalpakam vyākhyāyedanīm tadbalaḥbhāvinaḥ savikalpakasya pratyakṣatvapramāṇatve darśayiṣyan pratyakṣatām tāvad āha -- **tataḥ param** iti. asyāyam arthaḥ -- tato nirvikalpakāt param jātiguṇakarmanām abhiryayā buddhyā vikalpya vastu gr̥hyate yathā gaur ayam śuklo 'yam dīthho 'yam iti, sāpi pratyakṣatvena sammateti || 120 ||

nanūktam indriyārthasāmarthyamātrajam hi jñānam pratyakṣam iti smṛtyākṛṣṭasamastanāmajātyādibalabhuvaś ca vikalpāḥ. na cendriyāṇām arthasya ca smaraṇasāmarthyam ity apratyakṣam savikalpakam ity ata āha -- **karaṇam ceti**. ayam arthaḥ -- yadīndriyāṇi smṛtvārtham vikalpayantīty asmābhir ucyeta, tad evam upālabhyemahi yat tāni smartuṃ na śaknuvantīti. na tv etad evam, indriyāṇām karaṇatvāt. kartari cātmani smaraṇasamavāyāt. atas[677]tatsmṛtyādyāśaktir adoṣa eveti || 121 ||

NOTES

[677] taḥ smr (KA)

kim āśritaṃ tarhi jñānam ata āha -- **ātmany eveti**. ātmā hi cetayate. sa ca prāgbhavīyadharmopārjitendriyopanītam arthaṃ budhyate smaraty anusandhatte ceti na kiñcid anupapannam iti || 122 ||

{1,255} nanv evam indriyasamprayogasya śabdādismaraṇena vyavahitatvād apratyakṣam āpadyetety uktam, ata āha -- **teneti**. ayam abhiprāyaḥ -- nātrendriyārthasambandho vicchinnaḥ. vidyamāne ca tasmin śabdādi smarann api yenaiva jātyādinā vastu vikalpya gr̥hṇāti tatra pratyakṣavān naro bhavaty eva. smaraṇenendriyāṇām adūṣitatvād iti bhāvaḥ || 123 ||

nanv indriyamātrāprabhāvitam pratyakṣam ity ucyate. tatra śabdādismaraṇasahitānīndriyāṇi karaṇam iti katham pratyakṣaśabdavācyaṭvam ata āha -- **tac caitat** iti. indriyādhīnam jñānam pratyakṣam ākhyāyate. gaur ayam ity aparokṣābhāsam jñānam anuparatendriyavyāpārasya jāyamānam indriyādhīnam eveti tair indriyair vyapadiśyata eva, smṛtisahāyanām api teṣām eva karaṇatvād iti bhāvaḥ. ye tv anapekṣitākṣavyāpārā eva gaur ayam ityādismaraṇavikalpāḥ te 'smābhir api smṛtimātrahetutvān na pratyakṣatayeṣyanta ity āha -- **tadasambandheti** || 124 ||

indriyasambandhānusāriṇas tu bhūyāṃso vikalpāḥ pratyakṣaśabdavācya evety āha -- **punar** iti || 125 ||

yat tūktam - yadīndriyāṇi vikalpodaye karaṇam kiṃ na sahasaiva janayantīti, tatrāha -- **na hīti** || 126 ||

athāspuṭāvabhāsamāpātajam tatraīndri(?ya/yi)kaṃ jñānam astīty ucyate, tad atrāpi samānam ity āha -- **yatheti** || 127 ||

yat tūktam - kiñcid dr̥ṣṭavato nimīlitanetrasyāpi vikalpāḥ indriyavyāpārāsattimātreṇa pratyakṣo bhaved iti, tan na. anabhyupagamād evety āha -- **yadi tv** iti. ayam abhiprāyaḥ -- nendriyavyāpārāsattiraindri(?ya/yi)katve kāraṇam, kiṃ tarhi, indriyavyāpārānuparati. ata indriyasambandhānusārābhāvāt tatra pratyakṣatā na syād iti || 128 ||

nanv anekātmākṣādikāraṇam savikalpakam, katham tadakṣeṇaiva vyapadiśyate ata āha -- **asambandheti**. ayam arthaḥ -- asādhāraṇam hi śabdapravṛttau kāraṇam. ātmādi ca kāraṇam indriyāsambandhārtheṣu[678]vikalapeṣu smaraṇānumānādiṣu tulyam. akṣam eva tv aparokṣāvabhāsināḥ[679]savikalpaka[680]syodaye 'sādhāraṇakāraṇam iti tenaiva vyapadiśyate. kalpana iti savikalpakajñāna ity arthaḥ.

NOTES

[678] mbandhavi
[679] ni
[680] kodaye

nirvikalpakapratyakṣavādinām apīdam codyam samānam ity āha -- **nirvikalpaketi**. yadi tv indriyajanmano hi nirvikalpakasyānantaram sambhavad etat savikalpakam tatkāraṇa[681]kam eva, indriyam tu nirvikalpakotpattāv evopakṣiṇavyāpāram ity ucyate, tathāpi paramparayākṣakāraṇatvena pratyakṣam vyapadekṣyate. yathā kusumam pañkajam iti. na hi tat pañkāj jāyate. kiṃ tarhi pañkabhuvaḥ kandāt kevalam. idam paramparayākṣajatvam avīṣṭam anumānādīnām iti teṣām pratyakṣaśabdavācyatānirākaraṇārtham rūḍhim apy eṣiṣyāmaḥ. yathā pañkaja[682]śabda eva vyavahitasya yogasya saugandhikādisādhāraṇyān niyāmikā rūḍhir iṣyate. seyam yogarūḍhir iti vārttikakārīyair ākhyāyate. tad etad āha -- **tatpāramparyeti**. idam tv iha vacanīyam -- rūḍhiś ced āsritā kiṃ yogābhyupagamena. samudāyaśaktyaiva hi tadāśvakarṇādivat kvacid eva śabdo vartīsyate kvacic ca neti kiṃ{1,257}yogavyasanena. na vyasanitayā yogam āśrayāmaḥ, pratītam tu yogam na hātuṃ kṣamāmahe avaghāta iva dr̥ṣṭam. yathā tatraiva niyamānyathānupapattiyā dr̥ṣṭakalpanā, tathātrāpi prayoganiyamāya[683]samudāyaśaktikalpaneti kim anupapannam. nanv aprayogād evānyatrāprayogo bhaviṣyati. kim idam aprayogād aprayoga iti. yadi pūrvapūrveṣām prayoktīṇām aprayogād uttarottareṣām aprayoga iti. tad ayuktam. aprayogābhāvāt. prayogamātre hi pravṛttihetutā, avayavayoḥ svārthe prayogo dr̥ṣṭyate eva. samudāyas tu nānyaḥ kaścid yasyāprayoga iti śakyate vaktum. samudāyaśakter anabhyupagamāt prayogamātrād eva pañkajādisābdapravṛtṭeḥ. prayukto hi pañkaśabdaḥ pañke. janiḥ prādurbhāve. tadatiriktam vastu samudāyo nāsty eva. kasyāprayoga iti vaktavyam. arthānvayo hi tathā pravṛttau hetuḥ. sa ca saugandhikādiṣv api samāna iti teṣv api pañkajaśabdapravṛtṭiḥ. ato 'vaśyam anyatrāprayogārtham rūḍhir āśrayitavyā. yad uktam anyatrāprayogas tu rūḍhim āpādayatīti, tad iṣyate eva. yogo 'pi dr̥ṣṭo na hātuṃ śakyate ity uktam. aśvakarṇātau tv avayavānugamābhāvāt kvacid eva rūḍhir ātmānam labhate. ato neyam rūḍhir eva kevalā nāpi kevalayogaḥ. yogarūḍhir iti manyante vṛddhā iti ||

NOTES

[681] ṇam i
[682] ja e (KA)

[683] ya śa

atha vyavadhānād akāraṇam yoga iti manyase, tathāpi rūḍhyaiva kevalayā pratyakṣaśabdaḥ savikalpake vartīsyate. bhūmnā hi tatraiva laukikāḥ pratyakṣaśabdā upacaranti. alpaṃ nirvikalpaka ty āha -- **animittaiveti** || 131 ||

yadi tūcyate satyam vṛddhāḥ prayuñjate. lakṣaṇakārās tu nirvikalpakam eva pratyakṣam ātiṣṭhante. yathāhuḥ -- kalpanāpoḍham abhrāntam pratyakṣam iti. ata āha -- **vṛddhaprayogeti** dvayena. ayam abhiprāyaḥ -- laukiko hi śabdārtha{1,258}sambandhaḥ. tena parīkṣakair api yathāloka eva vartitavyam. anyathākarāṇe teṣām lokabādha eveti || 133 ||

api ca kalpanāpoḍhavādinām api kalpanājñānam svasamvedane pratyakṣam iṣṭam eva. yad evam āhuḥ --

kalpanāpi svasamvittāviṣṭā nārthe vikalanāt

iti. evam hi manyante -- na kalpanā svasamvittir ātmānam vikalpavati, bahirarthavikalpābhāsivāt. asādhāraṇasya ca kalpanātmāno 'pi kalpanāspadatvāt. atrāpy āhuḥ -- nainam iyam abhilāpena saṃsṛjati tathā vṛtter ātmani virodhāt iti.

teṣām ataḥ svasaṃvittir nābhijalpānuṣaṅgiṇī

iti ca. tad idaṃ kalpanāsvasaṃvedanaṃ pratyakṣaṃ nopapadyeta. tad api hi nirvikalpakapratyayāntaritākṣavyāpāram eva. atha tatra rūḍhyā pratyakṣaśabdo vartata ity ucyate, tad gotvādibahirviṣayaprakāṣe 'pi samānam, na paraṃ svasaṃvittāv ity abhiprāyeṇāha -- **kalpaneti**. yadi matam asti tatrendriyajam nirvikalpakajñānam samanantarapratyayaḥ. tad eva mana ity ācakṣate. yathāhuh -- tac caturvidham indriya(?)jam indriyajam samanantarapratyayodbhavaṃ mānasam iti. mano 'pi cendriyam iti manodhīnatayā pratyakṣam bhaviṣyati. tad gotvādibodhe 'pi samānam. tadbodhe 'pi vyaṃ manovyāpāram ātiṣṭhāmaha eva. manaḥsvarūpe tu vivadāmaḥ. tat tāvad anyad evety āha -- **mana** iti || 134 ||

nanv āntaram manaḥ katham bahirviṣayabodhe vartīyeta iti, tat tāvad āśankate -- **svasaṃvittāv** iti. pariharati -- **loka** iti. ayam abhiprāyaḥ - {1,259} satyam iṣṭam kalpanājñānam svasaṃvedane pratyakṣam iti bhavadbhiḥ. laukikāḥ tu viparītaṃ manyante. ayam gaur iti pararūpanirūpaṇam savikalpakam laukikā manyante na punar ahaṃ gaur ity ātmanirūpaṇam. yad api bāhyeṣu mano na vartata iti. satyam. bahirindriyānapekṣam na pravartate. gotvādayas tu samyuktasamavāyena cakṣuṣā sannikṣyanta ity asti teṣu manovyāpāra iti tannibaddham akṣavyapadeṣam labhata iti bhāvaḥ. ato 'vasyaṃ svasaṃvedane kalpanāpratyayaṃ pratyakṣam ācakṣānair mano vā akṣam abhyupagantavyaṃ rūḍhir vā paribhāṣā vā. sarvathā vyaṃ api pratyavasthātum śaktā ity abhiprāyeṇāha -- **tasmād** iti || 135 ||

sukhādisvasaṃvedane 'pi mana evākṣam āśritam bhavadbhiḥ. tadvad ihāpi jātivikalpo bhaviṣyati āha -- **manasas tv** iti || 136 ||

atha samāne 'pi manodhīnatve svakīyikalpanāpōdhalakṣaṇānusāreṇa kiñcid eva pratyakṣam āśrīyate. tathā saficchānusāreṇa vyavasthāyām iṣyamānyāṃ vyaṃ api yathāśayaṃ kiñcid eva pratyakṣam vakṣyāma ity āha -- **tadadhīnatveti** || 137 ||

pāriṣeṣyād api pratyakṣāntarbhāva evāsyāḥ savikalpakadhiyo yukta ity āha -- **liṅgāditi**. nanu sati prāmāṇye pāriṣeṣyaṃ bhavati, na tv iyaṃ pramāṇam ata āha -- **bādhaketi** || 138 ||

idaṃ tv iha vaktavyam -- satyaṃ neyam apramāṇam, mrgatṛṣṇādijñānavad vyavahārāvirodhāt. na ca pramāṇam asadarthagocaravāt. nirvikalpapariplāvitavalakṣaṇaprāpakatayā smṛtir ity ākhyāyate. na ca smaraṇam pramāṇam ata āha -- **na ceti**. pūrvadrṣṭārthaviṣayaṃ smaraṇam bhavati. na ca nirvikalpakena sāmānyadarśanam {1,260} asti, apratyakṣaviṣayatvāt tasya bhavatsiddhānte. asmākam api svalakṣaṇāntarasambhedāḥ pūrvam adṛṣṭa eva. na cāsadarthatvaṃ, vakṣyamānyāyena jātyādīnām sthāsyamānatvāt. ato nāgrhītagrahaṇād aprāmāṇyaṃ nāsadarthatayā veti, ataḥ pramāṇam sat pāriṣeṣyāt pratyakṣe 'ntarbhavafity upasaṃharati -- **tasmād** iti. bhavanto 'pi vānmanasavisamvādenaivāsyāḥ buddher aprāmāṇyam ācakṣate. sarvavyavahārāṇam savikalpakādadhīnatvād ity āha -- **vyavahāra** iti || 139 ||

nanu kim idaṃ nāprāmāṇyaṃ ca yujyeta iti. viśiṣṭāvagāhino hi vikalpāḥ. bhinnam ca viśeṣyād viśeṣaṇam. abhede viśeṣaṇaviśeṣyānupapateḥ. ato 'rthāntarabhūtair jātyādībhir viśiṣṭe vastuni grhyamāṇe atasmimś tadgrahaṇād bhrāntir eva savikalpakajñānam ity āha -- **jātyādīti** || 140 ||

pariharati -- **naitad** iti. kāraṇam āha -- **sthitam** iti. pararūpeṇa hi parasmin nirūpyamāṇe bhrāntir bhavati. na ca jātyādīnām pārarūpyam, teṣām anantibhedād iti bhāvaḥ || 141 ||

nanv abhede viśeṣaṇaviśeṣyabhāvānupapattir uktā, ata āha -- **yadi hīti**. na viśeṣaṇam ekāntato jātyādi viśeṣyād bhidyate, sarvadaiva tadākārāvabodhād ity arthaḥ || 142 ||

nanv atyantabhinnam eva lākṣādirūpaṃ sphaṭikādi svākāreṇa viśiṣṭam bodhayad drṣṭam, tadvad eva hi jātyādiviśiṣṭabodho 'pi bhavan mithyā syād iti, ata āha -- **sphaṭikādāv** iti. ayam abhiprāyaḥ -- uktam asmābhiḥ {1,261} sadaiva jātyādiviśiṣṭam vastu grhyate. kasyacit kadācid vivekānavagamāt. ataḥ katham mithyā bhaviṣyati. lākṣopahitam tu sphaṭikam kaścid evāvvyutpanno 'jātaviveko 'ruṇam iti budhyate. atas tajjñānam bhrāntir bhavati. tadaiva hītare drṣṭavivekā jānanti nedam aruṇam aupādhiko 'yam aruṇabhrama iti. avyutpanno 'pi copādhivigame jānāty eva yathā nedam aruṇam iti. ato yuktaṃ bhrāntitvaṃ bādhotpādād iti || 143 ||

jātyāditadvatām tu parasparaviveko na drṣṭapūrvāḥ. ato na bhrāntitvaṃ yuktaṃ ity āha -- **na hīti**. nanu bhavatu evaṃ jātau. na hi tayā nirmuktaṃ vastu kadācid upalabhyate. guṇakarmabhyāṃ tu viyuktavastubodho drṣṭa eva. dhriyamāṇa eva hi dravye kutaścit kāraṇāt pūrvaguṇavināśo guṇāntarotpādaś ca drṣyate. evaṃ karmaṇy api darśayitavyam. ataḥ katham tayor avyatirekaḥ, ata āha - **tadvimokeneti**. ayam abhiprāyaḥ -- yady api tadvimuktaṃ vastu drṣyate, tāni tu tadvimuktāni na jātu drṣyante. yac ca nāma yato bhinnam tat tato vimuktaṃ api kadācid upalabdham maṇer ivaupādhiko 'ruṇimā. na ceha tathā. ato vyāpakānivrṭtyā vyāpyasyātyantabhedasya nivrṭtiḥ. katham idānīm pūrvāparayor guṇakarmaṇor nāśotpādaḥ. pratyabhijñāyate hi tad evedam iti dravyaṃ, guṇakarmaṇī ca vinaṣṭe. tad idaṃ abhede nopapadyate. na nopapadyate, sthityutpattivināśātmakam eva no vastv ity rucakādyudāharaṇe vakṣyāmaḥ. tad iha vastv api guṇakarmanāśe naśyaty eva. rūpaṃ hi tad vastunaḥ, katham tadvināśe na naśatīti śakyate vaktum. tayor api nātyantiko vināśaḥ, vastvātmanā vidyamānatvāt. jātāv api caiśaiva gatiḥ. tatrāpi hi sthityutpattivināśā drṣyanta eva. viyuktabodho 'pi drṣayate. drṣyate hi vinaṣṭapiṇḍaviyuktā piṇḍāntare jātiḥ. sā katham tato bhinnā bhaviṣyati. atha tatra kathañcid bhedaṃ āśritya samādhir {1,262} abhidhīyate, śakyo 'sau guṇakarmaṇor api vaktum iti kena viśeṣeṇa jātāv abhedam āśritya guṇakarmaṇor bhedaṃ varṇayāñ cakruḥ. ato yadā jātyādayo drṣyante, tadā [684] piṇḍād abhedenaivāvagamyanta ity abhedo 'pi teṣām. yaiva tu kācid anupapattir āpādyate sānekāntavādīnām nāsjayata ity astu tāvad idaṃ iti || 144 ||

NOTES

[684] tra

yadi tu jātyādibodhavidhānuvidhāyinaḥ sphaṭikādāv api cāruṇādibodhā bhaveyuh, kas teṣām api prāmānyaṃ vārayed ity āha -[685]**tatrāpīti** || 145 ||

NOTES

[685] a (GA)

evam jātyādīnām abhedam pratipādyedānīm aikāntikabhedavādīnaḥ kāṇādān pratyāha -- **na cāpīti**. evam hi manyante -- bhinnayor eva jātyāditadvatoḥ samavāyalakṣaṇaḥ sambandha iti. tathā ca paṭhanti -- ayutasiddhānām ādhārādheyabhūtānām ihapratyayahetur yaḥ sambandhaḥ sa samavāyaḥ iti. tadayutasiddhayoḥ sambandhitvāsambhavād anupapannam iti. katham punar ayutasiddhānām sambandhitvam[686]anupapannaṃ bhavatīty ata āha -- **nāniṣpannasya sambandha** iti. ayam abhiprāyaḥ -- keyam ayutasiddhaḥ. kiṃ[687]yutasiddhyabhāvamātram, athavā[688]pṛthaksiddhiḥ. yadi yutasiddhyabhāvaḥ, kasya kena sambandha iti siddhayor hi sambandhinoḥ sambandho bhavati, nāsiddhayoḥ. athāpṛthaksiddhiḥ, tatrāpy etad evottaraṃ nāniṣpannasya sambandha iti. aprthāniṣpannayos tādātmyād iti bhāvaḥ. athaitaddoṣaparīhārthaṃ pṛthāniṣpattir iṣyate, tathā sati yutasiddhir evāpadyata ity āha -- **niṣpattāv** iti || 146 ||

NOTES

[686] tvaṃ na sambhava

[687] yadi yu (KA)

[688] thāpṛ

kiṃ punar[689]aniṣtam āpāditam. nanv iṣyata eva jātitadvator asambaddhayor eva kiyān api kālabhedāḥ. tām ca tayor avasthām yoginaḥ paśanti nānye. na {1,263}tāvātā rajjughaṭayor iva tayor yutasiddhayor eva sambandhaḥ saṃyogaḥ syād iti vācyam. na hi naḥ pṛthaksiddhir yutasiddhilakṣaṇam. api tarhi. bhinnāśrayatvaṃ pṛthaggatimattvaṃ ca. dvayor anyatarasya vā yutasiddhiḥ tadabhāvo 'yutasiddhiḥ. ca na jātes tadubhayam astīty ayutasiddhayoḥ samavāya eva sambandho bhaviṣyati, ata āha -- **tathā ca satīti**. ayam abhiprāyaḥ -- na tāvat pṛthaksiddhe jātivyaktī vayam upalabhāmahe. yogigamyāś ca jātyādirahitaḥ kṣaṇo dussādha eva. upetyāpi brūmaḥ. hetvabhāvāt sambandho na syād iti. na hi rajjughaṭayor iva pṛthaksiddhayor devadattādi jātivyaktyoḥ saṃyojako dṛṣyate. samavāyas tu na tāvat sambandhahetuḥ, sambandharūpābhyupagamāt. athāpi taddhetuḥ, naivam api yutasiddhau sambadhnāti. nanūktam yutasiddhir eva jāter nāstīti bhinnāśrayasamavāyābhāvād aprthaggatimattvāc ceti. na, yutasiddhiśabdasya pṛthaksiddhimātravacanavāt, nañā tadabhāvamātram ayutasiddhir ākhyāyate. sā cet pṛthaksiddhir asti katham ayutasiddhir bhaviṣyati. athāpi pāribhāṣiko 'yutasiddhiśabdaḥ, tathāpi vyakteḥ svāvayavasamavāyitvāj jāteś ca vyaktyāśrayatvād bhinnāśrayāśrayitvam astīti yutasiddhiprasaṅgaḥ. na ca yutasiddhisambandhe samavāyo hetuḥ. na ca hetvantaram apy astīti sūktam na sambandhe hetuḥ kaścid iti. sambandhahetvabhāvāc ca ṣaḍ api dravyādayaḥ padārthāḥ asambandhā bhaveyur ity āha - **ṣaṇṇām** iti || 147 ||

NOTES

[689] r idam ani (GA)

api ca, ayaṃ samavāyaḥ sambadhya vā samavāyinau sambandhāti asambadhya vā. na tāvad asambadhya, asambaddhasya sambandhahetor adṛṣṭatvāt. sambandhas tu sambandhahetvantaram antareṇa na sambhavati, na ca tad upalabhyate. ataḥ samavāyibhyaḥ samavāyasya viyogād viśeṣāt samavāyinām api parasparaviśeṣaḥ syād ity āha -- **samavāyeti**. sambandhahetvantarakalpanāyām tv avyavasthā syād ity āha -- **tatkṛptāv** iti || 148 ||

{1,264} yadi tu samavāyinor ātmarūpaṃ svarūpaṃ eva samavāyaḥ nāsāv anyena sambandhanīya ity ucyate, evam tarhy aṅgīkṛto 'bhedaḥ ity āha -- **atheti** || 149 ||

atra kāraṇam āha -- **na hīti**. uktam idaṃ vyatirikṭasya sambandhahetvantarābhyupagame 'navasthā. abhede tu param ubhayavādisiddhayor dharmadharminor evābhedo 'bhyupagantavyaḥ. kiṃ samavāyagraheṇeti || 150 ||

nanv astu jātyādiharmānām abhedah, dharmy eva tu bhinno nopalabhyate yaḥ savikalpakajñānair viṣayīkriyate, tat tāvad upanyasyati -- **nanv** iti. evaṃ hi manyante -- nāyaṃ dharmī dharmebyho 'tirikto 'ṅgulībhya ivāṅguṣṭho dṛśyate. na cāsya vyavasthāpane pratyakṣaṃ prakramate. tasyendriyajātvaṅdriyānām pañcānām pañcasu rūpādiṣṭupakṣīṇatvāt. ṣaṣṭhasya ca manasaḥ svāntaryeṇa bahirviṣayavyavasthāpane 'sāmarthyāt. yathāhuh --

kṣīṇāni cakṣurādīni rūpādiṣṭv eva pañcasu |

na ṣaṣṭham indriyaṃ tasya grāhakaṃ vidyate bahiḥ ||

iti. ato rūpādisaṅghātamātram evedaṃ bahir upalabhyate na tattvāntaram vṛkṣasaṅghāta iva vanabuddhir iti || 151 ||

atra parihāram āha -- **āvīrbhāveti dharmy** antena. ayam abhiprāyaḥ -- pratīmo hi vyaṃ viṣphāritākṣā rūpādivad ekaṃ dravyaṃ na ca viparyeti tat {1,265} katham anyathā bhaviṣyatīti. yattvabhedena nopalabhyata iti. satyam, kena vā dharmebyho 'tyantabhedo dharmiṇa upeyate. grāhakābhāvas tu rūpādivadanvavyatirekābhyāṃ darśanasparśanayor eva sāmarthyapradarśanena parihartavyaḥ. api ca yadi dharmātirikto dharmī na syāt ko 'yam āvīrbhāvatirobhāvadharmakeṣu rūpādiṣṭv anugataḥ pratyabhijñāyate. pratyabhijñānīmo hi vyaṃ agnisamyogapracyāvitaprācyarūpam upajātarūpāntaram so{690}'yaṃ ghaṭa iti ghaṭam. na ca tadatyantābhede ghaṭate sthityutpattivinaśānām ekatrāpātāt. ato 'sti dharmebyho bhinnam teṣv anugataṃ, dharmirūpaṃ yadvaśād evaṃ vibhāga iti. api cātyantābhedapakṣe dharmagrahaṇam antareṇa dharmī na jñāyetaiva. dṛśyate ca dharmagrahaṇāt prāg eva santam asādau dharmijñānam ity āha -- **yatra veti**. ataḥ siddham asti dharmi dharmāś ca tadanatirekiṇo jātyādaya iti || 152 ||

NOTES

[690] sa gha

tadviśiṣṭabodhe pararūpanirūpaṇābhāvān nāprāmānyaṃ savikalpakajñānām ity āha -- **ata** iti || 153 ||

astu vātyantabhedaḥ, tathāpi na mithyety āha -- **yasyāpīti** dvayena. ayam abhiprāyaḥ -- nānyarūpasamvedyatāmātreṇa mithyātvaṃ, kin tu punar anyathāsamvedanena. bādhakapratyayeneti yāvat. iha ca sarveṣāṃ sarvadā ca tadrūpā buddhir iti bhāvanāyā iva dhātvarthaviśiṣṭabodho na mithyety || 155 ||

nanv evaṃ kāyacakṣur gocaro dharmī bhidyate grāhakabhedād rūpādivat. tāni vā tadvad eva saty api grāhakabhede na bhidyeraṇa anekendriyagrāhyam ekaṃ{691}sad{1,266}dṛṣṭam sattvam iti cet, na. vikalparūpasyendriyēṅgrahaṇāt. api cendriyānām saṅkīrṇaviṣayatve 'kṣāṇekatvavaiyarthyam api. ekaṃ eva hi tadendriyaṃ nānāviṣayān paricchetsyatīti kim indriyabhedena. tad uktaṃ -

NOTES

[691] kaṃ sattva (GA)

naikaṃ rūpādyabhedo vā dṛṣṭam cen nendriyeṇa tat |

akṣāṇekatvavaiyarthyam svārthe bhinne 'pi śaktimat || PS 1.21c-22d (cf. NR 131,27-28)

iti, atrāha -- **na cāneketi**. yat tāvad uktaṃ grāhakabhedād bheda iti. tad ayuktaṃ, bhinnāśārīrasthacakṣur grāhyasyābhinnatvena hetor anaikāntikatvād iti || 156 ||

yadi tu cakṣuṣṭvenaikatvād indriyabheda eva tatra nāstīty ucyate, tad ihāpīndriyatvena samānam. ato buddhibhedanibandhana eva bhedo na grāhakabhedanibandhana ity abhiprāyeṇāha -- **jātyabhedād** iti. ata eva bhinnendriyagrāhyāpi sattā ekabuddhiviṣayatayā na bhidyata ity āha -- **tulyeti**. sarvendriyair hi sattāguṇatvayor jñānam iti bhāvaḥ || 157 ||

rūpādyabhedo veti yad uktaṃ tatrāha -- **buddhibhedād** iti. siddhasāadhanatvaṃ vā dvayor api prayogayor ity āha -- **eketi**. sadrūpeṇa rūpādinām ekatvaṃ rūpādirūpeṇa ca dharmiṇo nānātvam ity arthaḥ || 158 ||

akṣāṇekatvavaiyarthyē parihāram āha -- **kvacic ceti**. na kvacid dharmiṇi tvakcakṣuṣoḥ saṅkaro dṛṣṭa ity ekaṃ evākṣaṃ yuktam ity arthaḥ. atra kāraṇam āha -- **dārḍhyeti**. yadi hi saṅkaradarśanād ekatvam āśrīyate, taddārḍhyadaurbalyabhedena vyavasthā nopapadyeta. dṛḍhe hi cakṣuṣi durbale ca śrotre rūpam upalabhyate. evaṃ balavati{1,267}śrotre durbale ca cakṣuṣy api śabdaḥ śrūyate. seyaṃ cakṣuś śrotroyor viṣayavyavasthā nākṣaikatve ghaṭata iti || 159 ||

nanv iyaṃ vyavasthānupapannaiva, sarvatraiva prasaṅgāt. yadi hīndriyāntaram indriyāntaraviṣaye na pravartate, kvacid api na

pravarteta. pravṛttau vāvyavasthayā sarvatraiva pravarteta atikramadarśanād ata āha -- **yathā hīti** dvayena. nedam adṛṣṭāntaṃ pakṣīkriyate yat kvacid vyavasthā kvacit saṅkara iti. saṅkīryate hi manaścakṣurādibhiḥ rūpādibodhe. sukhādisamvedane ca vyavatiṣṭhate. ataḥ kāryadarśanānusāriṇau vyavasthāsaṅkarau nānupapannau. na tv ekatra vyavasthādarśanāt sarvatraiva saṅkaro nirvartate. kvacid vā dṛṣṭa iti sarvatraiva prasajātī || [160] ||

kiṃ punar anayor vyavasthāsaṅkarayor manasaḥ kāraṇam ata āha -- **śrotrāder** iti. upahataśrotrādir api śabdādi smarati ity ata āntare smṛtisukhādāv anyanirapekṣaṃ, vartamānaṃ ca rūpādi na jānāti. atas tatra bahiḥkāraṇāpekṣaṃ manaḥ.[692]ataḥ kvacit saṅkaraḥ kvacid cāsaṅkara iti vyavasthā sidhyatī || 162 ||

NOTES

[692] naḥ kva (KA)

evaṃ kāryavyavasthayā vyavasthāsaṅkarau pratipādyedānīm akṣaikatve doṣam āha -- **ekam** iti. nanv ekatve 'pi śaktibhedād vyavasthā setsyati, ata ekam eva sarvaśarīravṛyāpi tvagindriyaṃ kalpyatām, śaktayas tasya dehabhāgeṣu bhinnā bhavantu kim indriyabhedena āha -- **kalpyata** iti. śaktibhedo vā kalpyate indriyabhedo vā. ko viśeṣaḥ. nanv indriyakalpanāyāṃ {1,268} śaktimadbhedo 'py aparāḥ kalpanīya iti gauravam. astu vā pramāṇavanty adṛṣṭāni kalpyāni subahūny api, santi deheṣu pṛthivyādibhūtabhāgāḥ kṣiptagandhādiprakāśanaśaktayaś ceti varṇitam. yat tu sakalaśarīravṛyāpina ekasyaiva vāvyavīyasya tvagindriyasya rūpādiprakāśanaśaktikalpanam tadatyantāparidṛṣṭam apramāṇakam iti bhāvaḥ. indriyaṃ bhaved iti. indriyasthāne śaktiḥ kalpanīyatayā nipated ity arthaḥ || 163 ||

evaṃ dārḍhyadaurbalyabhedena kāryavyavasthām pratipādyākṣānekatvaṃ samarthitam. idānīm vyavasthānāśrayaṇe doṣam āha -- **śṛṇuyād** iti. yadi nendriyāni vyavasthitaviśayāni bhavyeḥ, badhiro 'pi cakṣuṣmān śabdaṃ śṛṇuyāt. cakṣuṣo 'pi tadviśayavyāpārāt. ato naikatra saṅkaradarśanena sarvatra tatkalpanā kāryā. tad idaṃ dārḍhyadaurbalyabhedeny asyaiva vyatirekapradarśanam. vyavasthā tāvad dṛṣyate. yadi tu sarvatraiva saṅkaraḥ syād ayam doṣaḥ syād iti. manasa idānīm yathā hi manasa ity anena nidarśitayor[693]vyavasthāsaṅkarayor uktayor vyatireke doṣam darśayiṣyan saṅkaravyatireke tāvad āha -- **manaso veti**. ayam arthaḥ -- yadi mano bahirviśayavedane svatantraṃ bhavet, tatrāpy ayam eva doṣaḥ badhiraḥ śabdaṃ śṛṇuyād iti. tasyāpi manaso bhāvāt. ayam ca vartamānasya cājñānād ity anena yo bahirviśayavedane manasaḥ saṅkaro darśitaḥ tasya vyatireka iti || 164 ||

NOTES

[693] tasya vyava (KA)

antarviśayavedane ca yanmanasaḥ svāntryam uktaṃ tadvyatireke doṣam āha -- **na smared** iti. yadi hy āntare 'pi bahirviśayavedanavanmano bāhyāpekṣaṃ bhaved, badhiraḥ śabdaṃ na smaret śrotrābhāvāt. athāsaty api kāraṇe {1,269} smṛtiḥ syād, evam eva vartamānopalabdhir api bhavet. ayam ca śrotrāder upaghāte 'pīty anenoktāyā āntareṣu manaso vyavasthāyā vyatireka iti || 165 ||

paratantraṃ bahirviśayavedane mana ity uktam. kiṃ punaḥ kāraṇam bāhyabodhe mano vyāpriyāta iti. santi cakṣurādīny eva tatra kāraṇāni ata āha -- **smṛtiś ceti velāyām** antena. ayam abhiprāyaḥ -- evaṃvādinā[694]mana evākṣipyate. tatra caitad eva tāvad vaktavyam. ātmendriyārthasannikarṣe jñānasyābhāvo bhāvaś[695]ca manaso liṅgam iti. asti khalv ātmā. sannikṛṣyate ca nānārthair nāyanam tejaḥ. kiñcid eva tu jñāyate na sarvam. tat kasya hetoḥ kāraṇavaikalyena kāryapratibandho dṛṣṭaḥ yathā satsu tantuṣu paṭo notpadyate tantusamyogānām abhāvāt. evam ihāpy asti tadanyad jñānakāraṇam yasminn avyāpriyamāṇe na jñānam utpadyate vyāpriyamāṇe ca bhavati. tac ca mana ity ucyate. api ca śrotrādibhiḥ śabdādyupalabdihikāle yadi mano na vyāpriyate, katham uttarakālam smaraṇam upapadyeta. mano hi smṛtyutpattau kāraṇam. tad yadi śabdādyupalabdihivēlāyām mano vyāpṛtaṃ bhavati, tataḥ pūrvam asāv artho manasā prakāśita iti parastād api smaryata ity upapannaṃ bhavati. bāhyendriyamātrakāraṇake tu pūrvajñāne teṣāṃ smṛtisamavāye vyāpārābhāvāt smṛtir na syāt. na hy akāraṇikā jñānotpattiḥ sambhavati. ato 'sti bahirviśayabodhe manovyāpārāḥ. sukhādisamvedanam cāsattve manaso nopapadyeteti. api cāsattve manaso yad idaṃ pūrvānubhūtanām sarveṣāṃ asmaraṇam tannopapadyate. kiñcid eva tu kadācit kaścit smarati dṛṣyate. tad evam upapadyate yady asti kiñcid antaḥkāraṇam, tadātmasamyogaviśeṣeṇa hi tadā smṛtir vyavatiṣṭhate. na ca saṃskārodbodhānudbodhakṛtā vyavasthā. anugrahako hi kāraṇānām saṃskaraḥ na svatantraḥ kāraṇam. itarathā tu sa evāntaḥkāraṇam āpadyetety āha -- **na ceti** || 166 ||

NOTES

[694] nā yadi ma (GA)

[695] ve ma (KA)

āha -- setsyaty ayam bāhyāntaḥkaraṇavivekaḥ. karaṇasadbhāva eva tu kiṃ kāraṇam, bodhasvabhāvo hi puruṣaḥ. tadayam anyanirapekṣa eva śabdādīn{1,270}bhotsyate, ata āha -- **bodheti**. yadi hy ayam bodha[696]svabhāvo 'nyanirapekṣo budhyate, yugapad eva viśvaṃ jānīyāt. ato 'vaśyamasya niyāmakāni kāraṇāny abhyupagantavyānīti || 167 ||

NOTES

[696] svarūpo 'nya

prakṛtāv idānīm vyavasthāsaṅkarau[697]grāhyagrāhakaśaktidvāreṇopavarṇitāv upasaṃharati -- **tasmād** iti. kāryadvāreṇa hi grāhyagrāhakaśaktayaḥ. tābhyo vyavasthāsaṅkarasiddhir iti || 168 ||

NOTES

[697] rau grāhaka (KA)

nanu kāryānusāreṇendriyabhede varṇyamāne nīlādibhedabhinnānekadarśanāt tadanusāriṇīndriyakalpanā na vyavatiṣṭhetaiva, ata āha -- **caḥśūrūpādīti**. nānāvidham api hi rūpaṃ viśphāritākṣā budhyanta ity avāntarabhedam anādṛtya rūpamātraprakāśakam eva caḥśur iti niścīyate. evaṃ śrotre 'pi darśayitavyam. ato nendriyānantyam. caḥśūrūpādīti. caḥśurādibhedo rūpādibhedavaśeneti. ādiśabdasya prayekam abhisambandha iti || 169 ||

sukhagrahaṇārtham idānīm vyavasthāsaṅkarau saṃkṣipy darśayati -- **tasmād** iti. sparśavaddravyaparimāṇam mūrṭiḥ. asarvagatadravyaparimāṇam vā, tadviśiṣṭāni bhūmyaptejāmsi dravyāṇi dvābhyāṃ darśanasparśanābhyāṃ upalabhyante. rūpādipañcakam vaikaikaśāś caḥśurādibhiḥ. evaṃ dravyāntaraguṇāntarakarmanāṃ jāteś ca yathādarśanam vyavasthāsaṅkarāv anusandhātavyāv iti || 170 ||

{1,271} evaṃ tāvad asti dharmī grāhakabhede cābhinnāḥ. jātyādayaś ca tadanatirekiṇo dharmā iti pararūpanirūpaṇābhāvān na savikalpakajñānāṃ mithyātvam ity uktam. idānīm aśabdarūpāṇām eva bhāvānām savikalpakajñāneṣu śabdākāreṇa nirūpyamānatvād asti pārarūpyam iti ye vadanti, teṣāṃ matam upanyasyati -- **nanv** iti. ayam arthaḥ -- yady api jātyādirūpo dharmī, tathāpi teṣāṃ eva śabdātirikṭānām abhāvāt tadrūpeṇa vastuni nirūpyamāṇe śabdātmanaiva nirūpaṇam āpadyate. tataś cāśabdātmanāṃ śabdātmanā nirūpaṇe punar api pārarūpyam āpannam iti mṛgatṛṣṇādijñānavad eva pañca vikalpā mithyā syur iti || 171 ||

pariharati -- **na śabdeti**. kāraṇam āha -- **prāg** iti. buddhir evātra śabdākārā nāstīti bhāvaḥ || 172 ||

atra codayati -- **nanv** iti dvayena. ayam arthaḥ -- kim idaṃ prāg śabdād yādṛṣī buddhir ity ucyate. na hi śabdārthasambandhajñānāt prāg gotvasuklatvādirūpeṇa gavākārādibhāvaviśayā buddhayo bhavanti. śabdāsambandhottarakālam eva tadrūpā buddhir utpadyate. tad yadi śabdātirekiṇo jātyādayaḥ santi teṣāṃ ca tadrūpatvam, tataḥ prāg api śabdāsambandhād aśabdajño 'pi tadrūpaṃ lakṣayet. na ca lakṣayati. ataḥ śabdānvayavyatirekānuvidhānāc chabdasyaiva tadrūpatvam iti niścīyate iti || 174 ||

{1,272} pariharati -- **yatheti**. yathaiva hi rūparasagandhasparśaśabdā evākṣajāyāṃ buddhau vibhaktā bhāśante vināpi śabdām, evaṃ gotvādijātayo gamanādīni karmāṇi prāg api śabdān nirvikalpakenāpi vilakṣaṇena rūpeṇa pratīyanta eva. sambandhagrahaṇottarakālam tu kevalam saṃjñāsaṃjñīsambandhagrahaṇam evādhikam nāparam kiñcit. yadi tu śabdādayo na santīty ucyate, kasyādhyāsa iti vaktavyam iti || 175 ||

sidhyaty api śabdātmakatā yadi śabdāsambhedāt prāg gotvādayo na pratīyanta eva. na tv etad asti, agrhītasambandhasyāpi tadbodhotpādād ity āha -- **na ceti** || 176 ||

parastād api nābhedopacāro 'stīty āha -- **śrutīti**. kāraṇam āha -- **vivekā** iti. dvābhyāṃ[698]indriyābhyāṃ dvāv arthaśabdau gamyete ity arthaḥ || 177 ||

NOTES

[698] bhyāṃ dvā

anyataradharmaniṣkarṣamātre tu śabdasya vyāpāraḥ, na svarūpāropa ity āha -- **ananteti** || 178 ||

syād etat -- upāyaḥ śabdo 'rthabodhe. upāyadharmāś copeye 'dhyāropyamāṇā dṛṣṭā darpaṇādīdharmā iva mukhādau, ata āha -- **na**

ceti. anaikāntiko hetur iti bhāvaḥ || 179 ||

{1,273} atrāpare vadanti -- na vyaṃ jātyādīm apalapāmaḥ. kiṃ tarhi. gaur ayam iti sāmānādhikaraṇyena śabdarūpānuviddhabodhād rūpasamāropam ācakṣmahe iti. tān pratyāha -- **nītyam** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yadi śabdarūpānuviddha eva sarvadā gotvādibodhaḥ rūpāntaraṃ tu teṣaṃ kadācid api na dṛṣṭaṃ, kathaṃ tarhi śabdarūpāt tadrūpabhedasiddhiḥ, asati bhede kutra kim adhyastyata iti || 180 ||

abhedābhyupagame ca pārarūpyābhāvān na savikalpakajñānānām mithyātvam ity āha -- **yady abheda** iti. pāramārthike tu svarūpabhedābhyupagame 'dhyāropavācoyuktir anarthikā. na hy asaṅkīrṇasvabhāvaṃ vastu vastvantarātmanā bhrāntivarjitair āropayitum śakyate. na ca sarvadā sarveṣāṃ bhrāntiḥ sambhavati, tad etad āha -- **bhedaś ced** iti. ato bhrāntyaveyam adhyāsakalpanā tadvādinām ity āha -- **bhrāntyeti** || 181 ||

bhrāntau bījam āha -- **śabdeneti**. grhīto hy artho na śabdāntareṇa nirdeṣṭum śakyata iti bhāvaḥ. tathāpi kim ata āha -- **gaur** iti. trayāṇām api vācyavācakajñānānām samāno nirdeśaḥ gaur[699]iti śabdo gaur ity artho gaur iti jñānam iti. vācyam ca sa ca buddhiś ca vācyatadbuddhayaḥ. tadvādinām puruṣāṇām gaur iti samāno nirdeśaḥ pratīyata ity arthaḥ || 182 ||

NOTES

[699] gor artho (KA)

tathāpi kiṃ jātam ata āha -- **nirdeśeti**. ayam arthaḥ -- evaṃ hi śrotā vikalpayati yato 'yaṃ vaktā triṣv api samānaṃ śabdāṃ prayuṅkte, ato {1,274}'syānu bhavas triṣv api samāna eva. tadvac ca svayam api savikalpakajñānaprameyam arthaṃ budhyamānas trigocarasya jñānasya vaktṛsvarūpatām adhyavasyati. yādṛṣaṃ vaktrā pratipannaṃ tādrḡ eva pratipadyata iti yāvat. evaṃ pūrvapūrvavaktranusāreṇottarottareṣāṃ śrotīṇām nirdeśasādhāraṇyād adhyāsabhrama iti || 183 ||

yadi nirdeśasādhāraṇyād bhrāntiḥ, arthādhyāsa eva kiṃ na śabdabuddhyoḥ pratipadyate. samānaṃ hi bhrāntibījam ata āha -- **bhrāntīti**. upāyo hy arthasya jaḍātmanaḥ svayam aprakāśasya matiśrutī. upāyapūrvikā copeyasthitir iti tatpūrvam arthaṃ budhyamānās tadadhyāsaṃ manyante. śrutīś ca śrūyata iti śabdo 'bhidhīyate. matyadhyāsaś ca pūrvam anupakṣipto 'pi kaiścid āśritaḥ. sa ca śabdādhyāsanirākaraṇenaiva tulyanyāyatayā nirākṛto bhaviṣyatīty upanyastaḥ. evaṃ bauddhagandhivaiyākaraṇā manyante -- jātyādir artho vyatirekāvyatirekavikalpadūrīkṛtanirūpaṇaḥ.[700]śūnyāṅkurajānmādaḥ tu bāhyā[701]sambhavād aśakyo 'bhyupagantum, ato jñānākāra evārtha iti. tad api jñānāt prāg evārtharūpopalambhāt tadvāreṇaiva jñānāvadhāraṇān nirākṛtaṃ vedītavyam. vikalpaparihāras tv ākṛtigranthe vaksyate. śūnyādaḥ tu bāhyārthasambhavo nirālambanavāda iti || 184 ||

NOTES

[700] rākaraṇaḥ (KA)

[701] hyārthasaṃ (GA)

nipuṇaṃ tu cintayatām triṣv api vilakṣaṇā buddhir upajāyata ity āha -- **gotva** iti. ubhayor jñānam anākāram anumīyata ity arthaḥ || 185 ||

ayam aparāḥ śabdādhyāse doṣa ity āha -- **yadi ceti**. śabdena sahābhedarūpeṇety arthaḥ. akṣādaḥ śabde 'dhyasyamāne śabdaikatvāt tadrūpatvāc cārthasya devanāder ekatvaṃ prasajyata iti || 186 ||

{1,275} nanv asty evānakṣanivṛtītyā triṣv apy ekatvaṃ, na. śabdāt prāganavagateḥ. agrhītasambandhasya ca śabdasyāpratyāyikatvāt. tad etad aśānkayā sahāha -- **syād** iti. adhyāsavādī svābhiprāyeṇa codayati -- **gavādiṣv** iti. itaraś ca[702]svamatatvenottaram āha -- **neti**. kāraṇam āha -- **eketi**. dṛśyate hi prāg eva śabdān nirvikalpakenāpy ekaṃ rūpam anugataṃ iti prāg evoktam iti || 187 ||

NOTES

[702] vastutve (GA)

vibhītakādiṣu naikarūpānugamo 'stīty āha -- **traya** iti. śabda evātra sādharmaṇo gavādiḥ śabdavilakṣaṇo nārtha iti || 188 ||

kiṃ punar atrāpy ekaśabdavācyatayā śābaleyādivadekadharmānvayo neṣyate. ata āha -- **paraspāretīti**. ayaṃ ca viviktākṛtibodho

'dhyāsapakṣe na yuktaḥ. śabdārūpasyāvibhāgād ity āha -- **tadadhyāsa** iti || 189 ||

nanu na varṇaḥ śabdaḥ. kiṃ tarhi. sphoṭaḥ. tad iha bhinnārthapratyayāvaseya eva bhinnāḥ sphoṭa ity āśaṅkate -- **bhinnāḥ syur** iti. tatra parihāram āha -- **neti**. kāraṇam āha -- **artha** iti. saṃśayo hy artha uccarite śabde bhavati. sa śabdabhede na bhaved iti bhāvaḥ. yadi saṃśayaḥ tataḥ kim ata āha -- **na sāmānyād** iti. sāmānyadarśananibandhano hi saṃśayaḥ. sa śabdabhede 'nupapanna iti. śabdasaḍṛśyāt tarhi saṃśayo bhaviṣyatīty ata āha -- **rūpābheda** iti. ayam abhiprāyaḥ -- na varṇātiriktaḥ padasphoṭa 'stīti vākṣyāmaḥ. varṇā eva hi padaṃ, te cābhinnārūpāḥ pratīyanta iti || 190 ||

{1,276} durbhaṇaḥ śabdabheda iti dūṣaṅāntaram āha -- **bhavatyādāv** iti || 191 ||

ayam cāparo doṣa ity āha -- **śabdeti kathamantena**. abhinnā hi śabdasya niṣpannarūpatā nāmākhyātayor iti. idaṃ ca nopapadyata ity āha -- **kathaṃ ceti**. kaḥ punar mūrto 'rthaḥ. na tāvaj jātiḥ amūrtatvāt. vyaktis tv adhyāsavādibhir api nāpalapitaiva. sā ca mūrtaiveti. ko doṣaḥ. satyam. idaṃ tu pariṇāmavivartavādīnaḥ pratyuktam. pariṇāmavādino hi vāg evārthātmanā pariṇamafīti manyante, ta upālabhyante. katham amūrtasya mūrtaḥ pariṇāmaḥ. mūrtānām hi mṛdādīnām mūrto ghaṭādipariṇāmo bhavafīti yuktam. evaṃ vivartavāde 'pi vācyam. mūrtaḥ hi mukham ādarśe vivṛttaṃ yuktaṃ yad mūrtaṃ upalabhyate. amūrtavivarte tu kathaṃ mūrtanirbhāsa buddhir iti || 192 ||

tathā yac cedam gavāśvādayo jātiśabdāḥ śuklādayo guṇaśabdā ity vibhajyante, tad api vācyarūpānapekṣaṇe nopapadyata ity āha -- **gavāśveti** ||

viśeṣanaviśeṣyabhāvo 'pi bāhyārthānapekṣayā na vyavatiṣṭhata ity āha -- **vṛkṣaplakṣādīti** || 194 ||

sāmānādhikaraṇyaṃ ca nīlotpalādiṣu śabdabuddhyor ivārthabuddhyor api nādhyāsa upapanna ity āha -- **sāmānādhikaraṇyam** iti. api ca {1,277} ekatropasaṃhṛte buddhī samānādhikaraṇe bhavataḥ. tad ihādhyāsavādīnām kutraikatropasaṃhāro vācyāḥ. na tāvad asādhāraṇe, tasyāpi kalpanīyatvād ity āha -- **ekatre**ti. asmanmate tu vācyabhāgānupaveśadvāreṇāsty ekatropasaṃhāra ity vivecanīyam iti || 195 ||

yadi tv asādhāraṇa eva vastutvasāmānyagocara upasaṃhāra iṣyate, tataḥ sarveṣām eva gavāśvādīśabdānām vastugocaravāviśeṣāt sāmānādhikaraṇyaṃ prāpnotīty āha -- **vastumātra** iti. iha vastutvābhyupagamam anāpādyaiḥ vārttikakṛtā doṣābhūlyād atiprasaṅgo 'bhīhita iti || 196 ||

abhyupagamyaḥ asādhāraṇopasaṃhāram vyaktyānantyān nīlopalapadaprayogo na syāt, ḍṛśyate cāsāv iti dūṣaṅāntaram āha -- **na ceti** || 197 ||

na cānekanīlotpalavyaktisādhāraṇī nīlotpalatvajātir bhavadbhir iṣyate yatra śabdo vartetety āha -- **na ceti**. na kevalaṃ neṣyate, yuktis ca tadabhyupagame na bhavafīty āha -- **śabdārthayor** iti. dvau hy atra nīlotpalaśabdāv adhyasyete. ataḥ śrutaśabdabhāgānugatā dvāv eva śabdādhyāsarūpāḥ arthau gamyete. na hi śabdadvayādhyāse pratyāyikaiva sambhavafīti || 198 ||

yadi sahaprayogamātrāt sāmānādhikaraṇyam ity ucyate, sa tarhi paryāyaśabdāyor api kadācid avyutpannabodhārthe prayogo ḍṛṣṭa ity taylor api sāmānādhikaraṇyaṃ syād ity āha -- **śabdadvayasyeti** || 199 ||

{1,278} api ca nānavagatasambandhaṃ padaṃ pratyāyayati. na cānavagata 'rthe sambandho 'nubhavitum śakyate. tad ihādhyāsavāde sambandhānubhavaivelāyām kiḍṛṣo 'rthaḥ pratyetyavya ity vācyam ity āha -- **na ceti**. na kenacid rūpeṇa pratyetyum śakyata ity bhāvaḥ || 200 ||

kim iti na śakyate, ata āha -- **tadānīm** iti. śabdārūpo hy arthaḥ. na cāvvyutpannas tādrūpyāvadhāraṇe samarthaḥ. tad ihādhyāsāt sambandhabuddhiḥ tatas cādhyāsa ity tatreteretarāśrayam ity bhāvaḥ. asādhāraṇena ca sambandhagrahaṇam nāśaṅkannīyam eva, piṇḍāntare 'prayogaprasaṅgād ity āha -- **na ceti** || 201 ||

tad idānīm sambandhānapekṣasyaiva śabdasyātmādhyāśaśaktatvaṃ balād āpatitaṃ, tatra ca prathamaśrāvīno 'pi tadrūpārthabodhaprasaṅga ity āha -- **tatre**ti ||

na ca vākyam tavāpi śabdo nityam arthena sambaddhaḥ tat kimarthe smarāṇam nādadhātīti. mama hy asti vācyam vyatiriktaṃ tad, yena vācyavācakasambandho 'vagataḥ sa śabdadarśanād arthaṃ smarati. yas tv asyedaṃ vācyam ity na jānāti na tasyārthasmarāṇam ity nānupapannaṃ kiñcid ity āha -- **mameti**. bhavatas tv vācakarūpātiriktavācyarūpābhāvāt prathamaśravāṇe 'py adhyastarūpatā syād iti pūrveṇa sambandha ity āha -- **bhavata** iti || 203 ||

na tv etad astīti vyatirekeṇa darśayati -- **yatheti** || 204 ||

{1,279} yataḥ ca ḡṛhītaśabdo 'pi nārthaṃ pratipadyate, tato naiva vācakādīnām vācyam ity āha -- **tasmād** iti. pramāṅāntarāvagatārtharūpasmārakatvāt tu śruter eva tatpāratantryam yuktaṃ ity āha -- **smārakatvād** iti || 205 ||

upasaṃharati -- **teneti** || 206 ||

pravṛttinivṛtṭyupadeśesu kuryād na kuryād ity evamādiṣu śabdasyātatātmakatvāt tadātmakārthabodho 'nupapanna ity āha --

pravṛttāv iti || 207 ||

paryāyaśabdeṣu ca śabdabhedād artha(?bhedopa/bhedā)pattir ity āha -- **karahastādīti** || 208 ||

api cāyam adhyāsaḥ sādṛśyād vā bhavati śuktāv iva rajatasya, uparāgād vā maṇāv iva japāruṇimnaḥ. na ca itad ubhayam api śabdādhyāse sambhavati. dūrasthenānurāgāsambhavāt sādṛśyānavagatē ceti. tad etad āha -- **ātmādhyāsa** iti sār dhena. yad api vivartavādinām pratyavasthānam dūrastham api candrādi jale vivarta(?m u/u)palabhyate, tadvacchabdo 'pi pratyēṣyata iti. tad ayuktam. arūpasya pratibimbāsambhavād ity āha -- **dūrastheti** || 210 ||

{1,280} nanu yad idam uktam dūrasthatvāc chabdenānurāgo na sambhavaṭīti. tad ayuktam. vaibhavana śabdasya sarvatra sannidhānād ata āha -- **śabdeti** || 211 ||

kiñcāyam anurāgaḥ samānendriyagrāhyeṇaiva dṛṣṭaḥ yathā cākṣuṣasya maṇer aruṇimnā cākṣuṣeṇaiva. na hi tvacā sphatike 'nubhūyamāne cākṣuṣo 'ruṇimā tam anurañjayati. evaṃ śrautrah śabdo na cākṣuṣam artham anurañjayitum śaknotīty āha -- **na ceti** || 292 ||

evaṃ tāvad āśabdātmanah śabdātmakatayā vedane pārarūpyaprasaṅjanena yat savikalpakajñānānām mithyātvam uktam tannirākṛtam. adhyāsavādinām tu savikalpakajñānamithyātvenānumānādīnām prāmānyam durlabham ity āha -- **anumāneti**. na kevalam anumānādīnām prāmānyam na sidhyati, sarvanirūpañānām eva tu vikalpādhīnatvāt sarvalokavedavyavahārocchedaprasaṅga ity āha -- **nirūpaṇasyeti**. nirūpaṇam nirṇaya iti || 213 ||

nanu sarvaṃ mithyaiva vāco 'tiriktam vānmayatvād viśvasya, tad yathā śaṅkunā sarvāṇi paṇāni santrṇṇāny evamoṅkāreṇa sarvā vāk santrṇṇā onkāra evedaṃ sarvaṃ vāg eva viśvā bhuvanāni jajñire iti śruteḥ. ata āha -- **tathāstv** iti. sarvamithyātve pratijñāyā eva mithyātvād na sarvamithyātvaṃ sidhyatīti || 214 ||

{1,281} api cāyam adhyāśāparanāmnā bāhyāpalāpaḥ. bāhyāpalāpo mādhyānikah pakṣaḥ. sa ca śūnyavādottareṇaiva nirākārya ity āha -- **śūnyavādeti**. buddhigrahaṇam buddhyadhyāsanirākaraṇārtham. idam ca prāg api vyākhyātam iti || 215 ||

prakaraṇārtham upasaṃharati -- **tasmād** iti. bhinnakaitvādibuddhibhir iti. anugatavyāvṛttibuddhibhir ity arthaḥ || 216 ||

evaṃ tāvat pramāṇāntarapatipannārthagocaraḥ śabdaḥ na tat tantram artharūpam ity uktam. idānīm tu yady api śabdopāyako 'rtho 'sati śabde nāvagamyaṭe, tathāpi na tasya svarūpanāśo bhavati. na hi cakṣurāder abhāve rūpādīpañcakaṃ na pratīyata iti tad asad bhavati. tad etad āha -- **śabdābhyupāyaka** iti dvayena. iha copāyāpekṣatvenāsattvaṃ nirākṛtam, na hi dīpendriyādinām ity atra hetor anaikāntikatvam uktam iti viveka iti || 217-218 ||

nanv astu śabdātiriktam artharūpam. tat tu sambandhagrahaṇāt prak śabdākāreṇa nāvagatam. uttarakālam tu tadākāram avagamyata ity atadākārasya tadākārapratīter mithyātvam ata āha -- **sambandhasyeti**. nityo hi vācyavācakasambandha iti pūrvam api tacchabdavācyāśaktir āsīd eva. parastāt tv abhivyaktā. {1,282} etāvac ca tadānīm api śabdākāratvaṃ na tadātmatā. ato nātadākāram tadākāratayā gamyata iti kuto bhrāntiḥ. śabdāsambandhamātreṇa cedam śabdākāratvam ucyate. na tu śabdātmakatayā, nityam yadi ca gotvādīty atra śabdātmakatvam aṅgīkṛtya bhrāntitvaṃ nirākṛtam iti vivekaḥ. arūpatā āśabdarūpatety arthaḥ. katham punar idam avagamyate sambandhagrahaṇāt prāg api tadrūpam āsīd iti, atrāha -- **yugapad** iti. na hi yugapad eva sarve śabdāsambhinnam artham budhyante. yadaiva hy eko 'śabdākāram artham pratyeti, tadaiva vyutpanno gaur ayam iti vikalpayati. ato nātadrūpasya tadrūpatayā grahaṇam iti || 219 ||

atra codayati -- **tadākāra** iti.

yathaiva hy atadākāro na sarvair avagamyate |

tadākāro 'pi na tathā sarvair iti katham tathā ||

iti. pariharati -- **dvaye satīti**. parīkṣāsvarūpaṃ darśayati -- **kin nv** iti || 220 ||

nirṇayam āha -- **sadasadbhāvayor** iti. tadākāratvam asti nāsti ceti nopapadyate, vidyamānasya tu śaktyaśaktibhedād upalambhānupalambhau yuktau. śaktisadasadbhāvāv api tadādhārabhedād upapannāv eveti vidyamānaiva tadākāratā āśaktair nānubhūyata iti nirṇaya iti || 221 ||

atraiva dṛṣṭāntam āha -- **yatheti**. rūpasya grahaṇe grahītṛbhedāt śaktāśaktatvaṃ yathety arthaḥ. etac ca sambandhaparīhāre 'bhīdhāsyata ity āha -- **ityabhidhāsyata** iti. itir idam arthe. śaktāśaktatve vibhajate -- **teneti**. yeneyam {1,283} śaktito vyavasthopapattimatī tena śabdopāyakasya grahītuḥ śabdākārā dhīrnetarasyeti vivekaḥ || 222 ||

atra codayati -- **devadattādīti**. tuśabdaḥ pūrvoktanivṛttau. nityas tu syād itivat. yad etad uktam prāg api śabdākāra evāsāv artha iti tadavyāpakam, devadattādīnām kalpanāsvasambhavāt, tatra hy ādimān sambandhaḥ. artho 'pi devadattādir anityaḥ. ataḥ pūrvāparayoḥ koṭyoḥ prasamkhyānāt tādrūpyam śabdarūpatvam anityam. ato 'vāsyam eva tatrātadākāram tadākāratayā kalpyata iti mithyātvam iti || 223 ||

pariharati -- **tatrāpīti**. devadattāśabdō 'pi devā enaṃ deyāsurityāśiṣā labdham arthaṃ nijayaiva śaktyā vadati. evaṃ caitrādiśabdā api nakṣatragrahādinimittā gavāśvādiśabdavannityasambandhā eveti tadvad eva nātadākāratā tadrūpapratyayaṃ pratīti devair datto yo 'rthaḥ sa tasyārthaḥ atas tadartharūpapratyayaṃ pratī grāhyagrāhakayor vācyavācakayor utpattiky eva śaktiḥ, niyogamātram tu yadabhinave piṇḍe tadanityam. na ca tadanityatayā śabdārthasambandhasyānityatā bhavati. śabdasyātadarthatvād iti || 224 ||

yatra tarhi piṇḍe niyogavaśād eva devadattādiśabdā a(?na)nvarthā evaṃ vartante. ditthādiśabdāś cānugamaśūnyāḥ tatra kathaṃ satyatvaṃ, tatra hi śabdātmanaivārtho vikalpyate na tv arthasamavāyī kiñcid viśeṣaṇam asti. saiva ca nāmakaḷpanety ucyate. anvarthatve tu yathāsambhavaṃ karmādikalpanaiva darśayitavyā. ataḥ punar api nāmakaḷpanaṃ mithyety āpatitaṃ tad ihaikēṣāṃ matenābhyupagamenavottaram āha -- **tatreṭi** || 225 ||

{1,284} svamatenā parihāram āha -- **yadā tv** iti. satyam atadrūpa evāsau piṇḍaḥ parastād api na śabdākāreṇāvāsīyate. kin tu tadavasthaiva saṃjñā, yādṛṣo 'śāv arthaḥ pūrvam avagatas tādṛṣasyaiva tasya smarāṇe hetuḥ. ato nānyad anyākāreṇa pratipannam iti kuto mithyātvam. kathaṃ tu nāmakaḷpanāyāṃ dittho 'yam iti sāmānādhikaraṇyabuddhiḥ. arthasamavāyīnā hi viśeṣaṇena nīlotpalādiṣu sāmānādhikaraṇyaṃ dr̥ṣtam. ekāntabhinnagocarayos tu śabdārthabuddhyoḥ kathaṃ sāmānādhikaraṇyaṃ iti vaktavyam. ato bhrāntir eveyam. maivam. uktaṃ hi -- nātra śabdākāram vastu cakāstīti. dittho 'yam iti nāyam arthaḥ ditthāśabdātmako 'yam iti. na hīyam īdr̥ṣī pratipattir iti. api tarhi dittha iti nāmāsyeti. ato na nāmakaḷpanā bhrāntir iti || 226 ||

anyan mataṃ - prāḡ api nāmaniyogān nāmākāragrāhyaśaktir arthasyāśid iti. atyantāsatyā gaganakusumavad bhāvayitum aśakyatvāt. niyoge tu kṛte 'sau śaktir abhivyajyate param. ataḥ prāḡ api tadrūpasadbhāve 'sti pramāṇam iti na pārārūpyaṃ, tad etad āha -- **niyogād** iti || 227 ||

etad eva prapañcayati -- **sarvākāreṭi**. asti hi sarvaśabdaparichedya[703]tāśaktir arthasya. yatra hi ditthādivitthayor anyatamaḥ śabdō niyujyate sa eva taṃ gamayati. śabdō 'pi sarvākārthavijñānasamartha eva yatraiva niyujyate tam eva gamayati. tad evam aniyamaprasaktaṃ niyamamātram niyoktrā pitrādinā kriyata iti || 228 ||

NOTES

[703] dyaśa (GA)

{1,285} evaṃ tāvat sarvaprakāram pārārūpyayuktir utsāritā. idānīm smṛtisankāreṇāprāmānyasambhāvanāṃ vārayati -- **tatreṭi** sārhdhena. śabdārthasambandhaṃ smarato 'pi vā pramātur yā buddhir bhavati nāsāv apratyakṣaṃ, cakṣuṣā sannikṛṣṭe 'rthe yā buddhir bhavati sā pratyakṣaṃ tadānīm api cakṣussannikarṣo 'nuparata eva. evaṃ sa evāyam gaur iti pūrvagrhitānusandhānād api jāyamānā neyam apratyakṣaṃ, pratyakṣakāraṇasya cakṣuṣo 'nuparatatvāt. tad atra śabdārthasambandhasmarāṇapūrvagrhitānusandhānābhyāṃ pratyakṣatvaṃ na vāryata iti pratijñātaḥ (?)parastād upapādayisyata iti. na cātra tenendriyārthasambandha ity anena gatārthatvaṃ tatra smarann api svadharmeṇa vikalpayannaraḥ pratyakṣavān iti pratijñātaṃ kevalaṃ, na tūpapāditam. atra śabdādhyāsanirāsaparyantena sandarbhena svadharmavikalpaḥ prasādhitaḥ. idānīm tu smarann apīty asyārthaḥ prapañcyate. tena tad grahaṇakavākyam. uttaras tu tatprapañca ty anavadyam. idaṃ cānavahitānāṃ cittam anurañjayati netareṣāṃ iti. kathaṃ punaḥ smṛtisambhedaṇāprāmānyam ata āha -- **vikṛtā eveti** || 230 ||

vivekam eva darśayati -- **smaryete** iti. śabdasambandhau hi smaryete atas tāv apratyakṣau na tv arthasya pratyakṣatā vārayitum śakyata iti || 231 ||

nanv artho hi pūrvagrhitā eva gr̥hyate. sa evāyam iti ca pratisandhīyate. ataḥ kathaṃ pratyakṣo bhaviṣyatīty ata āha -- **gr̥hitam apīti**. vyatirekeṇa ādhikyenety arthaḥ || 232 ||

{1,286} ādhikyam eva darśayati -- **vyaktīti**. pūrvam hi vyaktyantare jātir avagatā idānīm vyaktyantare 'vagamyate. tathā pūrvedyur avagatā aparedyur avagamyate nirvikalpakakṣaṇe 'vagatā savikalpakakṣaṇe 'vagamyata ity adhikaparicchedyābhāvād asti miter avasaraḥ. kālāś ca yadindriyasambandhārthagocarō 'vagamyate tadindriyajnanmanaiṃ pratyakṣeṇāvagamyata iti tatsambandhasya pratyakṣatvam upapannam iti. tadapratyakṣavādināṃ tu cirakṣiprādiṃpratyayā anālambanāḥ syuḥ. nanu ta eva kālasya liṅgam astu viśayas tv amīṣāṃ abhidhātavyaḥ. yadi dravyādayaḥ, na, tat svarūpamātre 'nutpādāt, tadgocaratve kālānumānāsambhavāt. svāmśaparyavasānasya ca vijñānavāde nirākariṣyamānatvād na svāmśālambanatvam. ato yad amīṣāṃ ālambana (?sa/tat) pratyakṣād avasīyata eva. kāleti. ādiśabdenāvasthābhedo gr̥hyata iti. nanu na kevalam adhikam gamyate kin tu prāḡavagatam apīti kathaṃ prāmānyam ata āha -- **yaḥ pūrveti**. savilapake hi śabdārthasvarūpasambandhakālasambandhāḥ prathante. tatra śabdādir amśo 'smṛtivyāyā iti mā nāma pramāṇaviśayo bhavatu. idānīm tanī tu vastunaḥ sattā na pūrvam avadhṛtety asti tatra pramāṇāvasara iti sthitaṃ prāmānyam indriyavyāpārānuvidhānāc ca pratyakṣatvam iti. ekaṃ cedam pūrvavijñānanajanasamśkārapratyutpannendriyādikāraṇakam grahaṇasmarāṇātmakam pratyabhijñānābhidhānam pramāṇam iti veditavyam iti || 233 ||

nanv idaṃ bhavaty adhikaviśayaṃ, smarāṇottarakālam bhavat kathaṃ pratyakṣam. na hi nirvikalpasya pratyakṣasyaiṣa dharmo dr̥ṣṭaḥ. ata āha -- **na hīti**. na hi smarāṇāt prāḡbhāvitā pratyakṣalakṣaṇam. apī tarhīndriyajatvam. tac cātrāpy aviśiṣṭam iti bhāvah || 234 ||

{1,287} yadi smarāṇendriyapravṛtṭir eva vāryate tadā dūṣyate. tatas taduttarakālam jāyamānaṃ savikalpakam pratyakṣam bhaved api.

na tv etad astūty āha -- **na ceti** || 235 ||

yataḥ smṛtyā nendriyaṃ virudhyate na vā dūsyate. tena prāgūrdhvaṃ vā smṛter yad indriyārthasambandhād jñānaṃ jāyate sarvaṃ tat pratyakṣam abhyupagantavyam ity āha -- **teneti** || 236 ||

nanu viditāśabdārthasambadhāḥ satyevendriyārthasambandhe kecid eva tam arthaṃ jātyādinā vikalpayanti nāpare. atas tāvatsāmagrikasyaiva kasyacid abhāvād apratibandhakakāraṇaviśeṣā bhrāntir eva savikalpakapratyaya ity ata āha -- **vimanaskā** iti dvayena. ayam abhiprāyaḥ -- na vyutpatīndriyasamprayogamātraṃ jñānaṃ savikalpakam, tad api sarvasādhāraṇam manaḥprañidhānādy apekṣate. ato yadi nāma kasyacid vimanaskasya dūrasūksmasādṛśyādiviśayadoṣād vyāmūdhasya nāmuko 'yam iti viśadataram avabhāso bhavati, naitāvatā kuśalasya sūksmasādṛśyādivivekacaturasyāpi vibhramaṇa bhavitavyam iti yuktam iti || 238 ||

atraiva dṛṣṭāntam āha -- **yathā ṣaḍjādīti** dvayena. tatsamśkr̥teti. ṣaḍjādyabhyāsasamśkr̥tety arthaḥ || 240 ||
{1,288} yathā ṣaḍjādīṣv akuśalasyāpi viviktākārabodho bhavati vinā ṣaḍjādīśabdaprayogam, evaṃ gotvādyaviditāsmṛtāśabdair viviktam upalabhyata evety āha -- **te hīti** || 241 ||

nānājātiguṇādīsānkīrṇam tu tadaśabdajñasya vijātyapiṇḍaviviktam avabhāsate. śabdasmaraṇasamśkr̥tānām tu piṇḍaviviktajātyādimātraṃ nirbhāsata ity āha -- **sānkīrṇam** iti || 242 ||

yata eva smaraṇatantrā vikalpāḥ, ato yadā yacchabdasmaraṇamāvirsti tenaiva tadā vastu vikalpyate. yathā cakṣuśmadādinā rūpādi netareṇa, cakṣuśmatāpi badhireṇa rūpamātraṃ na śabdaḥ anupāyatvād iti. tad etat sarvaṃ āha -- **yatheti** dvayena. vivekahetūnām. śabdānām ity arthaḥ || 244 ||

ataḥ siddham savikalpakam api pratyakṣam. yāvat tu vivekopāyā na śabdā buddhā bhavanti tāvannirvikalpakam na tu tad evety āha -- **teneti** || 245 ||

{1,289} ato yat kalpanāpi svasamvittāv iṣṭā nārthe vikalpanād iti bauddhair uktaṃ tat paradharmavikalpe 'numanyāmahe na svadharmajātyādivikalpaneṣv ity āha -- **tasmād** iti || 246 ||

ato liṅgaliṅgisāmānyayos tatsambandhasya ca savikalpakapratyakṣavedyatvād upapannam anumānādīnām pratyakṣapūrvakatvam ity āha -- **pratyakṣatvam** iti ||

kiṃ punaḥ prayasyatā savikalpakasya pratyakṣatvaṃ sādhyate. nirvikalpakadvāreṇāpi bauddhādīnām ivānumānādivyavahāro ghaṭīsyate ata āha -- **sarvaṃ ceti**. yathā na nirvikalpakapūrvakam anumānādyātmānaṃ labhate, tadanumāne 'bhīdhāsyata iti || 248 ||

atra codayati -- **nanv evam** iti. yadīndriyavyāpārānuparamamātrāḥ jātyādivikalpānām pratyakṣatvam, evaṃ tarhi visphāritākṣo dūrād uṣṇo 'yam iti vahniṃ vikalpayati. tad api pratyakṣam āpadyate indriyavyāpārāvīramād iti || 249 ||

pariharati -- **pratyāsanneti**. ayam abhiprāyaḥ -- agnisamvedana eva tatrendriyavyāpāra upakṣiṇaḥ. agnitvād eva vyāptībalenānumānikoṣṇavikalpo jāyate. gotve tu nendriyavyāpārataḥ pratyāsannam arthāntaram pratyakṣatvena {1,290} sammatam kiñcid asti yena tad eva pratyakṣam netarad ity ucyate. ato gotvam eva pratyakṣam iti || 250 ||

yad api tatrāpi dūrād gomahīṣādīsamśaye śabdaviśeṣādinā gotvādīnīcayo bhavati, so 'kṣasambandha anumānika eva na tu pratyakṣa ity āha -- **tatrete** || 251 ||

api ca samvitparāhatam evārāduṣṇavikalpasya pratyakṣatvam. aparokṣā hi buddhiḥ pratyakṣam, tad yadā sparśendriyeṇoṣṇam anubhūyate tadā tv aparokṣākārā buddhir iti bhavati pratyakṣam, cakṣuśā vahnau prakāṣite bhavanti parokṣāvabhāsītvaṃ na pratyakṣam ity āha -- **sparśaneneti** || 252 ||

ataḥ svendriyānusāreṇaiva pratyakṣatā. indriyāntaram tv asatkalpam evety āha -- **tasmād** iti || 253 ||

kathaṃ punaḥ samānajanmanor uṣṇāgnivikalpayor ekaṃ pratyakṣam itarac cānumānikam, evaṃ hi pratyakṣam lakṣayatālaukikam eva pratyakṣam lakṣitam bhaved ata āha -- **evam** iti. nedam alaukikam yatra hy aparokṣāvabhāsabuddhiḥ tat pratyakṣam iti lakṣaṇād vināpi laukikā manyante. akṣasambandho 'pi {1,291} cāparokṣāvabhāsaupayikatayaiva lakṣaṇakārair api pratyakṣalakṣaṇatvenāśrīyate na svarūpeṇa. ato yatrāgnāvakṣasambandhaphalam aparokṣāvabhāsītvaṃ anusriyate tasya pratyakṣatā netarasyeti siddham || 254 ||

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭikāyām

pratyakṣasūtraṃ samāptam

śubhaṃ bhūyāt

Part II

05autpattikasūtra

{2,1} atra bhāsyakāreṇa pratyakṣādyanimittatve pratipādite saduplambhakaḥ pramāṇapratyastama(?ya/yād abhā)vaprameyatām dharmasyāsaṅkya tannirākaraṇaparatayautpattikasūtram avatāritam abhāvo 'pi nāsti yataḥ autpattikas tu śabdasyārthena sambandhas tasya jñānam upadeśo 'vyatirekaś cārthe 'nupalabdhe tatpramāṇam bādarāyaṇasyānapekṣatvāt iti. tac ca codanaivety avadhāraṇam cākṣipati -- **pratyakṣādāv** iti. ayam arthaḥ -- bhāvagocarānikhilapramāṇābhāve hy abhāvaḥ pramāṇam. na ceḥa tathā, lokaprasiddher evābhāvāt. na ca sā na pramāṇam, brāhmaṇādivarṇavivekasya tadadhīnatvāt. itarathā tadabhāvāt. na khalu sunipuṇam api vilokayamānā vyaṃ kṣatriyādivilakṣaṇam brāhmaṇaśabdavācyaṃ piṇḍānugataṃ aparāṃ rūpam aparokṣam īkṣāmahe. tadavaśyaṃ varṇavivekāya lokaprasiddhiḥ svatantrā pramāṇam āstheyā. api ca sakalaśabdārthāvadadhāraṇam eva tadāyattam, tām antareṇa pramāṇāntarāsambhavāt. ato niṣiddhe 'pi pratyakṣādau nābhāvaśa(ṅkā). na ca codanaivety avadhāraṇopapattir iti || 1 ||

{2,2} prasiddhim eva darśayati -- **dhārmiketi** hyantena. anugrahakāriṇi hi laukikā dhārmikaśabdam prayuñjānā dr̥ṣyante. pīḍākāriṇi cādhā(rmikaśabdam). yaś ca dharmam ācarati sa dhārmikaḥ. tad yady anugraho dharmāḥ tad evam upapadyate nānyatheti. etad eva bhagavato vyāsasyāpy abhīmatam iti darśayati -- **tatheti prajoyanam** antena. nir(ṣaya)prayogāsambhavāt tadviśayam idamā pratinirīṣati. tad ayam arthaḥ -- viśiṣṭaviśaye puṇyapāpāpadadvaye ācaṇḍālam manuṣyāṇām vidyamāne tenaiva dharmādharmapramītisiddher anarthakam śāstram iti. nanv evaṃ puṇyapāpāpramāṇakau dharmādharmāv uktau, na lokapramāṇa(kau). naivam. tatprayogasyaiva lokāyattatvāt. tasmād ayam anupālambha iti || 3 ||

evam ākṣipya samādadhātī -- **nirmūletī** antena. ayam arthaḥ -- prasiddhir hi prajñānam. tac ca (jñā)nadradhīmā. na ca nirmūlam jñānam ātmānam labhate prāg eva jñānadradhīmā. tad evaṃ nirmūlāyāḥ prasiddher abhāvāt kutaḥ sā pravṛtteti pramāṇair anviśyata iti. nanu ca kāryadradhīmā mūlam kalpayiṣyate, smṛtidradhīmneva śrutir ata āha -- **pratyakṣādīti**. satyam. samūlā prasiddhiḥ pratyakṣādīmūlatayā pratyakṣasūtre nivāritā codanā (mūlam) bhaviṣyaty eveti || 4 ||

nanu sannikṣṭārthagocaram eva sarvaṃ pramāṇam. ataḥ prasiddheḥ pramāṇāntarāgocarārthatvaṃ guṇaḥ na doṣāya, ata āha -- **na ceti**. na ca pratyakṣādīni parityajya loko nāma pramāṇagaṇe pramāṇam upasaṃkhyāyate. varṇavivekasambandhāvadadhāraṇayos tu pratyakṣādīpramāṇatvaṃ vanasambandhaparihārayor abhidhāsyāma iti. {2,3} api ca bhaved api prasiddhiḥ pramāṇam, yadi vyavasthitaiva prasiddhiḥ syāt. sā tv avyavasthitā. tathā hi -- saṃsāramocakā nāma nāstikā bhāyahimsām eva dharmam āhuḥ. anye tu tapaḥ (?pra/prā)jāpatyādī pīḍātmakatvāt parapīḍāvat adharma.....stu vidhiniṣedhapramāṇakau tadviparītau dharmādharmau saṅgirante(?.) tad evaṃ mleccchāryāṇām parasparavigānān na lokaprasiddhatvaṃ dharmādharmayor upapadyata ity āha -- **saṃsāreti** sārddhena || 6 ||

nanv anumānābhāsasaṅkareṇa pramāṇam apramāṇībhavati. na hi pratyakṣābhāsasaṅkarāt pratyakṣam apramāṇam bhavati. atha tatra kāraṇadoṣasadasadbhāvanibandhanaḥ pramāṇatadābhāsavivekaḥ, so 'trāpy aviśiṣṭaḥ. atrāpi smṛtikārair vivekopāyo darśita eva. ācāraś caiva sādhnūnam ityādinā. sādhasaś cāryāḥ. svābhāvikaḥ kṣṇamrgacaranopalakṣitāryāvartanivāsinaś cāryaśabdavācyaḥ. atas tadācāro dharmo 'nyo 'dharmā itī viveko bhaviṣyati, ata āha -- **na ceti**. śāstrasadasadbhāvanibandhano hy āryamleccchavibhāgaḥ tada(nāśrayeṇa) tv āryamleccchavibhāgo durbhanaḥ. ata eva śāstrasthā vā tannimittatvāt (1.3.9) itī vakṣyati. astu tarhi śāstramūlārthaprasiddhiḥ pramāṇam ata āha **tanmūleti**. na svatantrāyāḥ prasiddher eva pramāṇyaṃ sidhyaṭīty abhiprāyaḥ || 7 ||

ataḥ sakalabhāvapramāṇanirākaraṇāt śaṅkitābhāvanirākaraṇena codanaiva dharmādharmayoḥ pramāṇam ity upaṇnam ity āha -- **tasmād** iti. paśyatām iti. ṣaṣṭhī cānādare (2.3.38) ityanādare ṣaṣṭhīti || 8 ||

{2,4} atra bhāsyakāreṇa aupattikas tu śabdasyārthena sambandhas tasyāgnihotrādīlakṣaṇasya dharmasya nimittam ity uktvā (katham) itī praśnānantaram upadeśo hi bhavati sautram upadeśapadaṃ vyākhyātam, tatra na jñāyate kenāsyā sambandha itī yogyapadānvayaṃ darśayati -- **upadeśa** iti. tasya dharmasyopadeśo jñānam pramāṇam itī. nanūpadeśo granthasandarbhātmā, jñānam cārthāvagrahaḥ. katham anayoḥ sāmānādhikaranyam ata āha -- **jñāyata** iti. bhāvasādhano hi jñānaśabdo nopadeśaśabdena sāmānādhikaranyam labhate. ayaṃ tu jñāyate 'neneti karaṇasādhana itī yuktam sāmānādhikaranyam itī || 9 ||

katham punar upadeśo dharme pramāṇam ata āha -- **autpattiketi**. bādhakāraṇadoṣādhīnam hy apramāṇyam. tatra sambandhāutpattikatvapatipādanena taddvārā puruṣānupraveśābhāvāt, puruṣāśrayatvā ca śabde doṣāṇām kāraṇadoṣanivāraṇam tāvat kṛtam. tannirākaraṇena sahāpramāṇyam anapoditam ity avyatirekapadaprayojanam āha -- **abādha** iti. avyatirekapadenābādhaḥ pratipādyate na hi deśakālayor ubhayor api codanājānitam jñānam viparyetīti. tad evaṃ bādhakāraṇadoṣanirākaraṇe kṛte 'napoditam autsargikam pramāṇyam itī tat pramāṇam ity anenoktam itī darśayati -- **svata** iti || 10 ||

atra cārthe 'nupalabdha ity ucyate. tad ayuktam. upalabdharthaviśayam api pramāṇam bhavaty eva. anubhūtir hi pramāṇam pratyutpannendriyalingādījanitā ca saṃvidanubhūtiḥ. ata evonmīli(tākṣa)syaikabhāvagocarāṇām dhārāvāhikasamvidam pramāṇyam upaṇnam bhavati. anyathā tan na syāt. na hi tatrānavagataṃ kiñcid anubhūyate. deśakālāntarasambandho 'nubhūyata itī ced, na. ekadeśasthe 'pi bhāvāt. {2,5} kālas tu parokṣaḥ. na ca parokṣāparokṣasambandho 'parokṣo bhavati, tarumarutsamyogavat. ato ('vagatārtham) anadhikārtham api grahaṇam itī vācyaṃ. na caivaṃ smṛtitvāpātaḥ. smṛtir hi pūrvānubhāvaprabhāvitabhāvanāvaśalabdhasiddhir nādhikam apekṣate (?grahaṇa + tva) nendriyasāpekṣam ity uktam. ata eva grhītam api punargṛhyamāṇam dr̥ṣyata itī laukikā vyapadīśanti, na tu smaryata itī. ato na vidmaḥ kimarthe 'nupalabdha ity anena nirasayata itī (ata āha

-) **sarvasyeti**. ayam arthaḥ -- anupalabdhr̥thaviṣayam eva sarvaṃ pramāṇam. anyathā smṛtītvāpātāt. na hi grahaṇasmarāṇayor gr̥hītāgr̥hītāgocarayor gr̥hītāgr̥hītāgocaragato viśeṣa upalabhyate. yat tu kāraṇabhedād bheda ity uktam satyam. svarūpabhedaupayikāḥ kāraṇabhedāḥ. svarūpaṃ tu gr̥hītāgr̥hītaviṣayatvād eva bhinnam. anubhūtir grahaṇam iti cet, yady api so 'nubhūtiḥ anumānādiṣu smṛtītvaprasaṅgaḥ. ato 'avaśyam gr̥hītāgr̥hītāgocaratvam eva grahaṇasmarāṇayor bhedaḥ. kim idānīm dhārvāhikasam̐vido na pramāṇam. na hi kāktam. atrocyate. tatrāpy uttarottarakālākalitabhāvavpratyākalanād upapannam evādhikagantṛtayā prāmāṇyam. na ca vaiśeṣikādivat parokṣam kālam ācakṣmahe. pratyakṣam eva hivartamānakālasambandhān bhāvānupalabhāmahe. katham arūpaṃ pratyakṣam iti cet. ākāśavad bhaviṣyati. na hi rūpi pratyakṣam iti naḥ pratyakṣalakṣaṇam api tarhi sam̐vid eva parokṣāparokṣanirbhāsodīyamānedaṃ pratyakṣam idam apratyakṣam iti vibhajate. tad evaṃ visphāritākṣasya vyaktānupalakṣitottarottarasūksmakṣaṇabhedabhinnāikabhāvavi....kāparokṣanirbhāsāvabhāsodayāt upapannā pratyakṣatā pramānatā ca. atāḥ pramāṇāntarānupalabdhasvagogarapratyākalanād upapannam upadeśaprāmāṇyam iti sūktam arthe 'nupalabdha iti. atra bhāṣyam upadeśa iti viśiṣṭasya śabdasyoccāraṇam iti. tatra codanā vidhipadaparyāyāḥ śabdaviśeṣo bhāṣyakārasyaḥbhimataḥ ity āha -- **codaneti**. etad uktam bhavati -- vidhāyakaśabda upadeśa iti || 11 ||

atra codayati -- **vākyāntara** iti dvayena. ayam arthaḥ -- yad idam̐ śabdaviśeṣasya vidher dharme pramāṇatvam āśritam, anena vākyāntaram̐ api hi {2,6}vartamānopadeśakam̐ dharmapramitau pramāṇam eva. śreyas sādhanam̐ hi dharmāḥ. sa ca śreyasaḥ svargādeḥ sādhanena yāgādīnā sādhyasādhanasambandhaḥ sarvākhyāteṣu sambhavati. svargakāmo yajetety ato 'pi hi yāgena svargaḥ sidhyatīti gamyata eva. yathā loke odanam̐ pacatīti pākaudanayoḥ sādhyasādhanasambandhabuddhiḥ. syād etat -- ākhyātam̐ antareṇa sādhyasādhanasambandho na siddhyet, tadartho vidhir̐ iti. tan na. anākhyātāvākyaprayogāsambhavāt. prayojanāya hi vākyam̐ uccāryate. nirākāṅkṣam̐ ca vacaḥ prayojanakṣamam̐ ākāṅkṣānīvartanam̐ cākhyātādṛte na sambhavati. itarathā vidher apy asambhavāt. stutyāpi hy ākhyātam̐ eva khādirādivākyesu vidhāyakam̐ parikalpyate. athocyeta -- anuṣṭhito yāgādir̐ dharmāḥ, na cānuṣṭhānam̐ (prava)rtakādr̐te sambhavati. na ca vidhim̐ antareṇānyāḥ pravartayatīti. tan na. icchānibandhanatvāt pravṛtṭeḥ. anīṣṭeṣu vidhīsatēnāpy apravṛtṭeḥ. ato 'nenedam̐ sidhyatīti sam̐vidi vopāyārthī sa tatra pravartata iti. na cādharma varjanārtho vidhiḥ. pratiśedhād eva naḥ tatsiddheḥ. rāgādir̐pṛāptakartavyatānuvādena naḥ eva niśedhādhikāre nivartakaḥ. eṣā hi tatra vacanavyaktiḥ yaddhanyāt tan neti. ato 'narthako vidhiprāmāṇyapratipādanaprayāsaḥ. apauruṣeyaḥ śabdaḥ dharme pramāṇam̐ ity etāvad eva vacanīyam̐ iti || 13 ||

pariharati -- **vidhāv** iti. ayam abhiprāyāḥ -- satyam̐ icchātaḥ pravṛtṭiḥ. icchāiva tu prekṣāvātām̐ puruṣārthasādhanaviṣayā. na ca vidhinā vinā puruṣārthasādhanatvam̐ yāgādīnām̐ śakyate 'vagantum. ata evaudumbarādīnām̐ saty api phalapadasambandhe vidhivirahāt phalārthatvam̐ nety audumbarādhikaraṇe vaksyate. nanu laukikapākaudanādivat sādhyasādhanasambandhasiddhir̐ uktā. {2,7}satyam̐ uktā. ayuktā sā. loke pramāṇāntarāvagateḥ sidhyaty api. na tu vede. pramāṇāntarābhāvāt. nanu svargakāmapadasamabhivyāhāraḥ pramāṇam̐, na. tasya śrutya bādhat. iha hi yajata iti sādhyākāṅkṣiṇī bhāvanāvagatā satī samānapadopādānaśrutiyupanītayordhātvarthasambandhanirākāṅkṣā satī na vyavahitakarṭṛviśeṣaṇatvopayuktasvargādībhāvyasambandham̐ anubhavati. sannikṛṣṭālābhe hi viprakṛṣṭo 'pi vaidiko bhavati na sannikṛṣṭa,cyate. labhyate ceha dhātvarthaḥ sannikṛṣṭa iti na viprakṛṣṭaphalapadasambandho yukta iti || 14 ||

kṛtividhau tarhi katham̐ puruṣārthasādhyasiddhir̐ ata āha -- **vidhāv** iti. ayam abhiprāyāḥ -- vidhir̐ hi cetanapravartanātmakar̐the phale vyāpāre śakyate puruṣam̐ pravartayitum. atāḥ samānapratyayopāttavidhyavaruddhā bhāvanā vidheḥ pravartanāśaktir̐ mā vyāghānīti sannihitam̐ apy apuruṣārthatvādaya.....rvam̐ atikramya vyavahitenāpi puruṣārthena svargādīnā sādhyena sambadhyate. dhātvarthas tu sādhyatvāt pracyāvito bhāvanāyam̐ eva sādhanākāṅkṣīnyām̐ sādhanatayā niva.....tamāvākyārtho bhavati yāgena svargam̐ kuryād iti. atāḥ puruṣārthasādhanasya yāgāder̐ dharmatvasiddhir̐ iti yuktam̐ upadeśaprāmāṇyapratipādanam̐ iti.

idam̐ tv iha vaktavyam̐ -- kā(rya)vidhau puruṣārthaḥ sādhyo labhyate. vidhir̐ hi śabdabhedo vā liṅādīḥ, tadvyāpārātīsayo vā, ko 'pi tadarthabhedo vā. sarvathā ca na yujyate. śabde hi pravartayitari puruṣārthasambandhe pramāṇam̐ asti. āpte hi buddhipūrvakārīṇi pravartake hitakāryayam̐ māmaphale na pravartayatīti buddhvā bhavati pravṛtṭivīṣayavyāpārāphalavattā(dhya)vasāyāḥ. śabdā tv acetano nāsmīn pravartayaty api puruṣārthaphalapratilambhaḥ. na hi prabalapavanābhīhato 'vate nipatat phalam̐ pratilabhate. api ca pramāṇam̐ śabdaḥ. pramāṇānām̐ prameyopadarśanād̐ anyatra vyāpāraḥ. pratyakṣam̐ hi rūpādīn upadarśayati na tu pravartayati. tredhā hi prāmāṇikāḥ pramāṇaphalam̐ vibhajante. hānam̐ upādānam̐ upekṣā ceti. tad idam̐ pramāṇānām̐ pravartakatve nopapadyate. tadā hy upādānam̐ evaikam̐ pramāṇaphalam̐ āpadyeta. kaṅṭhakapratyakṣeṇa hi kaṅṭakeṣu pravartyamāno jihāsann̐ api tān {2,8}mṛdnyāt. syād etat -- śabdapramāṇadharmo 'yam̐ na pramāṇāntarānām̐ iti. na, pramāṇatvāviśeṣāt. evaṃ hi prayogo bhavati. śabdo na pravartakaḥ pramāṇatvāt pratyakṣādivat. astu vā pravartakaḥ. niyamenapravṛtṭiprasaṅgaḥ. na ca liṅādīśrāvīṇo niyamena pravartamānā dṛṣyante. prathamaśrutād̐ apravṛtṭeḥ. aviditasamayatvād̐ apravṛtṭir̐ iti cet, kim idānīm̐ sambandhasam̐vidapekṣayā yadi śabdaḥ pravṛtṭeḥ kārakaḥ. na hi kārakaṇi svarūpasam̐vidam̐ apy apekṣante. (prāg̐ eva samayasam̐vidam̐?) mṛtsalilapracchannam̐ hi bījam̐ aviditasvarūpasām̐rthyam̐ api svakāryam̐ ankuram̐ ārabhamāṇam̐ dṛṣṭam̐. evam̐ eva śabdavyāpāro vidhir̐ ity api nirasaniyam̐.

syān matam̐ -- abhidheya eva liṅādīnām̐ vyāpāro vidhiḥ. ato na pūrvoktadoṣaprasaṅgaḥ iti. na, anirūpaṇāt. sa khalu preṣāṇādīlakṣaṇo vā syād, anyo vā. na tāvad̐ preṣāṇādīlakṣaṇaḥ śabde sambhavati. acetanatvāt. na cānyas tatsamarthācāraṇalakṣaṇaḥ, tasya kāriṣādivadanirūpaṇāt. kāriṣasya hi vahneḥ sītāpanodano 'dhyayane dṛṣṭa(?mu/u)pakāraḥ. na śabde tathā sambhavati. pramāṇāntarābhāvāt. śabdasya cāgr̥hītāsambandhasyāpratyāyaktvāt. yadi brūyād̐ vyāpārāntarakalpane syād̐ ayaṃ doṣaḥ, klpta eva tu liṅādīnām̐ abhidhābhīdhanalakṣaṇo vyāpāraḥ śabdāntarānām̐ iva svārthaprakāśanānyathānupapattipramāṇakaḥ pravṛtṭihetutvapatilabdhapravartanāparanāmā vidhir̐ iti pratibrūyād̐ enam̐. sa khalu vyāpārābhedo 'bhidheyo vā syād̐ anabhidheyo vā syāt. anabhidheya aśabdā.....syābhāvanāsamabhivyāhārānupapattīḥ. kiñ ca sarvasābdānām̐ evānumānena svārthagocaro vyāpāra unnīyate. na ca tathāvagataḥ. pravṛtṭihetubhāva.....pārāḥ pravartayanīti cet, viśeṣahetur̐ vācyāḥ. yady arthaviśeṣagocarātā viśeṣahetur̐, sa tarhy arthabhedo vidhiḥ, tadanvayavyatirekānuvidhānāt. pravṛ.....varthabhedaḥ. yadi bhāvanā na, tasyā vartamānāpadeśeṣv̐ apy a viśeṣāt. anyāś cet nainam̐ upalabhāmahe pramāṇābhāvāt. abhidhīyata eva liṅādībhīr̐ ātmīyam̐ abhidhānam̐ iti cet.sarvasābdēbhyaḥ pravṛtṭiprasaṅgaḥ śakyate vārayitum. na ca kāryonneyam̐ abhidhānam̐ abhidhīyata iti sām̐pratam̐. ananyalabhyam̐ hi śabdābhīdheyam̐

upāgaman dhīrāḥ. kiñ ca yadi vyāpārasvarūpābhīdhānam sapravartakatvaprasaṅgaḥ. sopsaśeṣo viśeṣa iti ced, na. svarūpābhīdhānaprasakteḥ. na hy anābhīdhāya viśeṣaṇam viśeṣyābhīdhānam sambhavati. api {2,9} cābhīdhābhīdhānābhyupagameṇa pa.....viśeṣahetor abhāvāt. astu tarhy arthabhedo vidhiḥ. kaḥ. kāryam. kiṃ punaḥ kāryam. kāryam eva hi kāryam. na hīdam rūpāntareṇānubhūyate. nanu na kriyātreki kāryam pramāṇāntarair avagamyate. satyam. ata eva śabdaprāmāṇyasiddhiḥ. anyathā pramāṇāntaragocarātvena sāpekṣatvād aprāmāṇyam codanāyāḥ. api ca kālatrayaviparivṛtṭyarthagocarāṇi mānāntarāṇi. kāryam ca parāmṛṣṭakālabhedam svapramāṇād avagamyata iti na pramāṇāntaragocaraḥ. kārakavyāpāro hi yāgādīḥ kālatrayāvachchedyo nādhikārah. yady evam asatkāryam kālatrayāparāmarśāt śāsaṁviśaṇavad āpadyeta. na. kālenānekāntāt. kālo hi na tāvat kālāntarapariśinnāḥ. na ca nāsti kālah. kālāntarāvachchede tv anavasthāpātaḥ. alabdhakālāntarasambandho 'pi kālah pramāṇasamarthyād astīti cet. samānam hi kārye 'pi. tad api svapramāṇebhyo liṅādisābdebhyaḥ kālānavacchinnaṁ avagamyamānam katham asad bhaviṣyati. pramāṇasambandho hi sattā, na kālasambandhaḥ. kāryam eva tu manasi vartamānam niyuṅkta iti niyoga ity ucyate.

nanu niyogo niyuktiḥ. sa ca niyokṛvyāpārah. na ca vede niyoktāsti apauruṣeyatvāt. śabdasya cāniyokṛtvān na tadvyāpāro niyogaḥ. adūraviprakaṣeṇa tu niyogādīpadaprayogaḥ. yāthātmyavedanāyām tu liṅ eva paṭhitavyaḥ. sā hy asya pramāṇam. kim ātmakas tarhy ayam. uktaṁ kāryātmeti. na ca dravyādyanātmakatvād abhāvaḥ, tadvad eva kāryam api tadvibhaktam eva deśakālanarāvasthāntarāvīpariyayāt svasamvitsamvedyam nāstīti śakyate 'vagantum. udīyate khalv api liṅādisrāviṇām kāryasamvit. na ceyam anālambanā, na ca svāmśālambaneti vijñānavāde varṇitam. ato nirviṣayā samvidātmānam alabhamānā svaviśayabhūtam kāryam upakalpayati. na ca pratibhāmātram idam iti vācyam. aniyatanimittā hi pratipattiḥ pratibhā. na ceyam aniyatanimittā, śabdanimitatvāt tadanantaram utpatteḥ. katham ananyagocare kāryātmani vyutpattiḥ. tadabhāve vā śabdāt pratipattiḥ kalpyatām. liṅādinām sakaletaraśabdavilakṣaṇaḥ ko 'pi mahimā, yadaviditasama(?yā/yā a)pi svārtham gamayanti. athavā sarvasyākumāramasthāviraṁ ca kāryāvagatiḥ pravṛtṭihetur iti prasiddhiḥ. {2,10} tadanyam api liṅādisābdaśravaṇānantaram ceṣṭāviśiṣṭam upalabhyākalayati nūnam itaḥ sakāśād asya kāryasamvidāsīt katham aparathā pravartata iti. nanv evam kriyām eva kāryatayā ajñāsīt iti parasyāpi tadgocarām eva kāryadhīyam unnayati. na. vartamānāpadeśeṣu saty api kriyājñāne pravṛtṭyadarśanāt, kriyātmanaḥ kāryasya vyabhicārāt pravṛtṭāvaheturvāt. etad eva phale 'pi darśayitavyam. ato nirmuktākḥilaphalādivikalpam avyabhicaritapravṛtṭisambandham kāryamātram liṅādisbhyāḥ prayojyavṛddhenāvagatam iti vyutpadyamāno jānāti. na hi kāryāvagatir bhavati pravṛtṭis ca neti sambhavati. ataḥ kāryam eva kāryavidhir ity ācāryāḥ pratipedire. nanu ca preṣānādayo liṅārthāḥ. na, svasantāne pravṛtṭiheturvāna teṣām anupalabdeḥ. vede ca vyabhicārāt. (nanu tar)hīṣṭābhyupāyatā liṅādinām artho bhaviṣyati. sarvo hi samāhitopāyam ākalayya tatra tatra pravartata iti param api ceṣṭamānam upalabhya jānāti nūnam iṣṭomavyāpārah śabdaśravaṇānantaram cāyam ceṣṭata iti śabdeneṣṭābhyupāyatā pratipaditā bhavati. sa eva vidhiḥ. pravartanārūpo hi saḥ. pravṛtṭiheturvā dharmaṁ ca pravadanti ataḥ preṣānādhyeṣaṇābhyānujñātriktam apravṛtṭapravartanam niyojyārthakarmagocaram lokavedasādhāraṇam codanopadeśaparyāyapadavācyam liṅādinām artho vidhir iti yuktam. hitya jaimininoktam upadeśa itī. bhāṣyakāreṇa ca upadeśa itī viśiṣṭasya śabdasyocchāraṇam iti vivṛtam. puruṣārthopāyam kilānavagatam avagamayan śabdāntare dūram utkrṣṭo liṅādisābdo 'viśiṣṭa ity uktam. ato lokavedatantrāntarānugato 'yam eva siddhānta itī kaiś cid unnītam.

tad idam anupapannam. tathā hi -- samvid eva tāvat paripanthinī. na hi liṅādisrāvaṇasamanantaram iṣṭābhyupāyo 'yam vyāpāra itī bhavati matiḥ. api tarhi, pravartanāvagatiḥ. nanu ceṣṭābhyupāyataiva pravartanā pravṛtṭiheturvāt. tan na. evam sati yasya parṇamayī juhūr bhavati ity atrāpi vidhitvaprasaṅgaḥ. tarati mṛtyum ity atrāpi. bhavati hi tatrāpi parṇamayatā apāpaślokaśravaṇasya aśvamedho vā brahmahatyātaraṇasya sādhanam itī pratipattiḥ. yadi matam -- asyedam bhavatiṭy anvayamātram atrāvagamyate na vyatirekaḥ, na ca tam antareṇa sādhyasādhanasambandho {2,11} 'vagamyate itī. katham tarhi svargakāmo yajetety atrāpi svargayāgayoḥ sādhyasādhanasamvit. na hi tatrāpi sati yoge svargo bhavati asati neti matiḥ. yāgeneti hi ṛṭīyā sādhanabhāvam avagamayatiṭi ced, na. ṛṭīyāśravaṇāt. vidher ayaṁ mahimā yadatrīyānto 'pi yajih karaṇatayā nirdiśyate. sa ced anyo nābhyupagamyate katham svabhāvasādhyo yajih karaṇatayā nirdiśyate. api ca yatra spaṣṭam iṣṭābhyupāyatvam avagamyate yāgasya yatheṣṭābhyupāyo 'yam yāgaḥ yāgena svargaḥ sidhyatiṭi vā, tatrāpi vidhitvaprasaṅgaḥ. kiñ ca taddveṣṭīti tatkāri cāyam evam bruvāno dṛśyate. tathā hi pratibhā vidhir itī nirasyataitad uktaṁ -

na nirālambanam jñānam kriyā sādhanayoginī |

samānyasmin

itī. tad idam tavāpi samānam itī varṇitam. api ca evamvādinā sādhu samarthitam vidhāv anāśrite itī. atra hi vidhyadhīnā yāgāder iṣṭābhyupāyatā na tu saiva vidhir itī darśayati. tasmād atikuśalair upadeśāpadeśayor aviśeṣa evopapādita itī nirmuktākḥilopādihividhitattvam atīndriyam anyadeveti pūrvoktam eva sādhyāḥ.

atra vadāmaḥ -- naivam api yāgasvargayoḥ sādhyasādhanasambandhasiddhiḥ. niyogo hi tadā sādhyāḥ. na ca sādhyadvayam ekatra samavaiti, samatvād asambandhāt. nanu niyogasiddhināntarīyakī svargasiddhiḥ. ata eva sādhyavivṛddhir iyaṁ na tu svargo 'pi svatantratayā sādhyāḥ. nirapekṣam ca sādhyadvayam ekatra virudhyate, nānugūṇam. yathāha -- niyogasiddhau sarvaṁ tadanugūṇam itī. kena neṣyate. tasmād avirodha itī. tad asat. kiṁ hi svargasiddhim antareṇa niyogasya na sidhyati. na hi nityādhikāreṣu niyogaḥ sādhyāntaram ākāṅkṣati. kāmadhikārāḥ kāmyaparyantā itī cet, ko hetuḥ. kamisādhyatvāgavatiḥ. tathā hi svargakāmo yajeteti sādhyasvargaviśiṣṭādhikārisādhyo niyogo 'vagamyate. sa katham asidhyati svarge sidhyet. ataḥ svargasiddhir avagamyata itī naḥ sādhyasvargaviśiṣṭo 'dhikārī. {2,12} kas tarhi. kāmyasvargaviśiṣṭaḥ. ataḥ svargam kāmayamānaḥ puruṣo niyogaṁ sādhyati. anyadicchato 'nyatra kriyā nopapadyata itī ced, na. niyogasāmarthyād upapatteḥ. niyogo hi pradhānabhūtaḥ sādhyatayāvagataḥ svargam api kāmayamānam ātmany ākarṣatīti kim anupapannam. api ca sidhyann api svargo yāgāt sidhyatiṭi na naḥ pramāṇam. svargayāgau hi yugapadaruṇaikahāyanīvadekapradhānakāryānvayinau nānyonyānvayam anubhavataḥ. na cāruṇimna iva dravyāvachedaśaktir yajer api svargasādhanasāktir avadhṛtā pramāṇāntareṇa. nanu kim atra pramāṇāntareṇa. svarge yāga eva pramāṇam. sa hi svargakāmaṁ yāge niyuṅkte. na cākāmapāye kāmī niyoktuṁ śakyate. uktottaram idam. kiṁ hi bhagavato niyogasyālaukikasādsāmahimno duḥ(khata)yā phale 'pi naram pravartayati. tasya hy anupāye kāmīnam niyuṅjānasya kim iva hīyeta. yāge niyogo niyuṅkte itī vadatā nūnam idam

avadhīritam. ārambhe hi puruṣo niyujyate na karmanīti. tasmān na svargayāgayoḥ sādhyasādhanasambandhasiddhiḥ. yad api ca kriyādikārye vyabhicārād anupādhike vyutpattir ity uktam, tadayuktam. pratītavīṣayatvād vyutpatteḥ. na hi kriyādivyabhicārāt śaśaviṣāṇam liṅādyartha ity ity śakyate vaktum. yad api manyate kriyākārya eva loke vyutpannaḥ phalāsambhivyāhārād vede 'nyadavināśī kāryam liṅādyartha ity pratyesyate. loke tu sammugdhenāpi vyavahārasiddher na śabdārthattatvanirūpaṇam. bahava eva gaṇalākṣaṇikaśabdānibandhanā loke vyavahārā dṛṣyante. vede tu svargakāmo yajeteti kriyātmanaḥ kāryasya bhaṅgurativād āmuṣmikasvargādiphalasādhanāśakteḥ kālāntarasthāyikriyāto bhinnam kāryam upeyate. vākyāśeṣa caikatrasa samunnītaḥ śabdārtho yavavarāhādyarthavadanyatrāsaty api vākyāśeṣe 'vagamyate. nityādhikāreṣv asaty api phalapadasambhivyāhāre tathāvidham eva kāryam liṅādinām artho bhaviṣyatīti. tad idam anyad evābhīyastam anyac copanipatitam. kriyākārye (viṣpanna?) sthāyikāryam pratipadyate. na ca kriyāyāḥ phalāsādhanatāśakter āśabdārthaḥ san yuktaḥ kalpayitum. kāmam karmaṇa evāphalanīṣpatteḥ samasti rūpam iti kalpayitum ucitam. na ca pūrvāvagatāśabdārthānyathākaraṇam. na hi karmany anuṣiṣṭā dvitīyā saktuṣu tadasambhavād viparivartya karaṇam abhidhata ity uktam abhidhātum. sarvaśabdeṣv anāśvāsapraṅgāt. ata eva {2,13} tatra tatra yathāśrutārthasamanvayānupapatteḥ kvacid guṇavadaḥ kvacillākṣaṇā kvacid viniyogabhaṅga ity tantra vyavahārah. na tu viniyogabhaṅgād abhidhānam eva śabdānām anyathā nīyate. api ca śrutakarmaphalāsambandhānupapatter anavagatapūrvam apūrvam kāryam liṅartham upayātā sādhu śrutam upapāditam. kiṃ hi liṅāparāddham yat tasyālaukikam artham atikramya karmaphalāsambandha upapādyate. nanu nādyāpi liṅartho niścīyate. ayam eva hi nirṇayasamayaḥ. atra ca śrutaphalapadāntarasambhivyāhāropapattaye 'tūndriyam eva kāryam iti niścīyate. ato na kiñcid virotsyate ity. kim idānīm svargakāmo yajeteti śruter apratītir eva, liṅarthe saṃśayo vā. apratītau kriyātmanaḥ kāryasya phalāsambandhānupapattir ity etad eva durbhaṇam. saṃśayas tu pakṣadvayāvalambī. na cālaukike kriyātikriṇi kārye liṅādayo nirūpitaprayogāḥ. na cātyantāparidṛṣṭāpūrvārthagocaraḥ saṃśayo dṛṣṭacaraḥ. yavādiṣu tv āryamlecchaprāyoganibandhano dṛṣṭāpūrvārthagocaraḥ saṃśayo yukta eva. ata evātra na vākyāśeṣān nirṇayaḥ. sandīgdhe hi sa varṇitaḥ. na ca liṅarthe saṃśayaḥ. kin tu loke vyutpattyanusāreṇa kriyātmany eva kārye niścayaḥ. yad apy ucyate karmaphalāsambandhopapattaye 'nyat kāryam upalabhyata ity. kena vā karmaphalāsambandho darśitaḥ. na hy ayam vainiyogikaḥ. niyoga evātra pramāṇam. sa cet tadadhīnasiddhiḥ duruttaram itaretarāśrayam, siddho hi niyogo viṣayābhūtasya bhāvārthasya karaṇatām āha. tatsiddhyā ca niyogātmalābha ity alam anenāpi.

yathāvarttikam anusandhāsyaṃmah. evam hi varttikakṛtā bhāvārthādhikaraṇe uktam liṅāśabdānām puruṣam prati prayojakavyāpāro 'bhīdhātmikā bhāvanā vidhir ity. dve kila bhāvane mīmāṃsakāḥ saṅgirante śabdātmikām arthātmikām ca. tatrārthātmikā sarvākhyātasādharāṇī svargādiphaladharmikā yāgādīdhātvarthakaraṇikā svavākyaprakaraṇānyaprakaraṇānārabhyavādasamṛtīlokācāraprāptatattad ity kartavyatāvati tatra tatra sidhyati. śabdātmikā tu liṅāśabdānām prayojakānām prayojyapuruṣakarmikābhīdhāsambandhājñānakaraṇikārthavādotitaprāśastyeti kartavyatāvati vivecanīyam. katham punarabhidhā śabdātmikā. śabdavyāpāro hi saḥ. na. vyāpāratadvator anatibhedād upapatteḥ. dravyam {2,14} eva hi pūrvāvasthātāḥ pracyutam parām avasthām aprāptam pūrvāparībhūtam vyāpārasabdavācyam. katham liṅādinām abhidhā puruṣakarmikā. na hi te puruṣam abhidadhāti bhāvanāvācanatvāt. satyam. bhāvanaiva tair abhidhīyamānā na svarūpamātreṇa vartamānāpadeśavad abhidhīyate. kin tu kuryād (ity) pravṛtṭi viṣayatayā. na ca śabdaśaktayo 'nuyoktum arhanti. tathā hi -- liṅāśravaṇānantaram prayojyavṛddham ceṣṭamānam upalabhya tataḥ pravṛtṭihetupratyayaḥ prayojyasyāvāgamyata ity tāvat sarvavādisiddham avivādam. pravṛtṭihetusvarūpe tu bahudhā vivādaḥ. tatra kriyāphalādinām vyabhicārād apravṛtṭihetuvāt, pramāṇāntarāgocare tu pravṛtṭihetau vyutpattiyasambhavāt, karmaphalāsambandhānupapatteḥ ca sakaletaraprakārasambhavād avivādasiddham abhidheyapratyayabalonnīyamānasvarūpam liṅādinām abhidhānam eva pravṛtṭihetur ity sāmpratam. sā ca pravartaneti sthitam. sā ca pravartyakarmikā. pravartyaś ca puruṣa ity yuktaḥ puruṣakarmatvam abhidhīyāḥ. liṅādivyāpāro 'py abhidheyapratyayahetuvād abhidhety ucyate. puruṣam ca pravartayan pravartaneti gīyate. na ca sarvābhīdhāsu prasaṅgaḥ, śabdaśaktivaicitryād ity uktam. śaktir hi kāryadarśanasamadhigamyā. tad yataḥ pravṛtṭidarśanam tadvyāpārah pravartanā, pravṛtṭihetuvāt. na ca śabdāntarebhyah pravṛtṭir upalabhyata ity na tadabhidhīyāḥ tathātvaprasaṅgaḥ. yaś cābhīdhīyā anabhidhāne doṣaḥ uktaḥ, so 'bhīdhānapakṣābhyupagamenaiva pariḥṛta. yat tu kāryonneyatvād anabhidhānatvam uktam tad apy ayuktam. kiṃ hi kāryam anupapadyamānam pravartanām avagamayati. na tāvad bhāvanāvagatiḥ, vartamānāpadeśeṣv api prasaṅgāt. ato 'nanyapramāṇatvād upapannam abhidheyatvam abhidhīyāḥ. yat tu ananyapramāṇake vyutpattiyasambhava ity uktam. na, arthāpattipramāṇakatvāt. nanv arthāpattiyā pravartanāpadeśasādharāṇam abhidhīyā rūpam unnīyate. na ca tāvanmātram pravartanā laḍādibhyo 'pi pravṛtṭisamvedanaprasaṅgāt. asādharāṇas tu ko 'pi viśeṣo liṅpravṛtṭeḥ pramāṇāntarāgocara eveti duṣpariharo vyutpattiviraḥaḥ. maivam. pravṛtṭihetutvenārthāpattitas tadavagamāt. tathā hi -- yatra tāvat liṅādivyāpārah pravṛtṭir upalabhyate, tatra mayā pravartitavyam ity antaḥsāṅkalpamūlātmā liṅpravṛtṭi viśeṣa unnīyate. apravartamānā api pravartasveti māmāyamāheti liṅādivyāpārah vaktāram nirdīśanti. tad avasīyate pravṛtṭihetur abhīhito liṅā. sa ca narte vāpārāt sidhyatīty uktam eva. na ca kim ātmako liṅvyāpāra {2,15} ity vācyam. antaḥsāṅkalpamūlātmā hy asāv ity vaksyati. nāsāv udāśīnaḥ kadācid avagamyate. pravṛtṭijanana eva hi bhāvabhede vyutpattir āśīd ity svayam api pravartitavyam ity pratipadyamāna eva hi liṅartham pratipadyate. nodāśīnam ākhyātāntaravat. no hi phalādayaḥ svarūpenāvagatāḥ pravartayanti. asya tvayam evātmā yat pravṛtṭidhīyam janayati. aparyanuyojyāt vād vastusvarūpānām nāmākhyātavibhāgavadupapatteḥ. so 'yam evamātmāni liṅarthe vyutpannaḥ svapratipattikāle na śabdārte tam artham budhyata ity ananyapramāṇakatvam. na tu pravartanāsvārūpam evānyato nāvagatam, yena matāntaravad vyutpattiviraḥaś codyeta. samprati tu na jāter iva vyaktim anyataḥ pravartanām pratipadyāmaha ity śābdīm abhidadhāmahe. na cābhīdhā nābhīdhīyata ity vācyam. abhidhāśabdavadupapatteḥ. yad eva hi śabdaśravaṇānantaram ananyalabhyam buddhau viparivartate tadabhidheyam. tathā ca liṅādinām abhidhānam ity kiṃ nābhīdhīyate. uktaḥ hi liṅādivyāpārah pravṛtṭiheturupalabhyata ity. na ca liṅādinām abhidhātmano vyāpārād anyah pravṛtṭihetuḥ śakyate nirūpayitum ity. ata eva nānavasthā. na hi pravartanāvat tadabhidhānam api śabdād avagamyate, yat tadgocaram apam abhidhānam upeyate. na ca liṅādivyāpārah pravṛtṭihetanaprasaktiḥ, svayam eva tadvyāpāravailākṣaṇyāt. liṅupaśeṣe hi viśeṣake viśeṣaṇābhīdhānam āpāditam. svagate tu viśeṣe tadanavakāśam eva. sarve śabdavyāpārāḥ khalv api svarūpeṇaiva vyatibhidhyante. ata eva vilākṣaṇābhīdhēyapratyayahetubhāvabhājāḥ ekasyā api vidhivibhakteḥ kriyākālādivannābhīdhābhīdhānam anupapannam. ato liṅādinām abhidhā pravartanā so 'yam vidhiḥ. āha ca --

abhidhām bhāvanām āhur anyām eva liṅādayaḥ |

ity. tad anenāivamātmānā vidhinā sambaddhā bhāvanā pravṛtṭi viṣayatayāvāgatā phalavattayā niścīyate, svasantāne phalavataḥ

pravṛtṭiṣayayatāvagateḥ. tathā cāvagatānuṣṭhīyata iti vidhīśaktim upakrāntām avasīdantīm uttabhnāti phalavattā, na tu saiva vidhir iti. ata evāpuruṣārtheṣu sāgaram tared ity evamādiṣu vidhyavagatiḥ. tathā tatra na syād itarathā tatra na syāt apuruṣārthatvāt(?). liṅvyāpāras tu tatrāpy avīśiṣṭaḥ, nirvāhikāyās tu phalavattāyāḥ pramāṇābhāvād na {2,16} nirvahaṭi. tadabhāvaś cānāptavākyatvāt. vede tv apauruṣeyatvān na puruṣadośāṅkāpīty upapādītam. vidhau tu tam atikramyeti prapañcītaś ca vidhir api manāḡ ity uparamyate iti || 15 ||

(apauruṣeyatvāt?) anapekṣatvād iti sūtrāvayavam vyācaṣṭe -- **svapratyayeti**. anāptavākye hi drṣṭavyabhicāritvāt tajjanitāt pratyayāt pratyayāntaram svīyam arthāvadbhāraṇāyāpekṣate. na ca tatrāpy anāptavacaḥ pramāṇam anuvādatvāt. āptoktīnām tu pramāṇaviṣayagocarāṇām prāmāṇyāt tasyaivāptasya narasyāpekṣā kim ayam artho 'nena pramāṇenopalabdho na veti. na ceyam ubhaya apy apekṣā codanāmsu sambhavati, apauruṣeyatvasya vedādhikaraṇe vakṣyamānatvāt. tata upaṇnam codanāyāḥ prāmāṇyam iti || 16 ||

atrānantaram vṛttikāramatārambhābhāṣyam - vṛttīaras tv anyathemaṇ grantham vaṇayāñ cakāra tasya nimittaparīṣṭiḥ ityevamādim iti. tatrādiśabde tāvad dvaividhye sādhasādhuivekārtham āha -- **adiśabda** iti. makārānto 'yamādiśabdaḥ na luṅanta iti. kāraṇam āha -- **likṭi**. sāmānyavivakṣāyām tu napuṣsakaliṅgatā. atra ca prathamam eva granthātmake viśeṣe 'vagate na sāmānyavivakṣā yukteti. bhittvā tu vākyam sāmānyavivakṣāyām kleśo bhavati. aparam api vṛttikāramatena parīṣṭisūtravyākhyānārtham bhāṣyam na parīkṣitavyam nimittam iti. tad ayuktam. sūtre nañ 'śrutatvāt, ata āha -- **nañ** iti. idam hi sūtram vidhiniṣedhasūnyam aparipūrṇam nañadhyāhāreṇa paripūryate. prasiddhasyadharmanimittasya parīkṣāvīdher ayogyatvād iti vyākhyāte tu nañadhyāhāreṇa parīṣṭisūtre pratyakṣasūtram avatārayitum bhāṣyakṛtoḥ - nanu vyabhicārāt parīkṣitavyam nimittam śuktikā hi rajatavat prakāṣate yataḥ iti. evam hy atra {2,17} paricoditam - na prasiddhatvam nimittaparīkṣāyām hetuḥ, prasiddhatarasya pratyakṣasya śuktirajatavedane vyabhicārād iti. tad ayuktam, na hi pratyakṣam vyabhicarati api tarhi tadābhāsam. na cābhāsavyabhicāre pramāṇavyabhicāraparicodanā yujyate. ata āha -- **sañkarād** iti. pratyakṣatadābhāsayor akṣajātvena sādṛṣyān mohād ābhāsavyabhicāre 'pi pratyakṣavyabhicāram codayati || 17 ||

tad eva prapañcayati -- **pramāṇeti**. vakṣyamāṇapāramārthikapratyakṣalakṣaṇājñānād vyabhicārāt parīkṣā kāryeti codayati. etat paricodanottaratayā pratyakṣasūtram upavarnitam naitad evam. yat pratyakṣam na tad vyabhicarati. yad vyabhicarati na tat pratyakṣam. kim tarhi pratyakṣam. tatsamprayoge puruṣasyendriyāṇām buddhijanma satpratyakṣam. yadviṣayam jñānam tenendriyāṇām puruṣasya samprayoge yad buddhijanma tat satpratyakṣam. na cedṛṣasya vyabhicāro 'sti. tad idam vārttikakāro darśayati -- **naitad** iti. parīṣṭisūtreṇāparīkṣā pratijñātā pratyakṣasūtreṇopapādyopasaṃhṛteti || 18 ||

katham punar evamlakṣaṇake 'parīkṣā sidhyatīty ata āha -- **tatreti**. tatra hi pratyakṣalakṣaṇe. yad anevamlakṣaṇakam tad ayathārtham. pratyakṣam tu yathārtham eva. ayathārthāśāṅkā tu parīkṣāyām hetur iti yuktam aparīkṣyatvam iti.

kim punar ayathārthajñānam. śuktāu rajatam iti. sā khalu doṣavaśād anyākāreṇāvabhāsata iti bhavati tadgocarajñānam ayathārtham. tad idam ayuktam. na hi śuktī rajatam iti bhāsate. kim tarhi idam iti śuktirajatasādharanātmanā purovarti dravyam grhyate. anantaram ca sadṛśadarśanodbodhitaprācīnarajatānubhavaprabhāvītabhāvanābījānam doṣavaśāl luptatadavamarśā rajatam iti smṛtir udeti. tad ete dve eva grahaṇasmarānātmake vijñāne. tadgocarayoś ca doṣavaśād eva bhedakadharmānavadhāraṇam. bhedāgrahaṇād eva vibhramavyavahārah, na punar anyasyānyathābhāsānāt. idam iha bhāsata iti pratītiśāksikam. ataḥ katham rajatarūparūpitasya śuktir ālambanam. idam eva hy ālambanasyālambanatvam yadātmākārājñānanānam. {2,18} ato nātadākārasya tadālambanam iti jñānam eva sākāram iti balād āpatitam. na khalu rajatam iti śukter ākārah. rajatam tu nāsannihitam akṣajajñānālambanam iti yuktam. ato bāhyarahitam nirālambanam eva jñānam iti balād āpannam. evaṅ ca mudhaiva nirālambanānumānapratyākhyānaprayasaḥ. api ca doṣanibandhano vibhramah. doṣāś ca svakārye śaktivighātahetavaḥ. ato yuktam tadvaśena bhedakadharmānavadhāraṇam, na punar anyasyānyathā bhānam. api ca evam ayam viparītakhyātīvādī vaktavyaḥ rajatadhiyaḥ śuktigocarāyāḥ kim nibandhanam iti. na tāvad indriyam prāpyakāritvād, asannihitarajatapṛāptyasambhavāt. anyapṛāptau cānyaparakāśane 'tiprasaṅgāt. pramāṇāntaram tv asambhavād anupanyasanīyam. ato grahaṇākāraṇābhāvāt smṛtir iyam iti niścyate. asti hi smṛteḥ kāraṇam pūrvānubhavaprabhāvītabhāvanādisiddhā bhāvanā. nanv asati tatparāmarśe smaraṇam api nopapannam. na nopapannam. anubhūtavīṣayam hi jñānam smṛtiḥ. na tad iti parāmarśaḥ. tasmād idam rajatam iti grahaṇasmarāṇayor ubhayor api yathārthatvād yathārthayathārthajñānavibhāgo durbhāṇaḥ.

atra vadāmaḥ -- yadi dve apy ete yathārthe, na tarhi bhrāntiḥ. ayathārthajñānam bhrāntir iti laukikā manyante. smarāmīty agraho bhrāntir iti cet. tan na. bhāsyakāro hi sa evāsamīcīnaḥ pratyaya iti pratyayam asamīcīnam darśayati. api ca ko 'yam agrahaḥ. grahaṇābhāva iti cet. abhāvo nāma na kaścid āyuṣmatām yo bhrāntir ity ucyate. nanu smaraṇam eva smarāmīty ullekhaśūnyam agrahaṇam ācakṣmahe na tattvāntaram. evam tarhi rajatam iti smṛtir bhrāntiḥ. na ca tad yuktam. mithyā bhrāntir iti paryāyau, na smṛtir mithyā, yathāvasthitārthaviṣayatvāt. pūrvānubhūtaśākālāgraho bhrāntir iti cet. na. anyānavabhāso 'vabhāsāntaram mithyākaroti, sarvamithyātvaprasaṅgāt. na hy ekasmin bhāsamāne sarvam bhāsate. ato yady api rajatasya deśakālau na smaryete, rajatam tu yathāvasthitam smṛtyā viṣayīkṛtam iti na bhrāntiḥ. atha sāpekṣatvāt smṛter aprāmāṇyam, ato bhrāntir iti cet. yady evam sarvasmṛtīnām bhrāntitvāpātaḥ, avīśeṣāt. na ca smaran bhrāmyatīty ucyate. atha matam - grhyamāṇasmaryamāṇayor vivekāgraho bhrāntir iti, uktam asmābhiḥ nāgraho nāma kaścidṛte grahaṇasmarāṇābhyām. tayoś ca na grahaṇam bhramah, pramāṇatvāt. na ca {2,19} smṛtiḥ. vyabhicārād atiprasaṅgāc ca. vivekāgrāhe ca vibhrame sarvasamvidām bhrāntitvaprasaṅgaḥ. avāṣyam hi yena kenacid viveko na grhyate. syān matam - vyavahāraṇavisamvādo mithyātvaṃ iti, tan na. taddhetor abhāvāt. yadi khalv idam iti grahaṇam rajatam iti deśakālānavacchinnaṃ rajatasmarāṇam, ko vyavahārahāretuḥ. no khalu rajatapadād anadhiṣṭhānam rajatam smaran rajatam iti vyavaharaty atredam iti tadvidvān. yo yadarthī sa tadupādītsayā ceṣṭate. anadhiṣṭhānam tu rajatam jānato na vyavahārahāretum upalabhāmahe. api ca ko 'yam niyamaḥ smṛtarajatas tadarthī śuktāv eva pravartata iti. yadi hy ayam tām eva rajatam jānīyāt, tatas tatra pravartata iti yuktam. itarathā loṣṭādāv api pravarteta. na hy ayam śukter iva rajatam tato 'pi vivinakti. avāṣyam sthūlo 'pi viveko jighr (?kṣi/kṣa)to nānubhūyate. athocyeta -- jñānadvayam apy etad vivekāgrahaṇāt satyarajatasamvīdo bhinnam iti nāvabhāsate. sā ca vyavahārahāretutayāvagatā. tato 'trāpi pravartata iti. aho durūham idam ūhitam. idam tu brūmaḥ -- kim iha satyarajatasamvīdo viveko nāvabhāsate, tadabhedo vā bhāsate iti. pūrvasmin kalpe pūrvavat pravṛtṭyabhāvaḥ. uttarasmin viparītakhyātīvādaḥ. samvītiḥ bhinne abhinne bhāsete vastunī ceti na viśeṣaḥ. atha satyarajatabodhatulyatām manyate na tattvam, na tarhi tadvadbhāve tadvyavahārah. na hi gavā sadṛśam gavayam jānam gaur ayam iti vyavaharati. vyavahāraṇavisamvāde ca bhrāntihētāv atadarthino vyavahārahābhāvād bhrāntiyabhāvaḥ. tasyāpi śabdaprayogo 'stīti ced, na.

nirvikalpakabhrāntau tadadarśanāt. svatantrasmṛtaṃ ca rajatam aprasaktaṃ katham śuktau niṣidhyate nedam iti. prāptipūrvako hi pratiśedho bhavati. sa katham asatyam prāptāvātmānam labhate. nanu nātra kiñcid bādhyate. kin tv anavagato viveko 'vagamyate nedam rajatam iti. ko 'rthaḥ. śukter viviktaṃ rajatam iti. aho vyākhyānakauśalam tatrabhavatāṃ yat samvido 'py anyathā vyavasthitā anyathā vyākhyāyante. rajatavyavahāro bādhyata iti ced, na. tasyāpy aprasakter uktatvāt. aprasaktavyavahārasya bādhavirahaprasaṅgāt. vyavahārabādho 'pi na rājājñayā. api tarhi, prasaktatādṛpyanyivāraṇena. ato 'nyad anyākāreṇa prasaktaṃ bādhyata iti sāmpratam. api ca spaṣṭīkṛtā tādṛpyaprasaktir idam rajatam iti. nanv anāmbanātā prāpnotīty uktam. satyam. yad anyathāsantam anyathā pratipadyate tannirāmbanam jñānam {2,20} iṣyate. kim ihādbhutaṃ bāhyānāmbanātā hi yatnato naḥ pratiśedhyā, sarvatra deśāntarādīgatabāhyāmbanātābhyupagamāt. katham asannihitaṃ jñānam utpādyaatī cet. kim ayam pratyakṣadharmāḥ sarvajñāneṣv āropyate. pratyakṣam hi sannihitavartamānagocaram, na jñānāntarāni. na cedam pratyakṣam ābhāsavāt. yad apy uktam - katham anyasamprayuktam indriyam anyākārasya jñānasya hetur iti. uktam atra bhāṣye -- doṣo mithyajñānasya kāraṇam iti. tadbhāve hi mithyajñānaṃ bhavati. asati tasmin samyagjñānadarśanāt. nanu doṣāḥ kāryam vighnanti, na kāryāntaram janayanti. na. svapne manodoṣād avartamānasyāpi vartamānavad bhānāt, kāraṇādhīnātmalābham hi kāryam taddoṣe duṣyatīti nānupapannam. eṣa ca jñānasya doṣo yady anyagocarasyānyākāratvam. ataḥ sannihitam asannihitarajatākāreṇāvalambate duṣṭakāraṇajam jñānam ity ubhayāmbanasya jñānāmbanātavam. ātmendriyamnorthasannikarṣo hi jñānasya hetuḥ. so 'satsu doṣeṣu samyagjñānāhetuḥ, satsu tu viparītajñānāhetur iti sūkto yathārthayathārthajñānavibhāga iti. kim punaḥ pratyakṣasya lakṣaṇam yena tad yathārtham ata āha -- yadābhāsam iti. yadākāram jñānam tenendriyānāṃ samprayoge yat puruṣasya buddhijanma tat pratyakṣam iṣyate. katham tadayathārtham bhaviṣyatīti || 19 ||

nanu lakṣaṇaparavte sūtrasyatiprasaktir uktā. na cāpy etena sūtreṇa pratyakṣam lakṣyate iti vadatā katham idānīm lakṣaṇaparavayā sūtram varṇyate. ata āha -- **sampūrṇeti**. yathāvasthitaṃ sūtram ābhāsasaṅkarād alakṣaṇam. vṛttikāramate tu vyatyastam śaknoti lakṣaṇam lakṣayitum iti, katham punaḥ sampūrṇam ata āha -- **tatsator** iti. yathāśrute hi sūtre indriyasamprayogajatvamātram pratyakṣalakṣaṇam. tac cābhāse 'py avīṣiṣtam ity atiprasajyate. vyatyastena tu tadā buddhyākāraparāmarśanād bhāsamānākārendriyasamprayoge yā buddhiḥ sā pratyakṣam ity upaskāre śuktirajatajñāne bhāsamānendriyasamprayogābhāvān na pratyakṣam atiprasajyate iti. utkrṣṭasya sacchabdasyārtham āha -- **śobhanārtha** iti. nanu pūrvam {2,21} vartamānārthatayā samprayogaviśeṣaṅgārthaḥ sacchabdo vyākhyātaḥ. katham idānīm śobhanārtha ity ucyate. yuktam ca samprayogaviśeṣaṇam. avīṣiṣṭe hi tasminn anāgatādisamprayogajam yogipratyakṣam anirākṛtam syād iti prāg evoktam. tadvṛttenāpi vyavahitaprāṅhitena samāso duṣpratipādataraḥ. punar api cedṛṣam yat tatsamyakpratyakṣam iti tadapekṣā vidyate eveti vyatyaye 'parituṣyan prakārantaram āha -- **yadveti**. dvayor api tatsator atrādhyāhārah. tatra bhāsamānākāraparāmarśārtho 'dhyāhṛtas tacchabdaḥ. paras tu pratyakṣarūpaparāmarśārthaḥ. sacchabdas tu samprayogasannidhipaṅgathas tadviśeṣārtha eva. adhyāhṛtas tu śobhanārtha iti vivecanīyam iti || 20 ||

nanu ca ābhāsalakṣaṇākathanān na pratyakṣatadābhāsaviveko darśayitum śakyate, ata āha - **arthāpattyeti**. tīrṣam pratyakṣam ityukte arthād anīrṣam ābhāsam bhavati. atra bhāsyakāreṇa katham tadatadyogajatvaviveko 'vagamyate ity āsaṅkyoktam bādhaḥ hi yatra jñānam utpadyate naitad evam iti tadanyasamprayoge. viparītas tatsamprayoge iti. tad ayuktam. kim hi kāraṇam yaduttareṇa pūrvam bādhyate, pūrveṇaiva jaghanyam uttarāṃ bādhyate iti yuktam ata āha -- **bādhaketi**. tad dhi bādhaḥ yadanyābādhaḥ atmānam eva na labhate. tathācottaram. atas tat pūrvam bādhatā iti yuktam. jaghanyam api pūrvānapekṣam balavad iti ṣaṣṭhe vakṣyate. yatra pūrvāpekṣam uttarāṃ, tatra pūrvam balavad iti tṛtīya uktam iti || 21 ||

kim punaruttareṇa mithyā sataḥ pūrvasya bādhaḥ pramāṇasya vā. pramāṇasya bādhe 'tiprasaṅgaḥ. mithyātvaṃ tu narte bādhat sidhyati, tadadhīno bādha ity itaretarāśrayam ata āha -- **sa ceti**. na khalu pūrvamithyātvāvadhāraṇād uttarasya janma, api tarhi. tannirapekṣam uttarāṃ svakāraṇād evotpannam. ato notpātāv anyāpekṣatvam. na ca kāryakṛta. avabodharūpatvād avabodhasya. tasya ca svagocaraprakāśane 'nyānapekṣaṇāt. ato nānyonyāśrayatvam iti. yadi tarhi pūrvānapekṣam uttarāṃ ity tad bādhaḥ, pūrvam vā kim uttarāṃ apekṣate yena bādhyate. {2,22} tad api hi nirapekṣam eva, ata āha -- **na ceti**. yady api taduttarānapekṣam, tathāpy anāgotatrabādhaḥ katmakatvenānavabhāsān na bādhaḥ ity || 22 ||

yatra tarhi naitad evam iti na bādhaḥ kodayaḥ, api tarhi nimittedāśajñānaṃ, tatreterarāśrayam aparīhāryam. nimittadoṣeṇa tatrotthāpyo bādhaḥ. sa ca pūrvāpramāṇatve śakyate utthāpayitum, tadutthāpanāc ca tadapramāṇam iti nāvakalpatē, ata āha -- **nimitteti**. prāyeṇa hi śāṅkhādīṣu pītādīvibhramāḥ pītādīdoṣebhyaḥ samutpannāḥ paścād bādhyante. nedam pītam śuklo 'yam ity hi sampratipattiḥ sambhavati. ato na tatra nimittadoṣabodhamātrān mithyātvam. yatra tu jñāte 'pi nimittadoṣe tadrūpapratyayānuvṛttech paścād abādhanam eva, yathā dīnmūḍhasya jānato 'pi nimittadoṣād dīnmoho na nivartate. tatrāpi narāntaraviparyayād anyataḥ paricchedān netaretarāśrayam iti || 23 ||

yatra tarhi na narāntarādīṣu viparyayaḥ tatra katham yathā jātyādīvijñāne. na ca tat satyam, teṣāṃ vyatirekavyatirekavikalpākṣamatvād ata āha -- **sarveṣāṃ** iti. yad dhi deśāntarādīṣu na viparyeti tadabādhyam samyag eveti. nanu tatrāpy anupapatter bādhikā dhīr utpādyā, katham samyaktvam ata āha -- **na hīti**. pratyakṣo hy avikalakaraṇasya piṅdāt piṅdāntareṣu pūrvārūpāvamarśaḥ. sa katham yauktikena bādhenā bādhyate. yasya hy avyutpadyamānasya balavatā mukham nirudhyate na tadātmānam labhate. uktam ca svayūthyair api -- na pratyakṣaviruddhakāraṇaviśayam anumānam ātmānam labhate agnāv iva śaitīyānumānam iti || 24 ||

ayam aśv itaretarāśrayasya vyakto viśaya ity āha -- **jātyādiṣv** iti. atra hi jātyādīvijñānamithyātvād bādhaḥ buddhyudayaḥ. tadudaye tanmithyātvam. na ca vyaktoditā śuktirajatajñānādīṣu iva bādhikā dhīr astīti. {2,23} yadi tarhi bādhaḥ jāñānam antareṇa na kāraṇadoṣamātrān mithyātvam avagamyate, katham ucyate yasya ca duṣṭam kāraṇam yatra ca mithyetya pratyaya ity bhedenā. tadā hi mithyātvapratyaya evāsamīcīnatayāṃ hetur uktaḥ syāt. tasmād vaktavyo viśayaḥ. sa ucyate -- yena tarhi prāg ekaś candro 'vadhāritāḥ sampratyaṅgulīnipīḍitalocano dvau paśyati. tasya prācīnajñānānusāreṇa jātavīkītsasyādhunā ca vyaktaṃ kāraṇadoṣam avagatatavo bhavati nirṇayaḥ. yathā pūrvajñānam aduṣṭakāraṇajam. idam ca vyaktāvagatakāraṇadoṣaprabhavam. kāraṇadoṣaniyataś ca kāryadoṣaḥ. tasmād asamīcīnam. tad iha pūrvānubhavo vicīkītsodayahetuḥ. kāraṇadoṣāvadhāraṇād eva mithyātvāvadhāraṇam. evaṃ bāhyāgamānam

api kāraṇadoṣāvadhāraṇād eva mithyātvāvadhāraṇam. na hi tadarthāḥ sāksād bādhyante. pauruṣeyatvāt kāraṇadoṣāśaṅkayaiva mithyātvam bhavātīti yuktam eva dvaividhyam || 25 ||

nanu mā bādhi jātyādijñānam. pramāṇatvam tu tasya katham, pramāṇatadābhāsasādhāraṇam hi jñānatvam. ato vyabhicāradarśanāt saṁśayo yuktaḥ. vṛttādivikalpās cāprāmāṇyam anāpādayanto 'pi tadvat prāmāṇyam vighnanti. ata āha -- **svata** iti. yadi jñānatvānubandhinī pramāṇatvāpramāṇatve dve api syātām, syād evānirṇayaḥ. svatas tu pramāṇam ity upapāditam. ato jātyādyastitvabodhād anapodito nirṇayo yuktaḥ. sa cāyam bodho na param asmākam eva. ye 'pi tu jātyādīn apalapanti, teṣām apy asti. te 'pi hi na tadbodham anapalapanto jātyādīn apalapitum arhantīti || 26 ||

ityupādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭīkayām

vṛttikāragranthavyākhyā ||

{2,24} atra bhāṣyakāreṇa nanu sarva eva nirāmbanaḥ svapnavat pratyayaḥ ityāksepapurassaram jāgrato hi buddhiḥ superiniścitā katham viparyasiṣyātīti bāhyārthasadbhāvaḥ pratipāditaḥ. tasya prakṛtavedārthavicāropayogaḥ darśayati -- **pramāṇatveti** caturbhīḥ. sarvo hy ayaṁ mīmāṃsāprapañco bāhyārthāśraya eva. yathā tāvaccodanaiva dharme pramāṇam, yogipratyakṣabuddhāgamādyapramāṇam iti codanāsūtre pratijñātam, tadasati bāhye codanāpadārthe duḥsthitam eva. pramāṇatvopanyāseṇaiva tatparikaraprathamapādoktasambandhautpattikatvaśabdanityatvavākyaṛthapratipattimūlasadbhāvāpauruṣeyavedavākyaṛacanādiparigrahaḥ. apramāṇatvopanyāseṇa ca pratyakṣasūtranirdiṣṭyānyāpramāṇatvakāraṇopādānam iti darśayitavyam. tathā yad api codanāsūtra eva śrutyārthena ca puṇyapāpāraṇāmnor dharmādharmayoḥ svarūpaḥ pratijñātam, tad api nāsati bāhye 'rthe śakyam darśayitum. tatra hi vidhiniśedhātmakacodanāpramāṇakam puṇyapāpayoḥ svarūpaḥ ity arhitaḥ. ādīśabdena puṇyapāpobhayaṛparahitam aśubhebhyo nivartanam upādatte. yadarthasādhanam vastu tadviparītam vā tat puṇyapāpādayor aspadam. aśubhebhyo nivartanam tu na sukhāya na duḥkḥyety ubhayaṛparahitam. etad api codanāsūtrasthenārthapadena pratipāditam. tatphalam iti ca trividhasya puṇyapāpodāsīnātmano vedaprameyasyeṣṭāniṣṭātmakam phalam upādatte. etad api svarūpapatijñāntargatam eva. na hy anāśritaphalasambandham dharmādisvarūpam anubhavitum śakyam iti. tad evam {2,25} tāvad bāhyārthasiddher asti prathamapādoktasamastopayogaḥ. tathā vakṣyamānopayogo 'pi. na hi vidhyarthavādamantrāṇām sādhyasādhanasambandhavidhividheyastutuvihitasmr̥tirūpārthā arthavādapādagocarā bāhyārtham vinā sidhyanti. audumbarādhikaraṇe hi audumbaro yūpo bhavaty ūrjoparudhyā ity atra vidhyabhāvān na phalapadasmbandhaḥ sidhyaty audumbaratvasyeti vakṣyate. tathārthavādādhikaraṇe 'rthavādānām stutyupayogo darśitaḥ. evam hi tatrotkam āmnāyasya kriyārthatvādānarthakyam atadarthānām (1.2.1) iti. asyārthaḥ -- yāni hi kriyām kriyāsambaddham vā kiñcidartham pratipādayanti, tāni santu pramāṇam. yāni tv akriyārthāni so 'rodīd yadarodīd ityādīni tāni na kañciddharmam pramimate iti pūrvapakṣite uktaḥ vidhinā tv ekavākyatvāt stutyārthena vidhīnām syuḥ (1.2.7) iti. asyāyam arthaḥ -- vidheyānām stutirūpeṇārthenārthavādāḥ pramāṇam syur iti. katham punaḥ stutyārthāḥ. na hy anapekṣitā stutir arthavādānām artho bhavitum arhati. na. apekṣitatvāt. apekṣyate khalv api śabdabhāvanāparanāmadheyena vidhinā stutiḥ. sa hi puruṣam pravartayan pravṛttiviṣayaprasāstyajñānam apekṣate. arthavādāś ca svādhyāyavidhyadhyāpitās tadbaleṇaivāprayojanasampado na paryavasyanti. tatraiva kim kartavyam ity apekṣite tacchaktinirūpaṇāyām akṣaragrahaṇādikrameṇa kathañcit prarocanāyām buddhāv utpannāyām tatkāryatvam arthavādānām niścīyate. vidhir hi prarocanām apekṣate, te ca tām śaknuvanti kathañcidutpādayitum ity ananyaproyajanatayā manasī viparivartamānāsta eva tatprayojanatayā niścīyante. tad eṣa śāstrārtho bhavaty arthavādair eva prarocitam karmābhyudayaḥ ghatata iti. vidhisvarūpaḥ ca prāḥ evoktam iti neha pratanyate. mantrārtho 'pi mantrādhikaraṇe vakṣyate. tatra barhirdevasadanam dāmīyādīmantrānudāhṛtya vicāritam - kim amī uccāraṇamātrādevādr̥ṣṭārthāḥ, utārthaprakāśanārthā iti. tatra tadarthasāstrāt (1.2.31) ityādyupapattibhir adr̥ṣṭārthatayā pūrvapakṣitam yam eva hy artham mantrāḥ prakāśayati tatraivāyam brāhmaṇena viniyuḥyamāno dṛṣyate. yathā prathamamantrāḥ uru prathasveti puroḍāsam prathayātīti. yadi cāyam arthaparāḥ, liṅgenaiva tatra viniyoge siddhe viniyogānarthakyam. ato 'vivakṣitavacanā mantrāḥ iti pūrvapakṣite abhihitam -- aviśiṣṭas tu {2,26} vākyaṛthaḥ (1.2.40) iti. yathā hi brāhmaṇavākyaṇām arthaḥ prāyāmāno nāvivakṣito bhavati tathā mantrāṇām api. te 'pi hy anuṣṭhānaupayikam artham prakāśyantāḥ kim avivakṣitavacanā mantrā bhaviṣyanti. darśapūrṇamāsādayo hy anuṣṭhānakāle 'smṛtānuṣṭhānāsambhavād anu(t)ṣṭhāsitasvapadārthasmṛtietum apekṣante. mantrāś cārthavādavad eva svādhyāyādhyayanavidhibalaprati labdhādhyayanasaṁskārasambandhāt kiṁsvid asmābhiḥ kartavyam ity apekṣamāṇā vilambante. tatrāśaktike viniyogāsambhavāt tacchaktinirīkṣānyāyām kratvapekṣitānanyasādhitavihitasmr̥tiproyajānā niścīyante. yathāhuḥ --

anuṣṭhāne padārthānām avaśyambhāvinī smṛtiḥ |

ananyasādhanānanyakāryair mantrair niyamyate ||

iti. yat tu viniyogānarthakyam uktaḥ, tan na. arthavādārthatvād vākyaṣya. prathanam hi tatra śrūyate. īdṛśam idam prathanam prasastam yat kriyamānam anena mantreṇa kriyata iti. so 'yam vidhyarthavādamantrāṇām artho nāsati bāhye 'rthe sidhyati. tathā udbhīdā yajeta paśukāmaḥ ity udāhṛtya vicāritam kim ayaṁ guṇavidhiḥ uta karmanām adheyam iti saṁśayya, pravṛttiviśeṣakaratayā guṇavidhir iti pūrvapakṣitam. guṇam hi vidadhatām pravṛttiviśeṣakaratvam. itarathā nāmamātram anarthakam. śaknuvanti cobhedanakriyāyogavaśeṇa kiñcit khanitrādyartham abhidhātum ity guṇavidhaya iti prāpte uktaḥ - na guṇavidhayaḥ. karmasamānādhikarānā hy ete, tṛṭyānirdeśāt. karma khalv iha udbhīdā yajeta paśukāmaḥ iti paśubhāvanākaraṇatvenābhihitam yajeta paśukāma iti. kim uktaḥ, yāgena paśūn bhāvayed iti. ata udbhīdā yāgeneti vyaktam eva sāmānādhikaranyam. guṇavidhau tu yāgyodbhittvābhāvād udbhīdvatā yāgeneti

matvarthalakṣaṇayā sāmānādhikaraṇyaṃ syāt. tatra ca lakṣaṇaiva doṣaḥ. nanv evaṃ vṛihibhir yajetety evamādāv api bhāvanākaraṇena yajinā samabhivyāhṛtā vṛihyādiśabdāḥ karmanām adheyatām pratipadyeran. na. teṣāṃ nirūdhārthatvāt. ajñātasandigdharthasya hi padasya prasiddhasāmānādhikaraṇyād evārtho niścīyate. nirūdhāṃ tu svārthān na pracyāvayitum śakyate. āha ca --

padam ajñātasandigdham prasiddhair aprthakśruti |

nirṇīyate nirūdhāṃ tu na svārthād apanīyate ||

{2,27} iti. ataḥ paśūnām udbhedanaṃ prakāśanam anena karmaṇā kriyate iti yogād udbhicchabdena karmābhidhīyate. guṇaphalasambandhavidhānenāmnātānām apy upayogo 'stīti nānarthakyam. ataḥ siddham karmanām adheyatayai vañjāṭīyakānām kriyopayoga iti. citrādiśabdānām nāmadheyatvāhetavo vistarabhayān nānukramyante. kvacit karmaṇaḥ prāpakaśabdāntarābhāvād guṇavidhitvam eva. yathā āgneyo 'ṣṭākāpāla ity āgneya iti saṅgākarmavidhāyinaḥ śabdasya. na hi tatra dravyadevatāsambandhavidhānāt prak karmaṇo rūpam avagamyate yasyāgneyaśabdo nāmadheyam bhaved ityevamādi nāmadheyapādoktam ādiśabdenānukrāntam veditavyam adhyāyāntam. yāvatsmṛtipādoktārtho 'py anenaivānuktānto veditavyaḥ.

pratyakṣavedopayogapratipādanaprasaṅgena cārthavādādyupayogānantaram nāmadheyapādārtho 'nukrāntaḥ. tatrādiśabdenānukrāntaḥ smṛtipādārthaḥ. tathā hi -- aśrūyamāṇavedānaṣṭakādīn udāhṛtya teṣāṃ dharmādharmatvasaṃśaye, dharmasya śabdāmūlatvādaśabdām anapekṣyaṃ syāt (1.3.1.) iti pakṣaṃ parigrhya vedāmūlatayā siddhāntitaṃ - sarvāḥ smṛtayo hi nāsati pūrvajāñāne ātmānaṃ labhante. pūrvajāñānaṃ ca mūlabhūtaṃ vibhramo vā syāt, pratyakṣānubhavo vā, pauraṣeyāgamajanyaṃ vā, vipralambho vā, codanājānitaṃ vā. tatra tāvad bhrāmyatām āptānām manvādīnām smṛtinibandhanapraṇayanam ayuktam. te hi tāvad ṛṣayo bhrāmyantīty etad eva durbhānam. bhrāmyatām tu yanmahāprabandharacanaṃ tat smṛtibhyaś cādyāvādāryaiḥ paśyadbhiḥ pari(?graha/grhyate) iti naitad utprekṣitum api śakyam. anubhavaś cātīndriyagocaraḥ pratyakṣasūtre nirākṛtaḥ. puruṣavākyam apy asambhavanmūlam apramāṇam eva. vipralambho 'pi bhrāntivannirākāryaḥ. codanā tu sambhavadvedasaṃyoginām traivarṇikānām smṛtimūlam bhavātīti tatkalpanaiva laghīyasīti. nanv eva agnihotrādicodanāvadaṣṭakādicodanā api kiṃ nopalabhyante. nedam anupapannam. viprakṛmānekaśākhāśrayā hi śrutayaḥ kratupuruṣārthopadeśaṅkīrṇāḥ pramādyadbhir adyatānair na vivicyopalabhyanta iti kiṃ nopapadyante. ato yad aśrūyamāṇam apy aṣṭakādidharmasya nimittaṃ codaneti siddham aṣṭakādāyo dharmā iti. tad evaṃ pratyakṣaśrutyaviruddhābhyāḥ śrutyānumānam. pratyakṣaśrutivirodhe tu na śrutir anumātum śakyata iti virodhādhikaraṇe {2,28} uktam. upariṣṭac cācāraprāmāṇyaṃ smṛtyā ca saha balābalaparīkṣetyādi darśayitavyam. sarveṣu ca bhedādīlakṣaṇeṣu svapramāṇagaṇaiḥ śabdāntarādibhiḥ siddhāntasthiti(?h/r) sati bāhye 'rthe na sambhavati. somena yajeta dākṣiṇāni juhōti hiranyamātreyaia dadātīti yāghomadānabhāvanānām śabdabhedād eva bhedo vakṣyate. tathā ca samidho yajātītyevamādīnām pañcānām prayājānām asaty api śabdabhede 'bhyāsānarthakya prasāṅgād bhedo darśitaḥ. tisra āhutīr juhōtīti pṛthaktvāniveśitvāt saṃkhyāyā āhutīnām bhedo darśitaḥ. athaiśa jyotir etena yajeteti jyotiṣtomāj jyotir iti saṃjñāntareṇa karmabhedāḥ. vaiśvadevyām ikṣā vājibhyo vājinam iti ca utpattiśiṣṭaśrautām ikṣāvirodhād vājinam vaiśvadeve karmaṇi niveśam alabhamānaṃ svāśrayam yāgāntaram upakalpayati. so 'yam vājinaguṇād bhedaḥ. kuṇḍapāyināmāyane māsam agnihotraṃ juhōtīti naiyamikāgnihotrāt prakaraṇāntareṇa kuṇḍapāyinahomasya bhedaḥ. tad evaṃ ṣoḍhā karmabhedo dvitīye. anyadupodhātādīnā.

trītye tu pārārthyalakṣaṇasya śeṣatvasya ṣoḍhaiva viniyogasiddhir uktā. yathā tāvadaruṇimnaḥ trītyāśrutyā kriyāṅgabhāve sāmānyato 'vagate aruṇayā kriṇātīti kriyāviśeṣalābho vākyāt. liṅgavinīyogas tu -- yathāprakaraṇāmnānasāmartyāvadhṛtasāmānyāṅgabhāvāsya bahirmantrasya sāmartyāparanāmo liṅgād barhirlavane viniyogaḥ. prakaraṇavinīyogas tu -- iṣṭiprakaraṇāmnātānām prayājādīnām sādhyākāṅkṣiṇām upakārākāṅkṣiṇyā tayā saha sambandhaḥ. ubhayākāṅkṣālakṣaṇam eva hi prakaraṇam ācakṣmahe. kramavinīyogas tu -- prākṛtopakāranirākāṅkṣāyām vikṛtau sannidhisamāmnātānām āṅgānām. na hi tatra prakaraṇavinīyogaḥ sambhavati. ubhayāgāminī hy ākāṅkṣā prakaraṇam. anākāṅkṣā ceha vikṛtīḥ prākṛtopakāradvāraparipṛāptapadārthaparīṣvaktā vaikṛtam eva tv āṅgānām sannihitasamāmnānam anarthakaṃ mā bhūd iti tatsannidhipāthād eva teṣāṃ tatra viniyogo niścīyate. samākhyāvinīyogas tu -- ādhvavyavasamākhyāteṣu padārtheṣv adhvaryor anenāmi kartavyā iti.

caturthe 'pi śrutyādibhir evāvadhṛtāṅgāṅgibhāvānām dadhyānyānām ikṣādīnām prayojyaprayojakatve vakṣyete. yad dhi śrutyādibhir yaccheṣatayāvagamyaṃ tat tena {2,29} prayujyate iti sthāpitam. tad iha prayuktilakṣaṇe 'pi śrutyādir eva pramāṇagaṇaḥ, śeṣalakṣaṇe 'pi śeṣiṇām śeṣānām ubhayeṣāṃ vā kramaniyamaḥ kiñcinmātraviśeṣabhinnāśrutyādibhir eva kriyate. yathā tāvad adhvaryur gr̥hapatīṃ dīkṣayitvā brahmāṇaṃ dīkṣayati iti ktvāśrutyā kramaniyamaḥ. agnihotraṃ juhōti yavāgūṃ pacati iti pāthād anyādṛṣe 'pi krame 'vagamyamāne 'rthāt kramaniyamaviparyayaḥ. homottarakālam hi pākāḥ kriyamāṇo 'narthakaḥ syāt. homo 'pi nāsati haviṣi saṃ(pra)varṭata ity arthāt pākottarakālam eva niścīyate. tad idaṃ liṅgam evārtha iti nāmamātrabhinnam, sāmartyam eva hi bhāvānām liṅgam iti niścīyate. ihāpi dravyakriyayoh śaktinirīkṣānād eva kramaniyamāvadhāraṇam. pañcānām tu prayājādīnām samidho yajātītyevamādīnām pāthāt kramaniyamaḥ. bahūnām hi padārthānām yugapadekena kartrānuṣṭhātum aśakter avāśyambhāvini krame 'vagamādhīnatvād anuṣṭhānasya krameṇa tūcyamāneṣu tathāivāvagamād anuṣṭhāne kramāpekṣāyām sa eva kramo niścīyate. prāṭīhānāprāṭītopādānavor anupattheḥ. ayam api pāthāparanāmnā sthānenaiva kramaniyamaḥ. sthānāt kramaniyamo yathā -- sādyaśke karmaṇi saha paśūnālabhate ity agniṣomīyasavanīyānubandhyānām savanīyasthāne srapalambhe codite kaḥ prathamam prayujyāt ity apekṣāyām sthānāt savanīyo buddho bhavan prathamam niyamate. sanya tadanuṣṭhānasthānam. so 'yam anuṣṭhānasādeśyalakṣaṇaḥ kramaḥ. pūrvam tu pāthasādeśyalakṣaṇaḥ. dvedhā ca tārtīyakramo vibhaktaḥ. yathoktam -

tatra kramo dvidhaiveṣṭo deśasāmānyalakṣaṇaḥ |

pāthānuṣṭhānasādeśyād viniyogasya kāraṇam ||

iti. pravṛtyā ca kramaniyamo yathā -- saptadaśa prājāpatyān paśūnālabhate iti coditeṣu paśuṣu codakapṛāptānām prokṣānādīnām

yatrakvacid ekasminn ekasyānuṣṭhāne dvitīyādiṣu kiṃ prathamapravrṭtyaiva athāniyama iti saṃśaye niyamakāraṇābhāvāt prathamapravrṭtes cāniyamātmakatvād aniyamaḥ iti pakṣaṃ parigrhya prathamapravrṭtyaiva niyamo darśitaḥ. prayogavacanabalena hi paśūnām yaugapadyam avadhāritam. tac cāvarjanīyād vilambanān na vyavadhānāntaram aṅgānām anujānīte. sāṅgeṣu hi paśuṣu yugapadanuṣṭhātavyatayā coditeṣv apīṣvareṇāpi tathā sambhāvayitum {2,30} aśakteḥ avarjanīyavyavadhānam tu vidher anumataṃ bhavati. tatra ca vaiśamyakāraṇābhāvāt sarveṣāṃ sadṛśam evāṅgavyavadhānam. prathamapadārthakartrānuṣṭhite tadaivāṅgāntarānuṣṭhānāya tenaiva pradhānena codyamāne kartari prayogavacanapramāṇakayaugapadyabalena paśvantarair ākrīṣyamāṇe tatpadārthamātrasya paśvantareṣv anuṣṭhānam sa paśuḥ pratīkṣate. tadante ca dvitīyapadārthānuṣṭhānāya kartāram ākarṣati. evaṃ saptadaśānām paśūnām ṣoḍaśābhīr ekaikasya vyavadhānam vidhyanumatam. vyavadhānaviśeṣas tu viśeṣāgrahaṇān nāśrayitum śakyam. ato dvitīyādīnām apy anuṣṭhānam tata evārabhyeti siddhāntāt kramaniyamaḥ. yaṃ ca prakaraṇāntargata evākāṅkṣaikapramāṇakatvād ekaiko 'pi paśur avyavadhānena padārthānuṣṭhānam ākṣipati. padārthas ca tatsannidhāvātmano 'nuṣṭhānam. ata ubhayākāṅkṣayā kramaniyamo jāyamāṇaḥ prakaraṇayoḥ bhavati. mukhyakrameṇa cāmśānām kramaniyamo yathā -- sārvasvatau bhavatai iti yugapadutpannayoh stīpumpdevatayoh karmaṇor yājyākrameṇānuṣṭhāne 'vagate 'ṅgeṣu kramāpekṣayām mukhyakrameṇaiva kramo niyamyate. na hy aṅgānām pradhānakālād bahirbhāvo 'sti. sāṅgam pradhānam aikaśabdyād iti vakṣyati. so 'yaṃ vākyenaiva kramaniyamaḥ. sāṅgam hi pradhānam ekavākyacoditam ekopakramāvasānam iti pradhānakrameṇaivāṅgānām kramaniyamo jāyate. atrāpi śrutyādir eva pramāṇagaṇaḥ.

evamadhikāravacārādāv api śeṣaśeṣiprapaṅcārthatvāt śeṣalakṣaṇoktāny eva śrutyādīni siddhāntasthitiheturayā darśayitavyānīti. yathā tāvadādya eva svargakāmo yajeteti yāgasvargayoḥ kaḥ śeṣaḥ ko vā śeṣīti cintāyām dravyāṅām karmasaṃyoḡe guṇatvenābhisambandhaḥ (6.1.1) iti svargasya yāgaśeṣatayā liṅgabalena pūrvapakṣaḥ parigrhītaḥ. tad dhi bhūtasya dravyasya sāmartyaṃ yad bhāvyaṃ karma niṣpādayati. dravyaṃ ca svarhaḥ, srakcandanavāsassu tatprayogāt sūkṣmāni vāsāmsi svarga iti yathā. ato dravyam eva karmārtham, kāmapadasambandhaś ca sādhanaviṣayatayā darśayitavyaḥ. yo hi yadarthī sa tatsādhanam api kāmayata eveti liṅgabalena pūrvapakṣite vidhīrutibalāt siddhāntitam. vidhir hi cetanapravartanātmakaḥ. na cānarthe puruṣaḥ pravartayitum śakyate iti yāgarthe svarge karmāsādhakam āpadyate. yathoktam asādhakam tu tādarthyāt (6.1.2) iti. ato vidheḥ pravartanāśaktir mā vyāghānīti karmaiva svargārtham. {2,31} na ca dravyaṃ svargaḥ. anavayavatiरेकभ्ययं प्रतिवचानत्ववगामात्. tad eva hi dravyam aprītikaram na svargaśabdenopacaranto drīṣyante iti prītyanavayavatiरेकनुविधायित्वं svargapadaṃ tadvacanam iti niścīyate. na ca sarvasyeṣṭatamā prītir anyaniṣpattaye bhavafīti sāmpratam. ato yad eva kiñcit prītyā samabhivyaḥrtam tat tadartham eveti liṅgam api viparītam. ataḥ siddham yāgaḥ svargārtha iti siddhas cādihkāra iti. parastād api śeṣabhūtasyaiva kartus tatrādhikāro darśayīṣyata iti śrutyādibalenaivādhikāralakṣaṇe 'pi siddhāntasthitīḥ.

uttaraṣaṭke tu śeṣā eva kiṃ sarvatropadeśenaiva sambadhyante, atha yathā prakṛti vyavatiṣṭhanta iti śrutyādibalenaiva nirṇeṣyante. aupadeśike hi dharmasambandhe nātideśaḥ sidhyati, pāriplavā hi tadā dharmā bhaveyuh. tad ihātideśopoddhātenaiva saptamādye yajyapūrvaprayuktatvaṃ vicāritam yajyuddeśena dharmavidhānāt yajeś ca sāmānyavacanatvāt sarvatreti prāptam, na ca darśapūrṇamāśapadaṃ niyamakam, pariśamkhyānād viśiṣṭoddeśena viśiṣṭānūvadād iti prāpte nirūpitam - nātra darśapūrṇamāśabhyām svargakāmo yajeteti yāgoddeśānāṅāni vidhīyante, kiṃ tarhi, sāṅgapradhānaviśiṣṭāpūrvabhāvānaiva codyate. paścāt tv ekabhāvanāparigrhītānām aṅgānām pradhānānām cāruṇaikahāyanīvat parasparānvayasiddhiḥ. bhidhyante ca śabdāntarādibhiḥ pratiprakaraṇam apūrvabhāvaneti kuto dharmasaṅkaraḥ. seyaṃ śrutyādipramāṇakavinīyogaparāmārsād eva vyavasthā sidhyati. yadā hy apūrvabhāvanānvayagarbho viniyogo dharmāṅām na yāgasāmānyoddeśeneti siddham bhavati, tadā vyavasthā sidhyati. tatsiddhyā cāśrutetikartavyatākeṣu sauryādiṣu vidhyantāpekṣayām sāmānyātideśasiddhau pratyakṣavacananāmāvayaktacodanātavayavadravyadevatāsāmānyabāhulyena viśeṣātideśasiddhiḥ. yatheṣṭau samānam itarat śyeneneti śyēnavaiśeṣikāṅām vācaniko 'tideśaḥ. māsam agnihotraṃ juhotīti kuṇḍapāyīnāmāyane homanāmnā nityāgnihotradharmātideśaḥ. ekāhāhīnasatrāṅām avyaktacodanācoditavēna somasādrīṣyāt taddharmātideśaḥ ityādi darśayitavyam. sarvas cāyam atideśaḥ śrutyā viniyogānusāreṇaiva śeṣāṅām sidhyatīti tatpramāṇagaṇakārita eva. ūho 'pi ṣoḍhā vibhaktaḥ. prakṛtopadeśānusāreṇaiva mantrādīnām sidhyatīti so 'pi śrutyādipramāṇaka eva. so 'pi hy apūrvārtho dharmavinīyoga iti siddhe setsyati. ata {2,32} evāpūrvaprayuktir ādye sādhitā. bādho 'pi śrutyādipramāṇānusāreṇaiva. tatrāpi prakṛtaśāstrātideśāt sarvānuṣṭhānena pūrvapakṣite upakārapradhānatvād atideśasya tadabhāve 'nyato vā tallābhe pratiśedhena vā bādho vakṣyate. yathā kṛṣṇalacarāv avaghātasya, khalevālīśārābhīyām yūpabarhiṣor ityādi darśayitavyam. etad api prakṛtāv evopakāraparyantaśrutyādiviniyoga iti nirṇīyate. (?sidhyati) etāvāms tu viśeṣaḥ -- prakṛtau padārthaparigrahapurassaryupakāralpanā, prakṛtadasiddheḥ. vikṛtau tu prakṛtiparikalpītopakārasandarśanena tatparigrahapurassaram padārthaparigrahaḥ. sa eva hi vidhināpekṣyate. sa tu prakṛtāvasiddho ('pi) kalpayitvā grhyate. vikṛtau ca prakṛtisiddha evopādīyata iti. ata eva śāstrapadārthayor anatideśaḥ, tayor vidhyanapekṣitatvād iti. tantrāvāpalakṣaṇe 'pi viśeṣā eva pradhānānām kiṃ tantreṇopakārakā utāvṛtīyēti śeṣāṅām eva vicāryamānatvāt tatpramāṇagaṇānusārī nirṇayo darśayitavyaḥ. tatra hi deśakālapalādīnām tantrasambandha āgneyādīnī prati prayājādīnām tantrānuṣṭhāne hetur bhaviṣyati. sa ca śrutyādipramāṇaka eveti tatrāpi sa eva pramāṇagaṇaḥ. prasaṅgalakṣaṇe 'pi paśvarthānuṣṭhītānām prayājādiśeṣāṅām paśutantramadhyapātipuroḍāśopakāratvaṃ deśāditantranibandhanam eveti pūrvavat pramāṇagaṇaḥ. ata eva bhāṣyakāreṇa prathamāsūtre daśādhyāya eva śeṣalakṣaṇaśabdaḥ prayuktaḥ. yo 'pi vacanavyaktibhedena pūrvapakṣasiddhāntavibhāgaḥ yathā svargakāmo yajeteti svargakāmo yāgam kuryād iti pūrvāḥ pakṣaḥ yāgena svargam kuryād iti siddhānta iti, so 'pi nārthaśūnyāsu buddhiṣu sidhyati. karmabhyas ca darśapūrṇamāśakārīyādibhyaḥ paraloke ihaloke bhavatsvargavṛṣṭyādīphalāsambandho bhāhyāśraya eva, asati tasmīn dvaividhyānupapattē. ataḥ sarvam idam bhāyārthasiddhāv asatyām ayuktam āpadyeteti tadupapadanāya dharmārthibhir mimāṃsakair lokaprasiddhaiḥ pratyakṣādibhiḥ pramāṇaiḥ pūrvottarapakṣavibhāgenārthasya sadasadbhāvayor yatnaḥ kāryaḥ. pūrvapakṣavisuddhā hi buddhiḥ siddhāntakarī bhavati. ato 'numānenavārthāpahnavaḥ pūrvapakṣam kṛtvā pratyakṣeṇa tatsadbhāvasiddhānto darśayitavyaḥ. sarvas cāyam prayāśaḥ sakalalaukikavaidīkriyām {2,33} prati tatsiddhyartham iti yāvat. anyathā sarvārthakriyāṅām ucchedo bhavet. ataḥ prayojanavad bhāyārthapratipādanam. akriyāṅgasya tu pratipādītasāpy anartha(tva)m eveti kriyām pratīti yuktam eveti || 4 ||

atra codayati -- **yadeti.** jñānamātrapakṣe hi bauddhānām iva sarvo 'yaṃ pramāṇādivyavahāraḥ sidhyaty eva. te hi vadanti --

dve satye samupāśritya buddhānām dharmadeśanā |

loke samvrtisatyam ca satyam ca paramārthataḥ ||

iti. atas tadvad eva vyavahārasiddhau kiṃ pāramārthikārthapratipādanavyasaneneti || 5 ||

atra dūṣaṇam āha -- **samvrtter** iti. satyam. samvrtisatyena sarvam idaṃ buddhair āśrīyate. na tv etad yuktam. satyabhedānupapatteḥ. yaḥ khalv ayam satyabhedo buddhair āśrītaḥ samvrtisatyam paramārthasatyam iti, nāyam upapadyate. samvrtteḥ satyatvābhāvāt. mithyāparyāyo hi samvrtiśabdaḥ. katham tasya satyaśabdasaṃbhivyāhāraḥ. na hy ayam akṣaśabda iva vibhītakādīnām samvrtiparamārthayoḥ sādharmaṇaḥ satyaśabdaḥ. ataḥ satyabhedānupapattir iti. virodham eva vyanakti -- **satyam ced** iti || 6 ||

virodhād eva ca mṛśārthaparamārthayoḥ sāmānyam api satyatvam nābhyupagantum śakyam. samānānām bhāvaḥ sāmānyam. kutas tasya virodhinor avakāśaḥ. na hi bhavati dharmādharmayor dharmatvam adharmaṭvam vā sāmānyam ity āha -- **satyatvam** iti **virodhād** antena. anyamātrayor api tatparāmarśābhāvād durupagamam sāmānyam vṛkṣasiṃhayor iva vṛkṣatvam. kiṃ punarvirodhiṇoḥ tat syād ity āha - {2,34} na hīti. atra cākṣādīvat sādharmaṇaśabdatā pūrvam satyaśabdasya nirākṛtā iha gavādīvat sāmānyaśabdateti vivecanīyam iti || 7 ||

ato lokaṃ vañcayitum mithyāparyāyo 'pi samvrtiśabdō buddhavidagdhair anudvegakaratayā mithyātva eva vivakṣite svanāstikyaparījihīṣayā prayukto lālāyām iva vaktrāsavaśabda ity āha -- **tulyārthatva** iti **samvrtir** antena. vakṣyamānenetikarāṇena sambandha iti. kalpanāvācayuktir api svanāstikyaparīhārtham eva tair āśrītye āha -- **kalpaneti** ceti. kalpanāmātrakalpitena bāhyena sarvalaukikavyavahāra ity api nirvastuke jagaty abhinnasya cinmātrasya kalpanāyā bhettum aśakyatvād durbhaṇam. kvacid dhi bhinnam eva kiñcid rūpāntaram kalpanās padaṃ bhavati śuktāv iva rajatarūpam. yasya tu na kiñcid bhinnam asti, tat kena rūpeṇa kalpyatām. tad etad āha -- **kalpanāpīti** || 9 ||

nanu tridhaiva tattvam vibhājāmahe satyam asatyam samvrtisatyam ceti. samvrtam hi nātyantam asad bhavati, vyavahāraḥ samvādāt. nāpi sad eva, pramāṇāntaravirodhāj jātyādīvat. ato na samvrtiḥ pramāṇam nāpramāṇam iti vidhāntaram evedam iti yuktas tadāśrayatayā vyavahāra ity āha -- **tasmād** iti. yataḥ khalu samvrtir mithyājñānam na vastuklptyai prabhavati, tasmād yat paramārthato nāstīti nirūpyate na tat samvrtiḥ tadrūpam bhavitum arhati. nāsty eva tat. yat tu tāvad vyavahāraḥ samvādī tad asty eva, na hy asataḥ sarvadā vyavahārahetubhāvaḥ sambhavati. yad evārthakriyākāri tad eva ca paramārthasād iti vaḥ siddhāntaḥ. ataḥ katham arthakriyākāritve saty api jātyādīnām asatyatvam. tasmād yadi vyavahāraṅgatayā bāhyam asti, tat tarhi paramārthata evāsti. {2,35} tad eva satyam ity ucyate. anyat tu samvrtir mithyēti. na tu satyadvayakalpanātmīnam labhate. tantreṇa tadvṛttasya pūrvāparābhīyam sambandhaḥ. paramārthata iti ca nāstīti pūrveṇa sambadhyata iti || 10 ||

api ca svapnāvagatā apy arthāḥ kecicchokaharśādivyavahārahetavo dṛśyante. atas te 'pi sāmvr̥tā eva. tadvac ca bāhyārthābhyupagame svapnādibhogatulya eva śubhāśubhakarmaphalopabhogo bhavet. atas tannivṛtīyartham api paramārthasatyē bāhye prayasyate ity āha -- **svapnādīti** || 11 ||

kaḥ punaḥ svapnatulyatve doṣaḥ, ata āha -- **na hīti**. kim iti na pravartate ata āha -- **yādṛcchikatvād** iti. na hi svapnasukham me bhavātīti vidvāṃsaḥ prayasyanti. yādṛcchikaṃ hi svapnasukham aḡaṇitasāmparīyākihikanimittam, na tat prayasyato bhavātīti buddhvā vidvadbhis tūṣṇīm udāśīnair evāsyeta, na kvacid prayatnaḥ kriyētye arthaḥ || 12 ||

ato 'vaśyam pāramārthikīm phalaprapṛtīm icchadbhir upapattiyā bāhyavastuviśayā pratipattir vidhātavyety asti vicāryasya prayojanam ity upasamharati -- **paramārtheti** || 13 ||

atra bhāṣyakāreṇa bāhyārthasadbhāva eva pūrvapakṣapurassaram pratipāditaḥ, na tu jñānasadbhāvaḥ. tat kasya hetoḥ. asti hi tatsadbhāvavipratipattir api. mādhyamikā hi jñānam apy apalapanti. atas tannirākaraṇam api yuktam. yat {2,36} punastadupekṣayiva bāhyārthāpalāpo nirākriyate, tatra kāraṇam vaktavyam ata āha -- **tatre**ti trayeṇa. asyārthaḥ -- yogācārā hi jñānamātram arthaśūnyam pāramārthikaṃ manyante. mādhyamikās tu jñeyābhāvād akarmakajñānanūtpatter jñānasyāpy abhāvam icchanti. tatra dvayor api vādinor tāvad bāhyārthaśūnyatvam sādharmaṇam. arthanivṛtīyadhīnatvāt jñānanivṛtteḥ. ato dvayor api sādharmaṇo bāhyārthāpalāpa iti sa eva nirākriyate. api ca tanmūlo jñānāpahnavaḥ. tatas tasmin nirākṛte nirākṛta eveti bāhyārthasadbhāve pūrvottarapakṣavibhāgena bhāṣyakṛtā prayatnaḥ kṛtaḥ. ādyas tatraśabdō vākyopanyāsārthaḥ. dvitīyas tu pūrvoktadarśanabhedaparāmarśārthaḥ. tatra matabhede ity arthaḥ || 16 ||

nanu bāhyārthāpahnavao dvidhaiva buddhair āśrītaḥ pramāṇataḥ prameyatā ca. tathā hi -- evaṃ tair uktaṃ - na tāvadaṇavo 'tīndriyāḥ pramāṇaviśayāḥ. na tatsamūhaḥ, tasya tadatirekiṇo 'bhāvāt. nāvayavī. tasyāvayavavyatirekēṇānupalambhāt. avyatireke ca tanmātrāpātāt. evam āntyāvayavebhyo vikalpya avayavī nirākāryaḥ. te tv atīndriyā eva. ato na kiñcana grāhyam avatiṣṭhate iti. tad etad parityāge kiṃ kāraṇam, yat pramāṇata eva bāhyāpahnava upanyasyate nirasyate ceti. ata āha -- **bāhyārtheti** sārddha. ayam arthaḥ -- yady api dvedhā bāhyārthāpahnavo buddhair āśrītaḥ, tathāpi pramāṇāśrīta eva mūlabhūtatvād iha vicāryate. pramāṇamūlā hi prameyasthitiḥ. tad yadi pramāṇam anuguṇam, kiṃ vastuvikalpāiḥ. na tadbaleṇa tadanupapattim parihṛtyārtho vyavasthāpyate. atha tu {2,37} pramāṇam evārtham pratyācaṣṭe, kiṃ prameyavikalpāiḥ kṛtakarair iti. iha śābare tantre. idānīm asminn avasare. pramāṇastha eva bāhyāpahnavao vicāryata iti || 17 ||

nanu yadi pramāṇastho vicārayitavyaḥ, tataḥ pratyakṣasya mukhyatvāt tadanusāreṇaiva vicāro yuktaḥ. buddhair api pratyakṣasāmarthyād evaikam tattvam āśritam. naikasmīn ākāre bhāsamāne dvaitam ātmānam labhate iti hi manyante. anumānam tu bhrāmyataḥ pratyuktam iti kiṃ tatpurassārīkriyate ata āha -- **prastuta** iti. evaṃ hi manyate -- yady api pratyakṣasāktinirūpaṇam eva bāhyārthasadasadbhāvayoḥ pradhānam, tathāpi parair anumānam api bāhyāpahnave darśitam iti tad api nirākāryam. anirākṛte hi tasmīms

tatraiva kecid āsthām pratibadhnīyuh. atra cāyam evopanyāsakramo yuktaḥ yat prathamam anumānam upanyasyate, tatas tasya pratyakṣeṇa bādham upanyasya tasmimś cokte punaḥ pratyakṣaśaktyapekṣaṇena pūrvottarapakṣāvā(?dāv e/da e)va pratyakṣaśaktinirūpaṇena nirṇaye kṛte 'numānasyopanyāso 'navasara eva syād iti || 18 ||

anumānabhāṣyam idānīm prakṛtasaṅgatarāsanārtham avatārayati -- **tatreṭi ityantena**. saṅgatim āha -- **asyeti durlabha** ityantena. ayam arthaḥ -- yat sūtrakāreṇa tatsamyogajaṃ pratyakṣam uktaṃ tadākṣepeṇaiva saṅgacchate. kālpaniko hy ayam indriyārthasamprayogaḥ, indriyāder abhāvāt. kālpanikaś ca sakalamithyājñānasādhāraṇa iti tadatadyogajatvavibhāgo na yukta iti sūtroktākṣepa iti || 21 ||

{2,38} svoktākṣepeṇa vā saṅgatiṛ ity āha -- **mithyātvam** iti. yad etadvṛttikāragranthānta uktaṃ - yasya ca duṣṭam karaṇam yatra ca mithyeti pratyayaḥ sa evāsamicīnapratyayaḥ nānyaḥ iti tadanenākṣipyate. sarvamithyātve viśeṣaṇopādānavaiyarthyaṃ iti || 22 ||

bhāṣyatirohitam anumānam idānīm viśpaṣṭam upanyasyati -- **stambhāditi**. stambhādipratyaya iti dharminirdeśaḥ. mithyeti dharmavacanam, pratyayatvād iti hetuḥ. tathāhīti dṛṣṭāntavacanam iti || 23 ||

atra bhāṣyam sarva eva nirālambanaḥ svapnavat pratyayaḥ iti. tad yathāśrutam sarveśām anālambanatvam sādhyati. tatra cāmśe siddhasādhanaṭā syāt, vibhramāṇām anālambanatvāt. yadvijñānam anyathā santam anyathā budhyate 'rtham tannirālambanam iṣyata eva. tathā sarvasmin pakṣīkṛte svapnajñānasyāpi tadantarbhāvād dṛṣṭāntābhāvaḥ. sarva eveti caivaśabdānupapattiś ca. sa hi vibhaktapratīṣedhe dṛṣṭaḥ. yathedaṃ devebhya idam brāhmaṇebhya iti vibhakte bhavati vacanam sarvam evedaṃ brāhmaṇebhya iti. tatra vibhāgapratīṣedhapara evakāro dṛṣyate. sarvasmimś tu pakṣe sarva ity ācakṣīta, naivakāram prayuñjīta. ato jāgradbuddhivivakṣayaiva bhāṣyam vyākhyātavyam ity āha -- **siddhasādhaneṭi** sārhdhena. nanv evam apy aviśeṣitanirālambanatvopādāne 'bhyupagamavirodhaḥ. svāmśālambanatvam jñānānām bauddhair iṣyata evāta āha -- **svāmśeti**. ata eva kāraṇād bāhyaviśeṣanaviśiṣṭam anālambanatvam sādhanīyam ity arthaḥ || 25 ||

{2,39} aparam api bhāṣyam pratyayasya hi nirālambanatāsvabhāva upalakṣitaḥ svapne. jāgrato 'pi stambha iti vā kuḍya iti vā pratyaya eva bhavati, tasmāt so 'pi nirālambanaḥ iti. tasyārtham āha -- **pratyayasyeti**. pratyayasya hi nirālambanatāsvabhāva upalakṣitaḥ svapne ity etāvātā bhāgeṇa tāvat sādhyena nirālambanatvena vyāptam pratyayatvam hetur nirdīśyate. dṛṣṭāntavacanam iti yāvād iti. nanu na pratyayatvād iti hetur upāttaḥ, kasya vyāptir nirdīśyate. ata āha -- **hetuś ceti**. yady api pratyayatvasya na vyaktaṃ pañcamyā hetutvam upāttaṃ, tathāpi upanayanākhyena sādhanavākyāvayavena jāgrato 'pītyādīnā hetuḥ pradarśita eva. yadaiva hi sādhyānvitam pradarśitam pratyayatvam punaḥ pratijñārtha upanīyate, tadaiva tad atra hetur iti pradarśitam bhavaty eva. sādhyānvitasyaiva pakṣasthasya hetutvād iti. kaḥ punar ayam upanayaḥ. sādhanavākyāvayavaviśeṣaḥ. pañcāvayavam hi sādhanavākyam pratijñā hetur udāharaṇam upanayo nigamanam ceti. tatra sādhyanirdeśaḥ pratijñā. yathā anityaḥ śabda iti. utpattidharmakatvād iti hetuḥ. utpattidharmakam sthālyādi dravyam anityam dṛṣṭam ity udāharaṇam. tathā cotpattidharmakaḥ śabda ity upanayaḥ. sa hy udāharaṇāpekṣamś tathety upasamhāro na tatheti vā sādhyasyopanaya iti varṇitam. kim uktaṃ bhavati. dvedhā hi hetuḥ sādhyam sādhyati udāharaṇasādharmyād vaidharmyād vā. tatra sādhyam pradarśitam. vaidharmyam tu yathā -- tasyām eva pratijñāyam tasminn evotpattidharmakatvād iti hetau anutpattidharmakam ātmādi dravyam nityam dṛṣṭam. na ca tathā śabdo 'nutpattidharmaka iti. tatra yo 'yam dvividhodāharaṇāpekṣaḥ sādhyam odāhrte tatheti vaidharmyodāhrte na tatheti sādhyasya śabdasya sambandhitayotpattidharmakatvasyopasamhāravacanam upanayaḥ, sa codāharaṇāpekṣa eva. udāharaṇadvaitād eva tadupasamhāradvaitam bhavati. vaidharmyodāharaṇena ca viruddhanivṛtīyā sādhyasambandhitvena hetor upasamhāraḥ. yathātmādi dravyam nityam anutpattidharmakam, na ca tathā śabdaḥ ity anutpattidharmakatvapatīṣedhenotpattidharmakatvam upasamhriyate. prakṛte tu sādhyam odāharaṇe {2,40} tathaiyeti hetor upasamhāra upanayo veditavyaḥ. nigamanam tu hetvapadeśāt pratijñāyam punarvacanam. tasmād utpattidharmakatvād anityaḥ śabda iti. nigamyante 'nena pratijñāhetūdāharaṇopanaḥ ekatrārtha iti nigamanam. samarthyanante sambadhyante iti yāvat. asati hi tasminn anabhivyaktasambandhānām arthapratīpādatvam na syāt. sati tu tasminn sarveśām avayavānām tātparyadarśanāt parasparasambandhaḥ sphuṭo bhavati. nigamanam saṅgamanam sambandhanam iti yāvād iti || 26 ||

nanu nāvyaḥvṛtto vipakṣād dheter bhavatiṭi vaidharmyadarśanena hetor vyatireko darśayitavyaḥ. na cātra tathā darśitaḥ, sādhyamāmātravacanāt. ata āha -- **vipakṣeti**. nirālambanatve hi sādhyamāne sālambanatvam vipakṣaḥ. na ca sarvānālambanatvavādinā tad astīti kiṃ tadvyatirekapradarśaneti. nanu pratyaye pakṣīkṛte tasminn eva hetau pratijñārthaikadeśo hetur ata āha -- **sāmānyasyeti**. sāmānyaviśeṣātmakā hi pratyayaḥ. tatra viśeṣe pakṣīkṛte sāmānyam hetur iti na pratijñārthaikadeśateti || 27 ||

atra siddhāntabhāṣyam jāgrato hi buddhiḥ supariniścitā katham viparyasiṣyati. anena kila supariniścitatvena jāgradhīyam sālambanatvam sādhyate. na ca supariniścitatvam bāhyālambanasambaddham parān prati prasiddham. ato nānenāsiddhāvayavenānālambanānumānam parānudyate, sapratīśādhanam vā bhavati. tasyobhayaprasiddhāvayavatvāt. asya ca tadviparītatvāt. ato {2,41} jāyuttaram evedaṃ bhāṣyakāreṇa dattam ity ākṣipati -- **jāgrajñāna** iti dvayena. vaidharmyavikalpasamayoaś ca svarūpaṃ śabde vakṣyāmaḥ. saty eva pratyayatve supariniścitāsupariniścitadharmāntaravikalpanāt sādhyadharmavikalpāpādanena vikalpasamatā. tathā sādhyam vādinā prayukte nirālambanānām svapnajñānānām asupariniścitatvadarśanāt sādhyeṣu jāgrajñāneṣu supariniścitatvena vaidharmyāt pratyavasthānena vaidharmyasamatā. prapañcas tu paścād bhaviṣyatiṭy uktaṃ iti || 28 --29 ||

evam ākṣiptam bhāṣyam ekena[704]matena samādadhāti -- **duṣṭatvād** iti. evam hi manyante -- duṣṭasādhanaḥprayoge duṣṭam evottaram deyam iti, evam hi tadā vādī pratibodhito bhavati yathā bhavān madīyam dūṣaṇam duṣṭam manyate tathāham api[705]tvatsādhanaḥ, ato 'sau svasādhanaḥ nivatarte iti. idam tu samarthanam nopapadyate. nigrāstānādvayaprasakteḥ. paryanuyojyopekṣāniranuyojyānuyogātmakanigrāstānādvayam evamvādino bhavet, yaḥ santam doṣam anuktvānyam asantam jalpati. na caivaṃvādināḥ svasādhanaḥdūṣaṇāvagamo bhavati. param eva tu duṣṭadūṣaṇaprayogeṇopālabhate. ataḥ pāsupatottaratulyam ekajātyakam varjanīyam ity anyathā samādhānam āha -- **pratijñeti**. nānenānumānam upanyasyate. kin tu paroktānumānasya

pratyakṣavirodho varṇyate. asannikṛṣṭe 'rthe 'numānam pramānam. iha tu superiniścītābhīr jāgradbuddhibhir niścitasadbhāvasya bāhyasya pratyākhyānānumānam pratyakṣeṇa mukhanirodhān na jāyata evāgnāv iva śaityānumānam. yadi param bāhyasya prayogamātraparyavasitam eva sādhanavacanam, anumimānasyāpi sphuto bahirviṣayabo(?dhe/dho) jāyata eva. tathāvidhasyāpi mithyātve kaḥ samāśvāsaḥ. nanv evam anumānam anāśvāsanīyam eva, na. tadabhāvāt, uktam etat pratyakṣe paripanthini na tatpratipakṣam anumānam ātmānam labheta śrauta iva viniyoge laiṅgikaḥ. sādhanavākye tv ayogyānvayapadasannikarṣād vandhyāsutavākyavat saṃsargajñānam bhrāntir eva. na tu kasyacid laiṅgikaṃ stambhādiṣv abhāvajñānam utpadyate. nanu vyāptam pratyayatvam anāmbanatvena. vyāpyāc ca jñātasambandhasya vyāpakajñānam notpadyata iti {2,42} haṭha evāyam. na. vyāptibhaṅgāt. saṃvidann eva hi vyāptim abādhitena pratyakṣeṇa sarvadeśakālādibhāvinā na pratyayatvaprayuktaṃ mithyātvam, api tu pūrvoktāhetudvayaprayuktaṃ iti niścīnoti. tad idam uktam -- anyatas tu svapnapratyayasya mithyābhāvo viśamvādād avagamyate iti || 30 ||

NOTES

[704] keśām ma

[705] ta (KHA)

katham punar atra pratyakṣabādhaḥ. pratyakṣam hi grāhyam antarenātmānam alabhamānam tanmātram avasthāpayati na bāhyam. kiṃ hi tasya bāhyena vinā na sidhyati. grāhyaś ca svāmśo bauddhair abhyupagata eva. ato na bāhyāpahnave pratyakṣatvādivirodhaḥ. ata āha -- **śakṣyāma** iti dvayena. ayam abhiprāyaḥ -- śūnyavāde hi pratyakṣasya svāmśagocaratvaṃ nirākariṣyāma eva. tannirākaraṇe ca bāhyaviśeṣaṇopādānam anarthakam eva, tadvyatiriktagrāhyāntarāsambhavāt. ato 'nāmbanapakṣo grāhyamātranivāraṇa eva bhavati. pratyakṣādeḥ svāmśanirākara(ṇā)d bāhya eva viṣayo 'vaśiṣyate. ato bāhyaviśeṣaṇena vinā grāhyamātrāpahnave bhavati pratyakṣādibhiḥ pakṣabādhaḥ. saty api kathaṅcid bāhyaviśeṣaṇe pratyakṣāder api bāhyaviṣayāvaśeṣāt tanniśedham kurvānasya vādināḥ taiḥ pratyakṣādibhiḥ pakṣabādhanam bhavet. pūrvam tu pratyakṣagrahaṇam upalakṣaṇārtham sarvapratyakṣādivirodha eva tv anāmbanānumānasya darśayitavya iti || 32 ||

yat tu superiniścayena bāhyāmbanasambandhaḥ prasiddhaḥ. kiṃ tadupanyāsenety uktam, ata āha -- **sunīścayeneti**. uktam idam asmābhīr nāyam anumānaprayoga iti, kin tv anumānena jāgratpratyakṣadhiyām svapnadhīśāmānyam manyamānasya tadvaiśamyapradarśanārtham superiniścītatvābhīdhānam. superiniścīta ete {2,43} pratyayā balīyāmsaḥ. naiṣu paripanthiṣv anumānam ātmānam labhate. etasmād anumānād ity arthaḥ || 33 ||

etat eva prapañcayati -- **duṣṭajñāneti**. duṣṭeṇāsuperiniścītena grhīto 'rthaḥ pratiśedham arhati netara iti. grhītamātrabādhe tu bahavaḥ sādhanadoṣā bhāṣyakāreṇāntarñitāḥ. tān pratipādayiṣyan pakṣābhāvaṃ tāvad āha -- **grhītet**. yadi grhītamātram mithyety ucyate, tadā yo 'yam nirāmbanāḥ pratyayā iti svapakṣaḥ so 'pi grhītatvān mithyā syāt. ataḥ śakyam vaktum pakṣa evāsmīn bhavatsādhanē nāstīti || 34 ||

api ca, nirāmbanatvena viśiṣṭāḥ pratyayāḥ sādhyante. tad iha viśeṣaṇaviśeṣyabhedāvagrahasyāpi mithyātvān na viśeṣaṇaviśeṣayor vivekaḥ sidhyati, tadabhāvāc ca vaktum śakyam aprasiddhaviśeṣaṇaviśeṣyaḥ pakṣo 'prasiddhānyataro veti. tad etad āha -- **agrāhyatvāc ceti**. anyatarasya vā asiddhir vaktavyety arthaḥ.

dūṣaṇāntaram āha -- **vaktṛśrotor** iti. pañcadhā svavāgvirodhaḥ. abhidhoccāraṇadharmadharmyubhayoktibhiḥ. tad idam ubhayoktyā svavāgvirodhaḥ. dvayor api viśeṣaṇaviśeṣayor nirāmbanatvapratyayayor yad vaktuḥ śrotuś ca jñānam jāyate, tad api pratyayatvād anāmbanam iti pakṣo na sidhyatīti, tatsāmbanatve cānaikāntikatvān na pratyayānām anāmbanatvaṃ bhavet. so 'yam ubhayoktyā svavāgvirodha iti || 36 ||

{2,44} dūṣaṇāntaram āha -- **sambhavo na ceti**. evam hi vikalpanīyam. kiṃ nirāmbanatvaṃ dharmiṇo bhinnam abhinnaṃ vā. na tāvad abhinnaṃ viśeṣaṇam arhati. na ca bhedagrāhiṇo jñānasya mithyātvād bhettum arhatīti. upasaṃharatī -- tasmād iti || 37 ||

bauddhānām pratyavasthānam āha -- **nirāmbanateti**. evam hi manyante -- vastuni vyatirekādivikalpo yuktaḥ nāvastuni. yathāhuḥ -- vastuny eṣa vikalpaḥ syād iti. na cāmbanapratiśedho vastunaḥ kiṃ tadvyatirekādiviprasāneneti || 38 ||

dūṣaṇā[706]ntaram āha -- **yadīti tvamantena**. yadi tāvad avastu, katham tad asmān pratibodhayitum icchā bhavataḥ. svayam vā tadviśayaḥ buddhiḥ. na hy avastu buddhiviśayo bhavati. tadviśayatve ca vastutvāpātāt. arthakriyālakṣaṇatvāc ca sattvasya. tallakṣaṇatvāc ca vastutvasyeti. yadi tūcyate - yady api nirāmbanatvaṃ nāma na kiñcit paramārthato 'sti. tathāpi tatsattvaṃ kalpayitvānumānavyavahāraḥ kriyate pratimāyam iva devatātvam ārādhanaḍivvyavahāra iti. tad ayuktam. asataḥ kalpanāyogāt. anyatra prasiddhasadbhāvā hi viśvādyā devatā yuktaṃ[707]yad anyatra kalpyante. atyantāprasiddhasadbhāvaṃ tv anāmbanatvaṃ na gaganakusumādivat kalpanām arthati. tad etad āśaṅkayā sahāha -- **kalpiteti** || 39 ||

NOTES

[706] ṇam ā

[707] ktā (KHA)

{2,45} api ca keyaṃ kalpanā. yadi jñānaṃ, kiṃ tena jñāyate. yadi nirāmbanātvam, tat tarhi kalpanā jñānotpattau vyāpriyamāṇā katham avastu bhaviṣyati. arthakriyākāritvam eva hi vastutvaṃ, jñānotpādanam api cārthakriyetyabhiprāyeṇā -- **klptāv** iti. atra codayati -- **katham** iti. yady avastu na sādhyam, katham tarhi bhavatām api meghābhāvena vṛṣṭyabhāvaḥ sādhyata iti. pariharati -- **vastv** iti. bhaved evaṃ yady abhāvo na vastu syāt. sa vastv ity abhāvaparicchede vakṣyate. yady api cābhāvo na vastuśabdavācyaḥ lokavirodhāt, tathāpi nāsau niṣsvabhāvaḥ. prakhyāyate hy asau svasamvedyena bhāvātrekiṇā rūpeṇa. ato 'rthakriyāyā eva ghaṭiṣyata iti na kiñcid anupapannam iti || 40 ||

kiñ cedam api cātra vikalpanīyaṃ - yo 'yaṃ dharmiṇo nirdeśakaḥ pratyayaśabdaḥ sa kiṃ bhāve kartari karaṇe vā vyutpadyate, karmaṇi vā. pūrvokteṣu tāvat kalpeṣu virodhaḥ, akarmakapratyayāsambhavāt. na hi pratītir asti pratyetavyaṃ nāstīti sambhavati. tadanavaṣṭābdhasya (?kr/ta)drūpasyāprakāśāt. evam eva kartṛkaraṇayor api vācyam. yadi jñānam evārthaprakāśe tajjanmani vā kartṛtvenopacaryate karaṇatvena vā vivakṣādhīnatvāt kārakāṇām, tathāpi tayoḥ pratyāyena karmakāraṇa vinānupapattīḥ. so 'yaṃ svavāgvirodhaḥ. pratyaya ity uktamātra eva tatsvabhāvaparāmarśāt pratyetavyābhāvaḥ pratiśidhyate mātā me vandhyetivanmātrtvena vandhyātvam. ato na pratyaye pakṣīkrte nirāmbanātvam sādhyaituṃ śakyam. karmavyutpattau siddhasādhanam eva. tad etat sarvam āha -- **tatheti** ||

siddhasādhanam vivṛṇoti -- **pratyāyyasyeti**. na khalu jaḍo rūpādīḥ kiñcinnāmbata iti || 42 ||

{2,46} kartṛkaraṇapakṣe tv ayam aparo doṣaḥ yaddharmadharmivacanayoḥ śabdayor api nirāmbanātvam pratijñāyeta. pratīte hi kartā karaṇam vā pratyayaḥ. yathā ca kartṛkaraṇatve vivakṣāvāśād jñāne bhavataḥ, tathā śabda iti. ata eva vakṣyati --

śabdānām karaṇatvaṃ vā kartṛtvaṃ vā nirūpitam |

iti. kiñ cedam śabdayor anāmbanātvam anyad ato 'bhidheyābhāvāt. tadabhāve ca pakṣābhāvaḥ prasajyata ity āha -- **kartṛtva** iti || 43 ||

bhāvādiṣu virodhaḥ syād iti yad uktaṃ tad vivṛṇoti -- **pratyāyyena ceti**. kartrādibhāvo hi na pratyāyyabhedam antareṇa sambhavati. atas tatpravṛttinimite pratyayaśabde svavacanavirodhaḥ. sa cāyam asmābhiḥ prāg eva vivṛtaḥ. vāśabdo 'nantaravivṛtakarmavyutpattyapekṣayeti || 44 ||

yadi tv avibhaktāvayavo rūḍhirūpeṇa pratyayaśabda upādīyate, tadarthaś ca pakṣīkriyate, tathāpi vastv antaragrāhakasyaiva vastuto 'smākaṃ pratyayatvena prasiddheḥ svavacanavirodha eva bhavet, tad etad āha -- **athāpti**. tathāpti. tathāpi svavacanavirodha iti pūrveṇa sambandha iti. katham svavacanavirodhaḥ. ata āha -- **grāhakam** iti || 45 ||

vastvantarasyaiva hi grāhyasya grāhakam ātmadharmākhyam vastv eva pratyaya iti naḥ prasiddham. ataḥ katham tasyāsatī grāhye siddhir iti dūṣāntaram āha -- **tam abhyupetyeti**. evam ayam asādhanavādī vaktavyaḥ kiṃ yādrso 'smābhiḥ pratyaya {2,47} iṣyate sa tathāvidha evābhyupetya bhavatā pakṣīkriyate, na vā. tatrābhyupagame tāvadabhyupetavirodha iti. api caivaṃ satī cāprasiddhaviśeṣyaḥ pakṣo bhavati, tvanmate bāhyārthagrāhipratyayānabhyupagamād ity āha -- **viśeṣyasyeti**. atādrṣe tu svābhimate pakṣe 'smākam aprasiddhaviśeṣyaḥ pakṣa ity āha -- **asmākam** iti || 46 ||

kiñ ca yādrḡātmadharmaḥ pratyayo 'smākam abhimataḥ, sa pakṣo bhavadabhimato 'thavā svatantraḥ. pūrvasmin kalpe bhavato 'prasiddhaviśeṣyatā. uttarasminn asmākam iti pūrvavad eva darśayitavyam ity āha -- **ātmadharmeti**. yadi tv anirdhāritaviśeṣam pratyayamātram pakṣīkriyata ity ucyate, tan na. tathāvidhasyānirūpaṇād ity āha -- **na ceti** || 47 ||

nanu śakyam idam anyeṣv api pakṣīkrteṣu vaktuṃ yathā -- kim ākāśaguṇaḥ śabdaḥ svatantraṃ vā dravyaṃ paudgalākhyam vā nityatayā pakṣīkriyata iti. atha tatrāvivakṣitaviśeṣam śabdārthasāmānyopalakṣitam rūpaṃ pakṣa ity ucyate, tad ihāpi samānam ity ata āha -- **śabdeti**. yathā śabdārthasāmānyarūpeṇānyeṣāṃ pakṣānām nirūpaṇam bhavati, naiva iha bhavataḥ sambhavati. asādharāṇarūpātrekiṇaḥ sāmānyātmano vācyasya bhavatām anīṣṭatvād iti || 48 ||

evaṃ tāvad dharmī vikalpya dūṣitaḥ. dharmam idānīm nirāmbanātvam vikalpya dūṣayati -- **nirāmbanātet**. sarvathā nirāmbanātvate sādhye 'prasiddhaviśeṣaṇaḥ pakṣo bhavati. na hi sarvathā nirāmbanātvam nāma kiñcid {2,48} asti. sarvatra deśakālāntarāvasthitabāhyālamānābhyupagamāt. yaś ca svapnapratyayo drṣṭāntatayoktaḥ, so 'pi na sarvathā nirāmbanaḥ. sarvatra yathākathañcidālamānasiddher vakṣyamānatvāt. ato drṣṭāntābhāvo 'py evaṃ satyāpadyeteti || 49 ||

yadi tu na sarvathā nirāmbanātvam sādhyate. kin tu sālambanasyaiva kenāpi prakāreṇa nirāmbanātvam apīty ucyate, tadā rasādijñānānām rūpādyaḥ sambanāśūnyatayā siddhasādhanam ity āha -- **kenacid** iti || 50 ||

nanu yadākārā buddhis tan nāmbate iti sādhyaiṣyāmaḥ na siddhasādhanam bhaviṣyatīti, tad etadāśaṅkate -- **atheti**. etad api nirākaroti -- svākāryeti. abhyupagato hi bhavadbhiḥ svākāro buddher ālambanaṃ yadābhāsam [708] prameyaṃ tad iti vadadbhiḥ. atas tadālamānābhāvo 'bhyupetenaiva virudhyata iti || 51 ||

NOTES

[708] kāraṃ pra (KHA)

nanu kim āpādyā dūṣaṇodbhāvanam. bāhyānālambanatvaṃ hi naḥ pakṣaḥ. tathā ca bhāṣyopaskāre varṇitam eva. ato nābhuyupetabādha ity ata āha -- **bāhyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- vikalpanīyam idam bāhyānālambanatvaṃ. kiṃ bāhyam ity anena rūpeṇa nālambata ity evaṃ sādhyate, vastuto vā bāhyam nālambata iti. pūrvasmin pakṣe siddhasādhanam. parasmin doṣo vakṣyate. stambhādidihiyo hi stambhādīyākāratayaiva svaviṣayam ālambante na bāhyatayeti || 52 ||

{2,49} yadi tu stambhānālambanatvam eva sādhyate, tatas tadrūpasamvedanasya drṣṭatvāt samvidvirodha evety āha -- **tatheti** || 53 ||

atra codayati -- **dvicandrādiṣy** iti. evaṃ hi manyante -- samāno 'yam anālambanatvābhimateṣu dvicandrādibodheṣu samvidvirodhaḥ. tatrāpi dvāv eva candrau bhāsete. tadapahnave sphuṭa eva samvidvirodhaḥ. ataḥ kena prakāreṇa teṣāṃ anālambanatvaṃ bhaviṣyatīti. pariharati -- **nendriyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- yadi vayaṃ pratibhāsaviparyāsād anyathātvaṃ brūmaḥ, tata evaṃ upālabhyemahi. na tv evaṃ. yad eva vijñānam indriyāprāptam arthaṃ prakāśayati tadanālambanam iti naḥ siddhāntaḥ. tathā ca dvicandrādijñānam. tato 'nālambanam ity ucyate. na punardvicandrādipratibhāśāpahnavena, ato na naḥ samvidvirodhaḥ, nacānālambanatvasyāprasiddhir iti || 54 ||

nanv evaṃ samvedanānapahnave yathāvabhāsam arthasya sattvāt sadasadviveko na syād ata āha -- **sarvatreti**. asyārthaḥ -- idam sad grāhyam idam asad grāhyam iti nāyam artha idam arthaṃ prakāśayati idam neti. kin tarhi. jāyamānāyām evārthagocarāyām samvittāv indriyārthasamyogasadasattvato 'yam vibhāgaḥ. yad indriyasamprayuktam arthaṃ prakāśayati tat sad grāhyam. viparītam anyat. na ca yathāvabhāsam arthasya sattvam. bādhakadarśanāt. ato yad deśāntarastham indriyāprāptam arthaṃ gr̥hṇāti tad asad grāhyam. tasyārtho nāstīty ucyate. kvacid dhi kiñcit pratiśidhyate. na svarūpeṇaiva kiñcit. cedam rajatam iti nāyam arthaḥ {2,50} rajataṃ nāstīti. asti hi tad deśāntarādiṣu. kin tu iha nāstīti yatrendriyeṇa na prāpyate, idam astīty api yad eva yatrendriyeṇa prāpyate tad ucyate. iha ghaṭo 'stīti pratītiḥ na punar ghaṭo 'stīti || 55 ||

na caiṣa vibhāgo bauddhasya sambhavatīty āha -- **bhavata** iti. na ca bauddhasyendriyādīni santi yat prāptyaprāptinibandhanam bhāvālambanālambanapratīṣedhau yujyete iti || 56 ||

dūṣaṇāntaram āha -- **bahirbhāveti sādhyat**ena. na hy anālambanajñānavādināṃ bahirbhāvo nāma kaścit siddhaḥ, yena viśiṣṭam anālambanatvaṃ buddheḥ sādhyata iti. kim iti na sādhyate, ata āha -- **naīṣa** iti. pakṣaprajñāpanārthaṃ hi sādhanavacanam, nacāprasiddhapadārthaviśiṣṭaḥ pakṣo jñāpayitum śakyata iti || 57 ||

kiṃ punaḥ pakṣo na jñāyate. ajñāte viśeṣaṇaviśeṣye ca viśiṣṭo na jñāyate. tac cobhayam api prasiddham evety kiṃ viśeṣaṇaviśeṣaṇāprasiddhyā, ata āha -- **yatheti**. viśeṣaṇāprasiddhāv eva kim. na tāvat pakṣasiddhiḥ, tathāvidham anyo bodhayitum na śakyata iti cet, samānam idam tadviśeṣaṇāprasiddhāv apīti tadviśeṣaṇāprasiddhau pakṣo na jñāyata iti sūktam iti || 58 ||

etad eva prapañcayati -- **nāprasiddha** iti. pratijñāvākyaṛtho hi {2,51} pakṣaḥ, sa ca padārthapūrvakaḥ. ato bāhyādipadārthāsiddhau pakṣo na sidhyatīti || 59 ||

dūṣaṇāntaram āha -- **paryudāsa** iti. (?na/nā)vyatirikṭālambanaḥ pratyayaḥ, (vyatirikṭam nālambate) iti hi dvāv arthau sambhavataḥ paryudāsapratīṣedhbāhyām. paryudāse hi nāmayogānnaṇo 'vyatirikṭālambanaḥ pratyaya ity artho bhavati. niṣedhe tu ākhyātayo(gād) vyatirikṭam nālambata iti. ubhayathā hi siddhasādhanam. prameyatvādinā hi jagato na bhedam ātiṣṭhāmahe. ataḥ stambhādijñānāt prameyatvādināvyatirikṭam bhavati. ata evābhedād vyatirikṭam ca na bhavatīti siddhasādhanam iti || 60 ||

kiñ ca, idam api cātra vikalpanīyam kim atyantabhinnena stambhādinā nirālambanatvaṃ sādhyate, kathañcid bhinnena vā. pūrvasmin kalpe tāvat siddhasādhanam evety āha -- **yadīti**. siddhasādhanam ity atītena sambandha iti. kathañcid bhinnena tu nirālambanatve sādhyamāne prak kalpitena pakṣavirodhaḥ. iṣyate hi kathañcit kalpanāmātrakalpitaṃ bhavadbhir api bāhyālambanam. atas tanniṣedhe bhavati prakkalpitena pakṣabādhaḥ. tad etad āha -- **kathañcid** iti || 61 ||

anyathā siddhasādhanam darśayati -- **vastv** iti. buddhir hi vastvādyākāreṇa jaḍarūpā na kiñcidālambata iti siddham eva. asādharāṇena tu prakāśātmanā {2,52} bāhyam ālambate. tatrāviśeṣitopādāne śakyam siddhasādhanam darśayitum iti. nanu grāhakād grāhyam abhinnaṃ itīdam atra naḥ sādhyam, tatra kiṃ nānāvikalpaiḥ. ata āha -- **grāhakād** iti. na tāvannirālambanāḥ pratyayā ity ayam arthaḥ grāhakād grāhyam abhinnaṃ iti. evaṃ saty api yad dviśaktikatvaṃ jñānasyeṣṭam grāhyagrāhakaśaktikam jñānam iti tad virudhyate, grāhyāpalāpāt. yady api na bauddhair āśrayātrekiṇī śaktir iṣyate, tathāpi śaktibhedadvāreṇa dvyātmakatvam eva darśayatīti draṣṭavyam iti || 62 ||

yadi tu sarvaprakārāsambhavān nirālambanabuddhyutpattimātram eva prasādhyate, tatrāpi ca siddhasādhanam eva. utpadyate hi nirālambanāḥ pratyayā ity ukte nirālambanatvabuddhiḥ. na tv iyam arthakriyāyai samarthā, anarthakatvād ity abhiprāyeṇāha -- **nirālambaneti** || 63 ||

nacānarthakatvam evāsyā na siddham iti vācyam. tatsatyatve hetor anaikāntikatvaprasaṅgāt. ato mṛgatṛṣṇādijñānavad

evātmāśaparyavasāyinī buddhir iyam abhyupagantavyā. asmākam api sarvamithyātvagrāhipratyayamithyātvam siddham evety āvayor avivādāt siddham anālambanabuddher anarthakatvam ity āha -- **samyaktvam** iti || 64 ||

evam cotpannāyām apy arthasūnyāyām ātmāśaparyavasāyinyāmanālambanabuddhau caitrādipratyayānām pakṣīkṛtānām dharmatayā nirālambanātā na grhītā sādhanotthitayā dhiyeti, nānāviśayatvāt pratiyoginā nirālambanatvenānīrākṛtā {2,53} satī caitrādīsvārūpaparyālocanayālambanaprāptiḥ kena vārayitum śakyā. sa mānaviśayopanipātinor hi viruddhārthagocarayoḥ pratyayayor bādhyabādhakabhāvo bhavati, yathedaṃ rajataṃ nedaṃ rajatam iti cānayoḥ. na ceha tathā. caitrādīpratyayā hi svaviśayam sthāpayanti. na ca tannirālambanabuddhiḥ pratikṣipati, arthābhāvāt. svāmśagocarā hi sā. ato 'syāḥ svāmśo viśayaḥ. caitrādīpratyayānām ca caitrādaya iti spaṣṭo viśayabheda iti kim kena bādhyata ity ucyate. tad etad āha -- **caitrādīti** dvayena || 65 -- 66 ||

kiñca yat tat pūrvam uktaṃ kartṛtve karaṇatve vā pratyayatve śabdo 'pi pratyayaśabdavācya iti, tad yadi tathaiva pratyayaśabdo 'py atra pratīkṛtīkaraṇatvātmanā pratyayatvenopādīyate, tatsamvittiyālambanatvaṃ caitrādīnām vāryate, caitrādayaḥ pratyayaśabdasaṃvittiyālambanā na bhavantīti. tatas tasyācetanatvena tatsamvittiyālambanatvaṃ caitrādīnām nāsti amśe siddhasādhanam evety āha -- **yadīti** || 67 ||

atha tu buddhyutpādanaśaktivirahastasyānālambanatvam ity ucyate pratyayaśabdo nirālambana iti, kim uktaṃ bhavati. na kiñcidviśayam buddhim utpādayitum śakyata iti. tatas tenāśaktena pakṣo na bodhita iti sādhyam na sidhyatīty āha -- **buddhyutpādaneti**. sādhyāsiddhau kāraṇam āha -- **sādhanasyeti** ||

{2,54} pūrvābhyupagamaviruddho 'py ayam pakṣa ity āha -- **na ceti** trayeṇa. na tāvadanabhidhāyakeṣu padeṣu sādhanavākyam prayogam arhati. na cābhidhānam arthasambandhādṛte padānām sambhavati. na ca sambandho bhedaṃ antareṇa. na ca bhedaḥ śabdārthagatabhedaṃ bodhayantī dhiyā vinā (?na) sambhavati. tad atra sādhanam prayujjānena bhinnau śabdārthāv abhyupagantavyau. tathā sati prāśnikāḥ sabhyā grhṇanti ca sāvayavam sādhanavākyam pṛthak ca pakṣahetudṛṣṭāntān vādirativādināu ceti. yāvad idaṃ nāvasthāpyate na tāvad vyutthita pratipādanāya sādhanasya prayogo bhavati. etac ca sarvam abhyupetya nirālambanatve sādhyamāne bhavati pūrvābhyupagatavirodha iti || 69 -- 71 ||

āptatamatvābhimatābuddhābhiprāyaviruddho 'py ayam pakṣa ity āha -- **dharmeti bhedontena**. yāvad dhi dharmādharmāu bhinnau paramārthau na sidhyataḥ śiṣyaś copadeśyaḥ ātmā copadeśtā, tāvan na dharmādharmopadeśo ghaṭata iti. upadiṣṭāś ca caityavandanādayaḥ śiṣyebhyo dharmatvena buddhaiḥ. ataś ceṣṭādarśanena sarvam anumataṃ buddhānām iti teṣām āśaya unnīyate. atas tadviparītavacane bhavati tadabhiprāyavirodha {2,55} iti. api ca kvacit sūtraviśeṣe sphuṭam eva tair bāhyārtho 'bhimataḥ yadāśritya sautrāntikena bāhyārthasadbhāvo 'saṅgīkṛtaḥ, atas tadīyāgamaviruddho 'py ayam pakṣa ity āha -- **sphuṭam** iti || 72 -- 73 ||

tathā sarvalokaprasiddhamahīmādhārodadhiniśedhāl lokaviruddho 'pīty āha -- **sarveti**. api ca sarvajñānānām anālambanatve kṛtsnasādhanajñānamithyātvāt sarvasādhanābhāvo vā yatheṣṭam pakṣādīnyūnatvaṃ vā śakyam āpādayitum ity āha -- **kṛtsneti**. yadi tu na sādhanajñānam mithyety ucyate, tataḥ pakṣādīpratyayair eva hetor anaikāntikatvam ity āha -- **teṣām** iti || 74 -- 75 ||

yadi pakṣādigrāhivyatiriktā eva pratyayā nirālambanatvena pratijñāyante, tatas tadvyatireka[709]grāhiṇaḥ pratyayasya pakṣādyaviśayatvān mṛśātvam āpadyata ity āha -- **tadanyasyeti**. abhyupagame doṣam āha -- **tanmithyetyeti**. tadanyapratyayamithyātve hi yat tena pakṣādīpratyayavyatirekagrāhiṇā grhītam tanmithyetyeti sarvamithyātvam āpadyata iti || 76 ||

NOTES

[709] ki (KA)

katham na sidhyaty ata āha -- **stambheti**. vyatirekagrāhipratyayamithyātve hi na stambhādījñānebhyāḥ sādhanajñānasya kaścid viśeṣaḥ. tadvad eva tu sādhanajñānam api mithyā bhaved iti. etaddoṣaparihārārtham tu vyatirekagrāhipratyayavyatiriktā {2,56} eva pratyayā yadi pakṣīkriyante, tato vyatirekagrāhipratyayavyatirekagrāhiṇas tadvyatirekān mithyātvaprasaktaḥ sarvapūrvāsiddhiḥ, punar api tadanyaviśeṣaṇe 'navasthā. yatraiva tu paraḥ kvacid avatiṣṭhate tanmithyātvāt pūrvapūrvābhāvo darśayitavya ity āha -- **yāvad** iti. kiñcādyapakṣāt prabhṛti ya ete tadanyapratijñādibhiḥ pakṣā darśitāḥ, teṣu sarveṣu viruddhāvyaibhicāritvam anumānavirodho vety āha -- **viruddheti** || 77 -- 78 ||

katham etad ubhayam ity āha -- **ittham** iti. ittham vakṣyamānaprakāreṇa. atra pratisādhanam vaktavyam iti. tad eva pratisādhanam darśayati -- **bāhyeti**. bāhyārthālambanā buddhir iti dhīr dharmiṇī. samyag iti sādhyo dharmāḥ, bādhakāpetabuddhitvāt, svapajñānādībādhabuddhivat. idaṃ ca prasiddhāvayavatvena nirālambanānumānād balavad iti tasyānumānābādho bhavati. yadi tulyabalatvam eva manyate, tato viruddhāvyaibhicāritvam iti viveko darśayitavyaḥ. (svārthikas tv iti?) yadi tu svapnādībādhabuddhir api mithyetyi brūyāt, tatas teṣām abādhitatvād asatyatve dṛṣṭāntābhāva ity āha -- **sāpti** || 79 -- 80 ||

kiñca bhinnam jñānamātram kṣaṇīkam iti yā buddhayaḥ tāḥ samyān mithyā vā, satyatve tāvadanāikāntikatvam ity āha -- **vijñāneti**. tanmithyātvābhyupagame {2,57} tu saviśeṣaṇapakṣīkṛtajñānābhāvāt pakṣabādha ity āha -- **tanmithyetyeti** || 82 ||

evam cāsati jñāne śūnyatāpamāṇārtha iti ko baddhaḥ ko vā mukto bhavet. tad etad āha -- **tatheti**. mokṣayanto 'pi pravrajyādir evam satī viphalas tapasvinām ity āha -- **tata** iti || 83 ||

yadi tūcyate -- savikalpakena jñānamātrapakṣo vyavasthāpyate sarvavikalpānām mithyātvād, nirvikalpakena tvātmānam labhata iti. tad ayuktam. na hi jñānamātram viśvam kṣaṇikā bhāvā ity ādi nirvikalpakena kasyacit pratibhāti. anumānena ty evañjātyakā arthāḥ sādhyante. tac ca savikalpalatvān mithyaiveti jñānastitvādipakṣo durlabhaḥ. ato yuktam mokṣayatnasya vaiphalyam ity āha -- **vikalpeti** sārthena. atra ca nirvikalpakasatyatve stambhādihyām api tathāvidhānām satyatvāpatter na bāhyārthābhāvāḥ sidhyatīti vaktavyam. tadupekṣyaivottaravibhāvāt parihārāntaram uktam iti || 84 ||

api ca yogibhyo 'rvācām asmadādīnām sarvam eva jñānam kalpanāspadam iti mithyājñānam eva. na hi pradhānam jagatkāraṇam pañcaviṃśatitattvam ityādijñānebhyo jñānamātram jagat kṣaṇikāḥ sarve bhāvā ityādipratyaayānām kaścīdviśeṣo dṛśyate. {2,58} sarvasya savikalpakatvena mithyābhyupagamāt. ato gr̥hyamānaviśeṣeṣu tīrthakarapravādeṣu yo 'yaṃ sāṅkhyādisiddhāntaparivarjanena bauddhasiddhānta ekasmin pakṣapātaḥ, tatra na kaściddhetur upalabhyate. na ca kalpanāspadatvā[710]viśeṣe 'pi arthasadasadbhāvakṛtam indriyasānnidhyaviprakṣṭakṛtam vā samyānmithyātvam sambhavati. sarvakalpanānām asadarthatvāt. sarvabāhyāpalāpe cāsya vibhāgasya durlabhatvāt. tad etad āha -- **sarvam ceti** dvayena || 86 ||

NOTES

[710] tva (KHA)

api ca buddhīnām mithyātvam mṛgatṛṣṇādijñāneṣu bādhakena vyāptam upalabdham. na ca jāgradbuddhayo bādhyante. ato vyāpakanivṛtṭyā vyāpyanivṛtṭir ity abhiprāyeṇāha -- **mṛṣātvam** iti || 87 ||

vināpi bādhakam mṛṣātvābhyupagame kṣaṇabhaṅgādipratyaayamithyātvād avyavasthety āha -- **bādhad** iti. api ca samyān mithyeti ca pratiyogisāpekṣam. kiñcid dhi samyagapekṣyetarānmithyā bhavati, mithyā ca kiñcid apekṣya param satyam. tava tu sarvamithyātvābhyupagame kiṃkṛtaḥ samyānmithyātvavibhāgaḥ. asmākam tu jāgrajjñānam eva satyaṃ pratiyogy apekṣya svapnādijñānam mithyā bhavati yuktam, tad etad āha -- **prāṭīti** || 88 ||

na kevalam svapnādijñānānām pratiyogyabhāvān mithyātvam na sidhyati, jāgrajjñānānām pi śobhanābhīdhanāsatyapratyogyabhāvān mithyātvam na sidhyatīti āha -- **na ceti** || 89 ||

{2,59} jāgrajjñānapratyogyapekṣayā svamate svapnādihyām mithyātvam uktam. tatraivopapattim āha -- **svapneti**. svapnādipratyaayavidharmāṇo hi jāgratpratyaayāḥ. sarvalokaprasiddhā hi te. svapnas tu kasyacid eva nidrākṛāntāntaḥkaraṇasya bhavati. ato yathā tadbādhave pratyaeye sārvalaukike svapnādipratyogitvam evam anyeṣām api jāgratstambhādijñānānām tatpratiyogitvam, tadupekṣayā ca svapnādihyām mithyātvam iti || 90 ||

atra codayati -- **yoginām** iti. satyaṃ pratiyogisāpekṣam mithyātvam, jāgradbuddhīnām api bhāvanābalaniṣpannapratyogijñānāpekṣayā mithyātvam bhaviṣyati. satyā hi sā vīgālitānikhilakalmaṣasya sphuṭāvikalpaprakāśā jāyate. ato yuktam tadupekṣayā sāmsārikajñānānām mithyātvam iti || 91 ||

nanu kasyacid eva bhāvanāprakarṣakāṣṭhāprāptasya yogino jāgradbuddhiparipanthinī buddhir āvirbhavati. tās tu sarvalokaprasiddhā evety uktam. ataḥ katham ekadeśabhuvā jñānena sārvalaukikāḥ pratyaayā bādhyante, ata āha -- **prāptānām** iti. ayam abhiprāyaḥ -- tāvad eva hi sāmsāriṇo na bādham manyante, yāvan na buddhabhūmim adhirohanti. prāptatadbhūmayas tu sarva eva prāṇabhṛto bādham manyante. ato na bahvalpaviṣayatayā kaścīd viśeṣa iti siddham yogijñānena pratiyoginā jāgradbuddhīnām mithyātvam iti || 92 ||

atra dūṣaṇam āha -- **iheti** || 93 ||

{2,60} na tāvad vāyam adyatve kasyacijjāgradbuddhiparipanthinaṃ pratyaayam upalabhāmahe. yoginas tu kiṃ bhaviṣyati na veti na naḥ pramāṇam kramata iti. vinaiva tu pramāṇena yogijñāne pratiyoginīṣyamāṇe śakyam asmākam api vaktum. asmādīyānām yoginām tvad[711]uktapratyoginī viparītā vā bādhabuddhir bhaviṣyati svācchandye hi niyāmakābhāvād ity āha -- **yoginām** iti || 94 ||

NOTES

[711] nu (KA)

bauddhoktājñānamātrapakṣavidharmavividhaviṣayopadarśanena pratiyoginī sāksād eva vā naitad evam iti pratikṣepāt tadviṣayaviparītetī. na caivam āvayor aviśeṣa iti vaktavyam. anumānena hi vāyam yogibuddhīnām īdṛṣatvam upapādāyamaḥ. ya eva hi kaścīt pramātā gr̥hītas tenaiva dṛṣṭāntena yoginām api bahirviṣayabodho 'numīyate. sarvasyādyatanasya grahītur bahirviṣayabodhāt. jñānamātram tu nirmuktākḥilanīlādīvibhāgam avayanti yogina ity adṛṣṭāntaḥ, tad etad āha - **īdṛktveti**. bhavati cātra (prayogaḥ.) yoginas

tvaduktaviparītabuddhimantaḥ, boddhṛtvād adyatanaboddhṛvad iti || 95 ||

nanu yoginām jāgradbuddhipratyoginī buddhir utpadyata iti na pramāṇam kramata iti yad uktam[712] tad ayuktam, katham anumāne jīvati tadapramāṇakam iti śakyam abhidhātum. evaṃ hy atrānumīyate -- jāgradbuddhayaḥ sapratyoginyo bādhyā vā, buddhitvānmrgatṣṇādibuddhivad iti, tad etad āha -- **atheti**. pratiyogitābādhyatve prāg eva vyākhyāte iti || 96 ||

NOTES

[712] ktaṃ ka (KHA)

etad api dūṣayati -- **iṣtam** iti (**bādhyā**)tvamantena. satyaṃ jāgradbuddhīnām hi mrgatṣṇādibuddhayaḥ pratiyoginyaḥ, etadapekṣayāsām satyatvāvagateḥ. {2,61} ataḥ siddhasādhanam, bādhyatvam api siddham. buddhirūpeṇa hi satyabuddhayo 'pi na mithyābuddhibhyo bhidyante. ataḥ tāsū bādhyāsu tā api bādhyā bhavanti vākpravṛttir iti. anyathā siddhasādhanam darśayati -- **grāhyeti**. satyabuddhīnām grāhyād anyad grāhyāntaram mithyābuddhīnām, tasmin bādhyamāne sarveṣām grāhyatvenābhedāt satyadhīgrāhyam api bādhitam eva bhavati. api ca yāny eva yogijñānāni jāgradbuddhiyām bādhakānīṣyante, tair eva hetor anaikāntikatvam ity āha -- **bādhakair** iti. tadanyaviśeṣaṇopādāne ca pūrvavad anavasthā vācyety āha -- **tadanyatva** iti || 98 ||

viśeṣaviruddhaś cāyaṃ hetur ity āha -- **mithyeti** sārhdhena. svapnādibuddhīnām hi mithyābhūtāḥ samsāribuddhayaḥ pratiyoginyo dṛṣṭā iti pratibandhabalena buddhitvena hetunā jāgradbuddhīnām mithyādhīpratyogitvam eva sādhyate. tatra yaḥ pratiyoginīnām dhīyām satyatvaṃ viśeṣa iṣṭaḥ, sa bādhyate. tathā rāgādikṣayanimittāsau yoginām adhigatir iti yaḥ pratiyoginyā yogibuddher viśeṣa iṣṭaḥ, tasya sarvasya bādhdā bhavati viśeṣaviruddho hetur iti. ayaṃ ca dharmaviśeṣabādhdā virodho 'nusandhātavya iti || 99 ||

dūṣaṇāntaram āha -- **mahājanasyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- śakyate hi pratisādhanam vaktum, jāgradbuddhayaḥ satyāḥ idānīm mahājanasyābādhdā parābhimatayogibādhabuddhivad iti. idam ca yadi bādhyatvānumānena tulyabalaṃ tataḥ sapratisādhanam. atha tu prasiddhāvayavatvena balavat tato 'numānābādha {2,62} iti prāg apy uktam eva. sarvathā tāvat parasādhanam pratibadhnāṅity atra tātparyam. yogijñānena bādhdā dhetoḥ asiddhir mā bhūd iti idānīm ity āha. yoginām bādhabuddher apy anāgatāyā mahājanenābādhdā vyāptisiddhir iti || 100 ||

mūlasādhane ca ye dharmādivikalpair doṣā uktāḥ, te 'py atrānumāne 'nusandhātavyā ity āha -- **pūrveti**. evaṃ punas tatpātanikām kṛtvā tatraiva dūṣaṇāntaram āha -- **tasya ceti**. tasya ca pūrvasādhanasyādhunā doṣāntaram abhidadhmahe. dharmadharmināu vikalpya dūṣitau. hetur api tasyobhayasiddho nāsti, sādhyābhedāt. na hi pratyaya eṣa sādhye sa eva hetur vācyo bhavati, pratijñārthaikadeśatvāt. ato hetuṣūnyaṃ sādhanam iti. nanu sāmānyasya hetutayā pakṣaikadeśatvaṃ praktikṣiptam ata āha -- **sāmānyam** iti. uktam idam asmābhir ubhayasiddho hetur nāstīti. bhinnābhinnam hi pratyayatvaṃ tavāsiddham, atyantābhinnam ca na naḥ kiñcid astīti siddham nobhayasiddho hetur astīti || 102 ||

sārūpyānyanivṛttirūpaṃ tu sāmānyam upariṣṭān niṣetsyata ity āha -- **sārūpyeti** || 103 ||

upasaṃharati -- **tasmād** iti. yadi tu mā bhūta sāmānyam, viśeṣa eva {2,63} hetur ucyate, tad ayuktam. apakṣadharmatvād anvayābhāvāc cety āha -- **viśeṣayor** iti. dvāv atra viśeṣau pariplavete pakṣas tattulyāparanāmā sapakṣas ca. pūrvatra hetor anvayābhāvaḥ. paratrāpakṣadharmatvam. pūrvam tu viśeṣasyaiva hetutve sādhyābhedād avācyatvam uktam. idānīm vikalpya dūṣaṇāntarābhidhānam iti. nanu mābhūt sāmānyaviśeṣātmako hetuḥ, buddhir eva tv arthaśūnyā hetur bhaviṣyati. utpadyate hi naḥ pratyayatvād ityukte 'narthikā kācid buddhiḥ. sarva evāyaṃ hetvādivyavahāro buddhimātraprahāvīta eveti saugatā manyante. ata āha -- **na ceti** || 105 ||

ata eva doṣadvayān nārthaśūnyā buddhir hetur bhavati. na hi sā buddhyantaram dharmāḥ. na hi kṣaṇikā sādhyānvayabhājanam ity aprasiddhāśrayaś cāyaṃ hetur viśeṣyagrāhipratyayanirālambanatvena tadaprasiddher ity āha -- **āśrayeti**. aprasiddhaviśeṣyaṃ pakṣam ācakṣaṇair evāsmābhir hetor āśrayāsiddhatāpy uktaprāyaivety arthaḥ. tathā nirālambanatā ceha sarvathā yadi sādhyate viśeṣaṇāprasiddhyarthaṃ yo vikalpaḥ kṛtaḥ, tenaiva hetor viruddhatvaṃ dṛṣṭānte ca sādhyahīnatā dve ete bodhite. sarvathā nirālambanatve hi sādhye tathāvidhasya kasyacid asiddher vyāptibalena yathākathañcinnirālambanatvaṃ sisādhayaṣṭataḥ sarvathā nirālambanatvaviruddham pratyayatvahetuḥ sādhyatīti viruddhatvaṃ, svapnādijñānānām api sarvathā nirālambanatvābhāvāt sādhyahīno dṛṣṭāntaḥ. tad etad āha -- **tatheti**. sādhyahīnatāṃ prapañcayati -- **svapneti** || 107 ||

{2,64} kim iti neṣyate, ata āha -- **sarvatreti**. asti hi sarvajñāneṣv eva deśāntarādīstham ālambanam. yad eva hi kvacid deśe kāle vā dṛṣṭam tad eva deśāntarādau pratīyate ity etad evānālambanatvam. na tu sarvathā grāhyābhāva ity. nanu yad eva kvacid deśe kāle vānanubhūtapūrvam, tad api svapnājñāne prakāśate. ataḥ kathaṃ tasya deśāntarādīsthabāhyālambanatvam ata āha -- **janmanīti**. ayam abhiprāyaḥ -- pūrvānubhūtagocarā hi manomātrasahāyā svapnasmṛtiḥ. doṣavaśāc ca pratyutpannabodhaḥ. na ceha pratīnyamaḥ yad ekatra janmany anubhūtam eva svapne 'vasīyate iti, janmāntarānubhūtam api kutaścid adṛṣṭād manasi viparivartamānam alam eva bhavitum gocarāḥ svapnādīdhiyām. ato 'sti tāvad vibhramāṇām api kathañcid avasthitam bāhyālambanam. ekatrāpi janmani kālāntara ity arthaḥ || 108 ||

evaṃ antaḥkaraṇajanmanaḥ svapnavibhramasyālambanam uktam. bāhyendriyanjanmanām vibhramāṇām idānīm bāhyam ālambanam darśayati -- **alātetī dhiyo'**ntena. alātacakrañjāne śīghrabhramaṇadūṣitam alātam evālambanam. gandharvanagaravibhrame tu

sanniveśaviśeṣāvasthitāny abhrāny eva dūratvāt pūrvāvagatagrāhākāreṇālambyante. tad iha pūrvadr̥ṣṭagrāhāny abhrāni ca tatsanniveśaviśeṣabhrāñjyālabhanam. tad iha dvīprakāro viśayadoṣo vibhrame kāraṇam. mṛgatoyajñāne pūrvānubhūtatoyamūṣaram ca sūryaraśmitaptam evālabhanam. ubhayaṃ hi vigāhya bhrāntir ātmānaṃ labhate, tadanyatarāpāye hy abhāvāt. iha cāntaḥkaraṇaviśayadoṣābhyāṃ vibhramāḥ. pipāsādūṣitāntaḥkaraṇasya hi sūryaraśmitaptamūṣaram toyasadr̥ṣṭam tadvadābhāti. śaśaviśāṇabuddhes tu mānasād eva kutaścid bhramanimittāḥ {2,65} jāyamānāyā. gavādidravāntaragataṃ viśāṇam ātmā ca śaśasya kāraṇam. ubhayaḥbhāvabhāvītvād ekatarāpāye 'pi cāpāyād iti. nanu śaśaviśāṇam nāstīti buddher na kiñcid ālabhanam na tāvat śaśo viśāṇam vā tatsamyogo vāsyālabhanam. pratiśedharūpatvān nābhāvaḥ. svatantrānirbhāsāt. tathā hi -- na vāyam śaśaviśāṇam nāstītyukte svatantram abhāvam avagacchāmaḥ. ato 'vaśyamātmālabhanam evedaṃ nāstīti jñānam vaktavyam, ata āha -- **mauṇḍyam** iti. asya śr̥ṅgasya niśedhe śaśaśiromaṇḍyam kāraṇam. etad uktaṃ bhavati -- yady api svatanthro 'bhāvo na pratīyate, bhāvāśrayas tu pratīyate eva. ataḥ śaśamūrdhavantino 'vayavā uparyupari hīyamānā dīrghadr̥ḥṣasanniveśarūpe (?nā/ṇa) pariṇatā mauṇḍyāparanāmānaḥ śr̥ṅgābhāvātmanā jñāyante. yad dhi yathā nirbhāsate tat tattheivālabhanam. abhāvo 'pi parādhitā evānubhūyamānas tathāivālabhanam bhaviṣyati. jñānam tu sadrūpaṃ nāsyā nāstītibuddher ālabhanam bhavitum arhati. āha ca --

bhāvarūpaṃ ca vijñānam nāstīti katham ucyate |

iti. yat tarhy anāśritaviśayam śūnyaśabdāj jñānam utpadyate tadanālabhanam bhavet, sarvābhāvasya pratyetyam aśakyatvād, viśeṣāprakāśac ca. ata āha -- **vastv** iti. ayam abhiprāyaḥ -- na svatantram śūnyajñānam utpadyate kiñcid dhi kenacit śūnyam avasīyate. gr̥ham caitreṇa jagad vandhyāsutena. ataḥ kevalagr̥hādylālabhanam eva śūnyajñānam nānālabhanam svāmśālālabhanam veti || 112 ||

evam aṅgulyādivyajanitaśābdavibhramānām api sannidhidoṣadūṣitā eva padārthāḥ kāraṇam ity āha -- **kāraṇatvam** iti. yas tarhy atyantānubhūtapūrvāḥ {2,66} pradhānādir artho buddhyā sāṅkhyādibhiḥ kalpyate, tatra na kiñcij jñānasyālabhanam upalabhyate. viśāṇādir hi kvacid adr̥ṣṭaḥ kvacit tūpalabhyata iti yuktam. svarūpāsatas tu katham kutra vā kalpanam ata āha -- **atyanteti**. prthivyādi sūkṣmam eva hi taiḥ pradhānam iti kalpyate. sthūlasya hi jagato nākasmān niṣpattir upapadyata iti pradhānam kalpyate. na ca tadanyat paramānubhyo ghaṭata iti kathañcit sūkṣmarūpāvasthitāḥ prthivyādaya eva pradhānabuddhyā gr̥hyante. so 'yam sūkṣmarūpatayā teṣāṃ agrahaṇāt tadvyatiriktaḥ pradhānabhramāḥ. paramārthatas tu tatsthāne pradhānaparikalpanād eva tadālabhanam prakalpyata iti. ataḥ prakṛtaṃ vipariṇatam prakalpanam tasyeti parāmṛṣyata iti || 113 ||

nanv atra prakaraṇe 'vartamāna evārtho buddhyā viśayīkriyā ity uktam. tad ayuktaṃ, katham hi vartamānāyā buddher avartamānam ālabhanam bhaviṣyati. na hy avartamānaghaṭaviśayam vartamānaghaṭajñānam upalabdham ata āha -- **eṣa** iti. yad eva tad vartamānārthatvam indriyasannikṛṣṭārthaviśayatvam ca. ayam pratyakṣapramāṇadharmo na jñānāntarāṇām. na tu vibhramāḥ pratyakṣam, tadābhāsavād iti || 114 ||

nanu kim idaṃ pratyakṣadharmā ity. na hy atra vaidiko vidhir asty evandharmanā pratyakṣeṇa bhavitavyam iti. yathā tv avartamānam na jñānam janayitum kṣamam iti pratyakṣam vartamānaviśayam, evam ābhāsam api tathā bhavitum arhati. katham hi tatrāvartamānena jñānam utpādayitum śakyam asataḥ karaṇatvāyogāt. tad etad āśāṅkate tāvat -- **katham** iti. pariharati -- **kuta** iti. avartamānam hy arthakriyāntareṣv asamartham dr̥ṣṭam, jñānam tu janayaty eva. bhūtabhaviṣyantyor api vṛṣṭyor anumānodaye kāraṇa[713]bhāvāt. pratyakṣam tv indriyasannikarṣānuvidhāyī. na cātrāvartamānenendriyam sannikṛṣyata iti bhavati vartamānaviśayam. doṣasahāyebhyas tv indriyebhyaḥ prācīnānubhavajanitasamskāraśāntavartamānam eva vartamānam iva bhāsata iti na nopapannam. nanūktam asataḥ kāraṇatvānupapattir iti. śaktimad dhi {2,67} kāraṇam. nacāsataḥ śaktisamavāyāḥ sambhavati. na. sattvāt. yadi tadekāntam asad bhaved, na jñānam janayet. asti tad deśāntarādiṣu rajatādīti na tasya śaktisamavāyo 'nupapannaḥ. sannidhānam tu tasya nāstīti kvacid evāvartamānam ākhyāyate. yat tarhi nāsty eva svarūpataḥ yathā vṛṣṭyādi, tat katham jñānasya kārakam atītam anāgataṃ vā. tatrāpi sāmānyānumānāt. tenātmanā sata eva kārakatvam. atha vā yadā tāvat tadāsīt yadā tāvacchaktimatā kārakībhūtenātmani jñānam janitam, tenāpi samskāraḥ, tad evam paramparayā viśayaśaktir ātmani saṅkrāntā. sa cātmā nitya iti sadāśrayā śaktiḥ kāryāny ārabhate. tayai va cātmasamavāyinyā śaktyā smṛtyādiñjñāneṣu jāyamāneṣv atītanāgatārthāḥ kāraṇam ity ucyate yāga iva vīnaṣṭo 'pi śaktidvāreṇa. bhavatu tāvad atītasmarāṇe, anāgatā(va) bodhe tu katham. tatrāpy agrhītapūrvasya sambandhāgrahaṇenānumātum aśakyatvād avāsyam pūrvānubhavo 'bhyupagantavyaḥ. atas tatrāpi paramparayā kāryaśaktisaṅkrānter upapannam kārakatvam. nanv anyā eva pūrvānubhūto viśeṣo 'nyāś cāyam yaḥ samprati bhaviṣyat tayā jñāyate. ataḥ katham anyāhitaśaktyānyasya kārakatvam. na. sāmānyātmanāikatvāt. tasyai va ca rūpasyānumeyatvād iti || 115 ||

NOTES

[713] nā (KHA)

nanv evam api na tāvad yathāpratibhāsam bhavadbhir artho 'bhyupagataḥ. sannihito hi pratibhāsavīśayaḥ. na cāsau tattheṣyate. pratibhāsavīśamvādivastvabhyupagame na kiñcit pramāṇam paśyāmaḥ. tathā sati hi svāmśālālabhanatvam kalpitam bāhyālabhanatvam vā na kaścid viśeṣaḥ, ata āha -- **bāhyeti**. ayam abhiprāyaḥ - jñānasya[714]bāhyaviśayasadasadbhāvagocarō 'yam āvayor vivādaḥ. na ca bāhyasadbhāve pratibhāsavīśamvādaḥ. bhrāntijñāneṣv api bahir eva viśayā bhāsante. idaṃ toyam iti mṛgajalajñānam nāham toyam iti. asti ca taddeśāntare. {2,68} na hi bādakenāpi bahirviditas toyasadbhāvo bādhyate. na hi tat toyam nāstīti bhavati matih. kin tu idaṃ na toyam iti. kim uktaṃ bhavati. iha toyam nāstīti. tad iha kvacid eva toyasamyogo vāryate na toyam. ataḥ sannidhibādhe kaḥ pratibhāsavirodhaḥ. nanv evam api sannidhijñānam evāsatsannidhyālabhanatvena nirālabhanam bhavet. na. sannidhir ity ūsarasamyogas toyasyāpadiṣyate so 'pi kvacit prasiddha evedaḥ pratīdhyata iti na kiñcid anālabhanam. ato yathāpratibhāsam eva sarvam idaṃ

upadarśitam iti na kvacit pratibhāsavisamvāda iti || 116 ||

NOTES

[714] stha (KHA)

kim idānīm anāmbanam nāma, na kiñcit tatrabhavatām, yady evam apahnutaḥ satyamithyātvavibhāgaḥ. ata āha -- **tasmād** iti **jñānam**antena. bāhyam evānyathāsantam anyathāpratipadyamānam anāmbanam jñānam ācakṣmahe. nāsad grāhyam. tad evam mithyocyate iti. abhāvāmbanasya tarhi jñānasya kim āmbanam, na tāvad bhāvaḥ, virodhāt. nābhāvaḥ, tasya bhāvād viviktasyāsvatantrasyānirbhāsāt. ato balād anāmbanam evāpatitam ata āha -- **abhāveti** || 117 ||

atra kāraṇam āha -- **bhāveti**. satyam na svatantra 'bhāvo 'vasīyate, bhāvadharmo hy asau katham svatantra 'panīyeta. atas tvaduktād eva svatantrānirūpaṇāt kāraṇāt sadātmanāvasthite gavādau vastvantarābhāvātmanā yaj jñānam utpadyate tadabhāvāmbanam ucyata iti, idam ca prāg apy uktam adhunopapāditaṃ iti vivekaḥ. bauddhānām tu sarvasamvidām ātmaparyavasāyitvād arthasannidhyasannidhikṛtaviśeṣābhāvāc ca dvayam api nirāmbanatvam abhāvāmbanatvam ca durnirūpaṃ, dvayahetor abhāvāt. sati hi hetau sahetukaṃ sad etannirūpayitum śakyate, na tv etad astīty āha -- **bhavatām** iti. bhavanmata ity arthaḥ || 118 ||

{2,69} tad evam tāvad dr̥ṣṭānte sādhyahīnatā vivṛtā. idānīm viruddho hetur iti dūṣaṇāntaram āha -- **pratijñeti**. yathā dharmadharmibodhakapratyayanirāmbanatvān na dharmo dharmī nobhayam iti pratijñādidoṣo 'bhīhitaḥ, tathā samastavyastayor dharmadharmiṇor vyāptibalena svarūpasvaviśeṣau vighnan viruddho 'pi pratyayatvam hetur iti || 119 ||

dr̥ṣṭānto 'pi na kevalam sādhyahīnaḥ sarva eva tu dr̥ṣṭāntadoṣas tadvacanābhāvaprabhṛti yojayitavyāḥ. na hy ekasmin jñānamātre vastuni dr̥ṣṭāntavaca(sah) sādhyāṃšo nirāmbanatvam, hetvaṃśaḥ pratyayatvam, tasya cāsādhyāṃsena vyāptiḥ dr̥ṣṭāntadharmitaddharmaṭā ca sādhyasādhanaḥ ity ity sarvam idam upadyate. ato yatheṣṭam eva dr̥ṣṭāntasya tena tena vacanādīnā nyūnatvam śakyam vaktum ity abhiprāyeṇāha -- **dr̥ṣṭānteti** || 120 ||

vaidharmyadr̥ṣṭāntanyūnāś cāyam prayoga iti kecid anuyūñjata ity āha -- **kecid** iti. dvedhā hi dr̥ṣṭāntavacanasamayaḥ. kecid vyāptyā sādharmaḥ ukte 'pi vaidharmyavacanam kāryam iti manyante. tad idam ekeṣāṃ matena paricoditaṃ iti kecid ity uktam iti. nanu ca vipakṣād hetuṃ vyāvartayitum vaidharmyavacanam, na ceha vipakṣānuvṛttiḥ sambhavati. sādhanabhāṣyasya tadantareṇa hetor vipakṣād vyāvṛttisiddheḥ. a(?nye tu/nyais tu) hetoḥ sādhyena vyāptim darśayitum dr̥ṣṭāntavacanam. tad yadi samyak sādharmaḥ vacanād eva vyāptir avagatā, na sahabhāvamātram, na ca viparītānvayaḥ, tadā kim vaidharmyavacaneneti sādhanabhāṣyavyākhyānāvasare varṇitam. uktaṃ ca parair api na vā tadabhāvāt tatrāvṛtter iti. ato {2,70} vaidharmyasyāvacanam ity adoṣaḥ. ata āha -- **tadabhāveti**. tadabhāvād avṛttir iti yad etad tavābhīdhānam tasyātra prakṛtasādhane 'vasaro nāstīti || 121 ||

katham anavasaro 'ata āha -- **vidhirūpeti**. tadabhāvād avṛtter iti yad uktaṃ tasyāyam arthaḥ -- bhāve pratijñāte vidhirūpeṇābhāvo vipakṣo bhavati. tadabhāve ca vipakṣe 'bhāvasya nissvabhāvātvaṃ na hetor vṛttiḥ sambhavatīti na vaidharmyam vacanīyam iti. etad api bauddhā vaktum aśaktā eva. na hi teṣāṃ kvacid api pratyakṣavad vidhirūpeṇa hetuḥ prakāśakaḥ. vyatirekapradhānavādino hi te. sarvatra sādhyānvitahetusamvido durlabhatvāt. ato vipakṣavyāvṛttimukhenaiti sarvatra hetor gamakatvam āśritaṃ. na cāsati vaidharmyavacane vipakṣavyāvṛttiḥ śakyate darśayitum. ataḥ sarvatraiva tvanmate vaidharmyadr̥ṣṭānta eva vācyaḥ. tad etad upetyāpi tāvad ucyate. bhavatu vidhirūpapratijñāsvabhāvasya vipakṣatvāt tadabhāvād avṛttiḥ. āmbanābhāvātmakatve tu nirāmbanatve vastuni sādhye pratijñāte vastvātmakam sālambanam eva vipakṣaḥ. tatra ca hetor vṛttisambhāvanāyāṃ vyatireko[715]vaktum ucita eva. ato vaidharmyanyūnatā sūkteti || 122 ||

NOTES

[715] ke (KHA)

vidhirūpapratijñāyām api vaidharmyasya prayojanābhāvamātram. avastvātmake tu vipakṣe vaidharmyasya prayogaḥ sambhavaty eva. kriyate cānumānakuśalaih. ato 'vaśyam vācyaṃ vaidharmyam, yan nocyate tan nocitaṃ ity āha -- **tatreṭi**. tadvṛttena vidhirūpapratijñā parāmṛśyate. hisābdo hetau. yasmād avastuvipakṣe prayogaḥ sambhavati, tasmāt sarvatraiva vaidharmyam vācyaṃ. tad ihānavasaram pratijñāyottaraśloke pūrvottarārdhābhyām hisābdadvayena hetudvayam uktam iti prayogasambhavam eva darśayati -- **yasminn** iti. śabdo 'nityaḥ kṛtakatvād ity ukte yad anityam na bhavati tat kāryam api na bhavati yathā khapūṣpam iti śakyam eva vaidharmyanam. {2,71} sarvābhāvasyāvastuni śakyanidarśanatvāt. bhāvo hi tatra nidarśayitum aśakyaḥ. vināśākhyakriyāsāmānyam cānityatvam iti vidhirūpapratijñā darśayitavyeti || 123 ||

tad evam tāvad avastuvipakṣe 'pi prayogasambhavo darśitaḥ. atra tu prakṛtasādhane vastuna āmbanābhāvasya sādhyatvam vastunāś ca sālambanasya vipakṣatā. vastuni ca hetuvṛtteḥ sambhavād vipakṣād vyatirekaḥ prayojanavattvād vācya evety āha -- **atra tv** iti **vācyontena**. yas tv atrāpi vyatirekaḥ darśayati tenāvaśyam[716]yannirāmbanam na bhavati nañātmanāḥ pratiśedhadvayāt sālambanavidhir eva padarśito bhavati. na ca sarvasminn evāsati vastuny āmbanavidhiḥ śakyo vaktum. seyam ubhayataḥpāśā rajjuḥ.

vaidharmyavacane vastutvāpātaḥ. avacane vācyāvacanam iti. tad etad āha -- **yaś ceti cidantena** || 125 ||

NOTES

[716] śyaṃ nirā (KHA)

yadi tarhi sarvathaiva vaidharmyaṃ vācyam sarvajñaniṣedhe kā vārtā. tatrāpi hy avastuni sādhye vastvātmanaḥ sarvajñavipakṣād dhetur vyāvartyaḥ. tathā ca tadabhyupagamaprasaktir ata āha -- **evam** iti. evaṃ hi tatra sādhyate buddhapratyakṣam asarvaviṣayaṃ, pratyakṣatvād asmadādipratyakṣavat. sarvaviṣayaṃ tu na pratyakṣam śabdavad iti. evaṃ tāvad vyāpakam vaidharmyaṃ manvānānām anuyogo darsītaḥ. na tv evaṃ manyāmahe. vaksyati hi --

vyāptyā sādharma ukte ca na vaidharmyaṃ apeksyate |

iti || 126 ||

{2,72} anaikāntikāśaṅkānīrākaraṇam tu tadukteḥ prayojanam iha vipakṣābhāvād eva tan na sambhavaṭīti kiṃ tadvacanenety āha -- **vaidharmyēti**. etad iti. prakṛtasādhanam. adūṣaṇam. avidyamānadūṣaṇam ity arthaḥ || 127 ||

sādhu tarhi sādhanam āpannam sampratipattir evottaram ata āha -- **sarvatheti**. yeṣāṃ hi sādhyasiddhāv upāyāntarāṇi pratijñāhetuḍṛṣṭā(?ntāni/ntāḥ) santi, te vādamārgēṣv adhikṛtāḥ. saugatās tu na kathātraye. ato na nāma vaidharmyavacananyūnatā dūṣaṇam. anupāyasya hi katham sādhyasiddhir bhaviṣyati. vyaṃ hi sādharmaṃ sādhyasiddhiṃ manvānā vaidharmyaṃ nādrīyāmahe. sarvāpalāpavādī tu vāde nādhikṛta eva. pradarsanamātram hi vādagrahaṇam. tisro hi kathā bhavanti. vādo jalpo vitaṇḍā ceti. śiṣyaviṣayo hi vāhaḥ. vyutthitam tu śiṣyamānam artham pratipādayitum jalpavitaṇḍe. tayoh svapakṣasthāpanāhīnam vacanam vitaṇḍā. tad atra traye 'pi śūnyavādino 'nadhikṛtā iti || 128 ||

sarvapūrvoktadoṣaparihāreṇedānīm bauddhaḥ pratyavatiṣṭhate -- **nanv** iti. sālambanavādinam hi bhavantaṃ pratibodhayitum idaṃ sādhanam. tatas tvam prasiddhair eva hetvādibhiḥ sādhyam budhyamānaḥ kiṃ māṃ prati bahuprakāram pratijñādi vikalpya dūṣaṇamāttha bravīṣīti || 129 ||

mīmāṃsakaḥ prakṣiṇanikhilakuhetujālam evaṃvādinam apahasati -- **vipralipsur** iti. nyāyavit kilāsi. kim asmān vipralabdhum evaṃvidhaṃ bhāṣase. kiṃ khalu kathāsv apy ubhayasiddhasya sādhanatvam iti nāśrauṣīr iti || 130 ||

{2,73} nanu parāsiddhas tāvad hetuḥ prayujyamāno ḍṛṣṭaḥ. śabdo 'nityaḥ kāryatvād iti. na hi mīmāṃsakasya śabdakāryatvam siddham. athāsiddham api vyāpārāntaradarśanādibhiḥ sādhyata ity ucyate, svāsiddhe 'pi tathākaraṇe ko doṣaḥ, ata āha -- **yo 'pī**tvayena. parāsiddhe hi svayamsiddhe prasādhanam pratīkāro bhavati. svatosiddhe tu praktikriyaiva nāsti. tasmin sādhyamāne pūrvābhyupagamavirodho bhavati. asādhitena tv asatā na sādhyam sādhyata iti || 132 ||

atra codayati -- **pareti**. parapatipādanārtham hi sādhanavacanam. na cāsau[717]paro 'siddhena pratipādayitum śakyate. ataḥ parāsiddho na sādhanam iti yuktam. svāsiddhasya tu kiṃkṛtam asādhanatvam iti na vidma iti || 133 ||

NOTES

[717] cāsiddhau pa (KA)

nanūbhayasiddho hetur iti bhavadvṛddhair api bhāṣitam tat parityaktam, ata āha -- **dvayor** iti. nāyam adṛṣṭāya vṛddhopadeṣo ḍṛṣṭānusāreṇa parāsiddhapratīṣedhaparatvam evāsya niścīyate ity āha -- pratyēṣya(ntī)ti. svāsiddhair hetvādibhiḥ paraḥ sādhyam vaktā tu svayam asiddham katham śaknoty ata āha -- **vaded** iti || 135 ||

{2,74} pratyakṣaparidṛṣṭam hi sādhanavākyam vaktṛprayuktam taddarśanena bhavati kācīt prayuktiśaktikalpanā. kiṃ tadviśeṣāvadhāraṇena. tava tu sāpy[718]apratijñānārthinaḥ sādhanasaktiparīkṣaiva yuktā kim anena katham vaktrā sādhanam prayuktam iti. etad eva prapañcayati -- **grhītam** iti || 136 ||

NOTES

[718] prajñā (KHA)

puruṣādhīne hi nirṇaye tatpratyayānusāritvān nirṇasyaya tajjñānakāraṇānusaraṇam ucitam, nātrānumāna ity āha -- **yatre** || 137 ||

atrāpi tu puruṣādhīne nirṇaye pratijñāmātrād eva tadanusārī nirṇayo bhavet, na sādhanāpekṣā syād ity āha -- **yadi caivam** iti || 138 ||

na tv etad astīti vyatirekeṇa darśayati -- **yatas tv** iti. asyaiva sādhanasyaivety arthaḥ. kim idānīm vākyam anapekṣitārtham eva, nety āha -- **ta(tsmṛtī)**. sādhanasmarāṇārtham eva vākyam, atas tacchaktir eva cintanīyā. kim puruṣanirūpanena. na hy ayam aprāptapratyayānusārī niścaya iti || 139 ||

ato yathā svārthānumāne na vaktāram apekṣate, evam ihāpi bhavān nāpekṣetaivety āha -- **tasmād** iti. yataḥ smārakam vākyam ity arthaḥ || 140 ||

{2,75} yadi tu sarvapramāṇeṣv eva puruṣāpekṣesyate sā tarhi pratyakṣeṇārtham upala(?bhya/bha)mānasya prāpnoti. na ca matprasiddhā yuktiḥ sādhyam vā yat pratyakṣeṇa paricchidyate. tatrāsti yathātra sādhyasya nirāmbanatvasya pratyayatvasya hetoh siddhim icchāsīty āha -- **yac ceti** || 141 ||

tasmāt svayamsiddhenāpi parāsiddhena sādhyārthapratipattir na sāhasāspadam ity āha -- **tasmād** iti || 142 ||

pariharati -- **satyam** iti dvayena. ayam abhiprāyaḥ -- syād etad evam yadi matpratipattimātraphalam eva sādhanavacanam bhavet. tathā hi -- kim sādhanavacanenāpi avadhāyakatvam budhyadhvam ity etāvad upadiśyeta, siddhaś cāyam bhavatām jñānamātram jagad iti, tadā kutaḥ punar idam avagatam iti paryanuyukte tvam eva jānāsīti naivaṃvidham uttaram upapadyata iti || 144 ||

katham nopapadyate ata āha -- **svayam** iti. jñānakāraṇam anuyukte tad eva vaktavyam na matprasiddhiḥ. evam hi matprasiddhivacanam upapadyate yady agrhītena matprasiddhena vā hetunā sādhyam etad bhavān svayam pratipannaḥ. pratipanna iti kartari rūpam. na tv etad ubhayam apy astīti || 145 ||

{2,76} kiñ ca bhavadīyaparārthānumānalakṣaṇānusāreṇāpi svapatipattiprakāśanaphalam eva sādhanavacanam yenaivam uktam. parānumānam tu svadrṣṭārthaprakāśanam iti, ato 'vaśyam svajñānakāraṇam avasthāpanīyam ity abhiprāyeṇāha -- **na ceti**. svaniścayahetoh pratipādanād anyatra sādhanavacanam na prāśnikān sabhyān prati vyāptiyate. te hi pratipādyāḥ. vyutthitas tu yadi vaiyātyād upapāditam api na budhyate, kim atra vidheyam. prāśnikapraśnaniścayāt tu tattvam ity anādrtya prativādinam prāśnikapadam prayuktavān iti || 146 ||

api ca parabuddher apratyakṣatvān matprasiddhatvam api bhavatām duradhigamam evety āha -- **matprasiddhatvam** iti. kiñ ca viditapūrvam arthaḥ vivakṣitvā sādhanavākyam prayujyate. tava tvajānataḥ kiṃkr̥tā vivakṣā. na cātatpūrvā vākyaniṣpattiḥ sambhavaṭīti āha -- **katham** iti. jijñāsamāne 'pīti. na tāvad ahaṃ jijñāsamānaḥ vyutthitavāt. atas tvannigraha eva mama sarvathā vidheyāḥ. yady api jijñāsur ahaṃ, tathāpi bhavato vivakṣākāraṇam nopalabhyate pūrvavijñānābhāvād iti. yata eva svāsiddham vaktum aśakyam, ata eva vṛddher api bhavadīyair ubhayasiddhahetutvam bhāṣitam na parasiddhiparam ity āha -- **itīti** || 148 ||

yadi tu matprasiddhimātreṇa hetutvam bhavet, tena tarhi yathā tvam matprasiddhena hetunā mama sādhyajñānam ādhātum icchasi. evam ahaṃ matprasiddhair apy amībhir bhavadasiddhair hetvādibhis tattannyūnatodbhāvanena nānāvidhair dūṣaṇais tavājñānam ādhātum icchāmi. matprasiddhā api hetvādayaḥ tavāsiddhā iti te bhavati dūṣaṇam {2,77}ko viśeṣaḥ yat svayam asiddham sādhanam ucyate na dūṣaṇam. ato 'nabhijñasya parārthānumānaprayogānupapattir ity abhiprāyeṇāha -- **teneti** || 149 ||

yā ceyam bhavato mṛṣṭāś svāsiddhair hetvādibhiḥ kila mayā sādhyam boddhavyam iti, sāpy ayuktā. tavaiva hy atatsādhanāt. sādhyam budhyamānasya mamāpi pratighāto bhavet. sādhyasādhanayor itaretarapatighātāvagamād ity āha -- **yatheti** caturbhiḥ. nigadavyākhyānāḥ ślokā iti || 153 ||

hetupratijñāvirodhākhyam api nigrasthānam āpadyate ity āha -- **vispaṣṭaś ceti**. akṣapādena hetupratijñāvirodho[719]nigrasthānam ity uktam. udāhṛtam ca, śabda nityaḥ sarvasyānityatvād iti. nitye hi śabde na sarvānityatvam sarvānityatve vā na tadantargatasya nityatvam iti hetupratijñayor itaretaravirodho nigrasthānikāraṇam iti, tad idam bhikṣuṇā dūṣitam. uktam ca nāyam hetuḥ vaidharmyavacanavāt. yadāha --

NOTES

[719] dhe (GA)

drṣṭānto 'bhīhito hy eṣa vaidharmyēṇāsuśikṣitaiḥ |

iti. hetur hi pakṣadharmo bhavati. na ca sarvasyānityatā śabdadharmāḥ, katham asau hetuḥ vaidharmyadrṣṭāntas tv asau nityatvasya. na hi tato 'nyaḥ sādhyavipakṣabhāga {2,78} bhavati. iha ca nityatā sādhyā, tadvipakṣo 'nityatā. tad yuktaṃ sarvaṃ vaidharmyadrṣṭānta eveti. tad atredam ākūtam - yannityam na bhavati tat sarvaṃ, nāyam sarvamato 'sarvatvān nityaḥ śabda iti. asarvatvam hetuḥ, ataḥ sarvasyānityatvam ahetur iti na hetusādhyayor virodha iti. punaś coktaṃ - vaidharmyavacanam api nedaṃ samañjasamabhāvānityamasya

viparītatvāt hetvabhāve hy atra sarvatve sādhyābhāvasyānityatvasya pradarsanam kṛtam. sādhyābhāve tu vaidharmyadr̥ṣṭānte hetvabhāvo darśayitavyaḥ. vyāptiviparyayasyānumāne vakṣyamānatvāt. tad ihānityatvasya sarvatvād iti vaktavye sarvasyānityatvād iti vacanam suśikṣitatvād vaidharmyavacanasyeti. tad etad ayuktaṃ, hetāv asmin vivakṣite 'kṣapādena hetusādhyayor virodho 'bhihitāḥ. yattvapakṣadharmatvān na hetur iti, tad dūṣaṇāntaram bhaviṣyati. asarvatvaṃ vā katham hetuḥ, tad apīha sarvāntargater asiddham eva. ataḥ kṛtvācintāmātreṇedaṃ naiyāyikair uktaṃ hetāv asmin vivakṣite hetupratijñayor virodha iti. mā bhūd vā tadudāharaṇam. iha tu vispaṣṭo virodhaḥ, yam etam adr̥ṣṭvā parair bauddhair uktaṃ na pratijñāhetur virodho dūṣaṇam iti. kilaśabdo 'rucau. atrodāharaṇam vispaṣṭatvād virodhasyeti || 154 ||

atra codayati -- **nanv** iti. samsārāvasthāyām anumānānumeyavyavahāraḥ. atra ca hetvādayo lokaprasiddhā eva. loka iti laukikasamvṛtisatyam apadiśati. ataḥ samvṛtisatyasiddhena hetvādinā sādhyasiddhir āsīd eva prāk, paramārthāvasthāyām tu sarvābhāvam ācakṣmaha ity avasthābhedaḍ adoṣa iti ||

pariharati -- **yo 'dhuneti**. yadi hi tadbādhakabalena nāstīty ucyate, prāg api nāsīd eva. bādhakena tatprāg api praktikṣiptaṃ rajatam iva śuktāv avagatikṣaṇād ārabhya. ataḥ prāg apy asataḥ katham sādhanatvam iti || 156 ||

{2,79} prāk sādhanatvābhyupagame vā paramārthāstitvam āpadyata ity āha -- **sādhani**. kāraṇam āha -- **siddhir** iti || 159 ||

kim iti na yujyeta, ata āha -- **na dr̥ṣṭeti**. nātyantam asataḥ sādhanatvaṃ dr̥ṣṭaṃ śaśaviṣṇānavad ity anumānam antarnītaṃ, kvacid dr̥ṣṭasyāpi rūpasyānyatropacaritasya paramārthopāyatā nāsti. kim utātyantāsato hetvāder ity āha -- **bāspādineti** || 158 ||

upasamharati -- **tasmād** iti || 159 ||

nanu varṇātmanā asatyānām api rekhādīnām paramārthavarṇopāyatā dr̥ṣṭā, ato naikāntiko 'satyatvaṃ hetur ata āha -- **ye 'pīti**. vipakṣavṛttir hi hetur anaikāntiko bhavati. na ca paramārthopāyeṣu rekhādiṣv asatyatvam asti, svarūpasatyatvāt. tena ca rūpeṇa varṇabodhopāyatvāt. taddarśino hi smṛtasaṅketasya varṇā buddhau bhavantīti || 160 ||

nanu bhavantu svarūpasantaḥ. varṇātmanā tāvadasatyā eva, ata āha -- **varṇeti**. sarve hi bhāvāḥ svarūpeṇa santaḥ pararūpeṇāsantaḥ. kenacid viśeṣeṇa rekhodāharaṇam iti || 161 ||

{2,80} na caiṣa prakāro 'tyantāsātām hetvādinām sambhavatīty āha -- **svarūpa** iti. asatyam api kenacid rūpeṇa sad eva rūpāntareṇa bhavati. na hi nissvabhāvam iti nāpy asatyatety uktaṃ iti || 162 ||

etad eva sphuṭayati -- **hetvādinām** iti. atra ca bāspādinām ivāgnyādāv upāyatvaṃ hetvādinām, na paramārthena tu lekhyavad ity āha -- **teneti**. hetutvābhāvapratipādanaparam idam iti || 163 ||

atra codayati -- **upāyānām** iti. kim idam nissvabhāvatvam upāyānām āpadyate. samvṛtyātmakā hi te. tena ca rūpeṇa santa eveti || 164 ||

pariharati -- **samvṛtyeti**. sāmvr̥taṃ hi rūpaṃ vānāmātranirmitaṃ, na paramārthopāyo bhavatīti || 165 ||

apī ca, paramārthāl lokasya samvṛtisatyasya bhede na hetur asti, tadbhedagrāhiṇo 'pi jñānasya mithyātvād ity āha -- **paramārtheti**. apī ca yadi paramārtho 'pi laukikopāyagamyāḥ, na tarhi paramārthaḥ, laukikopāyagamyatvād bāspādivāgnir avagamyamāna ity āha -- **laukiketi**. pūrvaṃ ca satyabhedo nirākṛtaḥ. idānīm sāmvr̥tasya paramārthopāyateti vivekaḥ. nanv asata eva śrutyādi prapañcāt prapañcavilayātmano brahmaṇo nirūpaṇam vedāntavidbhir iṣyate. yathāhuḥ --

{2,81} bhedaprapañcavilayadvāreṇa ca nirūpaṇam |

iti.

vidyām cāvidyām ca yas tadvedobhayaṃ saha |

avidyayā mṛtyuṃ tīrtvā vidyayāmṛtam aśnute ||

iti. kim uktaṃ. vidyārūpaṃ ca brahma, avidyārūpaṃ ca śrutyādi. tadubhayaṃ api yaḥ saha veda so 'vidyopalakṣitaṃ mṛtyuṃ tīrtvā vidyārūpeṇopalakṣitaṃ brahmānandaṃ pratipadyata iti. tad evam avidyāta eva vidyāprāptir iṣyate iti. kim aparāddham evaṃ bruvāṇair asmābhīḥ. naiṣa naḥ siddhāntaḥ yad asann eva śrutyādi prapañco brahmaṇi pramāṇam iti. teṣām api pratyakṣādi pramāṇasiddhānām aśakyāpahnavatvāt. yathā hi so 'yam iti pratyakṣasiddhaḥ pratyagātmā, evaṃ teṣv iti tadvad eva samyāṅco bhavitum arhanti. tasya ca pūrvottarakarmanirodhānutpādābhyāṃ vīgalitabhogabhogāyatanasya kaivalyaṃ mokṣam ācakṣmahe, na prapañcavilayam. ekam evādvītyam ityādivedāntās tv arthavādāntaravad viśayavairāgyapratipādanaparatayā kathaṅcid gamayitavyāḥ. sa eṣa neti netītikaraṇena spaṣṭam eva bahirviśayasadbhāvam upadarśayati. eṣa ity aparokṣanirdiṣṭasya brahmaṇo viśayavivekamātraṃ kathayati na tadabhāvam. śrutyādiṣu cāvidyāvādo brahmaṇaḥ praśamsārthaḥ. apaśavo 'nye goṣvebhyāḥ itivat paśvantareṣv apaśuvādaḥ. ato na kvacidaparamārthasya paramārthopāyatā. astu vā nityanirdoṣavedāntasiddham aprapañcaṃ brahma. na tu kṣaṇikasamvedanapravāhātmakaṃ dvaitaṃ kutaścīt pramāṇād avagacchāma ity alambanenāpi || 166 ||

pratyavasthānāntaram idānīm bauddhasyopanyasyati -- **nanv** iti. evaṃ hi manyante -- yady api bāhyo hetvādir artho nāsti, tathāpi

buddhyārūḍhenaiva hetvādinānumānānumeyavyavahārah setsyati. anādivāsanopaplāvitā hi hetvādivikalpavibhāgā bhavanti hetur ayam dṛṣṭānto 'yam ityādayaḥ. vikalpa iti savikalpikāṃ buddhim ācakṣmahe. ato vāsanābhedād buddhibhedaḥ, tadbhedād dhettvādibheda ity uktam bhavati. avaśyābhyupagama(?niyama/nīya)ś cāyam bhavadbhir api. buddhinibandhano dharmyādibhedaḥ. na hy anityaḥ śabdāḥ kṛtakatvād iti {2,82} parasparam dharmino vā bhinnayor hetusādhayor avagatir asti. ato jñānabhedanibandhana evātra bhinnatvavyavahārah. sarvatraiva ca jñānam eva bhedanibandhanam. sudūram api gatvā yuktibhir anusamhito bhedo jñāna eva paryavasyati. ato 'stu tannibandhana eva sarvatra bhedaḥ. deśādibhedād api hi bhedaṃ bruvāṇas tadbhedaṃ paryanuyukto jñānabhedam evālabate. tāvatāpi vyavahārasiddhau kiṃ prakārentareṇa bhedo 'nusriyata iti. atrāpy agnidhūmādau kṛtakānityatvavilakṣaṇaḥ sphuṭo bhedāvagraho bhavati. tatrāpi na jātibhedo nibandhanam iti vācyam. so 'pi cāgnidhūmaśabdanirmita eva. na hi samvṛtikalpanād anyena prakāreṇa jātibhedam upalabhāmahe. ataḥ śabdabhede 'rthavikalpavilāsītā evāgnitvādaya iti. idaṃ ca bāhyanirākaraṇaparatayānāsthayoktam. na śabdabhedo 'pi vijñānabhedād vinā sambhavati. so 'pi jñānamātrāprabhāvita evābhyupetya bāyahetvādivikalpavibhāgartham ukta iti || 167 ||

ayam evāsmadīyatantrakārāṇām siddhānta ity āha -- **nyāyavidbhir** iti. nyāyavidbhir hi diñnāgacāryair idam uktam sarva evāyam anumānānumeyavyavahāro buddhyārūḍhena dharmadharmīnyāyena bahiḥ sadasattvam apekṣata iti || 168 ||

etad api dūṣayati -- **astīti**. nāsataḥ śaśaviśāṇādeḥ śabdanibandhanaḥ tajjanitabuddhinibandhano vā bhedo dṛṣṭa iti duruktam idam apareṣām buddhyārūḍhenānumānānumeyavyavahāra iti || 169 ||

api ca astu buddhiśabdabhedanibandhano hetvādibhedaḥ, tayor eva tu katham akasmād udbhavaḥ. na hy akāraṇikā kāryotpattiḥ sambhavati. na ca śūnye jagati {2,83} tayoḥ kāraṇam utprekṣitum api śakyata ity āha -- **nirvastuka** iti. yaś cāyam śabdabhedo hetvādibhedaheturayopavarṇitaḥ, so 'pi tadabhāvād anupapanna ity āha -- **śabdeti** || 170 ||

kiñ ca yady avidyamāna eva buddhimātrakalpitaḥ sādhyādibhedo 'numānavyavahārāya kalpyate, tato dūṣaṇavyavahāro 'pi tadvad eva syāt. utpadyate khalv asmin sādhanē hetvādinūnatoktimātrād eva dūṣaṇabuddhir ity āha -- **yadi veti** dvayena || 172 ||

śakyate ca vaditum evam api sarva evāyam dūṣyadūṣaṇavyavahāro buddhyārūḍhena dūṣyadūṣaṇānyāyena, na bahiḥ sadasattvam apekṣata ity āha -- **yaś ceti** || 173 ||

nanv evam apy āvayor aviśeṣa eva, yathā hi no dūṣaṇajñānam utpannam evam bhavato 'pi sādhanajñānam. ataḥ katham vijayase ata āha -- **buddhīti**. ayam āvayor viśeṣaḥ buddhimātravyavahāriṇo bhavato maduktadūṣaṇam siddham iti na te pakṣaḥ sidhyati. tvaduktam tu sādhanam asmākam asiddham iti na sādhyam pratipadyāmahe iti || 174 ||

katham sādhanam asiddham ata āha -- **bāhyeti**. bāhyārthavyavahāriṇo hi vāyam, na tvam iva jñānaikaśaraṇāḥ. tatra katham asati bāhye budhyāmahe iti || 175 ||

{2,84} punar api paraś codayati -- **nanv** iti. yathā hi me sādhanam asiddham, evam dūṣaṇam apīti na duṣṭam sādhanam iti || 176 ||

mīmāṃsakas tu pāsupato 'yam evamvādī yad vihāya sādhanam abhāvād dūṣaṇasyāpy aduṣṭatvam ātiṣṭhata iti sāpahāsam āha -- **nedānīm** iti || 177 ||

yaś ca vāsanābhedanibandhano vikalpapravibhāgo varṇitaḥ, so 'pi tadbhedanimitābhāvād anupapanna ity āha -- **na ceti**. nanu jñānabhedād eva vāsanābhedo bhaviṣyati, katham nimittābhavaḥ. na, tadbhedasyaiva nirmittatvād, vāsanānibandhane tu tadbhede 'nyonyāśrayatvam ity āśānkayā sahāha -- **jñāneti**. nanu svabhāvabhinnam eva jñānam vāsanābhedanibandhanam bhaviṣyati, katham anyonyāśrayatvam ata āha -- **svacchasyeti**. svacchasya hi jñānātmanaḥ svayam anupalabhyamānabhedasyānādivāsanopaplāvitānīlādyākārakaluṣitatvam eva bheda kāraṇam iti bauddhair āśritam, ato duruttaram itaretarāśrayam iti || 179 ||

nanv anādītṛvād eva bījāgkuravad itaretarāśrayaparihāro bhaviṣyaty ata āha -- **pramāṇam** iti. prasiddhātmanor hi bījāṅkurayor anādītṛvād bhavati doṣaparihārah. vāsanā tv asti bhinnā ceti na kiñcit pramāṇam kramate. yo hi {2,85} bahirdeśasambaddham pratyakṣam artham avajānīte, sa katham vāsanām anujānāti. tadanujānāne vā kim aparāddham bhāvāntarair iti. api ca pūrvānubhavāprabhāvitaṃ smaraṇahetusamskāram eva vāsanām ācakṣmahe. tad asau saty api grāhakaṃ jñānam eva vividham upakalpayati. yat tu vicitrā bahirbhāvā bhāsante tat kasya hetor iti na jñāyata ity āha -- **kuryād** iti || 180 ||

na grāhyabhede vāsanā kāraṇam ity atropapattim āha -- **samvittyeti**. smṛtihetur hi vāsanā. na cānubhūtat smṛtir adhikam mātrayāpi gocharayati. na ca bahiratyantāsanto bhāvāḥ kvacid api grhītapūrvā iti na tān vāsanā smārayitum prabhavātīti. kiñ ca, ataś ca vāsanā nopapadyate yat kāraṇam kṣaṇikāni jñānāni niranvayavināśīni parasparam asahtāni cety āha -- **kṣaṇikeṣv** iti. yathā tāvat kṣaṇikānām niranvayavināśīnām ca na vāsanā, tathopariṣṭād vakṣyātīti || 181 ||

asāhityān na vāsanety uktārtham eva prapañcayati -- **pūrveti**. sāhityābhyupagame 'pi samavāyādyanatamalakṣaṇasambandhābhāvād vāsanā nopapadyate. na hy asambandhaḥ kālāgarudhūmo 'gāraṃ vāsayatīty āha -- **sāhityeti** || 183 ||

kṣaṇikatvān na vāsanety uktam, atra kāraṇam āha -- **kṣaṇikatvād** iti. vyāpāranibandhano hi vāsyavāsakabhāvaḥ kārakaviśeṣatvāt tasya. na ca kṣaṇikaṃ pūrvam uttaram vā tayor eva vyāpīyata iti sambhavati. nanu janmaiva buddher {2,86} arthaparicchede vyāpāra ity

uktam, tadvad vāsanāyām api bhaviṣyati. na, duṣṭatvād upapatteḥ. dr̥ṣyate khalūtpadyamānai(?r e)va buddhir arthaṃ paricchindantī. na hy asau kṣaṇam apy udāste. na cārthaparicchēdād anyatra vyāpriyata iti yuktam. janmanaiva vyāpāreṇa kārakatvam, na jñānāntaram vāsāntī jāyamānā buddhir dr̥ṣyata iti kathaṃ vāsanāyām janmanā kāraṇatvam. na ca janmāpi kiñcid bauddhā manyante yannibandhanaḥ kāraṇabhāvo bhavet. asmākaṃ tu samavāyikāraṇadaśāviśeṣaḥ ko 'pi kāryasya janmeti matam. sa ca jāyamānānāntāntabhinna iti yuktam kriyākāra(?kā/ka)bhāva iti. niranvayavināśitvān na vāsānty uktam. tatra kāraṇam āha -- **vinaśyad** iti. yad dhi svalakṣaṇa eva niruddhaṃ na kenacidrūpeṇānveti na tat tadīyaṃ vā rūpaṃ vāsyata iti sambhavati. tathā vāsakam api yanniranvayavinaṣṭam tat kenātmanā paraṃ vāsānti. avasthitā eva hi bhāvā gr̥hādāyo 'vasthitair evāgarudhūmātibhir vāsyanta iti dr̥ṣṭam. ayaṃ cāvītahetur unnetavya iti || 184 ||

atra codayati -- **avasthita** iti. avasthāntaropajanānāpāyayos tadabhinnasyāvasthāvato nāśotpādābhyām avasthītatvānupapattīḥ. avasthītatve vā pūrvāvasthāyām ivottaratrāpi avāsanāprasaṅga iti. asmanmate tu bhaṅguram uttarāṃ pūrvāṃ ca jñānaṃ, nāvasthītaḥ kaścid eko jñātāpracyutaprācyarūpaḥ. tad iha bhaṅgurapakṣe pūrvasādr̥ṣyāt tato bhinnasyottarasya yuktaiva vāsanā. eṣaiva tu vāsanā yat pūrvasārūpyam uttarasya. yathā lākṣārasopasikṭe bijapūrakusume phalaṃ tadrūpaṃ jāyamānaṃ tattvānvītam ity ucyate. yat tu vyāpāravirahād akāratvam uktam, tad ayuktam. na vyāpārataḥ kāratvam, api tarhi pūrvabhāvāt. bhāvātirekiṇo vyāpārasyanupapatteḥ. yac cedam pūrvasyottarakāraṇatvam idam eva vāsakatvam pūrvēnottaram {2,87} vāsyata iti. ko 'rthaḥ. svarūpaṃ janyata iti. ato bhaṅguravādinām eva vāsanopapattimatī na sthīravādinām ity āha -- **bhaṅgura** iti || 186 ||

tad iha svamatasādhanam upekṣyaiva tāvat paramatadūṣaṇam abhidhīyate. dūṣite hi tasmin sukhena siddhānto 'bhīdhīyate. tatra yat tāvaduktaṃ sadrūpajñānanakatvam eva vāsānti. tad ayuktam. yadi hi pūrvajñānam uttarasya janakaṃ bhavati, tato 'nurūpaṃ virūpaṃ vā janayati, na taduttarasya janakam. anuṭpannasyāsato janakatvāyogāt. evaṃ vinaṣṭasyāpi, ajātātivr̥ttayor anatibhedāt. na ca niṣpannasya kṣaṇam apy avasthānam astīti kadā janayīṣyātīti janakatvānupapattāu dūrotsāritam anurūpajanānam. na hi niranvayavinaṣṭasya kiñcid anurūpaṃ sambhavati, dharmānvayo hi ānurūpyam. na pūrvadharmānvaya uttarajñāne 'sti, tadupagame niranvayavināśāyogāt. na ca samānadharmatām antareṇāsti sa prakāro yenānurūpyam bhavātīti. tad etat sarvam āha -- **naitad astīti** sārddhatr̥tīyena. nanu pūrvabhāvītaiva kāratvam ity uktam kiṃ kṣaṇāntarāvasthānena. na ca vyāpārakāraṇabhāvaḥ yena tatsambandhārthaṃ kṣaṇāntarāvasthānam iṣyate tadabhāvād ity uktam eva. maivam. na hi pūrvabhāvītamātraṃ kāraṇatvam iṣyate. mā bhūd gavāśvāsyaṃ paurvāparyamātrāt kāryakāraṇabhāva iti paurvāparyaniyame tu kāryakāraṇatvam.[720]na cāsau kṣaṇikeṣu sambhavati. vyāpāras tu pratyakṣādīpamāṅako nāpahnotuṃ śakyata iti || 189 ||

NOTES

[720] ṅakatvam (KA)

{2,88} dūṣāntaram āha -- **yadīti** sārddhena. yady api hy ānurūpyād vāsānty ucyate yadā tarhi gobuddher anantaram hastibuddhir utpadyate tatraiva vilakṣaṇyād vāsanā na syāt. tato 'pi parastād gojñānam nirbījaṃ na sambhaved iti. pradarśanārthaṃ ca gohastijñāna ukte sarvam eva vilakṣaṇād vilakṣaṇajñānam na syād ity āha -- **sarvam** iti || 191 ||

evaṃ tāvad ānurūpyavāsanāpakṣo nirākṛtaḥ. idānīm punar api jñānātīrīktavāsanāpakṣam evopasaṅkramya dūṣāntaram āha -- **bāhyeti**. bāhyārthavādinām hi pūrvajñānanājanitā ātmasthā vāsanāḥ kiñcid eva sadr̥śadarśanādyapekṣya labdhobodhāḥ kāryam janayanti krameṇeti yuktam. jñānamātravādinās tu na kiñcid vāsanānām kāryajanane 'nugrāhakam asti yad apekṣyā vilambante. ato yugapad eva sarvāḥ sarvam kāryam ārabherann iti na krameṇa jānāni dr̥ṣyeran. ekadaiva viśvajñānam utpannam itī kṣaṇāntare na kiñcit syāt. na cāsām kiñcid rūpaṃ anveti yat punaḥ kāryam janayet. niranvayavināśitvān na kvacid anyatra vāsanānām pārārthyam yathāsmākam ātmani, saṃskāryāntarābhāvāt. ataḥ pārārthyena vaśīkārābhāvād api na kramo yuktaḥ. pārārthyena hy asmākam iva boddhur avadhānādyapekṣyā smṛtikrama iva jñānakramo bhaved api. na tv etat sarvam astīti kāryakramānupapattir iti || 192 ||

kiñcaitā vāsanāḥ kvacid āśritā na vā. yady āśritāḥ, jñānātīrīktasya {2,89} kasyacidabhāvāt tadāśritā vācyāḥ. tatraikajñānanāṣe sakalatadādīhāravāsanāvināśaḥ. kāraṇavināśād eva kāryārambha iti vaḥ siddhāntaḥ, prakārāntarakāraṇatvāyogāt. vinaśyad eva hi kāraṇam kāryam janayātīti yugapannaśyantībhīr vāsanābhīḥ sakṛd eva sarvākārajñānam utthāpītam tathāvasthītam ca ekadaivaikakṣaṇe vinaṣṭam itī kṣaṇāntare na kiñcid bhaved ity āha -- **vināśa** iti dvayena || 194 ||

yadi tv āśrayabhūtājñānavināṣe 'pi śaktir vāsanā na naśyantīty ucyate, tataḥ kṣaṇikatvasiddhāntahāniḥ. sthīrasya ca kramayugapadyābhyām arthakriyānupapatteḥ kāryānārambhaprasaṅga ity āha -- **yadīti** || 195 ||

yadi tu svatantrā eva jñānavad vāsanāḥ pravṛttā ity ucyate, tato jñānavāsanayor itaretarakāryakāraṇabhāvānupapattir ity āha -- **vāsānti** || 196 ||

kim iti na syād ata āha -- **kuryātām** iti. sadr̥śam eva hi tadā jñānavāsane kāryam ārabheyātām jñānam jñānam vāsanā vāsanām na punar anyonyam itī. nanu vijātīyakāraṇopanipātād visadr̥śakāryotpādo bhaviṣyaty ata āha -- nānya itī. dvayātīrīktavastvabhāvād itī bhāvāḥ || 197 ||

ataḥ saṃvṛtīsatyarūpa iva vāsanā kalpitā na paramārthataḥ {2,90} kācidastīty āha -- **tasmād** itī. na caivaṃ jātyakam kasmaicit kāryāya ghatata itī prāg eva varṇitam ity āha -- **na ceti** || 198 ||

svamata idānīm vāsanām upapādayati -- **yasya tv** iti. avasthito hi jñātā yajñānābhyāsenā vāsanādhāro bhavati tad yujyate. kṣaṇikam tu na vāsāyitum śakyam. na ca tadāsanā prayojanavati, kvacid upayogābhāvāt. na ca vāsitaḥ pūrvāvasthāto 'tyantam bhidyate, yenānyatvam pratipadyate. na ca prāgvadaviśiṣṭaḥ, yena vāsanā na syāt. na cāvasthāntarotpāde 'vasthitatvānupapattiḥ, pūrvāparayor avasthāyor anugatasya bodduḥ pratyabhijñānāt. tad ihāvasthātadvator abhedavivakṣāyām pūrvajñānāhitasamskārah pumān eva vāsanā bhavet. bhedavivakṣāyām tu tadādhāra iti || 199 ||

yattvānurūpyavāsanāpakṣe lākṣopasiktam bījapūrakusumam upavarṇitam, tat tadrūpasānkrānter upapannam, na tu jñānasya kiñcidrūpaṃ jñānāntaram saṅkrāmati niranvayavināśitvād ity uktam evety āha -- **kusumeti tasyāntena**. prakaraṇārtham upasaṃharati -- **ity avāsaneti** || 200 ||

kiñceyam vāsanā tattvadarśibhir buddhair vastuto varṇiteti nedaṃ sambhāvayāmaḥ. asaṭim eva tu yuktyānupetam yuktiśūnyam vāsanām vikalpya viśayeshv āsthām {2,91} nivartayitum arthanirākaraṇam uktam ekam evādvitīyam ityādyupaniṣadbhir iva. tatraiva tv arvacīnānām bhrāntīyā siddhāntāvagraha iti nirākṛtam vādinam āśvāsāyati -- **yuktyeti** || 201 ||

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭikāyām

nirāmbanavādaḥ samāptaḥ ||

004 śūnyavāda

atha śūnyavādaḥ

atra bhāṣyam - śūnyas tu. katham. arthajñānāyor ākārabhedam nopalabhāmahe. pratyakṣā ca no buddhiḥ. atas tadbhinnam artharūpaṃ nāma na kiñcid astīti paśyāmaḥ iti. tatra yaḥ śūnyo yena ca śūnyaḥ tadubhayānupādānāt śūnyas tv iti pratijñāvacanam asaṅgatārtham. yadi tu pūrvasādhanavākyagatapratyayaśabdānuṣaṅgeṇa śūnyaḥ pratyayaḥ tadbhinnam artharūpaṃ nāma na kiñcid astīti cottaragranthānusāreṇārthena śūnya iti vyākhyāyate, tatas tenaiva gatārthatvam ata āha -- **evam** iti. ayam evātra pratijñārthaḥ pratyayo 'rthena śūnya iti. na ca gatārthatvam, pratyavasthānahetubhedāt. sa eva nirāmbanavādī nāstikaḥ pratyakṣādivirodhādūṣitasvasādhano dūṣaṇaparihāreṇedānīm pratyavatiṣṭhate. bāhyārthagrāhijñānāśrayaṇena hi pratyakṣādivirodho 'bhīhitaḥ. tatredam ucyate. na jñānam bahirarthe pravartitum śaktam asambandhāt. asambandhaprakāśane cātiprasaṅgāt. ekarūpopalabdheś ca jñānapravṛttiviśayāsiddheḥ. ekam hīdam nīlam iti nīlam prakāśate. tad ekam eva yuktam, vibhāgānavagame tadabhyupagamāyogāt. tad idam uktam arthajñānāyor ākārabhedam nopalabhāmahe iti. ata evāyam anādikālīnavāsanopaplāvitānikhīlanīlādyākāraprakāśaḥ. nātra kenacid bāhyam avasthāpyeta, yena tadapalāpe pratyakṣādivirodho bhavet. ataḥ sa evāyam pakṣo dūṣaṇaparihāreṇa punar anuprānītaḥ. tad etat prāg apy uktam -

pratyakṣabādhane cokte paścāt tacchaktyavekṣaṇāt |

iti || 1 ||

{2,92} atra pūrvapakṣam vivakṣan saṃvitparīkṣām tāvad avatārayati -- **yat tāvad** iti. yad yādrśam bāhyārthagrāhi pratyakṣam manyamānena bhavatā mīmāṃsakena pratyakṣavirodhādīdūṣaṇam nirāmbanasādhanasyocyate, tad idānīm parīkṣyatām. pratyakṣaparīkṣāmukhena cātra saṃvinmātraparīkṣaivopakṣiptā. sarvasaṃvidām eva bahirviśayatvānabhyupagamāt. mukhyatayā tu pratyakṣaparīkṣopanyāsa iti || 2 ||

kīdrśī punar iyaṃ parīkṣeti tatsvarūpaṃ darśayati -- **pravartitum** iti. kim idaṃ pratyakṣam bāhye pravartitum śaktam āhosvit svāmśaparyavasāyīdrśī parīkṣā. parīkṣā ca saṃśayya pūrvottarapakṣabalanirūpaṇam abhidhīyate. tad anena prathamasya parīkṣāparvaṇaḥ svarūpaṃ upanyastam iti veditavyam iti || 3 ||

āha -- vakṣyati bhavān saṃvitparīkṣām. kim asyāḥ prayojanam iti vaktavyam. aprayojanasya hi sandigdhasya kākadantavadaparīkṣaṇīyatvād ata āha -- **tad yadīti**. ayam abhiprāyaḥ -- sarvapūrvākṣepenāyam vāda udbhavati. sarvākṣepesu ca pūrvādhikaraṇasyaiva prayojanam. yathā vakṣyati -- ākṣepe pūrvādhikaraṇasyeti. tad yadi bāhyārthagrāhi pratyakṣam upapādayitum śakṣyāmaḥ, tato dūṣaṇasiddhyā bāhyārthaparam vakṣyāmaḥ. yadi tv ātmāṃśa eva sarvasaṃvidām grāhyo bhaviṣyati, tato dūṣaṇabādhāntā sādhanasiddhau nāstikasya bāhyāpalāpaḥ setsyati. tadyam bāhyārthasiddhāv eva parīkṣopayujyate ity avatāryata iti || 4 ||

sā punar iyaṃ anāśrayā saṃvicchaktiparīkṣeti nāstikaikadeśinaḥ pratyavatiṣṭhante. {2,93} te hi grāhyavaidhuryaduḥrithatāḥ saṃvido 'pi na santīti varṇayāmbabhūvuḥ. ataḥ śūnye saṃsāre kiṃ kutra pravartitum śaktam aśaktam veti parīkṣyate. ata āha -- **tatrete**. ayam abhiprāyaḥ -- nāyam ubhayāpalāpaḥ śakyo vaktum. sarvapraṇīnāmavigānasiddhatvān nīlādyākārapratibhāsasya. idaṃ tu cintanīyam sarvasaṃvidām evaupādhiko nīlimā svābhāviko bāhyasyeti. tucche tu saṃsāre nirbījapratibhāso nāvakalpate. ataḥ parīkṣaṇīyam idaṃ kiṃ jñānam evānādivāsanopaplāvitānikhīlanīlādyākāram ātmagocaram evedaṃ prakāśate, paramārthasantaṃ vā bāhyam artham pratipādayitum samartham iti. yadi tat tāvad upasthāpyati, atas tadbalaḥ pramāṇāntareṇa tad api sidhyatīti. nīlapītādidīrghādīti

vividhākāropanyāsena pūrvapakṣabījāṃ darśayati. nāyaṃ vyavasthitaikasvabhāvo nīlādir ākāro dr̥śyate, avyavasthitasyāpi dīrghāder aupādhikasya darśanāt. tāttvike vāvyavasthānupapattir iti. etac copariṣṭād vyaktikariṣyatīti || 5 ||

nanv evam astu yathāpratibhāsam ubhayaṃ, tathāpi kaḥ parīkṣāvasarāḥ. na hi pratyakṣasiddha evobhayaṣmin parīkṣā yuktā. ata āha -- **na ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- sidhyaty ubhayaṃ yadi jñānājñeyayor ākārabhedo dr̥śyate. tadā hi viviktākāram ubhayaṃ bhāsamānaṃ na neti śakyam apalapitum. eka eva tu nīlādir ākāro bhāśate. atah katham ubhayaṃ avivādasiddham bhavati yan na parīkṣyeta. sūkṣmaḥ khalv ayam paṇḍitair upavedanīyo 'rtho nyāyaḥ yenaikatrākāre bhāsamāne 'nyad avasthāpyate. nāyam aparīkṣakāṇāṃ sidhyati. tad idam uktam arthajñānāyor ākārabhedam nopalabhāmahe iti bhāśye. ato na pratyakṣaikapramāṇikā dvaitasiddhir iti parīkṣāvataranīyā. yathā ca nobhayaṃ pratyakṣam tathopariṣṭād vakṣyāma iti. nanv evam ākārabhedānavasāye jñānārthayor anyatarasya yasyaivāyam ākāro dr̥śyate tasyaivāyam abhyupagantum ucitāḥ, kim atra parīkṣaṇīyam ata āha -- **na ceti**. bhaved evaṃ yadi jñānārthayor anyatarasyāyam ākāra iti viśadatarāṃ avagamyeta. na tv anyatarasya dharmatā tasya vispaṣṭā. ato jñānaṃ vā nīlam artho veti yuktaiva parīkṣeti || 6 ||

{2,94} nanv asaty apy ākārabhedāvagame dvayor anyatarasiddhyaivārthād itarat sidhyati. tathā hi -- na tāvaj jaḍasyāsati prakāśāntare prakāśaḥ sidhyatīti tatas siddhiḥ. akarmakajñānānutpatteś ca jñānād jñeyasiddhir iti dvaitavāda eva sādhyān kim parīkṣayāta āha -- **gr̥hyamānasyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- yad etan nīlam ity atra grahaṇe sākṣātkāriṇi prakāśate, tasyaivāstitvaṃ netarasyeti saugatā bhrāmyanti. apratyakṣasiddher apramāṇakatvāt. tathā hi -- na tāvadāntarajñānād bahirjñeyasiddhiḥ, asambandhāt. asambandhaprakāśane cātiprasaṅgāt. jñeyāc ca jñānasiddher apramāṇakatvam anantaram eva vakṣyāmaḥ grāhakaṃ niṣpramāṇakam iti. atah pratyakṣāvabhāsinor evobhayor ātmalābhaḥ sambhavaṭīti. na cākārabhedopalambho 'stīty uktam, ato na sphuṭā dvaitasiddhir iti parīkṣā pratipādayitavyeti bhāvaḥ. yataś ca gr̥hyamānasyāstitvaṃ, tasmād ekam evedam ākāravād vastv idam nīlam iti gr̥hyate tad ekam evāpadyate, na tu tāttvāntaram ākarṣatīty abhiprāyeṇāha -- **tasmād** iti || 7 ||

evaṃ ca pareṣu bhrāmyatsu nāparīkṣyanirūpaṇaṃ kartuṃ śakyam. tad yadi naḥ parīkṣamāṇānāṃ paroktābhir yuktibhir jñānam evākāravād iti samarthanam abhaviṣyat tatas tanmātra eva pratyakṣapramā kṣīṇeti nārtho 'vakalpiṣyate. atha tu bāhyam eva vastv idam iti pratibhāsānusāreṇākāravād iti samarthyate, tatas tat tāvat pratyakṣagr̥hyamāṇam astīti sthite tatsiddhyanyathānupapattyaiva vakṣyamāṇaprakāre(ṇa) buddhisiddhau mama dvaitam sidhyatīty abhiprāyeṇāha -- **ata** iti dvayena || 9 ||

{2,95} evaṃ tāvat pratyakṣaparīkṣāṃ prastutya tatsvarūpaprayojanārambhākṣepasamādhānādy uktvā pūrvapakṣam grahītukāmo mimāṃsakaḥ svagotrānusāreṇa svayam ālocayati -- **kim** iti **syād**antena. idānīm pūrvapakṣam gr̥hṇāti -- jñānam ākāravād iti. katham punar idam iti vispaṣṭe paraprakāśe pratyagātmany ākāravattvam abhidhīyata iti siddhāntābhiprāyeṇa pṛcchati -- **kuta** iti. ayam ca katham iti bhāṣyaprasnānusāreṇa praśno vyākhyātavya iti. punar api arthajñānāyor ākārabhedam nopalabhāmahe iti bhāṣyābhiprāyeṇaiva jñānasyākāravattīyam upapattim āha -- **ekam** iti. ayam abhiprāyaḥ -- ekam eva hi nīladyākāram tāttvam adhigatavanto vayam. atas tanmātram evāśrayāmaḥ, na punar ubhayaṃ āśrayitum utsahāmahe iti || 10 ||

nanv astv ekam ākāravāt, tathāpi kuto 'yaṃ niścayaḥ jñānam ākāravān ārtha ity ata āha -- **tad yadīti**. yadi bāhyam eva vastvākāravād iṣyate, tatas tasya jaḍasya prakāśāyogād grāhākāntaram kalpanīyam āpadyeta. jñānaṃ tu prakāśasvabhāvam anapekṣitaprakāśāntaram eva sākṣātkāri prakāśata iti nānupapannam. ato jñānam evākāravād ity abhiprāyaḥ || 11 ||

nanu pramāṇabalād āpatantī grāhākāntarakalpanā yuktaivāta āha -- **teneti**. ayam abhiprāyaḥ -- bhaved evaṃ yadi pramāṇavatī kalpanā bhavet. niṣpramāṇaṃ tu nirākāram vastu jñānābhidhānam ākāravato bāhyāt kalpanīyam bhavet. bāhyam hi tenāviditapratī(?ba/samba)ndham na tat tāvad anumāpayati, atiprasaṅgāt. na ca nityaparokṣajñānavādināḥ kvacid api buddhyā vyāptisiddhiḥ. api ca artho {2,96}jñānānumāne līṅgam arthadharmo vā. pūrvāsmīn kalpe vyabhicārī hetuḥ, asaty api jñāne 'rthabhāvāt. ajñātasya ca līṅgatānupapattīḥ ekadeśadarśanād ity abhyupagamāt. jñātas tu nāsati jñānājñāne līṅgam bhavati, agr̥hītaviśeṣaṇasya jātatvayogāt. jñāto hi līṅgam na svarūpeṇa, vyabhicārād ity uktam. kiñcedam jñātatvam anyad ato jñānasambandhāt. tadavaśyaṃ jñānaṃ jījñāsamānasyāpannam agre jñānasamvedanaṃ jñānam ajñānaṃ vā jñātasya. nanu na brūmaḥ svarūpeṇārtho līṅgam jñānaviśiṣṭo vā. vyaktas tu viśayo līṅgam. nanu sā vyaktibuddhir eva viśayasya, tadasiddhau tadupādhiko vyakto viśayaḥ katham hi setsyati. na vyaktibuddhir arthātmeti cet, sa buddhijanmā na vā. na tāvat tajjanmā, asambaddhayaḥ buddhyārthe dharmāntarādhānāyogāt. atajjanmanaś cātallīṅgatvāt, hetutadvator asati tādātmye 'pratibandhāt. yathāhuh -- sa kim vā buddhijanmāpi na buddhiṃ gamayet pratibandhābhāvāt iti. arthadharmāś cājñātur api sādharmaṇaḥ aviśeṣāt parabuddhim apy anumāpayet. uktam ca -- arthātmanaś ca sādharmaṇatvād anyabuddher apy anumānaprasaṅgaḥ iti. syād etat. nedam anumānam, arthāpattis tu. saccāgr̥hītasambandhasyāpi jāyata eveti. tan na tāvat pramāṇāntaram. yathāhuh -- tad dvividham samyagjñānaṃ pratyakṣam anumānam ceti. pramāṇasya sato 'traiva śabdāder antarbhāvāt pramāṇe eveti ca. astu vā pramāṇāntaram. kayānupapattyartho jñānaṃ gamayati. sa hi svakāraṇasāmagrīto labdhātmā. kim tasyāsati jñāne nopapadyate. asti khalv asāv ajñāto 'pi. satyaṃ, jñātatā tu tasyānupapannā. nāsāv anyā jñānasambandhād ity uktam eva. arthadharmatve cātiprasaṅgo varṇitaḥ. sa pramāṇāntare 'pi samānaḥ. parasparasyāpy arthagatānupalabhyamānadharmadarśināḥ parabuddhyarthāpattyaupapattē. api ca pramāṇāntarapatīghāto 'nupapattīḥ. tatra kena pramāṇena jñāto viśayaḥ pratihanyate, yajñānakalpanayopapadyeta. ato nāpratyakṣā buddhiḥ sidhyatīti. yas tu vadati satyam apratyakṣā dhīr na sidhyati. tadvad eva tv artho 'pi pratyakṣasiddha eva. ekasminn eva hi pratibhāse meyamāṭṭpramāṇaprakāśaḥ nīlam aham jānāmīti. atah pratyakṣabalasiddham eva dvaitam iti. tadupariṣṭān nirākāraṣyāmaḥ na copalabdhir astīheti. ato 'rthākārābhyupagame niṣpramāṇakam vastvantaram kalpanīyam iti sūktam iti || 12 ||

{2,97} syād etat. aprakāśātmany arthe 'pramāṇikā vastvantarakalpanā bhavet, anyathārthaprakāśāsambhāvāt. artham eva tu prakāśasvabhāvam eṣiṣyāmaḥ, na vastvantaram kalpayiṣyāma ity ata āha -- **tasyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- ekam eva vastu gr̥hyagrāhākāram iti naḥ pratijñā. tad yady artha eva tādr̥śo bhavatāśrīyate, siddho naḥ pakṣaḥ, advaitasiddhāntasiddheḥ. samjñāmātre tv āvayor viśamvādo bhaved na vastuni. ubhayor apy ekatvābhyupagamāt. katham punar atra samjñāmātre viśamvādaḥ. arthavādī hi sthīram artham anujānāti. jñānavādī tu kṣaṇikam. satyam. anyā'ya viśeṣaḥ tāttvam tāvad ekam evāpadyate. etad evātra nirūpaṇīyam.

anyattvetad yat sthiram asthiram veti || 13 ||

etad eva vivṛṇoti -- **grāhyeti**. nanv asty ayam viśeṣaḥ bāhyo 'rtho jñānam āntaram iti. ataḥ katham na vastubhedāḥ. ata āha -- **bāhyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- nāyam bāhyāntaravivekaḥ pāramārthikas tattvābhede sidhyati. bhede hi tathā bhaved ekam bāhyam ekam āntaram iti. abhinne tu tattve kim apekṣya kim bāhyam kim āntaram vā bhaviṣyati. ato mṛṣaivāyam jñānamātranimitaḥ parikalpaḥ kalpanam iti || 14 ||

nanu bauddhānām api svacchākāram ekam eva jñānam. ataḥ katham asmin nīlādirūpaḥ grāhyagrāhakākārasābalaḥ vibhaktam idam nīlam aham jñānamīti nirūpyate. na hi svacchasya nīlādītā sambhavati. na caikasya grāhyagrāhakatā nīlam aham jñānamīti, svātmani kriyāvirodhāt. ata eva na pravibhāgaḥ idam jñānamīti. ataḥ pratibhāsanūguṇo 'rthākārapakṣa eva nyāyāḥ, ata āha -- {2,98} **matpakṣa** iti sārḍhadvayena. ayam arthaḥ -- yady api svaccho jñānātmā eka eva, tathāpy anādau saṃsāre yāni pūrvajñānāni tāny eva prasūtiḥ prasavo yāsām vāsanānām tābhiḥ nīlapītādivicitrajñānahetutvād vicitrābhiḥ ātmānurūpeṇa tasya svacchasya jñānātmana upaplavāt. upaplavo bhrāntijñānam, kim uktaḥ bhavati. yādṛṣī vāsanā tādṛṣam svānurūpaḥ vibhramam janayati. nīlavāsanā nīlam, pītavāsanā pītam iti yāvat. evam ca svānurūpyeṇopaplavād jñānātmani nīlādirūpaḥ tāvat prakāśate. tac ca grāhyagrāhakākārasābalaḥ tadākāravāsanopaplavād eva. grāhyagrāhakākārasābalair hi pūrvajñānais tadākā(?ra/rā) eva vāsanā āhitāḥ. ato nīlādyākāravat tadākāraprakāśo nānupapannaḥ. vibhaktākāravāsanāvāśād eva ca vibhaktapratibhāso varṇanīyaḥ. evam ca vāsanāvāśād eva nīlādirūpaḥ grāhyagrāhakākārarūṣitam pravibhaktam ivedam nīlam ity upapannam iti na pāramārthikaḥ bahihsantam āśrayabhūtam apekṣate. ekasminn eva hi tattve tritayam samāptam pramītiḥ pramātā prameyam ceti. yathāhuh --

avibhakto 'pi buddhyātmā viparyāsitarāsanaiḥ |

grāhyagrāhakasamvittibhedavān iva lakṣyate ||

iti. āha -- santu tāvad vāsanānibandhanāḥ samvidam nānāsamullāsāḥ. tadvaicitryam eva kutaḥ. nanūktaḥ vicitrājñānahetutvāc citrābhir iti. na, anyonyāśrayāpatteḥ. tathā hi -- vāsanābhedaḥ jñānābhedaḥ tadbhedaḥ vāsanābhedaḥ iti duruttaram itaretarāśrayam iti. ata āha -- **anyonyeti**. ayam arthaḥ -- nedam itaretarāśrayam. anādir ayam vāsanājñānayoḥ kāryakāraṇabhāvaḥ bijānkurayor iva. nātrānyatarasyāpi pūrvakoṭiḥ prasaṅkhyāyate. ato vāsanāto jñānam tato vāsaneti kim anupapannam. śaktir iti vāsanām apadiśati. sā hi jñānaśaktir iti prasiddhā. ayam cānāditayaretarāśrayaparihāraḥ anādau saṃsāra ity atra sūtrito 'tra vivṛta ity anusandhātavyam iti || 17 ||

{2,99} evam tāvadupapāditam jñānam ākāravat iti. idānīm tatraiva kāraṇāntaram āha -- **aneketi** dvayena. kalpanāguravam hi dvaitavādinām āpadyate, nāsmākam ekatvavādinām iti bhāvaḥ. nanu tavāpi śaktikalpanayā dvaitam eva, asatyām hi tasyām pūrvoktavibhāgānupapattir ata āha -- **śaktimātrasyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- na vāsanā nāma kācid vastuto jñānāntirekiṇy asti yā dvaitam āvahati. samvṛtīsatyakalpītā hi sā. na ca kālpanikaḥ vastu dvaitm āpādayati. api ca bahirvastuvādinām api tad upetya tatsamavāyī anyāḥ śaktibhedāḥ kalpanīya eva tattatkāryabhedopapādanāya. tad iyaḥ śaktikalpanā sādḥāraṇī. jñānavādinā tu jñānaśaktikalpanaiva kevalety asti viśeṣaḥ. etac ca pāramārthikaḥ śaktibhedam abhyupetyoktam. na ca tathā saugatā manyante, cinmātram tu sad ity abhyupagamād iti. itaś ca jñānam ākāravat ity āha -- **tasmād** iti **vyāyasyantena**. ubhayor api dvaitādvaitavādinōḥ siddham jñānam atas tasyaivākārakalpanā nyāyā siddhāśrayatvād iti. tasmād vastubhedād ākrṣyety arthaḥ. tava tv asmākam arthāsiddher āśrayāntarakalpanāpurassari tadākārakalpanā syād ity āha -- **bhavata** iti || 19 ||

atra kāraṇam āha -- **tadasiddhāvaśaktatvād** iti. nīlādir hīdam nīlam iti kvacid āśrito dṛṣyate. nāsāv āśrayam antareṇopapadyate. tad yadi jñānāśraya iṣyate siddhāśrayo bhavati, itarathā sādhyāśraya iti viśeṣa iti. api caivam arthākāraśrayaṇe tena vijñānena viprakṛṣṭatā nīlāder ākārasyāpadyeta. {2,100} tataś ca tena tatprakāśāyoga ity abhiprāyeṇāha -- **teneti**. anena ca samvedanād iti bauddhokto hetur antarṇītaḥ. evam hi tenoktam nānātmanaḥ samvedanaḥ bhavati nīlavittau pītavat. ātmabhūtasya tu svātmavad eva prakāśo nānupapannaḥ. tad idam uktaḥ anarthāntaratve tu nīlāder anubhavāt tadātmabhūtaḥ prakāśate, tathā nīlādanubhavaḥ syād iti. tatheti yathā[721] jñānātmety uktaḥ bhavati. ataḥ samvedanād eva tu bhāsamānasya nīlādes tatsamvidas cāvivekaḥ siddha iti. aparam api grāhyalakṣaṇayogād iti bāhyāpalāpe bauddhoktam hetum upanyasyati -- pratyāsannam iti. ayam abhiprāyaḥ -- mama hi jñānātmabhūtam ekāntapratyāsannam nīlādi yuktaḥ yad grāhyatām pratipadyate. asambaddhasya tu grāhyalakṣaṇāyogaḥ. nanv iyam evārthasya grāhyatā yat tato jñānasyotpattiḥ tatsārūpyam ca. bāhyānīlādyābhāsam hi jñānam. tatsvarūpaḥ tāvat tataś cōtpadyate kadācit jñāna kāryavyatirekāt. yathoktam - satsu samartheṣv anyeṣu hetuṣu jñānakāryānupattiḥ kāraṇāntaravaikalyaḥ sūcayati. sa bāhyo 'rthaḥ syād iti. sautrāntikamate santi khalv ālokendriyamanaskārādayaḥ. te ca jñānahetavaḥ. na ca jñānam jāyata iti dṛṣtam. tad idam bāhyārthasannikarṣādevotpadyata iti tatsiddhiḥ. evam cōtpattisārūpyābhyām evārthavedanam ity ucyate (?arthā grā/artho gr)hyata iti ca. ata utpattisārūpyayor eva grāhyalakṣaṇatvād grāhyo 'rtho nāpahnotum śakyate. maivam. evam satyanantaram eva vijñānam tulyaviśayam viśayaḥ prāpnoti jñānānām tatsārūpyāt tadutpattē ca samanantarapratyayādhīnajanmatvād uttaraśam. api ca nārthajñānayoḥ sārūpyam, jñānapratibhāsināḥ sthūlākārasya paramāṇuṣv abhāvāt. ekaś cāyam ākāro jñānasanniveśī. bahūni ca sañcitāni rūpādīni. katham anayoḥ sārūpyam. na cāpi sthūla eko viśayo 'vayavy asti, tasyāvayavebhyo 'vyatirekāt, tannānāte nānāvāpattiḥ. ekāvayavakampe ca sarvāvayavikampaprasaṅgaḥ. ekāvṛttau cābhedaḥ sarvāvṛttiḥ na vā kasyacid ity avikalpopalambhaprasaṅgaḥ. avayavyāvaraṇam nāvayavina iti ced, na. abhede tadanupapatteḥ. bhede vā tadāvaraṇe 'py anāvṛtatvāt prāgvad asya darśanaprasaṅgaḥ. kasmāc ca bhinnō 'vayavajñānādhīnajñānaḥ, na khalu ghaṭasamvit paṭasamvidam apekṣate. vastusvabhāvād iti ced, na. anyatamānupalambhe 'nupalambhaprasaṅgāt. katipayāvayavapratipattau {2,101} vā (?darśane) āngulyagrādarśane 'pi sthūlopalambhaprasaṅgaḥ. ato nāsti kañcit sthūla eko 'rthaḥ yo jñānam sarūpyati. kiñ ca idam ekena vā kenacidātmanā jñānārthayoḥ sārūpyam sarvātmanā vā. ekadeśasārūpye nīlam api pītasamvidāḥ sarūpam ubhayoḥ kṣaṇikatvād asādḥāraṇatvāc ceti tad api grāhyam bhavet. evam ca sarvaḥ sarvavit syāt. atadutpatter agrāhyatvam iti ced, na. pramāṇābhāvād nīlabuddhir nīlapatitābhyām sadṛṣī nīlādevotpadyata iti na naḥ pramāṇam kramate. api ca nīlād apy utpattau na pramāṇam ity anantaram eva vakṣyāmaḥ. samaḥ ca sārūpyam iti na grāhyetaravivekaḥ. sarvātmanā tu sārūpyam ātiṣṭhamāno jaḍatvam apy arthasya buddhāvādadhīyāt. evam cāndhyam eva jagataḥ. yathāhuh --

NOTES

[721] thātmajñā (KHA)

ekadeśena sārūpye sarvaḥ syāt sarvavedakah |

sarvātmanā tu sārūpye jñānam ajñānatām vrajet ||

iti. na ca tadadhīnā jñānotpattiḥ, upādānaviśeṣābhāvād eva kāryavyatirekasiddheḥ. kāryadarśanabalena hi vyaṃ samanantarapratyayam eva vāsanāparanāmānam uttarabuddhīnām kāraṇam ācakṣmahe. tatkāryavyatireke tadabhāvam unnayāmaḥ. na hi samagraṃ ca kāraṇam kāryam ca na bhavatīti sambhavati. ata upādānam eva tannāmadaśām anupagataṃ yan na kāryam ārabdhavad iti kim arthagrahaṇena. yathoktaṃ -

yathākathañcit tasyārtharūpam uktvāvabhāsinaḥ |

arthagrahaḥ kathaṃ satyaṃ na jāne 'ham apīdṛśam ||

iti. siddhaḥ satsv api hetvantareṣu kāryavyatirekaḥ. tasmān notpattisārūpye grāhyalakṣaṇam. na cāgrhyamāṇo 'rthaḥ sidhyatīti siddham -

nānyo 'nubhāvyo buddhyāsti ta(?sya/syā) nānubhavo 'paraḥ |

grāhyagrāhakavaidhuryāt svayaṃ saiva prakāśate ||

iti. grāhyalakṣaṇayogāt tāvan nānyo 'nubhāvyo 'sti. ata eva tasyā nānubhavo 'paraḥ. tenāpi tadgrahaṇānupapatteḥ. ataḥ svaprakāśā dhīr evaikā modata iti siddham. yas tv asambaddhasyaiva jñānenārthasya prakāśyatām ātiṣṭhate, so 'sambaddhenāpi dīpena ghaṭasya prakāśyatām ātiṣṭhata iti vivṛtaṃ hetudvayam. sahopalambhaniyama upariṣṭād vivariṣyata iti || 20 ||

{2,102} aparaṃ api jñānasyaivākāravattāyāṃ kāraṇam āha -- **itaś ceti**. yuṣmākaṃ mīmāṃsakānām tajjñānam prakāśakam iti siddhānta iti. kasya prakāśakam ata āha -- **svayaṃ** iti. bāhyasya jadātmanaḥ svayaṃ prakāśahīnasya tadupāyatayā sammatam, anyathā tatprakāśayogāt || 21 ||

kim ato yady evam ata āha -- **na ceti**. yad dhi yasya prakāśakam tad grhītam eva prakāśayati. tad yadi jñānam arthasya prakāśakam etad api nāgrhītam tat prakāśayet. ato 'vaśyaṃ grahītavyam. na ca tadanākāraṃ grahītuṃ śakyam, na cārthajñānayoṃ ākārabhedopalambhaḥ. ato 'vaśyābhyupagantavyam grahaṇasya jñānasyaivāyam ākāra iti sāmpratam ity abhiprāya iti. tadadhīnaprakāśatvād iti jñānādhīnaḥ prakāśaḥ pratibhāso yasyety arthaḥ || 22 ||

evam tāvadavaśyagrāhyatayā jñānasyaivākāraḥ avaśyagrāhyatā ca prakāśakatayety uktam. itaraś cāvaśyagrāhyatety āha -- **utpanneṣv** iti dvayena. dvedhā hy utpannam vastu na grhyate prakāśakābhāvāt pratibandhād vā. yathāndhakāratirohito ghaṭaḥ kuḍyādīpratibandhād vā yathā loka. sa eva caitad ubhayam api jñāne sambhavati. ato grahaṇakāraṇāsambhavād utpadyamānam eva grahītavyam. evaṃ ca tasyaiva sākāratvāpattir ity uktam eveti || 24 ||

{2,103} yadi tv arthaprakāśāt prāg jñānam notpadyetaiva, tato 'sato grahaṇāsambhavān na grhyeta, na tv evaṃ bhavadbhir apīṣyate. utpannāyāṃ eva buddhāv arthasya jñātatvābhyupagamāt. tataḥ prāgutpannasyāgrahaṇakāraṇābhāvādāv aśyakam tādātvikam grahaṇam ity āha -- **prāk cārtheti aśyāntena**. yadi tūtpa(?nnaṃ/nna) pratibandham ca kenāpi na grhyata ity ucyate nityāsaṃvedyetaiva tarhy āpadyeta. tataś cābhāva eva jñānasya bhaved ity abhiprāyeṇāha -- **na ced** iti || 25 ||

kiṃ punaḥ kālāntare na grahaṇam ity ata āha -- **kim** iti. agrhyamāṇe viśeṣe prāgagrahaṇam parastāc ca grahaṇam ity anupapannam iti || 26 ||

nanūtpannasyāpi saṃvidantarāpekṣayā grahaṇam iti kiṃ nopapadyate ata āha -- **jñāneti**. yuktaṃ yadaprakāśako 'rthaḥ prakāśāya jñānāntaram apekṣate. jñānam tu svayam eva prakāśarūpam iti kiṃ tasya prakāśāntarāpekṣayā. ataḥ sahasaiva prakāśeteti. tulyajātīyāntarāpekṣāyāṃ anavasthā. yathāhuḥ -- jñānāntareṇānubhave hīṣṭā iti. na ca jñānam na jñāyata eveti sāmpratam. abhāvaprasaṅgāt. uttarakālam ca smṛtidarśanāt sahaiva hi vijñānena pūrvadrṣṭam artham smaranto drṣyante jñāto 'sāv artho mayeti. na cājñātasya jñānasya smṛtir upadyate. uktaṃ ca paraiḥ -- tatrāpi ca smṛtiḥ iti. evaṃ cāparārajñānāpekṣāyāṃ ekaviśayasamvittāv evāyuh paryavasyet na viśayāntarasañcāro jāyeta. tatra ca drṣṭam jñānam. yathāhuḥ --

viśayāntarasañcāras tathā na syāt sa ceṣyate |

iti. tad etat sarvam abhipretyāha -- **tasyeti** || 27 ||

{2,104} itaś ca prāg jñānam jñāyate jñānākāraś ca nīlādīḥ, yena jñānapurassaram evāvagatpūrvaṃ niruddham arthaṃ smaranto

dr̥syante jñāto mayātikrānto 'muko rājeti. yadi hy arthasyākāro bhavet, asaty arthe satā katham dhīr anurajyeta. ato buddhir eva tadākāram artham ālikhyopajāyata iti yuktam. yadi cātīte kāle jñānapurassaram artho nopalakṣito bhavet, katham idānīm tathā smaryeta. yathāvagatagrāhiṇyo hi smṛtayaḥ katham mātrayāpi pūrvānubhūtam atikrānti. tasmā jñānākāro nīlādīḥ jñānapūrvakaś cārthānubhava ity āha -- **jñāneti** dvayena. tat punar idam parasparaviruddham ivobhayaṃ sādhyam upalabhyate. tathā hi. jñānapūrvam artho 'nubhūyata ity artham āngīkarotīti lakṣyate. jñānākārasādhanena ca nirākāroti iti tadviśayam anṛtam. maivam. nātra jñānapurassaram artho 'vasīyata ity tātpariyam. evaṃ tu manyate -- āngīkārayāmi tāvad enaṃ śrotriyam anubhāvānubhāvapurassarīm arthasthitim. eṣa hi chāndaso dvaitasiddhim evaṃ apy avigūṇaṃ manyamāno 'bhyanuḥjanāti tāvat prathamam jñānasamvedanam. tato 'nākāropalambhāsambhavād ekākāropalambhāc cānāyāsam evārthāpalāpam vakṣyāma iti ca. tathā bhāṣyakāreṇāpi -- nanūtpannāyām eva buddhau artho jñāta ity ucyate iti chadmanāvārthābhyupagamo darśitaḥ. vārttikakāreṇāpi tathaivānūvihitam. ato na doṣa iti || 29 ||

itaś ca jñānānuvidhāyarthāḥ. tathā hi bhavanti vaktāraḥ -- nīlo 'yam arthaḥ tadrūpānubhavād iti. jñānanirapekṣe tv arthaniścāye naitad upapadyate. tad etad āha -- **vaktāra** iti || 30 ||

ataḥ siddham buddhijñānapurassaram arthajñānam ity upasamharati -- **tasmād** iti.

{2,105} atraike vadanti -- kim idam anīṣtam āpadyate jñānam anubhūyata iti. pratīmo hi vāyam ekasyām samvidi tritayam pramātā pramītiḥ prameyam ceti, nīlādīyākāram prameyam pramītim anākārām pramātāram ca. tathā hīdr̥śīyam pratītiḥ nīlam ahaṃ jānāmīti. tad iha nīlapadāspadam prameyam mitir jñānādyupattā. pramātā tūttamapuruseṇopattāḥ. kiṃ punar atra tritaye pramānam. pratyakṣam. sāḥṣātkāriṇī hi pratītiḥ pratyakṣam. asti cāsyām arthavittau tritayasya sāḥṣātkāraḥ. tatrāpi mātmeyayoḥ parādhīnaḥ prakāśaḥ. na mīteḥ, svayamprakāśatvāt. itarayos tu na svayamprakāśatvam, sator api svapnādau tadadarśanāt. asti khalv ayam puruṣaḥ, svāpe jāgarāyām ca pratyabhijñānāt. evam eva viśayaḥ. na ca tadā prakāśante. tat kasya hetoḥ, yadi viśayaṇām ātmanaś ca svayamprakāśatā samvidas tu svāpādāv asambhavād evāprakāśaḥ, nāprakāśatvāt. api ca meyamātrgocarā phalabhūtā samvid avagamyate na tu tasyā api bhinnā samvidaparā, yad asāv api parāyattaprakāśāśrīyate. tad iha svaprakāśā samvit. tadgocarau mātmeyau. samvidgocaravāviśeṣe 'pi nātmanaḥ karmabhāvaḥ, gantṛvadupapatteḥ. yathā khalu samāne 'pi triyāphalasaṃyogavibhāgabhāgitve grāmādeḥ karmabhāvo, na gantuḥ. evaṃ pramāṇaphalasaṃvittisambandhāviśeṣe 'py ātmanaḥ kartṛtā. tat kasya hetoḥ. parasamavāyikriyāphalabhāgitā hi karmatā. sāvayavānām gantavyānām ca dehe[722]gatisamavāyād ātmani jñānasamavāyāt. tatrāsau grāmaḥ karma. tathā ca viśayā ity te tathā. ato nirākāraiva samvit svamahimnā sidhyantī mātmeyāv api vyavasthāpayati. kim idānīm pramattavacassatyaṃ pūrvam buddhir utpadyate na tu pūrvam jñāyata iti. na, buddhyapadeśāt tasyās cānumeyatvāt. asti vā buddhisamvidor bhedaḥ. astīti brūmaḥ. kā tarhi buddhiḥ, kā ca samvit. ātmamanassamयोगo buddhiḥ. buddhir jñānam ity anarthāntaram. phalabhūtā samvidanubhavādīpadāspadam. tayā cātmamanassamयोगaḥ kāraṇabhūto 'numīyata iti kim anupapannam. adūraviprakaśād anyataratrānyatarapadaprayogaḥ. nanv evaṃ samvidi[723]samvedyeṣu ca samvedyamāneṣu samvedyadvayopalabdhīprasāṅgaḥ. na caivam, ekākārasamvedanāt. uktam atraika evākāraḥ samvedyaḥ anākārā samvit prakāśata iti. kim idānīm asaṃvedyaiva {2,106}samvit. na brūmo 'samvedyeti. samvi(?bhakta/tta)yaiva hi samvit samvedyate na samvedyatayā. keyam vācoyuktiḥ. iyam iyam nāsyāḥ karmabhāvo vidyate iti. svayamprakāśatvāt. na caivam asaṃvit. na, atanmūlatvāt samvedyabhāvasya sarvabhāvānām, sā hi sarvabhāvānām siddhiḥ na cāsaṅ cetīti sidhyatīti katham te 'pi sidhyeyuḥ. ataḥ samvitprakāśa eva dvaitam sādhyatīti kiṃ siddhasādhanena. samvidupārūḍho hi nīlādīr advaitam āpādāyati. samvidaiva tv anākārasamviditayā vyatirecito nīlādīr nādvaitāya ghatata iti siddham pramātā pramītiḥ prameyam ceti. tān pratyāha -- **na ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- śrotriyadr̥ṣṭyaiva tāvad buddhir anumeyeti lakṣyate. yad evam āha -- jñāte tv anumānād avagacchatīti. yat tu jñānābhiprāyam tad na samvidabhiprāyam iti. tan na. paryāyatvād anyoḥ. cetanā buddhiḥ jñānam samvid ity anarthāntaram iti laukikā budhyante. na cātmamanasoḥ samyogaś cetanā, rūpādītulyagūṇatvāt. tac cetanātve ca manasaś caitanyprasāṅgaḥ. tasyātmamanasoḥ sādharāṇatvāt. acetanā buddhir ity alaukikam. yathāhuḥ -- buddhiś cetanaiva hi gamyate. iti. ato yaivāsāv anākārā samvid bhavatābhimatā saiva tāvad buddhiḥ, tadabhiprāyam eva buddhyanumeyatvābhīdhānam. na tv anākārā samvidaparokṣam anubhūyate buddhiś cānumīyata iti sāmpratam. tad ayam arthaḥ -- yāsau laukikī buddhir nāsāv anākārā aparokṣam upalabhyate. tasmāt pratyakṣabuddhivādināyam ākāro jñānasanniveśī vācyāḥ. yathāsmābhir uktam. yathāvārttikam vā siddhāntaḥ artha eva pratyakṣo na buddhir iti. tatra cōktā buddhyanumāne līṅānupattiḥ. ato 'siddham anirākārāyā buddher anupalambhāt samvid eva dvaitam sādhyatīti || 31 ||

NOTES

[722] ha

[723] di samvedyamā (KHA)

api caivam sahopalambhaniyamāt trayasyābhedāpattir ity āha -- **vivekabuddhyabhāvāc ceti**. trayāṇām vivekabuddhyabhāvād ekasyaiva jñānasyākāravattayā bodhaḥ prasajyate iti vakṣyamāṇena sambandhaḥ. jñānagrahaṇam upalakṣaṇārtham. ekam eva tattvam ākāravād bhaved iti vivakṣitam. yo hi meyamātrpramāsu sahopalambham ātiṣṭhate tasyānyataraviviktānyatarabuddhyabhāvād abheda eva trayasyāpadyeta, {2,107}bhede niyamāyogāt. bhinnānām hi ghaṭādīnām aniyataḥ sahopalambhaḥ. te hi sahabhāvena vivekena copalabhyante. ato 'niyamavyāpto bhedo nārhati vyāpakaviruddhopalabdhou bhavitum dhūma ivāgninī vyāpto 'nagnau. bhinnāvabhāsād bheda iti ced, na. anekāntāt. tatraitat syād, ekadāpi hi tritayam anubhūyamānam bhinnam evāvabhāsate ghaṭakuḍyādivadato bhidyate iti. tan na. anaikāntikatvād bhedopalambhasya bhede. upalabhyate khalu dvicandrādibodhe 'bhinnas candraḥ. na caikasmād bhidyate. tat kasya hetoḥ. sahopalambhaniyamād eva. sa hi mukhyena niyatasahopalambhaḥ, tan na tato bhidyate. tad aniyatasahopalambhā eva bhāvā bhedenāvasīyamānā bhidyante netare. yathāhuḥ -- na bhinnāvabhāsītvē 'py anarthāntararūpatvaṃ nīlāsyanubhavāt tayoh

sahopalambhaniyamād dvicandrādivad iti. nanu bhinnayor api rūpālokayoḥ sahopalambhaniyamō dṛṣṭaḥ. anālokopalambhā na rūpabuddhir yataḥ. tan na, kevalasyāpi kvacid ālokasya darśanāt. rūpasya ca prāniviśeṣeṣv anālokasya. santi hi kecit prāninaḥ ye 'ndhakāra eva rūpam ālokayante. āloke tu pratihanyante. māṭmeyasaṃvedanāni tu sahaivopalabhyanta iti na bhedam arhanti. na hi nīlād bhinnam pītam tena saha niyamenopalabhyate. ataḥ sahopalambhaniyamād abhinnaṃ trayam āpadyate iti. nanu cāyam upalambho 'stu sahopalambhaniyamavādinām ekeṣāṃ mīmāṃsakānām. ye tu viśayavittipurassarīṃ buddhisamvidam ātiṣṭhante, teṣāṃ asiddhaḥ sahopalambhaniyamaḥ. sadaiva hi viśayasamvedanottarakālam eva samvid upalabhyate. yathāhuḥ --

pūrvam saṃgrhyate paścājjñānam tajjñātātāvaśāt |

iti. tān pratyāha -- seti ta ityantena. ayam abhiprāyaḥ -- idaṃ tāvadavivādam sākāram vastu dṛśyate iti. sākāradarśanam cedam apratyakṣe saṃvedane nopapadyate, viśayaḥ sanmātratayā na prakāśate yataḥ. tathā satī nityaprakāśāpatteḥ. ato viśayopalambhasattayaiva viśayaprakāśaḥ, na tatsvarūpasattayā. viśayopalambhasattā cāsiddhā na sattānibandhanavyavahārāya ghaṭata iti tatsiddhir āstheyā. na ca vitter anyā siddhir bhāvānām tad yady upalambho vidito 'siddhaḥ, tadasiddhau viśayasiddhiḥ, yena sa eva tatsiddhir iti viśvam astamitam. ato 'smāt sākārasyaiva vastuno darśanād anupapadyamānād avagamyate yad asti sahopalambha iti. anyathā taddarśanāyogāt. yathāhuḥ --

{2,108} apratyakṣopalambhasya nārthadrṣṭiḥ prasidhyati |

iti. ataḥ siddham sahopalambhaniyamāj jñānasyākāravattayā bodhaḥ nāsti tattvato bheda iti || 32 ||

āha -- yady upalambhāsiddhāv upalabhyo 'pi na sidhyati, astūpalambhāsiddhiḥ. upalambhāntareṇa tu siddha upalabhyam sādhyaiṣyati. evam api sahopalambhaniyamāsiddhir ity upalambhasiddhipūrvakatvād upalabhyasiddheḥ. upalabhyasiddhipurassārī tūpalambhasiddhiḥ pratikṣiptā, siddher asiddhau sādhyasiddheḥ. siddhisiddhipūrvikā tu sādhyasiddhiḥ kiṃ neṣyate. ato 'siddha evāyam hetur ata āha -- **na hīti**. asyārthaḥ -- neyam īdrśī kalpanā sambhavati yadanākārā samvidādāv anubhūyate tatas ca paścāt sākāro 'rtha iti. nīrākārabuddhyanupalabdher uktatvāt. itas ca naivam kalpanā yuktā. katham hi svopalambhakāle sambhinno 'rthaḥ svopalambhopalambhāvasare saṃvedyeta, yo hy upalabhyamāna eva na siddhaḥ so 'nyopalambhāvasare 'nupalabhyamāna eva setsyatīti suvyāhrtam. api ca anyena saṃvedanopalambhe so 'py asiddhas tatsādhanāya na prabhavatyī aparāparāpekṣāyām anavasthā. ekāsiddhau sarvāsiddhiḥ. kvacid vā svaprakāśe 'nye 'pi tathā syur aviśeṣāt. ataḥ svātmānam viśayākāram ca yugapajjñānam upalabhata iti siddhaḥ sahopalambhaniyamaḥ. ekavyāpāre kramāyogāt. ekaḥ khalv ayam saṃvidāḥ svātmani viśayākāre ca vyāpāraḥ, prakāśātmā nāyam kramabhāvī na sambhavatīti || 33 ||

nanu mā bhūd anākārāyā buddher upalambhaḥ. sāpi tv ākāravaty evopalapsyate arthaś ca. tasmād dvayor ākāravattvam bhaviṣyati. tatas copalabhyata iti kim anupapannam ata āha -- **ākāreti**. asyārthaḥ -- yo 'yam jñānārthayor ākāravattvabhedaḥ yady ayam jñātaḥ syāt, tathā(?sī/sa)ti jñātvā bhāṣitum api śakyeta. {2,109} nīlapītabhedavat. na caivam bhāṣitum śakyam īdrśo jñānākāra īdrśo 'rthākāra iti, nīlādyākāramātrajñānād iti. evam hi sarvam samañjasam bhavati. yadi buddhigrahaṇāt prāg eva sākāro 'rthaḥ sidhyati, tato hi tatsiddhyanyathānupapattyā jñānam api kadācit sidhyed iti sidhyati dvaitam. atra punaragrhitāyām buddhāv artho (?nu/na) sidhyatīti sākārasya ca darśanād ity atra sādhitam. ato na kathañcid dvaitasiddhir ity abhiprāyeṇāha -- **prāg** iti || 34 ||

anyanmatam - satyam ākāravad jñānam, kin tu arthenāyam ākāro jñāna ādhīyate. ayam evārthajñānayoḥ grāhyagrāhakabhāvaḥ, yad arthasya jñāne svākārasamarpaṇam. katham aparathā kṣaṇikatvād atīto 'samasaṃmayabhāvyartho jñānālambanam bhavet. yathāhuḥ --

bhinnakālam katham grāhyam iti ced grāhyatām viduḥ |

hetutvam eva yuktijñā jñānākārārapaṇakṣamam ||

iti. etad dūṣayati -- **na ceti**. kim iti naivam ata āha -- **na hīti**. arthākāro hy arthadharmāḥ. na ca dharmāḥ svāśrayam hātum āśrayāntaram vopagantum[724]prabhavati, svarūpahānāpatter iti || 35 ||

NOTES

[724] ntuṃ śaktaḥ pra (KHA)

api ca pramāṇāntaraprasiddhe 'rthasyākāravattve bhaved apy evam. na ca tasyākārasyetthambhāve 'rthadharmatve pramāṇam asti, hetvanarasambhāve 'pi kāryāniṣpattih kāraṇāntaravaikalyam sūcayatīti tu nīrākṛtam upādānaviśeṣād eva kāryasiddher uktatvād ity abhiprāyeṇāha -- **ittham** iti. ye tu vadanti -- mā nāmārthākāro 'rtham hātum āśrayāntaram vopagantum prabhavati. arthasyaiva pratibimbam idaṃ śuddhādarśapratikāśe svacche jñānātmani dṛśyate iti. tān pratyāha -- tadīyete. etasmād evete. arthākāratve pramāṇābhāvād ity arthaḥ || 36 ||

{2,110} tān eva prasiddhapratibimbodāharaṇena pratibodhayati -- **nīscandreti**. tam iti yogyatayā candraḥ pratinirdīśyate. khe ca jale cety arthaḥ || 37 ||

na caīsa nyāyo 'tra sambhavatīty āha -- **vijñāneti** || 38 ||

api cāstu rūpavatsu pratibimbakalpanā, arūpānām tu śabdādīnām pratibimbakalpanā na kathañcit sambhavatīty āha -- **śabdeti**. api ca nīlādyākārā saṃvid upalabhyate. tat kim aparāddham anayā, yat tām anādṛtyāyam ākāro 'rthadharmatayābhyupagamyate pratibimbavac ca darśanam ity abhiprāyeṇāha -- **jñāne (ce)**ti || 39 ||

yas tu vadati -- nārthākāro jñāne sañkrāmati. na cārthasthaḥ pratibimbo dṛśyate. kin tu jñānam arthenāyogolakam ivāgninā saṃsprṣtam. ato 'yasīva bhāsvarākāro mohād arthākāro jñāne dṛśyate iti. taṃ pratyāha -- **bahyeti**. ayas tejasor hi sannikarśād yukto mohād avivekabhramāḥ. bāhyābhyantaradeśau tu jñānārthāv asaṃpṛktau. tataḥ katham anayor mohād avivekabhrama iti || 40 ||

api ca kaścīd ekaḥ sammūḍho bhavati jagatas tu sammohakalpanā sammoha eva. na cātra kaścīd kadācid asamūḍho dṛśyate. sarvasya vivekādarśanāt. {2,111} ato na sammohakalpanā yuktety āha -- **asammūḍhasyeti**. yadi tu jñānārthayor viviktayor adarśane 'pi sammohaḥ kalpyate, tarhi dvayor eva nāvatiṣṭeta. evaṃ hi yatheṣṭam eva tattvāni prasañkhyāya sammoho 'bhidhīyatām, kiṃ viśeṣād ity āha -- **kalpyamāna** iti || 41 ||

anyad darśanam - nārthākāro mohāj jñāne 'vagamyate. kin tu sāmsargiko 'yam ākāraś cūrṇaharidrayor ivāruṇim eti. tad apy ata eva bāhyābhyantaradeśatvād anupapannam ity āha -- **samsargeti**. tad eva prakṛtyati -- **deśabhedād** iti. api ca, amūrtaṃ jñānam mūrto 'rthaḥ katham anayoḥ sāmsargadharmā ākāro bhavet. ghaṭākāśādāv adarśanād ity āha -- **mūrtāmūrtatayā tatheti** || 42 ||

nanv asaty apy ekadeśatve ekakālatayā sāmsargo bhaviṣyatīty ata āha -- **trailokyeneti**. trailokyaṃ hi jñānena samakālatayā saṃsprṣtam sāmsargajanmākāram pratibhāsayet. na caivam asti. tasmād ativyāpter naikakālatayā sāmsarga iti. nanv ārjavāvasthānam jñānārthayoḥ sāmsargo bhaviṣyatīti ata āha -- **na ceti**. nirmukhasyārjavābhāvād na jñānenārthasyārjavāvasthānam. sarvatodikapādarthabodhena sarvatomukhatve vā sarvārthasāmsargaprasaṅgāt sarvākāropalabdhiḥ. na hi sarvatomukhaṃ kasyacid ekasyābhimukhaṃ yuktam iti || 43 ||

api ca, yenaivārthena jñānasya sāmsargaḥ kalpyate, sarvathaiva tena sāmsargaḥ kalpayitavyaḥ, nirbhāgatvāt. evaṃ ca cakṣuṣaikatra bhāve 'nubhūyamāne tenaiva tadgatarasādyupalabdhiprasaṅgaḥ, tadgatasūkṣmākāropalabdhiś cety āha -- **sarvatheti** || 44 ||

{2,112} nanu yad eva tadarthasya jñānam prati viśayatayāvasthānam so 'nayoḥ sāmsargo bhaviṣyatīty ata āha -- **na ceti**. atra kāraṇam āha -- **viśaya(tva)m** iti. ayam abhiprāyaḥ -- sāmsargākāravādinā hi prāg evākāropalambhanāt sāmsargo vaktavyaḥ. na ca viśayatvam ākāropalambhanāt prāg asti. ataḥ katham tannibandhanākārā saṃvid bhavati || 45 ||

kim iti na syād ata āha -- **na hīti**. saṃvedyamāna eva hi bhāvo viśaya iti viśayavidaḥ. ata upalambhottarakālam eva viśayabhāvān na tannibandhana ākārabodhaḥ śakyate 'ngīkartum iti. evaṃ tu kalpyamāna itaretarāśrayaṃ prāpnotīty āha -- **viśayeti**. nīlatvaviśayatvena sāmsargāt tadākāro niṣpadyate. tadākāranīṣpattiyā ca tasya viśayabhāva iti duruttaram itaretarāśrayam iti || 46 ||

dūṣaṅtaram āha -- **dvayor** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yadi jñānārthayor dvayor apy ākārasūnyam svarūpam avagataṃ syāt, punaś ca kadācit saṃsprṣtatvenākārasaṃvittih, tadā bhaved api sāmsargadharmākārakalpanā. na caivam astīti vakṣyamaḥ || 47 ||

na cārthasya jñānād viviktasya sadbhāvo grhītapūrvaḥ. na ca jñānasyopari grhyate yena cūrṇaharidrayor iva viviktagrhitayor anayoḥ sāmsargaḥ kalpyata ity āha -- **na ceti**. kāraṇam āha -- **na hīti**. sāmsargadharmatve hy ākārasya {2,113} prathamam dvayor apy anākārabodhena bhavitavyam. na cākārasūnyam grāhyam astīti pūrvam uktam iti || 48 ||

upasaṃharati -- **tasmād** iti. kiṃ punar idam arthasya sadbhāvo na grhīta iti. jñānavaicitryānupapattir eva hy arthasya sadbhāve pramāṇam. svacchākārasya hi jñānasya na kāraṅtaram antareṇākārasambandhas tadvaicitryaṃ copapadyate. ato 'sti kaścij jñānātirikto hetur yenedaṃ vaicitryam ādhīyata ity abhyupagantavyam. na cendriyāṇy eva tatra kāraṇam iti yuktam, teṣāṃ ekarūpatvena kāryavaicitryānupapatteḥ. na ca samanantarapratyayād eva kevalād vicitrākāradarśanam ucitam, visadrṣapratyayānantaram eva hi vāyam ekāntavisadrṣaṃ pratyayam upādīyamānam upalabhāmahe. tat taddhetukatve 'nupapannam. yathākāryadarśanam tu vicitrā eva hetavaḥ kalpyanta iti yuktam. te cārthasābdavācyāḥ. evaṃ ca prasiddhasadbhāvo 'rthaḥ jñānam cāvivādasiddham eveti prasiddhasadbhāvayor nyāya eva sāmsargaḥ, ata āha -- **jñānavaicitryeti** || 49 ||

kim iti na kalpanā, ata āha -- **tad** iti. yadi vaicitryam arthādhīnatayā viditapratibandhaṃ bhaved, evam artham anumāpayet. atyantāparidrṣtapūrveṇa tv arthena na kvacid vaicitryādhānam dṛṣtam iti na tadarśanena tadanumānam yuktam. kāryadarśanabalena kutaścīd eva samanantarapratyayaviśeṣāt kiñcidākāram jñānam jāyate iti na nopapannam. vilakṣaṇā hi te upādānaviśeṣā vilakṣaṇasaktaya iti na kiñcid duṣyatīti kāryadarśanabalānusārinyām eva ca kāraṇavyavasthāyāṃ suṣvā(?)pādāv apy ākārabhāvasiddhiḥ. kāryābhāvena kāraṇābhāvānumānāt. bhavati tu tāsav api daśāsu svacchasaṃvitsantānaḥ parastāj jñānadarśanād, anupādānakāraṇasya tasyānupapatteḥ. katham anākārād ākāravato niṣpattir iti cet, katham visadrṣād visadrṣasyotpattih. tatrāpi śaktibheda eva kāryadarśanabalānumeyo nibandhanam. kaścīd eveha mūrdhādāvante pratyayabheda {2,114} āvirastī, yaḥ parastānmūrchochede nīlādyākārapratyayam upajānayaati. sa tasyāyam acintaniyo mahimā kāryadarśanapramāṇako na mīmāṃsyata iti sūktam arthasadbhāvo na grhīta iti. api ca yadi sākāro 'rthaḥ tadadhīnam ca jñānānām vaicitryaṃ, katham tarhi mūrchādāv antimena nirākāreṇa jñānena parastād bhāvino jñānājātasyākāro vaicitryaṃ vopapadyate. na hi tad ubhayam apy arthajanyaṃ, saty eva tasminn abhāvāt. mūrchāyām api hy artha āśīd eva. na ca tenāsāv ākāro darśitaḥ. ato vyabhicāriṇaḥ samanantarapratyayaviśeṣād eva nirākārād api vaicitryākārayor utpattir abhyupagantavyā. evaṃ ca sarvatraiva tathābhyupagantum ucitam. kim arthagraheṇa. paṭhanti ca. arthagrahaḥ katham satyam iti. tad etad āha -- **nirākāreṇeti** || 50 ||

api ca, sākārā nīlādayo viśayā jñānam sarūpayantu nirākāras tu gaganakusumaśaśaviṣaṇavandhyāsutādiviśayaḥ katham

buddhāvākāram ādadhyāt. na hi tatra viṣayākāro nāma kaścīd asti. balāt tatra buddhir eva sākāreti vaktavyam. tad vyāpakam astu. kim ardhajarātīyeny abhiprāyeṇāha -- **nirākārād** iti. api ca pūrvānubhūteṣu smaryamāṇeṣu asambandhasvabhāveṣu[725]svapnādibodhe cātyantānantānubhūtasvaśīraś chedādiviṣaye viṣayākārābhāvād anākāras tadvādinām jñānam āpadyata ity āha -- **smṛtīti** || 51 ||

NOTES

[725] svāpādi (KA)

atra kāraṇam āha -- **na hīti**. satā sateti bhāvaḥ. katham tarhi tatrākārāsambandhaḥ ata āha -- **kevaleti**. vāsaneti. samanantarapratyayam evopādānāparanāmānam upādatte. na tu jñānātreki.....pūrvam cirantanabauddhamatena vāsanābhedo varṇita iti veditavyam iti. evaṅ ca jāgradbuddhiṣv api vāsanāhetuka evākārapratibhāso yukta āśrayitum, kim ardhajarātīyeny abhiprāyeṇāha -- **itīti** || 52 ||

{2,115} kiñ ca, anvayavyatirekābhyām jñānākārakalpanaiva sādhyasīti darśayati -- **anvayeti**. evaṁśabdo yuktyantaropanyāsa iti. katham avagamyate, ata āha -- **na hīti vadantena**. asyārthaḥ -- asaty api bāhye svapnādau jñānamātrānvayād evākārānvayo dṛṣyamāno jñānaprabhāvita evāvāsīyate. na tv evamarthavādino jñānāpetam arthasyākārānvayam darśayitum śaktāḥ. asati jñāna ākārapratibhāsāyogād iti. ataḥ siddham tāvad vāsanānimitta evāyam jñānākāro nārthasamsargadharmā iti. yadi tv avāsyam samsargiko 'yam ākāro vaktavyaḥ, paramas tu svabhāvanirākārāṇām jñānānām vāsanāsamsarganibandhanatvenākārasya samsargavākpravṛttir ity āha -- **tasmād** iti || 54 ||

pratyūḍhaḥ samsargadharmapakṣaḥ. anyanmataḥ - nīlādir ākāro bhāsate. na cāyam jñānārthayor anyatarāśrayatayā nirdhārayitum śakyate. tad ayam agrhyamāṇe viśeṣe eka eva dvayam sākārayatīty āśrīyate lākṣārāga eva sannihitam maṇiyugalam. tad etad upanyasya dūṣayati -- **dvayor** iti. katham apramāṇam ata āha -- **deśabhedād** iti. antaḥstham hi jñānam bahirarthaḥ. nānayoḥ sannikarṣo 'stīti nedam ubhayam ekam ākāram upajīvitum utsahate. maṇiyugalam tu sannihitam eko lākṣārāgo 'nurañjayatīti na nopapannam iti. nanu bhinnadeśayor api kutaścīt samsṛṣṭayor ekākāropajīvanam bhaviṣyatīty ata āha -- **asamsargād** iti. uktam idaṁ nānayoḥ kadācīt samsargo gamyate maṇer iva pramāṇābhāvād iti. api ca pṛthagavadhāritasadbhāvasya dvayasya sādharmaṇa ākāro bhavet, na tv atra vibhaktākāram dvayam upalabhyate. sarvadaivaikākāropalambhāt. uktam ca -- arthajñānayor ākārabhedam nopalabhāmahe iti. tad etad āha -- **dvayor** iti || 55 ||

{2,116} anyad darśanam - vibhaktākāram evedam ubhayam atyantasudrṣatvena tv ākāraviveko na lakṣyate nīlotpalavana iva kādambakānām iti. etad upanyasya dūṣayati -- **evam** iti. sādṛṣyād avibhaktatā na syād ity anvaya iti. kāraṇam āha -- **bheda** iti. nirjñātabhedayor hīndīvarakādambayoḥ sādṛṣyād avivekābhīdhānam yuktam. pṛthagavanavagatapūrvasya tv arthasya khapūṣpatulyasya sādṛṣyād aviveka iti mahān ayam aviveka iti. sarve caite bāhyārthavādibauddhaikadeśīpakṣā upanyasya dūṣitā iti veditavyam iti || 56 ||

itaś ca jñānasyākāra ity āha -- **tatheti**. dvicandrādivibhrameṣv anyathārthe vyavasthite 'nyākārā buddhir upajāyate. tac cārthanibandhanatve tv ākārasya nopapadyate. katham hy anyākāro 'rtho hy anyākārām dhiyam upajanayet. tadavaśyam asaty apy arthe bhāsamāna ākāro jñānasyaiva vaktavyaḥ. ataḥ sarvatraiva tathāvadhāraṇam yuktam ity abhiprāyaḥ || 57 ||

kiñca yad etad viruddhānekalingatvam ekasya nakṣatram tārakā tiṣyo dārā ityādiṣu tadarthākāratve nopapadyate viruddhadharmādhyāsasya bhedanibandhanatvenārthabhedāpatteḥ. bhinnāny eva tu vicitravāsanānibandhanāni vicitrārthajñānāni jāyanta iti yuktam. tad etad āha -- **nakṣatram** iti || 58 ||

yathāikasyām eva pramadātanau yeyam parivrātkāmukaśunām kuṇapam kāmīnībhakṣa iti kalpanā bhavati, sāpy ekātmatvād ekasyārthasyārthavādinām nopapadyata {2,117} ity āha -- **parivrād** iti. atra nārthanibandhanety anuṣāñjanīyam iti. idaṁ cāparam bāhyārthavādinām nopapadyata ity āha -- **dirgheti**. ekaiva hi pradeśīyāṅguṣṭhamadhyamāṅgulyapekṣayā dirghahrasvatayāvagamyate, tac ca itad ekātmye tasyārthavādinām nopapadyate. pūrvam ca pramātrapekṣayānekākārasamviduktā. atra tu na kevalam bhinnānām pramātṛṇām ekatrānekākārabuddhiḥ, ekasyāpi tūpādhibhedād anekākārabodho dṛṣyata ity uktam iti || 59 ||

na kevalam aupādhiko nānākāraḥ pratyayaḥ. kin tu ghaṭo 'yam pārhivo 'yam ityādir ekatraivārthe yugapadanekesām grāhakānām vikalpo dṛṣyate. tac cedam pāramārthikārthasadbhāve nopapadyate tasyaikātmatvāt. eko 'rtha ekātmaka iti sarvair eva sa tathāvagamyate. na caivam. ato buddhimātravilasitam evedam anekākāratvam iti sāmpratam. tad etad āha -- **ghaṭatveti**. atra ca prātilomyenāntyasāmānyāt prabhṛti parasāmānyam yāvadupanyāsaḥ kṛta ity anusandhātavyam. jñeyatā tu na sāmānyam jñānasambandhopādhikatvāt. ayam api ca pratītiprakāro dṛṣyata iti pradārśanārtham uktam. yady api cātra ghaṭatvādinām dirghatvādinām iva virodho na dṛṣyate, tathāpy ekātmakatvād ekasya nirbhāgasyārthātmano nānākārapratibhāso 'nupapanna ity uktam iti || 60 ||

kim iti na syād ata āha -- **neti**. na tāvad ekatrārtha ekātmany anekākāratva evaṁ nyāyayaḥ. yathāhuḥ --

anyathaikasya bhāvasya nānārūpāvabhāsinaḥ |

satyam katham syur ākāras tadekatvasya hānitaḥ ||

iti. natarām viruddhākārasambhavaḥ. sa ca prāg evokto 'nusandhātavya iti. jñānavādinā tu nānāpratyayā nānāprakārā bhavantīti yuktam

ity āha -- **pratyayānām** iti. kiṃ punar eṣāṃ tathātve kāraṇam ata āha -- **śaktyanusārataḥ**. {2,118} śaktir iti samanantarapratyayam evāpadiśasti, tadadhīnatvāj jñānakāryaniṣpatteḥ. tadatiriktā tu śaktir apramāṇikaiveti na bauddhair iṣyata eveti || 61 ||

ataḥ siddham tāvad bhāsamāna ākāro jñānasyaiva na tv arthā(?kṣepaḥ/pekṣaḥ) arthanirapekṣam eva tu svarūpeṇa yādṛśam jñānam yadi tadanusāryartha 'bhūyapantum iṣyate so 'stu nāma. na punar yathārtham jñānam nāma kiñcid asītīy āha -- **nirapekṣam** iti || 62 ||

astu tarhi jñānānusāry evārthaḥ, na, evam api dvaitahānir ity ata āha -- **ittham** iti. ayam abhiprāyaḥ -- galajihvikayedam asmābhir uktaṃ tathārtha iti. na tu jñānākāratve 'rtho nāma kaścit sidhyati, ākārabhedānupalambhāt. ato na vijñānatantratve 'rthakalpanā śakyate kartum. arthenānāropitākārā dhīr eva svātmany evopayokṣyate. svātmanam eva prakāśayati na tv arthaviśayā. yady evam sarvasamvidam anarthakatvāt kiṃkṛtaḥ pramāṇetaravivekaḥ. arthakriyākāripratyayasadasadbhāvakṛta iti jñātvā śamyatu bhavān. [726a]vyavahārasamvādapekṣayā hi pramāṇam tadviśamvādād apramāṇam iti sāmvyavahārikī pramāṇasthitīḥ. pāramārthikaṃ tu pramāṇam cintāmayīm eva prajñām anuśīlayantaḥ kecid eva kṛtino nirdhūtanikhilānīlādyuparāgam abhimukhīkurvantīti tat turīyam pratyakṣam ācakṣate || 63 ||

siddhāntam idānīm ārabhate -- **neti**. asyārthaḥ -- ekaṃ hi jñānam grāhyagrāhakam iti vaḥ siddhāntaḥ. na caikasyobhayātmakatve kaścīd drṣṭānta iti. tat punar idam pūrvāparayor anavahitasyeva bhāṣitam. tathā hi -- na tāvad grāhyagrāhakākāram jñānam iti bauddhair iṣyate. api tarhi pralīnagrāhyagrāhakodgrāham cinmātram eva svayamprakāśam iti. uktaṃ hi --

{2,119} grāhyagrāhakavaidhuryāt svayam saiva prakāśate |

iti. bauddhagandhimīmāmsakair apy uktaṃ - samvittayaiva hi samvit samvedyate na tu samvedyatayā nāsyāḥ karmabhāvo vidyate iti. drṣṭāntābhāvavacanam api cāsamartham. na hīdānīm anumānato bauddhasya pratyavasthānam, yena drṣṭāntābhāvavacanenopālabhyate. nirāmbanānumānasya pratyakṣabādha ukte samprati pratyakṣaśaktiparīkṣayaiva pratyavasthitaṃ na jñānam bahirarthe pravartitum śaktaṃ grāhyalakṣaṇāyogādityādibhiḥ. ataḥ kiṃ drṣṭāntābhāvavacanenopālabhyate. atrocyate -- evam hi manyate. avaśyam ayam grāhyagrāhakabhāvaḥ samvido bauddhair abhyupagantavyaḥ, katham anyathā saiva sidhyati. na hy agrahaṇakarmaṇaḥ kasyacit siddhir asti. nanu svaprakāśaḥ prakāśaḥ kim asya prakāśāntareṇa. svaprakāśa itī ko 'rthaḥ. svayam eva prakāśate na tu prakāśāntaram apekṣata iti. kiṃ punar idam prakāśata iti prakāśād arthāntaravacanam, na vā. yady arthāntaravacanam, asti tarhi samvido 'py aparāḥ prakāśaḥ. anyathā prakāśata ity anadhikārtham avacanīyam eva. svarūpaṃ hi samvitpadenaivopāttam. ataḥ praṭītikarmataiva samvidāḥ prakāśatepadārtho ghaṭaḥ prakāśata itivat. syād etat. kartṛpratīnirdeṣo 'yam nātaḥ karmabhāvo 'vasīyate iti. naivam. evam api prakāśatepadārthasya kartṛbhāvo vācyāḥ. nāsāv asati prakāśabhede sidhyati, advitīyasya bhettum aśakyatvāt. ato nāprāptasya siddhir asti. na cāpi karmaṇaḥ prāptir astīti satyāḥ samvido 'vaśyam prāpyakarmatā bhāvāntaravad vaktavyā nānyā gatir asti. nanv arthaḥ karma, ātmā kartā, samvittu phalaṃ, tat katham karmety ucyate. na. phalasyāpy apratītikarmaṇaḥ siddhyasambhavāt. anyathā māṭṛmeyayor api svaprakāśāpātāt kiṃ tatsiddhyartham samvidabhyupagamena. na prajoyanataḥ samvidam saṅgirāmahe, api tu praṭītiḥ. praṭīmo hi vāyam māṭṛmeyagocarām phalabhūtām samvidam. na tato 'pi bhinnām aparām iti tāvaty eva vyavatiṣṭhāmahe. maivam. nirākṛtam idam nānākārā dhīr upalabhyate iti. na hi naḥ samvitprakāśavadarthaprakāśo 'pi bhāṣate, nīlādyākāramātraprakāśāt. nanv aprakāśātmāno ghaṭādayaḥ prakāśāntaram apekṣantām. samvidas tu tadrūpāyāḥ kim iti prakāśāntarapekṣayā. na, atadrūpatvāt. samvido 'pi hi na svātmaprakāśātmatvam, arthaprakāśo hy asau. {2,120} vakṣyati ca - īdṛśam vā prakāśatvam tasyeti. ato 'vaśyābhyupagantavyaḥ samvitsiddhaye prakāśabhedaḥ. kim idānīm asiddhaiiva samvit samvedyam sādhyati samvidantarāsiddhā vā. na tāvat pūrvāḥ kalpaḥ. aprāsiddhā hy asatī na samvid vyavahārya ghaṭata ity uktam. samvidantarādīnāyām tu siddhāv avyavasthāpāta ity uktam. satyam. na samvidantarādīnāsiddhiḥ samvit samvedyam sādhyati. svarūpasaty eva tu. katham adhīviśayā saṭīti ced, na dhīviśayabhāvaḥ sattā. kin tu sāmānyam utpattuyuttarakālabhāvi tadvatām. ato mṛtsalilapracchannabījādivadaviditasvarūpasāmārthyaiiva samvid viśayam vyavasthāpayati. sa ca vyavasthitaḥ satyām jijñāsāyām samvidam samvidantarādīnāna sādhyati. nanv iyaṃ viśayasāmārthyena samvitsiddhiḥ pratyuktā vastvantaram prakalpyam syāt ity atra yathā na pratyucyate tathānantaram eva vakṣyāmaḥ

yāvajjijñāsitaññānād avyavasthāpi nāpatet |

iti. ata eva sahopalambhaniyamo 'pi parair ukto 'smān pratyasiddha eva. viśayavittikāle samvido 'nupalambhāt. viśayamātram eva hi idam nīlam iti naś cakāṣṭī, nāham nīlam iti. samvitprakāśe ca tathā prakāśānupapattīḥ. na hi svagocarā samvit paranirūpanātmikā bhavati, svaparavedyayor idam ahaṅkārayor aviśeṣāpatteḥ. ayam svātmanam aham iti pratīnirdīśati param idam iti. na tv abhedenedaṅkāram ahaṅkāram cobhayam ekatra prayunkte. ato nāstīdam nīlam ity atra samvidupalambha ity asiddho hetuḥ. svaprakāśasamvidvādinām eva tv ayam upālabha ity uktam.

syād etat. ajñāto jñāpakahetuḥ katham jñāpayatīti. nāyam doṣaḥ. ajñātasayāpi cakṣuṣo jñānajanānopalabdheḥ. nanu cakṣur aṅkurasyeva bījam jñānasya kārakam eveti yuktam ajñātasayāpi janakatvam. maivam. jñānahetor eva jñāpakatvasamākhyānāt. api ca na jñānam jñāpakahetuḥ jñānatvāt. jñānasya hi janakā dhūmādayo jñāpakāḥ na jñānam eveti katham ajñāpakasya jñāpakadharmā āpadyante. svarūpasatyaiiva samvidā viśayaḥ sādhyate. sā tu paścājñānāntareṇa sādhyata iti. asati tu grāhyatve samvid eva na siddhyed ity āpādyā grāhyagrāhakatvam ekatve dūṣaṇam ucyate naikatrādvītye tat sidhyatīti. yad api ca samvedanam asatyabhede nīlasamvedanayor anupapannam iti. tad apy anenaiva nirākṛtam. {2,121} viparītam idam ucyate -- aikātmye samvedanam iti, bhedaśrayatvād grāhyagrāhakabhāvasya, svaprakāśatvaniṣedhāc ca. ekaṃ hi tattvam avibhāgam nātmani vartitum arhati. svātmani kriyāvirodhāt, na hy aṅgulyagram ātmanātmānam sprṣati sūcyagram vā vidhyati. karmakartāro hi taddharmabhedaśrayaṇenaivobhayathā vivakṣyante kedārādayo lavanādu na tv ekāntam ekātmānaḥ. ātmano 'pi grāhyagrāhakabhāvam anantaram eva samādhāsyatīti siddham naikasya grāhyagrāhakabhāva iti. yat tu bhede grāhyalakṣaṇāyoga iti. tad yady utpattisārūpyābhiprāyeṇa tadanumanyāmaha eva uktadoṣatvād evamvidhasya grāhyatvasya. yat tu jñānotpattau sañce(?dya/tya)te tad grāhyam, katham anātmabhūtām asambaddham sañcetyate. evam hy ekaṃ eva jñānam viśvam gocarayed, asambandhāviśeṣāt. asti vā aikātmye nīlasamvedanayoḥ sambandhaḥ. nanv asau

bhedādhiṣṭhāṇaḥ katham ekatrāvibhāga āspadam labhate. syād etat. aikātmye 'pi kiṃ sambandhena, sa hy ekātmā svaprakāśa eveti. maivam. ukto hi svātmani vṛttivirodhaḥ. tasmād bhinnam eva saṃvedanān nīlam grāhyalakṣaṇam upanipatafīti tadgrahe bhedaḥ ātiṣṭhāmahe. abheda eva tūktena prakāreṇa grāhyalakṣaṇayogaḥ. yadā tu jñānārthayoḥ sārūpyanirākaraṇārtham sthūlanupapattiś calācalopalambhādibhir āpādītā, tām vanopanyāsāvasare parihariṣyāmaḥ. sārūpyeṇa tu grāhyatām anātiṣṭhanto neha sthūlasiddhāv ādriyāmahe. tad ekaprakārabhihataḥ eva hetutrayam. katham idānīm asambaddham prakāśate. tatprakāśe vā nātiprasaṅgaḥ. nāsambaddham prakāśate. indriyāṇi hi prakāśakāni. tāni ca prāpyakāritvād arthena sambaddhāny evārthaviṣayam ātmani jñānam janayanti. taiś cāsannihitam avartamānam vā na prāpyata iti nātiprasaktiḥ. jñānam tu na prakāśakam prakāśatvāt. prakāśakam ca nāsambaddham prakāśakam pradīpavad iti tatprakārajuṣām indriyāṇām iṣṭa eva sambandhaḥ. tat kim asambandha eva jñānārthayoḥ. yady evam katham ghaṭasya jñānam nāsambandhaḥ. viṣayaviṣayibhāvo 'pi sambandha eva. sa cāsti jñānārthayoḥ. samyogas tu neṣyate samavāyo vā. ko 'yam viṣayārthaḥ. yeyam pratītikarmatā. pratītir iti hi kriyā. asyām ātmā kartā. indriyāṇikaraṇam. arthaḥ karma. tad yeyam arthasya pratītau karmakāratā tad eva tasya viṣayatvam tac ca rūpam pratīteḥ prāgabhūtam parastān niṣpadyata ity avāsyam āśrayaṇīyam. anyathā jñātājñātayor aviśeṣāpatteḥ. {2,122} tad eva jñātātā(?ti/di)padāspadam jñānajñāne līngam, katham punas tadapratītyām pratītau pratīyate. jñānaviśiṣṭatā hi jñātātā. sā katham ajñāte viśeṣaṇe jñāyate. ajñātā vā līngam anupapadyamānā vā na jñānam gamayati. na hy ajñātām līngam anupapadyamānam vā līnginam upapādakam vopasthāpayati. tad itaretarāśrayam, jñānajñātātayor itaretarādhiśasiddhitvāt. svarūpamātreṇa tv artho na līnga(?m i/m a)tiprasaṅgād ity uktam eva. bhaved evam yadi jñānapratītau jñātāḥ pratīto bhavet tadutpattau tu sa pratīta ity ucyate. ataḥ svayam siddho jñānam sādhyati. yat tu jñānaviśiṣṭatā jñātāteti. tan na. tatkarimatā hi sety uktam eva. tatkarimabhāvaś cārthasya na tatpratītau sambhavati. kin tarhi. tadutpattau. tad ayam utpattyaiva jñānasyāprāptapūrvo viṣayaḥ samprati prāpto jñānam upakalpayati. eṣa hi prāg jñānotpatteḥ susvāpādāvandha ivāśīt, na kañcid viṣayam ajñāśīt. tat keyam ākasmikī viṣayāṇām prāptir iti cintayati -- na hi kadācid bhuvām akasmād bhāvaḥ sambhavati. ahetusāpekṣasya gaganavannityabhāvāpatteḥ. abhāvo vā tatkusumavad iti bhavitavyam asya kadācidbhavato 'rthasannikarṣasya kenāpi kāraṇena. na hy asau tathāvidhaḥ svarūpeṇaiva, nityatathātvāpatteḥ. nendriya vaśena. teṣv api satsu susvāpādāvadarśanād arthatathātvasya jāgarāyām cāvyaṇīyamāneṣu. astu tarhi tadvyāpāra eva tathāttev hetur arthasya. na, saty apy abhāvāt. asti khalv asya nānārthaiḥ sannikṛṣyamānānām indriyāṇām asādhrāṇo vyāpāraḥ. kiñcid eva tu kadācijjñātām bhavati. evam evātmamanasor api sator arthatathātvādarśanād ahetutvam tathātvēna. nanv avyabhicārī manaso yogas tadbhāve heturbhaviṣyati. kasya indriyāṇām ātmano vā. tan na tāvadindriyāṇām. yad eva hi kiñcid bahirindriyam cakṣurādi kāryadarśanaśāśan manasā samyuktam ity avagataḥ tad eva kiñcij jñāpayati. netarat tadindriyamanoयोगहतुकतवना वुज्यते ज्ञातवस्येति तद्योगो ना हेतुवना कल्पते. ātmany api manoyukte kasya hetoḥ kiñcid eva jñātām nāparam. yenendriyam sannikṛṣyate cakṣurādi tadātmamanoyogāj jñātām bhavati ced, na. uktaavyabhicāratvāt. cakṣussannikṛṣṭam api hi kiñcid eva kadācijjñātām bhavati nāparam, tadasati viśeṣe nāvakalpatē.

api ca jñānakarmatā jñātatvam cetanā jñānam iti cānarthāntaram iti lokasiddham. tad yady ātmamanoyogaś cetanā, tasyobhayaśādhrāṇyād manas caitanyaprasaṅgo {2,123} varṇitaḥ. na jñānam cetanā, api tu saṃvedanam iti cet. asti vānyor viśeṣaḥ. nanv evam nīlam jānāti saṃvettīti ca saha prayujyeta, arthabhedanāparyāyatvād iti nātmamanassaṃyogo jñānam. ato na tatprabhāvitam bhāvānām jñātatvam. so 'yam ahetukaḥ prāpyakarmabhāvo 'rthasya jñātātāmānyo nāvakalpatē. hetvabhāvena kāryābhāvapratibaddhena tadanumānāt. seyam pratyakṣādīnām anumānavirodhānupapattīḥ. tāni hy artham prāpayanti. hetvabhāvānumānam ca tatprāptīm pratikṣipati. seyam anupapattir jñānakalpanayā samādhiyate. asti kaścidātmasamavāyī jñānasamvedanātipadaparyāyāvācyo jānātidhātūpādānaḥ kriyābhedo yasmin arthānām prāpyakarmateti. nanu jñānam guṇaḥ guṇakāṇḍer pāthāt na tu kriyā. ataḥ katham tasyārthaḥ karmety ucyate. na hi vibhor ātmanaḥ spandasamavāyaḥ sambhavati. na cāparispandātmikā kriyā, pañcānām api karmaṇām spandātmakatvāt. na. dhātvarthamātrasya kriyātvāt. vakṣyati ca -- kriyā dhātvarthamātraḥ syāt iti. budhyata ityādiḥyaś ca śabdebhyaḥ kriyāpratya evopajāyamāno dṛṣyate pūrvāparibhāvāvagateḥ. ato yuktaiva jñānakarmatā viṣayāṇām jñānakāravādinām. api cāvāsyam aprāptapūrvasya nīlādeḥ prāptir vaktavyā. anyathā prāgivottarakālam apy apratibhāsamāne viṣayākāre āndhyam eva jagato bhavet. bhāśate viṣayākāro na kenacit prāpyata iti cet, kasya bhāśate. yadi na kasyacit, kiṃkṛto vyavahārabhedaḥ. eko hi nīlam vidvāms tadupādādāno dṛṣyate. nāparo vidvān. so 'yam svatantra nīle kiṃkṛto viśeṣaḥ. na hi svatantra bhāsamānaḥ sarva(?syā/sya) syān na vā kasyacid vanavahnir ivānupalabhyamānaḥ kenāpi. ato 'vāsyam asya kvacit santāne prāptir vaktavyā. tathā ca yadābhāsam prameyam tad iti pāthanti. na cāpramākarmaṇaḥ prameyatā sambhavati. asty ayam prameyādivibhāgaḥ, kin tu bhṛāntiparikalpitaḥ. tathā cuktam -- avibhako 'pi buddhyātmā iti. satyam uktam. ayuktaḥ tu tat. evam hi na kiñcit pāramārthikam nāma bhavet. cinmātratāpi hi pratītiśāśād evāśrīyate. tadvad eva tu viṣayākāro 'pi bhāsamānaḥ katham apāramārthiko bhavet. tadviparyastatve vā katham saṃvitsvarūpam aviparyastam bhavet. ubhayatrāpi bādhrādarśanāt. ataḥ saṃvid evātmāno bhinnam artham idam iti darśayanti nānyathā vaktum śakyata iti siddham idam iti bahiḥ prasiddho viṣayo jñānam sādhyati.

{2,124} yat tūktam arthastho dharmāḥ pareṇāpi jñāto jñānam gamayed iti. tad ayuktam. artho hi jñāto 'nupapadyamāno jñānakalpanāyām hetur uktaḥ. na cāsau sarvasya tathā bhavati. yasyaiva tu jñānam utpannam tasyāsau jñāto iti pratītiśāśikam eva. yathā yasyaiva gamanam tasyaiva deśāntaraprāptir bhavati asaty api gatiḥjñāne. kim ātmakaḥ punarthastho dharmāḥ. uktaḥ karmakārateti. nanu karmaśaktir apratyakṣasiddhā katham jñānam gamayati. na karmaśaktyā jñānam kalpayāmaḥ. karmaṇā tv arthena, sa tu pratyakṣasiddha eva. tasya cāpratyakṣāyām api śaktau kārakāntaravat pratyakṣatopapattīḥ. kārakāntarāśaktayo 'pi hy apratyakṣā eva. na caitāvatā teṣām apratyakṣabhāvaḥ. ataḥ pratyakṣādīpamānaprāpto viṣayo jñānakalpanāyām hetuḥ. prāptiś cārthasyābhūtapūrvāvasthā sarvasya svasaṃvedyetye eke. anye tu hānādivyavahārayogyataivārthasya prāptir ity āhuḥ. saiva hi jñātavām. tad eva hi jñānapalām. kriyāphalabhāgitā ca karmatvam. sarvathā siddham jñātād arthāj jñānānumānam. ye 'pi pratyakṣaiva saṃvit svātmānam viṣayavadavasthāpāyati manyante, tair api jñānotpatteḥ prāgabhūtaḥ parastād bhāvyarthagato dharmabhedo 'bhyupagantavyaḥ. na tu jñānapratyakṣataivārthapratyakṣatā. na hy anyasmin pratyakṣe 'nyat pratyakṣam bhavati, atiprasaṅgāt. yadi saṃvitpratyakṣataivārthapratyakṣatā bhaved, anumeyādīnām apy āpadyeta. anumānasamvidō 'pi pratyakṣatvāt. ato 'vāsyam svagata evārthasya viśeṣo vaktavyaḥ, yena pratyakṣetare vyavatiṣṭhete. ataḥ siddham nāpramāṇikā jñeyasiddhau jñānakalpaneti dvaitasiddhiḥ. sarvasaṃvidām tv ānarthakye viṣayākārapratyabhijñā niribandhanaiva bhavet. eva hi pūrvedyurdṛṣṭam artham aparedyuh pratyabhijānāti. tajjñānena saha niruddhasyākārasya nopalabhyate. anyāḥ khalv ayam adya bhuvō jñānasyākāraḥ. anyāś cāsau yaḥ prān nirūpitaniruddhaḥ. katarad atra pratyabhijānīmaḥ. pramāṇetaravibhāgo 'pi sarvasaṃvidām ānarthakye 'nupapannaḥ. na

cārthakriyākārijñānasadasadbhāvanibandhano 'sāv iti yuktam. svapnaparidr̥ṣṭeṣv apy artheṣu (?kā/kva)cidarthakriyākārijñānodaye prāmānyaprasaṅgāt. bādhyate svapnajñānam[726]anantaram, ato na pramāṇam iti cet, jāgrajñānam api yogyavasthāyām bādhyata eveti katham pramāṇam. atha taccireṇa bādhyata ity ucyate, naitāvata vīseṣeṇa satyam itthyātvē bhavataḥ. na hi māyāsuvarṇajñāne cireṇa viśamvādo dr̥ṣyata {2,125} iti tat pramāṇam. ato yat pramāṇam tat pramāṇam, apramāṇam cāpramāṇam na tv ardhajaratīyam upapadyate. ataḥ siddham jñānād bhinna evārtho grāhyalakṣaṇānuyāyī jñānam ca sādhyatīti. dr̥ṣṭāntābhāvavacanam api nānumānadūṣaṅgārtham, kin tu svābhipretānumānadūṣaṅgaparihārāya. evaṃ hy atrānumānam antarñitam nāvibhāgam dvyaṭmakam avibhāgatvād anyatarāṃśavad iti. yadi ca kaścit kadācid agnyādiṣu darśanād anaikāntikatām brūyāt, tadartham idam uktaṃ na caikasyaivamātmatve dr̥ṣṭāntaḥ kaścid asti te iti. tac caitad upariṣṭāt prapañcayīṣyatīti || 64 ||

NOTES

[726] m anta (KHA)

[726a] cf. PVin 1.100,14-19

nanv agnyādīnām ekātmanām eva prakāśyaprakāśakatā dr̥ṣṭā. ato 'naikāntiko hetur ata āha -- **agnīti**. ayam arthaḥ -- ye 'gnyādayaḥ prakāśakatayā prasiddhāḥ te ghaṭādīnām na svātmana iti, na prakāśārūpāḥ prakāśātmanaḥ svarūpasyeti. kiṃ punaḥ svātmanaḥ prakāśasya na te prakāśakāḥ. na hi te 'prakāśītāḥ sidhyanti. na ca tatsiddhyartham aparasajātīyāpekṣā dr̥ṣyate. na hi pradīpaḥ pradīpāntaram apekṣate. ata āha -- **anapekṣaṅgād** iti. ayam abhiprāyaḥ -- na te svaprakāśāya svātmanām apekṣante, svātmani vṛttivirodhāt. svasya svasmin prakāśāyogād iti || 65 ||

kim idānīm aprakāśitā eva prakāśante, naivam api. kena tarhi prakāśyanta ity ata āha -- **grāhyatvam** iti. cākṣuṣeṇa hi tejasā prakāśītāste gr̥hyante. tat teṣām grāhayitṛ na grahitṛ. indriyacaitanyaprasaṅgāt. nanv evaṃ tejasas tejontarāpekṣāyām sajātīyāpekṣety anavasthā. maivam. uktātra nāyanasya tejasasḥ kāryadarśanānusāriṇī rūpasiddhau śaktisiddhiḥ. bahis tejaso rūpaprakāśakatvadarśanād dehe 'pi vartamānaṃ tad eva rūpasya prakāśakam bhūtāntarāṅgāṃ taijasasya ca. na ceḥa sajātīyāpekṣā. avāntarajātibhedāt. ata evāndhasya {2,126} pradīpādayo na buddhiviśayaḥ. svaprakāśatve ca teṣām andhasyāpi dhīgocarā bhavayur iti. akṣam api rūparūpīrūpaikārthasamavāyinā prakāśakam na svātmanaḥ, tadgrahaṇakāle buddher evānyathānupapattipramāṇikāyā grāhakatvam ity āha -- **akṣeti** || 66 ||

buddhis tu buddhyantaravedyety anantaram evopapāditaṃ ity āha -- **tasyām** iti. atra codayati -- **nanv** iti. ātmano hi grāhakāntarābhāvād avaśyam ekasyobhayarūpatā vaktavyā. na hy asāv anyena gr̥hyate. grāhakānantiyaprasaṅgāt. atas tadvad evaikasyaiva jñānātmano grāhyagrāhakabhāvo nānupapanna iti || 67 ||

pariharati -- **kathañcid** iti. ayam abhiprāyaḥ -- nirbhāgam hi jñānam iti vaḥ siddhāntaḥ. na caivamvidhasya dvairūpyam upapannam. ātmā tu kenacidātmanā grāhakaḥ. kenacidātmanā grāhya iti kiṃ nopapadyate. tathā hi -- asyārthasamyuktendriyasamyuktamanassamyoginaḥ pratyayo nāma dharmabhedo jāyate. sa cāsmāt kathañcid dharmarūpeṇa bhinnāḥ. tena cāyam grāhakaḥ. yat tasya pṛthivyādiravyāntarasādhāraṇam dravyādirūpam tad grāhyam. jñānasya tu naivamvidhaḥ kaścid vibhāgo buddhair iṣyate. ataḥ katham tasya dvairūpyam iti || 68 ||

nanv evam api tāvad atyantabhedo grāhyagrāhakayor anīṣṭa eva, abhedasyāpi dharmadharminor iṣṭatvād ata āha -- **yas tv** iti. atyantabhedo hi ghaṭāgnyādīnām apy asmābhir nesyate eva. dravyādirūpeṇābhedāt. ataḥ kathañcid bhinnayor eva sarvatra prakāśyaprakāśakatvam ity ātmano 'pi nānupapannam iti. yadi tarhi pratyayāṃśo {2,127} grāhakaḥ dravyāṃśo grāhyaḥ, katham tarhi bhāṣyakāraḥ pratyagātmani caitad bhavati na paratreṭi pratyagātmavṛttitām ātmano manyate. nanv evaṃ paragocara evāhampratyayo bhavet. paraṃ hi pratyayātmano dravyādirūpam ata āha -- **pratyasātīti**. yeyam ātmanaḥ pratyagātmavṛttitā bhāsate nāyam doṣaḥ. sarvam eva hi no 'nekāntena paratra pravartate. ātmā tv atyantapratyāsannagrāhyagrāhakaharmakāḥ pratyagātmavṛttitayā bhāsate. atyantapratyāsa(?nno/nnau) hi narasya jalājalātmānau tayor asau sādharmaṇo grāhyagrāhaka ity abhidhīyate iti na kaścid doṣa iti || 69 ||

api ca, aham iti yo 'yam asmatprayogaḥ tatsambhinnā viśadataram ātmagocarā samvidutpadyamānā dr̥ṣya(?nte/te.) jñānam tu na svagocaraṃ jātu jāyamānam upalabdham. ato nātmadr̥ṣṭāntena jñānasyobhayarūpatā vaktum śakyā. na hi tad aham nīlam iti kadācid utpadyamānam dr̥ṣyate. sarvadedam prayogasambhinnabodhāt. ata upapannaivātmakartṛkātmani samvittīḥ na tu jñāna ity āha -- **asmatprayogasambhinneti**. atraike vadanti kumārasvāmivādīnaḥ -- nātmāsmatprayogasambhinnabodhavedyaḥ. na hi vāyam kāryakāraṇasaṅghātīrekiṇam ayam asmīti puruṣam budhyāmahe. pṛthivyādiravyānubhava eva svaprakāśaḥ svam ātmānam svaprakāśyam ātmānam meyam ca dravyādyavasthāpayati. na hi viśayavittāv apratisamhite puruṣe svaparavedyayor atīśayaḥ sidhyati. ato viśayā na boddhyānavabhāsamāne bhāsante. nāsau teṣu. ata eva viśayavedanoparame jaḍākāśādivadātmano 'vasthānaṃ saṅgirante. yadā khalv āyam puruṣaḥ prakṣiṇāśeṣakarmāśayo mucyate, tadā jñānakāraṇānām indriyādīnām abhāvād asati viśayavedane cidrahitāḥ khavad avatiṣṭhate. niśṣeṣavaiśeṣikātmagūṇocchedalakṣaṇam eva hi mokṣam manyante. na caivam apuruṣārthatvam, duḥkhoparamasyāpi puruṣeṅārthyamānatvāt. saṃsāriṇo hi duḥkhenodvignā atyantāya taducchedam abhisandadhānā gr̥hebhyaḥ pravrajanto dr̥ṣyante. na nu sukham apy ātmano vaiśeṣiko guṇaḥ. tasyocchedād apuruṣārthatvam api bhavet. maivam. sukham api saṃsāriṇo nānāvīdhānekaduḥkhasaṅkulaṃ nāticiram anuvartata iti mahāntas tad api duḥkhapakṣa eva nikṣipanto mokṣāyotiṣṭhante. ato nāsti {2,128} viśayavedanoparame narasya caitanyam. ata evāyam aharahassukhāpe sanmātratayāvatiṣṭhate. na punaḥ kiñcijjānāti. tatra cānubhava svapnaparicitānām ivārthānām upariṣṭāt smaraṇam bhavet. na caitad asti. ato nānavabhāsamāneṣu viśayeṣu boddhā prakhyāyate. na ca viśayavittāv asmatprayogasambhedāḥ idam prayogasambhedād iti nāsmatsambhede viśayānavagrahād ātmagrahaḥ.

nāpi viṣayavittāv ātmagrahe asmatprayogasambheda ity asamañjasam asmatprayogasambhinneti. ata āha -- **jñānasyeti.** ayam abhiprāyaḥ -- asmatprayogasambhinno 'sti bodho na vā. yadi nāsti, jitam anuttarā guravaḥ. satas tu kim ālambanam iti vaktavyam śarīram indriyāṇi vā. na tāvaccharīram, jñātrgocaravāt. aham jānāmīti jñātāram ahampratyayo 'valambate. na ca śarīram cetayate bhautikatvād bhūtānam cācetanavāt, kāraṇaṅapūrvakatvāc ca kāryaṅānām. ata eva nendriyāṇi jñātṛṇi. na ca jñānam, pratyabhijñānāt. ayam hi pūrvedyur dṛṣṭam artham uttaredyuh pratyabhijñānaḥ pūrvāparasādhāraṇam ātmānam anusandadhāti aham idam adarśam iti. tat tu jñānagocaratve 'nupapannam. anyo hi tadā yaḥ pūrvedyur dṛṣṭavān, anyas cāyam yo 'dya paśyati, kṣaṇikatvāj jñānānām. ataḥ --

buddhīndriyaśarīrebhyo bhinno 'haṅkāragocaraḥ |

saṃvitsāmarthyasiddhatvān na jahāty uktarūpatām ||

iti. tad idam uktaṃ - jñānasyaiva ca kartarīti. jñānakartur hīyam asmatprayogasambhinnā saṃvittih, na cānyo jñānasya kartety uktam. ataḥ saṃvidbalādevobhayarūpatātmanaḥ sidhyati

na tv evamātmaivātmanam jñānam jānāti jātucit |
tad dhīdam nīlam iti yat sarvadā paragocaram ||

yat tu na kāryakaraṇasaṅghātārekiṇam pratipadyāmahe iti. kim evam dehādyaalambano 'hampratyayaḥ. tat tāvat pratyuktam eva. na cānālambano 'yam, atratyasiddhāntāt. tad ayam anālambanam ātmānam alabhamānaḥ svagocaram jñātāram ākarṣati. sa pratītibalasiddhobhayarūpaḥ puruṣo na nopapadyate. dehendriyādīsaṅkīrṇas tu na vivicyopalakṣayitum śakyate ayam nāmāsau puruṣa iti. na caitāvatā na grhīto bhavati. na hi kṣīrodakasamsarge vivekenāgrhīte iti {2,129} na grhītam ubhayam. evam ihāpi saṃmugdhabuddhaḥ puruṣaḥ pratyāhārādikaṃ yogam abhyasyadbhir nityanaimittikamātrānuṣṭhāyibhir akurvadbhir niṣiddham bhogaprakṣīṇāśeṣakarmāśayair ayam asmīti vivicyāparokṣīkriyate. na tv ayam viṣayavittāv apy ayam nāmeti vivicyate. ye 'pi viṣayavedanāvasara eva naro grhyate ity āsthitāḥ, tair apy asya viveko darśayitum aśakya eva. ato nāyam doṣaḥ viveko nāvagamyata iti. na tv ayam viṣayavedanāvasare jñāyate. na hi tadā tadatirekiṇaḥ kasyacit pratītir astīty anantaram eva vakṣyate na tv atrety anena. saṃvid eva tāvat tadā nāvabhāsate, yadāyatto bhāvānām bhedaḥ prāg eva saṃvettā. yat tv evam svaparavedyayor anatisaya iti. tan na. yasya hi jñānam utpannam, tasya viṣayā bhāsante ity uktam eva. ataḥ katham utpannajñānena saṃvidītam anyo 'nubhavet tena vā jñātam tadanyaḥ. na hi boddhṛsaṃvedanakṛtaḥ svaparavedyayor bhedaḥ, yenaivam āpadyeta. etāvataiva hy ekasyāsau vedyāḥ, nāparasya, yat tasya jñānam utpannam. evam api bhaved etad yady asatyām boddhṛvittau viṣayā na viditā bhaveyuh. tadvittir eva vā viṣayavedanam bhavet. na tv evam, kevalaviṣayāvagrahāt. anyagocarajñānasyānyaviṣayatvāsambhavāt. evam cāsatyām viṣayavittau puruṣo na prakāśata ity api duruktam. evam hy uparatakarānagrāmasya mokṣo maraṇam eva śabdāntareṇānujñāto bhavet. na khalv api jñāntmanaḥ puruṣasya sadasattvayor asti viśeṣaḥ. tad ayam apavargadaśāyām prakāśata eva. kena punar ayam tadā prakāśyate. na kenacit. svaprakāśa evety eke. na tv evam, svaprakāśatvaniṣedhād avibhāgasya. tadāpi tv ayam dharmadharmitvavibhāgāśrayaṇena pratyayātmanā grāhako dravyādirūpeṇa grāhya iti vācyam. kim asti tadā dharmadharmibhedaḥ. ko doṣaḥ. śrūtiविरोधाḥ. śrūyate hi ekam advitīyam iti. na. vyatiriktagrāhyaniṣedhāt. anyathā hy ātmabhedo 'pi na sidhyet. na cāsau neṣyate, muktetarāvibhāgāpatteḥ. api ca arthāvagrahanivṛttyarthā evam viśaṃvādā iti tatra tatroktam. ato 'pavarge 'pi grāhyagrāhakākāra evātmā. śrūyate ca jānāty evāyam puruṣo jñātavyam tu na vedeti. na hi tadā jñātur jñapter viparilopo vidyate. na tu vibhaktam asty anyad yato dvitīyam jānīyād iti. tasmāj jānātipadaprayogād avagacchāmaḥ yad asti mokṣe 'pi karmabhāvaḥ puruṣasyeti. jānāter akarmakasyāprayogāt. iyāms tu viśeṣaḥ yad ayam bhūtendriyavaśo viṣayoparāgāt tacchayābhedaṅ {2,130} pratipadyamāno 'vibhaktajñānaśaktir ābhāsate. nijaiva tv asya citiśaktiḥ. sā asati viṣayoparāga ātmagocarāvāvatīṣṭhate. katham akarāṅikā jñānotpattir iti ced, maivam. tadānīm api manaso bhāvāt. nityam hi tadātmavad upeyate. āha ca --

pratyāhārādikaṃ yogam abhyasyan vihitakriyaḥ |

manaḥkaraṅakenātmā pratyakṣeṇa pratīyate ||

iti. na caivam viṣayavedanaprasaṅgaḥ, manaso bahirasvātantryāt. viṣayavittīnām ca sukhaduḥkhaḥetutvena karmajanyatvād asati karmasamskāre 'nupapatteḥ. ātmajñānam ca na karmajanyam iti vīgālitānikhilakarmāśayasyaiva niṣpadyate. kevalajñānanirākaṇe 'pi viṣayavedanāny eva pratyuktāni nātmajñānam. āha ca --

nijam yattvātmacaitanyam ānando 'dhyakṣyate ca yaḥ |

yac ca nityavibhutyādi tenātmā naiva mokṣyate ||

iti. susvāpe 'pi tvātmasaṃvid asty eveti kecit. ata eva suṣuptapratibuddhaḥ sukham aham asvāpsam ity ātmānam pratisandhatte. atha vā tatra karmāśayānuvṛttes tatparatantraṃ mano na kevalam ātmānam prakāśayati, na viṣayavittivirahāt. ato na viṣayasamvedana evātmasaṃvedanam. api caivam meyamātrgocarāyām ekasyām saṃvidi bhāsamānayoḥ kiṃkṛtaḥ karmakartṛbhāvaḥ. evam hi taddvikarmakam jñānam bhavet. yat tūktam parasamavāyikriyāphalabhāgitā karmateti, tad ayuktam. yad eva hi jñānotpattāvāpyate tat prāpyam karma. tathācātmeti katham asyākarmatvam. api ca keyam kriyā, yatsamavāyāt tatphalabhāgitayā ātmanaḥ kartṛtvam. kiṃ punas tat. uktam ātma(ma)noyoga iti. nanv asya manasy api samavāyāt tasyāpi kartṛtvaprasaṅgaḥ. tatphalāsambandhaś cobhayor apy aviśeṣād āpadyate. tatra cōkto manas caitanyaprasaṅga iti siddham na viṣayavitter eva trayasiddhir iti. yac cāsmin darśane duḥkhoparatir eva mokṣa ity uktam. tad apy ayuktam, ānandaśruteḥ. śrūyate hi vijñānam ānandaṃ brahma ānandaṃ brahmaṅo rūpam iti ca. tad etat preyāḥ putrād iti ca. na ca duḥkhanivṛttir evānandaḥ, aśmādao prasāngāt. syād etat. pratyagvṛttir upalabhyamānā duḥkhābhāvātmanā sukham. na cātmā kiñcit pratyag jānāti acetanavād iti nāsau duḥkhāyate sukhāyate vā. maivam. evam api dehino bhinnāvayavasāmyogī

sukhaduḥkhasādhanañamā {2,131} yugapat sukhaduḥkhabhogo na syāt. duḥkhāyamāna eva hy ekatra bhāge paratra sukhāyate. tad duḥkhanivṛttau sukhe 'nupapannam. pradeśāntare duḥkhābhāvāḥ sukham iti ced, na. svasaṃvedyatvād āhlādaviśeṣasya, pradeśāntare duḥkhābhāve ca sukhe narakāntare duḥkhābhāvān narakāntare sukhitvaprasaṅgaḥ. tat tāvad duḥkhanivṛtṭiḥ sukham. na cāsyām ānandavādo gaṇaḥ, pramāṇābhāvāt. na hy ānandaśrutyarthe mukhye gr̥hyamāṇe kiñcid anupapannam, yena gaṇatayā vyākhyāyate. ato vijñānam ānandaṃ brahmeti pratijñāmahe. asañcetitas tv ānando 'py asatkalpa eveti siddham antareṇaiva viśayavedanam asmatprayogasambhinnāyām saṃvittāvātmā prakāśata iti || 70 ||

yathā cāsmatprayogasambhinnasaṃvitsaṃvedya ātmā dvirūpo naivaṃ jñānam. na hīdam nīlam iti jñāne karaṇānām indriyāṇām grāhakasyātmāno jñānasya vākāra upalabhyate, nīlamātraprakāśād iti na pūrvavadātmavadabhinnatve 'pi nīlajñāne tadbuddher gr̥hyatvam. nīlam eva tu tayā gr̥hyate. sā tu tato jñātād avagamyata ity upapādita eva, tad etad āha -- **na tv** iti. dr̥ṣṭāntārtham karaṇagrāhakayor upādānam. yathedaṃ nīlam ity atra karaṇam indriyaṃ grāhakaḥ puruṣo na jñāyate, evaṃ jñānam api. karmaiva tu kevalam atrāvagamyate. na ca kartṛkaraṇakriyam iti || 71 ||

syād etat. jñānasamvittir eveyam idam nīlam iti. pararūpanirūpanākāratvam tasyā vāsanānibandhanam. anādir hi vāsanā saṃsāriṇām, tadvaśena svātmānam api param iva nirūpayati pareṣām iva paraṃ deham āmatayā aham iti. ata āha -- **anyākāreti**. ayam abhiprāyaḥ -- saṃvinnīṣṭhā hi no vastuvyavasthitayaḥ. {2,132} saṃvic cedam iti bahirviśayaprakāśātmā jāyamānā dr̥ṣyate. yadi tv iyam evamrūpāpy anyaviśayā jñānaviśayeṣyate, evaṃ tarhi jñānākārā saṃvittir arthaviśayāsmābhiḥ kasmān na kalpyate. (na cāsati bādhake paragocaratvam bhrāntir iti yujyate kalpayitum. vāsanā ca prācīnajñānanamātmāśrayaḥ saṃskāro 'bhidhīyate. nāsāv asti nāstikānām, nairātmyasiddhāntāt. nāpi jñānam ādhāro vāsanāyāḥ, kṣaṇikatvāt. nāpi samanantarapratyayo vāsanā, tasya tathātvenāprasiddheḥ. asāv api svagocaro na paraṃ paragocaratayā darśayitum śaknoti. atadrūpatvāt tādrūpaniṣṭpattyayogāt. itarathānubhavarūpatāpi tasya na syāt. anubhavākāratām hy uttarasya samanantarapratyayo vitanute. tat kasya hetoḥ. svarūpānurūpakāryārambhasthiteḥ. ata eva nātmagocarād idam iti parasamvedanoṭpattyupapattiḥ. paratrāham mānakalpanā tu bhrāntiḥ, jñātṛgocaratvād ahañkārasyety uktam eva. na tv iha bāhyāmbanante jñānasya kiñcid anupapannam yenātmagocaratāvaśyaṃ kalpyata iti siddham bāhyāmbanam eva jñānam iti) || 77 ||

{2,133} evaṃ tāvad anyatarāgrahaṇe 'nyataro na gr̥hyata ity uktam. tadvad eva dvayor apy agrahaṇam iti samāhṛtya darśayati -- **yathā ceti**. asyārthaḥ -- yathā gr̥hyagrahaṇe grāhako na gr̥hyate grāhakaagrahaṇe ca gr̥hyaḥ. evaṃ ca dvayor apy agrahaṇam bhavet. na tu grāhakamātrasya vā gr̥hyamātrasya vā. pūrvam tv anyatarāgrahaṇadr̥ṣṭāntenetasāgrahaṇam āpāditaṃ. idānīm samāhṛtyobhayor ucyata iti prayogabheda iti || 78 ||

etac ca gr̥hyamātrasya grahaṇam grāhakaraitam sa bahirdeśasambaddhaḥ ityādinā bhāṣyenoḥktaṃ ity āha -- **sa** iti. ayam ca bhāṣyārthaḥ -- sa eva kevalo bāhyārthaḥ pratyakṣam avagamyate. na punargrāhaka iti || 79 ||

āñjasyena tv arthākāro nīlādir ity etasiddhaye bahirdeśasambandho hetutayā lakṣyate, tannānumanyāmaha ity āha -- **param** iti. na hi parasya bahirdeśo nāma kaścit siddhaḥ yo 'rthasākāratve hetutayopanyasyeta. sarvasya jñānākāratvenābhuyupagamāt. ato bahirdeśas tatsambandhaś ca bauddham prati sādhyā eva, na hetur iti || 80 ||

tasmād yathokta eva bhāṣyasyārtha ity āha -- **tasmād** iti. asyārthaḥ -- bahir ityādaḥ bhāṣye idamśabdenam nīlam iti vikalpasthena niṣkṛṣṭam grāhakāśāt pratyakṣādeḥ pramāṇagaṇasya saṃvedyam udāhṛtam nīlādīmātram. etad uktam bhavati. na svagocaram jñānam bahiḥprakāśād, idam iti {2,134} paranirūpanāt. svagocare hi nedam iti prakāśo bhavet, kin tv aham iti. tad iha bahirdeśasambandhopanyāsenā paragocarataiva saṃvitter ucyata iti || 81 ||

tathā kevalagrāhakaṣaṃvittir api satyam pūrvam buddhir utpadyate na tu pūrvam jñāyate ity atroktety āha -- **neti**. atra hi pūrvam utpannāpi buddhir na prāg avagamyate, kin tu paścād iti vadatā gr̥hyākāravinirmuktasyaiva grāhakasya saṃvittir ukteti || 82 ||

prāg buddher agrahaṇasiddhyartham bhāṣyakāreṇoktam bhavati hi kadācid etad yajñāto 'rthaḥ sannajñāta ity ucyate iti. tasyārthaḥ -- jñātapūrvō 'rthaḥ kadācid asmaryamāṇo 'jñātavad abhidhīyate. jñānamātram tu tadgocaram smaryate. evaṃ hi vaktāro bhavanti -- asyāḥ śruter artho mayā guruṇā vyākhyāyamāno jñātaḥ, idānīm prasmṛtavān asmi. jñānam tv etadgocaram pūrvam jātam smarāmīti. yathā cāsyā buddher agrahaṇe hetutvam tatphalābhiprāyeṇa parastād vakṣyati phalativād granthavarṇane ity atra. tasmād api kevalam grāhakasmarānād gr̥hyākāraviviktagrāhakabodhaḥ setsyatīty āha -- **neti** || 83 ||

abhede tu gr̥hyagrāhakayor grāhakavad gr̥hyasyāpi smaraṇam bhaved ity āha -- **tasmād** iti. tasmād grāhakād ity arthaḥ. yatas tu grāhakamātrasyaiva smṛtyātmako nirbhāso bhavati na gr̥hyasya, ato 'vagacchāmaḥ yadanubhavaḥ kāle 'py eṣā buddhir eva kevalā gr̥hītā katham anyathā kevalā smaryeta. tad etad āha -- **grāhake**ti. grāhakamātrasya smṛtinirbhāsāt kāraṇāt tatra grāhakaagrahaṇakāle kevalā buddhir gr̥hyate ity arthaḥ || 84 ||

{2,135} kasmād evam ata āha -- **tad** iti. tat smaraṇam. atyantāvinābhāvād gr̥hyagrāhakayor ekākāram na jāyata ity arthaḥ. tad evam anyatarāśānvaye 'nyataravivekāṭ siddho gr̥hyagrāhakayor bheda ity āha -- **anvayeti** || 85 ||

atra codayati -- **grāhyeti**. ayam arthaḥ -- yad etad bhavatā gr̥hyagrāhakayor abhedam abhyupetyānyataragrahaṇe 'nyataragrahaṇam āpādyate, tad ayuktam. na hi yad yato na bhidyate tadavaśyaṃ tadgrahaṇe gr̥hyate. na hi śabdād abhinnā nityānityādayo dharmāḥ śabdagrahaṇe gr̥hyante. abhede 'pi tu yasyāśāsasya yadā yogyatā sa tadā gr̥hyate netara iti kim anupapannam. gr̥hyāśāś ca grāhakāśāsadbhāvād grahaṇayogyāḥ, na grāhakāśāḥ, tadatiriktagrāhakāntarābhāvāt. ato na gr̥hyagrahaṇe grāhakaagrahaṇaprasaktir iti || 86 ||

syād etat. gr̥hyāśāś evāśya grāhako bhaviṣyatīti. tan na, karmaṇaḥ kartṛbhāvānupapatter ity abhiprāyeṇāha -- **grāhyeti**. api ca

grāhyagrāhakabhāvam ekasya jñānasyābhuyupetya bhavatobhayagrahaṇam āpādyate. yadi ca grāhyāṁśo 'pi grāhako bhaved dvairūpyam eva hīyeta. grāhakaikasvabhāvatvāpatter ity āha -- **grāhakeri** || 87 ||

atha vā grāhyāṁśas tāvad grāhya eva, yadi ca grāhako grhyeta, tato grāhyaikātmatvaṁ bhaved ity āha -- **grāhaka** iti. atyalpaṁ cedam asmābhir ucyate ubhayagrahaṇe ekarūpateti. sāpi tu na sidhyaty eva. grāhyābhāve grāhakābhāvāt tadabhāve grāhyābhāvād ity āha -- **na syād** iti || 88 ||

{2,136} evaṁ tāvad grāhakāntaravarjanād grāhako na grhyata ity uktam. api cobbhavābhībhavau bhāvānām grahaṇāgrahaṇakāraṇatayā siddhau. ato ya evāṁśo yadodbhūto bhavati, tadā sa eva grhyata iti na nopapannam ity āha -- **udbhaveti**. atraiva dr̥ṣṭāntam āha -- **yatheti** || 89 ||

rātrau hi dīpaprabhādīnām rūpamātram upalabhyate, na sparśaḥ. abhībhūtātvd ity āha -- **diveti**. sparsārūpayoś ca naktandivam abhībhave candramasaḥ śītasparśaḥ prabalaṁ ca tāraṇaṁ tejaḥ kāraṇam iti. evaṁ tāvadabhībhave kāraṇāntarasannidhānād abhībhūtasyāgrahaṇam uktam. idānīm svayam api sūkṣmatvād abhībhūtam na grhyate ity udāharaṇena darśayati -- **gandhavad** iti. yadā khalu vāyunā preryamāṇāḥ sūkṣmā dravyabhāgā ghrāṇendriyagocarā bhavanti, tadā teṣu vartamāneṣv api gandhamātram evopalabhyate na dravyam abhībhūtātvd. sā punar iyaṁ dravyasaṅkrāntir ayukteti manyante. yadi khalu tilādiṣu campakādīdravyam eva saṅkāmed evaṁ mṛdyamāneṣu teṣu campakagandho naśyeta puṣpasta iva. campakādīdravyeṣu mṛdyamāneṣu tadgandhasya nāśo dr̥ṣṭaḥ. evaṁ tilasthakusumāvayavamardane 'pi bhavet. yaḥ khalu sthūleṣv eva kusumeṣu mṛdyamāneṣu naśyati, sa katham sūkṣmāvayavasthaṁ na naṅkṣyatiṭy utprekṣyate. ataś campakādīsannidhānād gandhāntaram eva tilādiṣu jāyate iti manyate. evaṁ apsvagnisamyogād guṇāntarāgamo vaktavyaḥ. nāgnisaṅkrāntir anupalambhāt. sparsāmātram eva hi tatrāgner vāyam upalabhāmahe, nāgnim. api cāyaṁ tapasvī dravyasaṅkrāntim ātiṣṭhamānaḥ surāghrāṇe patet. surātrasareṇūnām ghrāṇodareṇa vaktrasaṅcārāt. ata ātmavadhāyaiveyaṁ dravyasaṅkrāntir āśritā bhavet. atrābhīdhīyate -- na tāvat svāśrayaparitāyāgenāśrayāntaram gandho gacchatīti sambhāvayāmaḥ. guṇānām asvatantratvāt. āśrayapāratantryam eva hi tallakṣaṇam. guṇāntaram api na tāvat sannihiteṣv ākāśānilādiṣu kusumasamparkāḥ {2,137} jāyate iti vācyam. teṣu gandhasyātyantābhāvāt. nāpi nāsikāyām eva gandhāntaram jāyate iti vaktavyam. atidūratvena kusumāsaṁsargāt. ataḥ kusumāvayavā eva dr̥ṣṭatadgandhasambandhāvāyunā preryamāṇā ghrāṇodaram yāvadāgatā grhyanta iti pramāṇavati kalpanā. yo 'pi mardane gandhanāśa uktaḥ, so 'py ayuktaḥ. sūkṣmā hi tatra kusumāvayavāḥ saṅkrāntāḥ. na te mṛdyante. ato gandho na naśyatiṭy uktam. yo 'pi gandhāghrāṇe surāpānadoṣo 'bhīhitāḥ, nāsau. pānaṁ hi surāyā niśiddham, nāghrāṇam. alpas tu tadāghrāṇe doṣaḥ. na ca surāṁ jighran pibatīty ucyate. ato na sūkṣmāvayavānām nāsikāsannidhānamātrāt surāpānāpattir iti siddham gandhavad eva dravyam tatra vartate sūkṣmatvāt tu nopalabhyata iti || 90 ||

evaṁ dr̥ṣṭānteṣv abhībhūtasyāgrahaṇam uktvā prakṛte yojayati -- **neti**. yathā dīpaprabhādiṣu guṇāntarasamvittir nāsti, yathā ca gandhavadravyavṛttau dravyasya, evaṁ grāhyāṁśabuddhau grāhakāṁśabuddhau vākāntarasamvittir na bhaviṣyati || 91 ||

idaṁ cāparaṁ grāhyād abhinnaṁ eva na grhyata ity āha -- **grāhyād** iti. asti kaścid dharmabhedāḥ yo grāhyāt śabdād abhinno 'pi nopalabhyate nityatvādāya iva śabdagrahaṇa iti || 92 ||

idaṁ tu cintanīyam -- kasyedaṁ pratyavasthānaṁ grāhyāṁśo grāhakāṁśenetyādi. na tāvad bauddhasya. sa hy avibhaktasyaiva buddhyātmano grāhyagrāhakaṁvittibhedabhinnasya grahaṇam ātiṣṭhate. yadāha --

avibhakto 'pi buddhyātmā viparyāsitarāsanaiḥ |

grāhyagrāhakaṁvittibhedavān iha lakṣyate ||

{2,138} iti. atas tryākārasyaiva jñānasyānubhavāt katham anyatarāṁśāgrahaṇena pratyavatiṣṭhate. bhrāntikalpitam tu grāhyādivibhāgam bauddhā manyante, na tv apratibhānam eva teṣām. ataḥ kasyedaṁ pratyavasthānam iti. satyam. nātra bauddhaś codayitā. pārśvasthavacanam idaṁ. evaṁ hi kaścid atra pārśvastho vadati -- kim idaṁ grāhyagrāhakabhāvam abhyupetyaiva bhavatā dvirūpagrahaṇam āpādyate. na hi grāhakasya grāhakāntaram vidyate tadgrahaṇe ca dvairūpyahāniḥ tac cābhuyupetaṁ eveti katham tadviparītābhīdhānaṁ mīmāṁsakasya. dr̥ṣṭā cābhede 'py udbhavābhībhavādikṛtā grahaṇāgrahaṇavyavasthete. sa evedānīm bauddhābhīprāyeṇāha -- **abhedam** iti. grāhyagrāhakayor hi pāramārthiko bhedo neṣyata eva. ekarūpasyaiva tu buddhyātmanas tathā prakāśābhuyupagamāt. ato yo 'yaṁ buddhyātmanāḥ prakāśaḥ sa eva tayor iti kim iti tadgrahaṇe na grhītam bhavati. api ca, abhedam abhyupetyāsmān prati prasaṅgo gīyate katham abhede grāhyagrāhakavyavasthete. tac cāyuktam. katham hy abhinnasya tattvasya kiñcid agrhītam nāma sambhavati. yadi tv abhedo nābhuyupeyate, nāyaṁ prasaṅgo gātum śakyate. bhinnatvād evāgrahaṇopapatter iti || 93 ||

pūrvaparicodanām idānīm upasaṁharati -- **tasmād** iti. yad dhi grahaṇayogyam tad grhyate yasya ca grāhakaśadbhāva udbhavo vā tad grahaṇayogyam. ataḥ pūrvopanyastasya grāhyagrāhakātmano dvayasya kiñcid eva grahītuṁ śakyam netarad iti grahaṇaśaktyabhāvān nobhayaṁ codanīyam iti || 94 ||

atra parihāram āha -- **kuta** iti. ayam abhiprāyaḥ -- na tāvadbhrāntikalpito grāhakādivibhāgaḥ, bādhavirahāt. tathāpi vā bhrāntitve samvidrūpe 'pi tatprasaṅgād abhāvātmatāpattīḥ. tad ayaṁ vāstavo grāhyādivibhāgo naikasminn advitīye jñānātmani sambhavatīti prathamam uktaṁ naitad astīyādīnā. {2,139} punaś ca abhinnaṁ yadā ceṣṭam ityādīnā ekasyaiva dvairūpyam aṅgīkṛtyobhayagrahaṇaprasaktir āpādītā. tatra naiṣa parihāro ghaṭate ayogyatvād abhībhūtātvd anyan na grhyate iti. na hy ekasmin jñānātmani yogyāyogyatvavibhāga udbhavābhībhavātmatvaṁ vā sambhavati. ato 'vaśyam abhinnaṁ iṣṭe 'nyatarasamvittau dvīyākāragrahaṇena bhavitavyam iti || 95 ||

kiṁ punar ekasyodbhavābhībhavātmatvaṁ na sambhavatīty ata āha -- **eketi**. evaṁ hi grāhyagrāhakābhīdhānaṁ tattvam. tatra yadi

grāhakāṃśo 'bhibhūtaḥ katham tadabhinno grāhyāṃśo nābhibhūta iti śakyate vaktum, viruddhadharmādhyāsena bhedāpatter iti. evaṃ cobhayābhibhave grāhyāṃśasyāpi grāhyatvaṃ na syād iti na kiñcit tattvaṃ sambhaved ity āha -- **tatheti** || 96 ||

evam ayogyatāpi vikalpanīyā kim ubhayam ayogyam ekaṃ vā. yady ubhayam na kiñcid gr̥hyata iti śūnyataivāpadyeta. yadi tv ekaṃ ayogyam itaran nety ucyate tad ekatrādvītye nopapannam ity āha -- **ayogyateti**. ye punar atra dr̥ṣṭāntā uktāḥ pradīpaprabhādiṣu rūpādayaḥ, tatrodभवābhibhavābhidhānam yujyate. rūpādīnām parasparabhedena tatrodभवābhibhavopapatteḥ. bhinnam hi sparśād rūpaṃ, tadrātrau rūpodbhave 'bhibhūtasparśo na gr̥hyata iti kim anupapannam. tad etad āha -- **dr̥ṣṭāntā** iti. ādiśabdād yogyāyogyabhedo 'pīti. svarūpabhedānuvidhāy udbhavābhibhavādibhedo 'pīty arthaḥ || 97 ||

nanu nāsti rūpādīnām pāramārthiko bhedo mahān khalv ayam kleśaḥ yad dravyād eva teṣām bhedo 'bhidhīyate. parasparabhedās tu kleśatārenopapādyante. ata ekaṃ eva dravyādirūpaṃ grāhakabhedād rūpādībhedabhinnaṃ ābhāsate mukham {2,140} ivādarśabhedād iti manyante. atas tatrāpy abheda evodbhavādivyavasthā dr̥ṣṭeti na kaścīd viśeṣaḥ. ata āha -- **yadāpīti**. ayam abhiprāyaḥ -- yadi tāvad asmatsiddhānto rūpādāv āśrīyate, tatas te dravyāt parasparataś ca bhidyanta eva. atha matāntareṇa, tathāpi na tāvad ekasyodbhavābhibhavāv api sidhyataḥ. ato 'smanmate 'pi hi yathaikam eva mṛdrūpaṃ ghaṭaśarāvādīparīṇāmabhedabhinnaṃ evam ekaṃ eva dravyarūpaṃ rūpādībhiḥ parīṇāmabhedair bhidyata ity āśrayaṇīyam. yat tu ekasyaiva dravyarūpasya grāhakabhedād bheda iti, tadatisthavīyaḥ. yuktaṃ hi mukheṣu pratyabhijñānād aupādhikabhedāśrayaṇam ādarśabhedāśrayaṇena. na tv iha tatheti varam parīṇāmavāda eva. tatra ca naikasyodbhavādivyavasthā loke dr̥ṣyate. yas tv ayam ākasmiko rūpasya sparśātmanā parīṇāmāḥ punas tasyaiva rūpātmanā, sa nīrnimitto na vaktum ucītaḥ. ekasyaiva ca dravyasyaikaṃ rūpaṃ divā guṇāntarodbhavenābhibhūtaṃ yad naktam punar budhyate, tan nopapannam. parīṇāme na hi dadhyātmanā parīṇataṃ kṣīraṃ punaḥ kṣīrātmanā parīṇataṃ dr̥ṣyate. ataḥ svabhāvād eva dravyāt parasparaṃ ca rūpādayo bhidyante ity etad eva sāmpratam. yathā cāsaty api deśādibhede bhedaḥ sidhyati tathānantaram eva vakṣyati. tadupekṣyaiva tāvat parīṇāmavādam abhidadhmahe naivam apy ekasyodbhavābhibhavāv iti || 98 ||

yad apīdam aparam uktam grāhyād abhinnaṃ api kiñcin nānubhūyate śabdādu nityatvādīti, tadanubhāṣya dūṣayati -- **abhinneti**. yathā hi buddhibhedanibandhano rūpādīnām bhedaḥ, evaṃ kṛtakatvādidharmānām śabdād dharmāntarebhyas ca dhībhedakṛtaṃ bhedaṃ abhidadhānā na daṇḍena vārayitum śakyā iti || 99 ||

kiṃ punar eṣām bhede kāraṇam ata āha -- **na hīti**. dravyaguṇakarmāṇy eva tāvad bhidyanta iti kim atra kāraṇam anyad ataḥ pratyayabhedāt. sa cāyam avīśiṣṭaḥ kṛtakatvādidharmabhedo 'pīti tatkāraṇakas teṣām bheda iti. nanu {2,141} nāmīṣām deśabhedo vā mūrtibhedo vā dr̥ṣyate. ataḥ katham te bhinnāḥ, ata āha -- **na ceti**. na naḥ pāribhāṣiko bhāvānām bhedaḥ. saṃvidekaśaraṇā hi vayam. sā ca bhinnā bhedaṃ abhinnā cābhedaṃ vyavasthāpayati. na tu deśato mūrtito vā bheda iti iyattaiva paribhāṣyati iti || 100 ||

kīdr̥ṣī punar iyaṃ kṛtakatā, yā buddhibhedabhinnaṃvagamyate ata āha -- **kāraṇānām** iti. yo 'yam kāryadravyāṇām ghaṭādīnām kāraṇīḥ kulālādībhiḥ sambandhaḥ, sā kṛtakatā. kṛttaddhitasamāseṣu sambandhābhidhānam tv atalbhīyam iti smṛteḥ. seyam īdr̥ṣī kṛtakatā katham śabdād abhinnety ucyate. anyo hi tadā śabdo gākārādyākāraḥ. anyā ceyam kṛtakatā tasya tatkāraṇīḥ sambandha iti. anityatā tu sāvyavānām ghaṭādīnām tāvad avayavavibhāgatmikety āha -- **vibhāga** iti || 101 ||

niravayavānām tu buddhyādīnām avayavavīśeṣātmakānityatvāsambhavād yo 'yam ātmano 'parīṇāmarūpeṇāvasthānam tannāśītvam ity āha -- **buddhīti**. nāśītvam anityateti nityatāyāḥ svarūpaṃ darśayati -- **nityatvam** iti. vastutvasya sattātaḥ kecid bhedaṃ manyante, tat tu neṣyata ity āha -- **vastutvam** iti. sattaiva vastutvaṃ nāparaṃ kiñcid ity ākṛtigranthe vakṣyati iti || 102 ||
prameyatājñeyate api pramāṇajñānasambandhātmike śabdād bhinne evety āha -- **pramāṇeti**. jñānatvaṃ pramāṇetarajñānasādharmaṇam iti bhedenā jñānasambandhaprabhāvītā jñeyatokteti. sarvatra cātrāsaty api deśādibhedāvasāye kenāpi svasaṃvedyenātmanā bhedo 'vasīyata ity āha -- **sarvatreti** || 103 ||

{2,142} ato yathāivāsmanmate buddhibhedamātraprabhāvito rūpādīnām bheda iṣyate asaty api deśādibhede, tathāivaiteṣv api śabdādidharmabhedēṣu bhedo 'stīty upasaṃharati -- **tasmād** iti || 104 ||

nanv evam api tāvad atyantabhedo naiṣām iṣyate, kathañcid bhedaṭ. ataḥ siddham abhinnasyodbhavādaya iti. na siddham. atyantabhinnatā hi nāsmābhiḥ kasyacid iṣyate, sarvasya sadādyātmanābhedaṭ. asti tu kenāpi rūpeṇa bheda iti tadāśrayaṇenaiva viruddhadharmasambandhaḥ samādhiyate. na caitad bauddhasiddhānte jñānasya sambhavaṭīty abhiprāyeṇāha -- **atyanteti** || 105 ||

kiṃ punaḥ kāraṇam abhinnasyāpi śabdāt kṛtakatvāder agrahaṇam iti. bhedasyāpi vidyamānatvād iti ced, hantaivam abhedo 'pi vāstava iti kin na śabdagrahaṇe gr̥hyate, ata āha -- **sarvaṃ ceti**. yad etad kṛtakatvādidharmajātam upanyastaṃ tat saty api śabdābhede kriyāhetvādyapekṣayā gr̥hyate. na hi vastv astīty eva grahaṇam bhavati. api tu grahaṇetikartavyatāsāpekṣam. kṛtakatvasya ca kriyā kulālādivyāpāraḥ. taddhetuś ca kulālādīḥ. jighr̥kṣā ca grahaṇakāraṇam. atas tadasaṃvittāvabhede 'pi śabdān na grahaṇam kṛtakatvādīnām. atyantābhede tu grahaṇādivyavasthā na sidhyet. na cāsāv asmābhir iṣyata iti || 106 ||

na cāyam dharmadharmakṛto bhedo jñāne sambhavati. advītyatvāt tasya. nāpi kriyāhetvādityam apekṣaṇīyāntaram asti yatkr̥tā grahaṇāgrahaṇavyavasthā {2,143} bhavet. jñānātiriktavastvantarābhāvād ity āha -- **jñāna** iti. anyatrānapekṣety asahamānaḥ pratyavatiṣṭhate -- **paraspareṇeti**. ayam abhiprāyaḥ apekṣārtha eva tāvad duṣpratipādaḥ. abhinne tattve kiṃ kenāpekṣyate. upetyāpi brūmaḥ. ya eva kaścīd apekṣīṣyate grāhako vā grāhyo vā, sa eva sannihitaḥ. atyantābhedaṭ tayoḥ. ato nāgrahaṇakāraṇam anyatarasyāpīti dvīyatmakagrahaṇaprasaṅgaḥ || 107 ||

atra codayati -- **nanv** iti. yad etad apekṣām abhyupetya bhavatocyate sannihita iti, tad ayuktam. na hi no nīlādighraṇe grāhyam idaṃ grāhako vāyam iti buddhir utpadyate. ato grāhyagrāhakatvenānavagamāt katham tayoḥ sannidhānam apekṣā katham ucyata ity

apekṣābhyupagamo na yukta ity arthaḥ || 108 ||

pariharati -- **mā bhūd** iti. yady api grāhyo 'yaṃ grāhako 'yam iti vā na vikalpyate, tathāpi tāvad ekātmanaḥ sarveṇaivātmanā grhītatvād yad evāpekṣitam tad eva labhyata iti yuktam eva vaktum. anyo 'yaṃ grāhyo 'yaṃ grāhako 'yam iti śabdavikalpaḥ. anyac ca jñānarūpam. tac cet samagraṃ grhītam, kim aparam apekṣaṇīyaṃ yadagrahaṇād ubhayāṃśabodho na bhaved iti. evam api ced ubhayātmakam na grhyate, katham dvayātmakam bhaviṣyati. ataḥ siddham na dvayātmakam jñānam ity abhiprāyeṇāha -- **evam** iti || 109 ||

evam tāvad yad uktaṃ saty api dvayātmakatve na dvayātmakam grhyata iti, tan nirākṛtam. idānīm dvayākāram eva jñānam grhyata iti yad bauddhair uktaṃ tad dūṣayitum upanyasyati -- **uttarottareti**. evam hi bauddhā manyanta -- svasaṃvedyājñānasya dvirūpatā. tad dhi jñāmi ghaṭam ity evotpadyate. tatra jñānāmīti {2,144} grāhakāṃśaḥ. ghaṭam iti ca grāhyāṃśaḥ. tad evaṃ svasaṃvedye 'pi jñānasya dvirūpatve yo nāma mūḍho na sampratipadyate, tatpratibodhanārtham uttarottaravijñānaviśeṣanirdeśo bauddhair abhimataḥ. evaṃ hi nirdiśanti ghaṭajñānam jñānāmīti. tad iha pūrveṇa viśayākāreṇa grāhakākāreṇa ca rūṣito dvitīyajñānasya grāhakākāraḥ pracito nirbhāsate. tadādyasya dvirūpatve ghaṭate. tv ādyam grāhyākāramātram vā grāhakākāramātram vā bhavet, tato dvitīyādy api tadgocaram tadākāram eva bhavet. tatrādyasya grāhyamātratve dvitīyam api jñānam ghaṭa ity evotpadyate. tatra śabdātrayeṇa nirdeśo nopapadyeta ghaṭajñānam jñānāmīti. na hy anāturāṇām anarthako nāma nirdeśo bhavati. evaṃ ca trtīyādijñāneṣu catuṣṭayādibhir nirdeśo darśayitavyaḥ. tasmād uttarottarajñānaviśeṣād avagamyate asti grāhakākārasaṃvittir apīti. yad api cedam aparam dvayākāraḥ kāraṇam uktaṃ -

smṛter uttarakālam ca na hy asāv avibhāvitaḥ |

iti. yathā khalv ayaṃ sa ghaṭa ity grāhyaṃ smarati, evaṃ ghaṭajñānam ajñāsiṣam iti jñānivācyam grāhakāṃśam api. na cānavagatapūrvārthaviśayā smṛtiḥ sambhavatīti pūrvānubhavapratibandhāt smaraṇād ānumānikī pūrvam grāhakākārasaṃvittir kalpyata ity āha -- **smaraṇād** iti || 110 ||

tad eva prapañcayati -- **ekākāram** iti sārddhena. idam ca prāg eva vyākhyātam iti. yadi tu grāhakākāro grhyate ity āsrīyate, tadākārapracayadarśanam upaṇnam bhaved ity āha -- **grāhaketī** || 112 ||

katham upaṇnam ity ata āha -- **jāyata** iti. pūrvam hi ghaṭam jñānāmīti jñānam grāhyagrāhakākāram. tatra tasminneva viśayabhūte. yat param ghaṭajñānam jñānāmīti jñānam. tasyātmīyas ca grāhakākāraḥ. pūrvau ca {2,145} svaviśayabhūtaprāpyajñānasthau grāhyagrāhakākārāv upaplutau bhavataḥ. evaṃ tryākāraḥ upaṇnam bhavatīti || 113 ||

anenaiva prakāreṇa trtīyādiṣv api jñāneṣv ākāravṛddhyā pūrvapūrvabhūto bhinnatā sidhyati. itarathā tu pūrvasya kevalagrāhyākāratve svākārasamarpaṇena viśayabhāvād uttaram api tatsadṛṣam ghaṭātmatkam eva bhaved ity ayuktam. evaṃ kevalagrāhakākāratve pūrvasyottarasāyāpi tādrūpyān na vailakṣyaṃ sidhyet.

nirākāratvapakṣe 'pi tulyataiva prasajyate |

nirākāratvasāmānyāt prācīnottarasamvidoh ||

ity abhiprāyeṇāha -- **pareṣv** iti. evam tāvad uttarottaravijñānaviśeṣād ity etat prapañcitam. smaraṇāc cānumānikīty etad idānīm prapañcayati -- **grāhyeti**. idam ca prāg eva vyākhyātam iti || 114 ||

ākārapracaye tāvat parihāram āha -- **neti**. ayam arthaḥ -- nottarottaravijñāneṣu pracayānvitā ākāraḥ dr̥ṣyante, nīladyākāramātratpratibhānāt. sarvadā hi no viśaya evedam iti bahir nirbhāsate. kadācid eva tūdbhūtajijñāsasyānākārājñānapratibhānam iti varṇitamasaḥ. ato na jñānārūḍham ākāradvayaṃ dr̥ṣyata ity saṃvitpramāṇakam aham nīlam ity anavagateḥ. kas tarhi ghaṭam jñānāmīti jñānyarthaḥ. nāvaśyaṃ viśayabodheṣu jñānīḥ pravartate. ghaṭo 'yam ity eva pratīteḥ. yadā tu jñānam eva jijñāsitam bhavati tadārthasya jñānatāvaśena jñānam api pratīyeta. tatra cāyam jñātiprayogaḥ. na vaitāvatā jñānam eva dvayākāram bhavati, vidite bahirviśayākāre pṛthag evedam anākārājñānam iti. yady anākārasyaiva jñānasya saṃvedanam, kathan tarhi nīlākāram pītākāram jñānam iti vyapadeśo 'ta āha -- **viśayeti**. ayam abhiprāyaḥ -- na tāvaj jñānam ākāravattayā dr̥ṣyate, bahirākāratvavedanād ity uktam. yas tu nīlākāram jñānam iti vyapadeśaḥ, na tenākāravattā jñānasya sidhyati. viśayo hi nīlādivyapadeśabhājanam. tadvyapadeśenaiva ca jñānam vyapadiśyate na tu tannīlam. {2,146} kasya hetoh paravyapadeśena vyapadiśyata iti ced, na. tam vinā vyapadeṣṭum aśakyatvāt. na hi tadvyapadeśam antareṇa nirūpayitum śakyam īdr̥ṣam nāmedam jñānam iti, svayam anākāratvāt saṃvidām iti || 115 ||

yat tu nirākāratvapakṣe sarvasaṃvidāṃ tulyataiva prasajyata ity uktam, tad ayuktam. anākāratve 'pi grāhyabhedapramāṇakatvād bhedasya, grāhyā hi viśayāḥ saṃvittau pramāṇam. te ca bhinnā dr̥ṣyamānā bhinnā eva saṃvittir avasthāpayanīti. atas tadbhedasiddhaye tatsamavetākārāntarābhyupagamo na yukta ity āha -- **tasmād** iti. grāhyabhedanibandhanas tatpramāṇaka ity arthaḥ || 116 ||

nanv astu grāhyabhedo bhede pramāṇam. anākārāṇāṃ tu kenātmanā bheda ity eva duṣpratipādam ata āha -- **nirākāratveti**. ayam abhiprāyaḥ -- kim idam anākāratvam saṃvidām. yadi nirasvabhāvatvam, tannesyate viśayavaśonnīyamānaprakāśasvabhāvatvāt. atha nīladyākāravirahaḥ, na. ākāśakālātmadikkarmasu tadabhāve 'pi bhedābhyupagamāt. ato yathā nīladyākārā eva bhāvā ākāravattvenābhinnā api paraspareṇa bhinnā bhāsante, evam anākāratvenābhinnāny api jñānāni grāhyabhedonnīyamānenātmanā bhetsyante svabhāvād eveti || 117 ||

smaraṇāc cānumānukīti yad uktaṃ tad idānīm upanyasya dūṣayati -- **smṛter** iti. mithyaivaitad bauddhair gīyata ity arthaḥ. katham mithyā ata āha -- **tadaiveti**. tadaiva khalv idam grāhakākāram jñānam saṃvedyate. ghaṭo hi tatra smaryate. tatsmaraṇānyathānupapattyā

ca tatkāraṇabhūtam jñānam arthāpattiyā kalpyate. nūnam mayā ghaṭo jñātaḥ, katham anyathā smaryate. tatraiva cārthāpattivedye[727]jñāne 'jñāsiṣam iti padaprayogaḥ, na tu jñānam api pūrvam grhītam iti || 118 ||

NOTES

[727] dye jñāsi (KHA)

{2,147} yat punardvyākāavedane pūrvam uktam abhedam cābhyupetyāyam ity atra katham ekasmin grhyamāṇe paro na grhyata iti. tad dūṣayati -- **grhītam itīti**. yad asmābhir aṃśadvayāgrahaṇe nimittam anuyukto bhavān kim ubhayātmakam na grhyata iti, nānenāsmākam vākyapravṛttimātram eva bhavato 'bhimatam yathā tathā vā tāvad abhyadhāstvam iti. api tu agrahaṇakāraṇam vā tvayā vaktavyam. vāstavam vāgrahaṇam, na tv abhedād dvayātmakam grhītam iti vākpravṛttimātreṇāsmābhir mucyasa iti || 119 ||

paramārthatas tu grhyagrāhakākāavedanam nāstīty uktam evety āha -- **grāhyeti**. syād etat. mā nāma pratyakṣeṇa dvayātmakam grhyatām. anumānena tūbhayākāavedanam sādhyamāḥ. grāhakātmā grhīto grāhyābhedāt, tadātmavad ity ata āha -- **pratyakṣeti**. ayam abhiprāyaḥ -- pratyakṣam jñānam iti vaḥ pakṣaḥ. na cāsmiṇ pakṣe 'numānena grahaṇasādhanam yuktam. yadi hi dvayākāram jñānam utpannam bhavet, tathaiva prakāṣeta. ato naiṣā dvayākāropalabdhir ānumānikī pratyakṣajñānapakṣe syāt. na ca pratyakṣeṇa dvayākāram jñānam kaiścid upalabhyata iti na dvayākārātā jñānasyeti || 120 ||

yadi tv ekākāra eva jñāne dvayākārātā kalpyate, evam satyapramāṇakatvāviśeṣāt sahasrākārātaiva kiṃ na kalpyate ity āha -- **eveti** || 121 ||

atra codayati -- **grāhyeti**. ayam abhiprāyaḥ -- yad etad anyatarāṃśagrahaṇe 'bhinnatvād aparasyāpi grahaṇam āpāditaḥ bhavatā tad ayuktam, abhede hi saty{2,148} etat syāt. na tu grhyagrāhakāṃśayoḥ parasparam abhedat. jñānam hi tatrābhinnam aṃśau ca parasparam bhinnā eva. ato yathaindravāyavādīgrahāḥ parasparam bhinnā api jyotiṣṭo(?ma/māṅga)tvena na bhidyanta iti mīmāṃsaka manyante, evam jñānasyāpi svātmanābhedo 'py aṃśayoḥ parasparam bhedaṇ na grahaṇasaṅkaraparicodanāvakāśa iti nirākṛtasvapakṣasya bauddhasya pratyavasthānam iti. siddhāntavādī tu -- na tāvad ayam ekāntavādī bauddho bhinnābhinnatvam abhyupetya grhyagrāhakayor bhedaḥ abhidhātā iti sambhavati, tan nūnam aikāntika evānena grhyagrāhakayor bhedo 'bhīhita iti manvāna āha -- **siddha** iti. itaraḥ svābhiprāyam āviṣkartum parapakṣaṇiṣedham tāvad āha -- **neti**. kāraṇam āha -- **jñānatvād abhedataḥ**. ayam arthaḥ -- naivam api bhavatpakṣasiddhiḥ, jñānatvenāṃśayor abhedād ity uktam eveti || 122 ||

itara idānīm siddhāntahānim āpādayaṃ tam evaṃvādinam niḡrṇāti -- **bhinneti**. sāṅkhyā hi prakṛtīvikārayor atyantabhedam anicchanto vikārātmanā prakṛtau bhedaḥ tadātmanā ca vikārāṇām abhedam saṅgirante. tad yathā sāṅkhyamatena bhinnābhinnātmakam vastu parikalpyate, tathā katham tvayā bhrāntacittena buddhaśāsanam uktvā bhinnābhinnatvam ekasya jñānatmanāḥ parikalpitam. asmākam tv anekāntavādinam upapanno jyotiṣṭome tathābhyupagama iti || 123 ||

bhavatas tu yadi grhyagrāhakātmakam dvayam jñānatmanaikam, tato bhinnatvavāganupapannā, noced ekatvam ity āha -- **ekam** iti || 124 ||

evam cātra bhavanmatāśrayaṇenaikātmīyam āpādayitum śakyam ity āha -- **eketi**. grhyagrāhakāv ekātmānau, ekarūpāt jñānatmano 'bhedaḥ. tadātmavad eva. grhyagrāhakayor mithaḥ parasparam ekatvena kāraṇena jñānam grhyātmakam grāhakātmakam vā bhaved iti || 125 ||

{2,149} tatra caikātmakatva āpanne grhyagrāhakayor anyatarasyāpāye jāte parasyāpītaravidhurasāyānupapatter aṃśadvayāsattvam eva jñānasya bhavet. evam ca niḥsvabhāvam abhāvātmakam jñānam āpannam iti sūnyatā pramāṇārthayoḥ syād ity āha -- **tatrete** || 126 ||

evam tāvad abhinnātmano jñānād abhedād aṃśayor abheda āpāditaḥ. idānīm bhinnābhyām vāpy aṃśābhyām abhinnatvāt jñānatmano bhedaḥ āpādayati -- **bhinnābhyām** iti. evam cātyantabhedo grhyagrāhakayor siddham dvaitam ity abhiprāyeṇāha -- **tataś ceti** || 127 ||

evam dvaitasiddhau yadi jñānam iti saṃjñāmātram eva grhyagrāhakayor kartum abhimatam bhavatāḥ, tadabhyupagacchāma eveti sopahāsam āha -- **tayor** iti. athavā kiṃ pāribhāṣikeṇa jñānaśabdena, asmākam ivaika evāyam jñānaśabdo 'kṣādivat sādharmaṇatayārthajñānāyor vyutpattibhedena vartata ity āha -- **athāpi veti**. yadi jñāyata iti jñānam karmaṇi lyudanto jñānaśabdo 'nuśiṣyate, tato 'rtho jñānam. atha tu jāptir jñānam jñāyate 'neneti vā bhāvakaṇāyayor vyutpādyate, tato dhīr eva jñānam ity ubhayajñānatopapattir iti || 128 ||

sarvathāpi hi jñānaśabdavyutpattau vastubhedas tāvat siddha eva. śabdas tu yathārucci jñānārthayor anyataratra pravartatām. nātra no vipratipattir ity āha -- **sarvatheti** || 129 ||

{2,150} atrāpare bauddhā vadanti -- satyam asti grhyagrāhakayor bhedaḥ. naivam api bahirarthaḥ sidhyatīti, jñānasyaivāvitasyottarajñānagrāhyatvāt. ata evedambhāvāḥ, paragocaratvāt saṃvidāḥ. katham atītam grhyam iti ced, na. hetutvasyaiva grāhyatvāt. yad etad uttarajñānanājanane svākārasamarpaṇena pūrvasya hetutvam tad eva tasya grāhyatvam. yathāhuḥ --

bhinnakālam katham grāhyam iti ced grāhyatām viduḥ |

hetutvam eva yuktijñā jñānākārpraṇakṣamam ||

iti. ayam ca sautrāntikavaibhāṣikayoḥ sādharmaṇaḥ ślokaḥ. tad etad upanyasyati -- **atheti**. yady api grāhakād bhinnam grāhyam, tathāpi jñānāntaram eva tadafītam na tv artha iti. etad api dūṣayati -- **jñānatva** iti. tasya grāhyatvābhimatasya jñānasya jñānatve yuktir na kācid astīti bhāva iti. yadi tu pūrvoktayā karmavyutpattiyā jñānam tad iṣyate tad asmābhir iṣyate ity āha -- **pūrveti** || 130 ||

jñānam jñānam ity anugataṁ tu rūpaṁ na dvayor grāhyagrāhakayor avagamyata ity āha -- **jñānam** iti. akṣādivat sādharmaṇaśabdatām abhyupagacchāmaḥ na tv ākṛtiśabdatām iti. upetyāpi brūmaḥ. tat khalu sāmānyam pūrvottarayor anuyāyī tābhyām bhinnam abhinnaṁ vā. na tāvad bhinnam tair upeyata ity āha -- **vyatiriktam** iti || 131 ||

ayam cāparo vyatireke doṣa ity āha -- **vyatireka** iti. tayor pūrvottarayor grāhyagrāhakayoḥ. jñānasāmānyād vyatireke iṣṭe, tasmimś tābhyām bhinna iti yāvat. tayor jñānātmakatā na syāt, tenaiva rūpeṇa jñānatvābhyupagamād {2,151} iti. kim ato yady evam ata āha -- **tadrūpeti**. jñānarūparahitave satyajñānātmano vastuno 'bhāvāt pūrvottarayor jñānayor abhāva evāpadyata iti || 132 ||

api ca tatsāmānyam tābhyām sambadhyamānam pratyekaṁ kārtsnyena sambadhyate bhūtakarmaguṇavat, vyatiṣajya vā mālaguṇavat. pūrvasmin kalpe bhedaḥ. uttarasmin sāvyavatvam iti vaiśeṣikādivad doṣaprasaṅjanam kartavyam ity āha -- **tābhyām** iti || 133 ||

vaiśeṣikādivad ity etad vivṛṇoti -- **yatheti**. yathaiva vaiśeṣikādīnām parair bauddhair eva jātyādāv ete doṣā uktāḥ, tathaivaiṣām bauddhādīnām api bhinnayoḥ pūrvottarajñānayor abhinnasya jñānasāmānyasya saṅgatau sambandhe ete doṣā iti || 134 ||

yadi tu tābhyām avyatiriktam sāmānyam iṣyate, tato yo 'sau bhinnābhyām abhinnatvāt prāg bheda āpāditaḥ sa evāpadyata ity āha -- **tābhyām** iti. api ca kim ātmakaṁ tat sāmānyam ity api cintānyam eva. tatrāsmadabhimatasāmānyāśrayaṇe tāvaduktaḥ prasaṅgaḥ. sādrṣyarūpaṁ apoharūpaṁ ca sāmānyam parastān nirākariṣyata ity āha -- **sādrṣyeti** || 135 ||

api cātrāpoharūpasāmānyābhyupagame 'dhiko doṣa ity āha -- **vastvantarasyeti**. etad eva vivṛṇoti -- **neti**. ajñānanivṛtṭyā jñānam grahītavam. na ca jñānamātravādino 'jñānam nāma kiñcidapohyam astīti || 136 ||

{2,152} na cātyantāsata evāpiho ghaṭate ity āha -- **apoha** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yadi jñānābhāvamātram ajñānam tat tarhy avasturūpaṁ katham apohakriyākarma bhaviṣyatīti. apohyatvābhyupagame vā abhāvasyāpi vastvanta(?rā/ratā)pattir ity āha -- **vastvantaram** iti. kāraṇam āha -- **apohyatvāc ca vastuteti**. caśabdo hetāv iti || 137 ||

ato 'vaśyam jñānābhāvasyānapohyatvād ajñānanivṛttau jñāne iṣyamāṇe jñānād anyadajñānam artha eva te prasajyata ity āha -- **teneti**. atra kiñcidāśaṅke -- **kalpitam** iti. jñeyādīśabdeṣu hi bauddhair uktam --

ajñeyam kalpitam kṛtvā jñeyāśabdaḥ pravartate |

iti. tad ihāpi samānam. ajñānakalpanayā tadapohena jñānaśabdo vartīṣyate. tena nāpohyābhāvo na ca vastvantaratāpattir iti. etad api dūṣayati -- **neti**. yad eva hi kvacid drṣṭam tad evānyatra kalpyate. atyantāsatas tu jñānād anyasyābuddhiviṣayasya kalpanā keti || 138 ||

tad evam kalpanīyantarābhāvād ajñānākārā buddhir evājñānatayā kalpanīyāpannety āha -- **buddhir** iti. tatra cāyam doṣa ity āha -- **tataś ceti** || 139 ||

kim ato yady evam ata āha -- **na ceti**. na jñānāntarāpohena jñānam eva grahītuṁ śakyata iti. atraiva drṣṭāntam āha -- **vṛkṣa** iti. na hi vṛkṣārtho vṛkṣāpohena pratyetuṁ śakyata iti || 140 ||

{2,153} api ca yāsāv ajñānanirbhāsā buddhir ajñānatayā kalpitā, tasyā jñānatvam na bhavet. na hi yadrūpaṁ yadapohena pratīyate tatraiva tad bhavati. vṛkṣatvasyāvṛkṣeṣv apohyeṣu ghaṭādiṣv abhāvād ity āha -- **apohya** iti || 141 ||

evaṅ ca tasyājñānatvābhimatasya jñānatvābhāvād arthatvam evāpannam. ato 'jñānavācocyuktyārtha evābhimata ity abhinnārthatvam ity āha -- **tataś ceti**. kiñ caivam api cāyam ajñānāpohavādī vaktavyaḥ kim ālabano 'yam ajñānapratyaya iti. na tāvad bāhyālabanam kiñcid bhavadbhir jñānam iṣyate. na cāsyā svāmśālabanatvam jñānāntarālabanatvam vā sambhavatīty anantaram eva vakṣyatīty abhiprāyeṇāha -- **ajñāneti**. tan na tāvad jñānamātravādīnām ajñānam nāma kiñcid asti yad asyālabanam syād ity āha -- **neti**. atra codayati -- **nanv** iti. asyārthaḥ -- vastvātmakaṁ hi jñānātiriktam asmābhir niśiddham. abhāvātmakaṁ tv ajñānam kim ajñānapratyayena nāvalambyata iti || 143 ||

pariharati -- **bhāva** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yena tāvadābālam āsthaviraṁ ca prasiddhā mahīmāhīdharodadhiprabhṛtayo grāhyā apalapitāḥ, tasya kim iti sūkṣmanyāvedanīyo bhāvo grāhyo bhaviṣyati tanmate ca sarvopākhyānavirahalakṣaṇa iti. api ca yad bhāvadhīyam svāmśaparyavasāne kāraṇam uktaṁ, tadabhāvabuddher apy aviśiṣṭam. ataḥ katham asau bāhyābhāvālabanam syād ity āha -- **svāmśeti** || 144 ||

{2,154} tadavaśyam pārīṣeṣyād ajñānapratyayasyāpi jñānāntaram vā svāmśo vā grāhyo 'bhyupagantavya ity āha -- **teneti**. astu tad eva

grāhyam, ko doṣo 'ta āha -- **svārūpeti**. jñānāntaram svātmā vā jñānasya jñānasvabhāvāt vā nājñānapratyayena viṣayīkartum śakyate. svarūpaviparītasya grāhyatvād yadākāro hi pratyayas tadākāram eva grāhyam avasthāpayati. ajñānākāraś ca pratyayaḥ katham jñānam ālambanīkartum śaknoti. svarūpaviparītam na grāhyam iti || 145 ||

etad eva darśayati -- **yatheti**. ataḥ siddham na jñānamātratre 'pohyam asfity āha -- **teneti**. evaṃ cāsaty apohye 'pohasvarūpasyāpy abhāvān na tenātmanāpi grāhyagrāhakayor jñānāyor jñānātmanā samānatvam ity āha -- **grāhyagrāhakayor** iti. evaṃ cobhayoḥ sādharānarūpabhāvād grāhyagrāhakayor anyataratra grāhye grāhake vā jñānatvam abhyupagantum yuktam ity āha -- **tasmād** iti || 147 ||

tathāpi ko niścayaḥ grāhakam jñānam na tu grāhyam ity ata āha -- **atreti**. ubhayasiddham hi grāhakasya jñānatvam grāhyasya tv asmākam asiddham iti. evaṃ tāvad jñānam grāhakam artho grāhya iti sādhitam. atha vā kiṃ no 'nena vyanena. tattvabhedo hi no dvaitānugūṇatayā sādhyāḥ. sa tāvat siddhaḥ. siddhe ca tasmin yathāruci vyapadeśo 'stu nāmety āha -- **vastv** iti || 148 ||

yathāruci vyapadeśam eva darśayati -- **jñānam** iti. ubhayaṃ vā jñānaśabde vācyam astu artho jñānam ca. artha eva vā jñānaśabdavācyāḥ na jñānam {2,155} ity arthaḥ. grāhaka eva vārthaśabdavācyo 'bhidhīyatām. naivam api kācit pakṣakṣatīḥ. siddhatvād dvaitasyety abhiprāyeṇāha -- **grāhaka** iti. bhāṣyakāreṇa tv atītabuddher grāhyatvanirākaraṇārtham kṣaṇikatvam kāraṇam uktaṃ yenaivam āha -- arthaviṣayā hi pratyakṣabuddhiḥ, na buddhiviṣayā. kṣaṇikā hi sā, na buddhyantarakālam avasthāsyate iti. tad upanyasyati -- **buddhyor** iti. atītaḥ hi pūrvā buddhir nāsāv uttarayā grahītum śakyate. tatkāle 'satyā vartamānavad grahītum aśakyatvād grāhyasya cedam nīlam iti vartamānavadbhāsād iti. ataḥ kṣaṇikatvāt kāraṇād buddheḥ grahītum aśakyatvāt asmanmatāśrayaṇenārthātmakataiva buddher upeyety āha -- **artha** iti. yadi tūcyate mā bhūd atītāyā buddher grāhyatvam, sahabhāvinos tu jñānāyor grāhyagrāhakatvam na nopapannam iti. tadayuktaṃ sahabhāvānupapatteḥ. katham hi samanantarapratyayādhnātmalābham uttarāṃ tena sahotpadyata iti sambhāvayāmaḥ. sahatve 'pekṣānupapatteḥ. astu vā janmayaugapadyam jñānayoḥ. evaṃ api na mānameyatā sambhavati. hetutvam eva hi grāhyatvam uktaṃ. na cāsati paurvāparye tat sambhavati, sahaajanmanor anyonyanirapekṣatvāt. tad idam āha -- **anyonyeti**. katham nirapekṣam ata āha -- **kriyeti**. yadi hi jñānayoḥ kaścit kriyākārasambandho bhavet, evam apekṣā bhavet. na cāsau sahotpattau sambhavati. svākāraṇaṇa hetutvam nirākṛtam eveti. nanu tavāpy arthajñānayoḥ kāryakāraṇabhāve kriyākārasambandhaḥ kaḥ, ata āha -- **artheti**. yena vyāpāreṇa buddheḥ pramāṇatvam sā mitiḥ kaś cāsau. yad etad buddhijanmeti pratyakṣa uktaṃ. tad asyāṃ mitau yārthavijñānayoḥ saṅgatiḥ. sānayoḥ kāryakāraṇabhāvaḥ. sā hi buddhyarthābhyāṃ sahitābhyāṃ bhāvīyate. yāvad dhi nārtho dhīviṣayaḥ, tat karma bhavati. buddhiś ca janmani kartṛī. na tāvan nirviṣayā {2,156} akartṛkā cotpattiḥ sambhavati. tad anena kriyākārasambandhenāsti jñānārthayoḥ kāryakāraṇabhāvaḥ. tad etad arthasya buddher utpattau karmakāratvam etad evāsya jñānakāraṇatvam. atreti. mīmāṃsakasiddhānta ity arthaḥ. na caiśa prakāro bauddhamate sambhavati, yugapajjanmanor jānāyor janmana evābhāvād jñānātiriktasya yaugapadye cānyataroktāv anyatarasya kāraṇatvāsambhāvād ity abhiprāyeṇāha -- **neti**. api ca, idam kāryam ayaṃ hetur ity api niyamo yaugapadye duradhigamaḥ anapekṣatvāviśeṣāt. na khalu savyetaraviṣānāyor yugapajjanmanor śakyam avagantum idam kāryam idam kāraṇam ity agrhyamāṇe viśeṣe, tad etad āha -- **niyama** iti. nanv agrhyamāṇe viśeṣe ubhayasyobhayaṃ kāraṇam bhaviṣyati ity ata āha -- **dvayam** iti. yadi pūrvam uttarādhīnātmalābham, uttarāṃ ca pūrvādhīnam, tato duruttaram itaretarāśrayam iti || 152 ||

nanv atrāpi tadbhāvabhāvitaiva kāryakāraṇabhāve cihnam. asti ca yugapajjanmanor api vijñānāyor tadbhāvabhāvaḥ, pūrvājñānasambhavaḥ kṣaṇa evottarasya bhāvāt. ataḥ kuto yaugapadye na hetuhetumattā, ata āha -- **tadbhāveti**. satyam. tadbhāvabhāvitaiva kāryakāraṇatve lakṣaṇam na punaḥ paurvāparyarहितā. tanniyamasahitam eva tu tadbhāvabhāvahetukaṃ kāryakāraṇabhāve lakṣaṇam āhuḥ. na ca yaugapadye paurvāparyam, natarāṃ niyama ity akāryakāraṇateti || 153 ||

parasparasahitam ubhayaṃ kāryakāraṇalakṣaṇam na tv anapekṣitam ity atraiva nidarśanam upanyasyati -- **gavāśvasyete**. na khalu kadācid aśvāt pūrvam gavi jāte {2,157} paścājīyamāno 'śvaḥ paurvāparyāt tatkāraṇako bhavati. tathaikasantānakṣaṇabhāvīnaḥ santatantarajasya kṣaṇasya na tadbhāvamātrāt tatkāryatvam asati paurvāparye. evaṃ ghaṭena sahotpadyamāneṣu rūpādiṣu nānyonyam kāryakāraṇabhāva iṣyate. na hy avayavidravasya rūpe 'vayavī kāraṇam, aśvādirūpānām eva prakṣatām krameṇa tatra kāraṇatvāt. etau ca svamataparamatabhedena vyākhyeyau drṣṭāntau. āvayor eva tadbhāvabhāvītāmātram na kāryakāraṇatve lakṣaṇam ity uktaṃ bhavati. tasmād yo yasmin niyamena pūrvam avasthite jāyate, sa tatkāraṇako nānya ity āha -- **tasmād** iti || 155 ||

yat punar atra parair yaugapadye 'pi kāryakāraṇabhāvo drṣyata iti pradīpaprabhādisiddhavadnidarśanam uktaṃ, tan na. na siddham, tatrāpi sūkṣmasya kālabhedasya vidyamānatvāt. pradīpakāryā hi prabhā nāsau pradīpena sahaiva niṣpadyate. ekadā pradīpe jāte 'nantaram eva niṣpadyate prabhā. tasmād na kvacid api yaugapadye kāryakāraṇabhāva ity āha -- **hetv** iti. yady asti kālabhedāḥ kasmān na lakṣyate, ata āha -- **durlakṣa** iti. yathā niranteram uparyuparibhāvena sthite padmapatrasāte bhidyamāne kālabhedo durlakṣaḥ, evam pradīpaprabhāyor api. yathā ca tatra nā(na)ntarītā sīcī bhinnatīti tatra kālabhede pramāṇam, evaṃ nāniṣpanne pradīpe tattejo visaratīti samānam ubhayatrāpi pramāṇam kālabhede. tulāntanamannonam anayos tu na parasparam kāryakāraṇabhāvo dvayor apy ekahetutvāt. tolayitā hi tatra sahabhuvor dvayor api kāraṇam. kakṣyāsūtrasanniveśaviśeṣo vā. sūtram hi tatra madhye bhavati samam tau dhārayati. ekataratra bhavad viśamaṃ pravartayati. na ca punarunnāmahetur nāmaḥ na ca nāmahetur unnāma ity na kvacit sahaajanmanor kāryakāraṇabhāva ity || 157 ||

{2,158} yathā ca pūrvottarājñānāyor yaugapadyena kāryakāraṇabhāvaḥ evaṃ jñānabhāgayor api grāhyagrāhakātmanor kāryakāraṇabhāvo nirākāryaḥ. na cākāraṇabhūtasya grāhyatā sambhavatīti yaugapadye prasaṅgena bhāgāv upasankramya darśayati -- **bhāgayor** iti. mānameyatvanirākriyety arthaḥ. yadi tūcyate mā bhūd yaugapadye pūrvam ālambanam uttarasya, krameṇaiva tu bhaviṣyati. katham asato 'tītasylāmbanatvam iti ced, na. śaktyarpaṇadvāreṇopapatteḥ. pūrvam hi jñānam uttarasmin vāsanāparanāmānam śaktim arpayati. tatas tadrūpaṃ tajjāyamānam tadālambanam ity ākhyāyate, ata āha -- **na ceti** || 158 ||

kim iti na bha(?vaḥ/vet.) ata āha -- **grāhyam** iti. śaktyarpaṇaṇa hi pūrvasya grāhyatve grāhyam atītam bhavet. atītam eva hi tadvāsanāvaśād uttarenālambyate smṛty eva pūrvājñānam iti. bhavati atītam grāhyam ko doṣaḥ ata āha -- **tadrūpyam** iti. tadrūpyam

aṭitarūpatvaṃ vartamānāvabhāsino grāhyasya saṃvidviruddham apramāṇakaṃ bhavet. katham hy aṭitam abadhitayā buddhyā vartamānatayā grhyeta. tathāvāgrhyamāṇam aṭitam bhaved iti. katham tādrūpyam apramāṇakam ata āha -- **aṭiteti**. ayam abhiprāyaḥ -- pūrvajñānāhitavāsanāvāseṇa jāyamānam uttaram smṛtirūpam eva bhavet. smṛtyā ca sa ity aṭitatvānuviddha eva svagocarō 'nubhūyate. na ceḥa tathānubhūyate, pratyutpannavad idam iti saṃvedanāt. ataḥ katham asaṃvedyam eva tādrūpyam pramāṇavad bhaviṣyati. etac ca jñānāntiriktavāsanābhyupagamenoktam. na tu jñānamātravādinām tadatiriktā vāsanā ca kācid asti. na copapadyate, anādhārāvā(sanā)nupapatteḥ. na cāṭitam asad vāsanādhāraḥ sambhavati. na cottaram anāgatam, asattvād eva. na ca parasya janmakālam yāvat pūrvam avatiṣṭhate yena tasmin vāsanām ādhāya naśyatīti śakyate 'vagantum. kṣaṇikatvāt. na ca santānibhyo 'tiriktaḥ santāno nāma kaścid asti yo vāsanādhāro bhavet. na cānādhāraiva śaktir ātmānam labheta. {2,159} bhaṇitāś cāyam vāsanābhaṅgo nirālambanānumānanirākaraṇāvasara ity alam aneneti. atra codayati -- **svapne na syād** iti. yad uktaṃ bhavatāṭitatvānuviddhasmṛtyānubhūyate iti. tan na. svapne pratyutpannanirbhāsāt. na ca na smṛtiḥ svapna iti sāmpratam pratyutpannakāraṇāntarāgrahaṇāt. na hi tatrendriyaliṅgādi jñānakāraṇam kiñcid upalabhyate. na cākāraṇikā jñānotpattiḥ sambhavati. ato 'vaśyam smṛtir eva seti vaktavyam. smṛtir api ca vartamānavannirbhāsata iti tadvad ihāpi bhaviṣyati. pariharati -- **viparyayād** iti. satyam. aṭitatvena svapne bodho na bhavati. kin tu viparyayād asau tathāvabhāsaḥ. (?viparyayajñānam hi) tadviparyayaś cānyākāravastugocarō 'nyākāro yukta eveti nānena pramāṇajñānānam tulyatvam avagantum śakyata iti. kīdrśaḥ punaḥ svapne viparyayaḥ. tad darśayati -- **tatreṭi** || 160 ||

katham punar idam avagamyate viparyayo 'sāv iti. ata āha -- **bādheti**. bādhakaṃ hi tatra jñānam utpadyate naitad evam iti. tajjānīmo 'vartamānam eva tatra vartamānatayā bhāsata iti. etāvaca ca viparyayasya tattvaṃ yad anyādṛśasyānyathāprakāśanam iti sūktaṃ viparyayād iti. na cāyam evamprakāro viparyayo jāgrajjñāneṣu śakyavacanaḥ. supariniścitā hi tatra jāgraddhiyaḥ ity uktaṃ ity abhiprāyeṇāha -- **neti**. evam upapāditaṃ aṭitaviṣayā na pratyakṣabuddhaya iti. idānīm prayogeṇa darśayati -- **tasmād** iti. aṭito na pratyakṣaviṣayaḥ, aṭitatvāt. janmāntarānuvṛttavād iti. na ca yogipratyakṣeṇānikāntikatvaṃ, tannirākaraṇād iti. tasminneva sādhye hetudṛṣṭāntāntaram āha -- **tadrūpeti**. aṭito 'rtho na pratyakṣabuddhiviṣayaḥ, tadrūpatvenājñānāt. yan na svarūpeṇa saṃvedyate tan na pratyakṣadhīviṣayaḥ yathā bhāvvyartha iti || 162 ||

{2,160} astu vāṭitasya grāhyatvaṃ, tathāpi sautrāntikān parājitya tad vaktum yuktam yajjñānam evāṭitam jñānenālambyate na tv artha iti. te hi sadṛśāparārotpattirūpeṇa santanyamāneṣu bhāveṣv aṭitakṣaṇālambanam eva jñānam āsthitāḥ. varam tad eva yuktam āśrayitum. tathā hi -- na tāvadatyantam alaukikī grāhyagrāhakasiddhir uktā bhavatiṭy abhiprāyeṇāha -- **aṭiteti**. kiñ ca, etad apy aṭitagocarave jñānasya vikalpanīyam yattacchaktyarpaṇadvāreṇa grāhyatayā kalpitam aṭitam jñānam, tat kiṃ grāhyaikasvabhāvam āhosvid grāhakaikasvabhāvam ubhayasvabhāvam veti. sarvathā nopapadyata ity abhiprāyeṇāha -- **aṭitam** iti. tatra grāhyaikasvabhāvatve tāvadartha eva śabdāntareṇābhyupagato bhavatiṭy abhiprāyeṇāha -- **grāhyeti**. grāhyaikasvabhāvam hi jñānam jaḍātmakam artha eva śabdāntareṇopapādito bhavatiṭi || 164 ||

api ca śaktyarpaṇe nottaragrāhyateṣyate. na ca grāhyamātrātmano 'saṃcetitasya śaktyarpaṇam sambhavati. ananubhūyamānasya smṛtibijādhānānupapatter ity abhiprāyeṇāha -- **sveti**. śaktyarpaṇābhāvam eva prayogeṇa darśayati -- **yatheti**. notpadyavinaṣṭād dṛṣṭasamviditāc chaktyarpaṇam, dṛḍhatvenājñānād eva paṭutaram ananubhavād iti yāvat. paṭhanti hi vastudharmo hy eṣaḥ yadanubhavaḥ paṭiyān smṛtibijamādhatte iti. yadanevaṃvidham na tena śaktyarpaṇam, yathānāgatād ananubhūtapūrvāt tathāvidhād eva tu santānāntarajād iti. ukto grāhyamātre prasāṅgaḥ. {2,161} grāhakaikasvabhāva idānīm darśayati -- **kevaleti**. yat khalu grāhakaikasvabhāvam tat khalu katham uttarasya grāhyam bhaviṣyati. tathā sati svabhāvanāśād abhāvāpatter ity abhiprāyaḥ || 166 ||

kiñ cedam grāhakaikasvabhāvatvaṃ duradhigamam ity āha -- **kim** iti. grāhyāpekṣam hi grāhakatvaṃ tadekasvabhāvasya. na tāvat svātmā grāhyo na jñānāntaram, tasyāpy evam eva grāhakaikasvabhāvatvād iti. ubhayākāratāyām dūṣaṇam āha -- **dvyākāratā nirastaiveti**. naitad astīyādīnā niśiddha ity arthaḥ. api ca, dvyākāratve pūrvajñānam tadaiva svakāla eva saṃvedeta. tatrāsya svasamvittaye bodhakāntarajñānāpekṣā na yuktety āha -- **saṃvedyeteṭi** || 167 ||

api ca yadi pūrvajñānam dvyākāram, evam sati parasyāpi tadbhuvā tathātvād ātmānāśa eva pramā paryavasiteti kim aṭitaviṣayatayety āha -- **dvyākāreṭi**. grāhyaikasvabhāvatve ca pūrvasyāyam aparo doṣa ity āha -- **pūrveti**.

tadatadrūpiṇo bhāvās tadatadrūpahetuḥ |

iti sthitiḥ || 169 ||

atha katham pūrvasya grāhyamātrarūpatve tajjanmanaś cottarasya grāhakatvaṃ bhaviṣyati. yadi tu pūrvam grāhakaikāramātram evam sati nottarasya viṣayo bhavet, sārūpyanibandhanatvād viṣayaviṣayibhāvasya. pūrvottarayoś ca pūrvam grāhakaikāramātram uttaram tu dvyākāram ity vairūpyam ity na pūrvaviṣayatottarasya (?na) {2,162} sidhyet. tad etad āha -- **grāhaket**. pūrvam ca kevalagrāhakatve grahaṇakatayā viṣayabhāvo nirākṛtaḥ. iha tu vairūpyād iti viśeṣa ity. yacchaktyarpaṇadvāreṇa pūrvasyālambanatvam uktaṃ, tat tāvat pratyuktaṃ eva. tatraiva smṛtvā punar api kiñcid vadati -- **na ceti**. kenacid vyāpāreṇa kaścit kañcid arpayati. na ca vijñānasya śaktyarpaṇam prati kaścid vyāpāro dṛśyate. kṣaṇikatvād vyāpārakālam yāvadanavasthānād, vyāpāntarānabhyupagamāc ceti || 170 ||

kiñ cāyam śaktyarpaṇasyābhāvo bauddhapakṣe nirālambanavāda eva prapañcena sādhitā ity āha -- **śaktyarpaṇasyeti**. idānīm yat tat pūrvam uktaṃ na pūrvottarajñānāyor hetusādhyatvam ity, yac ca vāsyavāsakabhāvanirākaraṇam, ubhayatra prayogam āha -- **santāneti**. kvacid ekasyām santatau vimatipadāspadībhūtāyām na jñānāyor hetuhetumattā, jñānatvāt, santānāntarajñānavat. santānāntarajñānāni na santānāntarahetumanti, teṣām tatrānārambhakatvāt. evam eva vāsyavāsakabhāvanirākaraṇe 'pi prayogo darśayitavyaḥ. iha ca jñānāny eva dharmīni samānāyām santatāv ahetubhūtānīti sādhyo dharmāḥ. jñānatvād iti hetuḥ. santānāntarajñānavad iti dṛṣṭānta ity || 171 ||

grāhyagrāhakayor upapāditaṃ bhedaṃ prayogenedānīm darśayati -- **tasmād** iti. yata eva na kathañcid jñānasya svagocaravṃ, tasmāt. yad rūpasya grāhakam tat tu ato grāhyād bhinnam, tatsaṃvittāv asaṃvitteḥ. yan na tatsaṃvittau saṃvedyate tat tato bhinnam, rasādigrāhakavat. tatsaṃvittāv asaṃvittī ca prāg eva sādhiteti nāsiddhyāśankā. rasādigrāhakam yatheti cāsya bhinnam iti vakṣyamāṇena sambandha iti || 172 ||

{2,163} evam eva grāhyam pakṣīkṛtya grāhakād bhedo darśayitavya ity āha -- **grāhyam** iti. atrāpi rasādigrāhakam eva drṣṭāntaḥ. yathā hi tadrūpagrāhakānubhave 'nanubhūyamānam tato bhidyate, evaṃ tadgrāhyam api rūpaṃ, tad api svagrāhakaparāmarśe na parāmṛśyate eva. tad api na smarāmīty atra darśitam iti. evam aikaikaśyena grāhyagrāhakayor bhedaṃ prasādhyedānīm ubhayor api samāhṛtya darśayati -- **dvayam** iti. grāhyagrāhakadvayam parasparabhinnam. itaretaraparāmarśa itaretaraparāmarśād rasādivat. yathā rūparasādayo 'nyonyaparāmarśe 'parāmṛśyamānāḥ paraspareṇa bhidyante, evam etad api dvayam iti || 174 ||

prakārantareṇedānīm grāhyagrāhakayor bhedaṃ darśayati -- **eketi**. grāhyam grāhakād bhinnam tena sahaikarūpyeṇājñānāt. yad yena sahaikarūpyeṇa na jñāyate tat tato bhidyate yathā santānāntarabuddhiḥ. na cāsiddho hetuḥ, nīlādirūpatvād grāhyasyānākārasya ca grāhakasya saṃvedanāt. evam eva grāhakam pakṣīkṛtya hetur darśayitavya iti. prayogāntaram āha -- **jñānam** iti. jñānam dharmi, na svāmśam grhṇātīti sādhyam, jñānotpatter iti hetuḥ. tad dhi samanantarapratyayād utpadyata iti bauddhā manyante. yad jñānād utpadyate na tat (?pā/svām)śam grhṇāti. yathā jñānasya svasaktiḥ. svasaktir iti jñānaja(?nyād/nyām) vāsanām apadīsatīti || 175 ||

evam eva grāhyatvapratiśedhaprayogo darśayitavya ity āha -- **grāhyeti**. jñānam svāmśena na grhyata iti darśayitavyam. tāv eva hetudrṣṭāntāv iti. na ca sādhyavikalo drṣṭāntaḥ. dvayahīnavāsanābhyupagamāt. bauddhānām hi svāmśam na grhṇāti. na ca tena grhyate. etac ca cirantanabauddhābhiprāyeṇa jñānātiriktavāsanāpakṣe {2,164} sthitvoktam iti draṣṭavyam. na tūpādānāparanāmno viśiṣṭā samanantarajñānād anyam kāñcid vāsanāmarvācīnā manyante. tannirāso 'pi cāmābhīr ukta eveti. anyathā grāhyagrāhakayor bhedaṃ darśayati -- **caitre**ti. caitrajñānam dharmi. tac caitrodhbhūto yo jñānānśo grāhyas tasya bodhakam na bhavātīti sādhyam. jñānatvāt. yad yad jñānam na tat tadbodhanam yathā dehāntarodbhavam iti. grāhyagrāhakaśaktinirākaraṇam caitenaiva prakāreṇa darśayitavyam ity āha -- **etayave**ti. eṣā cātra dik. na jñānam dviśaktikam, jñānotpatteḥ, svasaktivat. tathā na jñānam dviśaktikam, jñānatvād anyatarāmśavat. anyatarāmśo hi jñānam eva. na cāsau dviśaktikāḥ, dvaividhyābhyupagamāt. itarathā caturvidhyaprasaṅga iti || 177 ||

nanu śakyam anenaiva prakāreṇa (?nā/ā)mano 'pi vastutvād ghaṭavad dviśaktikatvam vārayitum ata āha -- **pramāṇeti**. darśitam hy asmatprayogasambhinnabodhabodhyatvād ātmano dvirūpatvam. na tadanumānena vārayitum śakyate, pratyakṣabādhakaprasaṅgād iti bhāvaḥ. jñāne tu nātmavad dviśaktikatvam śakyate kalpayitum, pramāṇāntarābhāvād iti. etad apy uktam ity āha -- **na tv atreti**. yata evam ekasya dvirūpatvam anupapannam, ato 'vaśyam eva jñānād bhinnam nīlādi grāhyam eṣṭavyam, evaṃ ca pramāṇabalād āpadyamāno vastubhedo na kalpanāgauravam āpādayatīti || 178 ||

yad uktam anekakalpanāyā ekakalpanā jyāyasīti, tat pariḥṭam, na khalu pratyakṣasiddho 'rthaḥ kalpanīyaḥ. na ca tadbalaḥavinī jñānakalpanā śakyate vārayitum. pramāṇavanti subahūny apy adrṣṭāni kalpanīyāny eva. ata evobhaya {2,165} siddhatvād jñānasyākārakalpanā nyāyeyeti yad uktam tad api pratyākhyātam. yadi hi vayam ākāram drṣṭvā kasyāyam iti tadāśrayam anvicchema tadobhayasiddhatvād jñānākāro 'yam ity ucyetāpi. pratiṣṭhitāśrayam eva tu pratyakṣasāmartyāyād ākāram avagacchanto nāsyāśrayāntaramīhāmahe. na caivāsmākam asiddhe 'rthākāre jñānam api siddham yenobhayasiddham bhavet. na hi tannirākāram anubhūyate. pratyakṣeṇārtha eva hi jñātas tasya pramāṇam bhaviṣyati. sa ced anīṣṭo nāsyā kalpanāyām pramāṇam astīti katham ubhayasiddhatvam, tad etad āha -- **tasmād** iti. ādisābdena śaktimātrasya bheda iti yad uktam tadupādatta iti. uktadoṣaparihāraprapaṇcam ataḥ paramārabhamāṇaḥ yat tāvad uktam upāyatvād jñānam eva prathamam avagantavyam upāyādīnasiddhitvād upeyānām, na ca tadākāram antareṇa pratiyata iti jñānākāra evāyam iti, tat tāvat pariḥṭam -- **upāyēti**. satyam arthasiddhāv upāyo jñānam, na tv avāśyam upāyagrahaṇādīnam upeyāvadhāraṇam. na hi cakṣū rūpaparicchedopāya iti tataḥ pūrvam anubhūyate. yat tūpāyatvāt prathamam avagantavyam iti, tat tair eva cakṣurādibhir anaikāntikam iti nopāyasya sato jñānasya pūrvānubhavam sādhyaitum alam iti || 179 ||

yat punar uktam -- utpannasya sato 'pratibaddhasya jñānasya nāgrahaṇakāraṇam asti ato grahītavyam iti, tad anubhāśya pariḥṭam -- **yad apīti**. ayam abhiprāyaḥ -- satyam jñānam utpannam apratibaddham kenacit. na tv etāvataiva grahītavyam bhavati, grāhakābhāvenāgrahaṇopapatteḥ. na tāvad idam ātmanātmānam grahītum śakyam ity uktam. anyac ca, jñānam tadā notpannam eva arthāpattir hi sā. sā ca paścād eva bhaviṣyātīty ataḥ sato 'pi jñānasya grahaṇakāraṇābhāvād agrahaṇam yuktam evety āha -- **teneti** || 181 ||

{2,166} yadi svakāle nāvagataṃ, katham tarhi paścād avagamyate. ata āha -- **nānyatheti**. asti hi khalu paścād jñānāvadhāreṇa pramāṇam arthāpattīḥ. jñātārthānyathānupattiprabhavā sā prāgajñāte 'rthe na jāyate, paścādupajāyata iti yuktam eva pramāṇasadbhāvād uttarakālam eva grahaṇam. paricodanāparihārasā coka eveti neha pratanyata iti || 182 ||

nanv astu tāvat parastāt pramāṇasadbhāvaḥ, pūrvam api tv apratibandhasya kasmād agrahaṇam ata āha -- **na ceti**. na hy apratibandham ity eva vastūpalabhyate. apratibandhasyāpy anupalambhanāt. kāraṇasāmagrīviśeṣasamavadhānasampāditaṃ hi bhāvānām grahaṇam. tadapratibandhānām api tadabhāve na bhavati. kim anupapannam iti || 183 ||

kā punarjñānagrahaṇe sāmagrī. yadi jñānam, kim a(?nya/sya) jñānāntareṇa. nanv idam eva svabhāvato jñānam prakāśātmakam, aprakāśātmanām tu bhāvāntarānām apratibandhānām apy astu prakāśāntarāpekṣā. ata evoktam na cāprakāśarūpatvam iti. ato notpannasya jñānasyāgrahaṇe kāraṇam upalabhāmahe -- ata āha -- **vyāpṛtam** iti. satyam prakāśakam jñānam, tathāpi nātmānam prakāśayati arthasaṃvittau vyāpṛtvāt. na hi bahirviṣayaprakāśane vyāpṛtaḥ pradīpaḥ ātmānam api prakāśayati. tatprakāśane cakṣuṣo 'pekṣaṇāt. ato yuktam eva prakāśātmano 'pi svabodhānyāpekṣaṇam iti || 184 ||

atha vā prakāśakam jñānam ity eva kutaḥ, arthāparokṣībhāvo hi tasya tathātve pramāṇam. tataś cārthānubhavasvabhāvam eva tat

sidhyatīti na svātmānam api prakāśayatīty āha - **īdṛṣam** iti. evam api svātmānam prakāśayed {2,167} yady arthavad jñānātmāpi jñānanmany anubhūyate, na tv asāv anubhūyate ity uktam evety abhiprāyeṇāha -- **na ceti**. na ca yad ekasya prakāśakam tena sarvasyaiva prakāśakena bhavitavyam. na hi cakṣurādīmndriyāṇi prakāśakāny api viṣayataḥ saṅkīryante, vyavasthāyā uktatvāt. evam ihāpi bāhyasya prakāśakam jñānam, nātmāna iti na nopapannam ity āha -- **saṭīti** sārddhena. prakāśakapadopacāras tu kathañcit prakāśe kartṛbhāvam āśrītya vaktavyaḥ. anyathā hi prakāśānantyaṃ bhaved ity uktam eveti || 186 ||

yat tūktam -

tasya tasyāpi cānyena saṃvittāvasthithir bhavet |

iti, tad dūṣayitum anubhāṣate -- **anyeneti** sārthēna. evaṃ hi parair uktam - yadi kila jñānāntareṇa jñānam jāyate, tatas tasya tasya jñānasya smaraṇāt pūrvānubhavaikalpanāyām anavasthā bhavet. ekena tu jñānena viṣayākāre svākāre ca pravedite sarvam eva grāhyagrāhakākārasmaraṇam tatraiva syāt. tathā cānavasthā parihṛtā bhavati. tasmān na jñānāntareṇa vedyaṃ jñānam iti || 188 ||

evam anubhāṣite dūṣaṇam āha -- **tatrāpīti**. yad etad ucyate tatra tatra smaraṇadarśanena sarvatrānubhavaikalpanāyām anavasthethi, tad ayuktam. smṛtyasiddheḥ. gr̥hīta viṣayā hi smṛtir bhavatīti nāgr̥hītam jñānam smartum śakyam. gr̥hītasmarāṇe tu yāvadgrahaṇam eva smaraṇavyavasthānānnavasthethi vaksyate. bhavati hi {2,168} kadācid etad dvitrāṇi jñānāny anubhūtapūrvāni smaryanta iti. vijñānasantānasmaraṇam tv alaukikam eveti || 189 ||

yadi tv arthajñātātānyathānupapattiyā jñānam avagamya punas tajjñātātāvāseṇa tadviṣayaṃ jñānāntaram kalpayati, punas cānenaiva krameṇa yāvaccchramam jñānāni jñātāni. tato yāvajjñātasmarāṇād nānavasthethy āha -- **ghaṭādāv** iti sārddhena. yat tu prāganavagatānām eva jñānānām smaraṇam ucyate, tad vandhyāsutādismaraṇatulyam aśakyam eva vaktum ity āha -- **tadeti** || 191 ||

yat tu bhikṣuṇā siddhavat tatrāpi smṛtir ity uktam, tad bhrāntabhāṣitam eva. asti ca bhrāntau nibandhanam. artho hi tatra smaryate. tatsmaraṇānyathānupapattiyā ca tasya prāg jñātātvaṃ eva kalpyate. tato 'pi prācīnajñānakalpanā. tad iha saṃsargamohitadhiyām jñāne 'pi smṛtīvibhramaḥ. na tvādyajñānasmaraṇam apy āśaṅkyam. prāg eva santānasmaraṇam, tad etad āha -- **smṛtibhrāntir** iti. arthasmṛteḥ khalv iyaṃ tajjñānādīpramāṇatā vilasati, yad etajjñāne 'pi smṛtibhramo bhavati. arthasmṛtyā hi jñāne pramīyamāṇe smṛtīviṣayārthasannikarṣād jñāne 'pi smaraṇam iti bhrāmyati. ādiśabdena cātra jñānajñānam upādīyata iti || 192 ||

smṛtyāpi jñānapramāyām yāvaccchramam tadgrahaṇād viṣayāntarasañcāropapattir ity abhiprāyeṇāha -- **yāvad** iti. ayam abhiprāyāḥ -- na tāvanti jñānāni jāyante yadi tu jñātum iṣyante yāvaccchramam tadbuddhir bhaviṣyati yāvanti jñānāni budhyamāno na śrāmyati. smṛtyanusāreṇāpi tāvad bhotsyate {2,169} ity abhiprāyam vivṛṇoti -- **tatprabandha** iti. yāvaccchramam tāvad buddhayo jñāyante, tato mahaty api buddhiprabandhe jñāte śramād vā viṣayāntarābhilāṣeṇa vānyasamparkād buddhijñānād vicchedo bhavati. yathā viṣayeshv eva ramaṇīyeshu gītādiṣv anubhūyamāneṣu viṣayāntarābhilāṣāt pūrvaviṣayavicchedo bhavatiṭy anupapannam viṣayāntarasañcāro na syād iti || 193 ||

kiñ ca yad etad uktam tatrāpi ca smṛtir iti, tat kiṃ prathamajñānābhiprāyeṇa, uta tatra tatreti vīpsām abhipretya. pūrvasmin kalpe nānavasthā. eko hi prathamāḥ pratyayaḥ. ataḥ kā tadgrahaṇe 'navasthā, tad etad āha -- **tatreti** || 194 ||

yadi tu saṃvitpravāham evābhipretya tatrāpi smṛtir ity ucyate, tan na tāvad astīty uktam. upetyāpi brūmaḥ. yadi bahūny eva parastād jñānāni smaryante, tato grahaṇākāraṇatvāt smṛtes tatsiddhaye grahaṇāny api kalpayiṣyāmaḥ. katham aparathā gr̥hīta viṣayā smṛtir bhaviṣyati. na tv evam api jñānāntaranirapekṣam eva jñānam avasīyata iti yuktā kalpanā, svasaṃvittipratīṣedhāt. ato varam pramāṇabalādāyātaḥ saṃvitpravāhaḥ, na punaḥ svasaṃvittikalpanety abhiprāyeṇāha -- **smaraṇam** iti. pūrvam ca ghaṭādu gr̥hīta ity atra yady evaṃ syād, evaṃ sati tatrāpi smṛtir ity upapadyeta. tathā nānavasthā, yāvadvagatasmaraṇāt. na tv etad apy astīti tad darśitam. idānīm tu yady uttarotaraviṣayāḥ smṛtayo dr̥ṣyante tatas tadarśanād grahaṇapravāhakaḥkalpanaiva pramāṇavatī, na svasaṃvittikalpaneti viveka iti || 194 ||

yadi tūcyate, satyam asty ayam grahaṇapravāhaḥ. kin tv ādyajñānagocarāny eva tāni grahāṇi. jñānam eva hi tatrādyam nārthaḥ. jñānam eva viṣayākāreṇa {2,170} svākāreṇa ca nirūpyate. tadviṣayaṃ ca tatsmaraṇam anyat. evam evāparam iti na kiñcidarthaviṣayajñānam ity āśaṅkayā sahāha -- **atheti**. ayam abhiprāyāḥ -- sārūpyeṇa hi viṣayabhāvaḥ. tad yadādyavijñānaviṣayam ekam, evaṃ sati tat tāvat tato 'vilakṣaṇam prathamavad ghaṭa ity eva bhavet. evaṃ tṛtīyādy apīti nottarotrabuddhayo bhidyeraṇ. arthavādīnaḥ tu prathamam arthaviṣayaṃ ghaṭa ity jñānam, dvitīyam tu jñānaviṣayaṃ, tṛtīyajñānam tu jñānajñānaviṣayam. anākāratve 'pi cākāravatām iva svābhāvikaḥ saṃvidāḥ bheda ity uktam evety ākārapracayadarśanam upapadyate jñāneṣu jijñāsiteṣu, na tu bauddhasyeti viparītaprasaṅgo 'bhīhitaḥ. etac ca prathamajñānasya svasaṃvittim abhyupetyocyate. prāñ nirākṛto 'py ayam jñānaviṣayatvapakṣa idānīm dūṣāntarābhīdhitsayā punarupakṣipta iti || 196 ||

ayam cāparo vijñāyate na viṣaye buddhīnām doṣa ity āha -- **vijñānēti**. ayam arthaḥ -- yasya sarvā buddhayo vijñānaviṣayāḥ, tasya ghaṭajñānam ghaṭajñānajñānam vā vijñānaviṣayatvān na bhidyata iti || 197 ||

aviṣeṣam eva darśayati -- **smarann** iti. eṣa hi jñātapūrvam arthaṃ kadācit prasmṛtavān vijñānam anākāram smarati arthaṃ ca sarvadā sākāram ghaṭa ity, tannopapadyate. prasmṛtārthaviṣayavijñānasmaraṇam hy anākāram eva dr̥ṣtam. evaṃ sa ghaṭa ity api smṛtīvijñānam vijñānaviṣayam eveti tad apy anākāram eva bhavet. sākāratve vā prasmṛtārthavijñānasmarter api sākāratvaprasaṅgo 'viṣeṣāt. ato yo 'yam ghaṭaviṣayasya smṛtīvijñānasya prasmṛtaghaṭavijñānaviṣayasya ca smṛtīvijñānasya viṣeṣaḥ, sa vijñānaviṣayatve buddhīnām na bhavet. ataḥ kācid vijñānaviṣayā kācidarthaviṣayeti sākārānākārabhedasiddhir iti || 198 ||

{2,171} yad api prāḡ jñānasya samvedanam ity atra kāraṇam uktaṃ jñānapraṣṭhena parāmarśadarśanam, tad api na yuktaṃ. na hy ayam jñānapraṣṭhena parāmarśo jñānasya grāhyatākṛtaḥ. kin tv arthasthitau jñānam abhyupāya ity adanusāryarthakathanam jñāto 'sāv artho mayeti. tad idānim eva ca smrtes tatra jñānānumānam. na tu prāḡ eva jñānapurassaram asau jñātaḥ. yadā tu kaścit tathāvidhārthasadasadbhāvayoḥ paryanuyunkte, tadā jñānopāyatvād arthasya jñānapurassaram arthasthāpanam bhavaty āsīd asāv arthaḥ yasmān mayā pūrvam avagata ity. ato nānena jñānasya pūrvopalabdhiḥ śakyā kalpayitum. tad etad āha -- **jñānapraṣṭhēti** || 199 ||

yat tūktaṃ jñānākārapakṣe pratyāsannam sambaddham grāhyam bhavati, itarathāsambandham atidūravarti ca grāhyam abhyupagataṃ bhavati. tat pariharati -- **pratyāsanneti**. ayam abhiprāyaḥ -- yathā kathañcinnaikātmye grāhyagrāhakabhāvaḥ sambhavitīy uktaṃ. tadā kiṃ kurmo 'sambandham asannihitam ca grāhyam anujānīmo na khalu dūradeśā (?ndī/di)vārtābhyo hrdayam anuviparivartamānā bhāvā na grhyanta ity śakyate vaktum samvidvirodhād ity. evaṃ tāvad asambhavad āsattisambandhau na syātām ity uktaṃ. na vā hīyeta. na hi deśāvibhāga eva sarvatra sambandhaḥ. viśayaviśayibhāvo 'pi hi sambandha eva. asti cāsau jñānārthayoḥ. jñānotpattu tadavāpter idam eva ca tasya sannidhānam arthena yadutpanne tasminn artho bhāsata ity abhiprāyēṇā -- **viśayeti**. kiṃ punar idam artho bhāsata ity. na jñānād anyadarthasya bhāsanam. samvittau vā katham viśayākāro bhāsate. evaṃ tarhi nāsti tadabhāve cānyānavabhāsanād abhāvavāda eva. tadavaśyāstheyam idam jñānotpattāv abhūtapūrvō bhāvānām ko 'pi bhedaḥ sakalapramāṭṛpratyātmavedanīyaḥ. te tu bhāvā jñānākārā bahir vety anyad etat. ye 'pi phalabhūtām arthasamvidam svaprakāśām āhuḥ, tair api ko 'py anirvacanīyo 'rthagato darśayitavya eva. katham {2,172} anyathā samvitprakāśe 'rthaḥ sidhyet. na hy anyaprakāśe 'nyat sidhyed, atiprasaṅgāt. anyā ca samvidāntarā, anyo bahirarthaḥ. so 'pi bhāsata ity cet, tadvad eva tarhi so 'pi svaprakāśa eva. samvidāyatto na svaprakāśa ity ced, nanv idam evāsmābhir jijñāsyate kim asya samvidāyattatvam ity. svarūpaṃ tāvat svakāraṇasāmagryāyattam eva. prakāśo 'pi tasya samvid eva na tadāyattaḥ. tadavaśyam aprāptapūrvasya kācit phalotpattāv asti prāptir ity āstheyam yadāyatto 'sya samvedanam nānyasyeti vivekaḥ. saiva cāsmābhir jñātādīpadair abhidhīyate. ataḥ siddham viśayatvenāpi pratyāsattisambandhau sta ity || 200 ||

yo 'pi mithyājñāneṣv arthākārasambhava uktaḥ, tam anubhāsyā pariharati -- **artheti**. ayam arthaḥ -- yo 'yam dvicandrādibodheṣv arthākārasambhava uktaḥ, so 'yuktaḥ. tathā hi. samyagjñāneṣu tāvannārthākārasambhavaḥ. keśucit tu mithyājñāneṣu deśānyathātvaṃātreṇa kālānyathātvaṃātreṇa vārthākārasambhavo 'smābhiḥ kṛtaḥ nirālambanavāde varṇita ity yāvat. ato na kvacid arthākārasambhavaḥ tat punar idam pratibhāsaviparītam abhidhīyate. deśāntarādīstho 'rtho bhāsate, anyatra sthitaś cārtho 'nyatrālambyata ity samvidanusāreṇa hi bhavanto bahirartham avasthāpayanti. sā ca deśāntarādīgocarā katham anyatrārtham ālambata ity śakyate vaktum. evaṃ hi svāśālambanatvena kim aparāddham yena tannirākriyate. maivam. uktaṃ asmābhir nirālambanavāda eva bādhakānusāriṇī hi mithyātvakalpanā. bādhakam ca deśādisamsargam eva vārayati, na hi bahirvastusattām. tad dhi na dvau candrāv ity candradvitvam niṣedhati, na dvitvam candram veti katham tau bahirbhāsamānāvapahāsyāmaḥ. ato neha samvidviparītam kiñcid ity || 201 ||

syād etat. katham atītā arthā asanto jñānāvalambanam ity. uktaparīhārtvāt. uktaṃ hi pratyakṣadharmo vartamānasannihitaviśayatā jñānāntarānām {2,173} neti nirālambana eva, tad etad āha -- **pratyakṣād** ity. yat tāvallaiṅgikam atītādīgocaram jñānam tat pratyutpannalīṅgādījanakam asatīṣv eva vāsanāsu bhavati. yat tv anyajjāgratsmṛti jñānam svapnajñānam vā, tad bhavantiṣu vāsanāsu bhavati pratyutpannakāraṇāntarābhāvād ity || 202 ||

ye hy atyantānanubhūtā arthā anubhūyante, tatra vāsanādīkāraṇāntarāsambhāvān nāsti jñānākāratvād anyā gatir ata āha -- **ya** ity. ayam abhiprāyaḥ -- tavāpi tathāvidhānubhave kiṃ kāraṇam, bauddho 'pi vāsanām eva jñānākāraṇam manyate. na cātyantānanubhūtapūrvē 'rthe vāsanā sambhavati, arthajñānāhitasamskārabhidhānatvād vāsanāśabdasya. syād etat. na jñānajanmā saṃskāro vāsanā. kin tu jñānam eva kiñcid anavagatapūrvārthasamvedanakāryonneyaśaktibhedam ity. tan na. loke tathānavagamāt. jñānāyonir eva saṃskāro vāsaneti laukikā manyante, na jñānam eva. api ca, samanantarajñānam atadākāram, tat katham tadākārām dhiyam upajanayitum alam

tadatadrūpiṇo bhāvās tadatadrūpahetujāḥ |

ity vaḥ siddhāntaḥ. yadi tvayam api kāryakāraṇabhāvo neṣyate, astu tarhi kādācitkam apy anapekṣam eva jñānam. kiṃ samanantarapratyayādhnavyasanena. ato 'vaśyāśrayaṇīyā kācijjñānād bhinnā vāsanā, yodbhūtā satī visadrśasantānatirodhānena sadrśam eva jñānam ārabhata ity bhavadbhir apy āstheyam. na cātyantānanubhūteṣu sā sambhavaḥ ity tulyatvam āvayoḥ. na cāpy anubhaviṣyata ity ātyantikavāsanāsambhavaaprakāṣāntarām, na tu bhaviṣyato 'nubhavasya kaścīd vāsanāyām upayoga ity || 203 ||

yadi tu anādrīyaiva vāsanām jñānotpattir āsrīyate, evan tarhi yaccirantanair {2,174} bauddhair vāsanāyām nimittatvam āsrītam tad virudhyata ity āha -- **vineti** || 204 ||

tatrāpi tu vāsanābhyupagame tasyāḥ samvitkāraṇatvād asāv ananubhūto 'py artha iha janmani kvāpi janmāntarādāv anubhūta ity abhyupeya ity āha -- **vāsaneti** || 205 ||

kim ato yady evam ata āha -- **evam ceti**. abhavanam abhāvaḥ. duḥsvapne 'nubhūyamānasya saṃsargasya na kasyacid atyantābhāva ity. kiṃ punas tadbhāve pramāṇam ata āha -- **anyatheti**. jñānam hi kāryam na tāvadākāraṇakam niṣpadyate. na cāsyā pratyutpannendriyādīkāraṇam kiñcid upalabhyate. svapne na ced vāsanāpi kāraṇam na syād eva. na cāsau pūrvajñānam antareṇa bhavati. tad yadi nehāsāv artho jñātaḥ, nūnam janmāntare 'nubhūta ity || 206 ||

ye tarhy atyantāsambhāvānyajñānārthāḥ svaśiraś chedādayaḥ, te 'sambhavadvāsanāḥ katham avasīyante. atas tatra jñānā(kāra)kalpanaiva sādhiyāsī nārthākārakalpanā, ata āha -- **duṣṭatveneti**. ayam abhiprāyaḥ -- yadā na kathañcit svasamvedanam

jñānam ity uktam tadā ya evaite pṛthivyādayo 'rthā bahiravasthitā gṛhyante, teṣv eva kutaścīt kāraṇadoṣād duṣṭam vijñānam anyathāsthitam ākāraṃ gṛhṇāti. aduṣṭam tu yathāvasthitam. na kvacid api jñānākārānubhavaḥ. tannibandhanam iti. pṛthivyādinibandhanam ity arthaḥ. pṛthivyādisūkṣmāny eva hi sthūlārambhe kāraṇam. etena kalpanānibandhanatvam pradhānanibandhanatvam ca nīrākaroti. na tāvat kalpanānibandhanatvam abādhitatvāt. na pradhānanibandhanatvam apramāṇakatvāt. dṛśyate tu sūkṣmatarādīkrameṇa pṛthivyādinām eva kāryadravyeṣv ārambhakatvam {2,175} iti tad eva dvyaṅkādīkrameṇāśrīyate. śiraśchedaś cānyagocaro 'vagataḥ svasambandhitayāvagamya ity anyathā vyavasthānam iti || 207 ||

tāms tu pṛthivyādyarthānapāsyā na kvacid arthāntare śabdātmake jñānātmake vākāraḥkalpanā yuktety āha -- **tān** iti. kāraṇam āha -- **neti**. pṛthivyādyupaṣṭambhaśūnyam na kiñcijñānam ātmānam labhate. kiñcid dhi pṛthivyādiravyagocaram, kiñcid dhi rūpādiguṇaviśayam, kiñcid gavādisāmānyagocaram, anyac cotkṣepaṇādikarmagocaram avagatam iti || 208 ||

api ca yadi sarvo 'yam jñānam anubhāsamāna ākāro jñānasyaivānye ca pṛthivyādayo bhāvāḥ kalpitāḥ, evan tarhi sarvasaṃvidām evāntāntānārtha ity kena viśeṣeṇāyam svapnādibhramāṇām atyantānārtha iṣyate yenaivam upālabyemahi katham atyantānān arthaḥ svapnādivijñāne 'vasīyate iti tad etad āha -- **vijñānasyeti**. atra svapnādijñāna ity arthaḥ || 209 ||

ataḥ siddham bhrāntijñānāny apy artham evānyathā sthitam anyathā kalpayanti, na punarātmānam avasyantīty āha -- **tasmād** iti || 210 ||

yadi tarhi sarvasaṃvidām eva bāhyālanbanatvam, kiṃ tarhi bādakena bādhyate ata āha -- **tataś ceti**. bādakena na bāhyam pratikṣipyate, kin tu bādake satīyam vācoyuktir bhavati yad anyathā saty apy arthe 'yam ākāro duṣṭakāraṇajanitayā dhiyā prafīyate na tv anarthekeyam dhīr iti || 211 ||

{2,176} evam tāvad vāsanānibandhaneṣu svapnādivibhrameṣu arthākāro darśitaḥ. bādhakapratyayārthāś ca vyākhyātaḥ. etad evendriyavibhrameṣu dvicandrādiviśeṣyev atidiśati -- **dvicandrādāv api tv evam** iti. yat tūktam naikatrārthe līṅgānekatvam sambhavatīti. tatra parihāram āha -- **tārakādīti syā** antena. ayam abhiprāyaḥ -- tārakādīmatāv api strītvādiratyayo bhrāntir eva. prānidharmatvāl līṅgabhedānām aprāṇiṣv asambhavād bhrāntyaivānyatra dṛṣṭam anyatrāropyate. ato 'nyatra dṛṣṭam eva strītvādi tārakādīmatāv ālambanam iti. katham punastārakādiṣu strītvādiratyayo bhrāntir ity ucyate. na hy atra dvicandrādivodheṣv iva bādako dṛśyate. tam antareṇa tu bhrāntivādinām eva bhrāntir āpādyeta, ata āha -- **katham** iti. ayam abhiprāyaḥ -- satyam. na bhramas tārakādiṣu, vāstavānām eva strītvādinām sambhavāt. te hi strīpunnapuṃsakalīṅgebhyaḥ tārakā tīṣyo nakṣatram iti śabdebhyaḥ prafīyante. na ca prafīyamānā na santīti yuktam vaktum. yat tu pramāṇāntarān nāvagamya, nāyam doṣaḥ. śabdaikapramāṇakatvāt. na caikapramāṇāvagato 'rthaḥ pramāṇāntareṇānavasīyamāno 'san bhavati. ato yeyam śabdāmātrād upajāta prafītiḥ tayaiva strītvādayaḥ saṃviditā iti pāramārthikā eveti. ayam api tu śabdaikapramāṇakatvapakṣo 'tituccha eva. na khalu padatadbhāgānām agrhītasambandhānām pratipādakatvam asti. na ca pramāṇāntarāvedyena vastunā sambandho grahītuṃ śakyaḥ. ato manda evāyam api pakṣa ity aparitūṣyan parihārāntaram āha -- **dṛṣṭair** iti. na tārakādāv adṛṣṭapūrvam līṅgam, dṛṣṭair eva kaiścid rūpairiṅganāt. vakṣyamāṇāny eva dṛṣṭāni rūpāni līṅgam iti yāvad iti. kiṃ punar dṛṣṭam rūpaṃ yenātmanā strītvādinīṣyante ata āha -- **saṃstyānaprasavasthānair** (iti.) sattvarajastamasāṃ guṇānām yathottaram upacayaḥ saṃstyānaprasavasthānāni. te ca guṇāḥ prānyaprāṇiśadbhāvasādhāraṇā eva sarveṣu tadrūpapratyabhijñānāt. {2,177} sukhaduḥkhamohādibhedavanto hi sarve bhāvāḥ āśrayatayā janakatvena ca prāṇinaḥ āśrayatayāprāṇinaḥ janakatayā ramaṇīyādibhāvavyavasthitā hi viśayā aprārthino 'pi sukhayanti duḥkhayanti mohayanti ca. sukhādāyasy ca sattvādidharmāḥ, taddarśanāt traiguṇyam sarvabhāvānām avasīyate. tad yadā sattvopacayaḥ saṃstyānābhidhāno 'vagamyate tadā puṃstvam prafīyate. rajasaḥ tūpacaye prasave gamyamāne strītvam, tamasaḥ upacaye sthāne napuṃsakatvam. sā codāśīnāvasthā bhāvānām na kasyacit kāryasya savitrī svarūpāvasthānamātram, tac caitadrūpaṃ dṛṣṭam eva sarvabhāveṣu. prāṇino hi puṃmāṃśaḥ sattvotkaṭā dṛśyante. rajomayo nāryaḥ. tamomayāḥ ṣaṇḍāḥ sammugdhaniruddhākhilaceṣṭāḥ. evam tīṣyādinām apy āpekṣikaḥ sattvādinām upacayo darśayitavyaḥ. alpaprakāśanakṣatrarāntarāpekṣayā hi paṭuprakāśaḥ puṃmān iti tīṣyo lakṣyate. yadā tu tasyaiva rajasaḥ udbhavo lakṣyate tadā strītvānta tāraketi. tamasas tūpacaye nakṣatram iti napuṃsakatvena. evam eva taṣas taṣī taṣam ityādiṣv api guṇopacayāpacayātmā līṅgabhedo 'nusandhātavyaḥ. evaṅ ca sarvatraiva pāramārthikam līṅgatrayam upapannam bhavati. bādhaviraho 'py ata eveti siddham nānarthakāś tārakādiṣu līṅgapratyayā iti. atraiva vṛddhānumatiṃ darśayati -- **yatheti**. patañjalīnā hi kiṃ punar idam līṅgam iti pṛṣṭvā bahudhā vikalpya prānyaprāṇiṣu darśanād aviparyayā(?co/c co)bhayatra yathoktam eva līṅgam upavarṇitam iti || 213 ||

evaṅ copapannam līṅgatrayam apīty āha -- **teneti**. nanv astv evamātmako bhinnādhikaraṇo līṅgabhedāḥ, ekādhikaraṇam tu līṅgabhedam na mṛṣyāmahe yasya hi yat svarūpam ucitam tenaiva tannityam vyapadiśyeta. ata āha -- **apekṣeti**. tattadbhāvabhedāpekṣayā hi tasya tasya guṇasyopacaye lakṣyamāṇe naikatrāpi līṅgabhedāvasāyo 'nupapannaḥ putrādibhāva ivaikasya puṃsa iti.

tat punar idam uktraprakāraṃ līṅgasvarūpaṃ nānumanyāmahe pāramārthikam aprāṇiṣu līṅgam anupalabhamānāḥ. prānyavāntarajātīm eva tu līṅgam saṅgirāmahe. paśyāmo hi vayam narāśvamaḥiṣagovarāhādibhedabhinnaekaprāṇiṅgaśādhāraṇam {2,178} strītvādivibhedabhinnaṃ vividham avāntarākāraṃ aprāṇimyo vyāvṛttaṃ yamānandasādha(?nā/na)stanavadanādisanniveśaviśeṣā darśayanti. na ca te aprāṇiṣv iti na līṅgabhedam pratipadyāmahe. kim idānīm aprāṇiṣu līṅgāvagamo bhrāntir eva. nanu sāpy asati bādhakodaye durbhānaiva. satyam. gauṇas tv aprāṇiṣu līṅgavādaḥ prastaraikakapālayor iva yajamānavādo māṇavaka iva jvalanavādaḥ. na hy asau bhrāntiḥ, abhrāmyatām eva tathāvabhāsāt. kaḥ punar guṇaḥ yato 'prāṇiṣu gauṇo līṅgavādaḥ. pañgalyādayo hy agniguṇā māṇavake vartamānā guṇavādahetavaḥ. na tv iha tathā prāṇiguṇāḥ kecid aprāṇiṣu dṛśyante yadvāśena guṇavādaḥ samāśrīyate. maivam. ihāpi guṇavagateḥ. upacayāpacayadharmāṇau hi strīpūmāṃsau, atas taddharmavivakṣayā strīlīṅgādiśabdaprayogo 'prāṇiṣv api yattheaiva prakṛte varṇitam. apekṣābhedataś cāvirodhaḥ samāna eva. atyantāpacayavivakṣayā ca napuṃsakalīṅgaśabdaprayogaḥ, tadrūpatvāt tajjāteḥ. syād etad -- nāprāṇiṣu gauṇavagatir ataḥ katham gauṇatvam iti. asti vā prānyaprāṇinoḥ samānākārā buddhir āyusmatām. śabdasallāpamātrād eva hi no vāksrugādiṣu strītvādimatirāvīr asti.

na tu prāṇiṣv iva teṣv apy anusyūta ākāro dṛṣyate. ataḥ śabdasaṃvyavahāramātrasiddhyartham aprāṇiṣu liṅgānuśāsanam. kiṃ punarliṅgānām vācakam. na tāvad etad atropayujyate, tatsadbhāvamātrasya prakṛtaupayogikatvāt. yadi tu prayojanam abhidhīyate śrūyatām. ye tāvadaprāṇivācīnaḥ strīliṅgatayā smaryante, teṣv anuśāsanakārair eveyaṃ strī ayam pumān idam napuṃsakam iti guṇavādenaiva strīyādiśabdāḥ prayuktās tadvacanapadāntarasambhiviyāhārasiddhyartham. te tu svabhāvataḥ svārthamātram abhidhadhati. guṇavāda eva smartṭīnām atyantam nirūḍhatayā liṅge 'pi vācakabhrāntim eva janayati. eṣā ca nirbhāgapadeṣu sthitiḥ vāksruvādiṣu. sabhāgeṣu tu tārakādiśabdeṣu pratyayabhāgaḥ strītvam abhidhāya prakṛtyarthe tadasambhavād gaunṛyā vṛtṭyā tatsamabhiviyāhāram labhate. guṇavādasamādhānam cuktam eva. ye 'pi nakṣatram ityādiṣu pratyayavikāraṇiṣeṣās teṣv apīyam eva sthitiḥ. vikāraṇām napuṃsakaliṅge 'nuśāsanādambhāvādīnām, ato 'm (7.1.24) iti yathā. ye prāṇivācīno 'śvo 'śvety evamādayaḥ, teṣām strīpratyayānteṣu tāvat sa eva pratyayaḥ strītvam abhidhadhāti. sa ca {2,179} sambhavatsvārtho mukhyayaiva vṛtṭyā prakṛtyā samabhiviyāhriyate. āśva ityādāv api pratyayavikārad eva liṅgaviṣeṣāvatīḥ. prātipadikavācyā eva strītvādayaḥ pratyayena dyotyante iti nānujñāyate. pratyayopajanāpāyayor eva liṅgāvagatēḥ sadasadbhāvadarśanāt. prakṛteṣ cānvayavyatirekanirdhāritasvārthamātravacanatvāt. ataḥ strīyam abhidheyāyām (?dhātva/ṭābā)dayaḥ ity etad eva sāmpratam. vārttikakāreṇa ca strītvād anyatra dṛṣṭam syād iti vadatā prāṇiṣu dṛṣṭam liṅgam abhidhadhatām śabdānām gaunṛyayaiva vṛtṭyāprāṇivācīprakṛtisamabhiviyāhāro 'bhihita iti veditavyam. na punar anyatra dṛṣṭaropeṇa bhrāntir uktā. ato bādhakābhāvo 'pi na paricodanīyaḥ. gaṇe taddarśanāt. atas tārakādimitau tathā strītvād anyatra dṛṣṭam syād ity ayam eva parihāraḥ sādhyān. parayos tu kathañcicchabdaparamatatvopanyāsābhīyam evāsādhutā prakāṭitety avadhātavyam iti || 214 ||

yat punar uktam -- ekasyām eva pramadātanau katham parivrājakādīnām kuṇapādipratyayāḥ sadarthā bhaviṣyantīti. tat pariharati -- **kuṇapādīti**. asyārthaḥ -- nānākāram vastu nānākāram evānubhūyate iti nānupapannam. yas tu kaścid eva vyavasthayaḥ kañcid ākāram pratīpadyate na sarvaṃ sarvaḥ, tatra sahaḥkrīvāsanāśadasadbhāvo nibandhanam. parivrājakādīnām hi kasyacid eva kācid vāsanā kutaścid abhyāsād hṛdayam anuviṣṭodbhūtā satī kañcid evākāram ekasyām eva pramadātanau darśayati. parivrājako hi dehād viviktam ātmānam abhyasyaṃs tadvāsanāvāsītantaḥkaraṇo mṛtaśarīravat kuṇapa ity evaṃ kāmīnīm cintayati. kāmukas tu kāmābhyaśāhitavāsanāśahāyo dehātmanor vivekam apaśyan deha evāhañkṛtaḥ kāmīnīti. śvānas tu jātyanubandhipiṣītāśanābhyaśāṭīśayāhitavāsanāśanāthāḥ pṛthulanitambor usthalaprastanaśālinīm kabalayitum abhilaṣanti kāmīnīm iti vāsanāvvyavasthānusārīṇī saṃvidvyavasthāikaviṣayā parivrājakādīnām iti || 215 ||

āha -- kim aparāddham asmābhir vāsanānibandhanam nīlādyaḥkāropaplavaṃ vijñāne vadadbhiḥ. bhavadbhir api vāsanāvākāradarśanahetutayā varṇitā. ata āha - {2,180} **sveti**. ayam abhiprāyaḥ -- na vāsanā (nā)mānyā kācit samanantarapratyayarūpeti bhañitam asakṛt, yasyaiva ca prācīnapratyayajanitasya saṃskārasya tenaiva pratyayenānukāraḥ sādṛṣyaṃ sa eva vāsaneti caurikā manyante, sa ca saṃskāro bahvākāre vastuny ekasyākārasyaḥ abhyastapūrvasya nirdhāraṇe kāraṇam bhavati iti yuktam. na tv ananubhūtam evākāram asantaṃ vāsanā darśayati sāmpratam. yathā bhavanto manyanta ity asti mahānāvayor viṣeṣa iti || 216 ||

dīrghādipratyayo 'py ekagocaro 'pekṣābhedaḥ eva parihartavya ity āha -- **tatheti**. dīrghahrasvabodhe bhinnopādhyapekṣā. ghaṭapārthivādībhede tu kālādyapekṣā eko 'pi hi kadācid ghaṭa itī tam artham buddhyate kadācit pārthivo 'yam iti. bhinnakālādyapekṣayā bodhavaicitryopapattir iti || 217 ||

api ca, iyam apūrvā yuktiḥ yat kilānekākārātmakam bhāṣate, tasmād anākāram eva vastu jñānākāra evāyam iti. evaṃ hi pratītibhedadarśanād anekākārakalpanavāśrayitum ucitā. na tv anākārakalpanety āha -- **neti** || 218 ||

syād etat. santv ekasminn apy aviruddhānekākārāḥ, katham tu viruddhānām anekēṣām sambhavo 'ta āha -- **saṃvitter** iti. idam anena virudhyata itī saṃvitsākṣikam tad yatraiva bhavato viruddhābhimānaḥ tatra saṃvidbalād avirodham eva vakṣyāma ity abhiprāyaḥ. etac cānvāruhyavacanam apekṣya, bhedaḥ tv avirodho darśita eveti. bhaved apy anekākāradarśanād ekasyānākārakalpanā yady ekam ekākāram ity atra {2,181} yuktir bhavet. tām antareṇa tv idam īśvarājñātulyam eva bhāṣitam bhavet. tac cāyuktam ity abhiprāyeṇāha -- **ekākāram** iti || 219 ||

saṃvidekādhīnatā hi vastūnām vyavasthitiḥ. ato yad eva yenātmanā saṃvidā vyavasthāpyate tat tenaiva rūpeṇābhīyupetavyam ity āha -- **tathā hīti**. kiñcaikatve 'pi vastuno nāsmākam ekāntavādāḥ yenaivam upālabhyemahi katham ekam anekākāram iti. tad api hy ekānekātmakam evānekāntavādīnām asmākam ity āha -- **na ceti** || 220 ||

ataḥ siddham deśakālāvasthopādhisadbhāvanimittaiḥ pratyayair vidyamānā eva vastvākārā udbhavābhībhavātmakāḥ pṛthag bhedenā grhyanta ity upasaṃharati -- **tasmād** iti. deśādayaś cākārodbhavābhībhavadvāreṇa pratyayānām nimittam iti || 221 ||

ye tarhi yugapad eva grahītīnām ghaṭatvādyākārā nirbhāṣante tatra katham. na hi ta āpekṣikāḥ, svābhāvīkatvābhīyupagamāt. uktam ca ghaṭatvapārthivadravyeti. tatra kaḥ parihāraḥ ata āha -- **yugapad** iti. yady apy atra naupādīkatvān na codbhavābhībhavau, tathāpi nānākāre vastuni yo yasya vastu (?ni/naḥ) (?yo) yasya vastubhāgasya śabdam smarati, sa tam vikalpyāmuko 'yam iti jānāti netara itī vyavasthāisiddhir iti || 222 ||

atraiva dṛṣṭāntam āha -- **nityam** iti. rūpādayo hi ghaṭe nityam santa {2,182} eva, tathāpi na sarve sarvair anubhūyante grāhakānām cakṣur ādīnām viṣayavyavasthānād iti || 223 ||

evaṃ dṛṣṭānte darśayitvā dārṣṭāntike yojayati -- **evam** iti || 224 ||

nanu bahir deśam artham tāvadindriyāni na prāpnvanti aprāpyaprakāṣe naivānavasthā. ato na bahissato 'rthasya kathañcid avagatir upapadyate, ata āha -- **tasmād** iti. ayam abhiprāyaḥ -- siddham tāvat pratītibalād bāhyālambanam jñānam iti, sa bāhyo 'rthātmā prāpyaivendriyaiḥ prakāśyate ity uktam. prāpyakāritā copapādītā yadi kṛtam na nirvahati kāmam, tathāpi nānālambanam jñānam,

saividvirodhāt. aprāpyakārīṇām evendriyāṇām kañcit kāryavaśonnīyamānam atīśayam vaksyāmaḥ, yadbalenāprāptam api bāhyam artham prakāśayanti, na punaḥ svāmśālambanam jñānam iti kalpanā pramāṇavātīti || 225 ||

yad apy uktam vaktāś cāpi dṛśyante iti, tat pariharati -- **vadantīti**. yad etallaukikā vadanti nīlo 'yam artho yatas tadrūpā matir utpadyate iti, te 'pi na jñānākāraparicayapurussaro 'rthasambodha iti tathā vadantīti || 226 ||

katham nāma vadanti ata āha -- **grāhakatveneti**. vidite khalu nīle 'nyenotthāpitāśaṅkaḥ svayam vā jātavicikitsaḥ pramāṇatathātvanīścayapurussaram arthatahātvaṃ nīścinoti, nedam anyādṛśam hi jñānam no 'rthānām grāhakaṃ tad yathārtham samarpayati tathāśau tadupādīkatvāt tasya. iha ca prathamam {2,183} tāvajñānena nīlam samarpitam. tathaiva cādyayāvanuvartamānam jñānam asti yannīlam eva prakāśate. tasmān nīlam evedam ity upāyatayā paścād api jñātam jñānam purassarīkarotīti nānena jñānasya pūrvagrahaṇam āpādayitum śakyata iti || 227 ||

evam tāvat parīkṣitā pratyakṣaśaktiḥ. nirñītam ca yathā bāhya eva pravartitum śaktam iti. evam cānumānasya pratyakṣabādhe siddhe laingikam tāvad bāhyāsattvam aprāptam bāhyārthavādiḥ. ataś ca tadabhāvadvārikām jñānānubhavaikalpanām atikramya tair bāhya eva yat prayatyate tad yuktaṃ ity āha -- **laingiketi** || 228 ||

syād etat -- bahissantam evārtham laukikā budhyante, parīkṣakāś tu yuktito 'vasthāpayitum aśaknuvantaḥ svāmśālambanatvam samvidam pratipadyante ata āha -- **yatheti**. ayam arthaḥ -- yathā tasyārthasya loke buddhir utpadyate, parīkṣakair api tathaiva vācyam. ayathārtham jñānam hi vadanto na parīkṣakā eva bhavyeḥ. idam tu parīkṣakāṇām tattvam yat pramāṇaśaraṇatvam, asatī tasmimś tattvahānir eva teṣām iti. laukikāś ca nāntarākāravād bāhyam vastu budhyanta iti. praftim evānu(?sā/smā)rayati -- **na yādṛg** iti. antarākāro yādṛg avagamyate na tādrśo bāhyārthaḥ sa hy ayam idam iti pararūpeṇa nirūpyata ity uktam. antarākārasya tv aham iti nirūpaṇam bhaved asmākam ivātmana iti || 229 ||

atra bhāṣyam nanūtpadyamānaivāsau jñāyate jñāpayati cārthāntaram pradīpavad iti yady ucyetety evamādi, tadākṣipati -- **utpadyeti**. ayam abhiprāyaḥ - {2,184} tad bāhyāpalāpavādinā vaktavyam yat tadabhāvānugūṇam, iha cotpadyamānāyā buddher arthasya ca grahaṇam ācaṣaṇo nārthābhāvam darśayātīti nedam pūrvapakṣavādinō vaktum ucitam iti. syād etat. nedam pūrvapakṣānugūṇatayocyate, kin tv idam arthāntarabhūtam aparam eva buddhāvāgatam siddhāntino 'sammatam ity etāvataivocyate siddhāntāntaram asya dūṣayitum ata āha -- **katham** iti. pūrvapakṣānupayikam arthāntaram bruvāṇasya siddhāntāntaradūṣaṇam nigrahassthānam iti bhāvaḥ || 230 ||

evam ākṣipya samādadhātī -- **bāhyeti**. idam anena granthena bāhyārthavādinam pūrvapakṣavādī mīmāṃsakaṃ brūte -- kim bhavān bāhyārthagrahaṇasamaye jñānasya pratibandhābhāvam necchati yenārthākāro 'yam iti bravīti. katham hy apratibandhasyāgrahaṇam bhaviṣyati. katham cānākārasya grahaṇam. ato jñānākāraikalpanaiva sādhyasīty abhiprāyaḥ || 231 ||

atrottaram bhāṣyam tan na. na hy ajñāte 'rthe kaścid buddhim upalabhate. jñāte tv anumānād avagacchatītyādi. tasyām abhiprāyam āha -- **uttaram** iti. asyārthaḥ -- viditapūrvapakṣavādyabhiprāyaḥ siddhāntavādī vadati. satyam utpattau buddher apratibandhaḥ, grāhākābhāvāt tu tadānīm agraṇam, tadabhāvaś ca tatkāraṇasya līngasya jñātatādīpadāspadasyābhāvād iti. anyathotpadyamānavetyādībhāṣyābhiprāyam āha -- **anyeti**. anyatarkeṣu sthitvedam bhāṣyakāreṇocyate utpadyamānavetyādi. etad uktam bhavati -- bāhyārthavādyekadeśimatopanyāso 'yam bhāṣyakāreṇa kṛtas tannirākaraṇartham iti || 232 ||

ekadeśimatam evopanyasyati -- **te(śv** iti.) tarkāntareṣv arthajñānakāla eva jñānam avagamyata itīṣyate. evam hi manyante svaprakāśam eva vijñānam {2,185} ātmānam viśayam ca vyavasthāpayātīti. etac cāsmābhiḥ prāg eva prapañcitam iti. yady evam kim asya nirākaraṇe prayojanam. evam api dvaitam sidhyaty evāta āha -- **tatheti**. yadi hi samasamayam ubhayam upalabhyata ity āśrīyate, tato buddher anākārāyā boddhum aśakyatvād ekākāropalambhāc ca ekam eva sākāram bhavet sahopalambhaniyamāc cābhedāḥ parokto nāpākartum śakyate. tatrārthanāśa evāpadyeta. na hy abhyupagamamātreṇārthaḥ sidhyatīty etan matanirākaraṇam bhāṣyakāreṇopadīśyata iti || 233 ||

aparam api -- nanūtpannāyām eva buddhāv artho jñāta ity ucyate nānutpannāyām. ataḥ pūrvam buddhir utpadyate paścād jñāto 'rtha iti bhāṣyam, tadākṣipati -- **nanv itīti**. paricodanā hi nāmāniṣṭāpādanena bhavati. na cedam aniṣṭam mīmāṃsakasya yad utpannāyām buddhāv artho jñāta iti. tasmād anupapannā paricodaneti. pūrvam buddhir bhavati paścād jñāto 'rtha iti ca paurvāparyābhīdhānam pūrvoktena yugapadupalambhena virudhyate ity āha -- **paurvāparyeti**. utpadyamānaivāsāv ityādinā bhāṣyeṇa yugapad jñānārthayor upalambho 'bhīhitaḥ. tat katham idānīm paurvāparyam abhīdhīyate iti || 234 ||

yadi tūcyate -- pūrvam utpadyamānaiva buddhir jñāyate jñāpayati cārtham ity uktam, iha ca buddhyutpattisamaye 'rtho jñāyate ity ucyate. utpannāyām tv asau jñātaḥ sahaiva jñānenātīkrānta ity yāvat. kṣaṇikatvena hi dharmenāśau yuktaḥ katham adya yāvadvasthā(?pya/sya)te. ayam cārtho jñāta ity niṣṭhārthabhūtakālāśrayaṇena bhāṣyakāreṇoktaḥ. ato na kaścit pūrvāparavirodha iti, tathāpy uktasyārthasya punarvacanam anarthakaṃ bhavet. evam api prakārantareṇa sa evārthajñānāyor {2,186} yugapadupalambho 'bhīdhīyate. sa cokta eva. na cāśya prakārantaravacanasya svarūpeṇa kaścid upayogaḥ tad etad āha -- **kṣaṇikatveneti** || 235 ||

evam ākṣipya samādadhātī -- **atrāpīti**. ayam arthaḥ -- yathotpadyamānaivāsāv ity atra na pūrvapakṣiṇā svasiddhāntasthityā pūrvapakṣitam, evam ihāpi na bauddhaḥ svasiddhāntam uktavān yadutpannāyām buddhāv arthasya jñātatām āha. evam hi paramatam evābhyupagataḥ bhaved iti. kenābhiprāyeṇa tarhīdam uktam ata āha -- **vākyād** iti. ayam arthaḥ -- yadā pareṇa siddhāntinā idam uktam na pūrvam buddhir jñāyata iti, tadāśya tadvākyaśrāvīṇo bhrāntir jāta yad ayam siddhāntī buddheḥ pūrvam jñānam pratiśedhati, tad asya manye buddhyutpattir api na prāganumatā. na hi bhavati svaprakāśam sūtpannam api na grhyate. tad evam parasya siddhāntino vākyaḥ

jātavibhramah siddhāntimatam evānyathā buddhvā nanūtpannāyām buddhāv itīdṛṣam pṛcchati sma. śrutam mayā prāg vo mīmāṃsakānām buddhyutpattiḥ sammatā. tat kim ity evaṃ yan na prāg buddham iti || 236 ||

pūrvapakṣavādyabhiprāyam eva vivṛṇoti -- **sahety adarśanam** antena. iyaṃ kilāsa bauddhasya mṛṣṭāsā sahaiva jñānasyotpattyupalambhau, utpannānupalabdhasyāsambhāvanīyatvāt. tad ihaitāvad eva vimatipadaṃ kiṃ no buddher utpattyupalambhāv arthavitteḥ prāgūrdhvaṃ vā āhosvit sahaivārthavittyeti. eṣa ca mīmāṃsakaḥ paścādarthavitter jñānasyāvabodham āha. tan nūnam etasya jñānam paścād evotpadyate. katham aparathā prakāśavabhāvasyāgrahaṇam. tad enam itaḥ pakṣābhāsād vyāvartayāmīti prāk tāvadutpatter apakarṣaṇam karoti. na hīdam śakyate vaktum {2,187} yadanūtpannāyām eva buddhāv artho jñāto bhavātīti, atiprasaṅgāt. evaṃ ca prāgutpannasya tadaiva saṃvittir iti susādham eva. prāg ca tatsaṃvittau siddhāyām dhruvam āpannam bāhyābhyantarābhimatayos tattvayor vivekādarśanam. artha eva hi prāg buddheḥ sākāre tatsāmarthyād anākārā saṃvittiḥ. ato viviktākāratā sidhyati. itarathā tv ākāravivekasyānupalabdhatvād advaitam siddham eveti. yugapadgrahaṇaparicodanāpy eva abhiprāyā śakyā varṇayitum ity āha -- **tasmād** iti || 240 ||

etad eva vivṛṇoti -- **yugapad** iti. jñānena saha yugapad grhyamāṇe 'py arthe nārthasyākāro lakṣyate. uktam hi nākāraviveko lakṣyate iti. api caivaṃ sahopalambhaniyamo bauddhasyānivāritaprasaro jñānād bhinnam sākāram artham nirākarotīty uktam eveti. yata eva prāk samakālam vā jñānānubhave 'rthanāśo bhavati, tasmād arthasaṃvidā eva prāgbhavitā bhāṣyakāreṇa siddhāntāvasare yatnena sādhyata ity āha -- **tasmād** iti || 241 ||

evaṃ tāvad nanūtpannāyām ityādibhāṣyākṣepaparihārau varṇitau. ayam aparo 'syottaragranthaḥ -- satyam. pūrvam buddhir utpadyate na pūrvam jñāyate. bhavati hi kadācid etad yajjñāto 'rthaḥ sannajñāta ity ucyate iti. tasya yathāśrutagrāhītasya tāvadartham āha -- **yas tv** iti. yo 'syāḥ paricodanāyāḥ siddhāntagranthaḥ sa prāg eva nirūpitāḥ kevalagrāhakagrahaṇapratipādanāvasare. evaṃ hi tatroktaṃ

na pūrvam jñāyate buddhir ity atraitad vadiṣyate |

grāhakasyaiva saṃvittir lakṣyate grahaṇe kvacit ||

{2,188} iti. tad idam uktam bhavati hi kadācid etad yad jñāto 'rthaḥ sannajñāta ity ucyata iti. arthākāraviktam jñānamātram eva smaryata itī yāvat. uktam ca na smarāmīti. evam uktārtham bhāṣyam ākṣipati -- na tv etad iti sārddhena. satyam. pūrvam buddhir utpadyate na tu pūrvam jñāyate iti pratijñāyām ayaṃ hetur uktaḥ yat kila jñāto 'py arthaḥ kadācid ajñātavan na smaryate, tasmān na pūrvam buddhir jñāyate iti. idam ca bālapralapitaprāyam. kiṃ khalv atra kena sambadhyate yajjñāto na smaryate tatra pūrvam buddhir na jñāyata iti, tasmān na tāvad etasyām pratijñāyām sāksāt sādhanam iti || 243 ||

tat kiṃ heyam evedaṃ bhāṣyam, nety āha -- **ata** iti. satyam. nedam asyām pratijñāyām sāksāt sādhanam, kin tv anena granthena phaladvāreṇa pratijñānirākaraṇam uktam. pūrvapakṣavādināpy atra jñānasya pūrvopalabdhyā buddhyākāro vāñchitaḥ. tad anena nirākriyate. yadi buddhiḥ sākārā bhavet sā tarhi tathaiva smaryeta. na caivaṃ keśucid avasareṣu, kevalagrāhakasmarānāt. ataḥ kiṃ mudhā mugdhaiḥ prāgupalabdhou prasasyate. evam api hi dhīranākāraiva yad asāv ākāraviyuktā smaryate na pūrvam jñāyata iti. kim uktam bhavati. nānena prakāreṇa sisādhayiṣitam buddheḥ sākāratvam sidhyati, anākārasmarānāt kadācid iti || 244 ||

atrāparam bhāṣyam api ca kāmam eka(rūpa)tve buddher evābhāvo na tv arthasya pratyakṣyeti. tad ayuktam. katham hi dvaitasiddhāntī jñānāpalāpam āha. evam api hi na tasya pakṣaḥ sidhyati. na cāsati jñāne niṣpramāṇikā arthasiddhir avasātuṃ śakyate. ato vyākhyeyam etad ata āha -- **kāmam** iti. nātra buddhyabhāve tātparyam, kin tu nāsaty arthe buddhiḥ sidhyatīty evaṃ param idam. varam ekarūpatve buddhir apahnutā yad asau pratyakṣārthasāmarthyasamadhigamyā. yadadhīnā buddhir na tasyaiva pratyakṣasiddhasyārthasya tāmādāyābhāvavarṇanam iti. aparam api na cārthavyapadeśam antareṇa buddheḥ rūpopalambhanam. tasmān nāvypadeśyā buddhiḥ. avyapadeśyam ca naḥ pratyakṣam tasmād apratyakṣā buddhir iti bhāṣyam. tad vyācaṣṭe -- **na ceti**. buddhayo hi nārtharūpād vinā nirūpyante. na hi jātu nīlarūpād iyaṃ nāmeti vivicya buddhir upalabhyate. arthākāreṇaiva tu nīlādīnā vyapadiṣyate nīlajñānam pītajñānam iti. evaṃ ca nityapararūpanirūpyā buddhiḥ katham pratyakṣaprameyam bhaviṣyātīti. na hi mṛgajalajñāne ūṣaram jalatvena jñāyamānam pratyakṣaprameyam iṣyate, bhrāntiviṣayatvāt. tasyāś cāpratyakṣatvāt. arthas tu nityam svarūpeṇa saṃvedyamānaḥ pratyakṣa iti yuktam avyapadeśyam ca naḥ pratyakṣam iti pararūpāvyapadeśyam iti bhāṣyārtha iti || 245 ||

evaṃ tāvat satāpi pararūpeṇa nirūpyamāṇam na pratyakṣam ity uktam. tvanmate cāyam aparo doṣaḥ, yadasadgrāhyānusāreṇaiva tad jñānam saṃvedyate, svabhāvasvacchatvāt jñānasya, nīlādīyākāreṇa grāhyatā vāsanopaplavāt kalpitaiva yatas tad etad āha -- **asad** ity **upaplavād** antena. ato na kathañcijjñānam eva pratyakṣaprameyam pāramārthikam vaktum śakyata ity āha -- **teneti** || 247 ||

atrāparam api ca, niyatanimittas tantuṣv evopādīyamāneṣu paṭapratyayah itarathā tantūpādāne 'pi kadācid ghaṭabuddhir avikalendriyasya syād iti bhāṣyam, tadākṣipati -- **nimitteti**. yad etan nimittānām tantvādīnām niyatatvam kāryeṣu {2,190} kiñcid eva nimittam kiñcid eva kāryam upajanayati nāparam iti, tadubhayor api jñānabāhyārthavādīnoḥ samānam, ubhayor api nijaśaktyanusāritvāt kāryasiddheḥ. nijayaiva hi śaktyā kiñcid vijñānam tantvādīyākāram kiñcid eva tu paṭādīyākāram jñānam janayati tantava iva paṭam. na cātrānyatarāḥ śakyo 'nuyoktum iti bhāvaḥ || 248 ||

tulyatām evānuयोगasya vivṛṇoti -- **tantvarthair** iti dvayena. nigadavyākhyānau granthāv iti || 250 ||

yadi tu sāmārthyanīyamam āśrityārthānām tantvādīnām kāryavyavasthocyata iti, tajjñānānām api jñānāntarārambhe na daṇḍavāritam ity āha -- **artheti** || 251 ||

ato doṣaparihārasāmye nānyatarah śakyo 'nuyoktum ity āha -- **tasmād** iti || 252 ||

atra parihāram āha -- **deṣeti**. ayam abhiprāyaḥ -- yad api yasya kāraṇam tad api kadācid eva kāryam ārabhamāṇam dr̥ṣṭam na sarvadā b̥tjam ivāṅkuram. na hi tat kusūlādihikaraṇam aṅkuram ārabhate, kin tu deśaviśeṣam kṣetrādīm kālavīśeṣam ca gr̥ṣmādīm nimittaviśeṣam udakādīm āsādyā kadācid eva deśādivyaṅgyatvāt {2,191} kāraṇasaktīnām. naitad jñānavādinām sambhavaṭīti vakṣyate. ataḥ kasyahetor utpannamr̥t̥piṇḍavijñānasyāpi kadācid eva ghaṭapratyayo na sarvadā. kasmāc cotpannavr̥hib̥t̥japaricayasyāpi jñātur bhāvyaṅkurākāraparicayaḥ. na hi tatra daṇḍodakādi kiñcid asti kāraṇasaktīnām vyañjakam, yadapekṣayā kāraṇāni vilambante. syān matam - mā bhūvan bāhyā deśādayaḥ. tajjñānāny eva ca kāraṇānām anugrāhakāni bhaviṣyantīti. tan na, kṣaṇikatvenānugrāhyānugrāhakayoḥ sāhityāsambhavād iti || 253 ||

na kevalam kāraṇasaktīnām vyañjakāny arthavādinām santi, śaktayo 'pi kāryārthāpattipramāṇikāḥ pratipaṭādikāryam tantvādīnām vyavasthitāḥ prasiddhā ity āha -- **śaktayo 'pīti** || 254 ||

bhavatas tu bauddhasya (?nā/na vi)jñānād bhinnā abhinnā vā pāramārthikī śaktir nirūpyate yena kāryārambhavyavasthā ghaṭata ity āha -- **bhavata** iti. samv̥rtisadbhāvam ut̥r̥jyeti. samv̥rtyā yaḥ sadbhāvas tam ut̥r̥jya na pāramārthikī śaktir asti. na ca samv̥rtisattayā vyavasthāyāḥ siddhir ity uktam nirālambanavāda iti || 255 ||

api ca śaktir iti vāsanām eva bhavanto gāyanti. sā ca pūrvānubhavayonir na tatsadr̥śajñānāntaropajananād anyatra samarthety abhiprāyeṇāha -- **vāsaneti**. nanu vāsanānusāreṇaiva nimittānām tanyādīnām kāryaviśeṣanīyatatvam bhaviṣyati śabdavāsanānām ivārthabuddhau bhavanmate, ata āha -- **nimittety etadantena**. vāsanāyā iti hetau pañcamī. yad etad vāsanāhetukam nimittanīyatatvam {2,192} tad vāsanāyā evābhāvād ayuktam. tadabhāvaś ca kṣaṇikatvenāsāhityād vāsyavāsakayor anāśrita(?tvā/vā)sanābhāvā(d ā)śrayānupapattiś cōktā. durlabham iti vakṣyamāṇena sambandha iti. api ceyam vāsanā na parasya kasyacid anugrahe vartate. asthirānugrāhyānugrāhakatvān upapatteḥ. ataḥ svatantraiva kāryam ārabhamāṇā sarvān pratyārabhetāviśeṣād ity abhiprāyeṇāha -- **apārārthyād** iti. evam tāvat śaktyabhāvād eva na tatkr̥tā kāryavyavasthety uktam, ye 'pi cāsmākam deśakālādayaḥ kāraṇasaktīnām vyañjakatvenābhimatāḥ, te 'pi tanniyāmakā na santīty āha -- **deṣeti** || 257 ||

sarvam cedam abhipretyāpicetyādi bhāṣyakāreṇābhīhitam ity āha -- **matvaitad** iti. evam cet parihṛtam paryanuyogatulyatvam ity upasamharati -- **tasmād** iti. evam cānumānadūṣaṇāt pratyakṣasya ca svasmin vartitum aśakter na tāvad bhavad abhimatābhīyam ādyābhīyam pramāṇābhīyam bāhyaśūnyatā sidhyatīty āha -- **evam** iti || 259 ||

āgamas tv anuṣṭhānaniṣṭho naivañjātīyake pramāṇam ity āha -- **āgamasyeti**. na bāhyasadbhāve abhāve cety arthaḥ. upamāṇam tu siddhavastunaḥ sādṛśyaviśayam na vastusadasadbhāvayor vyāpīyate, na ca kiñcicchūnyam nāma jñānātreki siddham yacchūnyatayā jñānam upamīyate gr̥heṇeva proṣitacaitreṇa śūnyam {2,193} mandirāntaram ity abhiprāyeṇāha -- **nopameti**. arthāpattīyā tu tattadbhāvabhedadarśanānupapattiprabhavayā p̥r̥thivīvyādayo bhāvā vyavasthāpyanta eveti sā paripanthiny eva śūnyatāyām ity āha -- **arthāpattir** iti || 260 ||

evam cāpannam ṣaṣṭhapramāṇagocaratvam śūnyatāyā ity āha -- **tasmād** iti. evam tāvan na pramāṇānusāreṇa śūnyatā sidhyatīty uktam. idānīm yat tad uktam tatrāstām yaḥ prameyataḥ iti, tadupanyasya dūṣayati -- **evam** ity **upeyamantena**. ayam arthaḥ -- na tāvajñānālambanāḥ paramāṇavaḥ atīndriyatvāt. tatsadbhāve pramāṇābhāvāc ca. na tatsamūhaḥ, tadatiriktasyānirūpaṇāt. avayavinaś ca v̥rt̥tikalpātīr̥ktādir̥ktādicodanādūr̥ktānirūpaṇatvāt. ato bāhyasyānvādeḥ grāhyasyāsambhavād eva pāriśeṣyasiddham ātmālambanatvam sarvasamvidām iti prameyāśrayā ca śūnyatā yair ucyate, tair api vādibhir yathoktād āntarasya grāhyasyāsambhavāt svātmani v̥rt̥tirodhād idam iti ca parārūpanirūpaṇād avāśyam evānyasya jñānād grāhyatvam balād upeyam anālambanajñānāsambhavād iti. (?dvayor api samāno nirākaraṇamārga ity āha) svāmśavadaṇvādayo 'pi grāhya na sambhavantīty uktam ata āha -- **grāhyā** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yat tāvadaṇvūnām agrāhyatvam tad asmākam api siddham eveti kiṃ tannirākaraṇena. samūho 'pi vanādītulyo 'nabhyupagamanirākṛta eveti. yas tu samūhāparanām āvayavī sa yathā satyaḥ, tathā vanopanyāsāvasare pratipādayiṣyāma ity āha -- **satya** iti || 262 ||

{2,194} evam tāvad bāhyasiddhir uktā. idānīm yat tanmādhyamikamate bāhyajñeyābhāvād jñe(?yā/yajñā)nābhāvo 'pīty uktam, tac ca bāhyasiddhipratipādanena parihṛtam ity āha -- **īti**. bāhyābhāvakṛtā matau samv̥rtikalpanā nāstīty arthaḥ. ya eva tu jñānajñeyātmakasyobhayasya tattvam paramārthato jānanti mīmāṃsakāḥ, teṣām eva cedam dharmavicāraṇe dhuri samartham ity āha -- **ubhayeti**. ayam abhiprāyaḥ -- dharmo ratho 'syāvayavo yugāparaparyāyo dhūrvicāraḥ. tena hi dharmaratho ghaṭitaḥ, tadvahanāyā cedam jñānajñeyātmakam ubhayam tattvato jñātam kṣamam bhavati. samv̥rtikalpitam tu na dhuram voḍhum kṣamam iti dharmaratho 'vasīdet. na hy asamarthābhīyam dhuryābhīyam dhūruhyate. na hi paramārthato 'satoḥ samv̥tsamvedyayoḥ sāmartyam asti. ato yad uktam yadā samv̥rtisatyeneti, dūṣitam ca samv̥rter na tu satyatvam iti tad evātropasamhṛtam ity anusandhātavyam iti || 263 ||

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭīkayām

śūnyavādaḥ samāptaḥ ||

śubham bhūyāt

Part III

005 anumānapariccheda (AMP)

{3,1} atrabhāsyakāreṇa vijñānavādānte ato na vyabharati pratyakṣam iti pratyakṣavyabhicāritvam upasamhr̥tya anumānam jñātasambandhasyetyādīnānumānalakṣaṇam praṇītam. tasya tātparyam darśayati -- **pratyakṣeti**. ayam arthaḥ. vṛttikāragranthe hi tena vyabharati pratyakṣam. tatpūrvakatvāc cānumānādy api iti pratyakṣavyabhicārapūrvakam anumānādīnam api vyabhicārāt parīkṣyatvam uktam. tatra pratyakṣavyabhicāritve pratipādite vyabhicārikāraṇaprabhavatvena tāvad vyabhicāraśaṅkā pratyuktā. yadi paraṃ svarūpāśrayo vyabhicāras sambhavati. so 'pi vakṣyamānalakṣaṇaṣu nāśaṅkānyā eva. na hi pratibuddhadṛṣṭaḥ pratibandhakasamvidviditavyabhicārāḥ. sakalavyavahāroccchedaprasaṅgāt. evam itareṣv api yathāsvam avasare vakṣyāmaḥ. tasmād anumānādy api lokaprasiddham na parīkṣitavyam iti.

iyam ca sarvavakṣyamānapramāṇalakṣaṇabhāsyatātparyavyākhyā sādharmaṇī vārtikakāreṇa kṛtā. sarvavakṣyamānapramāṇaprapaṅcasya hīdam eva sādharmaṇam sthānam. anena ca ślokena samarthitārambhāvasaraḥ prapaṅco viśeṣato vyākhyāsyata iti. tad etad uktaṃ bhavati. nātra naiyāyikādivadalaukikam pramāṇānam {3,2} svarūpam upadarśayitum lakṣaṇāni praṇītāni. lokaprasiddhapramā(ṇā)vya[728]bhicāritvānmīmāṃsakānam. kin tu śaṅkitavyabhicārāpādītaparīkṣāpratyākhyānārthaṃ lokaprasiddham eva svarūpam upadarśyate. ato na pramāṇalakṣaṇe saṅgatiḥ pratyakṣādīlakṣaṇasyāśaṅkitavyeti || 1 ||

NOTES

[728] vyavahāri

idānīm lakṣaṇabhāsyavyākhyānāvasare prāthamyād anumānalakṣaṇam anusandhāsyati. tatra ca jñātasambandhasyety ucyate. tatra na vidmaḥ ko jñātasambandhasamāsārtha iti. na tāvat puruṣas sambandhī samudāyo vā. anupādānāt. na hy anupāttānyapadārthako bahuvrīhir bhavati. nanu buddhisambandhopasthāpitaḥ puruṣas samudāyidvayākṣiptas samudāyo vā viśeṣyate. buddhir hi svaśabdād avagatā tadvantam antareṇātmanam alabhamānopasthāpayati svāśrayam iti nānupādānadoṣaḥ. naitad evam. gamyamānasyāviśeṣaṇāt. na khalu dhūmaśabdārthāvinābhāvād avagato 'gnir jvalatīti viśeṣyate. vakṣyati ca --

gamyamānasya cārthasya naiva dṛṣṭam viśeṣaṇam |

iti. syān matam. satyam. anupāttam na viśeṣyate. upātta eva tv iha sambandhī. tathā hi ayam atra padānavayaḥ. anumānam ekadeśadarśanād ekadeśāntare buddhir iti. atah kasyaikadeśasyety ākāṅkṣyāṃ sa evaikadeśo jñātasambandhasyety viśeṣyate. nanu darśanopasarjanatvād ekadeśo na viśeṣaṇam arhati. na hy upasarjanam padaṃ padāntareṇa sambadhyate. na hi bhavati puruṣam pratyupasarjanībhūtasya rājñāḥ rddhasya rājapuruṣa iti viśeṣaṇam. ucyate. nopasarjanatvād asambandhaḥ. ākāṅkṣitam hi pūraṇasamartham upasarjanenāpi sambadhyate. atraikadeśadarśanād ity ukte 'sti kasyaikadeśasyety ākāṅkṣā. arthasambandhe 'py ākāṅkṣaiiva hetuḥ. upasarjanasamjñā tu upasarjanam pūrvam (2.2.30) iti pūrvaprayogasiddhyarthaiva. ata eva hi kasya gurukulam iti vyavahāropapattiḥ. tatra hi kulopasarjanasyaiva guroḥ kasyety viśeṣaṇam. api ca darśanakriyākarmaṇo dṛṣyasyaikadeśasya prādhānyam apradhānasya sāpekṣasyāpi padāntareṇa sambandho dṛṣṭaḥ, yathā rājapuruṣas śobhana iti. ata upapannam jñātasambandhasyaikadeśadarśanād iti. nopapannam. uktaṃ hi guruṇaiva -- nopasarjanam padaṃ padāntareṇa sambadhyate rddhasya rājapuruṣa itivat iti. na ca parihr̥tam. upasarjanaviśeṣaṇe {3,3} hi rddhī rājñam viśiṣyāt. yat tūktam -- ākāṅkṣā sambandhe hetuḥ iti tad ayuktam. ākāṅkṣāvato 'py ayogyasya padāntarānavayāt. iha ca darśanopasarjanatvād anvayāyogyatvam uktam. athocyeta ekavākyatāyām ayam doṣaḥ ekadeśadarśanād ekadeśāntare buddhir anumānam. atah paryavasite vākye kasyaikadeśasyety ākāṅkṣyāṃ vākyagatam ekadeśasyetyi padaṃ jñātasambandhasyetyi viśeṣyata iti. tan na. ākāṅkṣāvākyasyāśravaṇāt. sa evānupāttānyapadārthadoṣaḥ. yatra tūpādānam tatropasarjanatvād ayogyatvam uktam. api ca vākyabheda evātra doṣaḥ. yac ca darśanam dṛṣyapradhānam ity uktaṃ, tad apy ayuktam. uttarapadārthapradhānatvāt tatpuruṣasya. na ca vāstavam guṇapradhānabhāvam āśritya padāntarasambandho dṛṣṭaḥ. rājapuruṣe 'darśanāt. nanu śabdām evaikadeśasya prādhānyam gamyate. kṛdyogalakṣaṇā hīyam karmaṇi ṣaṣṭhī. na. āśravaṇāt. na hi samāse ṣaṣṭhī śrūyate. na cāśrūyamāṇā svārtham abhidhatte. kin tu niṣādasthapativallakṣaṇayā tadārtho 'vagamyate. śrutyā tu dṛṣyāvachchinnaṃ darśanam eva pradhānatayāvagamyate. uttarapadārthapradhānānuśāsanam apy ata eva. samāsāt tathāivāvagateḥ. na ca vāstavam prādhānyam upasarjanasya padāntarasambandhe sāpekṣasamāse vā hetuḥ. kasya gurukulam iti nityasāpekṣatvād guruśabdasya nāsāmarthyam doṣaḥ na hy anantarbhāvya prisambandhinam gurvartho 'vagamyate. sambandhiśabdāt vāt tasya. ato 'pekṣitārthāntara evāsu vṛttāv anupraviśatīti na doṣaḥ. na tv evam ekadeśāśabda iti vaiśamyam. ato duradhigamo jñātasambandhasamāsārthaḥ.

ata āha -- **pramāte**ti. ayam abhiprāyaḥ -- satyam. ekadeśo nānyapadārthaḥ. kin tu pramātaiva buddhisambandhopasthāpito jñātasambandha iti nirdiśyate. gamyamānam api cāvyabhicāriṇā cihnenopasthāpitaṃ viśeṣyata eva. na hi namaḥ pinākapāṇaya ity anyapadārthānupādānam doṣāya. api ca aindravāyavam gr̥hṇātīti bahuvrīhisamāsārtho devatātaddhitaḥ katham āhr̥tyānupātte somarase vartate. atha somaṃ krīṇāti abhiṣuṇoti pāvayati. {3,4} dhārayā gr̥hṇātīti prakaraṇāvagatas somaraso 'nyapadārtha ity ucyate. ihāpi buddhyavinābhāvāvagatasya pramātur bahuvrīhyarthatvam nānupapannam. pūrvapakṣasthitena vārtikakṛtā gamyamānam na viśeṣyata iti yad uktaṃ tad eva durlabhalabdham iva manvānaih kaiścid valgitam ity upekṣaṇīyam eva. siddhānte hi gamyamānāyā eva vyakter gāvau śuklo gaur iti ca vibhaktiyā śabdāntareṇa ca viśeṣaṇam bhaviṣyati. mañcāḥ krośantīti ca. āha ca --

jāter astitvanāstitve na hi kaścīd vivakṣati |

nityatvāl lakṣyamāñyā vyaktes te hi viśeṣaṇe ||

iti. dhūmo 'yam jvalatīti na bhavati. anabhidhānāt. na hi lokaḥ paryanuyoktum arhati. yas tu vaiyātyād dhūmaśabdenāgniṃ lakṣayitvā tathā prayuyukṣati na taṃ nivārayāmaḥ. nanv evaṃ pramātari jñātasambandhe sati naikadeśo viśeṣita iti vyāpakaikaśeṣādṛśo vyāpyasmṛtir anumānam āpadyeta. na tv etad iṣtam. vyāpyād dhi vyāpakajñānam anumānam. jñātasambandhasyaikaśeṣasyeti sambandhe syād api viśiṣṭaikaśeṣalābhaḥ. tatra hi jñātasambandhasyeti ṣaṣṭhyā vyāpya eva sambandhī pratipādyate. sarvatra hi vyāpya eva hi ṣaṣṭhī dṛṣṭā. ucyate. uktam asmābhir nedam alaukikaṃ kiñcit pramāñānāṃ svarūpam upavarnyate. lokaprasiddham eva tv aparīkṣāpratipādanārthaṃ svarūpam anūdyate, loke hi niyāmyaikaśeṣadarśana eva niyāmakaikaśeṣajñānam anumānam iti prasiddham iti. asty api hi viśeṣaṇe viśiṣṭaikaśeṣo labhyate. api cāsannikṛṣṭe 'rtha iti vadati. na ca vyāpakadrśas sāhacaryamātrāt vyāpyasmṛtir asannikṛṣṭaviśayā. pūrvapramāñānadhikārthāviśayatvāt smṛteḥ. vyāpyād eva tv anubhūtapūrvaniyamād vyāpakaviśiṣṭaḥ parvatādir avagamyate. ata upapanno viśiṣṭaikaśeṣalābha iti. yat tu jñātasambandhasyaikaśeṣasyety atra ṣaṣṭhyā viśeṣapratipādanam uktam. tad ayuktaṃ vyāpakād api ṣaṣṭhyutpatteḥ. bhavati hi kṛtakatvam anityatāyā hetur iti vyavahāraḥ. vyāpikā cānityatā kṛtakatvasya. tasmād aviśeṣitopādāne 'pi vyākhyānatas sambandhaviśeṣād (eka)deśaviśeṣalābho nānupapannaḥ. bhavati hi vyākhyānato viśeṣapratipattir na tu sandehād alakṣaṇam iti sūktaṃ pramātā jñātasambandha iti.

{3,5} vyākhyānāntaram āha -- **ekadeśīti**. ekadeśau hi naikadeśīnam antareṇa syātām iti ākṣiptasyaikaśeṣino yuktaṃ anyapadārthatvam.

nanv evaṃ jñātasambandhasyaikaśeṣino ya ekadeśas tasyaikaśeṣasya darśanād ity ucyamāne sa eva darśanopasarjanatvād ekadeśasyaikaśeṣīnaḥ sambandhas sambandhiviśeṣāpekṣasya vā samāsadoṣaḥ prasajyate. bhaved etad evaṃ. yady ekadeśavyatirekajaniṭā ṣaṣṭhī syāt. iyaṃ tv ekadeśadarśanavyatirekajaniṭā ṣaṣṭhī tad api paramparayā vājapeyasya yūpa itivadekaśeṣino bhavaty eva. kaḥ punar atraikaśeṣī jñātasambandhaḥ pakṣas sapakṣo vā. na tāvat pakṣaḥ jñāyamānasambandhatvāt. na ca sapakṣaḥ siddhatvenānanumeyatvāt. naiśa doṣaḥ. vyāptir hi na sakṛddarśananirgrāhyā. bhūyobhis tu darśanaīḥ pūrvapūrvāvagatasakaladeśakālāviviktadhūmavannmātrasyāgnimattayā vyāptir avadhāritā. na punar atrāyam idānīm vā dhūmavān agnimān iti. ataḥ pakṣaikaśeṣino 'pi sāmānyato dhūmavattaupādihikasambandho jñāta iti sa eva jñātasambandhaḥ. sāmānyato gṛhīte 'pi deśādibhedena pratyakṣapratyabhiññānavannānumānapratyabhiññānam anupapannaṃ iti na prameyābhāvaḥ. ekadeśyaikaśeṣau cāśrayāśrayiṇāv abhimatau. na punar avayavāvayavināv iti draṣṭavyam iti || 1 ||

karmadhārayasamāso vāyam ity āha -- **karmadhārayeti**. ayam arthaḥ -- jñātaś cāsau sambandhaś ceti karmadhārayo 'yam. atra ca pakṣe sambandhini gamye gamake caikaśeṣatā. kathaṃ sambandhyādhārasya sambandhasya sambandhināv ekadeśau. na hi bhūddharādhārasya dhūmasyaikaśeṣo giriḥ. ādheyam eva tu dhūmas tadekaśeṣatayā manyate. ucyate. bhavatyādhārāṃśe 'py ekadeśavācoyuktiḥ. yathā avayavyādhāreṣv avayaveṣu ca samūhiṣv iti niravadyam || 2 ||

dvayaṃ vānyapadārtha ity āha -- **dvayaṃ veti**. sambandhagarahaṇakāle parasparasambandham upalabdham vyāpyavyāpakadvayaṃ jñātasambandham ucyate, tasya ca sa mudāyināv ekadeśau. yathā caitad evaṃ tathā prāg evoktam iti. kim {3,6} punaḥ karmadhārayapakṣe dvayānyapadārthatve vā prameyam. na tāvat sambandhasamudāyāv eva. tayoh pūrvam evāvagatatvāt. adhunā ca dharmadharmivibhāgenānavagamāt. na cānya ekadeśī. tasyānupādānāt. na caikaśeṣābhyām ākṣepaḥ. sambandhasamudāyanirākāñkṣatvāt. na ca svatantraikaśeṣadarśanāt svatantraikaśeṣāntare jñānam anumānam, siddhatvāt. vakṣyati hi na dharmamātram, siddhatvād iti. atrābhidhīyate -- ayam atrārtho jñātasya sambandhasya jñātasambandhasya vā dvayasya kvacid ekadeśadarśanāt tatraivaikaśeṣāntare buddhir anumānam iti. kuta etat. asannikṛṣṭagrahaṇāt. na hi svatantraikaśeṣo 'sannikṛṣṭaḥ. kvacid eva parvatādāv ekadeśo 'sannikṛṣṭo bhavati. tatrānavagatapūrvatvād iti kim anupapannaṃ iti.

kaḥ punar atra sambandho 'numāñgam iṣyate. avinābhāvas tādātmyatadutpattinimittaka iti kecit. evaṃ hi tair uktam.

kāryakāraṇabhāvād vā svabhāvād vā niyāmakāt |

avinābhāvaniyamō 'darśanān na na darśanāt ||

iti. na hi vipakṣasapakṣayor adarśanād darśanād vāvinābhāvasiddhiḥ. tenānityasyāpi tatra vṛtteḥ sambhavāt. kiñcidvipakṣavyāvṛtṭyā ca sarvavipakṣavyāvṛtṭyasiddheḥ. sarvavipakṣāñām ca yugapad grahītum aśakteḥ. kin tu agnyādau sati dhūmāder bhāvād asati cābhāvāt tadāyattasvabhāvo dhūmādir iti vidite tadavinābhāvasiddhyati. tatkāryasya tam antareṇātmalābhābhāvāt. tad atrāgnau darśanam itarātrādarśanam tadutpattau hetuḥ. tato 'vinābhāvasiddhiḥ. tādātmye 'pi tatsiddhiḥ taṃ vinā bhavatas tādātmyānupapatteḥ.

nanv evaṃvidhānvayavirahiṇo gandhān na rūparasādayo 'numīyeran. na ca khalu tasya rūpam ātmā. na ca kāraṇam iti kathaṃ tatas tatsiddhiḥ. śrūyatāṃ yathā siddhyati. rasād eva hi svahetāv agnāv iva dhūmād anumīyamāne samasāmagrikendhanavikāravadrūpāvagatir iti nānupapattiḥ. yathāhuḥ --

ekasāmagryadhīnasya rūpāder rasato gatīḥ |

hetudharmānumānena dhūmendhanavikāravat ||

{3,7}iti. nanu yuktendhanavikāre tasya dhūmasya caikāgnikāraṇatvād avagatiḥ. na tu rūparasāv ekakāraṇakau. kāraṇarasā hi kārye rasam ārabhante. kāraṇarūpāni ca kārye rūpam. tat kutas samānakāraṇatā. naikakāraṇatayaikasāmagryadhīnatvam. kin tu rasād rasahetur anumīyamānaḥ pravṛttirūpajananaśaktirūpopādānakāraṇasahakṛto 'numīyate. tathāvidhasyaiva kāraṇatvāt pravṛttisaktinā ca kāraṇena rūpaṃ janyata itī rūpasiddhiḥ. tad idam anupapannam yat tāvat kāryaṃ kāraṇena vinā na bhavati ity tatas tajjñānam uktam. tad ayuktam. kathaṃ hi kāraṇena vinā kāryam eva na bhavati ity etad evāvaseyam. tad vinā bhavato nityaṃ sattvam asattvaṃ vā syāt. tataś ca kāryataiva hīyeta. uktaṃ hi taiḥ --

nityaṃ sattvam asattvaṃ vā hetor anyānapekṣaṇāt |

apekṣāto hi bhāvānām kādācitkatvasambhavaḥ ||

iti. apekṣātaḥ kādācitkatvam anapekṣaṃ tu sadasad vā syāt. gaganasaśaviśāṇavad iti cet. yady evam anyo 'yaṃ kāryakāraṇabhāvāt svabhāvānīyamaḥ yadanapekṣaṃ tannityaṃ sadasad vā bhavati. yac ca rasād rūpāvagatir ekasāmagryadhīnatvād ity uktam. tad apy ayuktam. yady api pravṛttisaktirūpopādānakāraṇasahakṛto rasahetur avagataḥ svakāryād, rūpaṃ tu kuto 'avagamyate. pravṛttisamarthyāt kāraṇād iti cet. nanu nādo rūpasya kāryaṃ nāmeti kathaṃ tadavagame hetuḥ. pravṛttisakteḥ kāraṇasya kāryāvyabhicārād iti cet. na. tarhi kāryatadātmanor evāvinābhāvaḥ kāraṇe 'pi (?bhāvād/bhavet). bhavati ity cet. na. agner api dhūmānumānaprasaṅgāt. astv ity cet. atantraṃ tarhi kāryatvam anumāne. syān matam. na pravṛttisamarthyāt kāraṇād rūpānumānam. api tarhi rūpavadrūpakāraṇasahakāriṇā rasakāraṇena raso janyate. sahakārikāraṇam api saviśeṣaṇaṃ kāraṇam eveti rasād itaretarānuḡṛhītaṃ kāraṇacakraṃ anubhāsyata itī. tan na. kāryakāraṇayor ayaugapadyād rūpakāraṇasya tadvattānupapattiḥ. pāriśeṣyād (?dūṣyād) rūpam eva sahakārīti vācyam. tatra ca vṛthā tatkāraṇānumānapāriśramāḥ. rūpaṃ sahakārīty api nānirṇītarūparasāvīnābhāvo 'nubhavitum utsahate. prāg eva tu tannirṇāye vṛthārūpataddhetvos sahakāritvakalpanā. {3,8}api cānubhavaviruddham evedam. na khalu rasam upalabhya taddhetvanumānamukhena rūpāvagatir laukikānām. api tarhi rūparasayos sāhityānīyamāt sahasaiva rasād rūpam anumīyate. api ca kāryakāraṇabhūtayor eva bahulam anumānavyavahāro dṛṣyate ity anādrītyaṃ kāryatvam avyabhicāre. tādātmyam api meyābhāvaprasaṅgād dheyam eva. kiṃ hi vṛkṣātmani śiṃśapātve vidite meyam avāśisyate. nirbhāgatvāt. aikātmīye 'pi vastunaḥ kālpaniko bheda ity cet, na tāvannirbhāgaṃ vastu, bhāgāvagrahānām deśādibhede 'py abādhitānām samyaktvāt. kālpanikabhedaśrayatvāc cānumānasya vāstavam aikātmīyam anaṅgam. vṛkṣavyavahāro 'numīyata itī ced kathaṃ anātmavyavahāraś śiṃśapātvd anumīyate. tādātmye vṛkṣavadananumānaprasaṅgāt. vyavahārayogyatāyām apy evam eveti yat kiñcid etat. evam eva vaiśeṣikādisamayāsiddhā api kāryakāraṇabhāvādayas sambandhaprakārāḥ pratyukta veditavyāḥ. te 'pi hy aniyatānumānotpattikāraṇam. astu tarhi nīyamo vānumānāṅgam. na. pramāṇābhāvād anavagateḥ. na tāvadāpātajaṃ pratyakṣam asyāvadhāraṇakṣamam. īkṣate khalv ayaṃ visphāritākṣas sahasā mahānase dhūmam agnīnā sahitam. na tu jānāti nīyato 'yam aneneti. duradhigamo hi sarvabhāvānām svabhāvānīyamaḥ. na tam unnetum utsahante jhaṭ itī mahānto 'pi. na hi nirvikalpakāgocare vikalpaḥ pramāṇam. tatpurassaratvāt tasya. syād etat. deśādibhedeṣv avyabhicārāt svabhāvānīyamo 'vadhāryata itī. kenāvadhāryate sarvadarśanānām anvayamātre vyāpārāt.

atha pūrvapūrvajñānanīyatabhāvanāsacivam antimam anenāyaṃ nīyata itī bhavaty ālocanājñānam. tato vikalpāḥ pravartīyanta itī. naitad evam. indriyavyāpārasāpekṣaṃ hi pratyakṣam. na ca sahabhāvadārśanād anyatra bahir indriyavyāpāraḥ. na ca bahir viśayavedane tannirapekṣam antaḥkāraṇaṃ pravartate. api ca nirūpitarūpā api bhāvā deśādibhedeṣv anyathābhavanto 'nubhūyanta itī na svabhāvānīyamaṃ pratyāśrayitum ucitam prāmāṇikānām. tadāhuḥ --

deśakālādirūpānām bhedaḥ bhinnāsu śaktiṣu |

bhāvānām anumānena prasiddhir atidurlabhā ||

{3,9}iti tasmād vaktavyo 'numānāṅgabhūtas sambandhaḥ. ata āha -- **sambandha** itī. vyāptir hi sāhityānīyamam apadīśati. taddarśino hy ekadeśadarśanād ekadeśāntare buddhir utpadyate, atas sāmānyavacano 'pi sambandhaśabda uparitanasambhivīyāhārād atrānumānalakṣaṇaṅgrāthe viśeṣaparo bhavati. upari cāsyāvadhāraṇe pramāṇaṃ vaksyata itī || 3 ||

yadi jñātasambandhasyānumānaṃ sa tarhi sambandho dvyāśraya ity ubhayānumāne liṅgaṃ syād ata āha -- **vyāpyeti** || 4 ||

atra kāraṇam āha -- **yo yasyeti** dvayena. saḥ -- samanyūnadeśakālo hi vyāpyo bhavati. pūrvam tāvad yatrobhāyor api dharmayor vyāpyavyāpakatvaṃ. yathā parastād udāhariṣyate. uttaras tu yathā dhūmādiḥ, sa hi prāyenaḡnīdeśakālavartī bhavati. saty api cāgnāvabhavaṃ tato deśakālābhyām nyūno bhavati. yāvāntāv agner deśakālo tāvāntau nāsyeti nyūnatvam. ata eva cāsāv agner vyāpako na bhavati. sakalatādīyadeśakālāvyāpteḥ. vyāpakas tu samādhikadeśakālaḥ. atrāpi pūrvokta eva pūrvāḥ. uttaras tu yathāagner eva dhūmasya. sa hi tasya deśakālo tāvad vyāpnoty eva. asaty api dhūme bhavan deśakālābhyām adhiko 'py abhidhīyate. yataś cānāyor īdṛśaṃ svarūpaṃ nānyathā vyāpyavyāpakatātmakatā, tena kāraṇena vyāpya eva ḡhīte vyāpakasya grahaṇaṃ bhavati yad asau taṃ vināpi na bhavaty eva. na hy asāv agnir iva dhūmasyāagner deśakālāv atikramyāpi bhavati. yena taṃ vināpi bhavas taṃ na gamayet. agnis tv anevamvidha itī nāsau dhūmasya gamako bhavati. nanu cāyam viśeṣo {3,10} jñātasambandhaśabdān nāvagamyaṃ. sa hi sambandhajñānamātram aṅgatayā darśayati, na vyāpyatām itī kuto viśeṣalābhaḥ. uktam atra laukikalakṣaṇānuvādenāparīkṣāpratipādanārtham idaṃ bhāṣyam. loke ca vyāpyaikadeśadarśina eva vyāpakajñānam anumānam itī siddham. na hy anyatheti cāpakṣya pūrvēna yojayitvā teneti tadupajīvanena vyākhyeyam itī || 6 ||

nanu vyāpakād api vyāpyasamvittir dṛṣṭā. anityatvād iva kṛtakatvasya. bhavati hi bhāvānām anityatvāt kṛtakatvānumānam. vyāpakam cānityatvaṃ kṛtakatvasya. ato vyāpakam gamyaṃ vyāpyaṃ gamakam ity avyāpakam ata āha -- **vyāpakatveti**. ayam abhiprāyaḥ. satyaṃ vyāpakasya gamakatvam. na tu vyāpakatvagrāhītasya. tena hi rūpeṇa ḡhīto 'sau vyāpyād deśakālādhikye 'pi na virudhyate. na cādhikadeśakālaḥ pratipādako bhavati. taṃ vināpi bhāvād ity uktam eva. nanu vyāpyatāpi tasyāsti. astu nāma, vastutas tat tu rūpaṃ na ḡhītam itī kathaṃ gamakatvam. avagate tu tādrūpe tenaiva gamakatvaṃ na vyāpakatayā. ato vyāpyataivānumānāṅgaṃ na

vyāpakateti sūktam iti || 7 ||

vyāpyatvam aṅgaṃ na vyāpakatvam ity etad evāsaṅkīrṇodāharaṇena darśayati -- **viśpaṣṭeti**. yatra vyāpyavyāpakabhāvo na saṅkīryate, tatra viśpaṣṭam evaitad upalakṣitam. yathā vyāpyaṃ gamakaṃ vyāpakaṃ gamyam iti. govīṣāṇitvayor hi vyāpyaṃ gotvaṃ vyāpakaṃ viśāṇitvam anumāpayati na tu viśāṇitā gotvam. vyāpikā hi sā. mitau -- anumāne. govīṣāṇitvayor ayaṃ gamyagamakaviveko drṣṭa ity arthaḥ || 8 ||

{3,11} evam asaṅkare gamyagamakavivekāḍ yatrāpi vyāptisaṅkaro bhavati tatrāpi vyāpyatvam eva gamakatve kāraṇam iti niṣkṛṣyata ity āha -- **teneti** || 9 ||

nanu vyāptir anumānāṅgam ity uktam. kasya punar iyaṃ saṃyoginas samavāyinas sambandhisambandhino vā. na hy atra vyavasthām upalabhāmahe. sarveṣāṃ apy anumāpakatvāt. tad yadi saṃyogī vyāpyaḥ. rasād rūpānumānaṃ na syāt. atha samavāyī dhūmād agnyanumānam, sambandhisambandhinaś ca pitror brāhmaṇatvāt putrasya brāhmaṇatvānumānam ityādi darśayitavyam. api ca vyāptir ity anvayo 'bhidhīyate. upaśleṣa iti yāvat. na cāsau bhūmau pratiṣṭhitenāgninā gaganagatasya dhūmāgrasya sambhavati. na ca bhūmiṣṭhām śāṅkucchāyām divi vartamānaḥ ṛkṣodayo 'nveti. vyāptiś ca kasyacit kenacid bhavanti deśato vā syāt kālato vā. pūrvasmin kalpe bhāvinas savitur udayasyādyatanārkaśyaivodayāt aṣṭau yāmānatikramyānumānaṃ na syāt. parasmin dhūmād agnyanumānam ityādi paryanuyoktavyam. ata āha -- **teneti** dvayena. yena khalv api vivakṣitāvāntaravibhāgaṃ vyāpyatāmātram anumānāṅgam tena kāraṇena yasyaiva saṃyogādīnām anyatamasya, yenaiva teṣāṃ anyatamena, yādṛśī upaśleṣṭenetareṇa vā vyāpyatā prāgavagatā, saivānumāne kāraṇam bhavati. na hy upaśleṣo vyāptiḥ. uktaṃ hi -- sambandhaniyamo 'sāv iti. sa cānupaśliṣṭenāpi bhavati. yo hi yasmin satī bhavati, asatī ca na bhavati, tena niyamyata ity ucyate. kim atropaśleṣeṇa. na cātra deśādīnām anyatamavivakṣā. yāvati hi deśe kāle vā vartamānasya yasya vyāpyatā nirūpitapūrvā, yāvaddeśakālabhāvinā vyāpakena tasya vyāpakāṃśasya tāvaty eva deśādau vartamānasya sa vyāpyāṃśas tādr̥g eva, gaganādivarttidharmyantare drṣṭāntadharmyapekṣayā sādhyadharmiṇi drṣṭas san pratipādako bhavati. {3,12} niyamo hy anumānāṅgam. sa ca sarveṣāṃ aviśiṣṭa eva kim avāntaravibhāgena. deśe yāvatiṭy anatidūram adhirūdhasya dhūmāder dūrataravarttino 'pi nadīpūrasya vyāptim darśayati. śāṅkucchāyāyāś ca nitānta(dūra)vartinā ṛkṣodayena. yāvati kāla iti ca bhāvinas savitur udayānumānādāv api vyāptim darśayati || 11 ||

nanv asyāṃ vyāptau na kiñcit pramāṇam astīty uktam ata āha -- **bhūyodarśaneti**. katham punarbhūyodarśanagamyā vyāptiḥ. kiṃ hi tatra pratyekam eva bhūyāṃsi darśanāni pramāṇam āhosvid darśanasāṅghātaḥ pūrvatanadarśanāhitasamṣkārasacivam antimaṃ pramāntaraṃ vā bhūyodarśanaprabhavam. tatra na tāvat pratyekasandarśanasamadhigamyā vyāptir ity avasitam eva. no khalv asya sahasāgnidhūmāv agnīsarāṇe vilokayamānasyāgninā vyāpto dhūma iti matir āvirasti. na cānanubhūtam avikalpakena savikalpakenāpi viśayīkriyate. na cānekadarśanārbdho darśanasamudāyaḥ kaścid asti, tasya darśanātrekeṇābhāvāt. niruddhānāgatapratyutpannānām cāsamphanyamānatvāt. purastanānekadarśanāhitasamṣkārasahāyam antimaṃ tu darśanaṃ katarat pramāṇam iti cintanīyam. na tāvat pratyakṣam. tad dhi dvedhā vibhaktam. ālocanājñānaṃ tatprabhavaṃ ca vikalpasambhinnam. na tāvat pūrvam vyāpter avadhāraṇe samartham apratisandhānāt. vyāpteś cāyam anena pratibaddha iti pratibandhānātmakatvāt. na ca tadanapekṣam uttaram ātmānaṃ labhate. yac cedam saṃskārāṇām sācivvyam, idam api na caturāśram. saṃskārāḥ khalu yadvasturūpopalambhasambhavitātmāno bhavanti, tatraiva smṛtimātram ādadhati. na punararthāntaragrahaṇāya kalpante. pratyakṣe ca vyāptipramāṇe katham atadviśayāṅgāṃ vyāptisiddhiḥ. bhavati hi yathāyatham drṣṭānumitaśrutebhyāḥ karmaphalebhyāḥ puṃviśeṣeṣu vaidikakarmānumānam. na ca tattatkarmanīyamas tasya tasya paśvādeḥ phalasyāparokṣam īkṣyate atīndriyatvāt. yac cedam adhvaṇe {3,13} vitate vaidikād āngāt pradhānāc cāpūrvānumānam, tad api na syāt. vyāptyavadhāraṇe pramāṇābhāvāt. meghābhāvāc ca vṛṣṭyabhāvānumānam ityādi darśayitavyam. ato na tāvat pratyakṣā vyāptiḥ. na cānumānikī. pramāṇābhāvād eva tadadhīnātmalābhasya tasyānupapatteḥ. śabdā tv anāgatotpādyabhāvaviśayo na siddhavyāptikṛtaye prabhavati. upamānam api pramāṇāntaraprasiddhavastusādṛśyamātraviśayaṃ na vastunas sattāṃ pramāṇoti. arthāpttir apy anyathānupapadyamānārthaviśayā darśanaprabhavā. na ca sahitāvadhāritayor asatyāṃ vyāptau kiñcidanupapannaṃ nāma.

nanu kāryatā nopapadyate. katham hi kāryam asati kāraṇe bhavati. bhūyodarśanasamadhigamyā ca kāryatvam iti bhūyodarśanaprasūtākāryatvāvagamānyathānupapattipramāṇikā kāraṇavyāptisiddhiḥ. katham idānīm akāryakāraṇabhūteṣu vyāptis setsyati. bhūyāṃsi darśanāny evāsatyāṃ vyāptau nopapadyanta iti cet, kiṃ hi teṣāṃ vyāptim antareṇa na sambhavati svarūpaṃ, tāvac ca kāraṇasāmāgrīkaṃ hi vas siddham. svagocaraprakāśanam api svata eva viśayasāyāpi svapramāṇaparicchinnasya na kiñcidanupapannaṃ paśyāmaḥ. na cāsau pramāṇāntareṇa pratihanyate. yannopapadyeta. na ca bhāvasvarūpā vyāptir abhāvena pramīyata iti sāmpratam. tatrāsāv abhāvapramāṇikā na syād eva.

syān matam -- keyam anyā dhūmasyāgninā vyāptir anagninivṛtteḥ. sā cābhāvarūpatvād abhāvena pramīyata iti yuktaṃ eva. tan na vasturūpatvāt. vasturūpo hi svabhāvo dhūmādeḥ kenacin niyataḥ. itarayā vyāvartate khalv ayaṃ śaśaviśāṇābhāvād apīti śaśaviśāṇenāpi niyamyeta. katham asatā niyamyata iti cet. ko doṣaḥ. vyāvṛttir hi niyamaḥ, sā cāstīti kiṃ śaśaviśāṇasya sattvāsattvābhyām. yadi matam vipakṣavyāvṛttir niyama iti. ko yaṃ vipakṣo nāma. yo hi yena niyamyate tasya tatparipanthī vipakṣaḥ. vyāpyate ca śaśaviśāṇena tadabhāvān nivṛtto dhūma ity anagnir iva tadabhāvo 'pi vipakṣa eva. api cāśeṣavipakṣāṅgāṃ upalabdhyayogyatvān na tebhyo nivṛttir abhāvena śakyate 'vagantum. yogyapramāṇābhāvo {3,14} hy abhāve pramāṇam iti vakṣyate. ato na kiñcid vyāptau pramāṇam. mānasam iti cet. na. bahirasvātantryāt. tatraitat syād -- yady apy bahirindriyāny atītānāgatādībhīr bhāvabhedair vyāptim grāhītu pramāṇam. mānasam ityāni, manas tu sakalātītādiviśayaparicchēdasādhāraṇam pratibaddhasāmartyaṃ kvacid iti tadbalaḥbhāvinā pratyakṣeṇa vyāptir grahīṣyata iti. tac ca naivam, bahirasvātantryān manasaḥ. no khalv api bahirviśayabodhe manassvatantram iti varṇitam. tathā hi. manasas sārddham ity atra. svatantra hi bahirviśayāṃ manasi sarvas sarvadarśī syāt. saṃskārato vyavastheta cet. na. smṛtihatvāt. tatraitat syāt -- yady api kevalam asvatantraṃ mano bahirviśayāvadhāraṇe, tathāpi pūrvapūrvānubhāvajanitasamṣkārasanāthaṃ bahir api vartīṣyate cakṣurādyanugrhitam iva rūpādau. ato nāvyaavasthā. tac ca naivam. smṛtihatvāt. smṛtimātrahetavo hi pūrvānubhāvaprabhāvitās saṃskārā notsahante manaso bahiravagrahe 'nugraham ādhātum. smṛtīviśayāntarāṅgāṃ api grahaṇaprasaṅgāt. asti hi tatrāpi smṛtihatvāt saṃskārāḥ. sa ced grahaṇe kvacin manasas sahāyī bhavati kiṃ na smṛtīviśayāntarāṅgāṃ api grāhayaṭīti yat kiñcid etat.

yas tu vadati -- sāhityam agnidhūmayos sambandhaḥ. sa ca prathamamasadhigamasamaya eva saṃviditaḥ. anavacchinnadeśakālas cāgnidhūmayos sambandho bhāsate. na hīdānīm atra vā tayos sambandha iti bhavati matiḥ. api tarhi sannihitavartamānāyor evedantayā pratibhāsamānāyor deśakālau sambandhaś ca tayor viśeṣaṇam imau sambaddhāv iti. nedānīm atra vā sambandha iti. tad evam anavacchinnarūpaḥ svābhāvika eva sambandhaḥ siddho bhavati. svābhāvikatve ca na vyabhicārāśaṅkopapattimatī. kim idānīm anaṅgabhūtam eva bhūyodarśanam. nānaṅgam. aṅgam tv aupādhikāśaṅkānirākaraṇena. vahnir hi dhūmena saṃyuktas saṃvedito 'pi kadācid vidhūmo dṛśyate. tatrārdrendhanādīr upādhir anupraviśati. na tu svābhāviko 'gner dhūmena sambandha iti niścīyate. taddarśanāc ca dhūme 'pi bhavati śaṅkā. kadācid aupādhikaḥ pāvakenāsyāpi sambandha iti. sā bhūyodarśanena nivartyate. bahuśo 'pi dṛśyamānasya dhūmasya nāgnisambandhe kaścid upādhir upalabhyate. prayatnenāpi cānviṣṭo na dṛṣṭa upādhir nāstīti niścīyate. tad evam {3,15} dhūmamātrānubandhyagnir iti siddham bhavati. tatas cānaupādhikasya na vyabhicārāśaṅketi. sa vaktavyaḥ kim idānīm sāhityamātram anumānāṅgam tanniyamo vā. yadi sāhityamātram tat tarhi prathamadarśana eva samadhigatam iti punardhūmadarśino 'viditavyāpter apy anumānam syāt. atha tanniyamaḥ, tasyaivedaṃ pramānam anusriyate kutas sidhyatīti. na hi prathamadarśino 'yam anena niyata itī matir āvirbhavanti dṛśyate. anavacchinnadeśakālatayāvagatas sambandhaḥ svābhāviko bhavati, tato niyama iti cet. sa tarhi tathāvidhaḥ prathamam evāvagata iti bhūyor darśanam nāpekṣeta. tathā dṛṣṭasyāpy agner dhūmasambandho vyabhicarati. taddarśanāc ca dhūme 'pi vyabhicārāśaṅkā jāyate. tannirākaraṇāyāsakṛddarśanāpekṣeti cet. yady anavacchinnasyāpi deśataḥ kālato vā kadācit kasyacid viyogo dṛśyate. kas tarhi itaratrāpi samāśvāsaḥ. nanv iyam āśaṅkā bhūyodarśanena nirākriyata ity uktam. katham nirākriyate. yadā śataśo 'pi dhūmavān agnir avagato vidhūmo dṛśyate. na cātra pratiniyamaḥ iyadbhir darśanair avyabhicāraḥ sidhyati iti.

nanu dhūmasyāpy agnisambandhe na kaścid upādhir upalabhyate agner iva dhūmasambandhe. ataḥ katham asau saty api dhūme na bhaviṣyati. na. deśāder evopādhitvena śaṅkyamānatvāt. agnau dhūmasambandhavyabhicāram upalabhyāśaṅkate -- kadācid dhūmasyāpy agnisambandhe deśakāladūpādhiḥ syād iti. dṛṣṭam hi kvacid deśe kharjūrāṇam piṇḍakharjūraphalatvam. vṛścikadaṃśanasya ca maraṇakāraṇatvam. taddeśāntare na bhavati. tadvat dhūmo 'pi jātu jāyētāntareṇāpi hutāśanam kvacid iti śaṅkamānā na tasya niyamam agninādhyaasyanti śatāṃśenāpi. vipakṣād vyāvṛttiś śaṅkyamānā anumānodayaṃ pratibadhnātīti katarac cedam pramānam, anaupādhiko 'gnir dhūmamātrānubandhīti. na tāvat pratyakṣam. sāhityamātropakṣiṇatvāt. nānumānam. tasyāsatyāṃ vyāptāvāsambhavāt. vyāptisiddhyartham cāparāparānumānakalpanāyām anavasthāpātāt. pramānāntarāṇi nirākṛtapūrvāny eva. ato vyākhyeyam anumānāṅgasambandhāvadhāraṇe pramānam, tad vyākhyāyate.

{3,16} idam tāvat pramānābhāvavādī vaktavyaḥ. kim khalu vyāptigocaram jñānam na jāyata eva, sandigdham vā jāyate, viparyeti vā. tredhā hi parīkṣakair apramānyam vibhaktam. prakāraṇtarāśambhavāt. na tāvadādyāḥ pakṣaḥ. saṃvidvyavahāravirodhāt. dṛśyate hi bahulaṃ dhūmam agnāv upalabhamāno 'yam anena niyata ity avadhāraṇapurassaram tato 'gnim anumāya tadanurūpaṃ vyavaharamāṇaḥ. tannāsatyāṃ vyāptisaṃvittāv upapadyeta. vyavahāradarśanād eva saṃśayaviparyayau nirākāryau. tābhyām evamvidhavyavahārāsambhavāt. ato na tāvad apramānyam. pramānyam tu soḍhā vibhajyate. tad yathāyogyam kasyacid kasyāñcit vyāptisaṃvittau vyavasthāpayāmaḥ. yathaiva tāvad dhūmasyāgninā vyāptau pratyakṣasya. na hīha pramānāntarāṇi sambhavanti varṇitam eva.

nanu prathamadarśane 'navagamāt pratyakṣāsambhavo 'py ukta eva. ata eva bhūyodarśanāvagamyatvam. nanu tāny api vikalpya dūṣitāni pratyekasāhityayor asambhavāt. satyam. na pratyekam vyāptir avagamyate. na ca darśanāni saṃhanyante. prācīnānekadarśanajanitasamśkārasahāye carame darśane cetasi cakāsti dhūmasya vahniniyatasvabhāvatvam, ratnatattvam eva parīkṣamānasya, śabdatattvam iva vyākaraṇasmṛtisaṃskṛtasya, brāhmaṇatam eva mātāpitṛsambandhasmarāśasahakṛtasya, tailād viviktam iva vilīnāyam rasagandhasahakṛtendriyasya. na hy etat sarvam āpātān na pratibhātam iti parastād api bhāsamānam anyathā bhavati. na ca pramānāntaratham āpādayati. nanūktam na smṛter anyatra samśkāra vyāpriyanta iti. kena vā samśkāraṇīm smṛter anyatra vyāpāra upēyate. smārayanta eva tu te pūrvapūrvāvagatam agnisambandham dhūmasya vyāptisaṃvidam janayitum abhipravṛttisaṃvidendriyasya sahāyībhavanti. āntarālikasmṛtivyavahitam api cendriyasambandhānusāri pratyakṣam iti varṇitam. indriyasambandhaphalāparokṣāv abhāsānusārāt. na ca yat sahasā na pratibhātī tatpaśād api pratibhāsamānam pratyakṣatām jahāti. yathodāhṛteṣv eva tāvat brāhmaṇasvam.

nanu na tāvad āpātājam pratyakṣam vyāptau pramānam iti bhaṇitam. tatpūrvakam ca savikalpakam iti katham tasyāpi pramānyam. asti vā brāhmaṇādipratyakṣe {3,17} nirvikalpakāvasthāyām vṛddhādāv iva narāntaraviviktākārapratibhāsaḥ. yena parastād savikalpakam pravartate. yathā tu tatra piṇḍamātradarśinaḥ smṛtayonisambandhasya brāhmaṇo 'yam iti pratyakṣam jāyate, evam ihāpi bahuśo 'gnidhūmadarśino 'ntime darśane nirvikalpakāvṛttadhūmasvalakṣaṇasyāgninā niyato 'yam iti dhūmasvabhāvagocaram pratyakṣam, etāvad eva savikalpakasya nirvikalpakapūrvatvam, yat tajjanmapūrvikā pravṛttiḥ, saṃjñādismaraṇārtham hi tat prathamam arthyate. tac ceha vyaktidarśana eva pūrvasamśkārodobdhāt siddham iti nāvaśyamanayos samānaviṣayatā. ata eva tailaviviktavilīnāyabodhe tailam idam iti viparyasyato gandhasahakṛtendriyasya (sa)vikalpakapratyakṣatvasiddhiḥ. na hi tatrāśaṅkīrṇā gṛhṭākārā saṃvid āstī. tailam idam iti viparyayāt. ataḥ parastād eva sahakāriśaśānt nirvikalpakopadarśitavyaktiviṣayam gṛhṭam idam iti savikalpakam pratyakṣam āvirasti. evam ihāpīti na doṣaḥ.

kiṃ punar iha savikalpakena viṣayīkriyate. niyato 'yam aneneti niyamaḥ. asya hi bahulaṃ dhūmam agnāv upalabhamānasyānagnau ca vyatirekam ante bhavati vimarśaḥ -- api syād vyāpto 'yam aneneti. katham aparathā jāṅgalādibhedabhinnānekadeśaparityāgena sāyamādibhedabhinnānekakālaparihāreṇa ca tṛṇadārugomayendhanādisamavadhānaviśeṣam pratanādrto 'gnim evānūdhāvatyagnau ca na bhavati. tataḥ paraṃ ca yathāgnir dhūmabhāsvaratvādiparityāgenāpi (?du/ku)kūlālātādau vartamānoṣṇatvam ajahat tanniyato bhavati. evam agninā dhūma ity aparokṣaniścayo jāyate. yat tu deśāntarādau vyabhicāra iti, tan na tāvad dṛṣṭapūrvam nāpi śrutam iti nāśaṅkāṃ adhirohati. evam api tu śaṅkamānasya sarvapramāṇeṣv anāśvāsaḥ kvacid vyabhicāradarśanāt. yat tv avadhāro 'pi svabhāvaniyamāno deśāntarādāv anyathā bhavati vṛścikāder iti. tan na. avāntarajātibhedāt. na hi yad yena niyatam avagatam abādhitam ca tadanyathā bhavati. avāntarajātibhedāt tu śaktisadasdbhāvakṛtā kāryavyavastheti na kvacid vyabhicāraḥ.

nanu anumānam eva kiṃ neṣyate. yad aupādhikam tad vyabhicarati. agnir iva dhūmam. na ca tathā dhūmo 'gnim ity anaupādhika

iti. bhavatu evam. {3,18}avyavasthā tūpasthitā. arthāpattis tarhi bhavatu. idam eva cāgnau darśanam anagnau cādarśanam anupapadyamānam agninā niyamam pratipādayati. kim atra nopapadyate. darśanam tāvat tatra bhavatyē etāvataivopapannam, na hi yad ekatra bhavati tenānyatra na bhavitavyam. anyatra bhavato 'darśanam anupapannam iti cet. na. viprakṛṣṭānām anyeṣām apy asannikarṣād adarśanopapatteḥ. sannihiteṣv anagnīṣv adarśanam anupapannam iti ced abhāvād upapatteḥ. teṣu hy asau nāstv eva, katham upala(?bhyate/bhyeta). tatra satāpy anyatrāpi na bhavitavyam eveti kim atra pramāṇam. ato darśanādarśanasahakṛtendriyasyaiva vastusvabhāvādvadhāraṇam aparokṣam jāyata ity evam samarthanīyam. nanv etad eva na vidmaḥ. kīdrṣo 'sau vastunaḥ svabhāvo 'vadhāryata iti. uktam asakṛd dhūmo 'gninā niyata iti. etad uktaṁ bhavati -- yadā yatra dhūmas tadā tatrāgnir iti.

nanu sannihitavartmanādeśakālamātrasambandho 'stu pratyakṣaḥ. anāgatādisambandhas tu katham, atiprasaṅgo hi tathā (sati) syāt. na. sannihitarūpamātropalambhāt. rūpam eva tu tādrṣam dhūmādinām yad evam unnīyate, sthiram iva rūpam kudyādīnām. asti hi teṣu vidhyudādivilakṣaṇakālāntarasthāyirūpaprakāśaḥ. sannihitāvāntarasambandho na pratyakṣa iti tadrūpam apratyakṣam bhavati. apratyakṣe hi tasmīn nedam rajatam iti pūrvānubhūtarajatabādho na syād, bhinnaviśayatvāt. svakāle hi pūrvavijñānena rajatam viśayīkṛtam na bhaviṣyadbādhakājñānakṣaṇa iti katham tatrāprasaktaṁ bādhyate. kālāntarasambandho 'pi tena rūpeṇa pūrvajñānavadhāritam bhaviṣyajñānakālam api vyāpnotīti bhavati samānaviśayatām āsādyā bādhaḥ.

nanu yad vastuno rūpam tatparānapekṣam avagamyate, agner ivoṣṇatvam. na ca dhūmasyāgrhītapratisambandhinā tadrūpam avagamyata iti katham vasturūpatvam. maivam. sambandho hy asau, katham anavagate pratisambandhiny avasīyate. yathāha --

niyamō nāma sambandhaḥ svamatenocyate 'dhunā |

iti. ato yad etad agninā dhūmasya niyatatvam bhāvātmakam idaṁ tatpratyakṣeṇāvagamyata iti kim anupapannam. yathā cāgninivṛttir na niyamaḥ tathā varṇitam eva. vipakṣavyāvṛtṭyā tu vidhirūpa eva niyamaḥ parīkṣakair vyākhyāya parebhyaḥ pratipādyate. {3,19}nanu niyamyatvam api karmakāratvam, tac ca śaktirūpam katham pratyakṣam. na. kārakāntarapratyakṣavad upapatteḥ. kārakāntaraśaktayo 'pi hi na pratyakṣāḥ, ato 'saty eva śaktipratyakṣatve kārakam pratyakṣam eṣitavyam. evam ihāpi niyamyāḥ pratyakṣo bhaviṣyatīti kim anupapannam. atas siddham tāvat pratyakṣatvam. āgamikeṣu cārtheṣu tasya tasya phalasya tena tena vedavedyena karmanā samanvayāt, karmāntarānvayasya cānavagamād anenaiva karmanedam phalaṁ vyāptam iti śāstrād avagamyate. niyatasādhyatvāvagamāt. meghābhāvavṛṣṭyabhāvayoḥ ca svatantrābhāvapratītyasambhavād bhāvayor eva kathaḥcid vyāptisaṁvedanam. meghābhāvo nāma nabhasa evāvasthāvīṣeṣaḥ. jaladharanirodhanirmuktasya nirvāstāstimitamahānavapratīkāśam ākāśasya vapus saṁlakṣyate. vṛṣṭyabhāva iti ca pṛthivyā eva nibīdakathorapāṇḍurādibhāvaḥ. tac ca rūpam ubhayasyāpi pratyakṣasamadhigamyam eveti tad eva tatra vyāptipramāṇam. evam anyatrāpi darśayitavyam iti. bhavatu tāvad anyad vyākhyāsyāma iti samadhigatam tāvad vyāptes svarūpam pramāṇam ca. idaṁ tu cintanīyam. kasya kena vyāptir iti. na hy ekatra viditāv agnidhūmaviṣeṣau pradeśāntare dr̥ṣyete. yat tayor ekasyaikēnāvayavyatirekasamadhigamyā vyāptir bhavet, ato vācyam vyāpter adhikaraṇam. ata āha -- **sāmānyeti**. satyam na viśeṣayor vyāptiḥ, sāmānyātmanor eva tu kasyacid dharmiṇo dharmayos tattadbhedaparitīyāgena vyāptir avagamyate dhūmākṛtir agnyākṛtyā niyateti. ato na kaścid doṣa iti. idaṁ tu prāyikam, sthāyinos tu viśeṣayor api kvacid vyāptir bhavaty evety āha -- **kvacid** iti || 12 ||

atraivodāharaṇam āha -- **kṛttikodayam** iti. yatra hi kṛttikodayam dr̥ṣṭvā rohiṇyāsattiḥ kathyate -- anantaram udeṣyati rohiṇīti, tasmīn anumāne viśeṣasyaiva viśeṣeṇa vyāptiḥ. na hi tayos sāmānyam asti. vyaktibhede pramāṇābhāvāt. pratyabhijñāyate hi saiveyam kṛttikā, saiveyam rohiṇīti. katham anyā bhaviṣyati. atas siddham viśeṣayor evātra vyāptir iti.

yadi tarhi vyāptir anumānāṅgam, asti khalv asau hīmsātvasyādharmatvena bāhyahīmsāsv ity ataḥ kratāv api hīmsātvād adharmatvam anumīyate. tatra {3,20} daiḥśapaśuḥhīmsādīnām adharmatvam prasajyetye ta āha -- **vyāpteś ceti** dvayena. ayam abhiprāyāḥ -- satyam āpātād bhavati bhramāḥ, yathā kila hīmsātvamātrānubandhyadharmatvam iti. na tv etad evam. nirjñātena hy adharmatvena hīmsātvam vyāpyate. na ca śāstrādrte tajjñānopāyas sambhavati. na ca hīmsātvamātram anarthasādhanam iti śāstram asti. viśeṣahīmsāyā vihītatvāt. vidhyavaruddhaviṣaye ca pratiśedhānavakāśāt. pratiśedham antareṇa cānarthasādhanatvajñānopāyābhāvāt. ataḥ parihṛtyāpavādaviṣayam utsargo 'bhiniṣīta iti hīmsāntarāṇi na hīmsyād iti pratiśedho 'valambate. evam ca yady api bāhyahīmsāsu hīmsātvādharmaṭvayos sāhityam avagatam, tathāpi na hīmsātvam adharmatvaprayojakam. kin tu niśiddhatvam. asaty api hīmsātve niśiddhatvamātreṇa surāpānādāv adharmatvasiddheḥ. ato ya evāsmīn saty evāśya bhavitum śaktir asti ity anena rūpeṇa nirūpyate. vyāpyatāvāvagamyata iti yāvat. sa eva dharmāḥ prayojaka ity ucyate. paraprayuktavyāptyupajīvinas tu hīmsātvādayaḥ, na tair adharmatvādivyāpakāṁśo 'vadhārayitum śakyate. na hi bāhyahīmsā hīmsety evādharmāḥ, kin tu niśiddheti. ato na kvacid vihītanām daiḥśapaśvādihīmsānām adharmatvam iti || 14 ||

ye tv evamjātīyakān apy aprayojakān hetūn prayuñjate, te sulabhāiḥ pratihetvādidoṣaiś ciraṁ bhrāmyanti. śakyate hi pratihetur darśayitum, daiḥśapaśuḥhīmsā dharmāḥ vihītatvād agnihotrādivad iti. prayojake hi hetāv evamjātīyakā doṣā nāspadam labhante. aprayojake tu sulabhā eva. tad etad āha -- **ye tv** iti. visrabdham iti kriyāviśeṣaṇam. yathā viśvāso bhavati tathā prayuñjata ity arthaḥ || 15 ||

{3,21} pratihetvādidoṣair bhrāmyantīty uktam tān eva doṣānupanyasyati -- **teṣv** iti. pratihetur tāvad asmābhir ukta eva. āgamavirodho 'py evamvādinām āpadyata eva, āgamaikapramāṇatvād dharmādharmayoḥ. kvacid iṣṭavighātaḥ kvacid alaukikavivāda iti || 16 ||

āgamavirodhodāharaṇam tāvad āha -- **niśiddhatveneti**. idaṁ cānāgatāvekṣaṇanyāyena prāg evāsmābhir vyākhyātam iti || 17 ||

iṣṭavirodhodāharaṇam āha -- **hetudvayeti**. bādhakāraṇadoṣādīnām hi sarvatra mithyābuddhīnām mithyātvam, na ca jñānatvenotpattimattvena vā prayujyate, satyamithyātvāsādāhāratvād anayoḥ. jñānatvād eva tanmithyātvam sādhatyato buddhasyeṣṭavighātakārī hetuḥ, dharmadharmisvarūpasvaviśeṣayor api pratikṣepāt. sarvalokaprasiddhapṛthivyādyapalāpāc

cālokkavivādo 'py atraiva darśayitavyaḥ, na hi sarvavijñānāni mithyety evaṃvidhaṃ vivādaṃ laukikās sahaṅte. sahasaiva hy evaṃvidhavivādaśrīṇāṃ udvego jāyate. yathā -- acandraś śaśītyādau. ato 'yam alaukiko vivādaḥ. tathā cōktaṃ --

sarvalokaprasiddhyā ca pakṣabādhō 'tra te dhruvam |

iti || 18 ||

aparam apy āgamavirodhasyodāharaṇaṃ darśayati -- **traivarnīketi**. santi khalu svargakāmo yajetety evaṃ vihitāni somādīni karmāni. teṣu kiṃ {3,22} caturṇāṃ varṇānāṃ adhikāraḥ, utāpaśūdrāṇāṃ trayāṇāṃ iti saṃśaye caturṇāṃ iti prāptam, catvāro 'pi hi varṇāḥ svargaṃ kāmāyanta iti svargakāmapadenābhīdhyante. svargakāmaś cātrādhikāritayā jñāyata iti prāpte uktam -- apaśūdrāṇāṃ adhikāra itī. vidyāgnisādhyā hi te kratavaḥ. anagnir avidvāśś cāntimo varṇaḥ. katham asau vaitānike karmaṇy adhikriyate. nanu śrutyarthāvagatādhikārasāmarthyād eva śūdrasyāpy agnividyaor ākṣepo bhaviṣyati. na. avidhānāt. traivarnīkasyaiva aṣṭavarṣaṃ brāhmaṇam upanayīta vasante brāhmaṇo 'grīnād adhīta ity evamādibhir agnividye vihite. na cāniyamenaiva te śūdrasyāpi bhaviṣyata iti śakyate vaktum. ko hi pratilabdavidyāgnisambandhas traivarnīkādhikārasampādītāsu kāmāsrutiṣu niyatakālavayovastham upanayanamādhānaṃ vā jadhanyavarṇasyopakalpayitum utsahate. atas traivarnīkatvaprayuktam eva yāgādīnāṃ svargahetutvam. na manuṣyatvamātreṇa śūdrasamavāyīnā prayujyate. tad yadi kaścid anumānakuśalaḥ prayunkte śūdrakṛto yāgaḥ svargahetuḥ manuṣyakṛtatvāt traivarnīkācaritayāgavad itī. tasyāgamavirodhaḥ. nanv āgamavirodha udāhṛta eva, kiṃ punas tadudāharaṇena. ucyate. pūrvam adharmatvānumānasya vaidikahiṃsāviṣayasya sāksādāgamavirodho varṇitaḥ, vyaktam eva daikṣapaśuhiṃsā vidhīyamānatvād arthasādhanam ity etad avagamyate, katham asāv adharmo bhaviṣyati, codanālakṣaṇasyārthasya dharmatvāt. iha tu śūdrakṛtasya yāgādeḥ svargahetutā na sāksādāgamena pratikṣipyate. kin tu traivarnīkādhikāralābhād arthād itaranirāsa itī viśeṣaḥ || 19 ||

aprayojakodāharaṇacchalenedānīm paropālabhanārtham udāharaṇāntarāṇi darśayati -- **kṛteti** dvayena. prayatnāntarājñānasadṛśāḥ pratyayānavasthānādayo 'bhimatāḥ taiś śabdagocarais tasya vināśitā na prayujyate. kṛtakatvādiprayuktā hy asau. na ca kṛtakatvam eva prayatnāntaradarśanena sādhayitum śakyam. ākāśādibhir vyabhicārāt. yadi tarhi sāvayavatvaprayuktā vināśitā, {3,23} kim idānīm naśvarāṇi bhuvanāni bhuvanasanniveśāś ca mahīmahīdharodadhiprabhṛtayaḥ. satyam. sarvam eva sāvayavam vināśadharmakam, mahīmahīdharādayo 'pi samāsādītasvāvayavasamyo gaviḥbhāgaviśeṣā bhāgaśo naśyanti eva. niranvayam tu vināśaṃ na kasyacid abhyupagacchāmaḥ. evaṃ mahābhūmer apy āvāpodvāpabhedān nāśo darśayitavyaḥ. tathā yad api vaiśeṣikair jātimattvād aindriyakatvāc ca śabdānityatvam anumitam, tad apy ayuktam. etad dhi jātimattvādi vastusanmātranibandhanam eva nityānityasādhanāṇam, nānenānityatā sādhyate. kim idam vastusanmātranibandhanam itī, paramārthasannibandhanam ity uktam bhavati. paramārthasanta eva ghaṭākāśātmādaya indriyaviṣayā jātimantaś ca, na bhrāntisaṃviditāḥ śaśaviṣāṇādaya iveti || 21 ||

evaṃ aprayojakasyāsādhakatvam uktam upasaṃharati -- **tasmād** itī. ayam arthaḥ -- ya eva niśiddhatvādir artho yasyādharmatvādes sādhanasaktiyuktatvenāvagataḥ. asmin saty amunā bhavitavyam itīdṛśyā śaktyāvadhāryata itī yāvat. niyamyaśaktir eva hi sādhanasaktir ity ākhyāyate, niyatāvagato hi niyāmakaṃ śaknoti (gamayitum) nānya itī, (sa) niyamya eva gamako na prasaṅgānvito hiṃsātvdhīḥ. niśiddhatvenānvetur abhipravṛttenādharmatvena prasaṅgād dhi hiṃsātvam apy anvitam itī prasaṅgānvitam hiṃsātvam nādharmatvasya gamakaṃ bhavati || 22 ||

evaṃ tāvat sarvaprakāro 'numānāṅgabhūtas sambandhapadārtho vyākhyātaḥ. idānīm ekadeśadarśanād ekadeśāntare buddhir itī vyākhyeyam. tatra ca itad eva tāvad vaktavyam. svatantraikadeśadarśanāt tathāvidhaikadeśāntare jñānam anumānam ity āpadyeta. tac cāyuktam. smaraṇaṃ hi tat, katham anumānaṃ bhavet. {3,24} athaikadeśadarśanād ekadeśāntaraviśiṣṭa ekadeśyanumānasya viṣaya iṣyate. tan na. anupāttatvāt. na hy atraikadeśī kenacicchabdenopāttāḥ. atas tadanupādānān nyūnaṃ lakṣaṇam ity āśaṅkyāha -- **upātta** itī. yady api svasābdena naikadeśyupāttas tathāpy ekadeśāśabdābhyām evārthād ākṣipyata itī na nyūnatvadoṣa itī || 23 ||

arthākṣepe kāraṇam āha -- **aparārtha** itī. na hi dhūmādisvarūpamātram aparārthībhūtam ekadeśapadāspadam bhavati. na ca parasparāpekṣayaikadeśāvācōyuktir upapadyate. na hy agnyaikadeśo dhūma itī kasyacid pratipattir asti. na cāgrhīte 'gnau tadekadeśatayā dhūmo 'vagantum śakyate. grhīte ca tasminn anumeyābhāvaḥ. ata ekadeśatvānupapattyaiva tadāśrayaḥ kaścid ekadeśy avagamyata itī siddham itī || 23 ||

nanv ākṣipyatām ekadeśāśabdābhyām ekadeśī. tad ekatvam tu kuto vagamyate. ataḥ kvacid eva dhūmaṃ drṣtvā kvacid ekadeśyantare 'numānaṃ na syāt. aikādhikaraṇyaṃ tv ekadeśayor na sidhyati, anupādānād ity ata āha -- **sa eveti**. pūrvaprakṛtam ekadeśavān itī vivakṣitaikasāṅkhyam ekadeśinaṃ pratyavamṛsati sa eveti. sa khalv eka evaikadeśī gamyagamakarūpaḥ ubhayātmakatvāt. tasya hi tau nāma vakṣyamāṇātmānau staḥ, yaddvirūpatvam arhati. nanv ekatvam naikadeśino 'nupāttam labhyata ity uktam. na. jñātasambandhasyety ekavacanenaivopādānāt. ekadeśini hy anyapadā(?rthaikasyai/rthe e)katvam ekavacanenopāttam, pramāṭṛpakṣe 'pi prathamocaritenaikadeśāśabdena svāśraya ekadeśiny ākṣipte dvitīyāpekṣākaṇe 'pi sa eva buddhau viparivartamānas tadāśrayatvenāvagamyate nānyaḥ. tatparityāge kāraṇābhāvāt, tathā vyutpattidarśanāc ca. yathā devadattasyaikaṭra kare kaṅkaṇam aṅgulyakaṃ karāntara itī na bhinnāḥ karāśrayo 'vagamyate. api tarhi devadatta eka eva. atas siddham eka evaikadeśī gamyagamakarūpa itī || 24 ||

{3,25} ubhayātmā san gamyagamaka ity uktam. tāv evobhayātmānau darśayati -- **asiddheneti**. yadi hy asāv ekadeśyasiddha eva syāt siddho vā, tadā na dvirūpatmā labhate. sa tu dhūmavadādinā rūpeṇa pratyakṣasiddho 'gnimadādinā cāsiddha itī dvayātmakatvād ubhayopapattir itī. āha -- astv arthād upātta ekadeśī. sa caiko gamyo gamaka itī. sa tu katham pramāṭṛbhīr upādātavya itī. na ca tadupādānaprakāraḥ kaścid bhāṣyakāreṇopāttāḥ. ataḥ punar api nyūnatvam ity ata āha -- **atta** itī. tatra nāma viśeṣopādānam āśrīyate, yatra viśeṣavivakṣā. na tv iha viśeṣo vivakṣitaḥ. sa hy ekadeśī pramāṭṛvivakṣāvāśena pṛthagabhinno vaikadeśāśabdābhyām upātto bhavatu. ubhayathānumānavyavahāradarśanād itī || 25 ||

tam evobhayathā vyavahāram darśayati -- **anītya** iti. nigadavyākhyāto granthaḥ || 26 ||

ekadeśī gamyo gamako bhedābhedābhyām upātta iti darśitam. kiyati punar anumānasya vyāpāra iti bhavati saṁśayaḥ. bhavati hi viśiṣṭārthapratītvā api viśeṣaṇamātraparyavasāyī pramāṇam. yathā śabdaḥ. sa khalv ākr̥tīviśiṣṭāyām vyaktau dhiyam ādadhāti, atha cānvayavyatirekābhyām ākr̥tīmātraparyavasāyīti niścīyate. tad ihāpi yadi tadvad eva viśeṣaṇamātraparyavasāyī pramāṇam iṣyate, tatas siddhasādhyatvam. siddham hi sambandhajñānakāle 'gnimātram. kiṁ tadanumānena. yadi tu dvikhaṇḍadaṇḍyādīśabdavadviśiṣṭam evānumānam gocarayatīṣyate. tatra sambandhagrahaṇābhāvād a(na)numeyatvam. na hy agnimadvīṣeṇa parvatādinānvito dhūmo dr̥ṣṭaḥ. na ca samastāgnimatsādharmaṇam {3,26} sāmānyam kiñcit samasti. tadbhāve 'pi punar api siddhasādhyataiva. ata evāhuḥ --

anumābhaṅgapāṅke 'smin nimagnā vādidantīnaḥ |

viśeṣe 'nugamābhāvas sāmānye siddhasādhyatā ||

ity ata āha -- **ekadeśeti**. ayam abhiprāyaḥ -- daṇḍyādīśabdavad viśiṣṭaviṣayam evānumānam. na ca sambandhagrahaṇābhāvāḥ. sakalopādhiparityāgena dhūmavanmātrasyāgnimattayā sambandhāvagamād ity uktam asmābhiḥ. asaty api sāmānye kenacid ekenopādhinānantānām api bhāvānām sambandho gr̥hyata eva. yady api dhūmavān agnimān iti sāmānyato 'vagatam, tathāpy ayam asāv iti viśeṣārūpeṇa pratyabhijñānāt pramāṇaviṣayatvam apy upapannam ity uktam eveti. kasmāt punarviśeṣaṇamātraparyavasāyī eva pramāṇam neṣyate, ata āha -- **na hīti** || 27 ||

asambhavam eva darśayati -- **na dharmeti**. dharmamātram hi sambandhagrahaṇakāle siddham iti bhavataivoktam iti. evam eva dharmimātrānumāne svatantrōbhayānumāne vā siddhasādhyatā darśayitavyety āha -- **tatheti** || 28 ||

dharmadharmyubhayeṣv evānumeṣu yathāsaṅkhyam dūṣaṇāntarāny āha -- **ekadeśasyeti** || 29 ||

{3,27} etad eva vivr̥ṇoti -- **anītyatvādāya** iti. pakṣaikadeśo hi liṅgam bhavati. na cānītyatvākhyasya dharmasya svatantrapakṣīkr̥tasya kṛtakatvam dharmā itī katham apakṣadharmo liṅgam bhaviṣyati. evam dhvanimātre 'pi svatantrē pakṣīkr̥te na kṛtakatvasya tenānugamaś śakyo darśayitum. na hi yatra yatra kṛtakatvam tatra tatra dhvanir iti niyamas sambhavati. tathobhayasya dhvanyanītyatvātmakasyobhayaena pakṣadharmatvānugamātmakena na sambandha ity anāgataṁ sambandhasabdāṁ pūrvāparābhyām sambandhya tantreṇa vyākhyā kartavyeti. samadhigataṁ tāvad dharmadharmyubhayeṣāṁ vyastasamastānām na sādhyatvam iti || 30 ||

atha kasmād dharmadharmisambandha eva sādhyo na bhavātīyā ata āha -- **sambandha** iti. mitāv itī sādhanavākyaṁ apadiśati. na khalu parīkṣakas sādhanavākya sambandhavācinā kenacin nāmnā ṣaṣṭhyā vā sambandha upādīyate. na hy evam prayuṅyate, agniparvatayor astī sambandhaḥ dhūmavattvād itī. nāpi parvatasyāgnir itī. deśam eva tv agnyādinā viśiṣṭam anumimānā dr̥ṣyante. yad evam prayuṅjate, agnimān parvata itī. sambandho 'pi nānumīyata ity atītena sambandha itī. na paraṁ pratījñāyām nopādīyate, udāharāṇe 'pi na tenānugamo liṅgasya nirdīśyate. na hi bhavati darśanam, yatra yatra dhūmas tatra tatrāgnīsambandha itī. bhavati tu yo yo dhūmavān sa so gnimān itī deśa eva nidarśanam, tad etad āha -- **na cāpīti**. iheti mitīm pratyavamṣati. etad uktaṁ bhavati -- na sādhanavākya sambandhas sādhyatayopādīyate nāpi dr̥ṣṭāntatayā nirdīśyate na cāyathāpratibhāsam parīkṣakāṇām vaktum ucitam itī || 31 ||

{3,28} api cāyam sambandhas sādhyamānas sanmātratayā vā sādhyate, kenacid vā dharmeṇa viśiṣṭaḥ. na tāvad vastusattāmātram anumānasya viśayaḥ. na ca parvatādivat siddhasādhyarūpam ākāradvayaṁ sambandho vahati, yenānumānasya viśayo bhavet. tasmān na kathañcit sambandhas sādhyā ity āha -- **na ceti**. nanv asati sambandhe viśiṣṭa eva sādhyatvam na śakyate. nāsti nāma sa prakāraḥ, yadasambandhyamāna evāgninā parvatas tadviśiṣṭo bhavātīyā ata āha -- **tasmād** itī vyāntena. na(nu) satyam asati sambandhe viśiṣṭo na bhavati, na tv etāvātā sambandhasādhyatā sidhyati, viśiṣṭasādhyatvānyathānupapattyaiva tv arthagr̥hītā matubarthasya sambandhasya sādhyatā na punaḥ svatantrasyeti. atraiva dr̥ṣṭāntam āha -- **yatheti**. daṇḍyādīśabdā hi daṇḍādiviśiṣṭam evābhidadhānās sambandham apy arthād upādadate, na tv abhidadhati. tadvad ihāpi parvato 'gnimān itī sādhyamāne 'rthagr̥hīto 'gnīsambandhaḥ, na punas sa eva sādhyate. yathā daṇḍyādīśabdato viśiṣṭārthapratītau satyām sambandho nāntarīyako bhavati, evam atrāpi viśiṣṭe sādhyamāne nuniṣpādī bhavātīyā arthaḥ.

idaṁ tu cintanīyam. katham daṇḍyādīśabdā viśiṣṭavacanā itī. matvarthīyapratyayāntā hi te. sa cāsyāsmīn nāstīti sambandhe smaryate, atas sambandha evātra pratyayārthaḥ. sa ca pradhānaḥ. prakṛtipratyayau pratyayārtham saha brūtaḥ prādhānyena itī smṛteḥ. idaṁ hi bhedenāvobhayor abhidhāne prādhānyapratīpādanārtham vacanam. pradhānam ca śabdārthaḥ. atas sambandhavacanā eva daṇḍyādīśabdā itī yuktaṁ. api ca nāgr̥hītaviśeṣaṇā viśeṣyate buddhir utpadyata itī viśiṣṭābhidhānāsāyām avāśyam bhāvi prathamatarām viśeṣaṇābhidhānam āpatati tata eva viśiṣṭāvagāhasiddher na tadyāvachchabdasyābhidhānāsāktir upakalpayitum {3,29} śakyate. ata evākr̥tīviśiṣṭavyaktyābhidhānam ākr̥tyadhikarāṇe nirākariṣyate. kiñ ca -- kṛttaddhitasamāseṣu sambandhābhidhānam tvatalbhyām itī smarati. katham ca tābhyām taddhitavṛttau sambandho 'bhidhīyate. yadi taddhitābhidhēyo na syāt. abhidheyaniṣkārṣe hi tayoh smaraṇam, yasya guṇasya hi bhāvād dravye śabdaniveśaḥ, tadabhidhāne tvatalāv itī. tad yadi daṇḍapurūṣasambandho daṇḍīśabdasyābhidhēyaḥ, tathā satī tanniṣkārṣe daṇḍitvam daṇḍitēti tvatalor anuśāsanam upapadyate. yathā gośabdābhidhēyam sāmānyam gotvam itī tv apratyayena niṣkārṣyate. atas sambandha eva daṇḍyādīśabdānām abhidhēya itī sāmpratam katham ucyate nāntarīyakas sambandha itī.

atrābhidhīyate -- na tāvat smṛtyanusāreṇa sambandhavācyatvam adhyavasātam śakyate. śabdānuśāsanamātram hi tad asyāsty asminn (5.2.94) itī, na punararthānuśāsanam. api ca vṛttivigrahayor anyathānyathā guṇapradhānabhāvo dr̥ṣyate. yathā citragur itī citrābhir gobhir viśiṣṭo devadattādir eva vṛttau pradhānatayāvagamyate. vīgrahe tu citrā gāvō yasyeti gavām eva devadattādir viśeṣāntayā guṇabhūtaḥ. tāś ca pradhānam. vede 'pi rathantarāsāmā soma itī. tad yady api smṛtikāreṇa ta(d a)syēti vīgrahe sambandhaḥ pradhānatayā

saṣṭhyā nirdiṣṭaḥ, tathāpi gomadādītaddhitavṛttau tadvān eva pradhānaṃ bhavati, tathā pratīteḥ. gomacchabdo hi puruṣapradhāno bhāsate na sambandhapradhānaḥ. pāṇiner api bhagavatas sambandhābhīdhānavāreṇa viśiṣṭavācyataiva pratipādayitum abhimatā. vṛttau vigṛhyamāṇāyām avarjanīya eva saṣṭhīprayogaḥ. tāvatā ca tadarthaḥ pradhānatayā vācyatvena nirdiṣṭa iti bhrāntir upajāyate. ato na tāvat smṛtyanusāreṇa sambandhasya vācyatā.

yat tu prathamatarāṃ viśeṣaṇam abhidheyam iti. satyam. na tv iha sambandho viśeṣaṇam. daṇḍo hi daṇḍino viśeṣaṇam na sambandhaḥ. sa ca prakṛtyā prathamam abhihita eva. ata eva nānekābhīdhānaśaktikalpanādoṣaḥ. nirbhāgaśabdeṣu hi gavādiṣu viśiṣṭapratītvān api viśeṣaṇamātram abhidhīyata iti yuktam. tatra hy ekasyaivobhayābhīdhānaśaktikalpanādoṣo bhavati. daṇḍyādiśabdās tu bhāgavantaḥ. teṣu bhinnābhyāṃ prakṛtipratyayābhyāmbhinnau {3,30} viśeṣaṇaviśeṣyāv abhidhīyete iti kim anupapannam. ataḥ prakṛtyabhihitapathamatarāvagatadaṇḍaviśiṣṭaḥ puruṣo daṇḍiśabdenābhīdhīyate. nanv asati sambandhe daṇḍo viśeṣṭum eva naraṃ na śaknoti. satyam. na tv etāvatā sambandho vācyo bhavati. na hi pṛthivyām anavasthitā gāvo na tadvantaṃ viśiṣṭantīti pṛthivy apy abhidhīyata iti yuktam abhidhātum. yata eva tv asati sambandhe viśiṣṭāvagatir anupapannā, ata eva sambandho 'py arthād antarbhāvīyate. na tv abhidhīyate. yat tu sambandhābhīdhāne tvatalor anuśāsanam asati sambandhavācyatve 'nupapannam iti, tad ayuktam. na hy abhidheyaniṣkarṣe gomadādiṣu bhāvapratyayānuśāsanam, api tarhi abhidheyaniṣkarṣe hi yasya guṇasya hi bhāvād iti tv abhidheyaniṣkarṣārtham eva smaraṇam. itarathā tv anenaiva gatārthatvāt kṛttaddhitasamāseṣv ity avacanīyam āpadyeta. ataḥ prakṛtīte ekanimittasambandhiviśiṣṭe 'parasmin sambandhiny abhihite 'rthagṛhītas sambandho nābhīdheyapakṣe nikṣipyate. sarvayaugikānām api caiṣaiva dig darśayitavyā. āha ca --

sarvatra yaugikais śabdair dravyam evābhīdhīyate |

na hi sambandhavācyatvaṃ sambhavaty atigauravāt ||

iti. ato 'numeyāntarāsambhavād viśeṣaṇaviśeṣyabhūtau dharmadharmināv evānumānasamadhigamyāv iti || 32 -- 33 ||

upasaṃharati -- **viśeṣaṇeti gamyāv** ityantena. sa cāyam aṅgāṅgibhāvāḥ kaiścid vikalpenāśritaḥ. evaṃ hi manyante. sarvathā hi dharmamātre dharmiṇi vā svatanre pramīyamāṇe siddhasādhyatādiḍoṣo bhavati na viśiṣṭapramāyām. viśiṣṭatā tu kadācit kasyacid yathābhīprāyaṃ bhavatu nāma, na kiñcid duṣyati. sarvathā tāvat dharmiṇa eva parvatāder agnyādidharmas taddharmaṇaiva dhūmādināvagantavyaḥ. sa tu dharmo viśeṣaṇabhūto viśeṣyabhūto {3,31} vāvagantavya iti na kaścid viśeṣaḥ. ubhayathāpi svatantrānumānābhāvād ity āha -- **aṅgety avadhāryate** 'ntena || 34 -- 35 ||

atra dūṣaṇam āha -- **atreti**. ayam abhiprāyaḥ -- laukikāni hi pramāṇāni lakṣaṇakārair api yathālokaṃ evānugantavyāni. na tu viparītam. na hy agniḥ parvataviśiṣṭa iti loko budhyate. api tu parvato 'gnimān iti. tathā svayam anumānena pratipannam arthaṃ tenaiva paraṃ pratipādayanto laukikā dharmiṇā viśiṣṭam eva hetuṃ prayuñjānā dr̥ṣyante, yathāgnyanumāna eva dhūmavattvād agnimān iti. tac cedam agnau deśena viśiṣṭe numīyamāne nopapadyate. viśeṣaṇatayā hi parvataviśiṣṭo 'gnir iti dharmiṇy upātte dhūmavattvād iti hetudharmaṇa tasya sambandho na sphuṭaṃ prakāśate. dharmadharmitayāvagatasya hetutvam. na ca guṇabhāvopātto dharmī hetudharmasambandham arhati, guṇānām parasparāsambandhāt. ato 'smāt parārthahetuprayogaviśeṣād eva laukikānām idṛṣṭī pratipattir unnīyate. yat svayam api dharmaviśiṣṭam eva dharmiṇaṃ budhyate na viparītam iti || 36 ||

yadi tarhi dharmiṇo hetudharmaṇa sambandho na sphuṭaḥ kena tarhi prasajyata ity ata āha -- **pradhānatvād** iti. dhvaniviśiṣṭam anityatvaṃ kṛtakatvād ity ucyamāne 'nityatvākhyaena dharmeṇaiva sādhyatayā pradhānabhūtena kṛtakatvādihetus sambadhyeta na dhvaninā guṇabhūtena. sarvasya hy ekavākyagatasya pradhānānvaya eva yuktāḥ. pradhānasambandhe ca hetor apakṣadharmatvam. na hi kṛtakatvam {3,32} anityatvasya dharmāḥ, kiṃ tarhi dhvaneḥ. ato dharmy eva dharmaviśiṣṭaḥ svayaṃ pramāṭṛbhir avagamyate. tathaiva parasmai pratipadyata iti yuktam iti. yadi tūcyate, satyaṃ pradhānatayā dharmeṇa hetos sambandho vākyād avagamyate, liṅgabalīyastvena tu vākyam bādhitvā dharmiṇaiva sambandhaḥ kalpayiṣyate. hetudharmasya hi dharmiṇaiva sambandhayogyatā na dharmeṇa, ato dharmasambandhābhāvād dharmiṇaiva sambandho bhaviṣyatīty ata āha -- **tatreti**. ayam abhiprāyaḥ -- satyam evaṃ dharmiṇā sambandhaḥ sidhyati. kiṃ tvayam eva kleśo yadvākyasvarasabhaṅgo nāma. ata evāha -- **kalpyo 'sāv** iti. anyathāpratipannasyānyathākalpanaiva doṣa iti bhāvāḥ || 37 ||

dhvaneḥ kṛtakatvād iti vā punardharmyupādānena hetur viśeṣaṇīyaḥ, na caivaṃ prayoktāraḥ prayuñjānā dr̥ṣyanta ity abhiprāyeṇāha -- **dhvaner** iti. yas tu vadati dharmiṇy api viśiṣṭe sādhye 'nvayopadarśanavelāyām yatra yatra kṛtakatvam ity ukte dhvanir eva pradhānatayā sambadhyeta nānityatvaṃ guṇabhūtatvād iti taṃ pratyāha -- **anvayasyeti**. anvayopadarśanakāle hi bhedenāiva dharmam upādadate. yatra yatra kṛtakatvaṃ tatra tatrānityatvam iti na tatra pradhānasambandhāśānkā. ataḥ pratijñāvasthāyām dharmaviśiṣṭe dharmiṇi sādhyamāne yo guṇabhāva āsīt. nāsau dr̥ṣṭāntavākye duṣyati. hetus tv aviśiṣṭa eva tārkikāiḥ prayujyata ity uktam. tatrāviśeṣita eva prayukte bhavati pradhānabhūtadharmasambandhāśānketi. yas tu vadati saṣṭhyantena dhvaninānityatvaṃ viśeṣyate dhvaner anityatvam iti. evaṃ ca kṛtakatvād ity asyāvipariṇatavibhaktikena dhvaninaiva sambandhaḥ sphuṭo bhavati. dharmasambandha eva yathāvad vibhaktivipariṇāmena syāt. sa cānyāyya iti sa vaktavyaḥ. nirākṛto 'yaṃ pakṣo vārtikakṛtaiva --

sambandho 'py anupādānān nāmnā saṣṭhy api vā mitau

iti. saṣṭhīnirdeśe hi sambandha eva sādhyo bhavet. tasya ca sādhyatā nirākṛtaiva. viśiṣṭasādhyapakṣa eva sthitvā dharmiviśiṣṭatā adharmasyedānīm {3,33} nirākriyate. kim atra sambandhasādhyatvaṃ punar upakṣipyate. tadalāma anena bālabhāṣiteneti || 38 ||

api ca agner deśaviśiṣṭatve sādhyamāne vakṣyamānasamastapakṣaparakārānām asambhavo 'pīty āha -- **agner** iti. dūṣaṇāntarasamuccaye cakāraḥ. **etad** iti vakṣyamāṇalakṣaṇapratinirdeśa iti. tān eva pakṣaparakārān vaktum saṃkṣipyā pratijānīte --

viśiṣṭeti || 39 ||

idānīm vibhajya tān eva darśayati -- yo 'gnir itītyantena. nigadavyākhyāto granthaḥ. vivekas tu pakṣānām prañihitair avagamyata iti. ihacādyayor dvayoḥ pakṣayos siddhasādhyatā doṣaḥ. siddho hi kvacid agnih, dṛṣṭapūrvo 'pi pūrvadeśādhikaraṇas siddha eva kiṃ tat pra(sā)dhānena. pareṣu tu pañcasu pakṣeṣu pramāṇāntaravirodha ity āha -- **iha tv** iti. siddhasādhyatā suprakāśaiva || 40 -- 42 ||

virodhaṃ prapañcayati -- **vyāptir** iti. yat tāvat yo 'gniḥ so 'nena yukta ity uktam tad ayuktam. na hy anena deśena sarvāgnayo vyāpyante deśasyaivaibhavāt sarvāgnīnām cātrāsannidhānāt, tadbhāvo hy atrābhāvena virudhyata iti || 42 ||

{3,34} yo dṛṣṭo 'nena so 'thaveti yad uktam tad dūṣayati -- **nāpi pūrvasyeti**. dṛṣṭasyāpy agner anena deśena vyāptir na vidyata ity arthaḥ. yo 'yam sa deśamātreṇety atra dūṣaṇam āha -- **nāpī deśair** antena. na hy eṣa puraḥsthito vahniḥ sarvair deśair viśeṣyate sarvatra tasyābhāvād iti. pūrveṇa vāpy ayam ity atra virodham āha -- **pūrveṇeti**. pūrveṇa deśenāsyāgner viśeṣyatā nāsty eva, pūrvadeśyātrābhāvāt, asya ca tatra. pūrvānubhūtasya tv agner deśamātreṇa sambandhaḥ puraḥsthitavahneḥ sarvadeśasambandhanirākaraṇenaiva tulyanyāyatayā nirākṛta iti na prthagupanyasya dūṣita iti || 43 ||

evam saptasu pakṣeṣu nirākṛteṣv aṣṭamaḥ pakṣo 'vaśiṣyate etad deśaviśiṣṭo vā yo 'yam agnir iti tannirākaroṭi -- **etad** iti. ayam puraḥsthito 'gnir anena deśena viśiṣṭa iti naitat sādhyaituṃ śakyam. na hy apratyakṣadeśo vahnir ayam iti nirdeṣṭuṃ śakyaḥ, nitarām viśiṣṭatayā sādhyaituṃ. yas tu vadati smṛta eva vahnir anena viśiṣṭaḥ sādhyata iti, sa vaktavyaḥ. svadeśakālavartty eva smaraṇena viśayīkṛtaḥ katham asāv anena deśena viśeṣṭuṃ śakyaḥ. tad evamvādinā nāpi pūrvasyety api nālocitam. anavacchinnasmṛtāv api ca dharmo dharmiṇo viśeṣaṇam iti nedaṃ yuktisādhyam. dharmānām dharmiviśeṣaṇatayaiva sarvadāvagater ity alam aneneti. deśa eva tu pūrvāvagato viśeṣyatām arhatīty abhiprāyeṇāha -- **agner** iti || 44 -- 45 ||

yadi cāgnir viśeṣyo bhavet tatas tasyaivāyam ādyo jñānakālo bhavet, prasiddhasyāprasiddhena viśeṣaṇāt. iha tv ādau parvata eva jñāyate. katham asau paścāt pratyeshyamānasyāgner viśeṣaṇam bhavatiṭy āha -- **tajjñāneti**. tadvṛttenāgnim nirdiśati. agner jñānakāle hi sa eva deśo buddhaḥ, nāgniḥ, ataḥ kasya {3,35} deśo viśeṣaṇam bhavati. pramitaḥ hi vastvapramitena dharmeṇa pramitsitaḥ bhavati kīdṛgdharmo 'yam iti. tathā ca deśa iti sa eva pramitsyate, pramīyate ca, na punaragnir iti. nanu deśo 'pi pratyakṣāvagata eveti katham asāv anumānasya viśayo bhaviṣyatīty ata āha -- **deśasyeti**. svarūpamātram eva hi deśasya pratyakṣeṇāvagatam, anumānena tu pāvakādiviśiṣṭatā tasyānumīyata iti na gṛhitagrāhitvam iti. ato dharmy eva dharmaviśiṣṭaḥ prameyaḥ na dharmo dharmi viśiṣṭa ity āha -- **tasmād** iti || 46 -- 47 ||

evam ca deśa evāgniviśiṣṭaḥ prameyo 'vatiṣṭhate. sa hi dharmī, tadāśrayatvād agneḥ. na tv agniḥ, atadāśrayatvād deśasyety āha -- **sā deśasyeti**. anye tu pūrvāvagatadhūmam apy agniviśiṣṭam anumānasya prameyaṃ manyante. tad api sādhy evety abhiprāyeṇāha -- **dhūmasyānyaiś ca kalpiteti**. sā prameyateti sambandhaḥ. atra codayati -- **nanv** iti. viśiṣṭo 'numānasya viśaya ity uktam. nāgṛhitaviśeṣaṇanyāyena līngam api śabdavad viśeṣaṇamātraparyavasāy eva yuktam. śabda hi viśeṣaṇamātra eva vartata ity ākṛtyadhikaraṇe vaksyata iti || 48 ||

pariharati -- **naivam** iti. kāraṇam āha -- **na hīti**. anekasaktikalpanābhayena hi śabdasya viśeṣaṇamātraparyavasānam iṣṭam. līngam tu pūrvāvagatapatibandhabalena pratibandhakadhiyam upakalpayati. tad yāvataiva pratibaddham avagatam tāvaty eva pratibandhake dhiyam ādadhāti. sarvopādhiparityāgenāgnimanmātreṇa dhūmavattvaṃ pratibaddham avagatam ity agnimattvam evānumāpayatīti na kaścit doṣa iti. na ca viśeṣaṇamātram anumeyaṃ siddhasādhyatvād ity uktam ity abhiprāyeṇāha -- {3,36} **na ceti**. viśeṣyo 'pi parvatādisvarūpeṇāvadhāritāḥ so 'pi nānumeya ity āha -- **viśeṣya** iti || 49 ||

ato viśiṣṭatvenaiva rūpeṇājñānāt tasyaivānumeyatvam ity āha -- **viśiṣṭatveneti**. atra codayati -- **nanv** iti. dhūmo 'py agniviśiṣṭo 'numīyata ity uktam, tad ayuktam. pratijñārthaikadeśatvād iti || 50 ||

pariharati -- **naitad** iti. sāmānyaviśeṣyātmā hi dhūmaḥ, tatra viśeṣātmanā pakṣīkṛtasya sāmānyātmanā hetutvam iti na pakṣaikadeśateti. samadhigatam tāvadanumānasya viśiṣṭo viśaya iti, svarūpam eva kim asyeti na jñāyate. tad yadi dhūmatajjñānādīnām anumānatvam iṣyate, tataḥ pramāṇaphalayor viśayabhedāḥ sa cāyuktaḥ. ata eva bhikṣuṇā ekam eva jñānam pramāṇaphalarūpam iti pratyakṣam uktvā tad evānumāne 'py atidiṣṭam pūrvavat phalam asyeti. yadi tv anumeyajñānam eva pramāṇam iṣyate tato 'py atiriktaphalābhāvaḥ. ato vaktavyam anumānasya svarūpam ity ata āha -- **dhūmatajjñāneti**. yat tāvat bhikṣuṇā pramāṇa(?phala)m eva phalam ity ekaviśayatvalābhād āśritam, tat pratyakṣavad ihāpi pratiśeddavyam. na hi sādhyasādhanayor abhedam laukikā manyante. ko hi vṛkṣacchidayā sārdaḥ paraśor ekatvam ātiṣṭhate. viśayabhedaparihāras tu pratyakṣokta evehāpy anusandhātavyaḥ. yathā hīndriyādipramāṇapakṣe yatra phalam niṣpadyate tadviśayavyāpārāt samānaviśayatvam upapāditam. evam ihāpi dhūmātipramāṇapakṣe tadvyāpārād eva puroditam viśayaikatvam atideṣṭavyam. ato dhūmas tajjñānam vā sambandhas tatsmaraṇam vā pramāṇam astu, vivakṣādhīnatvāt pramāṇaphalābhāvasyeti. yat tu buddheḥ {3,37} pramāṇa(?phala)tve phalābhāva ity uktam. bhāṣyakāro hi buddhir eva pramāṇam iti darśayati yat kāraṇam asannikṛṣṭe 'rthe buddhir iti vadati. na ca phalābhāvaḥ, hānāder eva phalatvāt. na ca saajātyam eva phalam iti rājājñā. upayogād dhi saajātyam asajātyam vā phalam bhavaty eva. astu vā saajātyam eva phalam hānādibuddhiḥ phalam bhaviṣyati. upakārādismṛtir vety abhiprāyeṇāha -- **prameyadhīr** iti || 52 ||

yadi bhāṣyakāraḥ prameyadhīyaḥ prāmānyam manyate, katham tarhi dhūmātipramāṇatvābhyupagamaḥ ata āha -- **pratyakṣeti**. uktam asmābhir vivakṣādhīnam pramāṇatvam iti. tad yadā dhūmādīnām eva prakṛṣṭasādhanatvam avagamyate, tadā tad eva pramāṇam. bhāṣyakāreṇāpi buddhir vā janma vetyādinā pratyakṣānīyamam darśayatā sarvatraivānīyamam tulyayā darśita eva. ato na dhūmātiprāmānyābhyupagame bhāṣyavirodha iti || 52 ||

tac cedam anumānaṃ dvedhā buddhā vibhajante svārthaṃ parārthaṃ ceti. yadāhuḥ --

anumānaṃ dvidhā svārthaṃ trirūpāl līngato 'rthadrk

parārthaṃ anumānaṃ tu svadr̥ṣṭārthaprakāśakam ||

iti. tad idaṃ dvaividhyam anupapannaṃ ity abhiprāyeṇāha -- **anumāneti**. asyārthaḥ -- guruśiṣyasahādhyāyivirodhiprativādidbhyaḥ parebhyo 'numānagr̥hītasārthasya tenaivānumānena pratipādanaṃ vāñchata yathā pūrvam asmābhiḥ pratipāditāḥ pakṣo viśiṣṭo dharmī pramīyata iti sa vaktavyaḥ. idaṃ atrākūtam. svayam anumānena gr̥hītam arthaṃ paraṃ pratipādayitum sādhanavākyam eva prayujyate. paras tu tato vākyāt trirūpaṃ līngam anusandhāya svayam eva sādhyam vastu {3,38} budhyate, tad asya svārthaṃ evānumānaṃ. vaktur api svayam arthaṃ pratipannaṃ svārthānumānaṃ eva, katarad atra parārthānumānaṃ iti na vidmaḥ. vacanaṃ parārthaṃ iti cet. na. ananumānatvāt. vacanaṃ parārthaṃ iti tu mṛṣyāmahe. yad vadati darśanasya parārthatvād iti, na tu tadanumānaṃ, atrirūpālīngajanitatvād anarthatr̥k ca. trirūpāl līngato 'rthadrganumānaṃ iti vas siddhāntaḥ, ataḥ kathaṃ vacanaṃ anumānaṃ. athānumānagocarīkr̥tārthapratipādanasamarthavacanapārārthyād anumānaṃ parārthaṃ ity upacaryate, tataḥ pratyakṣapratipannaṃ apy arthaṃ bodhayad vacaḥ parārthaṃ iti pratyakṣam api parārthaṃ āpadyeta. yadi tu svalakṣaṇaviśayatvāt pratyakṣasya tasya cāśabdagocaratvān na pratyakṣam parārthaṃ ity ucyate. tad ayuktam. evaṃ hi pratyakṣagr̥hītarthaviparītābhīdhāyīnāṃ tadvirodhodbhāvanavacanāṃ na yujyate. yo hi pratyakṣaviruddham arthaṃ pratijñānīte nāgnir uṣṇa iti, sa vacanena taṃ pratyakṣaviśayam arthaṃ pratipādyā nirākriyate. pratyakṣaviśaye tu śabdāgocare tannopadyeta, ataḥ pratyakṣaviśayam api śabdo vadatīty abhyupagantavyam. evaṃ ca pratyakṣaviśayavacanaparārthatayā kaḥ pratyakṣaparārthatāṃ vārayatīti dvaividhyānupapattīḥ. ato yathoditāḥ pakṣa eva vācyā ity uktavān.

idaṃ tu vaktavyam -- ko 'yaṃ pakṣo nāma, tad ucyate, pratijñārthaḥ pakṣaḥ. kā pratijñā. sādhyasamarpakam vacanaṃ. yadāhuḥ -- sādhyanirdeśaḥ pratijñeti. ataḥ sādhyāḥ pakṣa ity ācakṣmaha iti vācyāḥ pakṣa ity uktam. tadvacanaṃ idānīm upanyasyati -- **tatreti**. tatra pakṣe dharmaṇaṃ prathamam uddīśya sādhyadharmo 'gnyādir vidhīyate. yo 'yaṃ parvataḥ so 'gnimān ity uktam bhavati. idaṃ tu pakṣavacanāṃ pratijñāparanāmānaṃ eke nānumanyante. vadanti ca kim anenānarthakena, antareṇāpi pakṣavacanam apekṣitaṃ sidhyaty eva. hetur hi sādhyasādhakāḥ. na pakṣasya vacanaṃ. na hy ayam āgamiko 'rthaḥ, hetuvacanānarthakyaaprasaṅgāt. āptānusāreṇa pakṣavacanād arthaniścaye hetvabhīdhānaṃ anarthakaṃ syāt. vaktṛguṇadoṣāvadhāraṇapraṇa eva prativādī bhavet. hetvadhīne tu nirṇaye tacchaktir eva nirūpayitum ucitā, kiṃ pratijñāvacanena. hetoś ca sāmārthyam sādhyānvayapradarśanenaiva siddham. ato yat kr̥takam tad anityam śabdaś ca kr̥taka ity udāharaṇopanayamātrād eva sādhyasiddher anarthikā pratijñā. hetor eva tu trairūpyam darśayitavyam. tac ca dr̥ṣṭāntadvayenopanayena ca kathyata iti kr̥tam ativistareṇa.

{3,39} yadi tu vivādam āvedayitum pratijñāvacanam ity ucyate. tan na. avyāpakatvāt. yo hi manyate -- yadā khalv ayam śabdo nitya iti pratijñānīte tadetarō 'nityavādī vyutthito bhavati tato jalpaḥ pravartata iti. tac ca naivam, avyāpakatvāt. nedaṃ pratijñāvacanasya vyāpakam prayojanam. vāde asambhavāt. śiṣyaviśayo hi saḥ. sa ca tattvam eva bodhayitavyaḥ, ato hetuśaktim eva pratipādyā tattvaṃ bodhyata iti yuktam, kiṃ vivāda ādriyate, na hi tena saha vivaditavyam. jalpe syād iti ced, na. anyathāsiddheḥ. tatraitat syāt -- jalpe khalu vivādam ājihīrṣuḥ pratijñāṃ praṇayatīti, tac ca naivam. anyathāsiddheḥ, asaty api hi pakṣavacane lakṣyate eva yathā dhvanim anityam anumīnotīti, yat kāraṇam, yat kr̥takam tad anityam yathā ghaṭa ity uktvā kr̥takatvaṃ dhvaner upanayati śabdaś ca kr̥taka iti. tato jalpaḥ pravartīsyata eva. vitanḍā tu yathā tathā vāde darśite pravartata eva. na hi vaitanḍikasya kiñcit paranigrahād anyad sādhyam asti. yad asau pratijñāvacanena kvacid arthe sādhyamāne svaviparītāsiddhiṃ manvāno jātodvego vivadet. ataḥ pratijñāvacanāṃ kathātraye 'py anupayujyamānaṃ upekṣaṇīyam ity ākṣipanti.

atrābhīdhīyate -- svadr̥ṣṭārthaprakāśanaṃ parārthaṃ anumānaṃ iti bhavadbhir evoktam. svayam ca kutaścid dhetuviśeṣāt kiñcit kenacid dharmeṇa viśiṣṭam avagatam iti parasmā api tathaiva kathyata iti yuktam. asatyām tu pratijñāyām anāśrayahetvādaya ākāśapatitā iva bhavyeḥ. nanu nāyam pakṣavacanapurassaram ajñāsīt sādhyam iti kathaṃ parasmai tathā kathayati. maivam. yady api śabdo 'nitya iti svapratipattau noccāritaṃ tathāpi savikalpakatvād asyā buddher asty evātra pramātur viśiṣṭo vikalpaḥ, uccāraṇam tu parārthaṃ iti tanmātraṃ svapratipattau nāsīt. paras tu nānuccāritena śabdena pratipādayitum śakyata ity uccārya pratipādyata iti śabdoccāraṇamātram adhikam. yat tu vāde 'nupayoga ity uktam, tan na, sutarām upayogāt. jalpavitāṇḍe hi vijigīṣamāṇayor dvayorḥ pravartata iti paraṃ bhrāmāyitum pratijñāvacanāṃ na prayujyeta. avivāde tu śiṣyo na vyāmohaṇīya iti viśadataram eva {3,40} pratijñāvacanena sādhyata iti yuktam. na hi na śabdadarīdryam, yad enaṃ tattvaṃ bubhutsamānaṃ upasannaṃ aśāntavacanena parikleśayāma. na caiva jalpe 'nupayoga iti. uktam idaṃ asati hi pratijñāvacane 'nāśrayā hetvādayo na pravarterann iti. guṇabhūtā hi te pradhānabhūtasādhyāpekṣāyām sambadhyante. tac ca nāsati sādhyanirdeśa upapadyate. nirdeṣṭe hi sādhye kuta ity apekṣāyām hetuḥ sambadhyate. tataḥ katham ayam avyāpto 'sya sādhyā ity apekṣite vyāptivacanam. itarathā tv aikārthyābhāvād ekavākyataiva na samvarteta. tathā hi -- yat kr̥takam tad anityam ity ukte kr̥takatvam anityatayā sambaddham ity anūditam. punaś ca śabdaḥ kr̥taka iti śabdasya kr̥takatayā sambandho 'nūditāḥ. parasparasambandhe tu na pramāṇam. asambaddham idaṃ vākyadvayam ity āśaṅkyeta, kr̥takam tāvad anityam śabdo 'pi kr̥taka iti svarūpānuvādāmātram ubhayor iti śaṅkā jāyeta, arthāntaram vāpadyeta. yathā cānityatvadharmā kr̥takas tathā śabdātmako 'pīti, tad atra sarve kr̥takāś śabdātmāna ity sādhusampāditaṃ āpadyeta. ataḥ pradhānavākyāvayavapratijñā yad apahnūyate tan nāstikānām eva sarvāpalāpavādināṃ śobhate netareṣām. sā hi sarvavyavahārāṇāṃ sārāḥ. yad āhuḥ --

sāraṃ tu vyavahārāṇāṃ pratijñā samudāhṛtā |

taddhānau hīyate vādī taraṃs tām uttaro bhavet ||

iti sūkto vādivacanaprakāro dharmaṇaṃ uddīśya sādhyadharmo vidhīyata iti || 53 --54 ||

nanv evam sādhyaviśiṣṭe dharmīni vidhīyamāne kevalasādhyānvayāvagamād dharmāntaravyudāso bhavet. tataś cānityaś śabda ity ukte 'nitya evety avadhāraṇād ambaraguṇatvādāyo 'pi taddharmā na bhavyeuh. evam ca hetor api pratikṣepāt sādhyasiddhir api durlabhaiva. asaty avadhāraṇe nityo 'pi syād iti neṣṭasiddhaḥ. atha katham eko nityo 'nityaś cety arthāt pratipakṣapratikṣepaḥ. satyam, ata eva tannivṛttyartham avadhāraṇe kriyamāne itarānivṛttir api bhaved ata āha -- **niyama** iti. sādhyadharmavivakṣāpekṣayaiva niyamaḥ kalpyate, na {3,41} punaravirodhino 'pi dharmāntarāt. ato 'gnimān iti sādhyamāne 'gnyabhāvamātram eva nirākṛtaḥ bhavati, na punaḥ dharmāntaram. yathā śuklaḥ paṭa ity ukte tadvirodhinas tadabhāvasyaiva nivṛttir bhavati, nāvirodhiṇāḥ sūksmatvādidharmāṇām iti. atra cāsannikṛṣṭe 'rtha ity ucyate tasya ko 'rthaḥ. yady anavagatapūrvam evārtham anumānam gocaratīti, tan na. sambandhājñānakāla eva hi yāvaddhūmādhībhāvitayāgnyaḍisambandho 'vagata eva. anyathā niyama evāvadhārito na syāt. na cātra deśakālasambandho 'dhika iti vaktavyam. dhūmasya hi deśādisambandho bhāsate nāgneḥ. dhūmopalakṣitāśeṣadeśasambandhasya sambandhasamadhigama evāvāsāyāt. ata eva kaiścit smaraṇābhīmānirāsārtham asannikṛṣṭapadaḥ vyākhyātam. smaraṇam hi sannikṛṣṭāvamarśollikhitam eva prāyaśo bhavati, sa iti hi tat pravartate. na caivam anumānam. ato nedaḥ smaraṇam. nanv asaty api tadullekhe smaraṇam utpadyata eva. yathā pramoṣe. maivam. grahaṇākāraṇābhāśād dhi tatrānubhavākārapravṛttam api jñānam smṛtir ity āsthitam. na hy asannihitarajātādyavabhāskāraṇatvam indriyāṇām prāpyakāriṇām sambhavati. smṛtihetuḥ tu prācīnānubhavaprabhāvitā bhāvanā samastīti smṛtir eva pramuṣitatadavamarśā sety āśritam. idaḥ tu pratyutpannalīngādikāraṇabalād utpadyamānam laiṅgikājñānam anubhavākārapravṛttam na tadbhāvād uttārayitum śakyam. anubhūtiś ca naḥ pramānam. ataḥ pramānam anumānam ity ākhyāyate. yady evam astu tarhīdam evāsannikṛṣṭapadasya prayojanam. na. phalābhāvenāprāmānyaprasaṅgāt. adhikaparicchedaphalaḥ pramānam bhavati. paricchedamātrasya tu phalatte smṛtāv api prasaṅgaḥ. sāpi hi svagocaraparicchedātmikaiva jāyate. syān matam -- anapekṣam hi naḥ pramānam. apekṣate ca smaraṇam grahaṇam. ato na pramānam iti. tan na. laiṅgike prasaṅgāt. tad api hy ekadeśadarśanādisāpekṣam eva. svaviśayagrahaṇāpekṣam smaraṇam nedam iti cen na. ihāpi tadapekṣaṇāt. laiṅgikam api hi prācīnāgnijñānasāpekṣam eva. na hy anavagatāgner aviditasambandhasyāgnir atreti matirāvīr asti. na ca grahaṇam pramānam eveti rājājñā. bhrāntāv api prasaṅgāt. viparītāvagraho 'pi grahaṇam eva. na ca pramānam. na cāsau nāstīti yathārthayathārthājñānavibhāgam vyācakṣāṇair asmābhir uktam eva. api ca arthe 'nupalabdha iti sūtrayātā sūtrakāreṇa {3,42} sarvam anupalabdharthaviśayam eva pramānam iti sūtritam. etad api tadvyākhyānāvasare varṇitam eva. ato vyākhyeyam asannikṛṣṭārthagrahaṇam ata āha -- **asannikṛṣṭeti**. asyārthaḥ -- dvedhā hi sannikṛṣṭam bhavati tadrūpapramitam viparītanirūpitam vā. tadubhayajihāsayeyam asannikṛṣṭavāg iti. kiṃ punas tannirākaraṇam ata āha -- **pramitasyeti**. vyavahārartham hy apramitaparicchedāya pramānam apekṣyate na vyasanena. sa ca sakṛtpramānavyāpārād eva siddha iti na pramāntarāpekṣeti || 55 -- 56 ||

kiṃ punaḥ pramitasya pramāntarāpekṣā na jāyeta. ata āha -- **tadrūpyeneti**. varṇitam idaḥ - dvedhā hi pramitam bhavati tadrūpyeṇa vaiparītyeneti. tatra tāvat tadrūpyaparicchede na paraḥ pramānam phalavat. pūrvaparicchedād eva tadarthasiddheḥ. vaiparītyaparicchede tu pramāntaram anavakāśam eveti tadubhayanirākaraṇārtham asannikṛṣṭagrahaṇam arthavat. nanv evam apramānam evānumānam sannikṛṣṭaviśayatvād ity uktam eva. na. adhikāraṇaviśayatvāt. yady api pūrvāvagato dharmāḥ smṛtivyāyāḥ. dharmā ca girir anubhavasiddhaḥ, tathāpi viśiṣṭam anumānena viśayīkriyāta iti varṇitam asakṛt. nanv agniviśiṣṭo 'pi sambandhasamaya eva samviditaḥ. evam hy anena vyāptigrahaṇakāle 'vagataḥ dhūmavanmātram agnimad iti. tad asya dhūmavanmātra evāpekṣā. vidite tu tasminn agnimattā pramitapūrvānubhūyate. satyam. kin tu dhūmavān agnimattayā pramitapūrvā 'pi sampratyanumānena pratyabhijñāyate. pratyabhijñānam cedam pramānam eva pratyakṣapratyabhijñānavat. pūrvam hi dhūmavattvopalakṣitena rūpeṇāgnimattayā deśo nirjñātaḥ. sampratrayam asāv agnimān iti viśeṣato 'numānena pratyabhijñāyata iti kim anupapannam. avāśyam caivam abhyupagantavyam, anyathā katham agnimān iti viditvā vyavahārāya ghaṭate. eṣa hi paktukāmo 'gnimattām anumāyāgnaye dhāvatīti paśyāmaḥ. {3,43} tat kasya hetoḥ, na yadi pūrvānubhavād adya viśeṣaḥ, avāgamat khalv ayam dhūmavān agnimān iti, na cāgnaye dhāvatīti. katham anāśrayapratipanne 'gnau vyavaharatīti cet. na. prāg api dhūmavadāśrayatvenāvagamāt. parvatamadhunā pratyakṣeṇa viśeṣato 'vagamyāgnaye vyavaharatīti cet. kim asyāgnyarthināḥ parvatapratyakṣeṇa. tad ayam agnimattayā bodha eva pūrvābodhād vilakṣaṇo 'bhyupagantavyaḥ. yat kṛto vyavahāravyayah. ato agraḥitaviśayatvād anumānam pramānam iti vaktavyam. tad idaḥ asannikṛṣṭagrahaṇenoktam. ye tu smṛtyāśānkānirākaraṇam asya prayojanam āhuḥ, teśām bādhitaviśayam apy anumānam āpadyeta. na hi tannirākaraṇam avayavāntareṇa lakṣaṇagranthe kṛtam upalabhyate. ato 'sannikṛṣṭagrahaṇam evobhayavidhasannikṛṣṭārthanirākaraṇārtham iti sādhvī vyākhyeti || 57 ||

vaiparītyaparicchinne param anavakāśam ity uktam. tatra kāraṇam āha -- **mūla** iti. vyāptismaraṇādi hy anumānasya mūlam, tad yāvād uttaram tattadvyāpāravyagratayā vilambate tāvacchighrabhāvinā pūrveṇa viśayāpahārād viprakṛṣṭasādhanasyotpattir eva nirudhyata ity anantaram eva vakṣyate iti. katham punar anumānam bādhyate. tad api hi pramānam katham pramāntareṇa bādhitum śakyate. bādhe vā na kvacid āśvāso bhavet. ābhāso bādhyata iti cet, katham ābhāsatvam. yadi bādhad evetarāśrayam tarhy astu vā jyeṣṭhapramānena pratyakṣeṇānumānabādhaḥ. na tu tato 'pi jaghanyair aparair bādhyate, tat kasya hetoḥ ata āha -- **pratyakṣāder** iti **syād** antena. ayam abhiprāyaḥ -- na pramānam nāma kvacid bādhyate. avadhāraṇātmakam hy evaitad iti jñānam pramānam. tad yatra kasyacid arthasya kenacid ātmanāvadhāraṇam bhavati tatra tenotpannasotyotsyamānasya vā jñānasya bādho 'bhidhīyeta. tadvividho hi bādhaḥ prāptabādhaś cāprāptabādhaś ceti. prāptabādho hi yathā -- śuktikārajatajñāne. tatra hi pūrvopamardanenaivottaram {3,44} ātmānam labhata iti tat tasya bādhakam. uttaram ca deśādibhede 'py abādhitam svabhāvataś ca pramānam pūrvam ābhāśikaroti. tad evam prāptabādhe tāvad yentoreṇārtho 'vadhāritaḥ. trividham apy aprāmānyam avadhāritapadena vyudasyati. na hy ajñātas sandigdho viparyasto vārtho 'vadhārito bhavati trividham apy aprāmānyam yasya nāstīty uktam bhavati. tad evamātmanā jñānena pūrvam ābhāśikṛtam iti tatrābhāsa eva bādhyata iti nātiprasaṅgaḥ. aprāptabādhe tu yāvat kliṣṭasādhanam anumānam svagocare sāmānyaśāstram vā kvacid viśeṣaviśaye pravartitum ārabhate tāvat pratyakṣeṇānumānena vā siddhasarvāṅgakenāgamena vā viśeṣaviśayeṇa śighrajanmanā yenaivārtho 'vadhārito bhavati tenaivottarasotyotpatipratibandhalakṣaṇo bādho bhavati. na hi balavatā śighrabhāvinā pramānena niruddhamukham utpattum arhati. tad evamprāptabādhe param anutpannam eva prāptisambhāvanayā tu bādhyata ity ucyate śruty eva liṅgam iti na kvacid pramānabādhaḥ. yat tu jaghanyena mukhyabādho na yukta iti. tan na. na hi pratyakṣādīnām viniyogapramānānām iva pāradaurbalyaniyamāḥ. yad eva tu śighrabhāvi pūrvopamardena vātmānam labhate tad eva bādhakam abhidadhmahe. itarac ca bādhyam ata eva tenaiva tasya bādham brūmaḥ. prāptabādha iva pratyakṣasya tenaivānumānena ca siddhāṅgakena sādhyāṅgākasya viśeṣāśtreṇa sāmānyaśāstrasya. atas sarvapramānaviruddham eva pakṣam abhidhāsyāmaḥ. na

cānāśvāṣaḥ. ābhāsabādhāt. svataḥ pramāṇena cāvadhāraṇātmanā jñānenetarābhāsikaraṇāt. tad idam avadhāritapadenoktam iti. nanu ca balavatāpi nāvaśyaṃ durbalaṃ bādhyate. asati hi sambhave bādhas sambhavati. ato viśayavyavasthāyā vikalpena samuccayena vobhayam upapādayiṣyate vinātyantikabādhāśrayaṇena, ata āha -- **vikalpāder** iti. nātroktā vikalpādayas sambhavanti. na tāvatparasparaviruddhaṃ rūpadvayam ekatra samucciyate. na hi śrāvaṇo 'śrāvaṇas ca nityo 'nityas ceti sambhavati. na ca vikalpaḥ. vidhiniśedhaviśayatvāt tasya siddhe vastuny asambhavāt. na ca viśayavyavasthā, varṇātmanām eva nityānityatvasādhanāt. ato 'sambhavād eva bādham abhidadhama iti. evam upapādito bādha udāharaṇair darśayitavyaḥ. tatra pratyakṣabādham eva tāvad darśayati agrāhyateti. imaṃ tu pratyakṣabādham na budhyāmahe. svagocaraviparītārthaṃ hi pramāṇam {3,45} pratyakṣeṇa bādhyata iti yuktam. na ca grāhyatā pratyakṣaviśayā grāhyagrahaṇasambandhaviśayatvāt talaḥ. tasya ca pratyakṣāgocaravāt. śabda hi pratyakṣaḥ na grāhyatā. ata eva hy aśrāvaṇatāpakṣo 'pi na pratyakṣeṇa virudhyata iti vakṣyate. atrocate. satyam, nendriyaviśayo grāhyatā, grāhyas tu tadviśayaḥ. tad iha grāhyāpalāpasyaiva pratyakṣavirodho darśitaḥ. nirāmbanānumānasyeti yāvat. pratyayas tv agrāhyapadād upapannas tasyaivābhāvam abhidhatte. kaś ca grāhyasya bhāvo 'nyad ato bhāvāt. iyaṃ hi śaśaviśāṇasyāgrāhyatā yan na bhavati. tadabhāvād eva tatrāgrāhyatābhidhānapratyayau. tad anena prakāreṇa śabdābhāvapakṣasyaiva pratyakṣavirodha upadiṣṭa iti na kiñcid anupapannam iti || 58 -- 59 ||

anumānavirodhodāharaṇam āha -- **teṣām** iti. teṣām eva śabdādīnām aśrāvaṇatvādyanumānaviruddham yo hy aśrāvaṇam anityam vā śabdaṃ pakṣam icchati tasyāsau śiḡhrabhāvinā viparyayānumānena bādhyata iti. idam tu pratyakṣavirodham anye manyante. tān nirākaroti -- **na hiti**. śabda hi pratyakṣaḥ na tacchrāvaṇatā grāhyagrāhakasambandho hi śabdasya śrāvaṇasya ca tvatalbhyām ucyate. kṛttaddhitasamāseṣu sambandhābhidhānam tvatalbhyām iti smṛteḥ. sa ca na pratyakṣeṇa samadhigamyāḥ. api ca atīndriyam śrotraṃ, katham tatsambandhaś śabdasya pratyakṣo bhaviṣyati. na hy aindriyānindriyādhāras sambandhaḥ pratyakṣo bhavati vāyuvanaspator iva. ato nāyam pratyakṣavirodha iti || 60 ||

kiṃpramāṇikā tarhi śrāvaṇatā. ata āha -- **seti**. abadhīrādiṣu śabdopalabdher badhīrādiṣu cānupalabdher anvayavyatirekau dṛṣyete. tathā hi śrotropaghātāmāreṇa cakṣurādīmato badhīrasya śabdabuddhir na dṛṣyate. śrotre ca dṛḷhe cakṣurādīsv asambhave 'pi śabdagrahaṇam dṛṣṭam, ata ābhyām anvayavyatirekābhyām idam śrāvaṇatvam gamyata iti. nanv evam katham anumānavirodhaḥ, na hy {3,46} anvayavyatirekāṃ anumānam, tatprabhavas tu mānasahśrāvaṇatvavikalpaḥ, ato mānasapratyakṣa evāyam iti kaścīti bhrāmyati sa vaktavyaḥ. na bahirviśayabodhe manaḥ svatantram iti varṇitam asaḅṛt. yad yadīyanvayavyatirekāṃ anuvīdhatte tattatkāraṇakam iti sarvakāryeṣu samadhigatam, anuvīdhatte ca śabdajñānam śrāvaṇam iti tattatkāraṇakam iti. idam eva ca śabdasya śrāvaṇatvam. yat tu jñānasya śrāvaṇajanyatvam ato 'numānam evedam. nanv anyatrāpy anvayavyatirekānūvidhāyinaḥ katham tatkāraṇakatvam avagantavyam, yan na mānasam pratyakṣam āśrīyate, śrūyatām. paśyāmo hi vāyam kumbhakāryavāpārānantaram kumbhasambhavam udīkṣamāṇāḥ kāryakāraṇabhāvam cakṣuṣaiva. idam hi kumbhasya tatkāryatvam yā tadanantarāsambhūtiḥ. sa ca kumbhas tatsambhavas cobhayaṃ cakṣuṣam eveti kim atra manasā. ato yad yasmin sati bhavati, asati ca na bhavati, tattatkāraṇakam iti pratyakṣato viditavyāpter anumānam upapannam eva. evam ca prayogaḥ -- śrāvaṇapramāṇaprakāśyaś śabdaḥ tasmin saty evopalabhyamānatvāt. yad evam tattatprakāśyam santamasa iva ghaṭaḥ pradīpaprakāśya iti. idam ca pratyakṣapūrvakārthāpattipūrvakam anumānam tayā śrāvaṇatvasiddheḥ. idam ca siddhasarvāmgatvād aśrāvaṇatvānumānād balavat. yāvad dhi guṇatvasyāśrāvaṇatvena vyāptir grahītam iṣyate, tāvacchīghrajanmanā śrāvaṇatvānumānena vyāptisamvidam pratibandhatā tasyotpatir eva nirudhyate. evam evānityatvānumānam api. yat kṛtakatvādithekam tad apy asiddhivyabhicārādidoṣān na śiḡhram upajayata iti siddhāvayavaiś śiḡhrajnanmabhir nityatvānumānair bādhyate. yathā deśakālādbhinna gośabdabuddhayas samānaviśayāḥ gaur ity utpadyamānatvāt sampratyutpannagośabdabuddhivad hy astanoccarito vā gośabdo 'dyāpy asti gośabdatvād, adyoccaritagośabdavad ityādibhir iti || 60 ||

śabdavirodhaprakāram idānīm pratijānāti -- **tridheti**. pratijñāvirodhādayo hi śabdavirodhatayā prasiddhā iti te tathābhidhīyante. na tv ete śabdavirodhāḥ. yatra hi kvacid arthe pratiṣṭhitena śabdena pratijñāntaram bādhyate, tatra śabdavirodho bhavati. na ca svavāgvirodhe śabdasya kvacid arthe pratiṣṭhāsti vyāhatābhidhānāt. pūrvasaṅjalpavirodhe 'pi pūrvāparanyāyabalābalānusāry eva nirṇaya {3,47} iti na śabdavirodhaḥ. na hi tatra śabdapramāṇato 'rthaḥ nyāyagamyatvāt. loka prasiddhis tu na śabdo na pramāṇāntaram. api atu pratyakṣādyantargataiveti tadviruddhapakṣapradarśanenaiva pradarśiteti na śabdavirodhe 'ntarbhāvayitum ucitā. na hy acandraś śaśīti pakṣas śabdena virudhyate. na hi candrasābdaś śānkayos sambandham śabdo vadati yenātvācyapakṣasya śabdavirodho bhavati sambandhavācyatve hitaretarāśrayam bhavet. abhidhānāt sambandhaḥ sambandhāc cābhidhānam iti. tasmān naite śabdavirodhāḥ. pūrvottaraśabdasaṃarthaparāmarśena tv ekaparityāgenetaraparigrahāc chabdavirodhatayā prasiddhā iti tantrāntaraprasiddhivibhāgas tridhā śabdavirodha ity ucyate. paramārthena tu vedārthavacanaviparītārthapratijñānaiva śabdena virudhyate. tatra hi pratiṣṭhitam śabdasya prāmānyam śaknoti viparītapatijñāno vārayitum. tac cānantaram ihaiva vakṣyāma iti || 61 ||

tān eva trīn prakārān darśayati -- **pratiijñeti**. tatra pratijñāvirodha evaikas tridhā bhidyata ity āha -- **yāvad** iti sārddhena. ayam arthaḥ -- pratijñāvirodho hi svavāgvirodhaḥ. sa ca tredhā bhidyate. uccāraṇadharmadharmibhedāt. yāvajjīvam aham maunīti pakṣaḥ pratijñāyaiva bādhyate. na hy anuktā satī pratijñā bhavati. uktimāreṇa ca maunam bādhyate. ataḥ pratijñāśarīrāntargatenoktimāreṇa bādhd bhavati pratijñāyā bādhaḥ. sarvavākyamṛṣātvpakṣas tu dharmoktyā bādhyate. sarvamṛṣātve hi pratijñāvācanam api mṛṣeti netaranmṛṣā bhavet. tadāmṛṣātve vā na sarvamithyātvaṃ. tad iha pratijñāntargatadharmasamsargāsambhāvaparāmarśāt pakṣabādha iti dharmoktāvirodhābhidhānam. pūrvatra tv aviśiṣṭamuktimātram eva maunam bādhat ity uktimāreṇety uktam. ātmabādhanam iti. dharmabādhanam ity arthaḥ. dharmā evāyukta ātmānam bādhatā iti yāvat. vandhyā me janānīti pakṣo dharmyuktyā bādhyate. janānīte hy uddiṣṭamātre na {3,48} vandhyātvaṃ āspadam labhate. na ca gauno janānīśabda ity api vaktavyam. aham yato jāta ity viśeṣaṇāt. evam viśeṣite pakṣe dharmyuktāvirodha ity uktam bhavati. etac cābhyupagamavādenoktam. na tu śrutismṛtyatirekīni jalpākavacanāni gaṇatvādbhis samīkartum śakyante. sarvadūṣaṇocchedaprasaṅgāt. pramādājñānājanāy eva hi dūṣaṇāni bhavanti. teṣu kathañcīt samādhīyamāneṣu na kiñcid dūṣaṇam nāma bhaved iti || 62 -- 63 ||

pūrvasaṅjalpavirodham udāharati bauddhasyeti. anityas śabda iti bauddhenokte katham kṣaṇikād agrhītasambandhād arthapratyaya ity anuyuktena tenaiva yadā punar ucyate nityas tarhīti tadā tasya pūrvābhyupagamavirodhaḥ. yady api cātra

nyāyabalābalānusārī bādhyabādihakabhāvaḥ, tathāpy evaṃvidhā pūrvāparaviruddhā pratijñāivātmānaṃ na labhata iti na nyāyāvātāram apekṣate. sambhāvito hi pratijñāyām artho nyāyena sādhyate. asambhāvite tu nāyāpekṣā nāsty eva, svarasabhaṅgurativāt. ataś śabdavirodha evainam antarbhāvayati. śabdāsandarbhā eva hi tādrśaḥ pūrvāparaviruddhaḥ pakṣaṃ vināśayatī teṣāṃ abhiprāya iti. sarvalokaprasiddhivirodhasyodāharaṇam āha -- **candreti**. atrāpi mahājanaviparītārthaś śabdasaṃsargaḥ svarasād eva bhajyate na pramāṇaṃ yāvadapekṣata iti śabdabādha udāhṛta iti || 64 ||

upamānavirodhodāharaṇam āha -- **jñātetī**. yena hi nagare gavākāro dr̥ṣṭaḥ samprati cāraṇye gavayākāraḥ, taṃ prati gaur gavayasadr̥ṣo na bhavatīti pakṣa upamānena virudhyata iti. {3,49} parokṣe gavi sādṛśyam upameyam. pratyakṣe tu pratyakṣam eva. ata eva jñātagogavayākāram iti kramo vivakṣita iti || 65 ||

arthāpattivirodham idānīm vivakṣan bhāsyakārānusāreṇābhāvapūrvikāyās tāvadudāharaṇam āha -- **geheti** || 66 ||

pratyakṣapūrvikām udāharati -- **agnāv** iti. adāhaka iti. atacchaktiyukta ity arthaḥ. anumānapūrvikām udāharati -- **śabde cānabhidhāyaka** iti. śabdaśravaṇānantaram arthapratītiṃ ceṣṭayānumāya tatra śabdaḥ kāraṇam ity unnīyate. atas sarvakārikāṇāṃ kriyāvinābhāvād abhidhābhidhāno vyāpāraḥ, tadanupapattyā cārthāpattyā tacchaktisiddhir iti || 67 ||

tathendriyāpalāpapakṣo 'pi pratyakṣapūrvikayārthāpattyā virudhyata ity āha -- **śrotreti**. yady api pratyakṣapūrvikodāhṛtaiva tathāpi pakṣadoṣodbhāvanacchalenendriyāpalāpapakṣasyāpy ayam doṣa iti vivakṣatā punastadvirodho 'bhīhitaḥ. atraivādīśabdenopamānapūrvikayā virodho darśayitavyaḥ -- yathā gavayopamitāyā gos tajjñānagrāhyaśaktyapahna va iti. arthāpattipūrvikayā virodham udāharati -- **śabdetī**. arthābhidhānānyathānupapattyā hi vācakaśaktim arthāpattyā pramāya punastadanupapattyārthāpattyantareṇa śabdānityatvam avagamyata iti || 67 ||

śabdapūrvikārthāpattivirodham udāharati -- **śrutārthāpattibādha** iti. kiṃ punar arthāpattih prapañcenodāhriyate, tadvirodhapratipādanam hi yayākayācid ekayāpi sidhyaty eva. tathā ca pramāṇāntaravirodheṣu prapañco na darśitaḥ. arthāpattivad vā pramāṇāntaravirodho 'pi prapañcena vācyaḥ. satyam. ṣoḍhā bhinnair eva ṣaḍbhir atra virodho vārtikakārasya vivakṣitaḥ, tatpradarśanārtham eva ṣaṭpramāṇaprasūtārthāpattir udāhṛtā. tenaiva tu mārgena pramāṇāntareṣv api prapañco darśayitavyaḥ. {3,50} yathā tāvat pratyakṣabādha evānubhūtiśmṛtyanumānādibhiḥ ṣaṣṭhavarjaṃ ṣoḍhā bhidyate. svedyamānasya vādino 'nuṣṇo vahnir iti pratijñā anubhavasthenaiva pratyakṣeṇa virudhyate. anāsannāgnes tu saiva pratijñā smṛtisthena pratyakṣeṇa virudhyate, yadā khalv ayam vādakāle 'nuṣṇo vahnir iti pratijñānti tadainam itaraḥ smārayati kiṃ na smarasi pūrvānubhūtam agner uṣṇatvaṃ yad evam āttheti, sa tat smṛtvā tataḥ pratyakṣānnivartata iti bhavati smṛtapratyakṣabādhaḥ.

anumitapratyakṣabādhas tu yatrāptamukhe ceṣṭāviśeṣādārśanena tadavagatatiktādir asanivāraṇam pratijñāyate, mukhavairūpyeṇa hi tasya tiktānubhavo 'numīyate atas tadviparītapakṣasyānumitapratyakṣabādhaḥ.

śrutapratyakṣabādhas tu yatra kenacid arthe kasmimścid apahnute sāksibhir dr̥ṣṭo 'yam artha iti sāksipratyakṣeṇa bādho 'bhīdhīyate. na caiśa śabdabādhaḥ. na hy atra tair artho 'bhīdhīyate. kin tu darśanam. atas taddarśānānusāry eva nirṇayaḥ. darśanam tu taiḥ svasābdena pratyāyata iti śabdāvagatapratyakṣavirodha evāyam.

upamānaṃ tu pramāṇāntaraprasiddhavastusadr̥śyamātraviṣayam ity anyatasiddhasya sādṛśyam gocarayati. yathā dātrādipratyabhijñāyām yādr̥ṣī svātmani ceṣṭā dr̥ṣṭā tāṃ paratrāpi dr̥ṣṭvopaminoti mamevāsyāpi dātrādipratyabhijñā pratyakṣam utpannā, katham anyathā pūrvedyur ardhakṛtakarmasamāpane paredyuh pravartate. iha ca ceṣṭayā tadanurūpaṃ paragocaram anumāya svajñānasadr̥śyam tatropamīyate. yady api cātrānumānāvagatapratyakṣabādha eva śakyo darśayitum, tathāpi svajñānasadr̥śyaparicchede śakyam darśayitum iti tadavagatapratyakṣabādho 'bhīdhīyate. pratyakṣasattāvopamānena pramīyate. arthāpattyāvagatapratyakṣabādhas tv evaṃ darśayitavyaḥ. yadā hi bahuṣu gacchatsu toyārthiṣu taṭākam ekas tadāharaṇāya prasthito vilambate tadā tadvilambanānyathānupapattyā tadīyam toyapratyakṣam arthāpattyā pramīyate. tatra tadviparīto nistoyataṭākapakṣo 'rthāpattisiddhena pratyakṣeṇa bādhyate. abhāvena tu bhāvarūpaṃ pratyakṣam nāvagamyata iti tadanavagatapratyakṣavirodho nehodāhriyate. ṣoḍhā vibhaktam anumānabādhamataḥparam anusandhāsyāmaḥ -- dhūmāvagatavahnipratīṣedhe tāvat pratyakṣapūrvānumānabādhaḥ. dhūmānumitād eva bahner uṣṇatve 'numite tadviparītapakṣo 'numitānumānena bādhyate. yatra tu devasya tveti nirvapati {3,51} iti pratītaviniyogān mantrasēṣe 'numite tadviparītaḥ pakṣo gr̥hyate, tatrāgamānumānabādhaḥ.

nitye tu karmaṇi pravṛtte vr̥hīṇām apacāre tatsadr̥ṣeṣu nīvāreṣūpamiteṣu vr̥hibhir yajeteti codanā nīvāreṣūpamiteṣu nīvāreṣūpamiteṣu vr̥hīyavayavā hi tadviṣayatayā jñātasambandhāstām anumāpayanti. na hi tasyāḥ svarūpeṇa vr̥hīhāyo viṣayabhūtāḥ, tadavayavās tu cūmībhūtā vr̥hīśāstrārthaḥ. te ca nīvāreṣv api santīti vr̥hīyavayavasāmānyopamitanīvāragāminī vr̥hicodanānumīyate. tad ihātadgocaravapakṣasyopamānapūrvakānumānabādhaḥ.

arthāpattipūrvakānumānabādhas tu śrāvaṇatvapakṣe 'bhīhita eva. yatra dūrād vṛkṣābhāvaṃ viditvā tacchāyābhāvo 'numīyate tatrābhāvapūrvakānumānena chāyāsadbhāvapakṣo bādhyate. pratyakṣasābdabādhas tu tridhā darśita eva. anyo 'pi śrutismṛtibhyām darśayitavyaḥ. aṣṭakādīnām adharvatvapakṣas tu kartṛsāmānyānumitāsābdaviruddhaḥ smṛtyadhikaraṇe darśitaḥ. śakyam hy aṣṭakādāyaḥ śabdāmūlāḥ śāstrasthāryāvartanivāsikartṛkatvād agnihotrādivad ity anumātum. āgamikaśābdabādhas tu yatra śākhāntaragataśrutiviṣayavivāde smṛtinibandhanakārāṇāṃ vacanena śrutisadbhāvo niścīyate, tatra hy āptāgamāvagatanityāgamavirodho viparītapakṣasya sambhavati. upamitāsābdavirodhas tu manvādismṛtibhyo 'rthāpattyā vaidikam kim api mūlam astīti kalpīte smṛtavākyaśādr̥ṣa eva mūla upamite rthavādamūlatvapakṣa upamitāsābdena bādhyate. viśvajidaphalatvapakṣas tu śrutārthāpattisiddhāsābdaviruddhaḥ. abhāvena tu śabdabādho 'vagantum na śakyata iti śabdeyat tāvadhāreṇa tasya vyāpāraḥ tatrābhāvāvadhāritavidhikārtsyne jyotiṣāme prakṛtetikartavyatāprāptipakṣo bādhyate. yathā vakṣyati -- kṛtsnavidhānād apūrvas soma iti.

vṛīhyabhāve tu nīvārānām agrāhyatāpakṣaḥ pratyakṣajopamānaviruddhaḥ. anumānapūrvakopamānabādhas tu yadā hy ādityasya deśāntaraprāptyā gatim anumāya samvatsarādīmadhyānteṣu tasyās sādṛśyam upamīyate. yādṛśy ekatra samvatsarādaḥ tanmadhye vānte vā sūryagatīḥ tādṛśī vatsarānteṣv iti tatra gativaisādṛśyapakṣo 'numānapūrvakopamānena bādhyate. pūṭikā na somasadrśā iti tu pakṣaś śabdapūrvakopamānaviruddhaḥ. sāmāpūṭikayor hi sādṛśyam na pratyakṣam. na {3,52} cānumeyam. śabdenaiva tu somamśujātavm pūṭikānām pratipādayatā kāryakāraṇayor aucityena sārūpyam pratipāditam iti śabdāvagatakāryakāraṇaprabhavatvāt pūṭikānām somasadrśyopamānasya tadviparyayaḥ śabdapūrvakopamānaviruddho bhavati. jyotiṣtomikā hi dharmās satrāhīneṣu na bhavantīti pakṣa upamānopamānena bādhyate. jyotiṣtomopamānena hi te dvādaśāham gacchanti dvādaśāhopamānena ca satrāhīnāv iti. yadā tv ātmendriyasadrśyaviśiṣṭāni parendriyāny upamīyante tatra tanniśedho 'rthāpattyupamānena bādhyate. vedakāranāstītā śaśāśṛṅgādyabhāvasadrśī na bhavatīti pakṣo 'bhāvapūrvakopamānena bādhyate. dvayor apy abhāvenābhāve 'vagate sādṛśyam upamīyate. arthāpattivirodhas tu ṣaḍvidho varṇita eva. abhāvavirodham tv anantaram eva vakṣyāmaḥ || 68 ||

abhāvavirodham idānīm udāharati -- **śaśāśṛṅgādīti**. ayam ca pratyakṣābhāvavirodhaḥ. yadā tv amuṃ rāśim sūryo gato na veti cintyamāne gaṇitakuśalena gaṇitānumānābhāvān na gata ity avagate bhrānto gata iti vadati. tatrānumānābhāvavirodhaḥ. caityavandanādidharmatvapakṣas tu śrutyādyāgamābhāvaviruddhaḥ. pūrvavanto darvīhomā iti tūpamānābhāvena virudhyate, na hi teṣām kenacit karmanā sādṛśyam kathañcid avagamyata iti. palālakūṭakuñjarayor tu sādṛśyāstītipakṣa upamānābhāvena virudhyate. tathā śabde śrotradeśam anāgacchati śrotre ca śabdadeśam dhvanyāgamanamātreṇaiva śabdaśravaṇopapatter yo 'rthāpattyā śabdaś śabdāntaram ārabhate tathaḥ kramenāntyaḥ śrotreṇa grhyate ity anyathānupapattyā pratijānāti tatpratijñā arthāpattyabhāvena bādhyate. abhāvābhāvas tv evam darśayitavyaḥ -- yadā hi kartrābhāvena vedānām doṣābhāvo vagato bhavati tadā doṣavatpakṣasyābhāvābhāvena bādha iti || 69 ||

evam tāvad dharmasambandhabādhaḥ ṣoḍhā prapañcītaḥ. dharmadharmyubhayasvarūpasvavīṣeṣabādhamataḥparam vakṣyāma iti samkṣipyā sukhagrahaṇārtham śrotṛbuddhisamādhānārtham {3,53} ca vṛttavartīṣyamāṇayor sañkīrtanam karoti -- **evam** iti sārđhena. śrutyarthākṣiptayor iti. svarūpam tāvat sarvatra śrutyartha eva. tadviśeṣo 'py arthākṣiptaḥ. dharmadharmiṇor hi svarūpam yena viśeṣeṇa vyāptam tam ākṣipati. tac cānantaram eva vakṣyate iti. śrutyarthaś cākṣiptaś ceti vighraha iti || 70 ||

tatra dharmasvarūpabādho varṇita eveti tam akṛtvāiva tadviśeṣānabādham udāharati -- **ṭṛṇādīti**. yo hi ṭṛṇādivikāradarśanād agnimaddhimam sādhyati tasyābhāvena tāvaddharmasvarūpabādho bhavaty eva. tadviśeṣanam apy uṣṇatvam arthākṣiptam pratyakṣāvagatena śāityena bādhyate. na ca vācyam anuṣṇo 'pi vahniḥ prabhāsu drṣṭa iti katham arthākṣipto viśeṣa iti. prabhāsv apy evam vahniḥ uṣṇa eva, abhibhūtāt tv sparśo na grhyate, na punaruṣṇatām jātu jahāti, svābhāvikī hi sā tasya. na ca hime 'py abhibhūtātvād agrahaṇam iti vācyam. tadviparītaśāityopalmbhāt. hetūpanyāsas tu pakṣadoṣābhīdhānāvasare tadbījamātrapradarśanārtham so 'yam abhāvena dharmavīṣeṣabādha iti || 71 ||

dharmiṇas tu dviprakāro 'pi bādho 'nukta eveti ubhayathā tadbādhodāharaṇam āha -- **adharmā** iti sārđhena. hīmsā kilādharmā iti sāmānyato 'vagatam. tad yadā vihito 'dharmo daiḥkṣapaśuhīmsādir yad duḥkham karotīty anūdyā tadalpam iti sādhyate, tadāpi vihītatvenādharmataiva bādhyate tadviśeṣo 'pi duḥkhanimittatvam yadarthākṣiptam tad āpi tenaiva bādhyate. na hi vihītam nāma kim āpi duḥkhasya nidānam bhavati. puruṣārthaikasādhanatvād vidheḥ. so 'yam {3,54} āgamena dharmisvarūpasvavīṣeṣabādhaḥ. na cātra śrutyupātta eva svavīṣeṣa iti codanīyam. arthākṣiptasyālpatayā vidhānārtham anuvādād iti || 73 ||

ubhayasyobhayavirodham udāharati -- **ayathārtheti**. yadā hi sarvajñānāni mithyeti sādhyate tadā dharmadharmigrāhiṇor āpi jñānāyor mithyātvāt tadviśeṣānagrāhiṇoś ca mithyātvād bhavaty ubhayasyaivobhayabādha iti. ayam ca dharmoktyobhayabādha iti śabdabādha eva nīveśanīya iti samadhigatam tāvad ubhayoḥ svarūpabādha iti || 74 ||

kau punas tadviśeṣāv arthākṣiptau bādhyete. ata āha -- **kṣaṇīketi**. bādhyete iti viparīnamya sambandho darśayitavya iti. tatra caikadeśadarśanād ity ucyate. tatra ca darśanagrahaṇam atiricyate. ekadeśād ity eva vaktavyam. tad dhi līngam na punardarśanam ato vyākhyeyam ekadeśadarśanād ity ata āha -- **darśanād** iti. ayam arthaḥ. naikadeśas sattāmātreṇa līngam. kin tu svapratipattau jñātaḥ parapratipādane ca jñāpitaḥ. tad idam ubhayam upādātum darśanagrahaṇam. śaknoti cobhayam upādātum, nījbhāvābhāvayor āpi nirdeśasādharāṇyāt. svapratipattau tāvad ekadeśe drṣṭe buddhir anumānam ity arthaḥ. parārthaprayoge tu nījantadarśanapadam ekadeśam darśayitvā yā buddhir jāyate sāmānam ity uktam bhavati. tad idam tatroccarītadarśanapadam arthadvaye vyākhyeyam. anena ca yatraikadeśe vā diprativādinor akasyobhayor vā samśayo 'dhīrviparyayo vā bhavati so 'siddhābhīdhāno hetvābhāso vyudasyate. na hy asau tādrśaḥ parasmai darśayitum śakyate. {3,55} svayam vā drṣṭo bhavati. adhīrajñānam ity arthaḥ. tatra dvayaviparyastodāharaṇam āha -- **śāityād** iti. vahniśabdāyor dvayor āpi śāityacākṣuṣatve vā diprativādinor viparyād asiddha iti || 75 -- 76 ||

anyatarāsiddhodāharaṇam āha -- **kṛtakatveti**. yadā vaiśeṣiko yājñīkam prati śabdo 'nityaḥ kṛtakatvāt guṇatvād veti hetum prayuñkte, tadāsu svarūpeṇa tasyāsiddho bhavati. yadā tu svayam evamprakāram hetum param prati vadati tadā tasyāsiddhiḥ. yathā nityaḥ śabdaḥ dravyatvād ākāśavad iti. na hi vaiśeṣikāś śabdam dravyam abhyupagacchanti guṇatvābhyupagamāt. evamprakāra iti. parāsiddhaprakāra ity arthaḥ || 77 ||

sandīgdhāsiddham udāharati -- **bāṣpādīti syā** dantena. yadā hi dhūmo bāṣpādībhāvena sandīhyate dvābhyām ekena vā kiṃsvīd ayam rajasāmudgamo bāṣpo vā dhūmo veti tadā dvayor apy anyatarasa vā sandīgdhāsiddho bhavati. evam tāvat sandehaviparyayābhyām asiddhatodāhṛtā. ajñānena tv aprasiddhārthapadaprayoge darśayitavyā. tridheti. vā diprativādyubhayais trayāḥ prakārā iti. evam tāvat svarūpato hetur asiddho bhavātīty uktam ity āha -- **evam** iti || 78 ||

āśrayāsiddhatāpy etair eva jñānādībhīr vā diprativādyubhayāpekṣais tridhā bhīdyata ity āha -- **eta eveti** || 79 ||

nanu svarūpāsiddhyā hetur duṣyet āśrayāsiddhyā tu kas tasya doṣaḥ ata āha -- **jñāte 'pīti**. ayam abhiprāyaḥ -- na svarūpeṇa hetur

gamakaḥ, api tu {3,56} pakṣadharmatayā jñātaḥ. na cāprasiddhāśrayas taddharmatayā jñātum śakyate. śaityacākṣuṣatvayor api pakṣadharmatvāsiddhyaivāhetutvam. siddham hi svarūpeṇa jale śaityaṃ rūparūpirūpaikārthasamavāyīṣu ca cākṣuṣatvam. śabdā(dau) hi pakṣadharmatayā tu tayor asiddhatvam iti taddharmarūpābhīprāyeṇa svarūpāsiddhavadanā. ata āśrayāsiddhāv api pakṣadharmatvāsiddher ahetutvaṃ yuktam eveti || 79 ||

tām idānīm āśrayāsiddhim udāharati -- **sarvatreti asiddhāntena**. yadā hi bauddham prati sarvatra kāryopalambhād ātmanas sarvagatatvaṃ mīmāṃsakās sādhyanti, tadānyatarāsiddhāśrayo hetur bhavati. bauddhasyātmano 'siddher iti. yas tu pramāṇagatim ajānāno laukikaḥ kaścīd ātmani saṃśete, tasmīn eva hetāv ucyamāne sandigdāśrayo hetur ity āha -- **laukikāder** iti. ātmani saṃśaya ity arthaḥ. ādisābdena satīrthikānām api yeṣāṃ ātmani saṃśayaḥ ta upādriyante. evaṃ saṃśayaviparyayābhyām āśrayāsiddhir uktā. ajñānenāpy āśrayāsiddhir aprasiddhapadaprayoge darśayitavyā. yasya hi pakṣavacanāś śabdo na prasiddhas taṃ pratyevaṃjātīyake hetāv ucyamāne 'jñānenāśrayāsiddhir iti || 80 ||

nanu yady anyatarāsiddhyā hetur duṣyati, evaṃ tarhy amūrtatvād ātmā niṣkriya ityevamāder api hetutvaṃ na syāt digambarāṇām ātmano 'mūrtatvāsiddheḥ. mūrtaṃ hi te śārīraparīṇāmām ātmānaṃ manyante. akartṛkatvān nityo veda iti ca bauddhānām tadasiddher ahetuḥ. śabdo 'nityaḥ kṛtakatvād iti mīmāṃsakānām asiddheḥ. tad eva hetur nāma na kaścīd vyavatiṣṭhate. ata āha -- **vānmātre**ti. ayam arthaḥ -- nāsiddho mameti vānmātrād dhetur asiddho bhavati. tathā sati na kaścīd anumānavyavahārah prakalpetā. dvābhyām tu vādīprativādiḥyām asattvenāvadhārito {3,57} siddhobhavati, tasyaiva tathāvidhasyāsiddhatvavadanāṃ vādino dūṣaṇaṃ bhavati nāsiddha iti vākpravṛttimātrād iti || 81 ||

nanu kim idaṃ dvayor asiddho 'siddha iti, na hi vivadamānāyor ekatrārthe sampratipattir bhavati, na hi janmasahasreṇāpi bauddho vedānām akartṛkatvaṃ manyate, mīmāṃsako vāpi kaṅthagataprāṇo 'pi kṛtakatām śabdasya. tad evamādāv ubhayaṃsampratipater abhāvān na hetubhāvo 'vatiṣṭhate. ata āha -- **itarad** iti, ayam abhiprāyaḥ -- na dvayor asaṃpratipattir ity etāvataiva sādhanadūṣaṇāyor anavakṛptiḥ. yadi vādīnā prayukte sādhanā pratīvādīnā cāsiddhatva udbhāvite vādīnā tatsādhanāṃ sādhyate, tato bhavati sādhanam. yadi tu paramārthopapattyābhīdhānena pratīvādīnā nirākriyate tatas tasya dūṣaṇaṃ sidhyati. tatpramāṇatas siddhir evātropayujyate nobhayaḥbhyupagamaḥ. dvābhyām yo 'sattvato jñāta ity api pramāṇāsiddhyābhīprāyeṇoktam, nābhyupagamamātrāpekṣayā. yad dhi pramāṇena sādhyate bādhyate vā tatra prāyeṇobhayaṃsampratipattir drṣṭeti. asattvato jñātāpekṣayetaracchabdaḥ. yad vādīnā sattvena jñātaṃ bhavati pratīvādīnā ca vaiparītyena, tad vādīnā sādhyamānaṃ sādhanam bhavati. etac ca jalpanyāye sthitvoktam. vāde tu dvayor api sampratipattir bhavaty eveti. na caivam anyatarāsiddhir adūṣaṇaṃ, yāvat tu yādī na sādhanāṃ sādhyati, tāvad anyatarāsiddhya nigṛhyate, sādhyate tu tasmin dūṣaṇaṃ parihrtaṃ bhavātīti || 82 ||

darśitaṃ tāvadasannikṛṣṭaikaśeśābdāyor vyāvartyaṃ, jñātasambandhapadasyedānīm vyāvartya darśayati sandeheti vacanāntena. sandehaviparītahetvor hi na sambandho jñāto bhavati, na hi sādhanāṇas saṃśayahetuḥ prameyatvaṃ nityatvena jñātasambandham iti śakyate vaktum, dhatādiṣv anityatayāpi jñātasambandhatvāt nāpi kṛtakatvaṃ nityatayā, teṣv evānityatayā sambandhasaṃvitteḥ. atas tajjātīyam ubhayaṃ na jñātasambandham iti jñātasambandhapadena vyudasyati. atra cāsannikṛṣṭapadāt prabhūti prātilomyena vārttikakṛtā lakṣaṇagranthe viśeṣaṇopādānaphalam uktam u, {3,58} tat kasya hetoḥ. pratītikramānusāreṇa. prabhātā hi prathamam pakṣam pratyeti, tato hetum apekṣate, tato drṣṭāntavacanam, ato 'satpakṣanirākaraṇārthaṃ prayuktam asannikṛṣṭapadam eva tāvad upavarṇitam. tato hetupadam ekadeśadarśanād iti, tato jñātasambandhasyeti drṣṭāntavacanam. drṣṭānte hi hetos sambandho jñāyate. ata eva drṣṭāntadoṣā api sādhyahetuvikalatvādayo 'nena nirākriyante. tadvaikalye 'pi svayaṃ sambandho jñātum parasmai pratipādayitum śakyata iti. kiyantaḥ punas saṃśayahetavaḥ, ata āha -- **traya** iti || 83 ||

tān eva trīn prakārān darśayati -- **sann** iti. sādhyatadabhāvāyos san sādhanāno 'bhīdhīyate. yathā prameyatvaṃ nityānityatvayoḥ. dvābhyām sādhyatadabhāvābhyām vyāvṛtto 'sādhanāṇaḥ kṣīter eva gandhavattvam. vyāvṛttam hi tat sakalasajātīyavijātīyadravyāntaraguṇakarmabhyaḥ. dva viruddhārthasambandhāv iti. yau viruddhāvabhicārīti parair abhihitau, tau cānantaram evodāhāryāv iti neha vyākhyāyete iti || 84 ||

tatra sādhanāṇaṃ tāvadudāharāṇiḥ prapañcayati -- **prameyeti**. ete ca dharmās sādhyatadabhāvāyos sādhanānā ity arthaḥ || 85 ||

keṣu punasādhyeṣu teṣāṃ sādhanāṇāṃ ata āha -- **nityeti nityeṣv**antena. katham punarvaiṣāmye yathāsaṅkhyam ata āha -- **dviranityate**ti. anityatā svasthāne dviḥ paṭhitavyā. ato yathāsaṅkhyopapattīḥ. tad ayam arthaḥ -- yadā nityaś śabdaḥ prameyatvād iti prayujyate tadā prameyatvaṃ sādhyatadabhāvāyor drṣṭam iti sādhanāṇatvān naikāntāya prabhavati. ato naikāntikam ity ucyate. ata eva ca saṃśayahetuḥ. saṃśayo hi sāmānyapratyakṣād viśeṣāpratyakṣād viśeṣasmṛteḥ ca bhavati. yathā sthānupuruṣāyor ārohaparīṇāhasāmānyadarśanād {3,59} bhedakadharmānavadhāraṇās ca viśeṣasmṛtyapekṣaḥ kiṃsvīd ayam sthānur āhosvit puruṣa ity anavadhāraṇājñānātmakas saṃśayo jāyate. evaṃ prameyatvam api nityānityāyos sāmānyam viditavatastadvīśeṣaṇasmarāṇāpekṣas tayor evānirdhāraṇātmakaḥ pratyayas saṃśayāparanāmā jāyata iti prameyatvaṃ saṃśayahetuḥ. ayam ca kṛtsnobhayaḥvyāpīsaṃśayahetuḥ. tathāyatnotthas śabdaḥ anityatvād ity ayam api sādhanāṇa eva. ayatnottheṣu keṣucid vidyudādiṣu gatavād yatnottheṣu ca sarveṣu ghaṭādiṣu vṛtteḥ. tad ayam sakalavipakṣavyāpī sapakṣaikaśeśagata iti veditavyam. tathā yatnotthas śabdaḥ anityatvād ity, yatnottheṣu sarveṣv evānityatā drṣṭā. tadabhāve 'pi kvacin meghādau drṣṭā, na vyomādau ity, sakalapakṣavyāpī vipakṣaikaśeśavartī cāyam sādhanāṇa ity avasātavayam. ubhayaikaśeśagatas tu yathā nityaś śabdaḥ amūrtatvād ity. amūrtatā hi na sarvanityavyāpīni vyomādiṣu bhāvād aṇuṣu cābhāvād anityam api na sarvaṃ vyāpnoti ghaṭakuḍyādiṣv abhāvāt karmādiṣu bhāvāt. sarvatra cātra dvayavṛttitvam eva hetos saṃśaye kāraṇam avṛtityamśas tu sann api na kāraṇam ity atantram. ata eva sādhanāṇasya caturdhā vibhāgaṃ vadanti ye teṣāṃ asāv anupayogy eva sādhanadūṣaṇāyor ity upekṣaṇīyam, na hi sādhanavacanakāle tathāvidham hetum parityajato vādinas sapakṣavipakṣāyor avṛtityamśaḥ kvacid upayujyate. aṇvāpi hi mātrayā vipakṣe vartamāno hetur atyājya eva. dūṣaṇavādino 'pi vipakṣavṛttimātraṃ vacanīyam iti kiṃ tadavāntaravīśeṣāśrayaṇena. vārttikakāreṇāpi sarvasādhanāṇeṣu dvayavṛttitvam eva saṃśayakāraṇam iti darśayitum udāharāṇaprapaṅco darśitaḥ, na punas caturvidhyam abhipretya. yathāha --

na tv ekasyopayogo 'sti dūṣaṇodbhāvanam prati |

tyajyate sādhanē caivam sādhanānyād viśeṣataḥ || iti || 85 ||

prapañcitas sādhanāṇaḥ, asādhanānam idānīm saṁśayahetum udāharati -- **nityā bhūr** iti. gandho hi pṛthivyāḥ svāsādhanāṇo guṇaḥ, na tām vihāya nityam anityam vā bhāvāntaram āśrayatīty asādhanāṇa iti gīyate. {3,60} āha -- astv asādhanānam gandhavattvam, katham tu saṁśayahetuḥ, yuktaḥ hi pakṣadvayāv alambī sādhanāṇo dvayor anavasthādhiyam ādadhāno yatsaṁśayahetur iti, asādhanāṇas tu dvābhyām vyāvṛtto naikatrāpi dhiyam upajanayitum alam iti katham asya saṁśayahetubhāvaḥ, ata āha -- **niścayeti**. hetor hi niścayajanane 'nyavyatirekāv aṅgam anyatarāpīye 'pi na niścayāya hetuḥ paryāpto bhavati. tad yathā sādhanāṇo 'nvayasanātho 'pi vinākṛto vyatirekeṇa na niścayāya prabhavati, evam evāsādhanāṇo 'pi niścayasyaikenānvayanāmnāṅgena vikalas tam akurvan saṁśayahetutām pratipadyata iti || 86 ||

nanūktam sādhanāṇo dvayagāmī dvaye buddhim janayan saṁśayae hetur iti. asādhanāṇas tu na kiñcid jñāpayatīti nāsāv ekāṅgavikalatāmātreṇa saṁśayahetur iti yuktaḥ ata āha -- **sādhanāṇa** iti dvayena. ayam abhiprāyaḥ -- sādhanāṇo 'pi nobhayatra buddhijananāt saṁśayahetuḥ, kin tu viruddhobhayapratipādanamukhena, viruddhe hy ubhayasmin pratipādite tayor ekatra samavāyāsambhavād vyāghātād eva saṁśayo bhavati. tac cāsādhanāṇe 'py aviśiṣṭam, asādhanāṇo 'pi hy ubhayasmād vyāvṛttes tadabhāvaḥ gamayan dvayābhāvāsambhavād eva saṁśayam janayati. na hi sambhavati nityam anityam ca vastu na bhavatīti, dharmadvandvair eva hi nityānityatvādibhis sarvaḥ jagadavasthitam. ata ubhayābhāvo virudhyate. na cobhayābhāvaḥ, virodhād eva. nacānyataraparigraho 'viśeṣāt. tam imaḥ sañkātām āśādyā prāmāṅikas saṁśete. ayam cātrāvayavārthaḥ -- yathā prameyatvādīs sādhanāṇo dṛṣṭas san buddhidvayanimitakāḥ. buddhidvayam saṁśaye nimittam asthāstīti bahuvrīhiḥ, nimittasābdena ca buddhidvayasya nimittamātratām kathayati. sādhyatadabhāvaviśayaḥ hi buddhidvayam nimittīkṛtya viruddhaikānavāpter eva sādhanāṇena saṁśayo janyate. na hi parasparaviruddhābhyām nityānityatvābhyām ekaś śabdo vyādhyate, dharmibhedanibandhanau {3,61} hi viruddhadharmādhyāso dṛṣṭaḥ. yathā nityam vyoma anityam kāryadravyam iti. ato 'smāt pratīti??ātād eva sādhanāṇena saṁśayo janyate. sa cāyam asādhanāṇasyāpi samānaḥ. so 'pi hi yatra nitye 'nitye vā nāsti tadabhāvaḥ pratipādyā tanmukhena dvayasattvavirodham āpādayan saṁśayakāraṇam bhavatīti. idaḥ cāsādhanāṇasya saṁśayahetutvam nānumanyante. avyavasthāyā hy ubhayasmin manasi viparivartamāne saṁśayo bhavati. na cāsādhanāṇena kiñcid buddhāvādhiyate, tasya kenacid anvayābhāvāt. api ca parimiteṣv eva bhāveṣu saṁśayo dṛṣṭaḥ. nivṛttimukhena tu saṁśayajanane sarvato nivṛttenāsādhanāṇena sarvatomukhas saṁśayo janyeta. na ca sarvaviśayaḥ saṁśayo dṛṣṭacarah. tasya buddhāv anārohāt. na ca kvacin nivṛttimātreṇa sarvatrābhāvas śakyate 'vagantum, yanmukhena saṁśayo bhavet. na hy anuvṛttāv adṛṣṭāyām vyāvṛttis sidhyati. agnāv anuvartamāno hi dhūmo dṛṣṭavyatireko 'gniniyatasvabhāvatvenāvagato 'rthād adṛṣyamānebhyo 'nagnibho vyatiricyata ity avagamyate. yas tu na kenacid anvitas tasya katham anupalabdhiyogyāt sarvato vyatirekaḥ pratīyeta. tato nānena prakāreṇāsādhanāṇasya saṁśayahetutvam. yadi tv asādhanāṇadharmāṇo bhāvā nityānityābhāvābhājo dṛṣṭā iti kṣitim api taddharmikām upalabhya nityā vā syād anityā veti saṁśayo bhavatīty ucyate. evam tarhy asādhanāṇadharmatvād eva bahusādhanāṇāt saṁśayo nāsādhanāṇāt, anyo hy asādhanāṇadharmāḥ anyathā ca bahusādhanāṇī tadvattā. tad yady asau saṁśayakāraṇam jātā kim jātam asādhanāṇasya. hantaivam sādhanāṇa eva saṁśayahetur abhyupagato bhavatīti siddham. nāsādhanāṇasya saṁśayahetutvam. anyan matam -- anadhyavasāyahetur evāyam iti. asti kilānadhavasāyo nāma jñānasya prakāraḥ. so 'nena janyate. bhavati hi tādrghdharmaḥ kimbhūtasyāsyā dharmo 'yam ity anadhyavasitāv abhāsapratyayaḥ. na caiva pramāṇam, aniścayātmakatvāt. na ca saṁśayaḥ pakṣadvayāsaṁsparśāt. so 'yam evamvidhān adhyavasāyo 'sādhanāṇena janyata iti. na tv etad ghaṭate. na hy anadhyavasāyo nāma kaścid jñānasya prakāraḥ, yam ayam janayet. adhyavasāyābhāvo 'nadhavasāyaḥ. sa ca prāgabhāvarūpatvān na janyaḥ. athānyamātravacano nañ agrāhyaṇādīvad iṣyate tato 'dhyavasāyād anyas saṁśaya {3,62} eva tacchabdavācyo bhavet. na ca taddhetur asādhanāṇa iti phaṇitam eva. athādharmaḥ divad viparītavacano nañ, evam sati viparyavasāyo 'nadhavasāyāśabdo bhavet, na ca viparītavagraho 'sādhanāṇena janyata iti. yadi tu na me 'smin vastuny adhyavasāyo 'stīty adhyavasāyābhāvādvadhāraṇam evānadhavasāyaḥ, sa tarhi pramāṇābhāvenaivādhyavasāyābhāvo 'vagamyate. tatra hetor na vyāpāraḥ. ato jijñāsāmātrahetur asādhanāṇa iti samarthanīyam. bhavati hi taddarśinaḥ kīdrghdharma 'yam ito dharmād bhāvo bhaved iti jijñāsā. yady api cāsausuddhadharmidarśanād api kadācid bhavaty eva tathāpi dharmadvāreṇāpi tāvad bhavaty eveti na taddhetutvam anupapannam. āha ca --

tenājñānam asiddhebhyo jijñāsānanyagāmināḥ |

sāmānyāt saṁśayo yuktas tathā sa pratisādhanaḥ || iti.

yat tv ihāsādhanāṇasya saṁśayahetutvam uktaḥ tatparamatam. jñātasambandhapadasya hi vyāvartanīyam atra darśayitum abhipretam, tat saṁśayahetutve 'py asādhanāṇasya ghaṭata eva. bhavatu tāvad ayam yasya kasyacid dhetuḥ. sarvathā jñātasambandhapadena vyudasyata iti tātparyam. śākyās tu saṁśayahetum asādhanāṇam manyante, udāharanti ca śabdānityatve sādhye śrāvaṇatvam. yathoktam --

anaikāntikam evainam śākyāḥ prāyeṇa manvate |

ubhayasmān nivṛttatvād ubhayatrānuvṛttivat ||

iti. idaḥ ca vārttikakṛtaiva pradeśāntare svayam upanyasya yathoktadūṣaṇair dūṣitam eveti || 88 ||

kim punarudāhṛtānām svābhāvīkam eva saṁśayahetutvam nety āha -- **sandigdheti** || 89 ||

kāraṇam āha -- **nirṇayasyeti labdhvāntena**. kva dṛṣṭam ata āha -- **niṣkriyeti**. amūrtatā hi nityatve sādhye nityānityavyomakarmasādhanāṇī saṁśayahetur āsit, saiva tu niṣkriyatve sādhye labdhvānvayavyatirekau hetutām {3,63} pratipadyate. vyāptam hy amūrtatvam niṣkriyatvena. na hy amūrtam gaganam ātmā vā parispaṇdate. na caivam tadvatām rathādīnām amūrtatvam

dr̥ṣṭam iti || 90 ||

asādhāraṇasya nirṇaye hetutvaṃ darśayati -- **kṣityekadeṣeti**. gandhaviśeṣadarśino hi viditavyāpṭeḥ kṣityekadeśasiddhatve bhavatyānumāniko nirṇaya iti || 90 ||

dvau viruddhārthasambandhāv ekatraikadeśini saṃśaye hetur ity uktam. tatrodāharaṇam āha -- **yatre**ti. yatra hi na sākṣātkārijñānaviśayo vāyuh arūpatvād ity ekas sādhayati. aparo 'pi sparsāt tadviparyayam. tatrāsau viruddhāvvyabhicāritā bhavātīti śākyair abhihitam. tatra tulyabalobhayaetusannipātāt saṃśayaḥ. dvayor api sādhanayoḥ prasiddhāvayavatvaviśeṣāt. arūpaṃ hy arūpīsamavetaṃ apratyakṣam iti kāṇādā manyante. tathā ca vāyuh. ato na pratyakṣaḥ. karmasvarūpam api rūpaikārthasamavāyāc cākṣuṣam ācakṣate. evaṃ sparśo 'pi vāyoḥ prasiddha eva. prasiddhavyāptikaś cāparokṣatvena. atas tulyabalatvam. tataś ca saṃśayaḥ, viruddhayor ekatropānapātāsambhavāt, samuccayānupapatteḥ, siddhe ca vastuni vikalpāsambhavāt bādhyabādhakam āvāsyāpi tulyakakṣyatvāt. ato 'navasthayobhayaṣmin pariḥlavamāne bhavati saṃśayaḥ. tādātmyāt. tasya balābalaviśeṣe tv anumānavirodho varṇita eva. yathā sarvajño 'stīti buddhvacanaṃ samyak taduktatvād kṣaṇabhaṅgādivākyavad ity ekenokte 'paraḥ prabravīti buddho 'sarvajña iti madvacanaṃ samyak maduktatvāt yathā jyotir uṣṇā?āpo drāvīti. atra maduktatvam ubhayor api siddham. buddhoktatā tu na naḥ prasiddhā, ato 'prasiddhāṅgakatvāt pūrvaṃ sādhanam balavatā prasiddhāṅgakena bādhyate. yat tu viruddhāvvyabhicāriti dvayor ekavacanāntam abhidhānam ta?????nyāmahe. viruddhāvvyabhicārī saṃśaye hetur iti śākyā vadanti. na??kasya saṃśayahetutvam anyataraparicchedāt. na ca samudāyābhīprāyam ekavacanam. tasya viruddhatvāvvyabhicāripadānās padatvāt. sa hy aṃśābhyāṃ vyabhicāry eva. dvau tu viruddhāvvyabhicāriṇāv iti vaktavyam. na tv ekavacanena. yadi pratihetu{3,64}viruddham artham ekaiko na vyabhicaratīti viruddhāvvyabhicārīty ucyate. tad astu. na tv ekaḥ saṃśaye hetur ity uktam. ata eva vārtikakāreṇa dvau viruddhārthasambandhau saṃśayahetū iti dvivacanāntenaiva nāmnām saṃśayahetubhāvo darśitaḥ. ihāpi viruddhāvvyabhicāritety etāvad evoktam. na tu viruddhāvvyabhicārī saṃśayahetur iti. tad atra yogyatayānayo viruddhāvvyabhicāritety vyākhyeyam. dvau viruddhāvvyabhicāriṇāv iti yāvad iti || 91 ||

imāṃ ca viruddhāvvyabhicāritāṃ saṃśayahetuṃ sādharmaṇāsādhāraṇābhyāṃ jātyantaram eke varṇayanti. apare punas samudāyasyāṃśābhyāṃ sādharmaṇapakṣanikṣepam. anye tu samastam idaṃ militam ubhayaṃ naikatrāpy anugataṃ ity ananvayam asādhāraṇam evāsthīṣata ity āha -- **kecid** iti. atra ca pradeśāntare vārtikakṛtā sādharmaṇya evāsthā darśitā. yadhā --

sādhāraṇyān na naitasya bhedaḥ kaścana vidyate |

aṃśābhyāṃ samudāyo hi sādharmaṇapade sthitaḥ ||

iti. na ca vācyam dvayasyānavayād asādhāraṇa evāyam iti. yadi hy ekena dvayam prayujyeta tato bhaved apy evaṃ, pratyekam anvitau dr̥ṣṭau dvābhyāṃ prayuktau nānavitāv iti śākyate vaktum. api cāsādhāraṇatve saṃśayahetubhāvo nopapadyetaṃ. tasya nirākṛtapūrvatvāt. atas sādharmaṇa evāyam iti. vāyam tu jātyantaram eva sādhiyo manyāmahe. yathā hi na dvayam ekena prayuktam iti nāsādhāraṇatvam. evaṃ sādharmaṇatvam api na syād eva. kiṃ khalv atra sādharmaṇam. ekaikasyaikaikena vyāptasyaikaikena prayogāt, aṃśatas sādharmaṇasya ca samudāyasyāprayogāt. ata eva cātra sādharmaṇād bhedenā pratihetu viruddhayor saṃśayahetutvam uktam. itarathā tenaiva gatavān na pṛthagupādīyeta. saṃśayajanana prakāro 'pi cātra bhidyata eva. sādharmaṇo hy ubhayadr̥ṣṭas tu pratītimādadhānas saṃśayahetur imau tv ekaikaśyenobhayaṃ upasthāpayantau saṃśayahetū iti vārtikakāreṇāpi sādharmaṇapade sthita ity uktam, na sādharmaṇa eveti || 92 ||

{3,65} katham punar evaṃjātyake viśaye nirṇayaḥ, ata āha -- **pratijñeti nirṇayāntena**. pakṣabādhoktāiḥ pratyakṣādibhiḥ pramāṇair yasya sādhanavākyāvayavapratijñā bādhyate tatparājayenetasya nirṇayaḥ kāryaḥ. yathehaiva tāvat udāharaṇe tvagindriyavyāpāreṇa vāyāvaparokṣam anubhūyamāne tenaivānubhavana parokṣatāpakṣo bādhyate. na hi nas tvagindriyabhuvastoyapratyakṣād vāyupratyakṣam viśīṣyate. na hīhānadhīṣṭhānam sparśamātram anubhūyate. api tu tadadhikaraṇam dravyam api. na hi prabalena marutābhīhanyamānasya jalam vā śliṣyatas saṃvid viśīṣyate. ato 'kṣasambandhaphalānusārāt pratyakṣo vāyur iti niścyate. kvacic cāgamena viśayāpahāro bhavati. yathā śuci naraśiraḥkapālam, prānyaṅgatvāt, śaṅkhaśuktīśakalavad iti pāsupatenokte 'nyo 'śucīti sādhayati, prānyudbhūtatvād uccārādivad iti. tatra pūrvapratijñāyā āgamena viśayāpahārād uttarenārthanirṇayo bhavati. śucītaraviveke hy āgama eva śaraṇam. tasmin paripanthini na śucitvānumānam ātmānam labhate. smaranti hi --

nāram spr̥ṣtvāsthi sasnehaṃ savāsā jalam āviśet |

iti. rudro hi mahāvratam cacāra sa etacchavaśīrṣam upadadhāreti tv arthavādāmātram na śavaśirodhāraṇavidhiḥ. atra ca pratyakṣādīny eva yathāśvam artham sādhyantīti sādhanapadenocyanta iti. katham punaḥ pratyakṣādīny eva pratijñābādhanāyotsahante. teṣv api sāmānyato darśanena bādhasya śaṅkyamānatvād ata āha -- **bādhavarjanād** iti. na tāvat teṣu bādho dr̥ṣyate, kadācid bādhasambhāvanā tu na teṣāṃ prāmānyam utsārayatīti || 93 ||

atra bhikṣuṇā pakṣadharmas tadamaśna vyāpto hetur ity ekavacanena vivakṣitaikasāṅkhyā eka eva hetur iti darśitam. ata eva viruddhāvvyabhicāriṇor na hetutvam anekatvāt tayor iti. na caitat ghaṭate. na hi pratihetu{3,66}viruddhayor anekatvaṃ saṃśayahetutve hetuḥ, api tarhi parasparaviruddhārthopaplāvakatvam eva. viruddhau hi dvābhyāṃ dvāv arthāv ekatropaplāvitāv iti tatra saṃśerate, na tu hetvanekatvāt. saṃśayahetvor api pratyekam avagatayor ubhayaśamāveśād eva kvacin nirṇayo dr̥ṣṭaḥ. yathā ūrdhvatākākavattvayoh. kevalā hy ūrdhvatā sthānupuruṣasādhāraṇī nānyataranirṇayāya prabhavati. kākanilayanasahakṛtā tu saiva sthānur ayam iti niścāyayati. tad atraikasyaiva saṃśayahetutvaṃ dvābhyāṃ eva tu nirṇaya ity aprayojakaṃ saṃśayahetutve dvitvaṃ, viruddhānekasādhyatvam eva saṃśayahetuḥ. yathā khalv eka eva sādharmaṇas sapakṣavipakṣayor vartamānas saṃśayahetur bhavati. evaṃ viruddhārthasyāpi hetudvayasyāṃśābhyāṃ ubhayavṛttir eva saṃśaye kāraṇam iti na taddvitvena hetutvanirākaraṇam yuktam ity āha -- **kvacid** iti. nanu yuktam tāvadūrdhvatayā sthānupuruṣasandeho bhavātīti, kākavattāmātreṇa na saṃśayo dr̥ṣṭapūrvāḥ. satyam. yas tu kākavattāmātreṇa sthānuṃ siśādhayīṣati tasyāsau kevalā saṃśayahetuḥ, ūrdhvatāsanāthā tu nirṇāyikety etāvad eva vivakṣitam ity adoṣa iti. api ca

avirodhiṇoḥ pratyekaṃ saṃhatayor api kvacid arthe sādhye hetubhāvo dṛśyate. yathaikasminn eva śābdasya jñānasyānumānatve nvayavyatirekajativpratyaksānyapramāṇatvayoḥ, śakyate hi tābhyām aikaikaśyena samastābhyāṃ cānumānatvaṃ sādhyaitum. dvitve ca hetvābhāsavakāraṇe naikasmin sādhye 'nekahetavaḥ prayujyeran. prayoktāras tv ekam eva sādhyam kiñcānyad itaś ceti nānāsādhanaḥ sādhyanto dṛśyante. tasmād virodhanibandhana eva saṃśayaḥ, na tu nānātvanibandhana ity abhiprāyeṇāha -- **pratyekam** iti. pūrvaṃ tu pratyekaṃ saṃśayahetvor eva militayor nirṇayahetutvam uktam. atra tu pratyekaṃ gamakāv api saṃhatau ca gamakāv iti pratipāditam iti || 95 ||

tasmād viruddhārthāḥ eva bhinnau saṃśayahetutvena darśanīyau. yathāsmābhir uktam na tu bhinnatāmātreṇety āha -- **tasmād** iti. vyākhyātastrīprakāro {3,67} pi saṃśayahetuh viparītaprakārān pratijñānāti - śadhā viruddhatām āhur iti. dharmadharmisvarūpasvaviśeṣavyasvarūpasvaviśeṣaiḥ ṣaṭprakārāṃ viruddhatām eke bruvata ity arthaḥ. anye tūbhayavirodhayoḥ pratyekapakṣānatirekāt cāturvidhyam pratipannā ity āha -- **caturdhā veti**. vyaṃ tu iṣṭavighātamātreṇaikam eva prakāraṃ saṅgirāmaha ity āha -- ekadhāpi veti. pūrvoktapakṣadvayanivṛttāv api vāśabdaḥ. api vā śeṣabhājāṃ syād iti pakṣabādha eva viruddhatve kāraṇam kim avāntarabhedopanyāseneti. triṣv api ca prakāreṣu śrutyarthopāttasya pratijñārtthasya bādhyāṃ viruddhatām āhur ity āha -- **śrutyarthoktasyeti**. dharmadharmyubhayasvarūpaṃ śrutyuktaṃ, tadviśeṣas tu prāyeṇārthoktāḥ. te ca svarūpasvaviśeṣāḥ pratijñārthasābdenopādīyante. sarve hi te vaktur abhipretāḥ. na tu dharmādiviśeṣas sāksāt pratijñāyām antargatāḥ. tad asmin pratijñārthe hetunā bādhyamāne hetor viruddhatā bhavātīti. tatpunar idam vipratīṣiddham iva manyāmahe. katham hi pratijñārthe hetunā bādhyamāne hetur viruddho bhavati. sa hi pratijñārtham viruṇaddhīti viroddheti vaktum ucitaḥ. bādha ity vā. na cāyam eva pratijñārthena bādhyate yadviruddho bhavet prasiddhatvādasya. prasiddham hi ghaṭasya kṛtakatvaṃ, na tadaprasiddhayā nityatayā bādhitum śakyam. ato bādha ity evāyam vaktavyaḥ. vārttikakṛtā tu paraprasiddhimātreṇa viruddha ity uktam iti vedītavayam iti. tatra dharmasvarūpabādha eva viruddhatām udāharati -- **nityatve** iti || 97 ||

dharmaviśeṣabādhas tv evaṃ prayukte bhavātīty āha -- **bādha** iti. tam eva prayogaṃ darśayati -- **arthavad** iti pādātrayeṇa. svarūpābhīdhānavādino hy āhuḥ -- **gaur ayam** iti śābdākāraviśiṣṭo 'rtho 'vagamyate. na ca viśeṣaṇam anabhidhāya viśiṣṭo 'bhīdhātum śakyata ity svarūpaṃ eva tāvad ādau śābdo {3,68} bhīdhatte tato viśiṣṭam. api cārthasābdo vyabhīcarati, ajñātasambandhasya tadanavagateḥ. svarūpaṃ tu na kadācid vyabhīcarati sambandhāvadhāraṇāt prāg api tadavagamāt, avyabhīcārī ca śābdārtha ity yuktaṃ. ataḥ svarūpaṃ tāvadavaśyābhīdheyaṃ śābdānām, tadabhidhānottarakālam tu viśiṣṭābhīdhānam api bhavatu nāmeti. evaṃ prasādhyānte prayogaṃ āhuḥ -- śābdasvarūpaṃ sambandhāvadhāraṇāt prāgarthavad vibhaktisambandhāt, agrhītasambandho 'pi hi svādivibhaktiyuktān śābdānavagacchati. yadā ca vibhaktiyogaḥ tadārthavattvaṃ dṛṣṭam yathā sambandhagrahaṇāt paścād iti. katham punar evaṃ prayujyamāne dharmaviśeṣabādho bhavaty ata āha -- **svarūpeṇeti cāsrita** iti. yadā hi svarūpeṇārthenārthavattvaṃ prathamam āśrīyārthavattmātraviśiṣṭam sādhyate, tadārthād idam avagamya -- svarūpārthavattvaṃ asya viśiṣṭābhīdhānam ity uktam. evaṃ ca bhavaty arthākṣiptasya dharmaviśeṣasya bādha ity. katham punas svarūpeṇeti cāsrite dharmaviśeṣo bādhyate. ata āha -- **asvarūpeti**. vibhaktimattvaṃ hi svarūpātrekeṇārthāntareṇārthavattvaṃ avinābhāvabalena śābdasyāvagamayati, sambandhagrahaṇāt paścād arthāntarasya darśanāt. ato vyāptibalena tad eva vibhaktimattvāyā sādhyate. ato 'rthavattvāyā viśeṣam svasvarūpārthavattvaṃ hetur ayam viruṇaddhīti bhavati dharmaviśeṣabādha ity || 99 ||

dharmisvarūpabādhodāharaṇam āha -- **ihapratyayeti**. yadā hi samavāyaṃ dharmiṇam kṛtvā tasya dravyādivyatirekas sādhyate, ihapratyayahetutvaṃ ca hetur ucyaite ihāyaṃ ghaṭa ity saṃyogo dṛṣṭāntaḥ, tadā dharmisvarūpabādha ity abhiprāyaḥ || 100 ||

{3,69} katham punar atrodāharaṇe dharmisvarūpabādhaḥ, ata āha -- **atrāpīti**. atrāpy udāharaṇe dharmisvarūpasya samavāyātmano vaiparītyāpādanād dhetor viruddhatā bhāvati. ihapratyayahetutvaṃ hy asamavāyātmana eva dṛṣṭam iti tādrūpyam virundhyād iti dharmisvarūpabādha ity || 101 ||

asminn eva ca dharmiviśeṣabādho 'pi darśayitavya ity āha -- **yac ceti**. samavāyo hi sattāsāmānyavadekarūpa ity kāṇādā manyante. so 'py asya viśeṣaḥ saṃyogavadbhedāpatter bādhyata ity bhavati dharmiviśeṣaviruddho hetur iti || 102 ||

ubhayasvarūpabādhyāṃ udāharaṇam āha -- **nityam ātmāstīti**. yadā kaścit sautrāntikaṃ pratyevaṃ sādhyati -- ātmā nityaḥ niravayavāt vyomavad iti, tadā dharmadharmidvayasya bādhanam bhavati. sautrāntikasya hy avayavābhāvo vyomnyabhāvenaiva sambaddho 'bhīmata ityātmano 'pi tadvadabhāvaṃ gamayet, āvaraṇābhāvamātraṃ hi nabhaḥ, na punas tattvāntaram iti bauddhā manyante. ato 'navayavattvād ātmanaḥ svarūpasya taddharmasya ca nityatvasya bādhd ubhayabādha ity || 103 ||

ubhayaviśeṣabādhas tv evaṃ sādhyamāne bhavātīty āha -- **tadeti**. yadā hi parārthās cakṣurādāyas saṅghātātāt śāyanādivad iti sādhyate, tadobhayaviśeṣabādha ity arthaḥ. katham punar atrobhayaviśeṣabādhaḥ, ata āha -- **śayana** iti. śayanīye {3,70} hi khaṭvādau mahābhūtasamhataśarīrapārārthyena saṅghātātāt ity hetur vyāpto dṛṣṭa ity saṃhatapārārthyam eva sādhyate. ātmānam ca prati pārārthyam sādhyaitum abhimatam, tan na sidhyet. so 'yam tāvat pārārthyasya dharmasya yo viśeṣo 'bhīmata ātmāpārārthyam sa tāvad bādhyate. cakṣurāder api dharmiṇo yo viśeṣa āhānkārikatvaṃ nāma so 'py anenaiva hetunā bādhyate. saṃhatātmakatvaṃ hi śayanādāvanāhānkārikatvena vyāptam dṛṣṭam, bhautikā hi te, atas tannidarśanena cakṣurādāyo 'pi bhautikā bhavayuh. āhānkārikāṇḍriyāṇīti kāpilās saṅgirante, teṣaṃ cāyam prayogaḥ. tad ayam arthaḥ -- saṃhatapārārthyabhautikatvābhyāṃ vyāpto hetur yasmin śayane tatrātmāpārārthyam asiddham iti dharmaviśeṣabādhanam tāvad bhavati. dharmiviśeṣabādho 'pi bhautikavyāptyā sūtrito 'nantaram eva vivarīsyata ity na kevalam ātmāpārārthyam na sidhyati, asaṃhatarūpātmāpārārthye ceṣṭe vyāptibalēnātmano 'pi saṃhatatā prāpnoṭīty āha -- **asaṃhateti**. anena cāniṣṭāntarāpattir āpāditeti vedītavayam. etad uktam bhavati. nānena hetunāsaṃhatarūpātmārthatā sidhyati. pratyuta saṃhatatāivātmano bhaved iti || 106 ||

dharmiviśeṣabādham vivṛnoti -- **anāhānkārikatvam** iti. vyākhyātacaram cedam || 106 ||

evam tavad jñātasambandhapadavyāvartanīyo viruddhaḥ prapañcītaḥ. idānīm tadvyāvartyā eva dṛṣṭāntābhāsā darśayitavyāḥ. tair hi nānumānāngasambandho jñāpayitum śakyate. atas te 'pi jñātasambandhapadenaiva vyāvartyante. idam cāsmābhiḥ prāg evoktam. anyatrāpy āha --

jñātasambandhavācā ca trayo 'trāniyatādayaḥ |

hetudṛṣṭāntayor doṣā bhāṣyakāreṇa vāritāḥ ||

{3,71} iti. atas tannirākaraṇārtham dṛṣṭāntavacanam eva tavad avatārayati -- **gamakasyeti**. vyāptipradarśanāya dvividho dṛṣṭāntas tavad sādhanavākye darśayitavyaḥ. sādhyāḥ pakṣaḥ tatsādharmyavaidharmyābhyām yo dṛṣṭāntaḥ sa pratipādyata ity arthaḥ || 107 ||

tatra sādharīyadrṣṭāntaprakāram āha -- **tatre**ti. asyārthaḥ -- udāharaṇasādharīyāl līngasya prasādhakatvavacanam hetuḥ. yadāhuḥ --

udāharaṇasādharīyāt sādhyasādhanam hetuḥ |

iti. sādhyasya prajñāpanavacanam iti yāvat. tasya cārtho līngam eva. tac coddīśya sādhyopādānam sādharīyadrṣṭānta īśyate. yo yo dhūmavān sa so 'gnimān iti yāvad iti. kim evam upādīyamāne sidhyaty ata āha -- **uddeśya** iti. uktaṁ vyāptipradarśanāya dṛṣṭāntavacanam iti. evam copādīyamāna uddeśyo dhūmādir vyāpyatayā kathito bhavati. itarāś copādeyo 'gnyādir vyāpakatayeti vyāptyānugūṇyāt saphalam evam upādānam ity uddeśyopādeyayor vyāpyavyāpakatvam bhavātīty uktam || 108 ||

kīdṛṣam tu tayos svarūpam ata āha -- **yadvṛt**ti. yadvṛttatadvṛttābhyām yattatpariniṣpannānām yo ya ityādisābdānām upādānam, tad ayam artho bhavati. yadyad yadvṛttena samyuktaṁ prathamam prayujyate pradhānam ca taduddeśyam, tattadvṛttayuktaṁ ca paścāt prayujyamānam sa so 'gnimāneveti caivakāreṇa yuktaṁ tadupādeyam. sarveṣv eva ca grahavṛīhyādisammārgāvaghātādiśūddeśyopādeyeṣv ayam eva viveka iti veditavyam iti || 109 ||

{3,72} kiṁ punar evam prayoganiyame prayojanam, vivakṣāparatantrā hi śabdāḥ, te yathā tathā vā prayuktā yathābhiprāyam vartisyanta eva. ata āha -- **vadati**ti. na vaktrabhiprāyaparatantrāḥ śabdāḥ, svābhāvīkyaiḥ tu śaktyā kecid eva kvacid evārthe vartante, ato na vivakṣānusāreṇeṣṭasiddhir bhavātīti vācyā eva dṛṣṭāntavacanavinyāsaprakāra iti || 110 ||

yadi tarhi svatantrās śabdāḥ atathāsthite 'py arthe śabdānusāriṇīṣṭasiddhir bhaved ata āha -- **sādhyahetutvam** iti. ayam abhiprāyah -- nārthaśaktiś śabdaśaktim anurudhya pravartate, na ca śabdaśaktir arthaśaktim, ato na yathā vaktrabhipretārthānusāriṇī śabdaśaktiḥ, evam na śabdānusāriṇyarthavyavastheti, arthādinām kṛtakatvānityatvādinām vyāptiśaktyanurodhād eva sādhyahetubhāvo bhavati na śabdānurodhād iti || 110 ||

vaktranapekṣayā svaśaktyaiva śabde 'rtham ācakṣāṇe yattāvad āpadyate tad darśayati -- **tatrājñānād** iti sārhadhvayena. yadā hi dṛṣṭāntam vaktum anabhiḥño vaktā sādhyahetvos sahabhāvamātram vivakṣati. yathā -- śabdo 'nityaḥ kṛtakatvād iti prayoge, yathā ghaṭe kṛtakatvanāśitves ta iti. viparītāvagraheṇa vā na hetor vyāpyatām vivakṣati. satyām api vivakṣāyām kutaścid bhramanimitāt na vyāptiyogyam śabdaṁ vadati. sahabhāvamātram eva tu pūrvavad vadet, viparītam vā bhrāntaḥ yathā nāśitā kṛtakatvena vyāpteti, tadā tāvan na kevalam iṣtam na sidhyati anīṣtam eva tu vyāptiviparyayād āpadyate. iṣṭasya {3,73} kṛtakatvasya hetutvam na syāt. anīṣṭasyaiva tu nāśitvasya bhaved ity evamjāfiyakāniṣṭaprayoganivāraṇāya yukto dṛṣṭāntaprayoganiyama iti. etad evopasamharati -- **tasmād** iti. hetutvasammataḥ kṛtakatvādivyāpyatvarūpeṇa vācyā ity arthaḥ || 113 ||

arthānām śabdatantratve yad bhavati tad darśayati -- yadetipādarahitadvayena. asyārthaḥ -- yadā hi vyāptiśaktyanusāreṇaivārthānām sādhyahetutvam tadā yady api vaktrā na sahabhāvamātram darśitam, kin tu samyag eva dṛṣṭāntavacanam, arthāś tu na tadanurūpavyāpyavyāpakabhāvenāvasthitā iti dṛṣṭāntābhāsātā bhaved iti vakṣyamāṇena sambandha iti. yathā -- nityo dhvanir amūrtatvād iti prayoge karmavat paramāṇuvad ghaṭavad vyomavad iti dṛṣṭānteṣu yathāśaikhyam paramārthatas sādhyahetubhāvavyāptiśūnyatayā. karma khalv anityam iti tat sādhyabhūtayā nityatayā śūnyam, hetus tv amūrtatvād iti tatra vidyāta eva. paramāṇavas tu mūrtā iti teṣu hetuśūnyatā, sādhyam tu nityatvam teṣu vidyāta eva. ghaṭe tu na sādhyam nityatvam nāpy amūrtatvam hetur ity ubhayaśūnyatā. vyomni tu dṛṣṭānte vyāptiśūnyatām uttaratra svayam eva vivarīsyati. atraiva ca vyomavad iti dṛṣṭānte tadasadvādinam sautrāntikam prati prayujyamāne dharmyasiddhyā dṛṣṭāntābhāsātā bhavātīty āha -- tadasadvādinam iti || 116 ||

vyāptiśūnyatām vivṛṇoti -- **tatsadbhāve 'pī**ti. yady api ca {3,74} vyomnaḥ sadbhāvo bhavet, tac ca hetusādhyadvayayuktaṁ nityatvād amūrtatvāc ca. tathāpi karmādiṣv amūrteṣu anityeṣv ālocyamāneṣu hetor vyāptir nāstīti idṛśasyāpi dṛṣṭāntasya varjanam eva. ayam api na sādhyasiddhaye samartho yata iti || 117 ||

vyākhyātaḥ sābhāsas sādharīyadrṣṭāntaḥ. vaidharīyadrṣṭāntamataḥ param vyākhyāsyati. tatra itad eva tāvat prathamam vaktavyam. kiṁ sarvadaiva sādharīyavad vaidharīyavacanam kāryam na veti. tatra tāvad vyatirekapradhānavādinās sarvadā vācyam iti ye vadanti. tān pratyāha -- **vyāptyā sādharīya ukta** iti. evam hi manyate -- vyāptiprajñāpanāya hi dṛṣṭāntavacanam, sā cet sādharīyavacanena jñāpitā kiṁ vaidharīyavacanena. sādharīyam cāvaśyam eva vacanīyam anvayaprajñāpanāya, tatpradhānatvād anumānasya. vyatirekasyāpi tanmukhenaiḥ siddheḥ. itarathā duradhigamatvāt. ato yadi vyāptyā sahitaṁ sādharīyam uktaṁ, alam vaidharīyavacaneneti. kadā tarhi vaidharīyam vācyam ata āha -- **sahabhāvītvadrṣṭyeti** pādātrayena. yadā hi vaktrā samyag eva dṛṣṭānta ukte paraḥ śrotā jānāti -- yathā hetusādhyayos sādhyamātram anenoktaṁ na vyāptir iti, tadā sādhyābhāve hetvabhāvam jñāpayitum vaidharīyeṣṭasādhanam iti vakṣyamāṇena sambandha iti. yadā khalv abhyastavaidharīyas tam evāpekṣate na

sādharmyadr̥ṣṭāntaṃ tadā ca vaidharmyeṇeṣṭasādhanam ity āha -- **taṃ vā nāpekṣate yadeti**. yadā vā vaktā suśikṣitavaidharmyasādharmyaṃ vaktum ajānānas tena sādharmyadr̥ṣṭāntena sahabhāvamātram eva śuddhaṃ vyāptihīnaṃ kathayati, tadāpi paryanuyuktena tenaiva vaidharmyeṇeṣṭasādhanam kāryam ity āha -- **vaktā veti** || 119 ||

yadā vā bhrānto viparītam anvayaṃ darśayati, tadāpi tatsamādhāneccayā pūrvaviparītajñānopamardanena vaidharmyeṇeṣṭasādhanam ity āha -- {3,75} **viparītānvayaṃ** iti. nanv anvayavaiparītye sa eva yathāvat pratipādyatāṃ kim vaidharmyavacanena. satyam evaṃ apīṣṭaṃ sidhyaty eva, kin tu bhrāntair idam asmābhir uktaṃ sādhyābhāve hetvabhāvo vivakṣita iti vaidharmyeṇāpi tāvad iṣṭasādhanam bhavaty eveti. yat tu tatpūrvam sāhityamātram uktaṃ tadvaidharmya evopayujyate tasyaiveṣṭaṃ sādhyato 'nugrahe vartate ity āha -- **sāhityamātram** iti || 120 ||

evaṃ tāvad vaidharmyavacanasyāvasaro darśitaḥ, tadvacanaprakāram idānīm darśayati -- **vyāpyavyāpakabhāvo hīti** || 121 ||

vaiparītye kāraṇam āha -- **dhūmabhāva** iti. yadā hi dhūmabhāvo 'gnibhāvena vyāpto bhavati tadāgnir agnyabhāvas tato dhūmāt pracyutas sannadhūme dhūmābhāva eva bhavātīty evaṃ tāvad vyāpto bhavati. yo hi yasmin sati bhavati asati ca na bhavati sa tanniyatas tadvyāpta ity ucyate. yathā dhūmo 'gnāv eva bhavannagninā vyāpta iti siddho 'bhāvayor vyāptiviparyaya iti || 122 ||

yata eva cābhāvayor īdṛṣo vyāpyavyāpakabhāvaḥ ata eva bhāvayor abhimatavyāptisiddhir ity āha -- **tathāgnāv** iti. anagnāv agnyabhāve dhūmābhāvena vyāpte dhūmas tatra virodhivyāpter alabdihāvakāśo 'gnāv eva bhavātīty evaṃ tadvyāpyatā tasya sidhyati. tatheti. yathā bhāvavyāptyapekṣyābhāvavyāptiḥ evaṃ abhāvavyāptyapekṣayā bhāvavyāptir ity arthaḥ. na caivam itaretarāśrayatā, bijāṅkuravadanādītyopapatter iti || 123 ||

{3,76} kim punarabhāvayor vyāptiviparyayāśrayaṇe prayojanam ata āha -- **vyāpakau tv** iti. yadā hi ya eva bhāvo vyāpakas tadabhāva eva vyāpakatayā vaidharmyadr̥ṣṭānta ucyate tadā tato vyāpyād dhūmāder naiva vipakṣasyānagnyādeḥ pracyutiḥ kathitā bhavet. tatkathanārthaṃ ca vaidharmyavacanam (sa) prayojanam bhavet. na hi yatra dhūmas tatrāgnir itivat yatra dhūmābhāvas tatrāgnyahāva iti kathyamāne vyāpyād dhūmād anagner vipakṣasya nivṛttir darśitā bhavātīti. ato dhūmenāgnīm siṣṭadhayīṣatā vaidharmyadr̥ṣṭāntenāgnidhūmābhāvayor vyāptiviparyayo vācyo ity āha -- **tasmād** iti **vācyo** 'ntena. yatrāgnir nāsti tatra dhūmo nāstīty evaṃ yadvṛttatadvṛttābhyām uddeśyopādeyabhāvo darśayitavya ity arthaḥ. sa cāgnir adhūmena vyāpta ucyamāno nānyathā vācyāḥ, kin tu sādharmyoktenaivoddeśyopādeyaprakāreṇety āha -- **na cānyatheti**. prakāśā cānantaram evokta iti || 124 -- 125 ||

anyathāvacane doṣam āha -- **anagnyadhūmasāhitya** iti. yathaiva sādharmyadr̥ṣṭānte svaśaktyā śabdo 'rthaṃ vadati nārthaśaktim anurudhyata iti sāhityamātravacane vyāptiviparyaye vā neṣṭaṃ sidhyatīty uktam, evaṃ ihāpi bhavātīti bhāvaḥ || 126 ||

evaṃ (?tadva/tāva) d ihāpy artho na śabdavaśavartīti yatrārtho dr̥ṣṭāntarūpo dvābhyām hetusādhyābhāvābhyām ekena vā tayos sūnyo bhavati tatrāpi na prastutopakāro bhavati anyadvāniṣṭaṃ prasajyata ity āha **yatrāpīti**. samyak prayukte 'pi vākye 'rthasyātadāyattatvāneṣṭasiddhir iti bhāvaḥ. atrodāharaṇam āha - {3,77} **yad** iti. nityo dhvanir amūrtatvād ity atraiva prayoge yadaivam vaidharmyam ucyate yannityam na bhavati tadamūrtam api na bhavati yathā paramāṇur iti tadā sādhyābhāvāsūnyo dr̥ṣṭāntaḥ. paramāṇor nityatayā tadabhāvāsya tatra darśayitum aśakyatvāt. buddhivad iti tu dr̥ṣṭānte hetvabhāvāsūnyatā. buddher amūrtatayā tadabhāvāsya vaktum aśakyatvāt. khavad iti tūbhayābhāvāsūnyatā, nityāmūrte tasminn ubhayābhāvo duradhigamo yata iti || 127 ||

evaṃ sādharmyadr̥ṣṭāntadvyāptivaikalye 'py ābhāsatā darśayitavyā. tatsiddhyartham hi vipakṣād dhetoṛ vyatirekaḥ kathyate. yasya tu vipakṣaikadeśād api vyatireko nāsti, nāsau sādhyena vyāpto bhavātīty asatyām vyāptāv anarthakaṃ tādṛśasya vaidharmyasya vacanam ity abhiprāyeṇāha -- **sādhyeneti** || 128 ||

yataś caivañjātīyako na sādhyena vyāpyate tena kvacid abhāvayos sāhitye dr̥ṣṭe 'pi na sarvatra gamyagamakabhāvo bhavātīty āha -- **teneti**. yady api yannityam na bhavati tadamūrtam api na bhavati, yathā ghaṭaḥ kuḍyaṃ veti, kvacid abhāvayos sāhityam śakyate darśayitum. tathāpi na sarva(h) śabdādi(h) nityatayā viśiṣṭo 'nena hetunā gamya iṣyate. kiñcid dhy amūrtaṃ nityam ākāśādi, kiñcid anityam karmādīti bhāvaḥ || 129 ||

kim iti neṣyate ata āha -- **sahadr̥ṣṭir** iti. vipakṣaikadeśanivṛtītyā hi sahabhāvamātram hetos sidhyati. na ca tanmātrasambandho 'numānāgam. kim tarhi, vyāptiḥ. na cāsāv etāvata sāhityamātreṇa sidhyatīti. etad evodāharaṇena darśayati -- **mūrtānityatvayukte 'pīti**. idam ca prāg eva vyākhyātam iti || 130 ||

atra bauddhā vadanti -- kim idam -

{3,78} vyāptyā sādharmya ukte ca na vaidharmyam apekṣyate |

ity ucyate, na hi śatāmśenāpi hetor vipakṣād vyatireke śaṅkyaṃ gamakatvam asīty aśeṣavipakṣo 'numātur vyatirekaṃ grahītam apekṣitaḥ. na cāsau duradhigamaḥ, ekadeśasthasyāpi sarvadarśanasaukaryāt. darśanam hi sarvavipakṣānām duṣkaram, tadabhāvas tu saukaryaprāpta eva. na cāyogyānupalambhān nedam adarśanam hetor vyatirekāya prabhavātīti vācyam. na hi no vipakṣādarśanād avinābhāvanyamaḥ. kin tu tādātmyatadutpattinibandhanaḥ. vipakṣadarśane tu hetoḥ paripanthinyavinābhāvo grahītam aśakyo bhavati. tac caikadeśasthasyāpi tāvannāsty eveti paripanthini vṛttimātre darśanam vyāpriyate. ato yadaivāgnikāryo dhūma ity avagataṃ tadaiva tadāyattāmalābho nāsati tasmin bhavātīti jñāyate. na cānvayajñānam eva vyatirekabuddhau nibandhanam, asādharāṇeṣu tadasambhavāt. na hi mahānasaparidr̥ṣṭayor agnidhūmasvalakṣaṇayos tatraiva niruddhayor anyatra darśanam asti, yenānvayo 'nubhūyeta. tat kuto 'nvayaḥ kutastarāṃ ca tannibandhano vyatirekaḥ. na ca viśeṣeṣu sāmānyam nāma kiñcid anugataṃ svarūpam asti,

yanniyamanyiyāmakatayāvasīyeta, vikalpākāratvāt tasya. ato viśeṣā eva kecit kayācid vyāvṛtṭyopalakṣitāḥ kañcid viśeṣam vipakṣavyāvṛttimukhena gamayantīti tatpradarśanārthaṃ vaidharmyavacanam eva nyāyāyā iti. tān pratyāha -- **aśeṣeti yuktirantena.** ayam abhiprāyaḥ -- yady api vyatireko 'numānāṅgam. sa tu nādarśanamātrāt sidhyati. taddeśāgamanād api ca tasyopapatteḥ. na ca kāryatvādhāraṇād asati kāraṇe 'bhāvaḥ, tasyaivāsati vyatireke duradhigamatvāt. yad dhi yasmin sati bhavati asati ca na bhavati tattatkāryam. ato 'satyabhāvo {3,79} vagantavyaḥ. tataḥ kāryatā tadadhīne(ti) tu tasminn itaretarāśrayatā. astu vādarśanamātrād vyatirekaḥ, tasya ca saukaryaṃ, naitāvātānumāṃ prati yuktir anaṅgam. yuktir yogas sambandho 'nvaya ity anarthāntaram. nānvayo 'naṅgam iti yāvat. tanmukhenaiva sarvapramāṭṭṇām anumānotpatteḥ. atas tatkathanārthaṃ sādharmaḍṛṣṭānto 'pi vācyā eva. nāsāv ekāntena pratyākhyātum śakyate. idaṃ cānvāruhya vacanam. yathokta eva siddhāntaḥ samyak sādharmaḍṛṣṭānto na vaidharmyam apekṣaṇīyam iti. anvayasyaiva prādhānyāt tam antareṇa vyatirekāsiddheḥ. avagate hi dhūmasyāgninā sambandhe 'rthād anagninivṛttis sidhyati. atas sa tāvad vidhimukhena prathamam darśayitavyaḥ, avasare tu vaidharmyam api kadācid ucyate. anaṅgatvam iti tu paṭhatām iyaṃ vyākhyā -- idaṃ hi liṅgasyānumāyām aṅgatvam yadanvayavyatirekau, tābhyaṃ hi tadaṅgam bhavati. ato yathā vyatireko 'ṅgatvam, evam anvayāparanāmā yuktir apīti. nanu liṅge 'pi śabdātmake pratīty uttarakālabhāvyanvayo 'naṅgam evāta āha -- **śābde 'bhidhāsyata** iti. śābde hy anumānād bhinne pratīty uttarakālabhāvinī yuktir anaṅgam iti vakṣyate. yathā vakṣyati --

nāṅgam arthadhiyām eṣā bhaved anvayakalpanā |

iti. anumāne tu sarvatraivānvayaḥ pratīty aṅgam iti. ye tu tāvatā nānaṅgatvam anvayasyety adhyāhrtyātraivārthe śābde yuktir vakṣyate iti vyācakṣate, teṣāṃ aśrutānvayādhyāhāra eva tāvadupālambhaḥ. na cānvayasyānumānāṅgatve śābde yuktir vakṣyate. atraiva jñātasambandhapadena tasyoktatvāt. ata evānvayādhiṅgatvam anumānasya ca sthitam iti vakṣyati. tasmād yathoktaiva vyākhyeti || 132 ||

yad tu bhedānām evānumāne gamyagamakatvaṃ teṣāṃ cānvayo na sambhavatīty uktam, tatrāha -- **bodhaprasaṅga** iti. na bhedānām anumānabodhe gamyagamakatāyāḥ prasaṅgaḥ. teṣāṃ sarvadeśakālāvpyāpter ekaikatra niruddhatvāt. na cāpy {3,80} avinābhāvenāparasya tathāvidhasyaiva niyamaś śakyate 'nubhavitum. na cāsati tasminnānumānāṅgaṃ sambhavatīti teṣāṃ anvayābhāvo na doṣayeti. yadi na bhedānām bodhaprasaṅgaḥ. kasya tarhi darśitam idaṃ, na bhedānugataṃ ekaṃ kim api pāramārthikaṃ rūpam asti. tasya vikalpākāratvāt. yady api ca vyāptisamayasaṃviditarūpāropeṇaivādhunānumānam upajāyate. tathā hi tasya nipuṇato nirūpyamāṇasyāsambhavād vibhrama evāyam. yady evam asadrūpāropapravṛttam anumānam apramāṇam eva. satyam. pratibandhabalena tu kiñcid eva svalakṣaṇam kenāpi vikalpākāreṇa sāmānyātmanā samadhigataṃ yad aparāṃ vikalpākārōllikhitam eva svalakṣaṇam pratilambhayati tatpramāṇam ity ākhyāyate. avisaṃvādo hi naḥ prāmāṇye kāraṇam arthakriyāsthitiś cāvisaṃvādaḥ. yadāhuḥ -- pramāṇam avisaṃvādi jñānam arthakriyāsthitiḥ. avisaṃvāda iti. bhavati cānumāne 'rthakriyāsamarthavastulābho vastunirbhāsapurassaro 'pīti pramāṇam anumānam. yathoktam --

atasmimś tadgrahād bhrāntir avisaṃvādataḥ pramā iti |

ato bhedānām eva gamyagamakatvam. te ca na bhājanam anvayasyeti yuktam evoktam ata āha -- **astīti.** asyārthaḥ. bhaved evaṃ yadi na bhedātiriktaṃ kiñcit sāmānyam vastu bhavet. asti tu tad ity ākr̥tigranthe sakalaparoktadoṣaparihāreṇopapādayiṣyate. tasya cānekadeśakālavayāpitā gamyata iti nābhājanam anvayasya. na cātasmimś tadgrahaḥ, pāramārthikatvāt tasya. evaṃ ca yadanumānaprāmāṇyasiddhyartham paraiḥ kim api kāśam kuśam avalambyate, tad api mandaprayojanam eveti || 133 ||

anyan matam vyāptyāpi sādharmaḍṛṣṭānta ukte vaidharmyam api vācyam iti, tattāvad upanyasyati -- **kecid** iti pādātrayeṇa. kim punas tadicchāyām kāraṇam ata āha -- **vyāvṛtṭiniyamecchayeti** || 134 ||

etad eva vivṛṇoti -- **hetāv** iti. evaṃ hi manyante. yadā hi {3,81} sādharmaḍṛṣṭānte yatra dhūma ity uddiśya tatrāgnir eveti saivakāram upādīyate, tadā hetau sādhyenaivāgnināvadhārite sarvato 'gner anyamātrād vyāvṛtṭiḥ prāpnoti, na caitat sambhavati. sādhyadharmādhikaraṇāder apy abhāvaprasaṅgād apakṣadharmatvāpatteḥ. pakṣābhāvaprasaṅgāc ca. atas sādhyābhāva eva vyāvṛtṭim niyantum sarvadaiva vaidharmyavacanam arthavat. sati hi tasminn agnyabhāve dhūmo na bhavatītyāveditaṃ, bhavatīti || 135 ||

etad api dūṣayati -- **tat tu mandaphalam** iti. tad idaṃ vaidharmyavacanam evaṃ kriyamāṇam mandaphalam ity arthaḥ. katham mandaphalam ata āha -- **yasmād** iti. kim nirūpitaṃ ata āha -- **vyāpakābhāvamātram hīti.** agnimān parvata iti pakṣavacane nirūpitaṃ idam, yathā niyamas tadvipakṣāc ca kalpyate nāvirodhina iti. atas sādharmaḍṛṣṭānte 'pi vyāpyād dhūmāder vyāpakābhāvanivṛtṭi mātram eva darśayitavyam, nānyamātranivṛtṭir iti || 136 ||

etad eva ḍṛṣṭāntavacanenopapādayann upasaṃharati -- **tasmād** iti. tad iha --

pratiñāhetusādharmaḍṛṣṭāntākhyās trayo matāḥ |

vākyasyāvayavāḥ prāyo mīmāṃsakamate satām ||

etac ca bhāṣyakāreṇa svayam evopadarśitam |

ḍṛṣṭāntahetusādhyārthapadātrayanibandhanāt ||

iti || 137 ||

atra bhāṣyam -- tat tu dvividhaṃ pratyakṣato ḍṛṣṭasambandhaṃ sāmānyato ḍṛṣṭasambandhaṃ ca. tatra pratyakṣato ḍṛṣṭasambandhaṃ yathā -- dhūmākr̥tidarśanād {3,82} agnyākr̥tivyājñānam, sāmānyato ḍṛṣṭasambandhaṃ ca yathā -- devadattasya

gatipūrvikāṃ deśāntaraprāptim upalabhyāditye 'pi gatismarāṇam iti. anena prameyadvaidhyād anumānadvaidhyam uktam iti. atra kecin nītijñamnyā avadhṛtasvalakṣaṇam eva kvacid anumānena sāmānyato grhyata iti manyante. tadbhramāpanayā bhāṣyakāreṇedam uktam -- tat tu dvividham, adṛṣtasvalakṣaṇaviśayam apy anumānam asti kriyādiṣv iti. katham punar adṛṣtasvalakṣaṇena sambandhadarśanam, utpattimataḥ phalasya darśanāt. yady apy anavadhṛtasvalakṣaṇena vastunā viśeṣatas sambandho 'navagataḥ, sāmānyatas tu dṛṣyate. sarvaṃ hi kādācitkaṃ phalaṃ kutaścid āgantukād utpattimato jāyamānaṃ dṛṣṭam, tantusaṃyogebhya iva paṭaḥ. ato devadattasya bhūtapūrvapūrvottaradeśavibhāgasamyogau kadācid upalabhyāgantukaḥ ko 'pi hetur anumīyate. tad idam sāmānyato dṛṣṭasambandham anumānam ācakṣate pratyakṣānupalakṣitapūrvasvalakṣaṇaviśayatvāt. agnyādiṣu tu pratyakṣataḥ svalakṣaṇāvadhāraṇāt prakṛtpratyakṣato dṛṣṭasambandham anumānam āhuḥ. na ca dravyam eva saṃyogavibhāgayoḥ kāraṇam iti vaktavyam. saty api tasminn abhāvāt. na ca dravyāntarāgama eva śakyate kalpayitum, tasya pūrvadravyapratyabhijñayā bādhitatvāt. na ca sadṛṣāparāparotpattivipralabdḥā bhedam na budhyanta iti sāmpratam, deśādibhede 'pi tadbuddher aviparyayāt. uktam ca vivaraṇakāreṇa -- kṣaṇabhaṅgas tu pratyabhijñānān nirākrīyata eva. ato dṛṣṭakāraṇāsambhavād adṛṣṭam kim api saṃyogavibhāgayoḥ kāraṇam anumīyate. tac ca karmety ākhyāyate. ata eva pradeśāntareṣv api karmāpratyakṣam eveti. bhāṣyakāro darśayati -- yathā vakṣyati na hi te pratyakṣe iti. apūrvasadbhāvapratipādanāvasare ca na karmaṇo rūpam upalabhāmaha iti. yadāśrayam deśāntaram prāpayati tat karmety ucyata iti ca. vyaktam eva deśāntaraprāptiphalonniyamānatvam eva karmaṇo darśayatīti siddham kriyādīnām sāmānyato dṛṣṭānumānaikaviśayatvam. evaṃ ca prameyadvaidhyād anumānadvaidhyopapattir iti ye vadanti tān pratyāha -- **dvaividhyam nopapannam iti**. idam uktaprakāram dvaividhyam anupapannam iti bhāvah. katham anupapannam ata āha -- **yathaiyeti** pādātrayeṇa. yathā khaly agnidhūmākṛtyoḥ pratyakṣayoḥ pratyakṣadṛṣṭas sambandho, bhavati evaṃ gatiprāptyākṛtyoḥ, tayor api pratyakṣatvāt. {3,83} pratyakṣam eva hi vyaṃ deśāntaram prāpnuvantam devadattvam gacchātīti manyāmahe. neyaṃ jātyādivikalpanābhyah karmakalpanā viśīṣyate. tadvad evendriyānvayavyatirekānuvidhāyitvād aparokṣanirbhāśac ca. nanu devadatte deśasamyogavibhāgātiriktam aparaṃ karmaṇaḥ kim api rūpam aparokṣam īkṣāmahe. phaladarśanenaiva tadanumīyate. jāter vā vyaktito vya(tiriktā)yāḥ kim rūpam anubhūyate, yad asau pratyakṣaviśayatayāvasīyate. rūpam eva sā vyakteḥ, kim asyā rūpāntareṇeti cet, karma vā kim arūpam. idam api hi tato na bhidyata eva. āgantukaṃ tu kevalam. ato jātikalpanāvat karmakalpanām api pratyakṣapakṣa eva nikṣipantaḥ pañcadhā savikalpakam pratyakṣam vibhājāmahe. āha ca --

na hi dṛṣṭipatham prāptam devadattam nirūpayan |

paṭhan kāvyam svasaṃjñoktam parokṣam iva budhyate ||

iti. phalānumeye tu karmaṇyādityavad devadattavat pratīti prasaṅgaḥ. na caīṣa devadattam iva calantam spandamānam ādityam api paśyatīti dṛṣyate. sthiraṃ hi sarvadā tanmaṇḍalam avalokyate. saṃyogavibhāgau tu tasyāpi pratīyete eveti tulya(?va/tvā)t tābhyām ubhayatrāpy anumānikaḥ pratyayo bhavet. api ca vibhāgopakrame saṃyogāvasāne ca karmaṇi tata unnīyamāne gacchātīti vartamānanirbhāśaḥ pratyayo na bhavet, atītam hi tat, tadā katham vartamānākārabuddhigocarō bhavati. jalapravāhaniścalesu matsyeṣu nirantarotpadyamānājalāvayavasamyogavibhāgāvagamād anumānikī gatisaṃvid upajāyeta. sthāṇau ca śyena viyukte śyena iva karmānumīyeta. tataś ca so 'pi gacchātīti buddhiviśayatām āpadyeta. yadī mataṃ na vibhāgamātrāt karmānumānam, api tarhi vibhāgapūrvakāt saṃyogād iti. evaṃ tarhi yadaikaḥ śyena viyuktaḥ sthāṇur anyena saṃyujyate tatra prasaṅgaḥ. calitvāvasthite ca devadatte. yadī tūcyate yo 'yam utpatataḥ śyenasya deśāntarasamyogaḥ tasya sthāṇusamavetena karmaṇā niṣpattayasambhavān na tatra karmānumānam iti. kalpyatām tarhi śyene 'pi karma, sthāṇau tu prasaṅgān ativr̥ttir eva. niyatam hi pratibaddhadṛṣṭaḥ smṛtapratibandhasya pratibandhakavijñānam. asti ca sthāṇau kāraṇapratibaddhaphaladarśanam iti nānumānodayaś śakyate {3,84} niroddhum. śyenasamavāyinaiva karmaṇā sthāṇāv api saṃyogavibhāgopapattau na tadgatakarmānumānam iti cet tan na. na hi prayojanānusāriṇy anumānavyavasthā. vyāptam hi liṅgam yatra yatra dṛṣyate tatra tatra vyāpakam upasthāpayati. arthāpattir hy anyathopapattiyā parihriyate nānumānam. yadī tv avicchinnotpattayas saṃyogavibhāgāḥ kriyānumāne kāraṇam, evaṃ tarhi na kācid gatir anumīyeta, bhaviṣyatsamyogavibhāgānām pramāṇāgocaratvāt. prathamam ca katipayānām evāvagateḥ. atha svadeśasamyogavibhāgahetukam kriyānumānam. na ca sthāṇoḥ śyeno deśa ity ucyate. evam api matsyeṣu prasaṅgānativr̥ttir eva, teṣām hi jalam svadeśa eva. parokṣavyomavādinām ca vihaṅgame gacchātīti kriyāpratyayānupapattih, vyomasamyogavibhāgayor apratyakṣatvāt tābhyām tadanumānānupapatteḥ. na ca viyadvitatālokāvayavasamyogavibhāgāvagamānibandhano vihaṅgame calatīti pratyayaḥ, santamase 'pi bhāvāt. na ca tamo nāma kiñcid vastv asti bhavatsiddhānte, bhāso 'bhāvamātratvāt tasya. atas tatsamyogavibhāgahetuko 'pi na kriyāvasāyāś śakyate samādhātum iti na pratyakṣe karmaṇi dvaividhyopapattih. yā tu na hi te pratyakṣe ity apratyakṣatoktā, tāṃ tatraivānyathā vyākhyāsyāmaḥ. rūpaśabdāvibhāgam iti ca vadatā sūtrakāreṇa pratyakṣam eva karmety āsthitam. apūrvādhikarāṇe ca na karmaṇo rūpam upalabhāmaha iti vacanam yathācoditavitatapūrvāparībhūtābhivyaktāvasthitakarmarūpānupalabdhyabhiprāyam eva. itarathā hy upalabdhimātrapratiśedhe śāśāṅgādivannityābhāva eva karmaṇo bhavet. na hi tatra pratyakṣopalabdhimātram eva pratiśiddham. yadāśrayam deśāntaram prāpayatīti ca na phalānumeyatvābhiprāyam. kim tarhi. āśrayasya deśāntaraprāpakatvarūpeṇa na svarūpataḥ karmāstīty apūrvātmanā karmaṇo 'vasthānam darśayati. ihāpi devadattasya gatipūrvikāṃ deśāntaraprāptim upalabhyeti vadan devadatte pratyakṣatām eva gater darśayati. anyathā tu devadattādityayor ubhayor api karmaṇo 'numeyatvāt kena viśeṣeṇāditye gatyānumānam sāmānyato dṛṣṭatayodāhriyate. devadatte 'pi hi sāmānyato dṛṣṭād eva gatisiddhiḥ. ato naivaṃdvividham granthato yuktito vā ghaṭata iti sūktam anupapannam iti. pratiyoginor hi parasparam asaṅkare dvaividhyam bhavati. iha tu yat {3,85} pratyakṣadṛṣṭasambandhasya pratiyogitayopāttam sāmānyato dṛṣṭasambandham tatrāpi gatiprāptyākṛtyoḥ pratyakṣadṛṣṭa eva sambandha iti na pratiyoginor asaṅkara iti || 138 ||

yadī tu dṛṣṭānte pratyakṣatāyām api pakṣikṛtād ity agater apratyakṣatvāt na pratyakṣadṛṣṭas sambandha ity ucyate. tad etad āśāṅkate tāvat -- **āditye 'nupalabdhiś ced** iti. idānīm dūṣayati -- **neti**. kāraṇam āha -- **deśe 'py adhunātana** iti. deśe 'py adhunātane -- samprati pramīyamāṇe, apratyakṣatopalabdhir evety arthaḥ. yadī tv agnidhūmākṛtyoḥ kvacin mahānasāda apratyakṣopalabdhir iṣyate sā tarhi devadatte 'pi gateḥ pratyakṣatvād astīty āha -- **kvacid** iti || 139 ||

evaṃ tāvat pratyakṣato dṛṣṭatā sāmānyato dṛṣṭatayā sāṅkīryate ity uktam. idānīm sāmānyato dṛṣṭatāpi pratyakṣato

dr̥ṣṭābhimatāgnyākṛtyanumāne saṅkīryata ity āha -- **yadīti** pādatrayaṇa. yadi hi devadattādidharmyantarāpekṣaivādīte gaty anumānasya sāmānyato dr̥ṣṭateṣyate, sā tarhi mahānasādīdharmyantarāpekṣayāgnidhūmayor api gamyagamakatvenāvasthitayoḥ prāpnoty eva. sāmānyato hy avivakṣitadeśādibhedam idam avagataṃ dhūmavān agnimān itī, yathā deśāntaraprāptiyadhikaraṇaṃ gatyadhikaraṇam itī. atah pratyogitvarahitam evedam ubhayam itī dvaividhyānupapattir ity ākṣepaḥ. evam ākṣioya samādadhātī -- **tasmād evaṃ pracakṣata** itī. yathoktadvavidhyāsambhavad evaṃ vakṣyamānaprakāreṇa dvaividhyaṃ varṇanīyam itī bhāvaḥ || 140 ||

tatra pratyakṣasambandham tāvad udāharati -- **pratyakṣeti yudhyate** 'ntena. yadā hi yayor evāgnidhūmaviśeṣayoḥ, gomayendhano yam agniḥ -- gomayam indhanam asyeti {3,86} bahuvrīhiḥ, tajjanyo 'yam dhūmaviśeṣa itī ca prāk pratyakṣeṇa matiṃ kṛtvā punaś ca kiyatā vilambanenānyatra kvacid gatvā gatas san taddeśasthena tenaiva dhūmaviśeṣeṇa tam evāgniviśeṣam budhyate, tadā tatpratyakṣadr̥ṣṭasambandham anumānam bhavātīty arthaḥ. anena ca viśeṣadr̥ṣṭam eva pratyakṣadr̥ṣṭasabdenocyata itī vyākhyātam. pratyakṣaśabdena hi viśeṣo lakṣyate. pratyakṣeṇa hy ayam evaṃvidho 'vāntaraviśeṣo gomayendhanatajjanyatvādirūpaś śakyate 'vagantum. na pramāṇāntareṇa. taddvāreṇa tv anumānasyāpi tādr̥ṣo viśeṣo viśayo bhavātīti yuktaiva pratyakṣaśabdena viśeṣalakṣaṇā. viśeṣadr̥ṣṭam ca sāmānyato dr̥ṣṭasya bhavati pratyogitī dvaividhyopapattir itī bhāvaḥ. nanu viśeṣadr̥ṣṭam nāma (na) pramāṇabhedāḥ. na cedam pramāṇam, gr̥hītaviśayatvāt. taddeśasthitenaiiva hi dhūmena tasminn eva deśe sa eva gomayendhanajanyāgnir anumīyate. ato deśabhedābhāvād aprāmānyam eva, ata āha -- **tasyeti** pādatrayaṇa. tasyaivaṃvidhasya pratyakṣadr̥ṣṭasya sandihyamānasadbhāvavastubodhāt pramāṇatā bhavati. yady api deśabhedo nāsti. kālabhedāt tu saṃśayānasya saṃśayocchedadvāreṇa prāmānyam avihatam itī. etac ca vindhyavāsināpi viśeṣadr̥ṣṭatvenodāhṛtam ity āha -- **viśeṣadr̥ṣṭam** itī || 143 ||

yadi viśeṣadr̥ṣṭodāharaṇam idam katham tarhi bhāṣye ākṛtighraṇam. evaṃ hi viśeṣa eva darśayitavyo bhavet. ata āha -- **ākṛtyor eveti**. ayam arthaḥ -- kenacid gomayendhanatvādināyāntaraviśeṣenopadarśitayor {3,87} ākṛtyor evātra hetusādhyatvam. evaṃ hy atra pratyayaḥ. sa evāyam adya yāvadanuvartamāno gomayendhanavikārasya dhūmasyākāro dr̥ṣyate. ata eva tadindhanayonir agnir anuvartata ity ato nānupapannam ākṛtighraṇam itī || 144 ||

yady evam avivakṣitāvāntaraviśeṣam agnidhūmāntaram eva sāmānyato dr̥ṣṭodāharaṇatayā vācyam. kim ādityodāharaṇena. ata āha -- **agnidhūmāntaratve ceti**. yathā hy agnidhūmākṛtyos tṛṇadārugomayenthanādījanmā suvyakto viśeṣaḥ sarvapramāṭṛsvasamvedyo bhavati, naivaṃ gatiprāptyākṛtyoḥ. atah prāptyākṛtimātrād gatyākṛtimātrānumānam āditya ekāntatas sāmānyato dr̥ṣṭasambandham itī yuktam evādityodāharaṇam itī || 145 ||

kiṃ punas sāmānyatas sambandhagrahaṇe pramāṇam. na hy agr̥hītayos sambandhinos sambandhagrahaṇam asti. na ca sāmānyayoḥ pratyakṣagrahaṇam sambhavati. tasya svalakṣaṇaikaviśayatvāt. nānumānam anavasthāpātāt. ata āha -- **pratyakṣaviśayatvam** itī. bhaved anavasthā, yady anumānena sāmānyagrahaṇam iṣyate. tasya tu savikalpakasiddhau pratyakṣaviśayatvam upapādyānta upasamhṛtam pratyakṣatvam atas siddham sāmānyasyeti. nanu vastv eva na sāmānyam kiñcid asti nāma. tasya bhinnābhinnasyānirūpaṇād ata āha -- **vastutvam ceti**. vastutvam apy ākṛtigranthe vistareṇa pratipādayīyate. pratyakṣaviśayatāpratipādanena ca pratyakṣe 'pi prasādhitaprāyam eva. atra ca asti sāmānyavastuṣv ity anvayopapādanāya sāmānyasya vastutvam upanyastam eva. ayaṃ tu hetukathanārthaḥ punarupanyāsa itī. yas tu haituko na hetum antareṇa pramāṇāntarasiddhāv ādriyate. tam prati hetunāvobhayam upapādayīṣyāma ity āha -- **atreṭi** || 146 ||

{3,88} tatra vastutvapasādhanārtham tāvad hetum āha -- **dhūmād agnyanumānasyeti**. bauddhā hy avastusāmānyālabhanam anumānam ācakṣate. sāmānyasya vikalpākāramātrābhyupagamāt. ata eva bhrāntir evānumānam, sambandhabalena svalakṣaṇarūpam upasthāpayatīti pramāṇam ity āhuh. tān eva pratīdam ucyate -- vastv ālabhanam anumānam abhāvānyapramāṇatvāt yathā svārthe śrotrādībuddhiḥ. yā hi svaviśaye śrotrādībhīr indriyair buddhir janyate, sā vastv ālabhanaiva. yena ca yadindriyam sannikṣyate sa tasya svārthaḥ prāpyakāritvād indriyāṇām. tad iha mṛgatṛṣṇādījñānanirākaraṇārtham svārthaviśeṣaṇam. aviśeṣenopādāne tu nābhāvānyapramāṇatvasya vastvālabhanatayā vyāptiḥ kathitā bhavet. bhrāntīnām ubhayavikalatvāt. na hi tāḥ pramāṇam. na ca vastv ālabhanāḥ. anyasamprayuktendriyasya hi tā anyaviśayā jāyante. īdr̥sam eva jñānam avastvālabhanam, na punaratyantāsadartham. evaṃ vastvālabhanatve 'numānasya sādHITE arthāt sāmānyam vastv ity uktaṃ bhavati. idam cāvastvālabhanatvam anumānasyārthapadaṃ prayujñānena bhāṣyakāreṇa nirākṛtam. anarthaviśayam anumānam itī bauddhā manyante. yadvad itī(?) svapratibhāse 'narthe 'rthādhyavasāyena pravartamānā bhrāntir apy arthasambandhena pravṛttes tadavyabhicārāt pramāṇam anumānam itī, teṣām idam uttaram arthas sāmānyam anumānasya viśayo bhāya eva. na vikalpākāramātram ity ākṛtigranthe vistareṇa pratipādayīyata itī || 147 ||

evamarthād vastutvam prasādhyāhratya prasādhayati -- **sāmānyasya ca vastutvam** itī. sāmānyam vastu abhāvānyaprameyatvād asādhāraṇavastuvad itī vakṣyamāṇena sambandha itī. pratyakṣaviśayatām idānīm prayogeṇa darśayati -- **pratyakṣeti** pādatrayaṇa. yadabhāvānyaprameyam tat pratyakṣeṇa gr̥hyata eva. yathā saugatānām evāsādhāraṇam vastv itī || 148 ||

{3,89} bauddhānām eva tu sāmānyam anumānaikaviśayam manvānānām anavasthā prasajyata ity āha -- **sāmānyam** itī pañcabhiḥ. nigadavyākhyāto granthaḥ || 149 -- 153 ||

yadi tūcyate līngabhūtasāmānyagrahaṇārtham anumānāpekṣāyām anavasthā bhavati, na tadgrahaṇārtham anumānam apekṣyate, dhūmādisvalakṣaṇadarśanaprabhavavikalpavedyatvāt tasya. na cāsāv apramāṇam, arthakriyāsamarthavastupratilambhāt. na ca pramāṇam anarthaviśayatvāt. ato 'nirvacanīyavikalpasiddhatvāt līngasya nānavasthā bhavātīty āsaṅkyāha -- **atheti**. ayam abhiprāyaḥ -- na tāvat pramāṇam apramāṇam ca jñānam sambhavati. viruddhasvabhāvayor ekatra pratiśedhe 'nyatarāpatter aparihāryatvāt. apramāṇasya ca prameyavyavasthāpanāśakter avāśyam pramāṇam eva tajjñānam abhyupagantavyam. pratyakṣānumānābhyupagamāc ca pramāṇāntaram evāpadyeta. {3,90} pramāṇāntaram ca sad yathā tallīngasamvedane pramāṇam iṣyate, evaṃ līnginy api prāpnoti. evaṃ ca vakṣyamānaprasaṅgo bhavet. pramāṇād apramāṇād veti vadannanirdhāritobhayarūpatām vikalpasya darśayātīti || 154 ||

astu tarhi liṅgino 'pi tathaivāvagamaḥ, ko doṣaḥ, ata āha -- **evam apīti**. ayam abhiprāyaḥ -- anavasthām api prasañjayatām asmākam anumānocchedāpādanam abhimatam. pramāñāntarābhyupagame 'pi cānumānocchedo bhavaty eva. tad eva hi pramāṇam tadā sarvasya liṅgaliṅgisāmānyasyāvabodhakaṃ bhaved iti || 155 ||

yadi tv ekarūpābhyupagame 'pramāṇatvam eva liṅgajñānasyeṣyate, tato 'pramāñāvagatāl liṅgāl liṅgijñānam api mithyā bhavet. bāṣpād iva dhūmasaṃviditād agniññānam. evaṃ ca nānumānam iti. sa evānumānasya nityocchedaṃ ity abhiprāyeṇāha -- **apramāñāvabuddhād** iti || 156 ||

atra codayati -- **nanv** iti. yathā hy apramāṇam eva sambandhasmaraṇam pramāṇakāraṇam iṣyate tathā liṅgajñānam api bhaviṣyatīty arthaḥ || 157 ||

pariharati -- **tatre**ti. smṛtir hi pūrvajñānād bhavanti tadupasthāpanadvāreṇānumāyām upayujyate. tac ca pramāṇam eveti tadanusārī nirṇayo yukta iti || 158 ||

{3,91} na caiṣa prakāro liṅgagatau sambhavatīty āha -- **na tv** iti. na hy atra prāg api liṅgāvagame pramāṇam kiñcid upapadyate, yat pramāñajñānenopasthāpyata iti. na ca liṅgajñānam api smṛtir eveti vācyam. pūrvapramāñābhāvād evety āha -- **tadabhāvād** iti || 159 ||

nanu nirvikalpakagr̥hīthadhūmādisvalakṣaṇapariprāpakatayā liṅgajñānam api smṛtir eva. ato 'trāpi nirvikalpakapramāñāntarato nirṇayo yukta eva. ata āha -- **smārtam** iti. yathā samprati sambandhajñānam gr̥hītaprāpakatayā smaraṇam, evam etad api liṅgajñānam nirvikalpakagr̥hīthaprāpakatayā tadabhedena smārtam iti yo vadati tasya vandhyāsute 'pi smaraṇasaktir anivāritā. gr̥hītavaiṣayā hi smṛtir iti sthitiḥ. na ca liṅgasāmānyajñānam nirvikalpakagr̥hītasvalakṣaṇālambanam iti kathaṃ smṛtiḥ. yad atra prakāśate tan na gr̥hītam, yac ca gr̥hītam tan na prakāśata iti na smṛtitvam. agr̥hītagocarāyām tu smṛtau vandhyāsute 'pi smaraṇaprasaṅga iti || 160 ||

nanv anumānena liṅgasāmānyajñāne 'navasthā bhavati, yadi sāmānyātmakam eva liṅgaṃ tadgrahaṇārtham iṣyate, tasyānumānavedyatvāt. asādhāraṇa evārthātmā sāmānyajñāne liṅgaṃ bhaviṣyati, sa ca pratyakṣa eveti nānavasthā. ata āha -- **na ceti**. kim na kāraṇam ata āha -- **yasmād** iti. dṛṣṭāvinābhāvaṃ liṅgaṃ bhavati. na cāsya tena sāmānyenāvīnābhāvaḥ kathañcid deśataḥ kālato vā dṛṣṭaḥ. asādhāraṇasya bhāvāntareṣv anusyūtyasambhavād ekatra dṛṣṭasya ca tatraiva niruddhatvād iti || 161 ||

{3,92} sambandhadarśanābhyupagame vā kṛtakatvādivat sāmānyarūpatāpattir ity āha -- **syād veti**. atra kāraṇam āha -- **na hīti** || 162 ||

itaś cāsādhāraṇo 'rthātmā na liṅgam ity āha -- **na ceti**. dhūmādir hi dhūmo 'yam ityādivikalpāspadikṛto 'gnyāder liṅgam iti dṛṣṭam. asādhāraṇas tu kenacid rūpeṇāpy avyapadeśyaḥ kathaṃ liṅga bhaved iti. liṅgatvaṃ nopapadyata iti vakṣyamāṇena sambandha iti. nanu tiraścām asaty eva śabdollekhe 'sādhāraṇarūpadarśinām evānumānam dṛṣṭamato nāvyapadeśyatvād aliṅgatvam ata āha -- **vikalpeti** pādatrāyeṇa. ayam abhiprāyaḥ -- mā nāma tiraścām śabdollekho bhavet, arthavikalpas tu teṣām api pūrvāparānusandhānātmako 'sty eva. ato yuktam eva teṣām anumāne 'vyapadeśyasyāpi liṅgatvam. asādhāraṇas tu pūrvāparānusandhānād vinārthavikalparahito 'pīti kathaṃ liṅgam. na hi so 'yam ity anārūḍho buddhau dhūmo 'gner liṅgaṃ bhavati. na caivam asādhāraṇe sambhavati, pūrvāparānusandhānāgocaravāt tasyeti || 163 ||

asmanmate 'pi ye 'sādhāraṇātmāno dhūmādayo viśeṣā vikalpyante te 'py anvayābhāvād aliṅgaṃ, kim aṅga punarnirvikalpakāikagocaro 'sādhāraṇo 'rthātmā ity āha -- **kalpyanta** iti. anvayābhāvād evāsādhāraṇajñānam api liṅgisāmānyajñāne na liṅgam ity āha -- **etasmād eveti** || 164 ||

yadi tv anvayasiddhyartham asādhāraṇasya sāmānyarūpateṣyate, tato liṅgasāmānyagrahaṇa ivānavasthāprasaṅgāt tasyāpy anavadhāraṇam ity āha - {3,93} **sāmānyeti**. yadi tu kasmimścid evāsādhāraṇe sāmānyena jñātasambandhe nyadarśināpi sāmānyam anumīyate. evaṃ tarhi sarva eva sarvasya pratyāyako bhavet. aviśeṣād ity āha -- **kvacid veti** || 165 ||

evaṃ tāvan na liṅgāvadhāraṇe pramāṇam asītīty uktam. idānīm anvayagrahaṇakāle liṅgijñāne 'pi na kiñcit pramāṇam asītīty āha -- **sambandhānubhava** iti. nāgr̥hīte liṅgini tatsambaddhaṃ liṅgaṃ śakyate 'vagantum. na cānumānapravṛtṭeḥ prakṛtasmin sāmānyātmani bhavanaḥ kiñcit pramāṇam asty asmākam iva pratyakṣam, ato liṅginy apy avagamyamāne 'navasthāprasaṅga ity abhiprāyaḥ || 166 ||

nanv anādikālīnavāsanāmātranibandhana evāyam liṅgaliṅgisamvyavahāraḥ, kim ihātinirbandhena. kācid eva hi vāsanodbhūtā kiñcil liṅgākāraṃ vikalpam āvirbhāvayanti kiñcid evānumānasamvyavahāraṃ pravartayati. yathāhuḥ -- sa evāyam anumānānumeyavyavahāro buddhyārūḍhena dharmadharmīyāyena, na bahissadasattvam apekṣata iti, ata āha -- **na cāpīti**. na vāsanāmātranirmitaṃ liṅgajñānam. vāsanā hi pūrvānubhāvāhitas saṃskāraḥ. nāsau liṅgasāmānyasya śaśaviṣāñādivadatyantāsatas sambhavatīti kathaṃ vāsanāmātrāliṅgajñānasya sambhava iti. tannibandhane ca liṅgajñāna iṣyamāne tadvad eva liṅgijñānopapatter anarthakaṃ trirūpāl liṅgato 'rthadṛṅganumānam ity anumānapramānyāśrayaṇam ity āha -- **liṅgijñānam ceti** || 167 ||

{3,94} nanv iyam anavasthā meghābhāvena vṛṣṭyabhāvānumāne bhavato 'pi samānaiva, abhāvasyānupalabdhiṅgatvāt. sajātīyaliṅgāntarāpekṣāyām anavasthāpadyate. ata āha -- **yatre**ti. yatra hi vṛṣṭyabhāve meghābhāvo liṅgaṃ nāsāv anumeyāḥ, abhāvākhyapramāñāntaragamyatvāt. ato nātra tulyajātīyāpekṣānibandhano 'navasthādoṣo jāyata iti || 168 ||

pratyakṣasāmānyavādinām tu na naḥ kācid anavasthety āha -- **pratyakṣāvagatād** iti. ataḥ pratyakṣād ity arthaḥ || 169 ||

anumitānumāne tarhy anavasthā, ata āha -- **yatrāpīti**. pratyakṣā hi deśāntaraprāptir maulikam mūle bhavaṃ liṅgam, tena gatim anumāyādīte gatisādhane 'numīyamāne nānavasthety abhiprāyaḥ || 170 ||

nanv anityāś śabdaḥ kṛtakatvāt, kṛtakatvaṃ ca tatra darśanād ity evaṃ karmāntarabhāvitayā kṛtakatve sādhyamāne karmaṇo 'pi hetvantarād anumāne 'navasthā bhaved ata āha -- **liṅgatvam** iti.

kṛtakatvānumāne hi karmaike tatra darśanād |

iti kārakavyāpārāntarabhāvitvaṃ liṅgam uktam. tatra ca kārakaviśiṣṭā kriyā tadviśiṣṭam vā kārakam anantarabhāvitam viśiṣṭallīṅgam āpatati. ubhayaṃ {3,95} ca tatpratyakṣam. kriyāyās tāvat pratyakṣatvam anantaram eva sādhitam. kārakam api tadvat pratyakṣam eva. śaktis tu parokṣā. sā ca na tāvad iha liṅgam. na cānumeyā. ataḥ kriyākārakayor ubhavor api pratyakṣatvān na dūragamanam. anumeyakarmavādinām api hi phalāvadhyaavasthānān nānavasthā, nitarām asmākam iti || 171 ||

evaṃ tāvadanumānyāsati sāmānyasya vastutve pratyakṣatve ca dausthityam uktam idānīm sarvam eva pramāṇajātam sāmānyasya dausthitye dusthitam āpadyeta teṣām api sāmānyāśrayatvāt. na ca tadapramāṇam vakṣyamāṇanyāyād ity abhiprāyeṇāha -- **evam** iti || 172 ||

ato 'vaśyaṃ pramāṇāntarāṇām pratyakṣapūrvakatvam eṣṭavyaṃ sāmānyasya ca pratyakṣatvam, itarathā tv anavasthā prāpnotīty upasaṃharati -- **tasmād** iti || 173 ||

evaṃ tāvat sāmānyasya pratyakṣatvaṃ vastunā copapādītā idānīm viśeṣā eva pratyakṣeṇa grhyanta iti ye vadanti, tān pratyāha -- **pratyakṣeti**. viśeṣo hi yadi tāvadavayavī dravyam abhimataḥ, sa cāvayavavastvantarāpekṣas sāmānyāṃśo 'smābhīḥ kīrtyata iti katham pratyakṣa iti || 174 ||

yadi tv avayavirūpādaya eva viśeṣā iṣyante, tad apy ayuktam. te 'pi hi svaviśeṣanīlādyapekṣayā sāmānyam evety āha -- **rūpādayo hīti**. {3,96} yadi tu nīlādaya eva viśeṣā iti matam. tan na. teṣām apy avāntaranīlādyapekṣayā sāmānyarūpatvād ity āha -- **svaviśeṣān** iti || 175 ||

yadi tv ekabhramarādīdravyanīlimaiva viśeṣa iṣyate, tan na. tasyāpi pakṣādisvāvayavāsritanīlaviśeṣāpekṣayā sāmānyarūpatvāt. pakṣanīlimāpi tadavayavanīlāpekṣayā sāmānyam eva. evaṃ ca aparamāṇubhyaḥ prasaṅgo darśayitavya ity āha -- **te cāpīti**. nirbhāgā hi paramāṇava iti tadrūpam asādhāraṇam eveti. tebhyaḥ tu prak dvyānukarūpam api dvayos sādharmaṇam ity āha -- **dvyānukasyāpīti** || 176 ||

nanv astu paramāṇurūpam eva viśeṣaḥ, sa eva naḥ pratyakṣo bhaviṣyaty ata āha -- **na cāntyeneti**. vyavahārārtham hi pramāṇam anusriyate, na vyasanitayā. na cāntyena viśeṣeṇa vyavahārah kasyacid astīti kiṃ tatpratyakṣatayeti. nanūpekṣāphalam api pramāṇam bhavaty eva, ata āha -- **na ceti**. na naḥ paramāṇūnām rūpam sthūle vartamānānām tantūnām iva paṭe pratyakṣam vibhaktānām veti na kathañcid viśeṣaviśayātā pratyakṣasyeti || 177 ||

nanu paramāṇava eva bhinnās sañcitā grhyante na kāryadravyam ekam. ataḥ katham tatsāvayaveṣu sāmānyam ity ucyate. sañcitā eva cānanyavṛttitayā viśeṣāsādhāraṇādīpadavācyā iti te pratyakṣā bhaviṣyanti. mā nāmaikaikataḥ paramāṇur akṣagocarō bhaved ata āha -- **bhedeneti**. eko hi sarvadā sarveṣām ca bhāvaḥ prakāśate na paramāṇubhedāḥ. na ca bhedenāgrhyamāṇo 'bhedo grhyata iti sāmpratam. saṃvidvirodhād iti bhāvaḥ. nanv ayam eva bhedāvagraho {3,97} yo 'yam abhinnaḥ prakāśaḥ, kiṃ bhedagrahaṇenāta āha -- **na ca bhinneti**. nābhinnākārabuddhibodhyo bhedaḥ, bhedābhedavivekānupapatter iti bhāvaḥ || 178 ||

nanv asaty apy ekasmin samudāyālambano 'yam abhinnāvabhāso bhaviṣyaty ity ata āha -- **samudāya** iti. ye hi sāmānyam eva sarvajagatsaṃviditam apalapanti kutas teṣām samudāyo nāmārthāntaram, yadālambano 'bhinnapratibhāso bhaviṣyati. api ca sarvadā sarve caikaṃ dravyam avabudhyante katham tad anyathā bhaviṣyaty ity āha -- **na ca sarvadeti** || 179 ||

kiñcāyaṃ samudāyo 'pi naikajātyā vinopapadyeta. na hi nānājātīyeṣu vṛkṣaghaṭaloṣṭeṣu kasyacid samudāyabuddhir asti. atas samudāye 'pīyamāṇe 'nutvasāmānyam abhyupagantavyam āpadyeta bhavatām ity āha -- **na ceti**. hetau caḥ || 180 ||

nanu nānekāvayavavṛtṭyanusandhānena vinā tatsāmānyarūpam dravyam abhyupagantum śakyam. na caindriyakam jñānam etā(?v i/va)ti samartham avikalpakatvāt tasya. ata āha -- **sāmānyam itīti**. yady apy anekānugamakṣiptes tannānāvayavavyāsaṅgi dravyam sāmānyam ity evaṃ vikalpya na grhyate. tathāpi tadekarūpam tāvannirvikalpakenāpi grhyata eveti nāpahnotum śakyata iti vyāsayavṛtṭyavayavisāmānyanyāyena prativyaktivartino 'pi gotvādisāmānyasyaindriyakatvaṃ darśayitavyam. tad api sāmānyam ity anena rūpeṇāgrhyam vastutas sāmānyam eva grhyate. śābdādismaraṇottarakālām tv anekānugamāvamarasāt sāmānyam iti vikalpya grhyate. idam ca savikalpakasiddhāv uktam eva. ato naivaṃ vācyam -- astvavayavavisāmānyasya svalakṣaṇāparanāmna indriyair grahaṇam, na tu prativyaktiniveśina iti || 181 ||

{3,98} ubhayatrāpi pratyayāviśeṣād ity āha -- **vyāsayjeti**. tadanenaitadāpāditam -- kim idaṃ mudhaiva sāmānyasya pratyakṣatā neṣyate, viśeṣam api hi pratyakṣam icchadbhir balāt sāmānyam eva pratyakṣam āśrayaṇīyam, sarvasya hi sunipuṇam nirūpyamānyasya rūpādes sāmānyarūpatvād, dravyasya ca nānāvayavasādhāraṇasya tādrūpyāt, svatantram paramāṇusañcayamātrasya cānupalambhād dravyāpalāpe ca pratyakṣavirodhāt. ato 'vayavisāmānyam tatsamavetāni ca gotvādisāmānyāni sarvāṇy eva pratyakṣāni na viśeṣā eveti tātparyam. evamparatvād eva ca pradeśāntarasiddhasāmānyāvayavavisāmānyapratyakṣatāpratipādanena na punaruktatā codanīyeti || 182 ||

nanu bhavadbhir mīmāṃsakais tāvadavaśyam abhyupagantavyāḥ paramāṇavaḥ. atas teṣāṃ evobhayasiddhānām param ekākārabuddhijananaśaktimātram evopakalpitam. kiṃ dharmikalpanayā. laghīyasī hi tatkalpanāto dharmakalpanā. ata āha -- **mīmāṃsakais ceti.** ayam abhiprāyaḥ. yad dhi pramāṇenopanīyate, tad asmābhir iśyate, na ca sthūlam hitvā paramāṇava evākṣajāyām buddhau bhāsante, yattānupetya sthūlam avajānīmahe. tadānugunyena tu yady aṇavo vyā(?pa/pā)dyante, bhavantu, na tadbaleṇa mūlabhūtaṃ sthūlam apalapitum utsahāma ita || 183 ||

pratyakṣam tu sthūlam adṛśyaih paramāṇubhiḥ nihnuvānasya śaśo 'pi tadviśāṇadhiyā nihnotavyaḥ prāpta ity āha -- **samūharūpam** ita || 184 ||

{3,99} kim idānīm śaśaviśāṇakalpāḥ paramāṇavaḥ. nety āha -- **samūheti.** na hy atra kalpanālāghavena pratyakṣasiddho dharmī parityāgam arhati. siddhe ca tasmimś tadanugūṇāḥ paramāṇava ita kena neśyate. siddhyupāyas tu teṣāṃ anyo nāstīti paramāṇavo nāvaśyam iśyanta ity uktaṃ bhavati || 185 ||

ato yad eva vastu sāmānyaviśeṣayor aparokṣam grhyate, tat tathaiṅvāparokṣatayaivābhyupagantavyam, na tu viśeṣa eva pratyakṣo na sāmānyam ita vācyam ity upasaṃharati -- **tasmād** ita || 186 ||

astu vāsādhāraṇam eva pratyakṣam, tathāpi na sāmānyasya pratyakṣam apahnotum śakyate. gotvādisāmānyānām api sattādirparasāmānyāpekṣayāsādhāraṇatvāt. ato yady asādhāraṇam pratyakṣam ity āgraho bhavatām evam api na gotvādisāmānyam apratyakṣam ita pratyakṣasāmārthyasiddhatvān na śakyam apahnotum ity āha -- **sattādīti** || 187 ||

yadi tūcyate pratyakṣeṇa grhyamāṇam api sāmānyam na sāmānyollekhena grhyata ita (na) pratyakṣam ita, tad etad āśāṅkate -- **sāmānyeti.** pariharati -- **kim veti.** evam hy asādhāraṇam api na pratyakṣam bhavet. tatrāpi nirvikalpakāvasthāyām {3,100} paravyāvṛttyakalpanād asādhāraṇollekho nāsty eveti. yadi tu tādrūpyeṅāvikalpitam api svarūpeṇa vikalpako 'vabudhyata ita tatpratyakṣam. evam tarhi dvyaḥkāram eva saṃmugdham vastu lokaḥ pratipadyata ita parīkṣakair ubhayathāpi tat śakyata eva vaktum ita siddham dvyaḥkāram eva vastu pratyakṣeṇa grhyata ita. siddham ca sāmānyatas sambandhadarśanam ity abhiprāyeṇāha -- **yadvastu lokaḥ pratipadyate 'smin dvidhāpi tat śakyata eva vaktum** ita. asmim ita pratyakṣajñāna ity arthaḥ || 188 ||

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭikāyām

anumānaparicchedaḥ samāptaḥ ||

006 śabdaparincheda

atha śabdaparinchedaḥ

atra pratyakṣānumānāyor aparīkṣyatva ukte śāstrasyāpy aparīkṣyatāpratipādanārtham bhāṣyam -- **śāstram śabdavijñānād asannikṛṣṭe 'rthe vijñānam** ita. nanu vṛttikāramate na parīkṣitavyam nimittam ita pratijñāya {3,101} pratyakṣādīni hi prasiddhāni pramāṇāni tadantargataṃ ca śāstram ity ukteḥ pratyakṣavyabhicāreṇa parīkṣām āśāṅkyā tadavyabhicāra ukte 'nantaram eva śāstrasyāparīkṣā pratipādyata ita yuktam, tad dhi prakṛtam, kim anumānena vyavadhīyate. satyam evam. ayam tu tantrāntarānusāreṇa krama āśrītaḥ. tathā hi nāpratyakṣam pramāṇam ita lokāyatikā manyante. te hi vaiśeṣikādyaśritapratyakṣānantarānumānaprāmānyapratipādanena pratibodhyante. evam hi vaiśeṣikāḥ paṭhanti -- dvidham pramāṇam ālocitādhyavasānam anālocitānugamaṇam ceti. tathānye 'pi pratyakṣam anumānam ca dve eva pramāṇe ita. yathākṣapādīyair api pratyakṣānantaram anumānam lakṣitam -- tatpūrvakam trividham anumānam ita. tenehāpi tāvat pratyakṣānantaram anumānam varṇitam. tato mahāviśayatayā prakṛtatvena puruṣārthaupayikatvena ca śāstram. tadanantaram ca yatra kvacana vācye bahūnām prasiddham ity upamānam uktam. nyāyavistare hi prasiddhasādharmyāt sādhyasāadhanam upamānam ity uktam. tataḥ pārśāryamatēnārthāpattir uktā. taduttarakālam eva tanmatānusāriṇā kṛtakoṭinoktatvāt. abhāvapramāṇasya tu bhāvapramāṇābhāva evātmeti taduttaraḥ prastāvaḥ. kiṃ punas tantrāntarānusārasya prayojanam. ucyate. prasiddhatvena hy aparīkṣā pratipādyate. tantrāntareṣv evam imāni pramāṇāni prasiddhānīti prasiddhiprābalyam kathitam bhavati. vyutthitāś ca tena tena sākṣiṇā pratipādītā bhavanti.

atra ca śabdavijñānād ity ucyate, tat katham viḡrhyate. kiṃ śabdād vijñānam śabdasya vā vijñānam ita. pūrvatra samāsānupapattih. bhayena hi pañcamī samasyate. uttaratra tu savikalpakapratyakṣe 'pi śāstratvaprasaṅgaḥ, śabdavijñānād eva hi gaur ity evamādayo 'sannikṛṣṭārthavikalpā bhavanti. atrocate. ṣaṣṭhīsamāsa evāyam. na ca savikalpake prasāṅgaḥ, na hi tacchabdapramāṇād utpadyate, api tu śabdasaḥāyād indriyāt. yathāiva hi gandhasahakṛtam indriyam tailād vilīnam ghrtaṃ vivinakti. evam śabdasaḥakṛtam jātyādīn. tathā cākṣasambandhapalām aparokṣāvabhāsitā. ta(?tra/c ca) savikalpake 'stīty uktaṃ pratyakṣānte. ato yad eva śabdaśaktivimarsottham vijñānam asannikṛṣṭārthagocaram tacchābdam. ata eva na padārthamātrajñānam śābdam. na hi tadasannikṛṣṭārthagocaram. {3,102} vakṣyati hi -- smārakān na vimṛśyati ita. kiṃ nāma tarhi śābdam, vākyārthajñānam ita vadāmaḥ. na (nu) tatpadārthajñānād utpadyate, na śabdajñānāt. na. avāntaravyāpāratvāt padārthapratipādanasya śābdānām, pāka iva kṣāṭhānām jvalanasya. vakṣyati hi --

pāke jvāleva kṣāṭhānām padārthapratipādanam |

ita. ato na kiñcid anupapannam ita.

idaṃ tu vaktavyam kim idaṃ sāmānyalakṣaṇāvasare viśeṣalakṣaṇam prañīyate śabdaviśeṣo hi śāstram. tad yadi vaktavyam, evam api sāmānyalakṣaṇam uktvā (?vakṣyate/lakṣyeta). yat punaratitvaritenaiva sāmānyalakṣaṇāvasare viśeṣo lakṣyate tadasāmpratam. na hīha

pratyakṣādīnām cākṣuṣatvādayo viśeṣā lakṣyante. tataḥ pratyakṣādiṣu sāmānyato vaktum ārabdheṣu madhye śabdāmātrasyaiva lakṣaṇam vaktum yuktam, na śāstrasyeti. tad etad āha -- **pratyakṣādiṣv** iti || 1 ||

dūṣaṇāntaram āha -- **sāmānyeti**. nirjñātasāmānyalakṣaṇo hi tadviśeṣam bodhayitum śakyo netaraḥ. na hy alakṣite dravye tadviśeṣāḥ pṛthivyādayo lakṣayitum śakyanta iti || 2 ||

evaṃ tāvat śāstram iti lakṣyanirdeṣo 'nupapanna ity uktam. śabdavijñānād ityādi lakṣaṇam api lakṣyaviśeṣe na saṅgacchata ity āha -- **yac cōktam** iti || 3 ||

kīḍṛk tarhi śāstralakṣaṇam ata āha -- **pravṛttir** iti. {3,103} pravṛttinivṛtтыupadeśakam hi nityam vedavākyaṃ anityam dharmasāstrādīkamaḥ śāstram ucyate na śabdāmātram iti || 4 ||

nanu svarūpamātrābhīdhāyinām api kṣepiṣṭhādīvākyaṇām śāstratvam iśyate, kim ucyate pravṛttinivṛtтыaṅgam śāstram iti. ata āha -- **svārūpeti**. tadaṅgatveneti. vidhāyakavākyaikadeśatvenety arthaḥ. asti hi tatrāpi vāyavyam śvetam ālabheta bhūtikāma iti vidhyuddeśaḥ. tenaikavākyaabhūto vāyur vai kṣepiṣṭhety evamādiḥ. ato yuktam tasyāpi śāstratvam iti || 5 ||

nanv arthavādā na tāvat sāksāt kriyām pratipādayanti. nāpi tadamśam. trayo 'pi hi tadamśāḥ sādhyam sādhanam iti kartavyatā ceti. na caiśam anyatamam amībhir abhidhīyate. ato 'kriyārthānām ekavākyaṭām eva na manyāmahe. ata āha -- **bhāvanāyām** iti **śāstram** ityantena. ayam abhiprāyaḥ -- yady api na kriyām gamayati, na ca kriyāsambaddham kiñcit sādhanādi, tathāpi vidhinā śabdabhāvanāparanāmadheyena sahaśām ekavākyaṭā. vidhir hi puruṣam pravartayitum viśayaprāśastyajñānam apekṣate. tac cārthavādās śaknuvanti kartum iti tat kurvatām eśam asti pravṛttinivṛtтыor upayogaḥ. atas samastāyām tryamśapūrnāyām eva bhāvanāyām mahāvākyaḍ eva sārthavādakāt puruṣaḥ pravartate nivartate vā na vidhyuddeśamātrād iti sārthavādakam eva vākyaṃ śāstram iti. etac cārthavādādīkarane prapañcayīyamaḥ. darśitam ca kiñcid vidhivivarane ity alam anenātiparispendeneti. yata eva sārthavādakāt pravṛttinivṛtтыjñānam, ata eva vidhivācīnaḥ pratyayamātrasya padamātrasya vā yajetety evamādikasya vidhīrutāv api na śāstratvam. yatra hi tryamśabhāvanāvacanam apy avāntaravākyaṃ anapekṣītārthavādakam na pravṛtttau samarthaṃ, katham iva tatra padapratyayayoś śaktir bhaviṣyatīti duradhigamam ity āha -- **na padādyata** iti || 6 ||

{3,104} evaṃ lakṣyalakṣaṇānupapattyā dūṣitam bhāsyam upapādayati -- **aparīkṣeti**. ayam abhiprāyaḥ -- vedavyākhyā hi prakṛtā, ato yad eva tadupayogi tad eva vācyam ity atikramyāpi sāmānyaprakramaṃ viśeṣam eva lakṣitavān. na hīha lakṣaṇakaraṇam eva svarūpeṇa vivakṣitam. aparīkṣāc chalena hi lakṣaṇāni praṇīyante. tatrāpi yad eva prakṛtopayogiśāstralakṣaṇam tad eva kṛtam. svatanthro vedāḥ apuruṣatantratvād iti || 7 ||

yadī svatantraproyogitvanirapekṣāni na jalpatī, tataḥ kim ata āha -- **tatreti**. yadā hy ayam jalpāka iva nānupayuktam bhāṣata iti sṭhitam, tatra yadī lokavākyaṣṭhitam śabdalakṣaṇam kathayet tad asya vedam vyācīkhyāsor anupayuktam syād iti || 8 ||

nanu yady anupayuktam na lakṣaṇīyam, kim iti tarhi pratyakṣādi lakṣyate na hi teśam vedopayogo drīyate ata āha -- **pratyakṣādīti**. ayam abhiprāyaḥ -- vedasvarūpāvadhāraṇa eva tāvanmahānupakārah pratyakṣasya, na hi tadantareṇa puraḥ -- prathamam eva svādhyāyagrahaṇakāle varṇamātrādy avadhārayitum śakyate, tadā cānavadhṛtam śāstrārthajñānavelāyām asmṛtatvān nopayujyetaiva. ataḥ purastāt parastāt ca varṇamātrādītaḥ kṛte pratyakṣādyupayogaṃ matvā tallakṣaṇam kṛtam. anumānam api pratīkavinīyuktamantraśeṣānumāna upayujyate. yathā devasya tveti nirvapatīti. upamānam api sauryādīkarmaṇām prakṛtīviśeṣopamāne. arthāpattir apy aśrutavākyaikadeśakalpanāyām. abhāvo 'pi padavākyaeyattāvadhāraṇe dravyadevatādyabhāvena ca karmaṇām avyaktacodanātvāvadhāraṇa upayujyate ity dvayor ādiśabdayor artha ity || 9 ||

{3,105} na caivañjātīyakaḥ kaścid upayogo gāmānyetyādīvākyaṣṭhasya śābdalakṣaṇasyāstīti tadupekṣyaiva śāstragatam eva lakṣaṇam praṇītam ity āha -- **yat tv** iti || 10 ||

yat punar alakṣite sāmānye na viśeṣo lakṣayitum śakyata ity uktam tatpariharati -- **viśeṣaś ceti**. sāmānyalakṣaṇe hi viśeṣo na sidhyati, vyabhicārāt. viśeṣas tu sāmānyavyabhicārīti tasmin lakṣite tadantargatam sāmānyam sukham eva lakṣitam bhavet. yadā hi vidhāyakavijñānād asannikṛṣṭe 'rthe vijñānam śāstram ity uktam tadārthād vidhāyakaviśeṣarahitāc chābdamātrajñānāc chābdam iti śakyam avagantum iti na pṛthag ucyata iti || 11 ||

nanu nedaṃ viśeṣalakṣaṇam viśeṣopādānābhāvād ity uktam. ata āha -- **sāmānyeti**. nāvaśyam upāttam eva viśeṣaṇam bhavati, kin tu adhikāralabhyam api, yathāgneyādiṣu vakṣyate, ta(dva)d ihāpi codanālakṣaṇādīkārāc chābdavijñānād ity ukte 'pi vidhāyakaviśeṣaṇam pratyeyata iti. nanu yadī prakṛtopayogi vaktavyam, evaṃ tarhi codanālakṣaṇam eva vācyam, kiṃ śāstralakṣaṇenāta āha -- **codaneti**. paryāyā eta iti bhāvāḥ || 12 ||

ayam cādhikārato viśeṣalābho jaiminer apy anumataś codanāśabdān avīśeṣitam dvītiye sūtre prayuñjānasyety āha -- **yathā ceti**. evaṃ hi manyate -- yady api codanāśabdāḥ pravartakavākyaṃmātravacanāḥ, tathāpi prathamāsūtre 'thaśabdena {3,106} vedādhyayanānantaryasyopāttatvāt tadadhikārād eva codanāśabdō vaidikyām eva codanāyām avatiṣṭhate, evam ihāpi śāstralakṣaṇe codanāprāmānyādīkārāt śabdavijñānārthajñānaśabdau viśiṣṭaśabdārthaparau, vidhāyake śabdaśabdō vidheye cārthāśabdā ity || 13 ||

yad api vṛttikāramatopanyāśavasare pratyakṣādīni hi prasiddhāni pramāṇāni tadantargatam ca śāstram iti bhāṣyakāreṇoktam tatrāpi viśeṣaśāstrāparīkṣāpratījñānam prakṛtopayogitvābhiprāyeṇaiveti darśayati -- **pratyakṣādīti**. idaṃ tu cintānīyam. yadī

vidhāyakaśābdajanitam vijñānam śāstram, kim idānīm aṅgāni mīmāṃsā karmānūśāsanāni ca na śāstrāṇi, laukikāni ca gāmānāyetyādivākyāni śāstrāṇi. yady evaṃ mahān lokavirodhaḥ. na hi laukikā gāmānāyetyādiṣu śāstraśābdam upacaranti. svavacanavirodhaś ca. yato gāmānāyetyādivākyasthaṃ śābdalakṣaṇam iti hi vadanti. mīmāṃsādiṣu vedavat tato 'pi vā sātiśayam śāstraśābdopacāram upalabhāmahe. api cāyam śāstraśābdō rūḍho vā syād yaugiko vā, sarvathā ca vedāṅgādiṣu vartitum arhati, asti hi teṣu yathāyatham arthānūśāsanam, rūḍhiś ca sātiśayeti varṇitam. atrābhīdhīyate. yogarūḍhir iyaṃ pañcakajādivat, ato na tāvadgāmānāyetyādiṣv atiprasajyate. saty api yoge laukikānām teṣv aprayogāt. puruṣārthopadeśān eva laukikāś śāstram iti manyante. tathā cāṅgānīti teṣām śāstratvam. nanu vidhāyakaṃ śāstram iti śāstralakṣaṇam, na ca tāni kañcid vidadhati. maivam. sarveṣām evānūsthānopadeśaparāvāt. vyākaraṇe hi yatsādhubhir bhāṣeta tad ebhir ity upadiśyate. mīmāṃsāyām api pratyadhikaraṇam nyāyavyutpādanenānuṣṭhānopadeśa eva sarvatra. ato yacchāstram tatpravṛttivṛtṭyupadeśakam eveti niyamaḥ, na punas tadupadeśakam śāstram eveti laukikī prasiddhiḥ iha bhāṣyakaṇānūditā, na punas tannirapekṣam śāstralakṣaṇam praṇītam. ato {3,107} yadasannikṣṭhārthagocaram puruṣaśreyovidhāyakam vākyam loke śāstram iti prasiddham tacchāstram. yat punar asannikṣṭhārthagocaram vidhāyakam avidhāyakam vā tacchābdam iti vivekaḥ. pratyakṣavac cātrāpi śābdajñānādiṣu vivakṣātaḥ pramāṇavikalpā darśayitavyāḥ. nāvaśyam jñānam eva pramāṇam ity abhiniveṣṭavyam. pūrvapramāṇe cottaram vākyārthajñānam phalam tatprāmāṇye ca hānādibuddhir iti vivekaḥ || 14 ||

idaṃ ca śāstram anumānād abhinnaṃ iti pramāṇadvayavādinō manyante, tānnirākartukāmas teṣām matam upanyasyati -- **tatreṭi**. idaṃ ca pratijñāmātram eva teṣām uktam, tadīyābheda hetūpanyāsaś tu paroktabhedaheturirāsāvasare kariṣyate iti. kim punar abhedopanyāsanirāsayoḥ prayasyate, nanv ayam sāṅkhyādibhir eva bheda vadībhir abhedo nirākṛta eva, ata āha -- **bheda** iti. na tais samyagbheda kāraṇam uktam ity arthaḥ || 15 ||

tān eva taduktān bheda hetūn nirākartum upanyasyati -- **pūrvasamskārety uktāntena**. evaṃ hi tair uktam -- śābde hi pūrvasamskārayukto 'ntyo varṇo, vākyam, ādyo 'pi vā varṇaḥ, sarve vā pratyekaṃ, sahitā vā, teṣām eva kramaḥ padānām vā vākyatvajātir eva vāvayavī vā nirdhūtanikhilavarṇādivibhāgaḥ sphoṭo vā padāny eva vā samhatyārtham abhidadhati. ete ca padeṣv api vikalpā darśayitavyāḥ. tathā vivakṣāprayatnādayaś ca śābdanīṣpattihetava iti. sarvam idaṃ dhūmādaḥ na drṣṭam iti tad vaidharmyād a(na)numānatvam iti. atra dūṣaṇam āha -- **tatreṭi**. bauddhena śābdam anumānād abhinnaṃ anavayavyatirekābhyām utpatteḥ, dhūmād agnyanumānavad ity ukte, yad etad dhūmādivaidharmyeṇa pratyavasthānam, iyaṃ vaidharmyasamā nāma jātiḥ, vikalpasamā vā. kā punarjātiḥ. sādharma yavaidharmyābhyām pratyavasthānam jātiḥ. vādinā hi prayukte prayoge prasaṅgo jāyate, sa jāyata iti jātir ity ucyate, sa ca prasaṅgaḥ sādharma yavaidharmyābhyām pratyavasthānam. {3,108} yatrodāharaṇasādharma yeṇa vādinā hetur uktaḥ, tatra yadā pratīvādinō vaidharmyeṇa pratyavasthānam bhavati. yathā -- kriyāvān ātmā kriyāhetuḥ ayogāt loṣṭavad iti vādinokte, pratīvādinō vaidharmyeṇa pratyavasthānam bhavati -- yathā kriyāvad dravyam avibhu drṣṭam, yathā loṣṭam, na tathātmā, tasmān niṣkriya iti. seyam vaidharmyasamā jātir ity ucyate. tathā dharmāntaravikalpāt. yadā pratīvādinā sādhyā(dha)rmasyāpi vikalpa āpādyate, asau vikalpasamā nāma jātir ucyate. yathāsminn eva prayoge pratīvādī vadati, kriyāhetuḥ ayuktam kiñcid avibhu drṣṭam yathā loṣṭam, kiñcid vibhu yathātmā, evaṃ kiñcit kriyāvad bhaviṣyati kiñcid akriyāvad iti. evam ihāpi pareṇābhedaśādhane ukte dhūmādivaidharmyamātreṇa pratyavasthāne vaidharmyasamā nāma jātir āpādyate. dhūmād agnyanumānam hi vākyavikalpādirahitam. na ca tathā śābdam. ato nānumānam iti. tathā vikalpasamāpy evaṃ darśayitavyā. anavayavyatirekājam eva kiñcid vākyavikalpād imad drṣṭam yathā śābdam, kiñcid ca na, dhūmādināgnijñānam. evaṃ kiñcid anumānam bhaviṣyati, kiñcid ananumānam iti. jātidvayapra(tipādanāt pra)tyuttaram ca sādhakam iti na vacanīyam iti || 16 ||

katham punar iyaṃ jātiḥ, evaṃ hi sādhanam idaṃ -- śābdam anumānād bhinnam tad vaidharmyāt pratyakṣavad iti, ata āha -- **dhūmeti**. na tāvat trailakṣaṇyapa(rityāgena) vaidharmyam tair uktam. kiñcid viśeṣaṇamātreṇa tu vaidharmyam aviśiṣṭam arthātmakānām anumānānam iti teṣām apy anumānād bhedo bhavet, na cāsāv asti, na hi dhūmādīnam vailakṣaṇyam ity ananumānatā bhavati. trailakṣaṇyāparityāgād anityatvam kṛtakatve hetur iti. trailakṣaṇyāparityāgapatipādanē (?py a/hy a)numānād bhedaś sidhyatīti || 17 ||

{3,109} vailakṣaṇyamātreṇa tu bhedaṃ vadato vailakṣaṇyavacanasya jātitāvāpadyetety āha -- **trailakṣaṇyeti** || 18 ||

yad api cedam aparaṃ śābdānumānāyor vailakṣaṇyam uktam -- dhūmādayo hi svābhāvikenāiva pratibandhena pratibandhakabuddhim anumāne janayanti, śābdāt tu yatheṣṭavinīyuktād evārthapratyayo drṣyate, ato bheda iti, tatrāpy āha -- **yatheti**. ayam abhiprāyaḥ -- atrāpi yadi kiñcid vaidharmyamātreṇa bheda ucyate, ato jātir eva. athāyam prayogaḥ -- śābdam anumānād bhinnam yatheṣṭavinīyogēnārthapratipādanād akṣavad. akṣam hi cakṣurādī yatraiva vyāpāryate, tad eva pratipādayatīti. tad ayuktam. tatrāpi svābhāvikaivātmāśaktyā rūpādiratipādanāt. atha svagocare yatheṣṭavinīyogena pratipādanam hetur ucyate, ato līṅgam api parārthaprayoge yam eva prati prayujyate tam eva pratipādayatīti samānam. atha yatheṣṭavinīyogas saṅketo 'bhīdhīyate, tato 'yam artho bhavati, yatraiva saṅketyate tam eva gamayatīti, tato drṣṭāntābhāvāḥ, na hi śābdād anyat saṅketānūvidhānenārtham bodhayati. athāvīta hetur ayam. anumānam hi yatheṣṭavinīyogānūvidhāyīpratipādanam, na cedam tathā, ato bhinnam iti. tan na. vyatirekamātrasyāgamakatvād anavayavyatirekī hi hetur iṣyate. na cāyam hetur anumānād abhedena vyāptaḥ kvacid avagataḥ, śābdātrekiṇaḥ kasyacid yatheṣṭavinīyogēnāpratipādanāt. athāsti hastasaṅketādīnām yathāsamayam pratipādanam ity ucyate. tat tarhi pramāṇāntaram anumānam vā. na tāvat pramāṇāntaram, tallakṣaṇābhāvāt. ato vyāptibalena jñāyamānam anumānam eva tat. evaṃ ca sati tenaiva vyabhicāra iti nānumānād vyāvṛttir hetos sidhyati. tad idaṃ uktam vyabhicāro 'ṅgavṛttibhir iti. aṅgānām hastādīnām ākuñcanaprasāraṇādīyā vṛttayo 'ṅgavṛttaya iti || 19 ||

{3,110} etad eva vivṛṇoti -- **hasteti**. hastāyaṅgāśritavṛttaya evārthaviśeṣajñānāṅgatayā hastasamjñety ucyante. katham punar idaṃ anumānam, na hi hastādisanniveśāś saṅkhyāviśeṣādibhir arthair vyāptāḥ. tair vināpi kadācid bhāvāt. kin tu aṅgulyādisanniveśāt saṅketakālabhāviśābdasmarānenārtham pratipadyamānāḥ śābdād eva pratipadyante. tan na. antareṇāpi śābdasaṅke(?ta/taṃ) vyavahāra evāvyyutpannasyāṅgulyādisanniveśadarśinaś tadarthāvagateḥ. na cātra vyabhicāraḥ. na hi yādṛṣe sanniveśe vyāptir avagatā tādrṣasya vyabhicāro drṣyate. tad idaṃ tena dharmyantareshv eṣety atra varṇitam. ato 'numānam evedam. tad idaṃ uktam -- te tallīṅgam iti sthitir iti.

sarvaṃ cedam anvāruhya vārttikakāreṇa dūṣaṇaṃ dattam. na hi yatheṣṭaviniyogena śabdād arthapratītir bhavati. gavādiśabdā hi niśaktyanusāreṇaiva svārthaṃ prativedayanti. yadr̥cchāśabdās tu hastasaṃjñādityāste saṅketānusāreṇārthaṃ bodhayanto 'numānam eveti kiṃ tadbhedapratipādaneneti || 20 ||

idam aparaṃ bhedakāraṇaṃ, śabdād dhi puruṣāpekṣo 'rthaniścayaḥ, liṅgaṃ tu svamahimnaivārthaṃ niścāyayati, atas tadvailakṣaṇyād bheda iti. ayam api avītahetuḥ. evaṃ ca vaktavyam -- na puruṣopakṣo 'numāne 'rthaniścayaḥ, na ca tathā śabda ity ato bhidyata iti. etad api dūṣayati -- **puruṣeti**. vyatirekahetur vyatirekapuraskāreṇaivārthaṃ sādhayati, prāñādaya ivānātmakād dehād vyāvṛttam ātmānam. puruṣāpekṣitā tv anumāne 'py arthaniścayaṅgam aṅgavṛttisu dr̥ṣṭā. yādr̥ṣo hi saṅketo yadarthapratipādanē puruṣaiḥ kṛtaḥ, tam eva parapuruṣāpekṣayā budhyante. ato 'trāpi vyabhicāriteti. api cāvypakatvād asiddho hetur ity āha -- **padeti**. padāni hi svamahimnaivārthaṃ pratipādayanti na puruṣāpekṣayā. {3,111} vedavākyāny api na svārthapratipādanāya puruṣam apekṣante, svarūpādvadhāraṇamātra eva teṣāṃ āptāpekṣeti || 21 ||

nanu nāgrhītasambandhaṃ padaṃ pratyāyakaṃ bhavati. na ca puruṣāpekṣā sambandhāvagatir asti. vedavākyāny api nāgrhīte padapadārthasambandhe svārthaṃ pratipādayanti. ato 'yaṃ padapadārthasambandhaḥ puruṣāpekṣa eveti nāvypakatvam. ata āha -- **sambandheti**. ayam abhiprāyaḥ -- arthapratipādanē tāvadanapekṣam eva padaṃ vaidikāni ca vākyāni. sambandhānubhavaś ca yatheha puruṣāpekṣas tathānyatrāpy anumāne 'sau vilakṣaṇo dr̥ṣyata eveti. vilakṣaṇyam eva darśayati -- **etasminn** iti **anyo** 'ntena. etasminn iti. hastasaṃjñādau puruṣāpekṣaḥ, pauruṣeyo hi samayaḥ. agnidhūmayos tu deśāpekṣaḥ. candrodayasamudravṛddhyos tu kālāpekṣaḥ. ādiśabdenāvasthāpekṣitāṃ darśayati. tad anenatid uktaṃ bhavati -- anumāne 'py anekaprakāras sambandhāvagamo deśādyapekṣayā bhedaḥ. evam ihāpi puruṣāpekṣo bhaviṣyati. anumāne 'pi tadapekṣas sambandhabodho dr̥ṣṭa iti. api ca paroktābhedaheturirāso 'pi tair na kṛta ity āha -- **uktā ceti** || 22 ||

tam evābhedahetur upanyasyati -- **āptavādeti**. ayam arthaḥ -- yathā dhūmādiṣu bhedahānena sāmānyadharmayor vyāptir avadhāryate, evaṃ śābde 'py āptavādāvisamvādasāmānyayor vyāptir avagatā. (?āptavādāvisamvādeti). evaṃ ca viditvā vede 'pīśvarāptavādatvād avisamvādo 'numīyate, ato 'numānam evedam. yāvat tv avisamvādo nānumīyate tāvadarthagocaraṃ jñānam utpannam apy anīcāyakatvād apramāṇam eva. sāmānyaśabdaḥ pratyekam abhisambadhyate. lyablope pañcamī. {3,112} tad ayam anvayo bhavati -- yady apy āptavādāvisamvādāviśeṣāṇāṃ bhedaṃ na sambandho 'vagantum śakyate, tathāpi tayos sāmānyapratītyānumānatā śakyate vaktum, sāmānyayor vyāptisambhavad iti || 23 ||

nanv idam asti bhedakāraṇaṃ, anumānaṃ sambandhāvadhāraṇādīnam, śabdās tv apūrvādayas sambandhajñānānapekṣā eva svārthaṃ pratipādayantīti, ato bhidyate ity ata āha -- **na ceti**. gavādayas tāvat viditasambandhā evārthaṃ pratipādayantīti teṣāṃ durvāram anumānatvam, yadi tv apūrvādir̥ṣṭāntena teṣāṃ api bhedo 'bhidyate. tan na. śaknoti hi vaktum itaro 'pi teṣāṃ anumānatvam sambandhādīnabodhakatvād dhūmādivad iti. api cāpūrvāśabdā api nāsvādīśabdebhyo viśiṣyante, padatvenābhedād ity āha -- **na ceti** || 24 ||

kim ato yady evam ata āha -- **na ceti**. yataḥ khalv etāni padāni, na ca padam ajñātasambandhaṃ prakāśakam asti. ato 'mībhīr api viditasambandhair evārtho vedanīyaḥ, padatvāt. kathaṃ punaḥ pramāṇāntarādr̥ṣṭapūrvēṇepūrvasvargādinā sambandho 'nubhavitum śakyate. na śakyetāpi, yadi pramāṇāntarāgocaratā bhavet. apūrvam tu śrutakarmaphalasambandhādīnyathānupapattipramāṇakam. svargaś ca niratīśāyanandasvabhāvo vaidikavākyaśeṣebhyo 'vagamyata iti tathāvagatayos sambandhagrahaṇopapattir iti. ato yat parair uktaṃ śabdo nānumānaṃ sambandhānapekṣatvād akṣavad iti taddhetor asiddhyā dūṣitam ity āha -- **sambandheti** || 25 ||

bhedakāraṇāntaram upanyasya dūṣayati -- **tulyeti**. śabdaḥ pratyāsattayā tajjñānam arthaś ca taddhīś ceti vighrahaḥ. ayam apy avītahetur darśayitavyaḥ. tannirākaṇaṃ cādhyāsanirākaṇoktam anusandhātavyam. atas tulyākāratvam asiddham iti || 26 ||

{3,113} api ca vivakṣānivr̥tter anaikāntiko hetur ity āha -- **pratibimbeṣv** iti. ekānto nirṇayaḥ, so 'sya kāryam, tannāstīty anekānta iti. kathaṃ anekāntaḥ, ata āha -- **bimbam** iti. yādr̥ṣam hi darpaṇe bimbam upalabhyate tādr̥ṣam eva mukhādi budhyate, ato 'sty atrāpi gamyagamakayos sādṛṣyam iti pratibimbeṣu vartamāno hetur anaikāntiko bhavati. nanu nedam anumānam, ādarśatejasā hi pratihatena nāyanena tejasā prakāśitam pratyakṣam eva mukham avagamyata iti śabdādhikaraṇe vakṣyate. ata āha -- **na ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- yadā hy ayaṃ pratyakṣeṣv aṅgulyādiṣv ādarśavartinā pratibimbena tādr̥ktve viditavyāptir bhavati, tadā mukham apy ādarśagataṃ bimbānurūpam anumīnoti. itarathā tv aṅgulisannikarṣo 'py anyarūpam anyādr̥ktayā bodhayatīti sambhāvayet. ato na tādr̥ktvam niścinuyād iti || 27 ||

astu vedaṃ pratyakṣam, kim iti sūkṣmekṣikayā, viśadatarā evānumānam upadarśayāmaḥ, yatra gamyagamakayos sādṛṣyam avagamyata ity āha -- **pratyakṣateti**. gatānām ity anumānaviśayasiddhyartham apratyakṣatām darśayati || 28 ||

yad apīdam uktaṃ -- śābde hi sakṛduktam eva vākyam sahasā nānārthān pratibhāsayati viruddhānaviruddhāś ca, codanālakṣaṇo 'rtho dharmāḥ, śveto dhāvātīti ca yathā, naivam anumāne. dhūmo hi yenaiva viditavyāptis tatraikatraive dhiyam ādadhāti. atas śabdānumānāyor bhedaḥ. prayogaś ca bhavati -- śabdo 'numānād bhinnāḥ, ekadā nānārthapratibhāśād akṣavad iti. avītahetur vā, liṅgam ekaṃ eva {3,114} prakāśayati, yathā dhūmādi, na ca tathā śabdaḥ, ato bhidyata iti. tadupanyasya dūṣayati -- **ekavākyād** iti. anenāpi prakāreṇa na bhinnatety artha ity || 29 ||

kim iti na bhinnatā, ata āha -- **liṅgasyāpīti**. anaikāntiko hetur iti bhāvaḥ. hetur hi dhūmo 'gnitvam uṣṇatvam dāhakatvam indhanavikāratvam ca ekadaiva pratipādayati. tathā viruddhaḥ -- nityaś śabdaḥ kṛtakatvād iti, vivakṣānusāreṇa tāvannityatvam pratipādayati, vyāptibalena cānityatvam ato 'naikāntiko hetur iti. nanu na viruddho 'nekam arthaṃ pratipādayati, vyāptibalena hi liṅgam pratipādayati bhavati. ataḥ kṛtakatvam anityatvena vyāptam iti tad eva gamayati, viruddhārthavyāptis tv ekasya virodhād eva na

sambhavatīti. tat tāvad āśānkate -- virodhād iti. uttaram āha -- **syād** iti. vivakṣitārthapratipādane hi śabdasya śaktir avagatā, atas so 'py ekadaikam arthaṃ pratipādayati, arthāntare tv asāv api virodhād anāgamaka eveti || 30 ||

bhūyasām caikārthānām vākyānām nānena hetunā bhedas sidhyaṭīty āha -- **yatra ceti**. na kevalaṃ viruddham anekaṃ śabdo na pratipādayati, kin tu aviruddham api. uktam idaṃ - vivakṣite śabdaḥ pramāṇam iti. sakṛduccaritāc ca vākyād ekaiva vaktṛgāminī vivakṣonnīyata iti. tadanusāreṇārtho 'py eka eva buddho bhavati. ato na kvacid anekārthapratipādanam ity asiddho hetur ity āha -- **sakṛd** iti || 31 ||

nanv asti tāvadanekārtthapratibhānaṃ śabdāt, pramāṇaṃ tv ekatra bhavatu nāma, etāvātā ca siddham anumānād vaidharṃyata āha -- **yas tv** iti. yathā hi {3,115} nyāyavacanavyaktiparicayāt pūrvam śabdād anekārthāḥ pariplavante, tathā liṅge 'pi dhūmādāv asphuṭavidite 'nekārthapratibhānaṃ dṛṣṭam eva. bhavati hi dūrād dhūmo 'yam āhosvid dhūlisantāna iti saṃśayānasyāgnivātāvartayor anavasthito vitarka iti || 32 ||

tathā śabde dṛṣṭāntānabhidhānam api dhūmādau vyabhicārān na bhedahetur ity āha -- **dṛṣṭānteti**. kathaṃ vyabhicāraḥ, ata āha -- **prasiddhatvād** iti || 33 ||

nanv aprasiddhe tāvad asti dṛṣṭāntāpeksā, śabde tu tad api nāstīty ata āha -- **anabhyasta** iti. apeksām eva darśayati -- **atreti**. yatra hy aprasiddhapadārthagocaras saṃśayo bhavati, tatra yāvad ayam śabdo 'muṣminn arthe vṛddhair ācarita iti cireṇa praṇidhāya na budhyate, na tāvat tam arthaṃ niścīnyād iti. tad evaṃ tāvad bhedavādibhir na bhedahetavas samyaguktā iti darśitam || 34 ||

baudhoktābhedahetunirāso 'pi tair na kṛta ity āha -- **paroktā** iti. tān evābhedahetūn upanyasyati -- **śabdānumānāyor** iti sārhadhvayena. asyārthaḥ -- yathā dhūmād agnyanumānam anvyavyatirekajam, ekasya ca dhūmasya pratyakṣadarśanāt, {3,116} sambandhapūrvakaṃ ca bhavati, evaṃ śabdād api jñānam jāyamānam evaṃ jāyate. pratyakṣāc ca tadanyat pramāṇam, pratyakṣādṛṣṭam cārthaṃ bodhayati, sāmānyaviśayaṃ ca śabdaṃ, traikālyāśrayaṃ ca. ato na bhidyate. idaṃ ca sādhanavākyasyārthakathanam. sādhanaprayogās tv evaṃ darśayitavyāḥ -- śabdaṃ jñānam anumānam anvyavyatirekajatvāt agnyanumānavad iti. ekapratyakṣadarśanotpatteḥ, tadvad eva sambandhapūrvakatvaṃ (?vā/ca) hetuḥ. tāv eva sādhyadrṣṭāntau. na ca vācyam anvyavyatirekajatvāt sambandhapūrvakatvaṃ na bhidyate, anvyavyatirekātmatvād anumānasambandhasyeti. pūrvam hi sambandhaviśeṣajatvaṃ hetur uktaḥ idānīm tv avivakṣitaviśeṣam sambandhasāmānyapūrvakatvaṃ iti. evam uttareṣv api triṣu pūrvavatsādhyadrṣṭāntoyajānā kāryā. caturthe tv agnyanumānam pradarsanamātram. bhaviṣyadvṛttavṛ(?)tīya/ṣṭya)numāne api darśayitavye iti || 35 - 37 ||

mīmāṃsakaikadeśinām bhedahetum idānīm dūṣayitum upanyasyati -- **kaiścid** iti. viśayāntaram eva darśayati -- **pūrvābhyām** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yadyadaparcchinne pravartate tat tato bhidyate, anumānam iva pratyakṣāt. śāstram ca pūrvadvayāparicchinne 'rthe pravartate. tatas tābhyām bhidyate. kiṃ punaḥ pratyakṣād bhedapratipādanena prayojanam, na hi tadabhedāḥ kaiścid āśritaḥ, yan nirākriyate. ucyate. asty eva keśāñcid vibhramaḥ, śrotravyāpārāśrayāj jāyamānam idaṃ śabdaṃ śrotrapatyakṣam eva, tadanvyavyatirekānuvidhānāt. ata eva badhirasya na bhavatīti. tad anena pratyakṣato bhedapratipādanena nirākriyate. evaṃ hi manyate -- vidyamānopalambhanaṃ pratyakṣam iti darśitam. idaṃ tu śabdaṃ trikālārthaviśayaṃ ataḥ kathaṃ pratyakṣo 'ntarbhaviṣyati. badhiras tu śabdāśravaṇād arthaṃ na jānāti, nārthāśravaṇāt. prayogaś ca bhavati -- śabdaṃ pratyakṣād bhinnam, tadaparcchinnaviśayatvād anumānavad iti || 38 ||

{3,117} tad imaṃ pratyakṣato bhedaṃ abhyupetyānumānād bhedakāraṇam nirākaroti -- **tatrāpīti**. evaṃ hi manyate -- yady anumānāparicchinnaviśayatayā bhedobhidhīyate, tarhi puṃvākyānām anāgamatvam, pramāṇāntaraparcchinnaviśayavāt, vedavākyāny eva tu mānāntarāviśayārthāni bhidyante ity avyāpako hetur iti. kiṃ punar idaṃ aṇiṣṭam āpāditaṃ, nanv iṣyate eva puṃvacasām anāgamatvam, āgamo hi śāstram, aprāpte śāstram arthavad iti vaksyati. imāni punaḥ pramāṇāntaraprāptaviśayapratipādakānīty anuvādavākyāny eva. ata eva śāstram eva vedavākyam bhinnatayā pakṣikṛtam śāstram arthe pravartata iti. tadbhedasyaivopayogād iti bhāvaḥ. tad etad āha -- **tatheti**. atra dūṣaṇam āha -- **pratyaya** iti. evam ayam puṃvacanāpramānyavādī vaktavyaḥ. kim asti tebhyo 'rthapratyayo na vā, na tāvan nāstī, sarvalokavyavahārocchedaprasaṅgāt. satas tu nānimittotpattis sambhavatīti vimittam vācyam. na ca śabdād anyannimittam asyopapadyata iti jātam asandigdham avādhitam ca jñānāntareṇa pramāṇam eva puṃvacanajanitam jñānam iti nāsyānāgamatvābhyupagamo yukta iti. itaras tv anumānāntarbhāvābhiprāyeṇāha -- **vaktṛbuddher** iti. ayam abhiprāyaḥ -- viśayāntarābhūyīṣṭhāni hi puṃvacanāni, tannaitāni śrutamātrāny evārthaṃ niścāyayanti. na cāniścito 'rtho jñāto bhavati, niścayasyaiva jñānatvāt. ataḥ prāñniścayotpatter jñānābhāva eveti kiṃ nimittaprayatnena. yadā tu vaktāivam avadhāritavyāptir bhavati -- na cāyam anavagataṃ bravīṭīti, tadā tadvākyād eva jñānakāryāt kāraṇabhūtam jñānam anumāya jñānasyārthāvyabhicāreṇārtho niścīyate. tasyām cāvasthāyām jñānalīṅgāvagatatvād arthasya vākyam anuvādakam eva. ato nāgama iti. siddhāntavādī tv āha -- **kuto nvasāv** iti. ayam abhiprāyaḥ -- avagatā hi buddhir arthaṃ niścāyayati. na cāsyāḥ kiñcid avagame kāraṇam astīti vaksyāma iti || 39 ||

{3,118} ataḥ svayam evānavagatā nārthasya liṅgam ity āha -- **neti**. nanūktaṃ kāryāt śabdād anumāsyate, ata āha -- **na śabda** iti. yathā nobhayam ubhayatra liṅgam, tathā darśayati -- **viśeṣa** iti. anumānam hi vyāptibalena bhavati, iha ca vākyasāmānyam jñānasāmānyena vyāptam avagatam iti tatas tat sidhyed, jñānamātrāc cārthamātram, na ceha tathā, jñānārthaviśeṣayor anumitsitatvāt. tayos ca sambandhagrahaṇābhāvenānānumeyatvāt. nanu yatrāpto vākyam prayuṅkte tad eva jñātvā prayuṅkte iti vijñānaviśeṣeṇaiva sambandho 'vagataḥ. atas sa evānumāsyate. yady evam, avagatas tarhi prāg eva vākyād arthaḥ, na hy anyathā yatra prayuṅkte iti śakyate vaktum. api cāvidite prathamam arthe kathaṃ jñānam anumātavyam. kim ajñāsid ayam vaktā kiñcid iti, āhosvid imam arthaṃ iti, nāpratipannam idaṃ śakyate pratīrdeṣṭum. na cārthoparāgam antareṇa jñānasya viśeṣas sambhavati yo 'numīyate. na cākarmakaṃ jñānamātram anumīyate. na ca tato 'rthaviśeṣas sidhyati. na cāniścitam jñānam, saṃśayātmano vijñānavidhāyā darśitatvāt. na caivaṃ puṃvākyebhyas sandehaḥ. yā tv kvacid vyabhicārād apramānyāśānkā sā āptatvādinā nirākriyata ity uktam. yadī tv evaṃ jñānaviśeṣāvagatir ucyate, ya

evam avadhārito bhavati -- nāyam ananvitārthāni padāni prayunkte, na cānavagatānvayāni, tan nūnam amīṣām anenānvayo jñāta iti. kim idānīm viditapadapadārthasaṅgatiḥ śrotā puṁvākyād arthaṃ na budhyata eva. yady evam anuttarā guravaḥ. jātā tu buddhir asandigdihāviparyastā ca na vedavākyajānitāyā dhiyo viśiṣyeta. śaṅkāmātram tu kathaṅcid vede 'pi vākyatvādinā bhavātīti na tāvatā tadaprāmānyam. **tābhyām** iti. buddhiśabdābhyām ity arthaḥ || 40 ||

ato vaktrabhiprāyāvagatau pratyakṣādipramāṇāsambhavāt tadanavagame {3,119} cārthānumānānupapatteś śrotur aprāptapūrvam arthaṃ prāpayantī puruṣoktir vedavadāgama evety āha -- **teneti** || 41 ||

yad api cedam ucyate. vedas tāvad bhinnaviśayatayā pramāṇāntaram eveti, tad api manorathamātram evety āha -- **na cāpīti**. na śakyate vaktum ity abhiprāyaḥ. kim iti na śakyate. ata āha -- **liṅgam** iti. yadā pūrvoktair hetubhir aviśeṣeṇa sarvam eva śābdam anumānād abhinnaṃ ity uktam, tadā kathaṃ tadgocarasyānanumeyatvaṃ bhaviṣyatīti bhāvaḥ || 42 ||

nanv arthātmanā tāvallīngenānanumitapūrvam arthaṃ vedo bodhayātīti pramāṇāntaram bhaviṣyatīty ata āha -- **na ceti**. dhūmavattvakrtakatvādinām hi saty apy avāntarabhede yathaiva trailakṣaṇyāparityāgenānumānatvam evam ihāpi syāt. yadi tu tad eva nāstīty ucyate, tat tarhi vacanīyam, kim avāntarabhedopanyāseneti || 43 ||

anye tu prakṣiṇāśaktayo 'bhedaṃ evāśrityaikadeśinaḥ pratyavasthitāḥ, tad darśayati -- **evam sthita** iti. ayaṃ hi teṣām abhiprāyaḥ -- codanāprāmānyam hi pratijñātam, tac cānumānatve 'pi vedavacasas sidhyaty eva. yathaiva hi śābdamadhyād vedāḥ pramāṇam. evam anumānebhyo vedonumānam iti kim atīprayatnato bhedaḥ pratīpādaneneti. nanu bhaviṣyatvād dharmo nānumīyate ity uktam bhāṣyakāreṇa. ato 'numānatvābhyupagame tadvirodho bhaved ata āha -- **bhaviṣyatīti**. artharūpalingābhiprāyeṇa tannirākṛtam ity arthaḥ || 44 ||

{3,120} etad api dūṣayati -- **saṃjñeti**. yadi paścānmānasāmānyād anumānatvaṃ tad astu, na ca tadabhyupagame doṣa ity arthaḥ. lakṣaṇaikatvena tv abheda iṣṭe 'numānalakṣaṇābhāvāt pramāṇāntarānabhyupagamāc cāprāmānyam eva vedavacasām āpadyata ity āha -- **lakṣaṇeneti** || 46 ||

nanūktam lakṣaṇaikatvam āptavādāviśamvādasāmānyād ity atrāha -- **āptavādeti**. puṁvākyānām anena prakāreṇānumānatvāt prāmānyam siddhyati na vedavacasām iti bhāvaḥ || 47 ||

kim iti na siddhyati. ata āha -- **vede tv** iti. āptanarābhāvāt tāvannāptavādātvenāviśamvādād anumānam. na cāṅdriyair arthair vedānām sambandhānubhavas sidhyatīty apramāṇam eva bhaveyuḥ. nāptasandṛbhdā vedā ity vedādihikaraṇe vakṣyatīti || 48 ||

nanu pramāṇāntarasaṅgatārthāni vedaikadeśabhūtāni kṣepiṣṭhādivākyāni dṛṣṭvā itarāny apy agnihotrādivākyāni vedatvāt satyārthāny anumāsyante. ato 'sti lakṣaṇānumānatvam ity āha -- **nanv** iti || 49 ||

{3,121} etad api dūṣayati -- **nādityeti**. ādityayūpavākye vartamāno vedatvahetur anaikāntika iti. nanu nedaṃ vākyam asatyārtham, ādityaśabdo hi sārūpyād gauṇo yūpe vartata iti tatsiddhisūtre vakṣyate, ata āha -- **tadvad** iti. karmaphalasambandhavākyāny api tadvad eva gauṇāni bhaveyur iti. api ca prakṛ svamahimnā vedaprāmānyabalenāprāmānyānumānāni pratyuktāni. anumānatvābhyupagame tulyabalatayā tāny api durvāraprasaraṇānīty āha -- **nāta** iti || 50 ||

ato lakṣaṇabhedenaiva śabdasya pramāṇāntaratve iṣyamāṇe vedāḥ pramāṇam bhavanti. lokavedayoś ca samam eva pramāṇatā siddhety āha -- **tasmād** iti || 51 ||

lakṣaṇam api yathā parair āsritam -- āptopadeśaś śabda iti, tathāpy āptābhāvān na prāmānyam vedasyeti tannāśrayaṇīyam ity āha -- **teneti vedāntena**. loke 'pi nāptatvaṃ prāmāṇye kāraṇam ity āha -- **loka** iti || 52 ||

kāraṇam āha -- **purastād** iti. āptatvena hy apavādāśaṅkānirākaraṇamātram. prāmānyam tu sarvasamvidam sahajam eveti svataḥprāmānyavāde varṇitam iti. kiṃ tarhy āgamalakṣaṇam ata āha -- **tasmād** iti. nirdoṣaśabdajanitam vijñānam pramāṇam iti || 53 ||

{3,122} ekañjātīyakasya śabdasya cānumānena prāmānyam eva samaṃ, na lakṣaṇam ity āha -- **anumāneneti** || 53 ||

svamatenedānīm padasyānumānād bhedaṃ vadiṣyam tatpratīpādane kāraṇam āha -- **pada** iti. yady api padasya padārthe pramāṇatvān na tadbhedapratīpādanam upayujyate, tathāpi paraiḥ padāny udāhṛtya vicāraḥ kṛta ity tadbhedam eva pratīpādayāmaḥ. **atreti**. pada ity arthaḥ || 54 ||

tad idānīm bhedaḥkāraṇam āha -- **viśaya** iti. viśayabhedam eva darśayati -- **sāmānyeti**. ākrtyadhikaraṇe hi padasya sāmānyaviśayatvaṃ sthāpayisyata ity || 55 ||

anumānam tu dharmaviśiṣṭadharmaviśayam ity anumānaparicchede sādhitam ity āha -- **dharmīti**. liṅgam asyāstīti liṅgī. tasya viśiṣṭasya prasādhakam liṅgam astīti. nanv anumāne vyāptibalena dharmasāmānyam anumīyate ity ata āha -- **na tāvad** iti. yāvat tadanumānam tadviśayam viśiṣṭaviśayam na bhavati tāvadanumānam eva na bhavati, na dharmamā(?traṃ/traviśayam) siddhatvād ity uktam iti || 56 ||

nanu padam api viśiṣṭagocaram dṛṣṭam yathā -- ko rājā yātīti pṛṣṭe paraḥ pratībravīti, pāncālarāja iti. tadā kevalād eva pāncālarājadāt kriyāviśiṣṭaḥ puruṣo 'vagamyate, ata āha -- **sāmānyād** iti. yad eva {3,123} kiñcit śabde sāmānyād atiriktam avagamyate

sa vākyasyaiva viṣayaḥ. vākyam eva hi tadanuśaktayātipadam pāñcālarājo yātīti. nanv astu śrutasyānuśaṅgaḥ, āsrute 'pi padāntare padād ekasmād viśiṣṭabodho dr̥ṣṭaḥ, yathā -- dvāram ity ukte vivriyatām iti, atra katham ata āha -- **sāmarthyād** iti. kārakaḥ hi kriyayā veditavyāptikam, vyāptisāmarthyād eva kriyāpadam anumāpayati. anumitakriyāpadād vākyād eva tatrāpi viśiṣṭārthapratyaya iti || 57 ||

atra codayati -- **saṅkhyeti**. pariharati -- **na tāvad** iti. yatra hi saṅkhyādayo 'vagamyante tatra katham ata āha -- **yatrāpīti**. sambhavavyabhicārābhyaṃ hi viśeṣaṇam arthavad bhavati. ākṛtis tu na tāvad ekatvaṃ vyabharati, dvitvādayas tv ekatvān na sambhavantīti tadākṣiptāyā vyakter eva viśeṣaṇam saṅkhyādaya iti || 58 ||

tad evaṃ tāvad anurañjanena vyakter viśeṣaṇam ity uktam, tādarthyena tu kriyāḥ bhāvanāḥ saṅkhyādayo viśiṣṭanti. tatra hi śrutyādibhir viniyujyante. yathā paśor ekatve 'ruñādiṣu ca vaksyata ity āha -- **padāntareti**. padāntaratvenātyantaviprakṣṭaviśeṣaṇatām darśayatīti || 58 ||

yat tarhi vākyārthavṛttiviśiṣṭaviśayaḥ gomadādipadam tadanumānam bhaviṣyaty ata āha -- **vākyārtha** iti. yady api tāvad idaṃ viśiṣṭārthagocaram, tathāpi nānumānatvam. siddho hi dharmī kenacid dharmenāsiddhena viśiṣṭas sādhyamānaḥ pakṣo bhavati. iha tu padocceṣānāt prāṇ na kiñcit pratipannam. uccaritre tu pade viśiṣṭaḥ pratipanna eveti kiṃ sādhyam iti. siddhatvam eva {3,124} darśayati -- **tāvān** iti. na tāvadagr̥hītasambandhaś śabdād viśiṣṭam pratyeti. gr̥hītasambandhas tu pratipadyamāno vyutpattikālāvagatān na kiñcid adhikam pratyetīti katham anumānam bhavatīti || 60 ||

api cātra bhinnayor eva prakṛtipratyayātmanoh padabhāgayor bhinnāv evārthau pratipannau viśeṣaṇaviśeṣyabhāvam anubhavata iti siddham vaiṣamyam ity āha -- **bhedabuddher** iti. idaṃ tu pācakādīśabdesu yuktaṃ vaktum, tatra hi (dhātunā) pākaḥ pratyayena ca kartṛmātram upāttam. ārthas tu viśiṣṭapratyayaḥ. gomadādu tu tadasyāstīti viśiṣṭa evārthe taddhitaḥ smaryata iti kuto vaiṣamyam, uktam atra tāvān eva hīti vyutpattikālāvagatād anadhikaviśayatvam, idaṃ tu pācakādīśabdārtha(?m e/e)voktam iti. kiñcānumāne svatantragr̥hīta eva parvatādir viśeṣyaḥ svatantrasmr̥tenāgnyādinā viśeṣaṇena viśiṣṭo 'vagamyate. śabdenobhayaḥ svatantragrahaṇam astīty āha -- **viśeṣaṇeti**. grahaṇam upalakṣaṇārtham, smaraṇam cetyartham || 61 ||

vaiṣamyāntaram āha -- **viśeṣyeti** || 61 ||

atra codayati -- **atheti**. atrāpi śabdasyaiva prathamāvagatasyārthaviśiṣṭatvena sādhyatvān na kramavyatikramo bhaviṣyatīti || 62 ||

atra dūṣaṇam āha -- **pratiññārtheti**. pratiññārthaḥ pakṣaḥ, sa ca dharmaviśiṣṭo dharmī, viśiṣṭāpekṣayā dharmyekaḍeśa ucyate. sa eva hetuḥ prasajyate. śabdo hi dharmitayopāttāḥ sa eva hetur iti. nanu yadā dūrād dhūmasyādhāraviśeṣo na lakṣyate tadā dhūmo 'gnimattayā sādhyate, hetuś ca bhavati. tadvad ihāpi bhaviṣyaty ata āha -- **pakṣa** iti. dhūmaviśeṣo hi samprati {3,125} dr̥ṣyamānaḥ pakṣaḥ pūrvāvagatas sapakṣaḥ tadanugataḥ ca sāmānyam hetur iti pakṣasapakṣahetuvibhāgopapattir iti || 63 ||

nanv ihāpi śabdaviśeṣam pakṣīkṛtya śabdatvaṃ hetuḥ vaksyāmaḥ, ata āha -- **śabdatvam** iti. arthaviśeṣo hy anumitsitaḥ, na cāsya śabdatvaṃ gamakam anaikāntikatvād iti. nanv avāntarasāmānyam tarhi gośabdatvaḥ hetur bhaviṣyaty ata āha -- **gośabdatvam** iti. ato 'traikaiva vyaktir arthena viśeṣyā hetutayā cābhidhātavyeti duṣpariharam pratiññārthaikadeśatvam ity abhiprāyeṇāha -- **vyaktir** iti || 64 ||

nanu vyañjakabhedabhinnaikaiva vyaktiḥ pakṣīkarīṣyate ity āha -- **bhaved** iti. pariharati -- **na tv** iti. naupādhiko bhedo vastu bhinatti, tatpratayānapāyād iti bhāvaḥ. api ca viśiṣṭatā sambandhe sati bhavati, tad iha kīdr̥ṣo 'rthaśabdayos sambandha ity āha -- **katham veti**. na tāvat śabdadeśe 'rtho dr̥ṣyate, mukhe hi śabdaḥ, bhūmāvarthaḥ. nāpi śabdakāle, kalau kṛtayugārthasyābhāvād ity āha -- **na tāvad** iti || 65 ||

athārthapratītyā viśiṣṭas śabdās sādhyate, asti hi sā śabdakāla ity tad etad āsaṅkate **tatpratītir** iti. etad api dūṣayati -- **param** iti. pratītyā viśiṣṭe 'numīyamāne sā tāvat pūrvasiddhā grahītavyā. sā cet jñātā kim aparam anumīyata iti. nanu sampratyupalabhyamānam drutādiviśeṣam pakṣīkṛtya tasya pratyāyanaśaktiviśiṣṭatā sādhyate, sapakṣam ca {3,126} vyutpattikālāvagataviśeṣam, ubhayānugataḥ gośabdasāmānyam hetuḥ karīṣyāmaḥ, na pratiññārthaikadeśatā bhaviṣyaty ata āha -- **na pratyāyaneti** ayam abhiprāyaḥ -- na drutādiviśeṣāṇām deśādinibandhano 'rthena sambandho vidyate. pratyāyanaśaktiviśiṣṭatā cāpi teṣām na sambhavatīti || 66 ||

kim iti na sambhavaty ata āha -- **viśeṣāṇām** iti. yathā pakṣīkṛtasya mahato dhūmasyaikaḍeśe 'dhasṭādagnir astīti tadviśiṣṭo dhūmas sādhyo bhavati. naivaṃ drutādiviśeṣāṇām pratyāyanaśaktiyogaḥ. teṣām vyabhicāreṇāpratīyakatvād iti. yat tu teṣām sāmānyam gośabdas sa pratyāyanaśaktiviśiṣṭaḥ, tatra ca pakṣe sa eva pakṣo hetuś cety uktam evety āha sāmānyasyeti || 67 ||

ato 'rthaviśiṣṭas śabdo nānumeya ity upasaṃharann āha -- **tasmād** iti || 67 ||

evaṃ tāvat śabdo na pakṣa ity uktam. yadi tv artham pakṣīkṛtya śabdo hetur ity ucyate. tad apy ayuktam. apakṣadharmatvād ity āha -- **katham ceti**. katham ca nirūpyata iti bhāvaḥ || 68 ||

kim iti na nirūpyate 'ta āha -- **na kriyeti**. kasyāñcit kriyāyāḥ kartṛtayā sambaddham kiñcit kasyacit sambandhī bhavati, kriyākāraśambandhapūrvakatvāt śeṣasambandhānām svasvāmīyādīnām iti. tatra svasvāmīśambandhas tāvat kriyākāraśambandhapūrvaka ity āha -- **rājeti**. prathamam hi bharaṇakriyāyāḥ kartṛkarmabhāvam āpannau rājapurūṣau svasvāmīśambandham anubhavata iti || 69 ||

{3,127} evam avayavāvayavisambandho 'pi kriyāgarbha ity āha -- **vṛkṣa** iti. vṛkṣo 'vayavī hy avayaveṣu tiṣṭhātīti pratītiḥ. kadācit tv

avayavā eva śākhādayas tasminn iti prīṭiḥ. tad evaṃ sthitikriyākartṛbhāvanibandhano 'vayavāvayavisambandha iti. evaṃ saṃyogo 'pi kriyāgarbha evety āha -- **deśa** iti. agnimaddeśe bhavane kartā bhavan dhūmo 'gnimato deśasya saṃyogī bhavatī || [70] ||

evaṃ kāryakāraṇabhāvādayo 'pi sambandhāḥ kriyākārakasambandhapūrvakā ity āha -- **kāryeti**. kiṃvaṃ hi surāyā bījaṃ surātmake pariṇāme kartṛbhavatsurāyāḥ kāraṇam ity ucyate. tathā samūhasamūhisambandho 'pi. senākāryaṃ pratīpakṣajayam aṃśena kurvan hasī senāyās sambandhitayocyata iti. śabdārthayos tu na kaścid evaṃ ākāras sambandhasyāvagamyate. na cānirūpitākāras sambandho 'stīti śakyate vaktum ity āha -- **na ceti** || [71] ||

na ca sambandham antareṇa pakṣasya dharma iti vigrahagatā śaṣṭhī pakṣadharmā iti ca tatpuruṣasamāso vā ghaṭata ity āha -- **na cāsīti**. vṛttivigrahāv api nopapannāv iti. upasaṃharati -- **tasmād** iti || 72 ||

anye tu śabda 'rthaviśaya ity evaṃ taddharmatām āhuḥ. yathānupalabdhir abhāve prameya iti vakṣyate. tad etad upanyasyati -- **nivr̥tta** iti || 73 ||

{3,128} etad api nopapannam ity āha -- **tair apīti**. na kenāpi prakāreṇa viśayaviśayibhāvo ghaṭata ity arthaḥ. yathā na ghaṭate tad etad āha -- **na tad** iti || 74 ||

sarvaprakārāsambhavāt pāriśeṣyeṇa tadviśayabuddhijanakatayā tadviśayatā vaktavyā, evaṃ ca tadviśayabuddhijanakatvasya vācyavācakabhāvam antareṇānupapattes tadabhyupagamaḥ kāryaḥ. tatsiddhau ca na pratīyaṅgaṃ pakṣadharmatā. na cāpakṣadharmajanitā pratītir anumānam ity āha -- **tasmād** iti dvayena || 75 -- 76 ||

yadi tu pakṣadharmataiva tadviśayabuddhijane hetur iṣyate. tatas tadvyatirekeṇa pakṣadharmatāyā evānupapatter itaretarāśrayatvam ato neyam api kalpanā ghaṭata ity āha -- **gamakatvād** iti || 77 ||

itaś ca na pakṣadharmatety āha -- **na ceti**. anavagatavācyavācakasambandhāḥ svarūpātirekeṇa na śabdam kasyacid dharmatayā jānanti. yena pakṣadharmabuddhiś śabde bhaved iti || 78 ||

{3,129} svarūpamātravijñānam tu na dhūmādu pakṣadharmatāyām hetuḥ, api tu dharmisambandhaḥ. na cāsāv astīty abhiprāyeṇāha -- **na ceti**. nanv atrāpy arthena dharmiṇā prathamam vyutpattikāle sambandho 'vagata eva, āha -- **na cāpīti** || 79 ||

pūrvasambandhanirapekṣa evāyam avyutpannasambandhasyāpi pakṣadharmasambandho bhāsate, na cātra tathety āha -- **dhūmavān** iti **matir**antena. yata eva tannirapekṣo 'yaṃ pakṣadharmasambandhaḥ, ata eva taduttarasmāt sapakṣasattvalakṣaṇād bhidyate, anyathā tadabheda eva syād ity āha -- **teneti**. trīṇi hetor lakṣaṇāni pakṣadharmatā sapakṣe sattā vipakṣād vyāvṛtiḥ. tatra ca pakṣadharmatāyā uttaram sapakṣasambandham uttaralakṣaṇam apadiśatī || 80 ||

śabde tv evaṃ nāstīty āha -- **na tv atreti**. pūrvasambandhāpekṣayā ceyam avagamyamānārthapratītyuttarakālam avagamyate. ato na tadaṅgam ity āha -- **na ceti** || [81] ||

itaś ca na pakṣadharmatety āha -- **na ca dharmīti**. arthād anyas tāvad dharmī na pramīyata iti bhāvah || 82 ||

yas tv asāv artho dharmitayā kalpanīyaḥ, yaddharmatayāvagataś śabdaḥ {3,130} pakṣadharmo bhavati, parastād api sa tāvān eva pramātvayaḥ. tad yadi pakṣadharmatvam avagantum asau prathamam evāvagamyate, tato gr̥hīte tasmin kiṃ parabhāvinā pakṣadharmādijñānena ato nānumānatety āha -- **yaś ceti** dvayena || 83 -- 84 ||

anvayam idānīm dūṣayati -- **anvaya** iti. katham na nirūpyate, ata āha -- **vyāpāreṇeti** || 85 ||

etad eva darśayati -- **yatre**ti. iha tv evaṃ nāstīty āha -- **na tv** iti || 86 ||

katham nety ata āha -- **na tāvad** iti. idaṃ ca pūrvam evoktam iti. nanu vaibhavāc chabdasya nityatvāc cārthasya śabdārthayos śakyate 'nvayo darśayitum ity āha -- **bhaved** iti. pariharati -- **sarvārtheṣv** iti || 87 ||

kim ato yady evaṃ ata āha -- **teneti** || 88 ||

prakārāntareṇa sambandham āśaṅkate -- **athaivam** iti || 89 ||

{3,131} etad api dūṣayati -- **naivam** iti. kāraṇam āha -- **dr̥ṣṭo hīti (asmā) bhir**antena. kva dr̥ṣṭaḥ, ata āha -- **avyutpanneti** || 90 ||

nanu dvitīyādiprayoge śabdārthapratyayayor anvayo grahīṣyata ity āśaṅkate -- **dvitīyādīti**. etad api dūṣayati -- **śatakr̥tva** iti. śatakr̥tvaḥ prayoge 'py ajiñāsura na sambandham budhyate. aviditasambandhaś ca nārtham pratyetīti || 91 ||

nanu jñātasambandhasya tāvan na śabdajñānam arthajñānam vyabhicarati. tasyaiva cānumānatvam iṣyate ity āha -- **nanv** iti. pariharati -- **yady evam** iti. yadi jñātasambandhasyānvayaḥ, anya eva tarhi sambandhaś śabdārthayor abhyupagamyata iti || 92 ||

tataḥ kim ata āha -- **nāṅgam** iti. yadi nāṅgam, kiṃ jātam ata āha -- **anvayeti**. asaty anvaye jñānam nānumānam iti bhāvah || 93 ||

anvayas tu pūrvāvagataprātītīsamarthyānusāreṇaiva jāyamāno nārthapratītau kāraṇam ity āha -- **jñāta** iti || 94 ||

{3,132} upasamharati -- **tasmād** iti. anumāne tu nānvayāt pūrvam gamakatvasiddhir ity āha -- **na ceti** || 95 ||

vyatirekam idānīm dūśayati -- **vyatireka** iti. na hy anavagata 'rthe tajjñānena vinā śabdajñānam bhavatīti vyatirekaś śakyate 'vagantum. avagataś ced arthaḥ kiṃ vyatirekāsrayaṇeti || 96 ||

kim idānīm anupayogināv anvayavyatirekau śabde nety āha -- **sambandham** iti. śaktini(śkarṣe ta)yor vyāpāro vācyavācakarūpaś śabdārthayoḥ sambandha iti || 97 ||

evaṃ ca trailakṣaṇyaparityāgenānanumānatvaṃ prasādhyā prayogeṇa darśayati -- **tasmād** iti. śabdo nānumānam trailūpyarahitavāt pratyakṣavat. tādr̥gviśayavarjanāt. tadvad eva tādr̥k. viśayavarjanam ca sāmānyaviśayatvaṃ hītyādīnā varṇitam eveti || 98 ||

idaṃ ca padasyānumānād bhedapratipādanam prauḍhipradarśanārtham asmābhiḥ kṛtam. na tu padaṃ pramāṇam ity āha -- **satīti** || 99 ||

{3,133} yathā na pramāṇam tathā darśayati -- **padam** iti. tān eva caturaḥ prakārānāha -- **pratyakṣa** iti || 100 ||

eṣv artheṣu prayuktasya yathā na prāmāṇyam tathāha -- **tatre**ti || 101 ||

adr̥ṣṭapūrve tu samprati pratyakṣe 'nutpattilakṣaṇam evāprāmāṇyam ity āha -- **adr̥ṣṭapūrva** iti. sambandhajñānam eva vā tadā jāyata ity āha -- **sambandheti**. na ca sambandha eva padasya prameya iti vācyam, tasyārthāpattiprameyatvād ity abhiprāyeṇāha -- **sambandha** iti. tadarthas tu pratyakṣād avagata ity āha -- **yo 'rtha** iti || 102 ||

ananubhūtapūrve parokṣe ca jñānānutpattir evety āha -- **parokṣa** iti. anubhūte tu parokṣe smṛtir ity āha -- **parokṣa** iti || 103 ||

nanu smṛtim eva janayat pramāṇam bhaviṣyaty ata āha -- **pramita** iti. pramitaviśayā hi smṛtiḥ, sannikṛṣṭārthagocaram ca pramāṇam iti sthitir iti. katham punaḥ pramitaviśayam na pramāṇam ata āha -- **paricchedeti**. paricchedaphalaṃ hi pramāṇam. na ca smṛtyā kiñcit paricchidyate, pūrvavijñānamātropasthāpakatvād iti || 104 ||

{3,134} atra codayati -- **tādātviketi**. yady api pūrvam asāv artho 'vagataḥ, tathāpi tadānīm sattām bodhayantī pratyabhijñānavat smṛtiḥ pramāṇam kim iti na bhavatīti || 105 ||

pariharati -- **yāvān** iti. utpadyate smṛtir anyadā, na tu pratyabhijñānavat tadanīm vastunas sattām niścāyayati, pūrvajñānānusāritvād iti || 106 ||

nanu pūrvasaṃskāramātrajā hi smṛtiḥ, idaṃ tu pratyutpannakāraṇakam padāt padārthajñānam grahaṇam eva, katham smṛtir ucyate. ata āha -- **padam** iti. mā bhūt smaraṇam, grahaṇam apīdam anadhikaviśayam evādhikapatibhāsābhāvāt, ato na padaṃ smārakebhyaś sadṛśādr̥ṣṭādibhyo viśiyata ity apramāṇam iti. nanu kriyākāraḥ anyataroccarāṇe 'vaśyam anyatarasyānyataravyatiṣaṅgo buddhau bhavati. ataḥ katham ucyate nādhikyam avagamyata ity ata āha -- **yadādhikyam** iti. padāntarasyaivāsau prasādo na padasyaikasyaivety arthaḥ || 107 ||

idaṃ cāsmābhis sauhr̥damātreṇa śiṣyebhyaḥ kathyate na padaṃ pramāṇam iti. na tu tatpramāṇatve vākyārtho nāgamārtho bhavati. tena hi pramāṇenāpi bhavatāvaśyam padārthe bhavitavyam. ataḥ pramāṇāntarānadhigatam artham gamayadvākyam pramāṇam eva. evam anumānāntargatatve 'pi padasya na kācit kṣatiḥ, vākyārthasyānanumeyatvād ity āha -- **pramāṇam** iti || 108 ||

{3,135} āha vākyārthajñānasyaiva katham ananumānatvaṃ, tad apy ālocitānugamanam anumānam evāta āha -- **vākyārtha** iti. agr̥hītasambandhā eva padārthāḥ vākyārtham gamayanti. ato na vākyārthajñānam anumānam. evaṃ ca darśayitavyam vākyārthabuddhir anumānād bhinnā sambandhānubhavadr̥te jāyamānatvād akṣabuddhivad iti || 109 ||

katham punar apratibaddham arthāntarasya pratipādakam, evaṃ hy atiprasaṅgaḥ. ato 'siddho hetur ata āha -- **vākyeti**. ye ca paraiḥ padārthabuddher anumānād abhedahetava uktāḥ, te tāvad bahavo vākyārthabuddhāvasiddhā ity āha -- **sarveṣām** iti. vākyārthabuddhir hi na tāvad anvayavyatirekajā. nāpi sambandhapūrvikā. naiva pratyakṣadarśanaprabhavā. padād avagatānām padārthānām tatkāraṇatvāt. sāmānyaviśayatvam apy asiddham viśiṣṭaviśayatvāt. pratyakṣānyapramāṇatvatadadr̥ṣṭārthabodhane tūpamānādīni prasādhyā naikāntikikārye. tadadr̥ṣṭārthabodhanam cānumānābhāsair apy anaikāntikam. evaṃ trikālaviśayam apy anumānābhāsenāiva. evam eva padārthabuddhāv api darśayitavyam. anvayavyatirekajatvaṃ tu tatrāpy asiddham eva. uktaṃ hi śabdaśaktinirdhāraṇe tayor vyāpāro na buddhijanmanīti. sambandhapūrvakatvaṃ tu yady aviśeṣitam tat pratyakṣeṇaivānaikāntikam, tad api hīndriyārthasambandhapūrvakam eva. athānumānāṅgasambandhapūrvakatvaṃ, tadasiddham, vyāptir hi tadaṅgam. na ca padāt padārthajñāne vyāptiḥ kāraṇam. sāmānyaviśayatvaṃ cābhāsenāivānaikāntikam eva pratyakṣadarśana(prabhavatva)pratyakṣānyapramāṇatvatadadr̥ṣṭārthabodhanāni tūpamānādibhir apīti || 110 ||

yata evaivaṃ vākyārthabuddhis sahr̥thair adr̥ṣṭeṣv api vākyeṣu padārthamātravido jāyate. ato 'syāḥ sphuṭataram anumānād bhedam

paśyantas saugatās tato 'vatūryāgamasyānumānavyatirekāt bibhyataḥ padābhedavicāraṇāyām eva kliṣṭāḥ. evaṃ hi {3,136}manyante. astu tāvatpadam apy anumānād abhinnaṃ. etāvataṭṭīha śabdānumānāyor aikyam iti vāk pravartata eveti sopahāsam āha -- **vākyeṣv** iti || 111 ||

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭīkāyām

śabdaparichedaḥ samāptaḥ ||

007 upamānapariccheda

athopamānaparicchedaḥ

upamānam api sādṛśyam asannikṛṣṭe 'rthe buddhim utpādayati. yathā gavayadarśanam gosmaraṇasyeti bhāśyam. asyāyam tātparyārthaḥ -- upamānam api na parikṣaṇīyam, evaṃ lakṣaṇakatvenāvyabhicārād iti. avayavārthas tv ekatra dṛśyamānam sādṛśyam pratiyogyantare dṛśyamānapratiyogisādṛśyaviśiṣṭatayāsannikṛṣṭe 'rthe yām buddhim utpādayati etatsādṛśyaviśiṣṭo 'sāv iti, sopamānam iti yattadoradhyāhārah. na ca vācyam viśayaviśeṣānupādānāt katham sādṛśyaviśiṣṭaviśaya buddhir avagamyata iti, prasiddhapramāṇānupādēna hy atrāparikṣā pratipādyate. loke ca sādṛśyaviśiṣṭaviśayaiva {3,137}buddhir upamānam iti prasiddham. ato na doṣaḥ. dṛśyamānaviśeṣaṇam ekadeśadarśanād itivad anupāttam iti ced na. udāharaṇe upādānāt. evaṃ hy āha -- yathā gavayadarśanam gosmaraṇasyeti. asyārthaḥ -- dṛśyate 'sminn iti darśanam, adhikaraṇe lyuṭ. gavayo darśanam asyeti gavayadarśanam. sādṛśyam anyapadārthaḥ. etad uktaṃ bhavati -- gavaye dṛśyamānam sādṛśyam iti. atrodāharaṇānusāreṇa lakṣaṇavākye 'pi dṛśyamānam eva sādṛśyam abhimatam iti gamyate. gosmaraṇasyeti ca nandigrahī(Pā 3.1.134)tyādinā kartari lyuṭ. gām smarataḥ pramātuḥ. yathā gavaye dṛśyamānam sādṛśyam etatsadrśā gaur iti buddhim utpādayatīti. saṅgatis tu prasiddhibāhulyāt śabdānantaram upamānam iti prāg evoktam. atra codayati -- prasiddhapramāṇānupādēnatrāparikṣā pratipādyate. ato yathā naiyāyikoktam upamānam pramāṇam āśrīyate, evaṃ tad uktaṃ evopamānalakṣaṇam āśrayitum ucitam. evaṃ hi tair uktaṃ - prasiddhasādharmaṭ sādhyasādhanam upamānam iti. asyārthaḥ -- prasiddhena gavādinā sādharmaṭ sādhyasyāprasiddhasya gavayādeḥ kañcid anabhijñam prati sādhanam prajñāpanam yādṛšo gaus tādršo gavaya iti vākyam, tajjanitā vā buddhir upamānam iti. tad etatparihāreṇa lakṣaṇāntarapraṇayane kāraṇam vācyam ity ata āha -- **kīdrḡ** iti dvayena. satyam naiyāyikair idam uktaṃ. na tu yuktam. anantaroktāgamābahirbhāvāt. śabdavijñānād dhīdam asannikṛṣṭe 'rthe vijñānam. ato 'nyathaiva śābare tantre upamānam varṇitam iti || 1 -- 2 ||

naiyāyikāgamalakṣaṇānusāreṇāpy asyāgamatvam avagamyata ity āha -- **puruṣeti**. evaṃ hi naiyāyikānām śābdalakṣaṇam āptopadeśā śabda iti. atrāpi cāptapurūṣapratyayenaivāparidrṣṭe gavayādaḥ sādṛśyena sampratyayo bhavati. nānāptā(?d dhi/d vi)saṃvādāt. ata āptasyaivedaṃ vacanam avyabhicārīti matvā tadbalaḥbhāvī niścayo jāyate, teṣām apy āgama eveti || 3 ||

{3,138} nanu śābare 'pi sadṛśadarśanāt sadṛśāntare jñānam upamānam iti varṇitam. etad api smaraṇābahirbhāvād apramāṇam eva. yathā hi kiñcid dhyāyataḥ smaraṇam bhavati, evaṃ sadṛśadarśino 'pi sadṛśāntare smaraṇam, ato na dhyānādijanmanā smrtyā sahāsyāḥ kañcid viśeṣaḥ. ato 'pramāṇam ity āha -- **sadrśād** iti. naiyāyikalakṣaṇam tāvadāgamābahirbhāvī. śābaram tv apramāṇam eva saṅgrhātīti || 4 ||

nanu smṛtisambhinnaṃ api deśādibhedena jāyamānam pratyabhijñānam pramāṇam dṛṣṭam. evam ihāpi gām nagare dṛṣṭavato vane gavayadarśinas tadbhānam pramāṇam bhavaty ata āha -- **deśakalādīti**. na khalu deśādibhedas sanmātratayā pramāṇye kāraṇam, api tarhi prameyatayā, na ceḥ deśāntarādiviśiṣṭo gauḥ pramīyate, api tu nagarāvagatas sampraty api tatstha eva smaryata iti || 5 ||

naiyāyikaikadeśinām matam upanyasyati -- **śruteti**. yena kilātideśavākyam śrutam yādṛšo gaus tādršo gavaya iti, tasya śrutātideśavākyasya vanam prāptasya yat svayam asau gosadršo gavaya iti sādṛśyānurañjitaṃ gavayajñānam idam upamānam iti || 6 ||

{3,139} etad api dūṣayati -- **pratyakṣa** iti. gavayas tāvadindriyasannikarṣāt pratyakṣeṇa pratiyate. gosādṛśyam apy atideśavākyād avagataṃ smaryata iti nopameyam asītīti. atra codayati -- **nanv** iti. ayam abhiprāyah -- gosādṛśyaviśiṣṭo hy atra gavayo 'vagamyate. na ca tatpratyakṣam, gor apratyakṣatvāt. tadviśiṣṭo gavaya upamānasya viśayaḥ. na hy asau pratyakṣeṇāvasīyate, gavayamātraviśayatvāt tasya. na cāgamād avagataḥ smaryate, sāmānyaviśayatvād āgamasya. iha cāyam asāv iti viśeṣapratibhānād iti || 7 ||

etad api vikalpya dūṣayati -- **pūrveti** sārhdhena. idam atra vikalpanīyam -- atideśavākyād avagatāt kiñcid adhikam avagamyate na vā, yadi nety āha, tataḥ smaraṇād aviśiṣṭā saṅgatiḥ iyam apramāṇam. yathā padāt padārthajñānam pratyutpannakāraṇajātvenāsmaraṇam apy anadhikaviśayatvād apramāṇam, evam ihāpy atideśavākyāvagatagosādṛśyaviśiṣṭagavayajñānam. yadi tu sāmānyāvagatād viśeṣāvagame 'sti viśeṣa ity ucyate, sa tarhi pratyakṣād eva labhyata iti na pramāṇāntarāvakāsa iti || 8 ||

nanūktam asannihite gavi tatsādṛśyasyāpratyakṣatvān na tadviśiṣṭo gavayaḥ pratyakṣeṇāvagantum śakyata iti sāvakāśam pramāṇāntaram ity ata āha -- **yāvad dhīti**. yāvādividyavyāpārānantaram aparokṣam bhāsate tan naḥ pratyakṣam. tathā ca sādṛśyaviśiṣṭo gavaya iti katham apratyakṣo bhaviṣyati. pratijāti kṛtsnaparisamāptam eva jātibat sādṛśyam ity apratyakṣe 'pi gavi tatsādṛśyaviśiṣṭagavayapratyakṣam upapadyata eveti bhāvaḥ || 9 ||

{3,140} na ca śabdādismaraṇasambhedād apramāṇatā, grhyamānasmaryamānāyor vivekasya savikalpakasiddhau phaṇitavād ity āha -- **smaryamāṇasyeti**. viveke satī nāpramāṇatety arthaḥ. śrutātideśavākyaviśeṣānopādānasyāpi na phalam upalabhyata ity āha -- **śruteti** || 10 ||

||

katham nopayujyate -- **ye 'piti.** gosādrśyaviśiṣṭagavayadarśanam ced upamānam abhimataṃ tadāśrutatadvākyānām api nagare gāṃ dr̥ṣṭavatām vane gavayaṃ paśyatām asty eveti mandam viśeṣaṇaphalam iti || 11 ||

nanv āsrutātideśavākyānām ayam asau gavaya iti saṃjñānusandhānam nāsti, itareṣām astīty ayam asti viśeṣa ity āha -- **atheti.** pariharati -- **na nāmeti.** yadupamānasya prameyam abhimataṃ tattāvatte 'pi jānanti. saṃjñitvaṃ mā nāmānusandhīyatām iti || 12 ||

syān matam -- saṃjñāsaṃjñīsambandha evopamānasya viśayaḥ. yathoktaṃ nyāyavistare samākhyāsambandhapratipattir upamānārtha iti. vivṛtaṃ ca -- yathā gaur iva gavaya ity ukte gavā samānārtham indriyasannikarṣād upalabhamāno 'sya gavayaśabdas saṃjñēti saṃjñāsaṃjñīsambandhaṃ pratipadyata iti. na cāsrutātideśavākyasya śabdān aviduṣas samākhyāsambandhapratipattis sambhavafti {3,141} phalavadviśeṣaṇam ata āha -- **na ceti.** kāraṇam āha -- **sādrśyēti.** atideśavākyād eva gosādrśyena gavayaśabdavācyē 'rthe 'vadhārite vyaktirūpeṇānavagato 'pi śabdārthasambandho 'vagata eva. etad dhi tadāvagataṃ gosādrśam vastu gavayaśabdavācyam iti. etāvaca sambandhasya svarūpam, atas sūktaṃ viśeṣaṇānarthakyaṃ iti || 13 ||

nanu jñātasyāpi sambandhasya pratyabhijñāne prāmānyam avihatam evāta āha -- **na ceti.** atra kāraṇam āha -- **śaktyor** iti. vācyavācakaśaktinīyamo hi śabdārthayos sambandhaḥ. sa cātīndriyatvān neha pratyabhijñāyate. pūrvāvagata evānyūnānatiriktaḥ smaryate. kim idānīm atīndriye naiva pratyabhijñānam asti, yady evam anumānena katham pūrvānubhūtam agnyādi pratyabhijñāyate. āha ca -- gr̥hīte 'pi deśādibhedabhinne punaḥ pramāpratyabhijñānumānāt syāt pratyakṣavad avadhārite 'piti. ihāpi ca vaksyati --

yena nāma pramāṇena grahaṇam buddhikarmaṇoḥ |

iti. satyam. na brūmaḥ parokṣam na pratyabhijñāyata iti, yad etad ayam asau gosādrśyaviśiṣṭo gavaya itīndriyajam aparokṣāvabhāsam pratyabhijñānam --

asya śabdārthasambandhaś śaktirūpo na gocarāḥ |

gosādrśyena vijñātapūrvō gavaya eva tu ||

iti. ata eva na cāsyeti sambandhasya pratyabhijñānaviśayatvaṃ nirākaroti. gavayas tv iha gosādrśyenāvagata pūrvāḥ pratyabhijñāyata iti na kiñcid anupapannam iti || 14 ||

athocyeta (?vr/pratya)kṣād vyāvartayitum viśeṣaṇopādānam. śrutaśabdollikhitam idaṃ gavayajñānam ato na pratyakṣasya viśaya ityupamānasya bhaviṣyatīty ata āha -- **śabdeti.** śabdānuviddhobdhe 'pi {3,142} hīndriyasambandhānusāri jñānam na śabdaśaktiparāmarśajam eveti pratyakṣam eveti varṇitam ity ato naikatrāpi lakṣaṇe upamānasya prameyam adhikam paśyāma iti vācyam asyāpūrvam prameyam ity upasaṃharati -- **tasmād** iti || 15 ||

yadi tūcyate -- pratiyogisāpekṣam sādrśyagrahaṇam ato na pratyakṣam, arthendriyasāmarthyamātrajam hi pratyakṣam jñānam, na tatpūrvam aparaṃ vānusandhatte. ataḥ pratyakṣe 'pi dharmiṇi parokṣam eva sādrśyam iti na tadviśiṣṭasya pratyakṣatvam iti sāvakāsam upamānam ity ata āha -- **vyavasāyēti.** bauddhānām ayaṃ siddhāntaḥ -- yadavikalpakam āpātajam pratyakṣam iti. naiyāyikās tu vyavasāyātmakapratyakṣavādīnaḥ. ato jātyādivatsādrśyam api teṣāṃ kim na pratyakṣeṇa pramīyata iti || 16 ||

nirvikalpakavādinām api nedaṃ pramānāntaram, pratyakṣābhāsatvād ity āha -- **pratyakṣēti.** evaṃ tāvat sādrśyasya vastvantaratvam āngikṛtya tatpratyakṣatayopamānasya viśayābhāvenāprāmānyam uktam. idānīm bauddhamatena sādrśyāpalāpam āha -- **prameyēti.** nirvikalpakapratyakṣavādinām api sādrśyaprameyābhāvād upamānasya pramānatā nābhipretā. atas teṣu spardhamāneṣu katham upamānam pramāṇam. ayaṃ ca teṣāṃ abhiprāyaḥ -- sādrśyam hi na tāvadāśrayebhyo bhinnam anupalambhāt. abhede cāśrayāt tanmātrāpātāt. katham cāśrayeṣu vartate. na tāvat kārtsnyena bhedaprasaṅgāt, na hy ekam atra kārtsnyena vṛttam anyatrāpi tathaiva vartata iti sāmpratam. na ca bhāgaśaḥ, tadabhāvāt. kiñcedaṃ sādrśyam na tāvad dravyaguṇakarmanām anyatamam, padārthapaṇḍitais teṣv anupasaṃkhyātāt. na hi navasu dravyeṣu caturviṃśatyāṃ guṇeṣu pañcasu vā karmasu sādrśyam antargataṃ paśyāmaḥ. na ca sāmānyam eva sādrśyam, tad dhi tadbuddhau karaṇam, tadvadbuddhivedyaṃ ca sādrśyam, tatsādrśyē ca gotvādāv api tathātvpasāṅgaḥ. {3,143} avayavasāmānyāni sādrśyam iti ced. na. teṣv apy aikaikaśyena sādrśyabuddher upajananāt. [729] bhūyāmsi sādrśyam iti ced. na. bhūyassv apy ekatra samāhṛteṣu pratiyogyā (?nyatarā) napekṣeṣu sādrśyabuddher upajananāt. [730] santi khalu tāny ekatra samāhṛtāni vastūni, na ca sādrśyabuddhyā gr̥hyante, na hy anapekṣitapratiyogibhedam sadr̥ṣo 'yam iti gāṃ jānāti. pratiyogyapekṣayā sāmānyāni sādrśyam iti cet. kim idānīm āpekṣikam sādrśyam. bāḍham. yady evam apekṣayā tadabhivyajyate janyate vā. na tāvaj janyate dvitvam ivāpekṣābuddhyā, sahasiddhatvāt. abhivyañjakāni tv ālokendriyādīni santīti kim anyad apekṣate. yadi cāvayavasāmānyāni sādrśyam, yamayos tu tadabhāvād abhāvaprasaṅgaḥ. tatrāpi tadabhyupagame tannāse sāmānyanāśāt siddhāntahāniḥ. citrādau ca pāriṇāmikānām avayavānām karaśīraprabhṛtīnām abhāvāt sāmānyābhāve sādrśyābhāvāḥ. evam eva gandhādiṣv api prasāngo darśayitvayaḥ. avayavānām karṇādīnām avayavāntarābhāvād asādrśyam. atha matam, satyam nāvayavasāmānyāni sādrśyam. kin tu tattvāntaram evedaṃ dravyajātiguṇakarmabhyo vyatiriktaṃ guṇabhedo vā. yathāha guruḥ -- na sāmānyam sādrśyam. kim tarhi. tad eva tat, gotvāder ekatvād iti. evaṃ copapano bhavati sadr̥ṣasambhāvanam eva tatra vidhyarthaḥ śyenacī codanārthaḥ. śyenavyaktijātyos svabhāvanirmitapakṣatvagrāsamāsalohitāsthīśīrapṛṣṭhapādodarādyavayavārabdhāvayavisamavāyitveneṣṭakābhīr aśakyasampādanatvāt. yadi cāvayavasāmānyāni sādrśyam iṣyante tatas teṣāṃ ihābhāvāt sādrśyam api dussampādanam iti so 'nārabhyo 'rthaḥ pratijñāto bhavet śyenacītam cinvītetī. evaṃ cānavayaveṣv api gandhādiṣu sādrśyasamvidupapatsyata iti. tac ca naivam. tattvāntare hi sādrśyē gāṃ anapekṣyāpi gavayaṃ sadr̥ṣam iti jānīyuh. tatra hi tanniravaśeṣam eva sādrśyam parisamāptam iti kim anyad apekṣyate. katham

anapekṣite gavi tatsādṛśyaviśiṣṭo 'vagamyata iti cet kas tasya gavā sambandhaḥ. samavāya iti cet, so 'pi tarhi gavayavad gosadrśatayā jñātavyaḥ. api ca samavetaṃ nāma tatsādṛśyaṃ gavayagatasādṛśyagrahaṇe 'pi kim ity apekṣyate. na hi gotvaṃ śābaleye samavetaṃ iti {3,144} bāhuleye tadbodhe 'pi tadapekṣā drṣṭā. tathedaṃ gavi gavayasādṛśyaṃ iti na tadapekṣāhetur upalabhyata iti. api cāpekṣatāṃ nāma gauḥ, dūrād gām upalabdhatavo (v)iditāvayavasāmānyavibhāgasyāpi gosadrśagavayajñānaṃ bhavet. avayavasāmānyāny api tadbodhe 'py apekṣyanta iti cet. vaktavyo 'pekṣārthaḥ. yadi matam, abhivyañjakāni tasyāvayavasāmānyānīti, tāni tarhi gavayavarṭini tasyābhivyañjakāni, santi ca tāni gave(?vi) iti kiṃ gogatatadvedanena, ato gavyavagate 'navagateṣu cāvayavasāmānyeṣu gosadrśyajñānaṃ jāyeta. jātyor hi tatsādṛśyaṃ, avagate ca te iti kim anyad apekṣyate. yac cedam avayavasāmānyānāṃ bāhuleye sadrśatvam, idam ca na syād arthāntaratve sādṛśyasya sarvatra tāvattvāt. syān matam vyañjakāni tāni tasya. bhavati cābhivyañjakaprakṣe 'bhivyañgyabuddhiprakarṣaḥ. yathā ghaṭāḍau tadvad ihāpi bhaviṣyatīti. tan na. na hi buddhimātram atra prakṣyate. api tarhi vastv eva sātiśayam upālabhāmahe. ata eva mukhyāpacāre sadrśopāditsayā susadrśam pratinidhīyate. na mandasadrśam ity etad api yat kiñcit. ataḥ kalpanāmātrakalpitaṃ dvicandrālātacakrādivad bhrāntikāraṇaṃ sādṛśyaṃ na prāmāṇikam iti. prameyābhāvād api nopamānāṅgam anyad vā sādṛśye pramāṇam ity āpekṣa iti || 17 ||

NOTES

[729] rūpajananāpātāt iti bhāvyaṃ.

[730] rūpajananāpātāt iti bhāvyaṃ.

atra samādhim āha -- **sādṛśyasyeti.** ayam abhiprāyaḥ -- nedaṃ kalpanāmātrakalpitaṃ, mithyātvahetudvayāsambhavāt. dvicandrādivipratyayā hi kutaścīd doṣād utpannāḥ kālādibhedeṣu bādhyante. sādṛśyaṃ tu jātyādivadabādhitabuddhivedyaṃ katham anyathā bhaviṣyati. yathā cāsādhāraṇapratyakṣavādināṃ tatsatyam evaṃ sādṛśyaṃ apīti kim apahnūyate. tad idam avagatam asaṃśayitam abādhitam ca deśāntarādiṣv apīty asti tāvat sādṛśyaṃ, pramāṇabalena yathā tadupapadyate tathā kalpanīyam. na hi drṣṭe 'nupapannaṃ nāma kiñcid astīti.

tatra yat tāvad uktaṃ kim asya svarūpam iti. tatrottaram āha -- bhūyovayaveti. asyārthaḥ -- bhūyobhir avayavasāmānyair yo jātyantarasya yogaḥ {3,145} tat sādṛśyaṃ. jātyantarāvayavasāmānyagrahaṇam upalakṣaṇārtham, vyaktisādṛśyaṃ api yamādiṣu drṣṭam eva. evam avayavasāmānyair vināpi guṇakarmādisāmānyayogenāpi sādṛśyaṃ drṣṭam eva, yathā citrādiṣu. etena yad uktaṃ citrāḍau katham sādṛśyaṃ iti tat parihr̥tam. evam agnāv api saṃsthānaparimāṇasāmānyam darśayitavyam. yamayos tv avayavasāmānyābhyupagame yān upapattir uktā, asau parihariṣyata eva. guṇānāṃ tv asaty apy avayavasāmānye 'vayavaguṇasāmānyam evāvayaviḡuṇānāṃ sādṛśyaṃ iti darśayitavyam. karmanāṃ ca sauryādīnāṃ dravyadevatādīdharmaśāmānyam eva sādṛśyaṃ, avayavasāmānyasyopalakṣaṇārthatvād iti. tattvāntaravādināṃ cedam āśrayapāratantryād guṇāntargatam evāstheyam. na pañcamam alaukikatvāt. jātidravyaguṇakriyāḥ padārthā iti lokasiddham. ato 'sya guṇasya sato guṇakarmanor anupapanna eva samavāyaḥ. atha dravyasamavetaṃ eva guṇakarmanī api sadrśatayā bodhayati, ekārthasamavāyāt. yathāvayavasamavetaṃ sāmānyam gogavayajātyor asamavetaṃ api te sadrśatayā bodhayati, ekārthasamavetasamavāyād ity ucyate. na. dravyasamavāye pramāṇā bhāvāt, avayavasāmānyāni hi karṇādīni vyaktisamavetaṃ pratyakṣāni. sādṛśyaṃ tu sadrśabuddhyā grahītavyam. na ca gandhādisadrśam dravyam iti pratyayo 'sti. ataḥ katham tadvartinā sādṛśyena gandhādīni sadrśāni bhaveyuḥ. ato 'vayavasāmānyam eva sādṛśyaṃ iti. nanv ekatraiva bhūyasām avayavasāmānyānāṃ upalambhāt sādṛśyabodhaprasaktir ity uktam, parihr̥tam idam jātyantarasyeti vadatā. jātyantarasamavāyīnāṃ jātyantare samavāyāt sādṛśyaṃ, na svarūpamātram, na ca bhūyastvam. etac copariṣṭād vivariṣyata eva. ato jātyantaragrahaṇam apekṣitavyam. yat tu na tena tajjanyata iti. satyam. abhivyañjate tu tat. yathoktam --

sāmānyāni ca bhūyāṃsi guṇāvayavakarmanāṃ |

bhinnapradhānasāmānyavyaktaṃ sādṛśyaṃ ucyate ||

iti. yad dhi yasyopalabdhu nimittaṃ, tattadabhivyañjakam. ata ekaikatrāpi svarūpamātreṇa sāmānyāni gamyanta eva. jātyantarasamavāyātmanā {3,146} tu tāni sādṛśyaṃ, samavāyātmā ca nāpratisaṃhite jātyantare 'bhivyakto bhavati yuktaiva tadapekṣā. na ca yadarthāntarāpekṣapratibhāsam tadavastu bhavati. na hi devadattasya pitṛtvam putrāpekṣayā pratīyata iti, tad avastu. ataḥ āpekṣikāny evaṃjātīyakāni na cālayitum śakyante. ata evāvayavasāmānyapracayāpracayayos susadrśādibodhopapattiḥ. ataḥ siddham jātivyaktyantarāvaccinnāni guṇāvayavādisāmānyāni sādṛśyaṃ iti || 18 ||

nanu padmadalākṣiyamaṅgneti padmāvayavena dalenāṅganāyās cakṣur upamīyate, yadi cāvayavasāmānyam sādṛśyaṃ, na tad iha sambhavati, svayam evāvayavatvāt, na hi cakṣuśas cakṣurādyavayavāntaram asti. ata āha -- **sadrśeti.** nāvaśyaṃ mahāvayavino yo 'vayavas tatsāmānyam sādṛśyaṃ. avayavasāmānyāni tu sādṛśyaṃ ity uktam. tac cāvayavānāṃ api cakṣurādīnāṃ svāvayavasāmānyabhūmnā sambhavaty eveti yukto 'ṅganādīnāṃ sadrśāvayavabodha ity āha || 19 ||

astu tāvad avayaveṣv avāntarāvayavasāmānyayogāt sādṛśyaṃ, vināpi tu tāni tatra tatra sadrśabodho drṣṭaḥ. sa katham upapadyate ata āha -- **evam** iti. nedaṃ avayavasāmānyagrahaṇam tantram. yad eva tu kiñcid guṇādisāmānyam sadrśadhiyam upajanayati tad eva sādṛśyaṃ ato nātraikarūpyam eva. vicitratā tu sādṛśyasya yathādarśanam aṅgikartavyam. tad yathā -- jātisādṛśyaṃ agnir vai brāhmaṇa iti, agnisadrśa ity arthaḥ. kim anayos sādṛśyaṃ, ekasmād brahmaṇo mukhāj jātir utpattir ity arthaḥ. idam ca tadsiddhisūtre vakṣyate. kutāḥ punar anayos samānābhijananatvam avagamyate. śruteḥ. evaṃ hy āha -- prajāpatir mukhatas trivṛtam chandasām niramimīta agniṃ

devatānām brāhmaṇam manuṣyānām iti. loke ca samānābhijananayor darśayitavyam. guṇasāmānyam tu citrādau suprakāśam eva loke, vede ca ādityo yūpa iti. {3,147} dravyasādṛśyam samālaṅkāradhārinor loke, vede ca lohitoṣṇīṣā ṛtvijaḥ pracarantīti. kriyāsādṛśyam adhyayanādisāmānyāl loke, vede ca yajñavihaṅgamayor nipatyādānasāmānyāt. evam hy āha -- yathā vai śyeno nipatyādatte, evam ayam dviṣantaṁ bhrātṛvyam nipatyādatte iti. śaktisādṛśyam tu bhūmo malla iti loke, vede ca somapūṭikayoḥ. avagamya te hi pūṭikānām somaśaktir arthavādāt. tatkāryatvenāvagamāt. kāryasya ca kāraṇānuvidhāyīśaktikatvāt. uktam ca -- somasya yo 'mśaḥ parāpatat sa pūṭiko 'bhavad iti. svadharmasādṛśyam kecit trīśikhāḥ kecit pañcaśikhā iti loke trīśikhādīnām anyonyasādṛśyam, vede ca vasiṣṭhātryādīnām narāśaṃso dviṭīyaḥ prayāja iti. dharmaniyama eva hi tatra sādṛśyam, prakṛtvikṛtikarmaṇoś ca dharmasāmānyam eva sādṛśyam ity uktam eva. ete ca jātyādaya ekaikaśo dviśaśtrīśas samastaśaś ca samānā bhavantas sādṛśyasya vicitratām āpādayantīti || 20 ||

nanu yatra sādṛśyam samavaiti tatsādṛśabuddhyā grhyate. yadi cāvayavasāmānyāni sādṛśyam, tāni tarhy avayaveṣu samavayantīti teṣv eva sadṛśadhiyaṁ janayeyuḥ. atha teṣāṁ bhūyastā, sā cāvayavasāmānyeṣv iti tāny eva sadṛśāni syuḥ. katham jātyantare sadṛśabuddhir ata āha -- **na dharmā** iti. satyam. ata eva hetor na dharmākhyāvayavasāmānyāni tadbhūyastā vā sādṛśyam, teṣu sādṛśyabuddhyanutpatteḥ. yad eva hi teṣāṁ bhūyas tayā yuktam jātyantarām gavayādi vyaktyantarām vāgneyasauryādi, tad eva sadṛśabuddhyā grhyate. ato jātyantarāsamavāya eva teṣāṁ sādṛśyam. svarūpatas tv ekaikaśastāni sāmānyāni pradhānasāmānyavadekatvabuddhinibandhanam eva. piṇḍitāni tu jātyantarāsamavāyopahitāni sādṛśyam, ayam ca bhūyo 'vayavasāmānyety asyaiva prapañca iti || 21 ||

{3,148} atra codayati -- **yamayor** iti. jātyantarasyeti yāvachchrutagrāhiṇaḥ paricodanam idam -- yadi jātyantarasya bhūyo 'vayavasāmānyayogatas sādṛśyam katham yamayor vyaktisādṛśyam iti. itaras tu -- pradarśanamātram jātyantarasyeti keyam atraivāsthā, tad ayam arbhako varāka ity apahasati -- **drṣṭatvād** iti. yatraiva sādṛśyam drṣyate jātau vyaktau vā, tatraiva tadāśrayaṇīyam. kim ekatraivāsthām badhnāsīti. syād etat. ekasvabhāvā hi bhāvā jātyādayaḥ. tad idam sādṛśyam api tathaiva yuktam. yadi tāvadalpavṛttisvabhāvam vyaktyor eva yuktam, atha bahuvṛttisvabhāvam tato jātyor eva. ardhavaiśaṣam tv avastutām āpādayatīti, ata āha -- **kvacid dhīti**. pratītyavisamvādād ubhayopapattir iti bhāvaḥ || 22 ||

nanu sāmānyāni sādṛśyam, tāni ca vyaktināśena naśyeyuḥ. ato nityam sāmānyam iti siddhāntahānir ata āha -- **sāmānyānīti**. etāni tāvannāśīni bhavantu, sāmānyāntarāṇi gotvādīni nityāny eveti na kaścil lokavirodha iti || 23 ||

kaḥ punas sāmānyāntareṣu viśeṣaḥ, ata āha -- **ananteti**. ananto hi gotvādīnām āśrayaḥ. tadekasya nāśe 'py āśrayāntare pratyabhijñānānaikāntiko nāśa iti. nityasāmānyavādo 'pi na nas sāvatrika ity āha -- **teneti** || 24 ||

{3,149} athavāvayavasāmānyānām api nātyantiko nāśo 'stūty āha -- **sāmānyasyeti**. kāraṇam āha -- **sarvasyetyi** || 25 ||

yady asti tatrāpi sādṛśyadhiyā bhavitavyam ata āha -- **teṣāṁ** iti. bhūyas tayā teṣāṁ sādṛśyam atiriktaṁ bhavati, na tv ekaikaśo na santīti. na kevalam sāmānyam anaśvaram iti deśāntarādiṣv āśrayasadbhāvaḥ kalpyate. api tu pratyakṣe 'pi kvacid arthe tāny upalabhyanta evety āha -- **tānīti** || 26 ||

nanv akṣyādīnām svāvayavasāmānyabhūmnā sādṛśyam uktam, tadavayavānām tu katham sādṛśyam bhaviṣyaty ata āha -- **sadrṣeti**. yathā mahāvayavino ye 'vayavāḥ svāvayavasāmānyais sadṛśā bhavanti, evam yatra nāmāvayaveṣv api sadṛśāvayavatvam avagamya te 'py avāntarāvayavasāmānyais sadṛśā bhavantīti na kāścad doṣa iti || 27 ||

tāvac caivaṁ darśayitavyam yāvannirbhāgā bhāgā ity āha -- **evam** iti. tataḥ paraṁ paramāṇutvam eva kevalam sāmānyam ity āha -- **tata** iti || 28 ||

nanu yadi sāmānyāni sādṛśyam gotvādau prasaṅgaḥ, tattvābhedād ity ata āha -- **pradhānānām** iti. ayam abhiprāyaḥ -- samvinnīṣṭhā hi no {3,150} vastuvyavasthitayaḥ, ato yatsadṛśabuddhim utpādayati tatsādṛśyam. pradhānāvayavinām tu yatra gotvādisāmānyam ekaṁ pratīyate, tatra sa eveti pratibhāso bhavati, na sa iveti. ataḥ pradhānasāmānyam na sadṛśabuddher hetur iti na sādṛśyam. tadbhede pradhānasāmānyabhede gogavayayos sādṛśyabuddhir bhavati, na ca tayor itaretarasādṛśyabuddhiḥ. ato yatra gotvādisāmānyam vartate na tatra sadṛśabuddhiḥ. yatra sadṛśabuddhir na tatra tadvartata iti tadvartīny avayavasāmānyāny eva piṇḍitāni sadṛśabuddher hetutvāt sādṛśyam itī siddham. evam ca yannibandhanakāreṇa sādṛśyasya tattvāntaratve kāraṇam uktam gotvādāv api prasaṅga iti, tat pratyuktam itī || 29 ||

citrādāv avayavasāmānyābhāvāt sādṛśyānupapattir iti codayati -- **citrādāv** iti. pariharati -- tatrāpīti. pāriṇāmikāvayavasamavetasāmānyābhāve 'pi pṛthivyamśe śuklādayo varṇaviśeṣāḥ parimāṇas ca tais sādṛśyam upapāditam iti. kiṁ punar idam jātisādṛśyam vyaktisādṛśyam vā. nedam ubhayam api sambhavati, ubhayābhāvāt. na hi citrādau naratvādijātayas tadvyaktayo vā sambhavanti. svabhāvanirmītapānyādyavayavasamavāyitvād vyakteḥ, tatsamavāyitvāc ca jāteḥ. ucyate. vyaktir evātra sadṛśī. yady api cātra naratvam nāstī, dravyatvam tv astīti tadvyaktis sadṛśatayā pratīyate. prāyeṇa cākṛtisādṛśyam eva tatrāvagamya te. kuśalas tu citrakāro vyaktisādṛśyam unmīlayatīti || 30 ||

nanu piṇḍitāny evāvayavasāmānyāni sādṛśyam. evam guṇasāmānyāny api militāni sādṛśyam ity uktam. citrādau tu rūpamātram eva samānam na gandhādayaḥ. ata āha -- **rūpeti**. rūpādīnām madhye kasyacid ekasyāpi {3,151} tulyatayā sādṛśyam bhavaty eva. uktam asaḅṛt yathā darśanam tadāśrīyata iti. tad iha citrādau varṇasāmānyam eva. kusumādīgandhaviśeṣānām gandhasāmānyam, kṣīraśarkarādau rasasāmānyam sādṛśyam. avaśyam sarvagūṇasāmānyasamavāyo nānusartavya iti || 31 ||

parihārāntaram āha -- **pṛthivyādiṣv** iti. evam hi satkāryavādino vadanti -- nātyantam asatkartuṁ śakyam, gaganakusumavat, ato

'sataḥ kāryatvaṃ nivṛttaṃ sattāṃ gamayati. ato narādyavayavasāmānyāny api nātyantam asanti jāyante. kin tu santy eva svakāraṇeṣu pṛthivyādiṣu bhūteṣu pariṇāmād abhivyajyante. sā ca teṣāṃ pāriṇāmikyabhivyaktir yathādarśanam evāvadhārayitavyā. yathā ca tāni pānyādimitu devadattādiṣu dṛśyante, evaṃ citrādibhāgeṣv itīti tatra kim iti nābhyupagamyante. ato 'vayavasāmānyāny eva citrādāv api sādṛśyam iti || 32 ||

prākṣattve kāraṇam āha -- **na hīti**. idaṃ ca prāg evoktam iti. yat tu sādṛśyaṃ bhinnam abhinnaṃ veti vikalpyāvastutvam āpāditam, tatrottaram āha -- **dharmāṇām** iti. sarvadharmāṇām eva jātyādīnām na dharmiṇo nānātvam, atha cāvāntarasthitir api dharmadharmikṛtāsty eva. evaṃ sādṛśye 'pi. ato nānena tadapalapitum śakyate. sarvatrānaikānta eva pratīty avisaṃvādāt samarthanīya iti || 33 ||

tad evaṃ sādṛśyasya vastutve siddhe cakṣuṣā sambaddhasya sator dvayor dharminor yugapadīkṣamānasyaikatra vā pratyakṣatvam siddham ity āha -- **vastutve** iti || 34 ||

{3,152} vṛttiparicodanāyām uttaram āha -- **sāmānyavad** iti. kāraṇam āha -- **pratīyogīti**. jātyādivadupapattir iti || 35 ||

pratyekaṃ kṛtsnasamavāye cāsannihite 'pi gotve smṛtisthe gavayasthasya sannihitasya sādṛśyasyendriyagocaratā siddhety upasaṃharann āha -- **tatreṭi** || 36 ||

svamatenedānīm upamānasya prameyaṃ darśayati -- **tasmād** iti. yathā vivakṣaṃ viśeṣaṇaviśeṣyabhāva iti || 37 ||

nanu gauḥ smaryate sādṛśyaṃ ca pratyakṣeṇa gamyata iti na prameyam upamānasya paśyāmaḥ. ata āha -- **pratyakṣeṇeti** || 38 ||

atra dṛṣṭāntam āha -- **pratyakṣe** iti || 39 ||

kā punar atra vyabhicāraśaṅkā, yannirākaraṇārtham lakṣaṇapraṇayanam, ata āha -- **yatra tv** iti || 40 ||

{3,153} ābhāsetaraviveke kāraṇam āha -- **bādhaketi**. atrodāharaṇam āha -- **yatheti** || 41 ||

kathaṃ punas tadābhāsatvam ata āha -- **samīpasta** iti. bādhakaṃ hi tatra jñānam utpadyata iti bhāvaḥ. neti pratyayābhāve tu paramārthasādṛśyam ity āha -- **na bādhyata** iti || 42 ||

sarvam evālocitānugamanam anumānam iti manyamānā ye 'syānumānāntarbhāvam icchanti tān pratyāha -- **na ceti**. pakṣadharmādyasambhavam eva darśayati -- **prāg** iti. dhūmādir hi prameyasya parvatāder dharmatayānumānotpatteḥ prāgavagataḥ pakṣadharmo bhavati. iha ca gauḥ prameyaḥ. na copamānotpatteḥ prak taddharmatayā sādṛśyaṃ grhyate. atas tāvan na pakṣadharmāḥ. gavayaśṅgitvādīnām tu pakṣadharmatopariṣṭānnirākariṣyata iti || 43 ||

gavayagatam api sādṛśyam apakṣadharmatvān na sādṛśyaviśiṣṭānām gavām anumāpakam ity āha -- **gavaya** iti. gogataṃ ca pratijñārthaikadeśatvān līngam ity āha -- **pratijñārtheti** || 44 ||

{3,154} gavayo 'py apakṣadharmatvān na sādṛśyaviśiṣṭasya gor līngam ity āha -- **gavayaś ceti**. anvayo 'pi tasya sādṛśyaviśiṣṭena gavā nāvaśyaṃ viditapūrva ity āha -- **sādṛśyam** iti. dvedhāpy upamānasya prameyaṃ sādṛśyaviśiṣṭo vā gaus tad vā goviśiṣṭam, ubhayasyāpi gavayānvayo na dṛṣṭapūrva iti || 45 ||

nanu yugapad ubhayaṃ paśyatām sādṛśyagavayayos sambandho 'vagata evāta āha -- **ekasminn** iti. satyam avagataṃ, na tu sarveṇety uktam asmābhiḥ. yadi cānvayo jñānāṅgam syāt, ekasyāpy agrhītānvayasya jñānam na syād iti || [46] ||

yadi tu śṅgitvāder gavā sambandho 'vagataḥ, atas tadgavaye grhyamānaṃ gavi līngam bhaviṣyatīty ucyate. tan na. teṣāṃ avayavabhūtānām gavayāvayavijñānavyāpāraṃ pratyupakṣiṇatvād ity āśaṅkayā sahāha -- **śṅgitvāder** iti || 47 ||

yadi tu gavayajñānaṃ pratyānupakṣiṇāni svarūpeṇaiva śṅgitvādīni līngam iṣyante, tatas tebhyaḥ pūrvāvagatasambandhānusāreṇa nissādṛśyam eva gosmaraṇam syād ity āha -- **yadīti**. kathaṃ nissādṛśyam ity ata āha -- **na gaur** iti || 48 ||

ayaṃ tu pratītikrama ity āha -- **sadrṣeti**. śṅgādipratyayāt {3,155} parāvartinam sādṛśyapratyayam apekṣya gosādṛśyaviśiṣṭagavayapratyayād eva punas tatsādṛśyaviśiṣṭagojñānam upajāyate, na punaḥ śṅgādipratyayamātrād iti || 49 ||

nanu śṅgādayo 'pi parasparasadrṣā eveti kathaṃ tebhyo nissādṛśyā pratītir ucyate. ata āha -- **sadrṣeti**. yadi gavayādīnām sadṛśāvayavatvam avagamyate, na tarhi te sadṛśatayā pramīyante. kin tv avayavā eva parasparaṃ sadṛśatayā. ato na sādṛśyaviśiṣṭagopramitau śṅgitvādīnām līngatvam. nissādṛśyaṃ tu tebhyo gosmaraṇamātraṃ syād iti. api cānumāne yad ekadeśatayā dhūmādir avagamyate prameyam apy agnyādi tadekadeśatayaiva. iha tu śṅgitvādayo gavayaikadeśatayā pramīyante. na ca tadekadeśo gaur apy anumīyata ity āha -- **na ceti** || 50 ||

yadi tu kaścid vaiyātyād evam evānumāsyata iti brūyāt, taṃ pratyāha -- **ittham** iti. bhrāntir iyam abhāvavirodhād iti. nagarasthagojñānam aviśeṣitam sādṛśyena smṛtir evety āha -- **nagarastham** iti. viśayatātsthyād jñāne 'pi tātsthyavyapadeśaḥ tadadhīnatvāt tasyeti || 51 ||

kaḥ punar upamānasya vedārtha upayogaḥ. yadi prakṛtānām dharmānām vikṛtau prāptir ucyate, tan na. anumānād eva tatsiddheḥ. prakṛtaṃ liṅgaṃ dharmais sambaddhaṃ kiñcid vikṛtau dr̥ṣṭaṃ teṣāṃ anumāpakam bhaviṣyati. jaiminer apy etad evābhimatam iti lakṣyate. yad evam āha -- yasya liṅgam arthasamyogād iti. atra hi vyaktam eva laiṅgikīm dharmaprāptim apadiṣati. ata āha -- **bhinneti**. {3,156}ayaṃ bhāvah -- pratibandhadarśino hi pratibandhakajñānam anumānam. na ceha sauryādivākyānām āgneyādividhyantena pratibandho 'vagataḥ. na ca dravyadevatayoḥ. na karmaṇaḥ. ataḥ kathaṃ tajjñānam anumānam iti. pramāṇāntarād evopamānāt prakṛtavidhyantaprāptir adhyavasātvayā. vaikṛtāni hi pradhānāny aśrutavidhyantāni na tam antareṇa paryavasyanti. yat kiñcid vidhyantapekṣāṃ dravyadevatādisādr̥ṣyadarśanotthāpitopamānaparyavasthāpitāgneyavidhyantāni itikartavyatām āpādyā kṛtārthāni bhavanti. yathehaiva tāvat sauryāgneyayor ekadevatātvena taddhitadevatānirdeṣenauśadhadravyakatayā ca sādṛṣyād upamānenāgneyadharmās saurya unnīyante. ayaṃ cāvayavārthaḥ -- iyaṃ upamā(numā)nād bhinnoktā agnyādiyutam itikartavyatājātam sādṛṣyamātrāt kathaṃ nu pratyāyodyate evam upayujyate. itarathā sauryādivākyais saha tasyādarśanān nānumānam sambhavaṭīty aprāptir eva syāt. agnyādiyutam iti. agnyādinā devatayāgneyādikarma lakṣayati. āgneyādinā karmaṇā yuktam itikartavyatāmātram ity uktam bhavaṭīti || 52 ||

prayojanāntaram āha -- **pratinidhir apṭi**. darśapūrṇamāsayoḥ prakṛtāntayor vr̥hyapacāre yat tatsadr̥śā nīvārāḥ pratinidhīyante, tad apy upamānasya phalam iti. idam aparaṃ prayojanam ity āha -- **pratikṛtir** iti yuktam antena. mukhyāpacāre gauṇe śāstrārtha āśrayitavye yatrātigaunair jaghanyair dvitrādisāmānyaiḥ praktikṛtiḥ sādṛṣyam bodhyate, tatra susadr̥śalābhe yanmandasadr̥ṣam, mithyā bhavati, tad apy upamānasya phalam iti. kathaṃ punarmandasadr̥ṣam mithyā, {3,157}susadr̥śalābhe 'pi hy alpayā mātrayā tatsadr̥ṣam avagamyata eva. ato 'stu tatrālpaṃ nāmāvayavasāmānyam ata āha -- **matir** iti. na kevalaṃ vastutas tayos susadr̥śālpasadr̥ṣayoḥ (?strīva/tīva)mandratvamātir (?apṭi/api tu) tathaiva -- mukhyarūṣeṇaiva susadr̥ṣe dr̥k śīghram utpadyate. ivaśabdo 'laṅkāre. ato mandasadr̥śasya mātrayā sādṛṣyabodhe 'py anupādānalakṣaṇo bodho bhaviṣyatiṭīti asti hānopādānāyoraḥ upamānopayogaḥ || 53 -- 54 ||

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭīkayām

upamānaparicchedaḥ samāptaḥ |

008 arthāpattipariccheda

arthāpattiparicchedaḥ

atra bhāṣyam. arthāpattir api dr̥ṣṭaḥ śruto vārtho 'nyathā nopapadyata ity arthakalpanā. yathā jīvato devadattasya gr̥hābhāvarśanena bahirbhāvasyādr̥ṣṭasya parikalpanā iti. asyārthaḥ -- arthāpattir api na parīkṣitavyā, evamlakṣaṇakatvenāvyabhicārād iti. kiṃ punar anenārthāpatter lakṣaṇam uktam. artho 'nyathānopapadyamāno yadarthāntaram kalpayati sārthāpattiḥ. yathā jīvato devadattasya gr̥hābhāvo bahirbhāvena vinā nopapadyamāno yad bahirbhāvam kalpayati sārthāpattir ity uktam.

yady evaṃ keyam anyathānopapattir nāma. yadi tāvad anena vināsyā sadbhāvo nopapadyata iti, tad idaṃ kāryataḥ kāraṇānumānam upanyastaṃ, na pramāṇāntaram. atha jñātasambandhasyānumānam, arthāpattau na sambandhajñānam apekṣata ity ucyate, tad ayuktam. na hy ajñāte sambandhe 'nena vinā nopapadyata iti śakyate vaktum. {3,158}yad eva hy asyedaṃ kāryam ityādinā rūpeṇa jñātasambandhaniyamaḥ, tad eva svakāraṇena vinā nopapadyata iti śakyam avasātum, dhūma ivāgninā vinā. ato 'vinābhāvasambandhabalotham evedaṃ jñānam iti śabdāntareṇoktam. syād etad. dr̥ṣṭasvalakṣaṇaviṣayam anumānam agnyādiṣu dr̥ṣṭam, adr̥ṣṭasvalakṣaṇaviṣayārthāpattis śaktyādiṣūpajāyata iti. tan na. dr̥ṣṭam adr̥ṣṭam vā jñātasambandham avagamyate 'nyathānopapattyā, kāryasāmānyam hi kāraṇasāmānyena vinānopapadyamānam yat tat kalpayati tad api sambandhajñānena jāyamānam katham anumānād bhidyate. adr̥ṣṭasvalakṣaṇaviṣayatā cānumānasya kriyānumāne varṇitaiva. ataḥ pramāṇāntaramṛgatṛṣṇikaiveyam. satyam, yadi yad yena vinā nopapadyate tad tadgamakaṃ syāt. iha tu yan nopapadyate tad eva gamyam. kim idānīm bahirbhāvo gr̥hāmāvena vinā nopapadyate. bādham. na hi gr̥he 'pi bhavan devadatto bahir api bhavati, tad asya bahirbhāvo gr̥hābhāvarśanenaivopapadyate. nanu bhāṣyakāro dr̥ṣṭaḥ śruto vetyādi vadan gamakasyānyathānopapadyamānatām darśayati. na gamyasya. agranthajño devānām priyaḥ. dr̥ṣṭaḥ śruto vārtho 'rthakalpaneti hi sambandhaḥ. kim uktam bhavati, arthāntarasya pramāṇam iti. anyathā nopapadyata iti tarhi kena sambadhate, pramityeti vadāmaḥ. anyathānopapadyamānatām āpādayannarthāntarasya gamaka iti. kasyārthāntarasya. yadi bahirbhāvasya, nāsyānopapattim gr̥hābhāva āpādayati, na hi gr̥hābhāvarśino bahirbhāvo nopapadyata iti budhyante laukikāḥ, kin tu caitro bahir astīti. api ca gamyaviṣeṣaṇam anyathānopapattim ācakṣaṇair gamakasya kim anyathānopapattir neṣyata eva yady evaṃ kathaṃ tato bahirbhāvasiddhiḥ. atha so 'pi nopapadyate, tato 'vinābhāvabalenaiva jñānam iti punaranumānatvam. kim arthaṃ cānyathā nopapadyata iti gamakaparityāgenāśrūyamāṇayā praṭītyā yojyate.

athocyate -- arthāntarasya caitrasambandhino vidyamānatvasyānyathānopapattim āpādayan gr̥hābhāvo bahirbhāvam kalpayati. saṃśayāpādanam cānyathānopapadyamānatvāpādanam, yena hi prāyena gr̥he nivasamś caitro dr̥ṣṭaḥ sa gr̥hābhāvarśanenaiva caitrasya sadbhāva eva saṃśete. praṭīte 'pi hi vastuni {3,159}pūrvapratipannarūpāntarābhāvāvagamas saṃśayam āpādayati. devadattasya vidyamānatā gr̥hasambandhāvagateti tadabhāvarśanād bhavati vidyamānatve saṃśayaḥ -- kim asti caitro na veti. ayaṃ ca saṃśayo 'nupattir ity ākhyāyate. tāṃ imāṃ vidyamānatvasya saṃśayarūpām anupapattim āpādayan gr̥hābhāvo bahirbhāvakalpanayā saṃśayam utsārayamś caitrasya vidyamānatvam upapādayati. tad iha gr̥hābhāvo vidyamānatvasyārthāntarasya saṃśayāpādanadvāreṇa bahirbhāvenānavagatasambandho 'pi taṃ gamayati. vidyamānatvam eva vā gr̥hābhāvāpāditānopapattikaṃ svopapādanāya bahirbhāvam kalpayati dvedhā darśanam. ata eva cānumānād bhedaḥ. na hy anumāne dhūmādiḥ kasyācit saṃśayarūpām anupapattim āpādayamś

tadāpādītānupapattikaṃ vā kiñcid agnyādikam gamayati. kin tu asandigdhdā eva dhūmād agnir anumīyate. yathā cānumāne niścitarūpaṃ liṅgaṃ gamakam. tatheha sandigdham iti darśanabalād abhyupagantavyam.

tad etad asāmpratam. tathā hi -- yat tāvad uktaṃ grhābhāvas saṃśayam āpādayatīti. tad ayuktam. katham hi tena vidyamānatve saṃśaya āpādyate. grhe caitro dṛṣṭaḥ katham iha na bhavatīti ced, na tāvad evaṃ sarve pratiyanti, yenāpi hi sa tatra dṛṣṭaḥ, so 'pi taṃ jīvantam tatrāsantam avagamyā sahasā bahirbhāvaṃ kalpayatīti. api ca -- yadi vastudharmavisaṃvādāt sandehaḥ, na tarhi bahirbhāvakaḥ kalpanāyāṃ nimittaṃ paśyāmaḥ. yathā hi mṛtjanīṣyamāṇayoḥ grhābhāvo na bahirbhāvaṃ sūcayati, evaṃ sandigdhasadbhāvyāpi. yāvad dhi caitrasya vidyamānatā na niścīyate, na tāvad grhābhāvamātradarśanena bahiś caitro 'vasthāpayitum śakyate. saṃśayanirākaraṇārtham api cātra pramāṇāntaram arthanīyam. na bahirbhāvaḥ. nirākṛte tu saṃśaye niścitasadbhāvo grhābhāvarājanena bahir astīti gamyate. atha niścitasadbhāvasyaiva sthiti prakāre sandehaḥ katham astīti. sa tarhi caitraṃ apaśyato 'pi bhavatīti kiṃ grhābhāvarājanena. na cāsau bahirbhāvakaḥ kalpanābījā. ato bahirbhāvakaḥ kalpanāpratyanīkam eva saṃśayāpādanam, yat tatsiddhaye dvāram āśritam. sādhu sampāditaṃ. ato na vidmaḥ kīdrśo lakṣaṇārtha iti.

{3,160} ata āha -- **pramāṇeti**. anyathā nopapadyata ity anyathānupapadyamānatām āpādayan gamayatīti vyācakṣmahe. api tarhi dṛṣṭaśrutaviśeṣaṇam evedam. ya eva kaścit pramāṇaṣaṭkavijñāto 'rtho 'nyathānupapadyamānatayā grhītaḥ, sa eva svopapādanāyānyam artham kalpayati tadviśayā kalpanābuddhir arthāpattir iti. nanv evam avinābhāvalotthā buddhir anumānam ity āpāditaṃ. maivam. na hy anyathā nopapadyata ity avinābhāvam ācaṣṭe. sa hy anena vinā na bhavatīti ukte gamyate. kiṃ nāmānenocyate, dṛṣṭaḥ śrūtaḥ kalpanām antareṇa nopapadyata iti. kā punar asyānupapattih, na hi dṛṣṭe 'nupapannaṃ nāma. dṛṣṭam api pramāṇāntaravirodhād yat pratihanyate sānupapattih. dṛṣṭo hi grhe caitrābhāvo 'bhāvena. ānumānikī ca tasya jīvataḥ kvacit sattā. sānirdhāritadeśaviśeṣatayā grham api vyāpnoti. so 'yam abhāvānumānāyor virodho 'nupapattir ākhyāyate. saṃśayo 'pi cātra pramāṇāntaravipratipattir evānavasthitobhayabhānavastulakṣaṇaḥ. athavāyam anadhyavasāya evaikasmin buddhim upasaṃhartum yuktiviśeṣād aśaknuvataḥ. ato nehānyatarad upādātum hātum vā śakyam pramāṇatvaviśeṣāt. tad iha saṅkate pramāṇiko 'numānasya viśayam kalpayati -- bahir astīti, na hiṃsyād iti sāmānyasāstrasyeva vihitarjitam hiṃsām. evaṃ cobhayam upapāditaṃ bhavati abhāvo 'numānam ceti. sarvatra caivam eva darśayitavyam. trairūpyarahitavam cāsyā uttaratra vakṣyāmaḥ.

atra ca dṛṣṭa ity ucyate, tatra na vidmaḥ, kim iha cakṣurmātreṇa dṛṣṭo 'bhipretaḥ, uta pratyakṣamātrādṛṣṭaḥ. pūrvasmin pakṣe śrotādirūpāntarāpattir na syāt, uttarasminn anumānādirūpāntarā. atha pramāṇamātraparigrahārtho dṛṣṭaśabdaḥ, śruto veti tarhi kiṃ bhedenopādīyate, śabdāvagatam api hi pramitaṃ eva. athocyate nedam arthāntaravivakṣayā śrutagrahaṇam, kin tarhi, abhidhānāntaram evedam upalabdher vācakam. upalabdhimātravivakṣayā {3,161} hi dṛṣṭaśrūtaśabdā upacaranto laukikā dṛṣyante. na dṛṣṭo na śrūtaḥ kaścit svayam dattāpahāraka iti. yathā etad evābhipretya tīkākāreṇoktam dṛṣṭaḥ śruto veti laukikam abhidhānam iti. śābdīm upalabdhim pramāṇāntarebhyo bhedenā laukikā upādādānā dṛṣyanta ity uktaṃ bhavati. idam api nopapannaṃ. katham hi lakṣaṇagranthe sunipuṇo bhāṣyakāro 'bhiprāyāntaram antareṇa śrutapadaṃ prayukta ity utprekṣitum api śakyam iti vācyam ubhayopādānaprayojanam ata āha -- **dṛṣṭa** iti. satyam. pañcabhir api pratyakṣādibhir dṛṣṭo dṛṣṭo bhavati. upalabdhiparyāya eva dṛṣṭaśabda iti yāvat. tathāpy asmād dṛṣṭād bhedenā yacchrutodbhāvārthāpattir upādīyate, tad asyāḥ pramāṇagrāhitayā pūrvasyā dṛṣṭārthāpattir vaikalakṣyaṃ darśayitum. tac copariṣṭād vakṣyate. prathamārthāpattyapekṣayā ca pañcabhir ity uktam iti pramāṇaṣaṭkapūrvikārthāpattiyudhāraṇāvasare || 2 ||

idānīm pratyakṣapūrvikām eva tāvanmukhyatayodāharati -- **tatrete vahnerantena**. kā punar iyaṃ śaktih. neyam atīndriyedantayā nirdeṣṭum śakyate. nanu yadbhāvābhāvanibandhanau kāryabhāvābhāvau iyaṃ śaktih, īdrśī ca pratyakṣavedyaiva. tathā hi -- vahnisamyogānantaram dāho dṛṣyate asati ca na dṛṣyata iti tatsamyoga eva śaktir iti gīyate, na tattvāntaram. sa ca pratyakṣa iti kim arthāpattiyā. na. vyabhicārāt. yathā khalu svarūpamātram agner vyabhicarati, evaṃ saṃyogo 'pi. bhavati hi kadācid auśadhādisannikarṣe saṃyujyate vagnir aha ca na dahatīti. tad ihārthāpattiyā tattvāntaram śaktirūpaṃ kalpyate. kayānupapattiyā, pramāṇāntaravirodhena. tathā hi -- pratyakṣeṇa dāho 'vasthāpyate. hetvabhāvena ca pratikṣipyate. sa hi kāryābhāvena viditapratibandhas taṃ gamayati. tathā hi -- na svarūpam agneḥ kāraṇam, na tatsamyogo vyabhicārāt, nānyat kiñcit. na cākasmād eva bhavatīti sāmpratam. evaṃ hi kadācin na syāt, apekṣā hi kadācid bhāve nibandhanam, anapekṣam tu nityam sadasad vā bhavet. ataḥ kāryadarśanādarśanabalād agneḥ svarūpād vyatiriktaṃ kiñcid rūpam unnīyate. {3,162} yadbhāvābhāvanibandhanau kāryabhāvābhāvāv iti. svarūpamātrāyatte tu kāryābhāve tadabhedāt sadāpattir iti. svarūpamātram apratibandham agner dāhasya kāraṇam auśadhādīnām tu pratibandhīrheti cet, kaḥ pratibandhārthaḥ. svarūpam tāvadavinaṣtam. tad eva pratyabhijñānīmaḥ. na hi bījasyopari ta(?nā/dā)nīte pradīpe kiñcid rūpāpacayam upalabhāmahe. na ca tenānkuro janyate. atha vastvāntarasannidhau sāmāgryantaram eva jātam, ataḥ pūrvasāmāgrikāryam notpadyata iti cen naivam. na hi mantrādisannikarṣe pūrvasāmāgriṇāśo dṛṣyate. na ca tat kāryam upalabhyate. atha mantrādirahitam eva kāraṇam kāryasya janakam. na tu tatra tena kiñcit kriyata ity ucyate. tan na. na hy akiñcitkarasya sannidhiḥ kāryam pratibadhnāti. anyad api hi tatrodāśinam sannihitam bhavati. na ca kāryam na jāyate. na ca mantrādisannidhāv arthāntaram eva jātam pūrvakāraṇanāśeneti matir āvirasti. sakalā hi sāmāgri pratyabhijñāyate. asti ca tatra kāraṇam ity uktam. na ca mantrādirāgabhāva eva vā tadviśiṣṭā vā sāmāgri janiketi yuktam. abhāvasya bhāvāntarasiddhau vyāpārādarśanāt. vihitākarāṇe 'pi tatkāle 'nyakriyā pratyavāyahetur nā(?kā/ka)raṇam. yadāha --

svakāle yad akurvas tu karoty anyad acetanaḥ |

pratyavāyo 'sya tenaiva nābhāvena sa janyate ||

iti. yadi tu --

karmaṇaḥ prāgabhāvāś ca vihitākarāṇeṣu yaḥ |

sa cānarthakarātvena vastutvān nāpanīyate ||

iti darśanāt mantrādiprāgabhāvaḥ kāraṇam iṣyate. tathāpi parastāt kāryadarśanam nopapadyata iti. mantrādipradhvamso 'pi kāraṇam iti cet, sa tarhi prāñ nāsīd iti prāñmantrādiprayogāt kāryam na jāyeta. na hi kṣitijalabījānām anyatamāpāye 'py aṅkuro jāyamāno dr̥ṣyate. api ca saty eva prācyamantrādisannidhāne tadviparītanmantrādyaḡame kāryabhāvam īkṣamāñā na tadabhāvasya kāraṇabhāvam avasthāpayāmaḥ. na hi vihitākaraṇakāraṇakaḥ pratyavāyāḥ saty api vihitakarāṇe dr̥ṣṭaḥ. bhavati cātra prayogaḥ -- yadyadabhāvākāraṇakaḥ tattadbhāve na bhavati vihitābhāvabhāvya iva pratyavāyo {3,163} vihitabhāvena. na caivam mantrādibhāve kāryam iti. evam cākīñcitkaro mantrādibhāvo na kadācit kāryam pratibadhnīyāt. ataḥ kāraṇasakter eva pratibandhako mantraḥ, na tadabhāvaḥ kāraṇam. balavattaropaniṣāpāpahr̥taśaktis tu so 'pi na kiñcit pratibadhnāti. na ca yad balavadruddham ātmānam naiva vindati, avirodhe 'pi tenātmā na labdhavyaḥ. kadācana mābhūt śrautaroparipanthiviniyogābhāve 'pi laingikaviniyogābhāva iti. ato 'sti kaścid atīśayaḥ kāraṇānām, yannāśatirodhānābhyām kāryam nārabhanta iti siddham pratyakṣāvagatād dāhād dahanaśaktikalpanam. anumeyatvam tu śakter upariṣṭānīrākariṣyata iti. anumānapūrvikārthāpattim udāharati anumitād iti. deśāntaraprāptyā sūrye yānam anumīyate, tato 'rthāpattiyā tacchaktiḥ. atrāpi pramāñāntaravirodha evānupapattiḥ. gamanam hi prāñinām viśiṣṭapadādisādhanakam avagatam. ayaḥ cānumitatadvidharmagamanasādhano 'pi tathaiiva na gantum arhatīti vitarkaḥ. so 'yam śaktikalpanayā nivāryate. asti nāma sā kācid asya śaktiḥ, yayā gantranaravidharmagamano vipātanipātayos samam upasarpatīti || 3 ||

śrutārthāpattis tu bhinnaviśayaḥ dr̥ṣṭārthāpattibhyo vivicya paścād evābhidhāsyata ity āha -- **śruteti**. upamānapūrvikām darśayati -- **gavayeti**. gavayasadr̥ṣo gaur ity upamite sadr̥śajñānagrāhyaśaktir arthāpattiyā kalpyate. idr̥śī ca tatrānupapattir bhavati -- katham gavi susadr̥śajñānam janyate, yadi hi janayet prathamadarśane 'pi kiṃ na janayet, santi hi tadāpi gavi gavayāvayavasāmānyāni, tad evam jātam api gavayupamānam anupattiyāvasīdati. śaktikalpanayopapadyate. astināma ko 'pi gor atīśayo yaḥ pratiyogidarśanapratilabdhabhivayaktir gavayasadr̥śiṃ dhiyam upajanayati. yac cedam samāne paśutve gaur eva gavayasadr̥śa ity upamīyate tad api tasya śaktiviśeṣābhyupagamād vinā nopapadyata iti || 4 ||

arthāpattipūrvikām udāharati -- **abhidhāneti**. śabdād anantaram arthapratipattim dr̥ṣṭvā tasya tatkāraṇatvam avasīyate. na ca vyāpāram antareṇa {3,164} kāraṇatvam upapadyata iti śabdasaṃavāyī vyāpāro 'numīyate. sa cābhidheti prasiddham. tatsiddhyartham ca śabde vācakasāmarthyam arthāpattiyā pramīyate. abhidhāyakatve hy anumite bhavaty anupapattiḥ, nāyam asyābhidhāyakaḥ. prāḡ iva sambandhajñānād gr̥hītasambandhaḥ pratyāyaka iti ced na. tadabhāvāt. na hy asyārthena saṃyogādīnām anyatamas sambandho dr̥ṣyate. tad asyānupapattau śaktikalpanopapādikā bhavati. asti khalv anayor vācyavācakaśaktirūpas sambandhaḥ. yadagrahān nārtho 'vagamyata iti. evam ca śaktikalpanottarakālam śakter api nityatvam antareṇānupapattir arthāpattiyantareṇa śabdasya nityatā pratīyate iti || 5 ||

etad eva vivṛṇoti -- **abhidheti** sārđhena. etac ca svayam jaiminīnaiva śabdādhikarāṇe 'bhidhāsyata ity āha -- **darśanasyeti** || 6 -- 7 ||

abhāvapūrvikā tu bhāṣyakāreṇa svayam udāhṛteti na pṛthagudāhriyate ity āha -- **pramāñābhāveti** sārđhena. asyārthaḥ -- yathā jīvati devadatte gr̥hābhāvadarśanena bahirbhāvasyādr̥ṣṭasya parikalpanā iti bhāṣye ya. caitrasya bahirbhāvasiddhir darśitā tām eva prakṛtābhyo 'nyām abhāvapūrvikām arthāpattim bhāṣyakāra udāharat udāhṛtavān iti. prapañcas tv arthāpattiyudāharaṇānām pakṣadoṣābhidhānāvasare jñātrādināstitāyām ityādinānumāne varṇita ity āha -- **pakṣadoṣeṣv** iti || 8 -- 9 ||

{3,165} idānīm arthāpattir anumānād bhede veditavye bhāṣyoktatvād abhāvapūrvikāyā eva bhedaḥ tāvad āha -- **abhāveti**. yeyam abhāvapramāñena gr̥he nāstīty anena rūpeṇāvagatāc caitrād bahirbhāvasūcanātmikārthāpattiḥ sāpi pakṣadharmādīnām anaṅgatvāc chabdavadupamānavadanumānād bhidyata iti || 10 ||

pakṣadharmādyanaṅgatvam eva darśayati -- **bahirdeṣeti**. iha hi bahirdeśaviśiṣṭaś caitraḥ pakṣas tadviśiṣṭo vā bahirdeśaḥ. na cobhayasyāpi gr̥hagato 'bhāvo dharma ity (asya) pakṣadharmatvam katham, na kathañcid ity arthaḥ || 11 ||

nābhāvamātram aviśeṣitam caitrasya bahirbhāve liṅgam. na cāsya gr̥ham viśeṣaṇam bhavati, paratantram hi viśeṣaṇam, yathā nīlimotpaladravyasya. evam ihāpi dravyabhūtam gr̥ham eva tatparatantrēnābhāvena viśeṣyate iti yuktam, vyāpakatvāc cābhāvo gr̥hasya viśeṣaṇam, śakyate hi tena caitrādhiṣṭhitaikadeśavyatiriktajagadvyāpinā gr̥ham vyāptum. alpaḥ tu gr̥ham na mahāviśayam abhāvam vyāptum śaknoti. ato yathā vyāpyasya dhūmasyāgnivīśiṣṭatvam avagamyate, anenāpi prakāreṇa gr̥ham evābhāvaviśiṣṭam bahirbhāvasya liṅgam ity āpatati. tac ca tadabhāvaviśiṣṭagr̥ham na kathañcic caitrabahirdeśābhyām sambadhyate. abhāvasya tāvat kathañcid asti caitrānvayaḥ. caitrābhāva ity hi sa pratīyate. gr̥ham tu na kathañcic caitrasambaddham avagamyate ity apakṣadharmā ity āha -- **tadabhāveti**. itaś ca gr̥hābhāvo na pakṣadharmā ity āha -- **gr̥hābhāveti**. gr̥hīte hi pakṣe taddharmapratīyate bhavati. na ca caitrabahirdeśau gr̥he 'sattayā gamyete iti || 12 ||

{3,166} gr̥ham eva tu tatra pratyakṣāvagatam iti taddharmapratītir evābhāve bhavaty āha -- **gamyate tu gr̥ham** iti. na hi tatra gr̥ha eva caitro 'numīyate, abhāvavirodhād ity abhiprāyeṇāha -- **tatrete**. adarśanam hi caitrasambaddham avagatam iti talliṅgam bhaviṣyatīti ata āha -- **na cātrete**. na ca darśanābhāvo bahirbhāve liṅgam, etadabhāve 'bhidhāsyata iti || 13 ||

ato gr̥he 'darśanam api na hetur ity āha -- **teneti**. kiñ ca gr̥hābhāvādvadhāraṇapakṣiṇe 'darśane bahirbhāvamatir bhavati, katham asau taddhetukā bhaviṣyatīti abhiprāyeṇāha -- **adarśanād** iti. abhiprāyam vivṛṇoti -- **nāsāv** iti. adarśanādvadhāritasya caitrabhāvasyaivānyatrānupayuktasya hetutvam sambhavati. taccāpakṣadharmatayā nirākṛtam ity āha -- **caitrābhāvasyeti** || 14 -- 15 ||

evam tāvat pakṣadharmatā nirākṛtā pakṣo 'py atrānumānāt pūrvam nopalakṣyate ity āha -- **pūrvam na ceti** || 16 ||

{3,167} atra codayati -- **nadīti**. atra hy apratipanna evoparideśe pakṣe 'taddharmaḥ pūro liṅgam tadvad ihāpi bhaviṣyatīti || 17 ||

pariharati -- **vṛṣṭimad** iti. evaṃ tv anumīyamāne lokavirodhaḥ. na hy evaṃ laukikā budhyante. ata āha -- **yad veti**. drṣṭasya nadīpūrasya kāraṇābhāvānupapattypariṣṭād vṛṣṭiḥ kalpyate. idam api cānvārūdhenoktam, paramārthena tu vyāptibalottham idam anumānam eva. na cāpakṣadharmatādoṣaḥ. uparideśasya pūrasambaddhadeśasambandhāt, asambaddho hi na hetur bhaviṣyatīti || 18 ||

itaś ca gṛhābhāvo na bahirbhāve liṅgam ity āha -- **jīvataś ceti**. niścitarūpaṃ hi liṅgam anumāne gamakam. iha ca yo 'yaṃ jīvato gṛhābhāvaḥ sa pramāṇāntaravirodhān niścetum eva na śakyate. evaṃ hi tatra bhavati vitarkaḥ. jīvataś hi kvacid bhavitavyam, katham iha na syāt. evaṃ cānadhavasāyād apratiṣṭhito gṛhābhāvo 'siddhatvād aliṅgam. siddhis tu nānantarbhāvya bahirbhāvam asya bhavati, tadantarbhāve ca parastāt prameyābhāva ity bhāvaḥ || 19 ||

anumāne tv anapekṣitaprimeyam eva dhūmādiliṅgasya svarūpaṃ siddham avagamyata ity āha -- **agnimatteti** || 20 ||

yadi tv ihāpi hetor anapekṣatvasiddhyartham gṛhābhāvamātram aviśeṣitaṃ jīvanena hetur iṣyate tato naikāntika ity āha -- **geheti** || 21 ||

{3,168} katham ca vidyamānatvaviśiṣṭo gṛhābhāvo bahirbhāvam sādhyati katham ca śuddho nety ubhayatra kāraṇam āha -- **vidyamānatveti** dvayena. vidyamānatvaviśeṣaṇaviśiṣṭagṛhābhāvabuddhau hi yāvad vidyamānatvasya viśayo nāvasthāpyate tāvadabhāvaḥ pratyetur eva na śakyate, tad yadā bhāvapratipakṣeṇābhāvena gṛham avaruddham tadā tatra tāvac caitrasya bhāvo bhavitum na prabhavatīty āśrayāpekṣayā pāriśeṣyād bahir eva bhavatīti. śuddhābhāvapratītau tv āśrayāpekṣaiva nāstīti kiṃ bahirbhāvakalpanayeti || 22 -- 23 ||

nanu ca niścitasadbhāvasya caitrasya gṛhābhāvo bahirbhāvam antarbhāvya siddhyet. sandigdhasadbhāvasya tv anapekṣitabahirbhāva eva taṃ gamayiṣyatīty ata āha -- **siddha** iti. yadi caitrāsadbhāve sandehaḥ, na tarhi tadbahirbhāvāvagatiḥ prasidhyet. asandigdha eva tu sadbhāvavijñāne 'bhāvena gehād utkālītā -- utsarītā tatsattā bahirbhavati niyamena, itarathā tatrāpi sandeha eva bhavet. etena gṛhābhāvāpādītasandeham vidyamānatvam eva bahirbhāvam kalpayatīti yair uktaṃ tannirākṛtam iti veditavyam. idam ca prāyevoktam asmābhir iti || 24 ||

ataḥ siddham jīvananirapekṣasyābhāvasya vyabhicāraḥ avyabhicāriṇaś ca prameyānupraveśadvāraṇaiva samarthanam iti dhūmād ivailakṣaṇyān na liṅgatvam ity āha -- **teneti** || 25 ||

{3,169} evam anumānād bhedam prasādhitum upasaṃharati -- **tasmād** iti. anumānād bahirbhūtam idam pramāṇam sthitam iti || 26 ||

tad evaṃ gṛhābhāvasya prameyānupraveśanasiddhau yadi talliṅgam iṣyate tato duruttaram itaretarāśrayatvam āpadyata ity āha -- **pakṣeti** dvayena || 27 -- 28 ||

nanv evam arthāpattāv api prameyānupraveśitā, katham hi pramāṇāntarāpādītānupapattir anavasthito gṛhābhāvo bahirbhāvam gamayiṣyati ata āha -- **anyatheti**. dvedhā hy anupapannam -- kiñcid anupapannam eva yan na kathañcid upapādayitum śakyam, kiñcid cāsati kalpane 'nupapannam. tatra yad ekāntam anupapannam tadupekṣyate eva. yat tu kalpīte kasmimścid upapadyate anyathā nopapadyate tadupapattir anyakalpanayāvāsīyate. evam eva hi sarvalaukikaparīkṣakā budhyante. na ca viparyayo deśāntarādiṣu drṣṭaḥ. ataḥ pramāṇam evedam. yathā cānumāne niścitarūpaṃ liṅgam gamakam, evam ihāpi kenacit pramāṇenāvagataṃ pramāṇāntareṇotthāpitavitarkam. na cātrānyataratrāpi prāmāṇye saṃśayaḥ, kin tu niścitaprāmāṇyayor eva dvayos samarthanāpekṣāmātram katham idam ubhayam upapadyatām iti. ṣoḍaśina iva grahaṇāgrahaṇaśāstrayoh. na tatraikaparityāgenetarad upapādayitum śakyate. ato yathā tatra katham idam ubhayam upapadyatām ity apekṣite prayogabhedenobhayam upapādyate, evam ihāpi pramāṇapratipannam ubhayam niścitasadbhāvam arthāntaraparikalpanayā {3,170} samarthiyate. tādrūpyeṇaiva pratibhānāt. vilakṣaṇāni hi pramāṇāni vilakṣaṇasāmagrikāni. ata eva parasparato bhidyante. aprāmāṇyakāraṇāni ca saṃśayaviparyayāvājñānam vā, tac cārthāpattāv api nāstīti katham apramāṇatā. katham ajñātasambandhāt pratītiḥ pramāṇam iti cet. na sambandhaḥ prāmāṇye kāraṇam, api tu bādhaviraḥ. sa cehāpy aviśiṣṭa ity na kaścid doṣo 'rthāpattāv asmākaṃ pratibhāntīti || 29 ||

nanu gṛhābhāvo nāntareṇa bahirbhāvam upapadyate ato nāntarīyakaḥ, nāntarīyakāc ca yadarthāntarajñānam tadanumānam, ato 'numānam evedam bahirbhāvājñānam ata āha -- **avineti**. ayam abhiprāyaḥ -- nāntarīyakārthadarśanam tadvido 'numānam iti kecīti paṭhanti, teṣāṃ api tadvido nāntarīyakatāvida eva nāntarīyakadarśanam anumānam abhipretam, na ceha nāntareṇa bahirbhāvam gṛhābhāvo bhavatīti prāgavagatam, tadaiva hy arthāpattiyā bahirbhāvam parikalpyāyamanena vinā na bhavatīty avinābhāvitā kalpyate. atas sā svarūpasaty api na pūrvam avagateti na jñānotpattau kāraṇam iti || 30 ||

nanv avagatasambandhasya tarhy anumānam syād ata āha -- **gṛhābhāveti tāntena**. na tāvanniyamena sarvair eva dvayos sāhityam avagatam, aviditasāhityasya tāvat siddham pramāṇāntaram ity abhiprāyaḥ. yenāpi tayos sāhityam avagatam tasyāpi nāgrhītayos tayos sāhityagrahaḥ sambhavati, na ca taylor ekagrahaṇe 'paradarśanam arthāpattiyā vinā sambhavati. anyathānupapattyaiva tv ekena gṛhābhāvena {3,171} bahirbhāvena vā taylor ekaḥ pratyetyayaḥ. evaṃ cākalpyamāne nyatarasya sambandhino 'gṛhītatvāt sāhityapratītir eva na syāt, atas sāhityārtham arthāpattir arthanīyeti siddham pramāṇāntaram ity abhiprāyeṇāha -- **pramāṇam ceti pratīyate** 'ntena. abhiprāyam vivṛṇoti -- **teneti** || 31 -- 33 ||

nanu ca nāvāsyaṃ arthāpattyaivānyataras sambandhī grahītavyaḥ, śakyate hi gṛhadvārvasthitenābhāvapratyakṣābhyām ubhayam viditvā sambandho 'nubhavitum, tathā viditasambandhāc ca gṛhābhāvād bahirbhāvānumānam ity āśānkate tāvat -- **gṛhadvārīti** || 34 ||

atrottaram āha -- **tadāpīti**. ayam abhiprāyaḥ -- sidhyaty evaṃ gṛhābhāvād bahirbhāvānumānam, na punar evam eva sarveṣāṃ

avagatiḥ, agrhītasambandhānām api pratītibhāvāt. eṣo 'pi ca prakāro naikatra bhāvena sarvatrābhāvāvagame sambhavati, na hi jagadabhāvenaikatra bhāvo 'nvitas śakyo 'vagantum. jagadabhāvasya pratyetur aśakyatvād ity abhiprāyaḥ. nanv evaṃ tadāvagataṃ yadāyam ekatra bhavati tadā paratra tatsamīpe na bhavatīti. evaṃ ca viditavyāpter ekadeśabhāne sarvatrābhāvānumānaṃ bhaviṣyati. ata āha -- **na ceti**. na hy ekadeśanāstitayā trailokyābhāvena hetor vyāptis sidhyatīti || 35 ||

kiṃ punar jagadabhāvena sambandho nāvagamyate, tasyānavagater iti ced, nanv anupalabdhir abhāvāvagame kāraṇam, yathā caikatra san devadatto deśāntare {3,172} nupalabhyamāno nāstīti niścīyate. evaṃ ekatra san sarvatra nopalabhyata iti sarvatraiva nāstīti śakyam avagantum. na hi darśanavadadarśanam api prayatnam apekṣate, darśanam hi kāryam svakāraṇam arthendriyasannikarṣādyapekṣamānaṃ ekatra sato na sarvatra sambhavati, darśanābhāvas tu na kiñcid apekṣata iti codayati -- **nanv atreti**. atrety ekadeśam parāmṛṣati. atra khalv ekadeśe 'nupalabdhitō 'vidyamānatvam avagamyate. tac ca sarvatrāpi samānam iti || 36 ||

atra parihāram āha -- **naitayeti**. kim iti na pratīyate ata āha -- **taddeśeti**. upalabdhiogyasya hy anupalabdhir abhāvam vyavasthāpayati, dūrastheṣu tvayogyatvād eva satsv apy anupalabdhis sambhavatīti nābhāvaniścaya iti || 37 ||

yadi tu sarvagrāmanagarasaritkāntārādideśāḥ prāptā bhavyuḥ, evaṃ caitrasya teṣv abhāvaś śakyāvagamaḥ, na cedam śakyakāraṇam ity abhiprāyeṇāha -- **gatvā gatveti** || 38 ||

atra codayati -- **nanu ceti**. ayam abhiprāyaḥ -- na tāvad vipakṣād avyāvṛtto hetur gamakaḥ, na ca sarve vipakṣā gatvopalabdhum śakyante, ato 'vaśyam ekadeśasthasyaivānupalabdhya vipakṣād hetor vyatireko grahītavyaḥ. tadvad ihāpi bhaviṣyatīti. dhūmādayaś ca te vyatirekiṇaś ceti dhūmādivyatirekiṇaḥ. agnyādyabhāve ye vyatirekiṇo dhūmādayas teṣām agnyādyabhāvadeśāgamanād vyatireko na sidhyatīti || 39 ||

{3,173} pariharati -- **yasyeti**. vyatirekapradhānavādino hi bauddhasyāsati vipakṣād vyatirekagrahaṇe na hetur gamako bhavati, vastvantarābhāvo hi tasya prameyaḥ, agnyāder vastuno 'nyasyāagnyāder abhāva itī yāvat. sa hi sarvānagnivyatirekam antareṇa na sambhavati, mama tu saha cāriṇo hetur gamakaḥ, anvayamātraniyamena. sa ca vipakṣādarśanamātreṇa dvitair eva darśanaḥ sidhyatīti || 40 ||

nanv anvayavādino 'py ajātāvṛttapratyutpannānantadeśavartivahnisahacaritadhūmadarśanam durlabham eva. atha katipayāgnisāhityadarśanādevāsahitāvagatā api vahnayo 'numīyante, evaṃ tarhīhāpi caitrābhāvasya jagadvartina ekadeśabhāvena sambandha upapadyata eva. atrāpi hy ekatra caitre bhavati katipayeṣu tadabhāvo dṛṣṭa eva, tāvatā ca sarvatrābhāvo 'numāsyata ity āha -- **nanv evam** iti || 41 ||

atra parihāram āha -- **sāhitya** iti. ayam abhiprāyaḥ -- na hi no vyaktiviśayam anumānam, api tarhy ākr̥tiviśayam, ākr̥tyoś ca prativyaktikṛtsnasamavāyāt sulabham eva sāhityadarśanam, sakṛddarśanenaiva hy ākr̥tyoś sāhityam avagamyate. ata eva dvitrādīdarśanam api vyabhicārāsānkāyām niyamārtham abhyarthayate. avagate hi sāhitye bhavati śānkā -- kim ayam aupādhikas saṃsargo dhūmasyāgninā saha āhosvit sahaja eveti, tatrāsakṛddarśane 'nvayāvyabhicārād upādhyantarapraveśakāraṇābhāvāt svābhāviko 'syāgninānvaya itī bhavati matiḥ. agnes tu prathamam avagatasambandhasyāpi dhūmena darśanāntare vyabhicāradarśanādārderndhanādir upādhir anupraviśati. na ca deśādibhede vyabhicārāsānkā, sakṛddarśanāvadhāritasāhacaryayor hi dvayor apy agnes tāvad vyabhicāro dṛṣṭo {3,174} dvitrādīdarśanenaiva, tad yadi dhūmo 'py agniṃ vyabhicaret, asyāpi hi dvitricaturair eva darśanair vyabhicāro dṛṣyeta, na ca dṛṣyate. ato 'gnyāntasvabhāvo 'yam itī niścīyate. yasya tv evam apy anāśvāsaḥ. tasya sarvapramāṇeṣv eva kvacid vyabhicāradarśanād anāśvāsaḥ syāt. vipakṣavyatireko 'pi caivam arthād eva siddho bhavati. sa hi prathamam anvicchato vipakṣadeśānām anantatvād durlabho bhavati. svābhāvaniyame tu jñāte svābhāvasyāvyabhicārāt sulabho vyatirekaḥ. na hi svābhāvīkam uṣṇatvam antareṇa kvacit kadācid agnir bhavatīti kaścid āśānkate. mitadeśatvād iti. parimitadeśatvād ity arthaḥ || 42 ||

ekadeśabhāvajagadabhāvayor tu naivaṃ sāhityajñānam bhavatīty āha -- **iheti**. eko hy atra sarvatrābhāvas sahabhāvyanantadeśavartī, na tv agnidhūmākr̥tivat parimitadeśaḥ, ato 'tra durgraham sāhityam iti || 43 ||

atra codayati -- **nanv** iti. anumānena deśantarābhāvāś caitrasya pratīyate. evaṃ hy anumāsyate. paroḥkṣās sarvabhūmayāś caitrābhāvasambandhāḥ, tadākr̥ntadeśavyatirekitvāt sthitacaitradeśasamīpavad iti || 44 ||

pariharati -- **viruddheti**. katham hi viruddhāvyabhicāritvam ata āha -- **tadvad** iti. tadvac caitravād deśāntaram iti. ato 'rthāpattyaiva sarvatrābhāvo 'vagantavyaḥ, nānyā gatir asti || 45 ||

tathā tu taṃ gr̥hītvā sāhityagrahaṇapurassaram yady anumānam iṣyate tadarthāpattipūrvakam, etāvatā ca siddham arthāpattēḥ prāmānyam ity abhiprāyeṇāha -- {3,175} **puruṣasyeti atrāntena**. yas tu vadati -- svātmanas tāvad ekatra satas sarvatrābhāvena sambandho dṛṣṭaḥ, ato 'nyasyāpy auminotīti. sa vaktavyaḥ svātmana eva sarvatrāsattā katham avagamyate, yady abhāvena, kasyeti vaktavyam, na tāvat pratyakṣasya nivṛtṭyā dūradeśeṣv abhāvaś śakyate 'vagantum, dūratvād eva teṣām anupalabdhiogyatvān na svātmano 'bhāvas teṣu śakyate 'vagantum. atha tatra sato dūrasthatvam eva na syāt, atas sahaiva deśāntare svaśarīram upalabdhiogyam bhavati, yogyatvāc copalabhyeta, ato 'nupalambhān nāstīti niścīyate. yady evaṃ pramāṇāntaram idam, yo hi yatra bhavati tasya sahaivādhāreṇātmopalabdhiogyo bhavati, na ceha tathā, ato na deśāntareṣv astīti. evaṃ cānumānena deśantarābhāvo grahītavyaḥ. na pratyakṣābhāvena. tatra ca viruddhāvyabhicāritoktaiva -- deśantarāpi vimatipadāni caitravanti caitravaddēśasamīpavyatirikadeśatvāc caitravād deśavad iti. yatra ca pratihetunā sandehaḥ kriyate tatra balavatānyena yadupabr̥mhitam pratyakṣādīnā bhavati tadvijayate, na cehārthāpatter anyat pramāṇam sarvatrābhāve samartham. sā hy evaṃ pravartate, yad etad ekatra kārtsnyena caitrasyopalambhanam tan nopapadyate, yadi deśāntare caitro bhavet, dvedhā hi bhāvāḥ prādeśikā vibhavaś ca, vibhavo 'pi dvedhā, sarvavyāpinaḥ svāśrayavyāpinaś

ca. pūrve gaganādayaḥ. uttare jātyādayaḥ. yad dhi sarvasamyogibhir anāgatair agataṃ sambadhyate, tad vibhutayā prasiddham, tayā cātmākāśādaya ity vibhava ity ucyante. na tāvadākāśavac caitraḥ, ekatra parisamāpto hi parimaṇḍalas so 'vagamyate. na ca yathāvayavī svāvayaveṣu vartate tathā deśāntare vartitum arhati. yadi hi tasyānyatra bhāgā bhaveyuḥ iha kṛtsno nopalabhyeta. bhavanvāntarāle vicchedād anyo bhavet. na ca jātivad vartitum arhati. jātir hy amūrtā, saikatra piṇḍe samavetā piṇḍāntare samavāiti. asya tu kuto 'nyatra samavāyaḥ. na hīdam sāmānyam. samyogo 'sya deśāntareṇa sambandhaḥ. sa ca nāgatasya sambhavati. gatvā hy ayaṃ deśāntaraiḥ samyujyamāno drśyate. ata eva na vibhuḥ. {3,176} ato 'sya na kathañcid ekatra sato 'nyatra sattvam upapadyata ity anyatrābhāvam antarbhāvya kṛtsnabodhas samarthyate, kā punar atrānupapattiḥ, nātra kṛtsnabodhasya kenacit pratighāto drśyate. bhāvānumānenaiva kevalam tu durbale pratighātahetau tadbādhenavārtthāpattir ātmānam labhate. durbalam ceha bhāvānumānam pratihetuviruddhatvāt. yatra tu tulyabalam ubhayam ekatropanipatitam bhavati, tatrārthāntarakalpanayopapattir iti na kiñcid anupapannam iti. evam tāvad abhāvapūrvikāyā arthāpatter anumānād bheda uktaḥ pratyakṣapūrvikāyā bheda idānīm darśayitum tatpratijñam tāvad āha -- **yatra ceti**. yatrāpi dāhādikāryadarśanād agnyādeḥ kāraṇasya śaktir asīti kalpyate tatrāpy arthāpattir eva prathamā. yadi tu paścādanumānam bhavati bhavatu. bhāṣyodāhṛtatvāc cābhāvapūrvikāyā eva prathamam anumānād bhedo varṇita ity || 46 -- 47 ||

atrānumānavādīnām liṅgam upanyasyati -- **kāryasyeti**. evam hi manyante -- dvividham anumānam drśtasvalakṣaṇaviśayam adrśtasvalakṣaṇaviśayam ca. tatra tāvat drśtasvalakṣaṇaviśayam dhūmādīnāgnyanumānam, adrśtasvalakṣaṇaviśayam ca samyogavibhāgādibhya iva kriyādyanumānam. kāryam hi kāraṇena sāmānyato jñātasambandham iti tatas tatpratītir anumānam evedam iti. etad api dūṣayati -- **na sambandheti**. yena hy ekadā bījād aṅkuro drśtaḥ so 'nyadā tathāvidhād eva punar anupalabhamānaḥ svabhāvānumānena janayitavyo 'nenānkura ity anumimāna evātrāśaṅkate katham aṅkuro na jāyata iti, tataḥ kalpayati -- asti kaścid bījasamavāyī śaktibhedo yadvaśāt prak kāryam āsīd adya ca nāsīti. tac cedam anapekṣitasambandhasyaiva purātanedānītanānkuradarśanādarśanavicārād eva jñānam jāyamānam katham anumānam iti. api ca sambandhagrahañadhīnam eva sarvam anumānam na tadagrhitayos sambandhinos sambhavati. na ceha tayor atīndriyā śaktiḥ {3,177} pramāṇāntareṇa śakyate 'nubhavitum, ata eva ca na tadvato 'pi grahaṇam sambhavati, ataḥ katham agrhītasambandhāt kāryāc chaktitadvatos siddhir iti. tad etad āha -- **drṣṭvetyeti**. nanv avagataṃ tāvat kāryasāmānyam kāraṇasāmānyena vyāptam iti, atas tad anumāsyate. satyam, kin tu śaktikalpanayā vinā kāraṇākhyāiva na nivartate. aṅkuro hi bījabhāvabhāvi vyabhicaritabhāvāntarāś ca bījakāraṇaka ity avagataḥ saty api tu bīje 'jāyamānas tad api vyabhicaratīti kāraṇāvagatir evāvāsīdati, tām śaktikalpanayottabhñāti. klptāyām ca śaktau kāraṇasambandhinīyam arthāpattīyā yadi sambandho 'vagamyate tad astu siddhāntavacchaktisiddhāv arthāpattiḥ pramānam iti. anumānalakṣaṇād vinārthāpattir jāyamānā pramāṇāntaram ity upasaṃharati -- **arthāpatter** iti || 49 ||

vṛtyantarodāhṛtam udāharaṇa dūṣayati -- **anumānād** iti. jayo hi parājayena viditavyāptir iti tam ekatra ghātake nakule drṣṭvā pratipakṣasya parājayo 'vagamyate. parājayadarśanena pratipakṣasya jaya iti. nedam arthāpattāv udāhāryam iti || 50 ||

śrutārthāpattir abhidhāsyata ity uktam, tām idānīm udāharati -- **pīna** iti || 51 ||

asyāś ca viśayam pratyasti vivādaḥ. tam ekanirdhāraṇārtham upanyasyati -- **tām artheti kalpayanty** antena. sarve cāgamābahirbhūtām ātiṣṭhanta ity āha -- **āgamāc ceti** || 52 ||

{3,178} āgamābhedaḥbyupagame 'bhīprāyam āha -- **prāyaśa** iti. phalāpūrvavidhyantādisiddhau bhūyānasyā vede upayogaḥ, sarvo 'nāgamatve 'vaidikaḥ syād iti || 53 ||

āgamikatve py avāntaravipratipattim upanyasyati -- **vacanasyeti** || 54 ||

atra niṣkarṣam darśayati -- **na tāvad** iti. kāraṇam āha -- **na hīti**. vākyam tāvad avācakam, prāg evānekeṣām arthānām iti || 55 ||

yady avācakam katham vākyād arthapratītir ata āha -- **padārtheti**. etac ca tadbhūtādhikaraṇe vakṣyate ity. nanu rātryādivākārtho yadi divāvākyenānabhīhitaḥ padārthānvayārūpeṇaiva svārthavad gamayīsyate. ata āha -- **na rātryādīti**. na hi divāvākye rātryādīpadārthās santi, kutas tatra teṣām anvaya ity || 56 ||

nanu divādīpadārthānvayād eva rātryādivākārthaḥ pratyēsyate, ata āha -- **na divādīti** || 57 ||

{3,179} na hy anekārthateti yad uktaṃ tad vivṛṇōti -- **anyārtheti**. ato vākyāntarasyaivāyam artho na divāvākyasyety āha -- **tasmād** iti || 58 ||

evam tāvan na mūlāgamasyāyam arthaḥ, yena tu vākyāntareṇa buddhisthenāyam artho 'vagamyate, tasyaiva pratyakṣādiṣu madhye pramānam nirdhāraṇīyam ity āha -- **tasyeti** || 59 ||

tatra pratyakṣam tāvan na tatsiddhau pramānam ity āha -- **na hīti**. anumānam api tena sambaddhasya divāvākyasyādarśanān na sambhavaṭīty āha -- **nānumānam** iti || 60 ||

aviditasambandhe tu divāvākye liṅga iṣyamāṇe 'vyavasthety āha -- **yadi tv** iti || 61 ||

yadi tūcyate sambandham eva divāvākyasya rātrivākyena grhītvā tatas tadanumāsyata ity, sidhyaty evam, na tu śrutārthāpattivedyāni sarvāṇi lokavedāvākyāni sarvaiḥ pratipādakavākyais sambaddhāny avagatāni. ataḥ katham tebhyas tāny anumīyanta ity āha -- **na ceti** || 62 ||

{3,180} itaś ca nānumānam ity āha -- **na ceti**. kenacid dhi sāmānyātmanā jñātasambandhena viśiṣṭam kiñcid anumīyate na

vastusattāmātram. na ca viśiṣṭaḥ, ajñātasambandhatvāt iha tu tadubhayaṃ viparītam iti || 63 ||

yataś cātra vākyaśvarūpam eva prameyam ataḥ parvatādir iva pūrvasiddhaḥ svatanthro 'sambaddhaḥ kenacid agnyādineva svatantrēṇa kenacid viśeṣito dharmī dharmaviśiṣṭo nāstīty āha -- **pūrvasiddha** iti || 64 ||

atha śrutam eva vākyaṃ dharmitayopādāyāśrutavākyaśiṣṭatā sādhyate tatas tadaprasiddher aprasiddhaviśeṣaṇaḥ pakṣa ity āha -- **atheti** || 65 ||

api ca śrute vākye 'śrutavākyaśiṣṭe sādhyamāne na tāvat kiñcil liṅgam upalabhyate, na cāliṅgakam anumānaṃ bhavati, tad yadi tad eva punarliṅgam iṣyate tataḥ pratijñārthaikadeśitvam, yathā pade pakṣīkrte rthaviśiṣṭe sādhyamāne 'bhīhitam ity āha -- **kiñ ceti** || 66 ||

dharmadharmibhāvo 'pi divāvākyaśrītrivākyaśo śabdārthayor iva nirākārya ity āha -- **tadvad eveti**. yathā tatrārthe dharminy apratipanne na padaṃ taddharma ity uktam, evam ihāpi nāpratipanne rātrivākyaśe taddharmatayā {3,181} divāvākyaṃ praṭīyate. atha tu pakṣadharmatāpratipattyarthaṃ tat prathamam avagatam ity ucyate tato 'numeyābhāva ity abhiprāyaḥ. abhiprāyaṃ vivṛṇoti -- **nāgrhīta** iti || 67 ||

api ca tatraiva pade varṇitam -- na kriyākāraśasambandhādṛte sambandho bhavātīti. ato yathā padasya na kaścit kriyānibandhano 'rthasambandho 'stīti na taddharma ity uktam, evam divāvākyaśyāpi rātrivākyaśdharmatā nirākāryety āha -- **kriyeti**. na cātra viśayaviśayibhāvarūpo 'pi dvayor vākyaśo śabdārthayor iva sambandho bhavati, ucyate hi śabdenārthaḥ, na tu vākyaṃ vākyañtarasya vācakam ity āha -- **avācaketi**. pade tv arthapratīṭijanakatvena tadviśayatām aṅgīkrtyānumeyābhāvo darśitaḥ. iha tu vākyaśyāvācakatvāt tadviśayatvam eva praṭyetaṃ na śakyate iti viśeṣaḥ || 68 ||

yadi tūcyate praṭīyate tāvad divāvākyaś rātrivākyaṃ, atas tasyāpi tadvācakatvam ity asti viśayaviśayilakṣaṇaś sambandha iti, tatraikaṃ vākyaṃ anekārtham abhyupagataṃ bhavet, svārtham hi tatpratipādayati rātrivākyaṃ api, na caivaṃ nyāyāy ity abhiprāyeṇāha -- **prāṭer** iti. athocyeta -- mābhūd vācakatayā tadviśayatvam, tena tu tadvākyaṃ anumīyate, atas talliṅgam anumānaviśayatayā liṅgam eva divāvākyaṃ taddharmatayābhīdhīyata iti. yat tāvadanumānaviśayabhāvād utthitaṃ taddharmatvam tadanumānasya pūrvasiddhatvān niṣphalam ity āha -- **anumeti** || 69 ||

evam tāvad divāvākyaṃ aliṅgam ity uktam, tadgatapadārthānām apy evam eva liṅgatā nirākāryety āha -- **padārthair** iti. nanv agrhītasambandhā eva padārthā {3,182} yathā vākyaśrtham gamayanti, evam rātrivākyaṃ api kiṃ na gamayanti, ata āha -- **sāmānyeti**. kriyāsāmānyam kāraśasāmānyam vā pratipannam alabdhetaretaravyatiśaṅgam anyathā na sidhyātīti taṃ viśeṣam gamayati, yaś cāsau viśeṣaḥ sa eva tu vākyaśrtha ity ucyate iti || 70 ||

na caiśa prakāro rātrivākyaśpratipādane sambhavaṭīty āha -- **na tv** iti. anyo 'pi taddeśakālādisambandho na rātrivākyaśena divāvākyaśya tatpadārthānām vāstīty āha -- **na cāpīti** || 71 ||

syād etat, yady api divāvākyaṃ na rātrivākyaśya vācakam, tathāpi kalpayiśyāmaḥ, tataś ca tatpratyeśyata iti. tad idam āśaṅkate tāvat -- **athaitadvācīty anyad** antena. atra dūṣaṇam āha -- **tathāiveti**. atra tāvad evam vākyañtarakalpanāyām pramāṇam eva nāstīti tadanādrtya tāvadanavasthām āpādayati, yad api kalpitaṃ vākyaṃ tad api na rātrivākyaṃ avagamayitum śaktam. na ca tadasambaddham eva tasya gamakam iti yuktam. punar api vākyañtarakalpanāyām sa eva doṣaḥ. evam yad eva kiñcid vākyaṃ kalpayitum iṣyate tad eva nāśambaddham gamakam ity anavasthāpāta iti || 72 ||

atha tv antimam aśambaddham eva gamakam iti kalpyate, tad varam prathamasyaiva tathāvidhasya gamakatvam kalpitum, kiṃ vākyañtarakalpanāyā. na ca tad yuktam ity abhiprāyeṇāha -- **tataś ceti**. evam tāvat pakṣadharmatvādyasambhavana rātrivākyaśyānumeyatvam nirastam, anvayavyatirekayor api padavat praṭiśedho darśayitavya ity āha -- **anvayeti**. na hi saty eva rātrivākyaśe divāvākyaṃ {3,183} nāśatīty anvayavyatirekau staḥ, taddeśatatkālādisambandhasyābhāvāt. na ca jñānānvayo 'saty api rātrivākyaśjñāne vyutpannasya divāvākyaśjñānād, vijñānottarakālabhāvinoś cānvayavyatirekayos tadanupayogād ityādīpadavaddarśayitavyam ity abhiprāyaḥ || 73 ||

evam tāvat praṭyakṣānumānāgamair na rātrivākyaṃ praṭīyata ity uktam, upamānam api tatra na pramāṇam iti darśayati -- **śrutavākyaśeti tvam** antena. divāvākyaśvac ca tadarthenāpi na rātrivākyaṃ upamīyata ity āha -- **arthasyeti** || 74 ||

yathā ca rātrivākyaśya divāvākyaśadarthābhīyam upamānam nirastam evam rātrivākyaśrthasyāpi tābhīyam niraśaṅīyam ity āha -- **upamānatveti syād** antena. upaśamharati -- **tasmād** iti || 75 ||

ataḥ pramāñantarābhāvād arthāpattir eva rātrivākyaśvāgame śaraṇam ity āha -- **ata** iti. praṭyakṣadrṣṭam pīnatvam bhojanapraṭiśedhena praṭihanyate, pīnatvena divābhojanam, ataḥ paraśparapraṭighātād divāvākyaśya svārthapratipādanam evānupapadyamānam rātrivākyaṃ anupraveśayati, ataḥ tad rātrivākyaṃ kalpyata iti || 76 ||

tām arthaviśayām iti yad uktam tad idānīm dūṣayitum upanyasyati -- **etadarthād vineti**. ayam abhiprāyaḥ -- pīnatvam hi bhojanapraṭiśedho vā paraśpareṇa praṭihanyate tayoś cārthakalpanayaivātmalābhāḥ. pīnasya hi divā niśiddhe {3,184} bhojane rātrībhojanenaiva pīnatvam upapadyate, na rātrivākyaśenāto 'rthakalpanaiva yukteti. api ca, yathā parair abhīdhīyamāno 'pi padārthānupapattiyā gamyamāno vākyaśrtha āgamārtho bhavati. evam vākyaśrthānupapattigamyo 'py arthaḥ kiṃ nāgame 'ntarbhavaṭīty āha -- **vākyaśrtheti** || 77 ||

prathamapari codanām tāvat pari harati -- **savikalpaketi**. savikalpako hi śrutārthāpattibodhaḥ savikalpakajñānāni ca śabdapurassarāṇi. ataś śabdaparyavasitāyām arthāpattau śabdād eva sidhyannartha nārthāpatter viṣaya iti. nanv evaṃ sarvaprāmāṇavikalpeṣu samānam idam, indriyalīṅgābhīyām api śabdapurassaram evāgniḥ pratīyate, tatas taylor api śabdaparyavasāyitaiva bhavet atas tatra smṛtistha eva śabda 'pratyāyakaḥ, tad ihāpi samānam. yathā hi karmendriyam arthenaiva sannikṛṣṭam iti tam eva prakāśayati līṅgaṃ cārthena sambaddham iti taṃ gamayati, na śabdam, evaṃ ihāpy anupapadyamāno 'rtho 'rthenaivopapadyate na śabdena. tathā ca dṛṣṭārthāpattayo 'rthaviṣayā eva. atrocitate. satyam arthadvārikaiva vākyasyānupapattiḥ. arthāntareṇa copapattiḥ. kin tu tadvākyam anupapannaṃ vākyāntaram evākāṅkṣati, yathā padaṃ padāntaram. na hi pacatīty ukte odanapratyakṣeṇākāṅkṣā nivartate, kiṃ tarhi, odanam iti padena, evaṃ vākyam apy anupapadyamānatayāvagatam vākyāntaram evākāṅkṣati, na tu tam artham svarūpeṇa. ata eva nirvāpamantre 'tidesād vikṛtṃ gate prakṛtadevatāyā abhāvāt tatpadanivṛttau tasya sthāne sūryāyeti padaṃ ūhyate. chedanamantre tv iṣetvety atra chinadmīti padaṃ adhyāhriyate. hṛdayasyāgre 'vadyati atha jihvāyā atha vakṣasa ity atrāvadyatipadānuṣaṅgaḥ. na cārtha evānuṣajyate anuṣaṅgo vākyasamāptis sarveṣu tulyayogitvād iti vacanāt. pratyakṣādiṣu tu na śabdena rūpeṇārthopekṣyate śabdollekhenāpi grhyamāṇaḥ, kin nv artharūpeṇaiva, tam artham vikalpayan śabdā tv astu nāma sanmātratayā. yadi tu tatrāpi śabda 'peksyate tiraścām arthavikalpo na syāt, sa ca nāsti, dṛṣyate hi teṣām api hitāhitaprāptiparihārārthaḥ prayatnaḥ. tvitā hi gāvastatākāni gacchanti, varṣātapābhībhūtāś {3,185} ca tatpratīkārakṣabham deśam. ato 'śabdajñānām apy anumānādivikalpadarśanān na tatra śabdāpeksāstīti niścīyate. śrutārthāpattibodhas tu tiraścām nāsty eva, śabdavyutpattijo hy asau, na ca teṣām asāv astīti pratyakṣe 'pi varṇitam. anyeṣām apy avyutpannaśabdānām śrutārthāpattibodho na dṛṣyate. kiṃ punas tiraścām. ato 'nvayavyatirekābhīyām avagamyate 'sti śabdāpeksā śrutārthāpattau. anumānādiṣu tu saṃskārod bodhenāvarjanīyatayās tu nāma śabdasmṛtiḥ, na tu śabdāpeksā. ato 'tra vākyasyānupapannasya vākyāntaram evārthavadupapādakaṃ na tv arthamātram śabdāmātram vā. ata evāgrhītasambandhasyārtham aviduṣaś śrute 'py upapādake vākye nānupapannavākyārthajñāne 'nupapattis sāmyati, pratipannārthasyāpy āśayakalpanā. ato na śrutavākyasya nyūnatābuddhir nivartate. atas siddham śrutārthāpattau śabdakalpaneti. parapari codanāyām uttaram āha -- **labdhaprayojana** iti. yāvad dhy akṛtārthaś śabdāś tāvad bodho 'vagamyate, sa tadārtho bhavati. prayojanavacano hy arthaśabdaḥ. ata eva vākyārtha āgamārtho bhavati. yāvad dhi padārthā nānyonyānvayam anubhavanti tāvadaprayojanakam jāyate, jāte tu kriyākārasaṃsarge labdhaprayojanam vākyam iti tataḥ paramarthāntaram avagamyamānam nāgamikam bhavati. na hi prayojanatvāvatārthānupapattiyā yad avagamyate tatprayojanam bhavati. prayojanopapādakaṃ tu tat. padārthānupapattau prayojanam eva nāsādya ity yuktam vākyārthasya pūrvāvagatasyāgamārthatvam. kaḥ punarviśeṣaḥ, sarvathā tāvadāgamārtho 'sau, kalpitasya śrutasya veti na viśeṣam upalabhāmahe. ucyate. śrutāgamārthatve yadi pramādāt tannāšo bhavati tato yajurvedādivihitanāśanimittam prāyaścittam, itarathā tv avijñātanāśanimittam iti viśeṣaḥ. tadā ca ṛgvedādivihitanāse pratyekam mahāvāyāhṛtibhir homaṃ vidhāya yady avijñāto bhūr bhuvās svāheti mahāvāyāhṛtis samāhṛtya prāyaścittam samupadiśati. śrutārthāpattivedya eva hi vedo 'vijñāta ity ucyate, sa hy ṛgādīnām nānyatamatvena jñāyata iti || 78 ||

atra codayati -- **nanu ceti**. na tāvad divāvākyārtrivākyayos sambandho 'sti, sann api vā na viditāḥ, na cāvīdītasambandhānyadarśane {3,186} nyakalpanā yuktā, atiprasaṅgāt. pratibaddhasvabhāvaṃ hi pratibandhabalād eva pratibandhakam upasthāpayati, apratibandhena tv anyakalpanāyām na pratīnyame kāraṇam asti. ato 'pramāṇam evedam rātrivākyajñānam iti || 79 ||

pariharati -- **sambandhasyeti**. pramāṇatvam pramākāraṇatvam ity arthaḥ. kāraṇasādhanāś ca pramāṇaśabda iti. akāraṇatvam eva prāmāṇye sambandhasya darśayati -- **pratyakṣasyeti** || 80 ||

nanv indriyārthasannikarṣajam eva pratyakṣam ato nākāraṇam prāmāṇye sambandha iti codayati -- **astīti cedantena**. pariharati -- **nānapekṣānād** iti. anapekṣatvam eva darśayati -- **na hīti**. nirūpīto hi sambandhaḥ pramāṇotpattau kāraṇam anumāne, na ceha tatheti || 81 ||

pratyakṣottarakālam tu nirūpaṇam na pramāṇāṅgam ity āha -- **yenāpīti** || 82 ||

api cāprāpyakārindriyavādīpakṣe svarūpasattvam api sambandhasya nāsty eva, ato yathā te pratyakṣajñānasya pramāṇatām icchanti, evaṃ ihāpi bhaviṣyatīty ata āha -- **aprāpyeti** || 83 ||

tenānādṛtyaiva sambaddham utpannam asandigdham aviparītam ca deśādibhede 'pi jñānam pramāṇam ity āśrayaṇīyam ity āha -- **tasmād** iti. jāyata ityanutpattīlakṣaṇam aprāmāṇyam nirasyati, abhaṅguram iti saṃśayaviparyayāv iti || 84 ||

{3,187} api cārthāpattir apramāṇam ity alaukiko vivāda iti. na hi tayā pravartamānānām pravṛtīḥ pratihanyate. pravṛttisāmarthyam ca prāmāṇyam. anumānād bhedābhedayor asti vivādaḥ, tatra cāsmābhiḥ kṛto nirṇaya ity āha -- **na cāpīti** || 85 ||

yady evaṃ anumāne 'pi sambandho nāṅgam evāpadyetāta āha -- **ṛta** iti. tatra hi buddhir evāsati sambandhajñāne na jāyata iti tadutpattau kāraṇam āśrīyata eva. prāmāṇyam tu tatrāpi bādhavirahād eveti || 86 ||

vedopayogam arthāpatter darśayati -- **smṛtyeti**. bhūyān khalu vedabhāgaḥ śrutārthāpattipramāṇakaḥ sa tām antareṇa na sidhyet, yathāiva hi pāṭhenābhivyaktā śrutir ātmānam labhate, evaṃ śrutārthāpattipramāṇakā hi. yadāha --

yathāiva pāṭhaḥ pratipratyupāyas tathāiva sāmārthyam api śrūtinām |

tenaiva caikam na samāmananti sahasrabhāgam tu samāmaneyuḥ || iti.

yathā tāvadaṣṭakādiviśayām manvādismṛtim upalabhya tanmūlakāraṇānvicchāyām asambhavatsu bhramavipralipsānubhavapumvākyāntareṣu smṛtes svamūlakāraṇam antareṇānupapattiyā śrutir eva mūlatayā kalpyate. tathā līṅgādibhiḥ svaviniyojikā śrutir upakalpyate -- yathā tāvat prakaraṇāmnāte mantre svādhyāyavidhyadhyaṅgite prayojanam antareṇānupapadyamāne

kratvapekṣayā ca sāmānyataḥ kratūpakārāvagatau viśeṣāpekṣayām mantrasaktinirīkṣayā yacchaknuyād ity upabandhena śakyārthaviśayā {3,188} mantrasya viniyojikā śrutir upakalpyate. yathā bahirmantre 'nena lunīyād iti so 'yaṃ laiṅgiko viniyogaḥ vākyena tu yathā -- tasminn eva mantre dāmīty etat padaṃ lavane śaktam iti tad eva liṅge viniyuṣyate, padāntarāṇi tu tatsamabhivyāhārātmanā vākyenaiva. prakaraṇaviniyogas tu darśapūrṇamāsaprakaraṇāmnātānām samidādīnām, te hi prayojanākāṅkṣāḥ, kratuś copakārasākāṅkṣāḥ, tad evam ubhayākāṅkṣayām ebhiḥ kratum upakuryād iti śrutiḥ kalpyata iti. sthānaviniyogas tu yathā -- darśapūrṇamāsayor evopāmsuyājkrāmādhītasya dabdhir nāmāsīti mantrasya. tasya cānenopāmsuyājam upakuryād iti śrutiḥ kalpyata iti. samākhyāviniyogas tu yathā -- ādhvaryasamākhyāteṣu padārtheṣu guṇabhūtaṃ kartāram apekṣamāṇeṣu samākhyayā kartṛniyamāḥ kriyate. bhavati cātra śrutiḥ, adhvaryur etān kuryād iti. aśrutaphaletikartavyatākeṣu ca karmasu viśvajitsauryādiṣu pūraṇasamarthā śrutiḥ kalpyate viśvajitā yajeta svargakāma iti, sauryaṃ caruṃ nirvaped brahmavarcasakāma iti, āgneyavad itikartavyateti. bhūyān evaṅjātyakāḥ śrūtārthāpatter vedopayogaḥ. na cāyam anumānād eva sidhyati. na hy atrānupapadyamānasya kalpanīyena sambandhaḥ kenacid drṣṭaḥ. na cānapekṣitasambandham anumānaṃ bhavati, ato 'rthāpattir evātra śaraṇam. sambandhadṛg iti. buddhāv aupacāriko dṛggbhāva iti. yadi nārthāpattiḥ pramāṇam āśrīyate sarvam idam asamañjasam syād ity āha -- **tat sarvam** iti. yadi tu lakṣaṇato bhinnāpi paścādanumānasāmānyād anumānaśabdena vaktum iṣyate tad astu, siddham naḥ pramāṇāntaram ity āha -- **evam** iti.

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭīkāyām

arthāpattiparicchedaḥ samāptaḥ ||

{3,189} atra bhāṣyam -- abhāvo 'pi pramāṇābhāvo nāstīty asyārthasyāsanīkṛṣṭasyeti. kiṃ punar anena lakṣyate. na tāvat pramāṇam. na hi pramāṇābhāvena pramāṇam lakṣyate iti yuktam. pūrvoktapramāṇābhāvo lakṣaṇam iti cet. evaṃ tarhi sarveṣāṃ pramāṇānām samānam idam, sarvāṇy api hi pramāṇānītaretarābhāvarūpāni śakyante pramāṇābhāva iti vaditum. na ca sarvapramāṇasādharmaṇaṃ kiñcid ekaṃ lakṣaṇam asti, yadabhāvena ṣaṣṭhaṃ lakṣyate. api ca -- pramāṇam nāma kasyacit prameyasya vyavasthāpakam bhavati. tad anena kiṃ vyavasthāpyata iti na vidmaḥ. nanūktam nāstīty asyārthasyāsanīkṛṣṭasyeti. kim uktaṃ bhavati. pratyakṣādyaviśayo nāstīty ayam artho 'bhāvasya prameyam iti. tad ayuktam. nāstīti nedam iha pramīyate ity arthaḥ. na cāpramīyamānasya prameyateti śakyate 'vagantum. kasya ca pramāṇasya prameyam idam, yadi pramāṇābhāvasya. tan na. pramāṇābhāvo hi pramīter anuṭpattiḥ. sā ca pramāṇam ity alaukikam iva pratibhāti. yadi matam -- asti tāvan nāstīti buddhiḥ sarvalaukikaparīkṣakāṅām avivādasiddhā, na ca buddher anālambanatvaṃ svāmśālambanatvaṃ veti vijñānavāde varṇitam eva. ato 'syā eva buddher draḍhimnaḥ prameyam upakalpyate. so 'bhāvasya viśayaḥ. tad idaṃ nāstīti vijñānaṃ pramāṇam ghaṭādyabhāvaḥ prameyam iti manyante. ata eva prāgabhāvādibhedena caturdhābhāvaṃ vibhajante. na hy avastuno vibhāgas sambhavati. yadi tu nābhāvas tattvāntaram iṣyate, kas tarhi kṣīre dadhyabhāvaḥ. yaṃ prāgabhāva ity ācakṣate. atāś caiṣa dadhni kṣīrābhāvaḥ, yaḥ pradhvamsābhāva ity ucyata iti. api ca -- iha ghaṭo nāstīti dhiyaḥ kim ālambanam iti vaktavyam. yadi bhūṭalam eva, tan na. ghaṭavaty api prasaṅgāt. kevalam eva bhūṭalam ālambanam iti cet. kaḥ kevalārthaḥ. yadi bhūṭalam eva, sa eva prasaṅgaḥ. atha bhāvāntaraviśekaḥ sa tarhi tattvāntaram iti siddhaḥ prameyabhedāḥ, tadbhedāc ca pramāṇabhedāḥ. na hi tat pratyakṣeṇa śakyate 'nubhavitum. akṣādhīnatvāt pratyakṣasya, akṣāṅām ca bhāvarūpāṅām bhāvenaiva sannīkarṣaḥ, nābhāvena. asaty api ca tadvyāpāre nāstīti buddher utpattir drṣṭā, yathā svarūpamātradrṣṭe grhādau deśāntaragamane kasyacid abhāvaṃ {3,190} pratyānuyuktena tadaiva tadabhāvo 'vasīyate. tad evam asaty apīndriyasannīkarṣe jāyamānaṃ nāstīti vijñānaṃ naindriyakam. na cāsyā kiñcid liṅgam janakam asti. anupalabdhir liṅgam iti cet. na. avijñānāt. na hy avijñātarūpaṃ liṅgam liṅginam anumāpayati. na cājñātasambandham. na ca tathānupalabdhir jñātā satyabhāvaṃ prakāśayati. tasyā apy abhāvarūpatvenāparasajātīyāpekṣayām anavasthāpātāt. atāḥ pramāṇāntaram evedam bhāvānām asaṅkarasidhyartham āstheyam. asti ca mīmāṃsakanām prasiddhiḥ - ṣaṣṭhaṃ kiledaṃ pramāṇam iti. atāś tallakṣaṇārtho 'yaṃ grantha iti. tad ayuktam. na hy anena pramāṇam (?va/la)kṣyeta. granthato hi pramāṇābhāva evāvasīyate na pramāṇam, nāstīty apy ukte prameyābhāvam eva laukikāḥ pratibudhyante na prameyaṃ kiñcit. ato na tāvat granthānugunaṃ pramāṇāntaram, na ca yuktyā saṅgacchate, siddhasya hi jñānasya pramāṇam apramāṇam veti vicāraṇā yuktā. na ca bhūṭalopalambhād anyan nāstīti vijñānam asti. tad eva hi dvedhā prakāśate. anyasahitam asahitaṃ ca tat. yadā ghaṭādisahitaṃ tad upalabhyate tadā ghaṭo 'stīti vyavahāraḥ pravartate. tanmātrabodhe tu nāstīti. na ca vācyam satsv api sūkṣmeṣu bhāveṣu tanmātrabodho drṣṭaḥ. atāś tatrāpi nāstīti prakāśata iti. tad eva hi dvedhā prakāśate. dvedhā hi tanmātrabodhaḥ, drṣṭyate pratiyoginy adṛṣṭe vā. tatra yā drṣṭe pratiyogini tanmātrabuddhiḥ saiva ghaṭāder nāstītvam. yeṣāṃ apy abhāvaḥ prameyas teṣāṃ api drṣṭyādarśanād eva nāstīty abhāvo niścīyate. ato yeyaṃ sarvavādisiddhā tanmātrabuddhiḥ saiva nāstīti vyapadiśyate. yac cābhāvasya kāraṇam iṣyate tattanmātrabuddher evobhayavādisiddhāyāḥ kāraṇam āśrīyatām. ato yatraiva prakṣaṣṭabuddhir āsīt tatraiva vilakṣaṇakāraṇopanipāte tanmātrabuddhir eva jāyate na punarghaṭādyabhāvaḥ. (avaśyaṃ) caitad evābhyupagantavyam. anyathā hi nābhāvo grhītuṃ śakyate, pramāṇābhāvo hi tatra pramāṇam, na cāgrhītena sa pratipādayituṃ śakyate. asti hi suṣuptasyāpi pramāṇā ... (?taḥ/bhāvaḥ). na ca nāstīti niścayaḥ. ato nāgrhītam adarśanam abhāvaṃ niścāyayati, tadgrahītir api cābhāvarūpatvād aparenādarśaneny evam anavasthāpātaḥ. yadi ca sanmātram evādarśanam niścāyayati, tato nivṛtte 'py adarśane prakṣevadatto {3,191} nāstīti ity pratipattir na syāt. bhavati hi kadācid etat. yo yatra na drṣṭas tasmīn punardṛṣyamāna evāsaty apy adarśane pracīnābhāvājñānaṃ tad asaty adarśane na syāt. atāḥ pracīnādarśanavimarsājam eva tajjñānam iti vācyam. evaṃ ca grhyamāṇam eva tadabhāvaṃ prakāśayati. grahaṇe cānavasthāprasaṅgaḥ. tanmātrasamvid eva tv adarśanam ity āśrīyamāṇe na kiñcid duṣyati. svaprakāśā hi sā phalabhūtā na prakāśāntaram apekṣate. atāś tanmātrānubhāva eva svaprakāśo bhāvaḥ. yadā cāsau ghaṭādyadarśanarūpatayā vimṛṣyate tadā tadabhāvāvenāpadiśyate. ato na prameyāntaram abhāvaḥ. na ca nāstīti jñānaṃ pramāṇam, ubhayor abhāvāt. jñānābhāva evāyaṃ jñānabhramaḥ, ālokādarśane 'ndhakāradarśanabhramavad iti na vidmaḥ kim atra lakṣyate iti. atrāha -- kim atra na jñāyate, yathoktaṃ bhavatā granthataś tāvat pramāṇābhāva evāvasīyate, kecit kilābhāvaṃ nāma pramāṇam ātiṣṭhante, tannīrākaraṇārtha evāyaṃ bhāṣyakārasya prayatnaḥ. katham anena nīrākriyate. śrūyatām. yad eke vadanti -- nāstīty asyārthasya asannīkṛṣṭasyeti, pratyakṣādyaviśayasyābhāvaḥ pramāṇam iti, tan na, pramāṇābhāvo hy asau -- pramāṇam na bhavātīty

arthaḥ. apramāṇatve cokto hetuḥ. etad api nopapadyate. yadi granthānugunyenāyam artho vyākhyāsyate tato vispaṣṭaḥ pradeśāntare bhāṣyavirodhaḥ, evaṃ hi citrāparihāre bhāṣyakāro vakṣyati -- syād evaṃ yadi pañcaiva pramāṇānyabhaviṣyann iti. tatra sphuṭam eva hi ṣaṭ pramāṇāni darśayati. na ca tadvyavahārābhīprāyam, na hi pramāṇagatā samkhyā vyavahāraṃ bhinattīti sāmpratam. ihāpi cāpramāṇye na bhāṣyakāreṇa kaścīd dhetur uktāḥ. na ca pratijñāmātreṇa pratipakṣanirākaraṇaṃ bhavattīti sāmpratam. tasmād vyākhyeyam etat. atrāha -- **pramāṇeti**. ayam arthaḥ. pramāṇalakṣaṇam evedam. yat tūktaṃ tadabhāvena katham tallakṣyate iti. satyam. na pramāṇamātravivakṣayā pramāṇaśabdaḥ api tu sāmānyavacano 'pi pramāṇaśabdo 'dhikārād viśeṣe 'vatiṣṭhate. pramāṇābhāva iti kim uktaṃ bhavati, pūrvoktapramāṇapañcakābhāva iti. asti ca pañcānām bhāvopadhānam ekam, sarvāṇi hi bhāvapramāṇāni, ato bhāvapramāṇābhāvo {3,192} bhāvapramāṇam iti. sa copariṣṭhād dvedhā vyākariṣyate -- ātmano 'pariṇāmo vā nāstīti vā bhāvajñānam iti. asti vā bhūṭalamātropalambhād anyan nāstīti vijñānam. bādham. ko 'sya viśayaḥ. caturdhā vyūḍhaḥ prameyābhāvaḥ. asati hi tasmin kāryakāraṇādīnām itaretarasaṅkaro vārtikakṛtā darśita eva. yaś cāyam pādavihārādivyavahāraḥ kaṅṭakādyabhāvāvadhāraṇapurassaraḥ so 'py abhāvāsyāsi prameyate na syāt. yadi bhūṭalamātram atropalabhyate na kaṅṭakādivivekaḥ, satsv api teṣūpalabhyata iti nāstīti dhiyā grhyeta. budhyapalāpas tu samvidviruddha eva. na hi bhāvābhāvayoḥ prakāśo viśiṣyate. yat tūktaṃ tanmātradhīr eva ghaṭo nāstīti vyapadiśyate iti. tatra na vidmaḥ kiṃ mātraśabdena vyavacchidyate iti. yadi na kiñcid vyāvartayati, anarthakas tarhi. atha vyāvartayati. asti tarhi vyāvrttir viśayaḥ, itarathā sadātva eva vyāvartayattīti vyavahāro bhavet. ayam eva samsrṣṭadhiyas tanmātradhīyo viśeṣaḥ. yad asau viviktaviśayā. viśayāntaravivekaś cābhāvaḥ. buddhir eva viśayaḥ na tato 'nya iti cet. sā tarhi samsargopalambhe 'py astīti nāstīti prakāśeta. api ca yady atra pratiśidhyate tat tatra nāstīty ucyate. na ceha ghaṭo nāstīti buddhiḥ pratiśidhyate, buddhigocare hi nāstīti śabde buddher evābhāvaḥ syāt. athocyate ghaṭo nāstīty ayam arthaḥ -- bhūṭalamātram upalabhyata iti. na tāvad evaṃ laukikā budhyante. api caivaṃ sūkṣmasya vastunas sadasadbhāvau prati jijnāśā na syāt, yady abhāvo nāma na kaścīd asti, tarhi vastuny upalabdhe ko 'yam aparas samśayas sūkṣmeṣu keśakīṭādiṣu, tanmātropalambho hi bhāvāntarāṇām abhāvaḥ, sa ca jñāta evāsamśayitavyaś ca, samvidāḥ svaprakāśatvāt kim aparam anviṣyate. dr̥ṣye pratiyogini tanmātrabodho 'bhāvo nādr̥śya iti cet, kiṃ pu(na)radr̥śyatayā, yadā buddher abhāvo nātiricyate. yadi tattvāntaram abhāvo bhavet, tadā tadavadhāreṇa dr̥śyadarśanam upayujyate. ātmendriyamano 'rthasannikarṣo hi jñānanajanakāraṇam, tad yadā satsv apy avigūṇeṣv indriyādiṣu jijnāśito 'py arthaḥ prayatnenānviṣto na dr̥śyate tadā tadabhāvād adarśanam iti kalpyate. tad evaṃ {3,193} dr̥śyatvasiddhyarthā yuktā sūkṣmajijnāśā. tanmātropalambhe svabhāve 'dr̥ṣṭartham eva dr̥śyaviśeṣaṇam āpadyeta. yac cuktam -- yadabhāvasya kāraṇam tattanmātradhīya eva kalpanālāghavād astv iti. tad ayuktam. na hi kalpanālāghavaṃ bhavattīti pramāṇāvagatam upekṣitum śakyam. na ca yadabhāvasya kāraṇam tattanmātradhīya iti yuktam. mudgaraprahārādīr hy abhāvasya kāraṇam. na ca tena tanmātrabodho janyate. bhūṭalādivasturūpapakāśo hīndriyādikāraṇakaḥ, nāsau ghaṭāder utsāraṇaṃ praharaṇaṃ vāpekṣate. yat tu nānirūpitam adarśanam abhāvaṃ niścāyayati, suṣṭe prasaṅgād iti. tad ayuktam. na hy agrhīte vastuni nirāśrayo 'bhāvaḥ prakāśate, kvacid dhi kasyacid abhāvaḥ pratibhāti na svatantraḥ. ata evāha -- **vasturūpe na jāyata** iti. na ca suṣṭasya kiñcit prakāśate. kva cābhāvaḥ paricchidyāt. api ca yogyapramāṇānutpattir abhāvaṃ niścāyayati, na ca suṣṭasya pramāṇayogyo 'rthaḥ, yo na prakāśata iti katham abhāvaniścayo jāyate, ato nādarśanam agrhītam iti suṣṭasyābhāvo na prakāśate, kin tu yogyadarśanam etan na bhavattīti. yac cāpi nivṛtte 'py adarśane prānnāstītyaṃ vyapadiśyate samprati dr̥śyamānasyāpīti. tan na. tatra hi samānopalambhayogyeṣu bahuṣu smaryamāneṣu yad eko na smaryate, tena smṛtīnivṛtītyā phalataḥ pratyakṣanivṛtītyā tadabhāvaḥ pratīyate smṛty eva bhāvāntarāṇām. tadānīntano 'bhāvaḥ smṛtīnivṛtītiś ca tadānīm asty eva. na cāvagamyate. vastvabhāvam eva tu prācīnam avagamayattīti nānavasthā. ato nāstīti jñānaṃ pramāṇam, abhāvaś ca prāgabhāvādibhedabhinnāḥ prameyam iti sāmpratam. tad ayam artho bhavati. yatra pañca pramāṇāni sambhavatpratipattīni yathāyatham paṭāder vastunas sattāṃ bodhayitum na jāyante, tasmin viśaye 'bhāvasya pramāṇatā sambhavati, tad anena pramāṇaśabdo 'dhikārāt pramāṇapañcake prayukta iti darśitam. vasturūpe na jāyata iti ca svatantrābhāvamātrañjñānaṃ na pramāṇam iti darśayati. laukikapramāṇalakṣaṇakathanāc ca yatraiva pramāṇānām śaktisambhavas tatraiva teṣām anutpādaḥ pramāṇam abhāvo 'bhāvāvadhāreṇa. tādr̥śenaiva hi laukikā nāstīti budhyanta iti. bhāṣyasyāpy ayam arthaḥ -- abhāvo 'pi na parikṣaṇīyaḥ. avyabhicārāt. pramāṇābhāvo hy asannikṛṣṭe 'rthe 'bhāvākhye nāstīty anena rūpeṇa prakāśamāne yām buddhim utpādayati sābhāvapramā(?)ṇaḥ. {3,194} na caivañjātīyakasya vyabhicāras sambhavattīti. vyavahitam api cākāṅkṣāvaśāt yām buddhim utpādayattīti sambandhanīyam.

yena yasyābhisambandho dūrasthenāpi tena tat |

iti nyāyāt || 1 ||

yatra vastusadbhāvabodhārthaṃ yogyapramāṇānudayas tatrābhāvaḥ pramāṇam ity uktam, kiṃ punas tatrānena pramīyate, abhāvas tāvat svapramāṇair eva yathāsvam avagamyate, ata āha -- **vastvasaṅkara** iti || 1 ||

vastvasaṅkaram eva vivṛṇoti -- **kṣīre dadhīti** sārhdhadvyena. yo 'yaṃ kāryakāraṇādīnā parasparavivekaś caturdhā darśitaḥ sa vastvasaṅkara ity ākhyāyate. so 'bhāvena pramīyate. **śaśāṅgādīrūpeṇeti**. tena rūpeṇālocyamānāḥ śaśāmūrdhnyavayavā abhāvaḥ, svarūpeṇa tu bhāvā eveti || 2 -- 4 ||

asati tv abhāvapramāṇye sarvas sarveṇa saṅkīryata ity āha -- **kṣīra** iti dvayena. evam iti. yathā kṣīre dadhi evaṃ dadhi kṣīram ity arthaḥ. śaśe śṛṅgam ity atāḥ prabhṛtyatyantābhāvāsiddhau doṣaprasaṅjanam. abhāvapramāṇānāśrayaṇe hi na śaśādiṣu śṛṅgādīnām ātyantiko 'bhāvas sidhyati. paripanthinaś ca bhūṭacaitanyavādīno na nirākartum śakyante. mahābhūtānaṃ ca vāyvādīnām {3,195} ātyantiko gandhādyabhāvo na sidhyet. yathottaraṃ hi catvāri mahābhūtānyekaikaguṇarahitānīti sthitir iti || 5 -- 6 ||

sarvatra saṅkare doṣam āha -- **na ceti**. yo 'yaṃ kāraṇādivibhāgena laukikānām vyavahāro dr̥śyate, sarvasaṅkare na syāt, kṣīramānāyeti niyukto yat kṣīram evānāyeti na dadhi, dadhyānāyane na kṣīram, idam asati kāryakāraṇādīnām itaretaraviveke na sidhyattīti || 7 ||

nanu nābhāvo nāma tattvāntaram upalabhyate, bhūṭalam hi svapramāṇād avagacchāmaḥ, ghaṭam cāsati pramāṇe na paśyāmaḥ, na tu ghaṭābhāvo nāmāparaḥ kaścīd buddhau bhavati. ghaṭo nāstīty api ghaṭo na pramīyate ity arthaḥ, na tu ghaṭābhāvaḥ pramīyate iti. atas

sarvopākhyāvīrahakṣaṇa evābhāvo na kiñcit tattvāntaram ata āha -- **na ceti**. yat tāvat bhāvapramāṇair nopalabhyata iti. satyam. ata evābhāvaḥ pramāṇāntaram. ghaṭo nāstīty api nāyam arthaḥ ghaṭo na pramīyate iti, sann api hi ghaṭo na pramīyata ity ucyate. ata eva ghaṭo 'stī na veti pṛṣṭo nirṇītābhāvo na nāstīti vyapadīśati, kin tu anupalabdhiṃmātram. ato 'bhāvapramītir evāyam ghaṭo nāstīti. yaś cāyam caturdhā bhedo varṇitaḥ so 'pi sarvopākhyāvīrahakṣaṇe 'bhāve na sidhyati. prayogaś ca bhavati -- vastu abhāvaḥ, caturdhā bhedād, dravyādivad iti. yad apy āhuḥ -- nābhāvo nāma kiñcit tattvam, pratyarthaniyatena hy ātmanā nīlādayaḥ parasparaṃ bhidyante, naivam abhāvasya bhāvāt kiñcid bhedakam. {3,196} ato na vyāvṛttam upalabhāmaha iti katham tattvāntaram avasthāpayāmaḥ. tadvyavahāras tu nāstīti vikalpaśabdaprayogātmā bhāvāśraya eva kathañcid upapādanīyaḥ, na tv ekākārapratiniyatād anyāsaṃsargiṇo (?r a) bhāvād anyo 'bhāva iti. tad apy ekadeśinirākaraṇenaiva nirākṛtam. api ca, aviśayo nāstīti vikalpaḥ katham saṃvedyata iti vaktavyam. śabdasaṃsprṣtam hi rūpaṃ svikalpasya viśayaḥ, na ceḥ tad asti. na cātmā vikalpasyābhilāpasamsargayogyaḥ, asādhāraṇatvāt. ata evātmani nirvikalpakatvāt kalpanā svasaṃvittiṃ pratyakṣām āha. yadāha nainam iyam abhilāpena saṃsrjati. tathā vṛtter ātmani virodhāt iti. yadi matam - jātyādivadabhāvavikalpā api samāropitaviśayā eva, nānenābhāvavikalpo duṣyatīti. tan na. samāropitaṃ hi yat kiñcij jātyakam tatprativikalpam anyad anyac ca, katham ekaśabdālambanaṃ bhavet. kalpitākārabhedādānadyavasāyād ekaśabdam prayuñjīta. vikalpās tu kṣaṇikāḥ svaviśaye niyatā nānyonyasya viśayam abhinivīśanta iti katham pratīśāndadhīran. asati ca viparyaye samāropitaviśayatvābhīdhānam alīkam eva. tadavaśyam nāstīty ekaśabdopāśīṣtam upeyatayāśrayaṇīyam bhāvavadabhāvākhyam api kiñcid avasthitaṃ rūpaṃ. ata eva kiṃ punas tattvam ity apekṣite satas tu sadbhāvo 'satas tv asadbhāva iti dvedhaiva tattvavidbhis tattvam āśritam. api ca -- asaty abhāve kasya hetor āhatasya ghaṭasyānupalambhaḥ, vinaśtatvād iti cet. ko vināśaḥ. yadi na kiñcit, prāgvadupalambhaprasaṅgaḥ. na hy apracyutaprācyārthakriyārūpasyānupalambhe ghaṭasya kiñcit kāraṇam adhunā paśyāmo yady asya vināśo nāma kim api tattvāntaram nāstīyata iti siddham tattvāntaram iti. etac cānupākhyeyatvam abhāvasya nirākartum uktam -- na tv abhāvo vastu, lokavirodhāt. yathā hy acandraś śāstīti lokaviruddham, evam abhāvo vastv iti. sattā hi vastutvam, na cāsāv abhāve samavaiti, sadasadvivekābhāvaprasaṅgāt. ato 'vastu. kāryakaraṇād abhāve vastutvavādaḥ, na mukhyatayā. abhāvo hy arthakriyāsamārtha eva, jñānanādarśanāt. vihītākaraṇe ca prāgabhāvasyaiva kriyāntaraviśeṣaṇatayā pratyavāyahetutvāt. evam uttaratrāpi vastutvāprasādhanaṃ veditavyam iti. itaś cābhāvo {3,197} vastv ity āha -- **kāryādīnām** iti. vastv eva sadasadātmakam iti siddhāntaḥ. tatra katham vasturūpasyaivābhāvasya nissvabhāvत्वam. kim idānīm bhāvābhāvayor abheda eva, neti vadāmaḥ, bhedo 'pi hy anayor dharmadharmatayā kiyān apy asty eva rūpādīnām iva. kaḥ punar anayos sambandhaḥ, saṃyogas samavāyo vā, na tāvat saṃyogaḥ, dravyadharmatvāt tasya. na ca samavāyaḥ, bhāvābhāvaprasaṅgāt. abhāvasamavāye hi bhāvo na syād eva. nābhāvasamavāyād asattvam, na hi ghaṭo 'bhāvasamavāyād asan bhavati. asati samavāyanupapatteḥ. kin tu prahārād eva ghaṭasyābhāvaḥ. yat tv anāhatam anapasāram ca bhāvāntaram abhāvarūpeṇāvagamyate tat katham asad bhaviṣyati. atas svahetor eva jāyamāno nityo vā sarvo 'saṅkīrṇasvabhāva eva jāyata iti siddham asya jātyādivad bhāvadharmatvam. tataś ca vastutvam iti || 8 ||

itaś ca vastu abhāva ity āha -- **yad veti vastv** antena. abhāva iti sāmānyātmanā prāgabhāvādivibhedena ca vyāvṛttyātmanā grhyamāno 'bhāvas sāmānyaviśeṣātmakaḥ, tataś ca vastuviśayaprayogārthaḥ -- abhāvo vastu, sāmānyaviśeṣātmakatvāt gavādivad iti. tasminn eva sādhye hetvantaram āha -- **prameyatvād** iti || 9 ||

nanv ayam asiddho hetuḥ, aupacāriko hi sāmānyaviśeṣabhāvo 'bhāve. ekaśabdavācyam sāmānyarūpaṃ drṣtam gavādi, nānāśabdavācyam ca viśeṣarūpaṃ śāvaleyaḥ. ato 'trāpy aupacārikas sāmānyaviśeṣabhāvo vivekajñasya. asati tu viveke ekaśabdānibandhanabhrama evāyam -- abhāvas sāmānyaviśeṣātmēti. ata āha -- **na ceti**. sati hi bādhaḥ bhrāntir upacāro vā kalpyate, na ceḥ tatheti bhāva iti || 10 ||

{3,198} evam tāvat nāstīty asyārthasyāsaṅkīrṣṭasya iti yad uktam bhāṣye tad vivṛtam. idānīm pramāṇābhāvāśabdaṃ vyācāṣṭe -- **pratyakṣāder anutpattir** iti. anutpattir eva keti ced ata āha -- **sātmāna** iti. ātmano hi jñānātmakaḥ pariṇāmaḥ. tad yad ātmā bhūtalādau na ghaṭādijñānātmāna pariṇāmatī sā tasya pratyakṣādyanutpattīḥ svarūpāvasthānaṃ pramāṇābhāva ity ākhyāyate, tatprāmāṇye ca nāstīti jñānaṃ phalam. nāstīty eva vā bhāvājñānaṃ pratyakṣādyanutpattir ity ucyate, atas tad eva pramāṇam, (?nā/hā)nādibuddhiḥ phalam iti vivekaḥ || 11 ||

nanu yadi dvyātmakam vastu, tarhi sakṛd eva tathā pratibhātam iti kiṃ pramāṇāntareṇāta āha -- **svarūpeti**. svarūpeṇa tadvastu gavādi sadrūpaṃ aśvādirūpeṇa cāsadrūpaṃ. tad asminn eva dvirūpe kiñcid eva kadācit pratīyate na tu sarvātmakam eva grhītavyam iti niyama iti || 12 ||

kiṃ punaḥ kāraṇam dvyātmakasyaikam eva rūpaṃ grhyate nāparaṃ kiñcid ata āha -- **yasya yatre**ti. udbhūtaṃ hi grhyate nānudbhūtam, agner iva rātrau rūpaṃ na sparśaḥ, jighṛkṣitaṃ vā prāyeṇa. ato yad eva sadasator udbhūtam bhavati tenaiva buddhivyapadeśau bhavataḥ. cetyate 'nubhava iti kim idam, na hy anubhavaś cetyate, sa eva cetanā, viśayas tu cetyate. satyam. viśayaprāptyanayathānupapattyanubhavo 'pi cety ata eva. tad anena prakāreṇa viśayaprakāśam eva darśayatīty adōṣa iti || 13 ||

{3,199} udbhūtajighṛkṣitaikagrahaṇe cetasra tadanuṅatayaiva līno bhūtvāvatiṣṭhate. sāmānyaviśeṣayor ivaikagrahaṇe 'nyatara ity āha -- **tasyeti**. idam cānvāruhyavacanenaśmābhīr uktam. asty eva tu bhāvābhāvapratītvā anyatarānugama ity āha -- **ubhayor** iti || 14 ||

ubhayānugamam eva darśayati -- **ayam eveti** dvayena. ayam eveti. bhāvāntareṇāsaṅkīrṇa ity arthaḥ. na hy apratisaṃhite bhāvāntarābhāve saṅkīrṇasvabhāvo na nīścetum śakyate. nāstīty api pratiśedhyapratīśedhādhārābhāvopaṣṭhambhanavarjitaṃ na kiñcit jñānaṃ jāyate. kiñcid chabdena bhāvasyābhāvānugamaśūnyam api jñānam asty eva, na tv evam abhāvasyeti darśayati || 15 -- 16 ||

darśitaṃ tāvat sadasadātmakam vastv iti. kadācit kiñcid anubhūyata iti ca. ubhayor aṃśayor idānīm pramāṇavibhāgaṃ darśayati -- **pratyakṣādīti** || 17 ||

katham punar idam avagamyate, vispharītākṣasya hi sahasā neha ghaṭo 'sti, aghaṭam vā bhūtaḥ ity abhāvaviśiṣṭam bhūtalajñānam jāyamānam upalabhyate(?) {3,200} daṇḍipratyakṣavat, tadabhāvasyāpratyakṣatve nāvakalpate. na hy apratyakṣa eva viśeṣaṇe viśiṣṭaḥ pratyakṣo bhavati, daṇḍa iva daṇḍī. na ca nāsty eva viśiṣṭā dhīr iti vaktavyam, anāśrayābhāvasamvittiyabhāvāt. api cātmā bhāvasyābhāvaḥ, sa katham svatanthro 'nubhūyate. na hi rūpādayo bhāvadharmāḥ svatantrā evāvasīyante. svatantrābhāvavādas tu svātantryam eva, sadasadātmake vastunīti hi darśayati. bhāvāṃśo 'bhāvāṃśa iti ca vispaṣṭam tadabhāvaviśiṣṭam grahaṇam ity āha. kiñcāsyā svātantrye pramāṇam, na hy ayam kadācid api tathāvasīyate. kim idānīm abhāvo nāvasīyata eva, svatanthro vāvasīyate. na tāvat pūrvaḥ kalpaḥ, tadavagame pramāṇāntarābhāvāt nityāsamvittiprasaṅgāt. na ca saṃyogapratīṣedhe svatantrābhāvavādasō 'sti, pratiyogisamyogapratīṣedhātmaiva hy abhāvaḥ, sa cādhāraṇa eveti saṃyuktaviśeṣaṇatvalakṣaṇayā pratyāsattiyā satīndriyasannikarṣe aindriyajñānagocara eva. ekaṃ kīdam viśiṣṭam jñānam. tadasyābhāvaḥ pramāṇam indriyam vā, yady abhāvaḥ sa tarhi bhāvam api gocarayet. na ca itad iṣṭam. atas saty upalabhyamāne tadaiva yan nopalabhyate tan nāstīti sata eva prakāśakam asato 'pīti na pramāṇavibhāgam paśyāmaḥ. ata āha -- **na tāvad** iti. tāvacchabdo līṅapekṣayā. tac copariṣṭhān nirākariṣyata iti. atra kāraṇam āha -- **bhāvāṃśeti**. yogyatā hi kāryadarśanasamadhigamyā, sā cendriyāṇām bhāvātmakagrahaṇa evopalabhyate nābhāve 'pi. vināpi tu tena tadgrahaṇād iti vakṣyāmaḥ. atra tu yogyatāsaḥitā prāptir indriyārthayos sambandha ity abhiprāyaḥ. yat tv ekajñānasamsargīnor ekapramāṇatvam iti. tan na. ekasyā api buddher nānākāraṇatvadarśanāt. ekaṃ hīdam bhāvanendriyasabhāhārajaṃ pratyabhijñānam iti vakṣyāmaḥ. ekajñānapratibhāsinor api ca grhyamāṇasmaryamāṇayor viveka uktaḥ. viviktā eva te hy arthā iti. na hi smṛtyupasthāpitanām aviśiṣṭo dītho na pratyakṣo bhavati. nāma cāpratyakṣam smaryamāṇatvāt, tasyāgrhīte hi viśeṣaṇe viśiṣṭo nāvagamyate nāpratyakṣe. evam ihāpi pramāṇābhāvopanītābhāvaviśiṣṭe saty upalabhyamāne na kiñcid anupapannam. daṇḍiny api śābde tāvad daṇḍapadopanītaviśeṣaṇaviśiṣṭa eva pratyayārtho na daṇḍo 'pi. pratyakṣam tu yogyatayobhayatra pravartatām nāma, na caivam ubhayatrākṣāṇām yogyatā. abhāvajñāne tadanapekṣayā {3,201} vakṣyamāṇatvāt. kim idānīm anumāne 'pi pratyakṣānumānasamāhārajo viśiṣṭabodhaḥ. na. anumānasyānvayādhīnanjanmatvāt. viśiṣṭenaiva cānvayānugamāt. dhūmavān agnimān iti hi vyāptir avagatā. uktaṃ ca --

naivam na hy atra līṅgasya śaktyanantatvakalpanā |

iti. atrāpi cāyam agnimān iti viśeṣabodhe 'sty eva pratyakṣāpekṣā. ayam evābhāvasya pratītiprakāraḥ, yatpramāṇāntaraprāpitāśrayam viśiṣṭāṣṭīti na kiñcid anupapannam. yac ca saṃyuktaviśeṣaṇatayā indriyasannikarṣo 'bhāvasyety uktam, tad ayuktam. asambaddhasya viśeṣaṇatvānupapatter atiprasakteḥ. itarathā viśeṣaṇārtham arhitenaiḥ sannikarṣopapattau vṛthaiḥ saṃyuktaviśeṣaṇārthatvāśrayaṇam ity alamaneneti || 18 ||

abhiprāyam ajānānaś codayati -- **nanv** iti. prāptimātram hy arthendriyayos sannikarṣaḥ. asti ca bhāvād abhinnaśābhāvasya bhāvavad evendriyapratīptir iti. atra ca yogyatāyā uddhātanenaivottaram deyam, tadupekṣyaiva tāvadatyantābhedam evāyam āha, tad etam eva tāvannirākaro(?)'mīty abhiprāyeṇāha -- **na hīti**. yadi bhāvābhāvayor ekāntam abheda eva syāt tato bhāvendriyasannikarṣe tadabhinnaśābhāvasyāpi syāt, na tv evam asti. abhāvasyāpi rūpādivadatyantābhedābhāvād iti || 19 ||

rūpādītulyatām evābhāvasya darśayati -- **dharmayor** iti. bhāvābhāvātmanor dharmayor dharmayabhedo 'pi sthite bhedo 'pīṣṭa ity arthaḥ. bhede kāraṇam āha -- **udbhaveti**. bhāvābhāvayor apy u?(dbhavā/dbhūtā)bhībhūtayor grahaṇāgrahaṇavyavasthā drīṣyate. na ca itad ekatve kalpate. na hy ekaṃ eva tattvam udbhūtam abhibhūtam ceti pratīyate iti || 20 ||

{3,202} idam cānāyor vivekakāraṇam ity āha -- **idam eveti**. akṣānapekṣatā cābhāvādhiyo vakṣyate iti || 21 ||

ayam ca grāhakabhedanibandhano bhedo rūpādīnām iti kaiścid iṣyate. so 'nāyor api śakyate 'vaganam ity āha -- **rūpāder** iti. evam hi kecid vadanti -- yathā hy ekaṃ eva mukhaṃ maratākapadmārgādyupādhibhedād bhinnam iva pratibhāti, yathā caika eva puruṣo 'pekṣābhedāt putrādibhedabhinna iva grhyate, yathāikaṃ eva tattvam śrotādyupādhibhedād bhinnam iva pratibhāti, evam ihāpi bhāvābhāvayor aupādihiko bhedo bhaviṣyati. nanv evam aupādihike bhede tāttvikam ekatvam prāpnoti. bhavatu asmin mate, tathāpi rūpādivyavasthā sidhyaty eveti || 22 ||

idam cānvāruhyavacanenāsmābhir uktam, na hi rūpādīnām grāhakabhedanibandhano bhedaḥ, kin tu buddhibhedanibandhana eva, mukhaṃ hi pramāṇāntarād ekarūpam avagataṃ tadupādhibhedād bhidyate iti yuktam. na tv ekatve rūpādīnām kiñcit pramāṇam asti, nityam eva vailakṣaṇyāt. ayam ca buddhibhedo bhedaḥhetur bhāvābhāvayor api samāna evety abhiprāyeṇāha -- **buddhimātreṭi**. kaḥ punar ayam bhāvābhāvātmako dharmī, yaddharmau bhāvābhāvau, naikaṃ rūpādisamudāyād bhinnam upalabhyate, vṛtyādivikalpākṣamatvāt. ato deśādyabhinnānām rūpādīnām samudāyo dharmī, na tattvāntaram ata āha -- **na ceti**. nātra vana iva bādhiḥ buddhir astīti bhāvaḥ. idam ca savikalpakasiddhāv uktam apy abhāvāśrayasamarthanārtham atroktam ity apunaruktateti || 23 ||

{3,203} evam tāvadabhāvasya bhāvād bhedābhedau darśitau. tāv eva rūpādīdrīṣṭāntena draḍhayati -- **sadguṇadravyeti**. na hi rūpādayas sadādirūpeṇa na bhidyanta iti svarūpāpekṣayāpi teṣām bhedaś śakyate vārayitum, tathā vā bheda iti na sadādyātmanābhedāḥ pratīkṣipyate. evam abhāvo 'pi bhāvadharmatayā tato bhinnō 'pi svarūpāpekṣayābhinna iṣyate. **dravyarūpeneti**. rūpādayo dravyād abhinnaḥ, tac cābhinnam iti tadrūpeṇaiśām abheda ity arthaḥ || 24 ||

svarūpāpekṣayā rūpādivad bhedāśrayaṇe bhāvābhāvayor anyataratra na buddhes sadasadrūpatā bhaved ity āha -- **yadīti** || 25 ||

asti tv asāv indriyasambandhāsambandhahetuko buddhibheda ity āha -- **satsambandha** iti. etena, yad āhuḥ -- na bhāvād bhedakam abhāvasya rūpam upalabhāmaha iti, tannirākṛtam. sadasadrūpavivekād iti. yad indriyeṇa saṃyujyate bhūtaḥ tad astīti pratīyate, yan na sambadhyate ghaṭādī tannāstīti pratīyate iti || 26 ||

nanv indriyavyāpārānantaram eveha ghaṭo nāstīti jñānam utpadyate, tat kuto 'yam viveko nendriyeṇābhāvabuddhir janyate iti. na

hy asati tadvyāpāre bhāvabuddhivadabhāvabuddhir api jāyamānā drśyate. yady api bhāvād abhāvo bhidyate, tathāpi tasya rūpādīvatsamyuktasamavāyena vā tadviśeṣaṇatayā vendriyasannikarṣo {3,204} sty eva. atas tajjñānam aindriyakam bhaved ata āha -- **grhīveti**. ayam abhiprāyaḥ -- nānāśrayo 'bhāvaḥ śakyate grahītum ity āśrayagrahaṇārtham evātrendriyāpekṣā nābhāvagrahaṇāya, yathā nāsmṛte pratiyoginy abhāvo grhyata iti tatsmaraṇārtham prācīnajñānanjanmanas saṃskārasyodbodho 'py apekṣitaḥ, evam āśrayagrahaṇārtham indriyam. na ca prāptimātram aindriyakajñānanjanmani kāraṇam. api tu yogyatāsaḥitā prāptir iti pratyakṣe varṇitam. na cendriyāṇam abhāvajñānanjananayogyatā, teṣv asatsv api tadbhāvād iti vakṣyate. mānasam iti ko 'rthaḥ. kiṃ sukhādijñānavanmanasā janyata iti. yady evam tathāpi pratyakṣataiva. na cāntar iva bahirmanasas svāntaryam asti. satyam. sarvapramāṇasādhāraṇas tu manaso vyāpāro 'tra kathitaḥ. kevalātmamanassannikarṣād eva bāhyendriyānapekṣam pramāṇābhāvenābhāvajñānam janyata ity uktam bhavati. grhītvā smṛveti ca dharmadharminor abhedāt samānakartṛkatvābhidhānam iti || 27 ||

katham punar idam avagamyate bhāvagrahaṇam indriyāpekṣam nābhāvagrahaṇam iti. samāno hi tadbhāvabhāvaḥ. ata āha -- **svarūpeti**. yo hi grhasvarūpam evāvadhārya kvacidgataḥ pṛcchyate -- tatra ca itro 'sti na veti, tadāsau pṛṣṭas tatra nāstītām tadaiva pratipadyate. yadi tv indriyādhiṇam abhāvajñānam bhavet nāsati tadvyāpāre jāyeta. na ca pūrvāvagatābhāvasmaraṇam eveti vācyam. na hy asati pratiyogismaraṇe bhāvo drśyate. na cāśrayagrahaṇakāle pratiyogismaraṇam asti. bahūnām eva hi pṛṣṭenābhāvaḥ kathyate. na ca tāvatām smaraṇam tatṛsīd iti cintayitum śakyate. yadi tūcyate sāmānyenābhāvo 'vagataḥ, samprati viśeṣeṇa smaryata iti, tad ayuktam. na hy abhāvavṛttam nāma sāmānyam asti, viśeṣāṇām eva smṛtīviparivarttīnām evābhāvo 'vasīyate. na ca sāmānyato 'vagato viśeṣeṇa smaryata iti, yuktam. pūrvānubhavāhitabhāvanābījā hi sā smṛtiḥ, nālpam avyatiṛekam gocarayitum utsahate. atas tadānīm eva pratiyogismaraṇapurassaram indriyānapekṣam abhāvajñānam jāyeta iti manoharam idam. tad idam uktam tadaiva pratipadyata iti. idam ca pratyakṣaphalasmṛtīnivṛtṭyā phalataḥ pratyakṣānavṛtṭir ity uktam eveti || 28 ||

{3,205} evam tāvadakṣajātvaṃ abhāvadhīyo nirākṛttam. idānīm laiṅgikatvaṃ nirākaroti -- **na cāpy atreti**. atra codayati -- **bhāvāmṣeti**.

pariharati -- **tadānīm** iti **matir** antena. dvāv atra bhāvau pratiśedhyaḥ pratiśedhādhāraś ca, tatra na tāvat pratiśedhyo liṅgam, avagataṃ hi liṅgam bhavati. na ca tadā ghaṭo grhyate, na hi tasmin grhyamāne tadabhāvo grahītum śakyate. tad iha pratijñāhetvor virodhaḥ. satī bhāve tadabhāvo na pratijñātum śakyate. satyām tu pratijñāyām nāsato 'drṣṭasya liṅgatvaṃ. ato nābhāve jīghṛkṣitejīghṛkṣitapṛatiśedhyabhāvo liṅgam iti || 29 -- 30 ||

astu tarhi pratiśedhādhārabhāvo liṅgam ata āha -- **na caīsa** iti. eṣa iti paropasthitam aparokṣam bhāvaṃ nirdīśati. yathārthe pakṣīkṛte padam ataddharmatayā na hetur ity uktam, evam eṣo 'pi bhūtalabhāvo na ghaṭādyabhāvadhārma iti. api cānvayādhiṇātmalābham anumānajñānam, na ca bhūtalabhāvasya sarvair abhāvais sambandho jñāyate. tat katham tatas te pratyēsyanta ity āha -- **saheti** || 31 ||

astu tāvad abhāvānvayaḥ kvacid bhūtalādau bhāve, sadbhāvo 'pi yasya ghaṭādeḥ kadācit jñātaḥ tasyāpi tatrābhāvo 'vagamyata ity āha -- **kvacid** iti || 32 ||

{3,206} na kevalam yady atra kadācid drṣṭam tanmātrasya tatrābhāvo 'vagamyate, yasyāpi tu yatrābhāvo na drṣṭapūrvas tasyāpi tatrābhāvo 'vagamyata ity āha -- **yatre**ti || 33 ||

yadi tu yena kenacid ekenābhāvena grhītasambandhād bhāvād abhāvāntarānumānam iśyate, tato 'tiprasaktir ity āha -- **kasyacid** iti || 34 ||

na caivam astīti vyatiṛeṣa darśayati -- **grhīte 'pi ca bhāvāmṣe naivābhāve 'nyavastunaḥ**. sarvasya **matir** ityantena. anaikāntikaś cāyam bhāvo 'bhāvāntarair api sambandhāt. ato 'naikāntikatvād asya ghaṭāder abhāvaṃ gamayitum aliṅgatvaṃ ity āha -- **evam vyabhicārād aliṅgeti** || 35 ||

api ca sambandhagrahaṇam sambandhigrahaṇādhiṇam. tad ihābhāvākhye sambandhini grahītavye kiṃ pramāṇam iti vaktavyam ity āha -- **sambandha** iti || 36 ||

na tāval liṅgam aviditasambandham tadavadhāraṇe pramāṇam, itaretarāśrayam hi tathā syād ity abhiprāyeṇāha -- **tadānīm** iti. ato 'vaśyam tadgrahaṇe pramāṇāntaram arthanīyam ity āha -- **tatre**ti || 37 ||

{3,207} atredānīm anupalabdhiṅgavādīno bauddhasya pratyavasthānam āha -- **pratyakṣāder** iti. dvedhā hi hetavo bauddhair vibhajyante -- kāryam svabhāva iti, anupalabdhīś caikajñānasamṣargīnor ekopalabdhir eva, tasyāś ca svarūpam jñeyarūpam ca prakāśate iti jñānajñeyasvabhāvā. na hy asau svarūpam iva jñeyasattām api vyabhicarati. tasyāś ca svasādhyena nāstīti vikalpaśabdātmaḥkavyavahāreṇa tadyogyatayā vā tādātmyam eva pratibandhaḥ. na hy asau nāstīti vyavahāram vyabhicarati śiṃśapeva vṛkṣatām. tad evam jñātapratibandhānupalabdhiḥ yo nāma bhrāmyan viviktadeśopalabdhāv api ghaṭāya ghaṭate tam prati nāstīti vyavahāram tadyogyatām vānumāpayati. evam ca ghaṭādyabhāvānupalabdhiprayogaḥ -- yad drśyam hi sad yatra nopalabhyate tat tatra nāsti. nopalabhyate copalabhyamāne deśe drśyo ghaṭa iti. etad api dūṣayati -- **na viśeṣaṇasambandhas tasyā** iti. ya evānupalabdhyānumātum iśyate ghaṭābhāvo nāstīti vyavahāras tadyogyatā vā naikenāpi viśeṣānupalabdhes sambandho 'vagataḥ, katham tato viśeṣānumānam. bhūtalopalabdhir hi sā, tasyāś ca nānāvidhānekaghaṭapaṭādiviśayā nāstīti vyavahārā drśyanta iti katham viśeṣeṇa ghaṭo nāstīti vyavahārayet. ghaṭānupalabdhir asau, ato ghaṭābhāvaṃ tadvyavahāram vā prasādhayati cet. kas tasyā ghaṭena sambandhaḥ. deśopalabdhir hi sā, tāvad eva tasyā ghaṭānupalabdhitvam. tac ca sarvān pratyaviśiṣṭam iti katham ekenaiva vyapadiśyate na ced ghaṭābhāvo nāma kaścit. kasmāc ca saty api ghaṭe ghaṭo nāstīti vyavahāro na pravartate. sadvyavahāravirodhād iti cet. katham ghaṭānupalabdhou sadvyavahārah. asti hi tadānīm api deśopalabdhiḥ. viviktopalabdhir hi ghaṭānupalabdhiḥ, nāsau ghaṭe satīti cet, ko vivekātha iti. nanv ayam abhāva eva. tadabhāve 'narthakam viviktavacanam, ato 'nupalabdher ayam api viśeṣo dussādha eva, yadasati ghaṭe nāstīti vyavahāro na satīti. yac cedam ghaṭābhāvam atilaṅghya nāstīti vyavahārānumānam avasthitam tad api kena viśeṣeṇeti na

vidmaḥ. so 'pi bhāvātirekī na kaścid upalabhyate. yogyatā tadanatirekiṇī tasmin buddhe buddhāveti na kiñcid anumeyaṃ paśyāmaḥ. vārtikakāreṇa tv idam upekṣyaiva tāvad dūṣaṅāntaram uktam iti || 38 ||

{3,208} abhāvasāmānyena tv anupalabdhes sambandhas sidhyaty eva, na tv abhāvasāmānye pramāṇam upajāyata ity āha -- **sāmānyeti**. viśeṣās tv anaikāntikatayā nānupalabdhyā bodhayitum śakyanta ity āha -- **vyabhicārād** iti || 39 ||

api ca -- nānavagatarūpaṃ liṅgam anumāne liṅgaṃ bhavati, tad iyaṃ pratyakṣādyanutpattir abhāvātīvād apareṇa liṅgenāvagantavyā. evaṃ hi vadanti, yāvān kaścit pratiśedhaḥ sa sarvo 'nupalabdher eveti. evaṃ ca tatra tatra sadṛśāparāparaliṅgānusāreṇānavasthāpāta ity āha -- **na ceti** dvayena. etac copalabdhyabhāvo 'nupalabdhir ity āpādyoktam, viviktetarapadārtho 'nupalabdhir iti tu pratyuktam iti || 40 -- 41 ||

evaṃ yo 'py asau liṅgirūpābhāvaḥ so 'pi sambandhagrahaṅārtham avaśyaṃ prathamam avagantavyaḥ. tadavagame 'pi tadrūpāparaliṅgābhyupagamād anavasthaiva. ataḥ kvacid avaśyam anumānābhāvāt pramāṇāntaram abhyupagantavyam ity āha -- **liṅgeti** || 42 ||

yadi tu nāstīti buddhir eva liṅgam ity ucyate tan na. phalaṃ hi sā, pratyakṣādyanutpādasya kathaṃ talliṅgam, tatsiddhyartham eva hi liṅgam iṣyate. {3,209} siddhāyāṃ tu buddhau kiṃ liṅgena. tad etad āha -- **neti**. yadi sā phalaṃ kiṃ tarhi pramāṇam ata āha -- **tasyaiveti**. yasyaiva sā phalaṃ tad eva pratyakṣādyanutpatteḥ phalānantaryāt pramāṇam iti || 43 ||

kiñ ca saugatasamayāsiddhānumānalakṣaṅgranthānusāreṇāpi na pratyakṣādyajanmano 'numānatvam ity āha -- **trilakṣaṇeti**. evaṃ hi te paṭhanti. trirūpāl liṅgato 'rthadṛgnumānam iti. na cānutpattir utpatteḥ prāgabhāvo buddheḥ kenacij janyate, prāg eva trilakṣaṇena hetuneti. nanu ca hetutayānupalabdhir anumānam iṣyate, na tv anumitir anumānam iti bhāvasādhanatayā. ataḥ kiṃ tannirāseṇa. satyam, aheturayā tāvadanumānatvaṃ nirākṛtam eva. anena tu lakṣaṅānantahpāto varṇyate iti || 44 ||

atra codayati -- (**mānam** iti) pramāṇatā hi bhāvātmanā vyāptā pratyakṣādiṣv avagatā, tannivṛtṭyā nivartyata ity bhāvaḥ. itaras tu -- varṇito 'smābhiḥ prāgbhāvānām asaṅkaraś caturdhā. na ca tadbodhasya bhāvabodhavailakṣaṅyam upalabhyate, bādhavirahasāmānyāt. sa ca prāmānye kāraṇaṃ na bhāvasvarūpatā. sā tu prāmānyam pratyaprayojikaiva kathaṃcit teṣu saṅgatā, ato nābhāvatenāprāmānyam bhavati. bhāve tu prameye tadapramāṇam evety abhiprāyeṇāha -- **prameyam** iti. anurūpam evedaṃ yadabhāve 'bhāvaḥ pramāṇam ity āha -- **meva** iti || 45 ||

yathā bhāvātmake meye 'bhāvaḥ pramāṇam nānurūpaṃ tathā tadabhāve bhāva ity āha -- **bhāvātmake** iti || 46 ||

{3,210} na bhāvātmake eva pramāṇam iti rājājñā, yad eva tu paricchedaphalaṃ tad eva tu pramāṇam, tac ca pratyakṣādyajanmano 'pi samānam ity āha -- **bhāvātmake** iti || [47] ||

syād etat -- vastuna eva prāmānyadarśanān nāvastuno 'nupalabdheḥ pramāṇatvam iti. tathā ca sati bauddhānām api liṅgaprameyatve na syātām, te 'pi hi nāvastuno dṛṣṭe ity āha -- **yadīti** sārddhena. anujñāne doṣam āha -- **tathā satīti**. na ca syād vyavahāro 'yam iti kāraṇādivibhāgenokto vyavahāra ity arthaḥ || 48 -- 49 ||

apakṣadharmatvād api pratyakṣādyanutpattir na liṅgam ity āha -- **pramāṇānām** iti. nābhāve pakṣikṛte pratyakṣādyanutpattis taddharmatayāvagamyate. abhāvena sambandhābhāvād ity abhiprāya iti. nanv abhāvaviśiṣṭaṃ bhūtaṃ sādhyaiṣyāmaḥ, tac ca pūrvam avagatam iti taddharmo bhaviṣyatīty ata āha -- **yatre**ti. na hi bhūtale pratyakṣānutpattih, jñāyamānatvāt tasyeti || 50 ||

ghaṭasya tarhi dharmo bhaviṣyati tadgocare pratyakṣādīnām anutpatter ata āha -- **ya** iti. satyam. yatra pratyakṣādīni notpadyante taddharmatā kathañcid bhaved api, na tv asāv iha pramīyate. dharmadharmitvayor abhāvāt. na hi {3,211} taddharminam kṛtvābhāvaviśiṣṭatā sādhyate tasyāpratīteḥ. nāpi tadviśiṣṭaṃ bhūtalādi, tadānīm tasya tatrābhāvād iti || 51 ||

abhāvasya tu sā dharmo bhaviṣyati tadviṣayatvāt tasyāḥ. abhāve hi prameye sā liṅgaṃ bhavaty eva. kin tu nāsañcetito 'bhāvo viṣayo bhaviṣyati, jñāte ca prameyābhāva ity āha -- **abhāveneti** || 52 ||

anyas tu na kaścid abhāvenānutpattes sambandhaprakāro vidyate, yena taddharmatām anugamyānumānam bhaviṣyatīty āha -- **saṃyoga** iti. itaś cāpakṣadharmatvam ity āha -- **nāgrhīta** iti. na hy agrhīte parvate dhūmas taddharmatayāvagamyate. atha tadvadabhāvo 'pi prakṛtīyate ity ucyate, siddham tarhi sādhyate iti || 53 ||

evaṃ pratyakṣānumānābhyāṃ prasādhitaṃ bhedaṃ prayogeṇa darśayati -- **abhāvasābdeti** || 54 ||

prayogāntaram āha -- **abhāvo 'pīti bhāvāntena**. atas siddham bhāvātmake pramāṇād anyatvam abhāvasyety upasaṃharati -- **tasmād** iti || 55 ||

vedopayogam abhāvasya darśayati -- **karmāṇīti**. yo 'yaṃ sarvakarmaṇāṃ phalāsaṅkaraḥ parasparāsaṅkaraś ca parasparam aṅgāṅgibhāvābhāvaḥ, nāsāv abhāvaprāmānyādṛte {3,212} sidhyatīti. (?**yatheti**. yāvat tāvad yathāvad iti.) **iheti**. vedaṃ prati nirdeśa ity || 56 ||

nanu ca vyāsamātānusārīnopamānāntiriktam pramāṇadvayam upavarṇitam, iṣiṇā ca sambhavitihayor api pramāṇatvam āśritam,

tatparityāge kāraṇaṃ vaktavyam ata āha -- **yuktīti**. pramāṇaṣaṭkam eva hi yuktyā saṅgacchate. āgamānugataś ca. āgamaś ca mīmāṃsāntaram, ato yuktyāgamābhyām iha śābare bhāṣye pramāṇaṣaṭkam eva pravivicya tarkitam. yat tu dvayam adhikam iṣṭam tad atraivāntargatam iti || 57 ||

(?kaḥ/kva) punas tasyāntargatir ata āha -- **iha bhavātīti**. yā tāvat sahasrācchate matis sambhavākhyam pramāṇam iṣyate sānumānān na bhidyate. sahasrāc chatam aviyutibhāvād avinābhāvād avagamyate. atas tāvad anumānān na bhidyate. aitiyapramāṇam uktaṃ tāvad asatyam eva. nidhiprāptyasurakanyāvaśīkaraṇādi, draupadīpañcabhartṛketyādi, yadi tat satyam tadāgamād (na) bhidyate. āptāgamō hy asau. uktaṃ ca -- puruṣoktir api śrotur āgamatvam prapadyate. iti. ato 'numānāgamayor antarbhāvān na sambhavaitihyayoḥ pṛthagupanyāśas siddhaḥ.

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭikāyām

abhāvaparicchedaś samāptaḥ ||

{3,213} bhāṣyapātho vicāryaḥ, atra bhāṣyam -- nanu bhavantv anyāni pramāṇāni, śabdas tu na pramāṇam, kutaḥ? animittam vidyamānopalambhanatvāt iti. asyārthaḥ -- yady api sarvapramāṇavyabhicārān na pramāṇasāmānyabhāvinā dharmeṇa śabdo 'pi na pramāṇam, viśeṣeṇa tv ātmabhāvinā dharmeṇāpramāṇam. tathā hi -- citrayā paśavo bhāvyaṇta iti citrayā yajety asyārthaḥ. kṛtācitrasyāpi yajamānasyānantaram avikalasakalendriyair api paśavo na dṛṣyante. tan na nūnam iṣṭiḥ paśuphaleti bhavati matiḥ. tad idam uktaṃ animittam vidyamānopalambhanatvāt iti. kim uktaṃ bhavati -- upalambhanāni hi cakṣurādīni paśūnām vidyante. na ca paśukāmeṣṭyanantaram paśava upalabhyante. tasmād uktavisamvādād apramāṇam citrācodaneti. sa punar ayam ākṣepo gatārtha upalakṣyate. codanāsūtre hi nanv atathābhūtam ityādīnā bhāṣyakāreṇākṣepaparīhārāv uktau. ataḥ punaruktam idam ity āśaṅkyāha -- **paraloka** iti. asyārthaḥ -- paralokaphalā hi tatra svargakāmo yajety evamādicodanā vedabāhyabauddhādiparamatenākṣiptāḥ. idānīm aihikaphalāś citrādicodanā ākṣipyante. nanūbhayīm api codanām ākṣeptum śakyata eva vākyatvādayo hetavaḥ. ta eva tatra bhāṣyakāreṇa yat kiñcana laukikam vacanam iti darśayatāntarṇītāḥ. vārtikakṛtāpi -- yadi vā puruṣādhīnapramāṇyāḥ sarvacodanā iti vivṛtāḥ. tasmād asad etat paralokaphalā eva tatrākṣiptā iti. yad api cedānīm aihikākṣepa ity uktaṃ tad ayuktam, ihāpi ca -- evam dṛṣṭāpacārasya vedasya svargādy api phalaṃ nāstīti manyāmaha iti sarvākṣepaḥ kṛtaḥ. vārtikakāreṇāpi ca

evam saty agnihotrādivākyeṣv api mṛṣārthatā

iti vadatā. tasmād ubhayatrāpy ubhayākṣepam eva nyāyayam manyante. keyam vyavasthā. atrocyate. satyam ubhayatrāpy ubhayākṣepaḥ, tathāpi hetubhedād apaunaruktyam. tathā hi -- tatra vākyatvādayaḥ parair uktā ākṣepahetavaḥ, {3,214} idānā tu śabdaśaktiparāmarśadvareṇābhyantarā eva hetava upapatsyante. tathā cokam --

ānantaryam anuktaṃ cen na sāmartyāvabodhanāt |

iti. sāmartyam hi sarvākhyātānām arthaṃ bruvatām sahakāri. tad yady api neṣṭir anantaraphaleti śrutiḥ, tathāpy arthasāmartyād etad avagamyate, katham aparathā yadāsau vidyamānāsīt tadā phalaṃ na dattavati, kālāntare punarasatī katham dāsyati iti. na ca paśavo 'nantaram asambhavadbhāvanāḥ, svargo hi nānākṣiptaviśiṣṭadehendriyādiaparigraho bhavitum utsahate, ato mābhūd anantaram, amī punaḥ paśavaḥ sambhavanti yajamānasyātraiveti svahetusamanantaram anupalabhyamānā dṛṣṭapratigrahādihetvantarāḥ śrutācitrādi phalatayā na śaktyante 'vagantum. ayam eva tu śabdaśaktiparāmarśo vārtikakṛtā tārīkīprakriyām anuvidadhānena na vā paśuphaletyādīnā sādhanaprayogair upadarśitaḥ. tad evam aihikaphalāsu citrācodanāsvākṣiptāsu tatsāmānyāditarāsu tathātvam iti punar apy agnihotrādicodanākṣepe 'vatiṣṭhate. sa cāyam aihikākṣepadvareṇāpinocyate. ata eva caihikākṣepa ity uktaṃ. etad uktaṃ bhavati -- aihikaphalānām āmuṣmikaphalānām cāyam aihikākṣepapuraskāreṇaivākṣepaḥ, yadāmuṣmikasvargādi tanmā nāma karmānantaram upalabhyatām aihikaphalaṃ tu paśvādi kiṃ nopalabhyate, na cedam upalabhyate, tan na nūnam tat phalaṃ iti aihikaphalakarmacodanāvyabhicāreṇānyāśām api paralokaphalānām tatsāmānyād ākṣepaḥ. pūrvaṃ tu tāḥ parataḥ prāmāṇyam āśritya paroktair eva vākyatvādi bhīr hetubhir ākṣiptāḥ. taduktaṃ **parair** iti. parīhārāntaram āha -- **sūtre**ti. ayam abhiprāyaḥ -- codanāsūtre bhāṣyakṛtā sūtrakāreṇa vakṣyamānākṣepaparīhārāvanāgatāvekṣaṇena pratijñāsamarthanārtham upavarṇitau. idānīm tu sūtrakāreṇa svayam evocyata iti tenedam eva sarvacodanākṣepakṣetram ity uktaṃ iti || 1 ||

atra parīhāre pūrvokta evākṣepahetur iti, tam upanyasyati -- **citreti phalānīty**antena. ayam arthaḥ -- citrāpaśuphalatvādiviśayāś codanā dharmiṇyaḥ {3,215} mṛṣeti sādhyo dharmāḥ. adhikṛtaḥ pravṛttivogyair api pratyakṣādibhir arthānavagateḥ. yadidṛṣam tanmṛṣā -- yathā vipralipsorvacaḥ. ādiśabdenāgnihotrādiviśayā api codanāḥ pakṣīkaroti. nanu vipralipsuvākyam atra dṛṣṭāntaḥ. na ca tanniyamena pratyakṣādyaśaṅgatārtham asatyam ca. tasmād ubhayavikalo dṛṣṭāntaḥ. ata āha -- **tatre**ti. asaty arthe prayuktam eva nadīrādivākyam iha dṛṣṭāntaḥ. prāyeṇa caivañjātīyakam vipralipsur eva prayuñkta iti vipralipsor ity uktaṃ iti || 2 -- 3 ||

idānīm aihikākṣepa ity uktaṃ vivṛṇoti -- **na veti vad**antena. citreṣṭir dharmiṇī, na paśuphaleti sādhyam, svakāle paśvadānāt, snānādivad iti. prayogāntaram āha -- **te 'pīti**. te paśavo na citrāsādhyāḥ, citrotpattāv asadbhāvāt svargatṛptisukhādivat. ādiśabdenātra bhojanajanyā tṛptir abhipretā. etau ca prayogau neṣṭiḥ paśuphalā, karmakāle ca karmaphalena bhavitavyam iti bhāṣyoktau veditavyāv iti.

atrānantaram yatkālam hi mardanam tatkālam eva mardanasukham iti bhāsyakāreṇoktam, tad vaidharmyadr̥ṣṭāntatayā prayogadvaye yojayati -- **vaidharmyeṇeti**. citrā na paśuphalā paśavo na tatsādhyā ity ubhayatrāpi prayoge vaidharmyeṇa sukhāmardane bhavetām, idr̥ṣī cātra vaidharmyaranā, yadyatsādhyam tattatsamakāle prasūte, mardanam iva sukham. yac ca yatsādhyam tat tadutpattau bhavaty eva sukham iva mardanotpattāv iti || 4 -- 5 ||

nanūktivisaṃvādād aprāmānyam uktam. na ca kiñcid iha viṣaṃvādaḥ, na hi kṛte karmaṇi tāvaty eva phalena bhavitavyam iti śabda brūte, kin tu asyedaṃ {3,216} phalam iti. etāvati ca paryavasānāt. ataḥ kālāntare phalam dāsyati. tad etad uktam -- kālāntare phalam dāsyatīti cet iti, tad etad āha -- **ānantaryam** iti. pariharati -- **na sāmartyeti**. sākṣādanuktasyānantaryasyāpy atra sāmartyeṇāvabodhanam kṛtam, yadaiva hy asyedaṃ phalam ity uktam tadaivam arthādevāvagamyate anantaram anena bhavitavyam iti. katham nāmānyathasatkālāntare phalam dāsyatīti. nanv evam api sāmartyalabhyamānantaryam anantaraphalānupalambhanena bādhyatām, aviśeṣapravr̥tā tu codanā katham bādhyate ata āha -- **śabdeti**. na hi sāmartyam nāma prthak pramāṇam, api tarhi sarvākhyātānām artham bruvatām śaktis sahakāriṇīti śabdaikadeśa eva. atas sruvāvadānam ivāpy adravyeṣv arthād anantaram eva phalam niścīyata iti tadbodhe 'pi śabdabodho bhavaty eveti || 6 ||

itaś cānantaryam avagamyata ity āha -- **kālāntareti**. yadi hy atra phalam dāsyatīti lñśroṣyat tadā tatsāmartyena kalpanā kācid apy abhaviṣyat. adya punar asyedaṃ karmaṇaḥ phalam iti paryavasite vacasi sarvakarmaṇām anantaraphalopalambhād vaidikasyāpi citrādeś codyamānasyāpi karmaṇas tatsvābhāvvyād ānantaryam viśeṣānatayāvatiṣṭhata iti || 7 ||

atrānantaram aparam bhāṣyam -- dr̥ṣṭaviruddham api kiñcit vaidikam vacanam sa eṣa yajñāyudhī yajamāno 'ñjasā svargaṃ lokam yāṭīti. tad yena viśeṣenoktam tam āha -- **atreti**. atra hi citrādivākyeṣūktivisaṃvādād aprāmānyam uktam. uttaratra tu yajñāyudhivākye pratyakṣādivirodha iti virodham abhidgotayati -- **svargayāna** iti. yajamānasya niratisāyanandātmanah svargād atidūram apabhraṣṭo bhasmībhāvaḥ pratyakṣam upalabhyate, {3,217} citrādicodanāsu tv anantaraphalānupalambhamātram na tu viruddhopalambhaḥ kaścīd astīti syād api kālāntare phalākalpanā, bhasmībhūtam tu śarīram kālāntare 'pi svargaṃ lokam yāsyatīti na sambhavaṭīti pūrvasmād viśeṣaḥ || 8 ||

aparam api ca evamjāṭiyakam pramāṇaviruddham vacanam apramāṇam -- ambuni majjantyalābūni, grāvāṇaḥ plavanta iti yathā iti bhāṣyam, tad vyācāṣṭe -- **yajñeti vākyam** antena. yajñāyudhavaco dharmī, mṛṣeti sādhyo dharmah, pratyakṣavirodhāt, yatpratyakṣaviruddham tanmithyā, yathā grāvāṇaḥ plavanta iti śilā vākyam sādharmaṇa yatheti darśayitavyam iti. vaidharmyadr̥ṣṭāntam āha -- **vaidharmyeṇeti**. yadamithyā na tatpratyakṣaviruddham yathāptabhāṣitam iti. pūrvam tu mardanasukhayor vaidharmye dr̥ṣṭāntatayopanyāsac chilāvākyam api vaidharmyeṇa bhāsyakṛtoktam iti bhrāntim apānetuṃ sādharmaṇyavaidharmyaviveko vārtikakṛtā darśitaḥ || 9 ||

nanu pratyakṣavirodhād iti hetur asiddha eva, asti hi paralokaphalabhoktā cetanaḥ karmaṇām kartā, sa svargaṃ lokam yāsyatīti. tam evābhīpretya svargaṃ lokam yāsyatīti uktam. ataḥ ko virodho 'ta āha -- **śarīrād** iti. yadi hi śarīrād anyas cetano bhavet, bhaved api, na tasya yajñāyudhair asti kaścīd sambandhaprakārah, śarīrasyaiva tu srukkapālādiyajñāyudhais sambandhaḥ, yadyajñāyudhī yajamāna iti tadabhiprāyeṇa matvarthasamyoogo ghaṭate. api ca sa eṣa ity aparokṣapratīnirdeśaḥ, so 'pi śarīrasyaiva pratyakṣatvād upaṇno nātmanah. tad etad api bhāsyakāreṇoktam hi -- śarīrakam vyapadiśati iti. kiñ ca yajamānaśabdo hy ātmanyasamañjasaḥ, yāgasya hi kartā yajamāna ity ucyate, na ca yathācoditavitatapūrvāparībhūtānekakarmakṣaṇātmakakratukriyākartṛtvam ātmanas sambhavati, vibhoḥ pūrvāparadeśavibhāgasam yogaphalakarmaṇām asamavāyāt. tad etad āha -- **na** {3,218} **ceti**. abhyupagamyā cātmanas sadbhāvam idam asmābhir uktam, paramārthena tu dehendriyavyatirikātmasadbhāvo 'pi pramāṇābhāvād durlabha ity āha -- **sadbhāva** iti. prapañcayīsyate caitadātmavāda itīha na pratanyata iti || 10 ||

aparam ca -- na caiṣa yāṭīti vidhiśabdaḥ iti bhāṣyam. tasyābhīprāyam āha -- **yadīti**. asyārthaḥ -- yadi hy atra yajñāyudhivākye vidhiśabdo bhavet, tadā citrādinām anantaraphalādarśanād bhedena virodhopanyāsārtham yajñāyudhivākyopādānam nopapadyate. ataḥ svakṛtabhedopādānasamarthanārtham vidhiśabdanirākaraṇam iti || 11 ||

vidhiśabde ko viśeṣaḥ, ata āha -- **vidhīti**. vidhiśabde hi kālavīśeṣānupādānād vidhisāmartyād eva kālāntarabhāvitām phalasya parikalpya syād api citrādicodanāsvivābhāvavirodhaparīhārah. iha tu yāṭīti vartamānāpadeśān na pratyakṣavirodhas śakyate parihartum ity adarśanād viśeṣa ity || 12 ||

citrādivākyābhīprāyeṇa cedam asmābhir uktam -- vidhiśabde bhaviṣyattvam phalasya parikalpya virodhas śakyate parihartum iti. iha tu pratyakṣeṇa bhasmībhāvopalambhān na kālāntaraphalabhāvitayā svargagamanam phalam iti śakyate kalpayitum. na hi vidhisahasreṇāpyāśaṅkanīyo 'rthaḥ śakyah pratyāyayitum. tad etad āha -- **phalam ceti**. kiṃ tarhi vidhiśabdatānirākaraṇasya phalam ata āha -- tatsāmartyeṇeti. cetanapravartanātmako hi vidhir antareṇa paralokaphalopabhoktāram {3,219} anupapadyamānaḥ kalpayed api kāyakaraṇasaṅghātīritkam ātmānam, tasya ca svargalokagamanam upacaryetāpi śarīre, tasya vā pratyakṣatvam ātmani bhāktam ity evamādikalpanāniśedhārtham vidhiśabdanirākaraṇam iti || 13 ||

bhūyāms cāyam pramāṇāntaraviruddho mantrārthavād ātmako vedabhāgaḥ. yathā aditir dyauraditir antarīkṣam yajamāna ekakapālāḥ ityevamādiḥ. sa ca sarva evātra prayatnato mukhyatayā mithyātvena aihikākṣepe pakṣīkāryaḥ, tanmithyātvena cānuṣaṅgikam pareṣām mithyātvam bhaviṣyātīty abhiprāyeṇāha -- **prāya** iti || 14 ||

tatsāmānyād agnihotrādicodanāsvapyanāsvāsa ity bhāṣyam, tasyābhīprāyam āha -- **evam satīti**. yadā hi citrādivākyādiṣv aprāmānyam samarthitam bhavati, tadā vedavākyaikadeśatayāgnihotrādivākyeṣv api mṛṣārthatā śakyate 'numātum, ataḥ kṛtsnasyaiva vedasyāprāmānyān na codanālakṣaṇārtho dharmā ity ākṣepaḥ ||

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau kāśikāṭikāyām

citrākṣepavādaḥ samāptaḥ |

018 ātmavāda

{3,220} atrānantaram autpattikas tu śabdasyārthena sambandhas tasya jñānam iti bhāṣyakāreṇa sambandhanityatādvāreṇākṣepaparihāro 'vatāritah, so 'yuktaḥ, paroktākṣepahetvanantaram hi tasyaiva viruddhāsiddhyādididoṣodbhāvanam ucitam. yat tu tam adūṣayitvaivānyad ucyate tadasaṅgataḥ evāta āha -- **svapakṣa** iti. ayam abhiprāyaḥ -- yāvad dhi sambandhautpattikatvenānapekṣālakṣaṇam codanāyāḥ svataḥprāmāṇyam na pratipādyate tāvad dūṣite 'pi sādhanena na codanālakṣaṇo dharmā iti pratijñā sidhyati. bhūyāms cānena krameṇārtho vaktum abhipretah śabdārthasambandhanirūpañādiḥ. anyathā kriyamāṇam tadākāṣapatitam ivāpadyeta. tac caitat śabdavarūpanirūpañāvasare vakṣyate. na cedam ākṣepeṇa na saṅgacchate, dvedhāpi pratyavasthānadarśanāt. yathoktam --

dvedhāpi pratyavasthānam parahetvavabādhanaṭ |

ātmīyasādhanoktyā vā tatrātmīyam ihocyate iti |

na cātra parasādhanadūṣaṇaḥ na kariṣyate tatra hetor asiddhatvam iti citrāparihāre vakṣyate. anena tu krameṇa tat kartavyam iti tāvad ity uktam iti. tac ca svapakṣasādhanam tārkkikāṇām cittam anurañjayitum prayogadvāreṇāha -- **amṛṣeti**. vaidikavaco dharmī, svārthe satyam iti sādhyo dharmah, svārthe vaktranapekṣatvāt, yat svārthe vaktāram napekṣate tat satyam, yathā padāt padārthagatā buddhiḥ. padaḥ hi svabhāvād eva svārthena sambaddham tatpratipādanāya vaktāram napekṣata iti sambandhaparihāre vakṣyate. svārtha iti tantreṇobhayaviśeṣaṇatayā yojanīyam. yadi hy amṛṣā vaidikam vacanam ity etāvad ucyate pūrvapakṣārthasamyaktvāpātād anīṣṭārthatāprasādhanaprasaṅgaḥ. na hi svargakāmo yāgam kuryād ityādyarthe svargakāmo yajeteti vākyam samyag iṣyate, ṣaṣṭhādyasiddhāntavirodhāt. yāgena svargam kuryād iti hi tatra sthāsyati. vaktranapekṣatvād iti cāvīṣiṣṭo hetur upātto 'siddha eva syāt. asti hi vaidikavākyānām api svarūpābhivyaktaye {3,221} vaktrapekṣā, svārthe tu pratyāyayitavye na vaktāram apekṣante, apauruṣeyatvāt. śabdārthasambandhanityatvāc ca. pauruṣeyam pramāṇāntarapramitagocaram āptavacanam api vaktuḥ pramāṇam apekṣate. yathoktam, āptoktiṣu narāpekṣeti || 1 ||

prayogāntaram āha -- **tatkṛta** ity **evāntena**. vaidikavākyakṛtaḥ pratyayas samyag iti sādhyam, nityavākyodbhavatvāt, yathā tadvākyasvarūpaviṣayā buddhiḥ. sāpi hi vākyād udbhavati, nirviṣayabudhyanutpatteḥ. vedavākyanityatā ca vedādhikarāṇe sthāpayiṣyata iti. atraiva sādhye pūrvoktāḥ -- nānyatvāt iti bhāṣyavyākhyānāvasara uktāḥ -- doṣavarjitaiḥ kāraṇaiḥ janyamānatvāt, anāptāprañītoktijanyatvāt, deśādibhede 'pi bādhavarjanāt iti hetavo darśayitavyā ity āha -- **atreṭi** || 2 ||

atra bhāṣyam -- syād etat, naiva śabdasyārthena sambandhaḥ, kuto 'sya pauruṣeyatā apauruṣeyatā vā iti. tasyābhiprāyam āha -- **nityān** ity **abravīd** antena. asyārthaḥ -- śabdārthasambandhānām nityatvam āśrīyānapekṣatvād iti sūtrakāreṇa yo hetuḥ svataḥ prāmāṇyasidhyartham uktaḥ, tena codanānām aprāmāṇye nirākṛte 'dhunā sambandhodbhavatvābhāvena paro bauddhādir mithyātvam uktavān. evaṃ ca tadā vārtikakāreṇa vṛttikāramatenātraiva svataḥ prāmāṇyam vyutpādyam iti darśitam. tathā ca sūtrakāreṇa cocyata iti punaruktiparihāre parataḥ prāmāṇyoktair evākṣepahetubhiḥ pūrvapakṣo 'bhīhitaḥ. ihāpi ca bhāṣyakāreṇa brūta ity ucyate -- avabodhayati budhyamānasya nimittam bhavati, ityādi codanāsūtroktam eva svataḥ prāmāṇyakāraṇam uktam iti || 3 ||

{3,222} etad eva vivṛṇoti -- **sambandha** iti **vakṣyate** 'ntena. codanāmīdhyārthanirāsārtham hi sambandhasadbhāvo nityatā ca hetur uktaḥ. tac ca dvayam api parair neṣyate. tatra sambandhābhāvas tāvad anenaiva bhāṣyeṇoktaḥ. kṛtakatvam tu yadi prathamam āśruto na pratyāyayati, kṛtakas tarhi ity anena vakṣyate. tad atra sambandhābhāvenānapekṣatvād iti hetor asiddhir uktā. na cāsati sambandhe paroktārthapratītir utpadyata iti darśitam. pratibandhabale hy arthāntaradarśīno 'py arthāntare jñānam utpadyate. anādr̥tpratibandhas tu yat kiñcid vidvān sa sarvam jānīyād ity atiprasajyata iti || 4 -- 5 ||

atra bhāṣyakāreṇa kāryakāraṇabhāvādayas sambandhās śabdasyānupapannā ity uktvā saṃśleṣasambandhabhāva eva darśitaḥ, tad etadvārtikakāro darśayati -- **asambhaveneti**. nimittanaimittikāśrayāśrayibhāvādayas sambandhās śabdārthayor atyantāsambhāvitā eva, kāryakāraṇabhāvas tu bauddhagandhivaiyākaraṇair abhyupagata eva. te 'py āhuḥ --

arthās śabdās ca dṛśyante pratyakṣā yady api sphuṭam |

abhidhānābhidheyau tu jñānākārau tathāpi naḥ ||

iti. evaṃ hi manyante -- na tāvad varṇās śabdaḥ, pratyekam avācakatvāt. ayugapadvartinām cāvayavisamudāyārambhānupapatteḥ. ata eva gośabdatvādi jātyasambhavāt bhūtādiviśeṣānām ca pratiprayogam anyatvenāvācakatvād varṇabuddhismṛtisamskāraṇām cākṣaravat pratyākhyānāt pūrvavarṇajanitasamskārasahitāntyavarṇasyāpi varṇatvenāpūrvavarṇavadavācakatvāt pūrvapūrvanikhilavarṇapadopasahārakrameṇa caramasya kasyacit sphoṭātmano 'navagrahād yugapadavasthitānekavarṇākārajñānātmaiva

{3,227} ekābhīdhānimitatvaṃ karmakarṭṛtvayoś ca yat |
 yo vā karaṇakarmatvaniyamo 'bhīdhayaikayā ||
 sa no 'rthaśabdāsambandhaḥ

iti. ato vivecanīyam idam -- ko 'tra sambandhaḥ śabdārthayor vārttikakārasyābhimata iti.

atrocyate -- yathāikena krayakarmanā pariḡrīḥṭayor dravyaguṇayor itaretarākāmkṣāparipūraṇena parasparopakāryopakāraḥ sambandhaḥ. na hy anāśritāḥ krayakriyām abhinirvartayati. na dravyaṃ guṇaviśeṣānavacchinnaṃ utsahate krayakriyām nirvartayitum. na ca guṇena svamahimnā āśrayabhūtaḥ dravyamātram upādīyamānam api kraye ḡrīyate, (svakīyago) dravyāvarodhāt. dravye(guṇamātrā)vacchedāt tad guṇamātram upādīyamānam api krayakriyā na pratīcchati svakīyaruṇim aguṇāvarodhāt. so 'yam artho niyamaḥ sampadyate. tad evam ihāpy ekārthapratipattyabhīdhānakriyāsiddhyartham upādīyamānāyor vivakṣitasāhityayoḥ śabdārthayoḥ kriyākārasambandhotarakālabhāvī yo yam upakāryopakāraḥ bhāvāḥ, sa eva sambandhaḥ.

kaḥ punar anayoḥ parasparopakāraḥ. śrūyatām -- artho hi na pratīpādakam antareṇa pratīpādyo bhavati, śabda na pratīpādyam antareṇa pratīpādakaḥ. ataḥ pratīpādyapratīpādakatayāvatiṣṭhamānāv anyonyasyopakāryopakāraḥ bhavataḥ. tac cedam rūpam anayoḥ niyatam ity atyantasannikarṣamātreṇa niyame sambandhābhīdhānam, na tu niyama eva sambandhaḥ. śaktisambandhavādo 'pi cāta eva. vācyavācakaśaktyor eva hi satyor upakāryopakāraḥ bhāvō bhavati. na tu śaktir eva sambandhaḥ. tad atra pratyāsatter abhedopacāreṇa śaktiḥ sambandhaḥ, niyamaḥ sambandhaḥ, karṭṛtvam karaṇatvaṃ vā sambandha ity evamādayaḥ samullāpāḥ. vastutas tūpakāryopakāratvam eva sambandhaḥ ||

katham punas tadrūpam anayoḥ niyatam ity ucyate. na hy anuccarite śabde parasparopakāryopakāraḥ bhāvāḥ śabdārthayor asti. na ca tadānīm tau na staḥ, nityatvāt. tasmād asad etat. tan na. śaktyātmanā vidyamānatvāt {3,228} anuccarite 'pi hi śabde 'sti pratīpādakaśaktiḥ, arthe ca pratīpādyāśaktiḥ, ata eva sambandho nitya ity ucyate.

nanv evam api karahastādibhir anekaiḥ śabdair ekatārthe pratīpādye anekārthavacane caikasmin gavādiśabde katham avyabhicāraḥ śakyate 'vagantum. ataḥ prakaraṇādīnām api padārthābhāvānāpoyatvād vṛddhavyavahāre hi bālena kevalapadāprayogādāvāpoddhārabhedanaitad avadhāritam -- yadā yadarthavivakṣayā śabdaḥ prayujyate sa tasyārtha ity. vivakṣā cārthaprakaraṇādīvaśonneyā. gāmānaya dogdhum ity ukte arthād etad avagamyate sāsānādīmatyasya vivakṣeti. yotsyāmīty ukte arthādi(?mu)ṣau pratītir udeti. tad evam arthaprakaraṇādībhedabhinnaṃ anyayānyayā ca śaktyopahitam anyad anyac ca padam anyasyānyasya vācakam ity na padavyabhicāraḥ. artho 'pi codbhūtatatpadābhīdhānāyogāvasthābhedabhinno hastādir anyonyāś ca karādīpadānām vācyā ity na padaṃ vyabhicarati. api caikasyām kriyāyām ayaṃ niyama ity uktaḥ. na caikasyām pratīpattāv abhīdhāne vopādīyamānayoḥ śabdārthayor anyonyavyabhicāro 'sti. tad idam uktaṃ hi niyamyete yad ekasyām ity || 14 -- 15 ||

nanv evam ekakriyānimitako niyamaḥ śabdārthayoḥ sambandha ity ucyamāne 'numānāṅgam avinābhāva evāśrīto bhavet, atas tadbaleṇa dhūmādivāgnījñānam śabdād arthājñānam upajāyamānam anumānam syād ata āha -- **na cāpīti**. idam ca śabde prasādhitam ity āha -- **sādhitam** ity. nanu yady avinābhāvo nopayujyate, kas tarhy upayujyate. uktaṃ bhāsyakāreṇa -- samjñāsamjñīsambandhaḥ ity. nanu cāyam api sambandho 'nupayogy eva. tad etad āśāṅkate -- **samjñeti**. **tadaṅgam** gamakatvāṅgam ity arthaḥ || 16 ||

katham anaṅgam ata āha -- **gamayantīti**. vyavahāradarśanena {3,229} gamayanī eṣā samjñā kalpyata ity. kim ato yady evam ata āha -- **na caiṣeti**. etad uktaṃ bhavati. gamakatvam eva samjñātvaṃ na tatsambandhāntaram antareṇeti || 17 ||

yataś caivam ato dhūmāder iva gamakatvaṃ sambandhāntarapūrvakam eva paścādāpatitam ity āha -- **tasmād** ity. tattulyatve doṣam āha -- **sānaṅgam** ity. yathāivāvinābhāva eva dhūmādu pratītyaṅgam na taduttarakālabhāvī gamakatvam, evaṃ tatrāpi syād ity. dhūmādivaiṣamyeneḍānīm parihāram āha -- **neyam** ity || 18 ||

vaiṣamyam eva darśayati -- **nirūpita** ity. tatra hi dhūmādu mahānasādidēse 'gnyavinābhāvanirūpaṇottarakālam tatkrītaivāsau gamakateti. api ca dhūme prathamam gamakatvaṃ nāvagamyata ity āha -- **gamakatveneti** || 19 ||

śabde tu viparītam ity āha -- **iheti** sārddhena || 20 ||

gamakatvenaiva śabde prathamam vyutpattir ity uktaṃ tad vivṛṇoti -- **kathayanīti** trayeṇa. ayam arthaḥ -- tredhā hi śabde vyutpattīḥ, vṛddhopadeśāt tadvyavahārāt padāntarasamabhivyāhārād vā. sarvatra cātra gamakataivādāv avagamyate. tathā hi -- vṛddhopadeśe tāvad ayam asya vācyāḥ ayam asya vācaka {3,230} ity gamyagamakabhāva evāvagamyate. yatrāpi kvaciduccarītād vākyāt prayojyavṛddhasyārthaviṣayām kriyām drṣṭvā ceṣṭānumānena gavādyarthaboddhṛtvam upakalpyate tatrāpi yasmād ataś śabdād anenāyam artho vagataḥ, tasmād ayam asyārtha ity gamakataiva śabdasyādāv avagamyate. prasiddhapadāntarasamabhivyāhāre 'pi iha sahakāratarau madhuraṃ piko rautītyevamādu viditasahakārādyartha 'viditapikādyarthaś ca yo 'yam sahakāratarau rauti tasya pikaśabdo gamaka ity gamakatvam evāvagacchatīti siddham sarvatra gamakatvaṃ na vyutpattir ity || 21 -- 23 ||

nanv ākrīṭiḥ śabdārtha ity vas siddhāntaḥ. na ca tadvācyatvam anvayavyatirekāv antareṇa śakyate 'vagantum. atas tatpradhānaiva śabdapratītir āpadyeta. ata āha -- **ittham** ity. ayam arthaḥ -- anvayavyatirekayor atra niṣkrṣṭārthaniyamamātre vyāpāraḥ, vācakatā tu nānājātyādisaṅkīrṇārthaviṣayā siddhaiveti || 24 ||

nanv āgopāṃ śabdārthavyavahāro dṛśyate. na ca te 'nvayavyatirekābhyāṃ arthanīṣkarṣaṃ kurvanti. na ca tān pratyavācakāś śabdā itī yuktam vaktum. tulyavat pratīteḥ. pikādyarthanirṇayasya ca mleccādinibandhanasya {3,231} vakṣyamānatvād ata āha -- **bahujāntī** sārddhena. ayam abhiprāyaḥ -- laukikā hi hānopādānādivyavahāramātrārthināḥ, na ca teṣāṃ vyavahāraḥ śabdoccāraṇakṣaṇopajātasāṅkīrṇārthabodhasādhyā eveti, śrautalākṣaṇikādivivekaṃ pratyānādr̥tā itī || 25 -- 26 ||

tena tarhi kim artham vivīcāte ata āha -- **balābalādīti**. śāstrasthā hy anirūpitaśaktayo na śāstrārtham anuṣṭhātum śaknuvantīti teṣāṃ hānopādānopayogī śabdaśaktiviveka itī te vivīcāta itī || 26 ||

etat eva prapañcayati **kakṣyāntarīti** dvayena. asyārthaḥ -- dvividham sāmānyam param aparām ca. param sattākhyam, aparāṇi dravyatvādīni. tāni sāmānyāni api santi. vyāvṛttibuddher api hetuvāt viśeṣasajñām api labhanta itī, tāni sāmānyaviśeṣaśabdenāpadiśanti, tatra ca sāmānyaviśeṣāḥ sāmānyāśabdasya svārthena kakṣyāntarītā bhavanti. yathā sacchabdasya sattāmācākṣāṇasya tadantarītā dravyatvādayaḥ sāmānyaviśeṣāḥ, teṣu cāsau lakṣaṇābalena pravartamāno durbalo jāyate. svārthe tu śrutyā vartate itī sa tatra balavān. kā punar iyaṃ lakṣaṇā nāma -- abhidheyāvinābhāvena pratītiḥ. yathoktam --

abhidheyāvinābhāvaprātītir lakṣaṇeṣyate |

itī. kriyā kiyadvābhidheyāvinābhāvena lakṣyate kiyat svamahimnā śabdenocyata itī śāstrasthānām anuṣṭhānaviśeṣārtham viveko yuktaḥ. sā?eca?lakṣaṇā prāyeṇa nityasambandhād bhavātīti nityasambandhād ity uktam. sambandhamātram eva tu lakṣaṇāyā bijam. āha -- kaḥ punaranuṣṭhāne śrautalākṣaṇikavivekasyopayogaḥ. śrūyatām -- loke tāvad {3,232} brāhmaṇebhyo dadhi dīyatām takraṃ kauṇḍinyāyeti brāhmaṇasāmānyasthā brāhmaṇasrutir lakṣaṇāyā tadviśeṣam kauṇḍinyam avatarantī durbalā bhavati ity avyavahitaviśeṣasthāyā kauṇḍinyāsrutyā bādhyate. vede 'py evam eva. yajussāmānyasthā upāṃśu yajuṣā itī śrutis tadviśeṣasthāyā uccairnigadena itī śrutyā bādhyata ityevamādi darśayitavyam itī. sāmānyāśabdenātra viśeṣān viśiṃṣan na sāmānyātīrīktāḥ kecana viśeṣā vidyanta itī darśayati. asti hi keṣāñcid darśanam - nityā dravyavṛttayo 'ntyā viśeṣāḥ. te ca vyāvṛttibuddher eva hetuvād viśeṣā eveti. paramāṇukāraṇakam hi kāṇādā dvyaṇukādīkrameṇa jagato nirmāṇam ātiṣṭhante. na cānutvena parasparam anatiśayānair aṇubhir asaṅkīrṇākārajagadutpādayitum śakyate. ataḥ santi kecanānusamavāyino veśeṣā nāma ye tān itaretarato vyāvartayantīti saṅgirante. te ca nirdhūtanikhilakāluṣyair aparokṣam īkṣanta eveti. tān pratyucyate. na tāvadakṣādhīneṣu bhāveṣv avāntarasāmānyātīrīktān viśeṣāñīkṣāmahe. dravyatvena hi pṛthivyādayo guṇakarmabhyo viśiṣyante (?dravya/pṛthivī)tvena pṛthivī abādibhyo dravyāntarebhyāḥ, vṛkṣatvena vṛkṣāḥ pṛthivīantarebhyāḥ, śiṃśapātvena śiṃśapā vṛkṣāntarebhyā ity evam aṇūn yāvād iyaṃ viśeṣakathā vartayitavyā. kim atra viśeṣāntareṇa. aṇuṣu tv ekajāṭīyeṣv api kāryavibhāgād rūpam eva vibhaktam anumāsyāmahe. no khalv avibhaktākāram pūrvavastu vibhaktākārakāryaghaṭanāyotsahata itī. pṛthaktvākhyo vā guṇas teṣāṃ anyonyasya viśeṣakatvād viśeṣo bhaviṣyati. sa evānapekṣitaviśeṣāntaro na sidhyātīti ceti. viśeṣā vā katham anapekṣitaviśeṣāntarāḥ setsyanti. apekṣaṇe vā tadānanyam, ato manda evāyaṃ viśeṣāntarābhyupagamaḥ. yoginas tu tān paśyantīti śraddhadhānā budhyante vayam āśraddhadhānāḥ smaḥ, ye yuktīm pṛarthayāmaha itī sūktam sāmānyaviśeṣeṣv itī || 27 -- 28 ||

{3,233} anvayavyatirekābhyāṃ vākyañās tu vivīcāte ity uktam. tāv anvayavyatirekau darśayati -- **tatreti** dvayena. tatra sāmānye gavādaḥ gośabdasya bahulam prayogāt tadviśeṣeṣu ca śābaleyādiṣu asatsv api bāhuleyādiṣu prayo(?gā/ga)darśanāt parasāmānye ca sattādaḥ saty api bhāvāntare 'prayogāt sāsānādibhis sahaikāvayavirūpārthasambandhi gotvamātrasya gośabdo vācakam ity anvayavyatirekābhyāṃ jñānam janyate. **sāsnādyekārthasambandhīti** cāvinābhāvinā cihnena gotvam upalakṣyātīti. atas siddham gamyagamakabhāva eva śabdārthayos sambandhaḥ prathamam avagamyate na punaravinābhāva itī || 29 -- 30 ||

upasaṃharati -- **tasmād** itī. nanu -- saṃjñāsaṃjñīsambandho bhāṣyakāreṇoktaḥ, na ca gamakam saṃjñeti laukikā manyante, na hy agner dhūmaḥ saṃjñety ucyate, ata āha -- **abhidhāyakateti**. ayam abhiprāyaḥ -- asyārthasyāyaṃ gamaka itī jñāte nāvyaḥ priyamānasyāvagatau kāraṇatvam upapadyata itī tadvyāpāro 'vasīyate, śabdavyāpāras cābhidhety ucyate. ato 'trābhidhānakriyāsambandhād gamakatvasyaiva viśeṣo 'bhidhāyakaṭā śabde jñāyate. abhidhāyakataiva saṃjñātvam ity upapannaḥ saṃjñāsaṃjñīsambandha itī. avinābhāvitā tu sambandhaniyamaḥ, na sambandha ity āha -- **sambandheti**. idaṃ ca niṣkṛṣṭe 'rthe niyamate ity atroktam asmābhiḥ. tasmād itī padānuṣaṅgeṇopasaṃhṛtam itī {3,234} veditavyam. anvayavyatirekāvinābhāvaśabdau paryāyāv itī nārthabhedaś saṅkitavya itī || 31 -- 32 ||

yadi pratyāyakaḥ itī bhāṣyakāreṇa prayogo 'ntarṇitāḥ, tam āha -- **sambandheti**. devadattādayo hi yadṛcchāśabdā yatraiva saṅketyante tam eva pratipādayanti. na caiṣāṃ kvacid api svābhāvīkī śaktiḥ. tad ayaṃ prayogārthaḥ -- gavādiśabdo dharmī, nābhidhāśakta itī sādhyam, upāyāntarāpekṣatvād itī hetuḥ. yadupāyāntarāpekṣam tan na svarūpataś śaktam, devadattādīpadam iva saṅketagrahaṇāpekṣam itī || 33 ||

atra bhāṣyakāreṇa yadi pratyāyakaś śabdaḥ prathamaśrutāḥ kim na pratyāyati itī paricodya sarvatra no darśanam pramāṇam ityādīnā darśanabalena grhītaśaktikāḥ pratyāyātīti parihāra uktaḥ, taddarśayati -- **yathāveti**. asyārthaḥ -- gamakatvam eva tāvat śabdasya kim abhyupagamate, vyavahāradarśanabaleneti cet, samānam idaṃ śaktisamvedane 'pi. na hy aviditaśaktayaś śabdād artham avayanto dṛśyanta itī || 34 ||

syād etat -- prakāśakāḥ pradīpādayo 'viditasambandhā api svārtham prakāśayanto dṛśyante, tadvidharmā ca śabdaḥ, ato na prakāśaka itī. tac ca naivam, śaktivailakṣaṇyāt. vicitrāśaktayo 'pi hi bhāvāḥ. tatpradīpaḥ pratyakṣaparikaratayāgrhītasambandho 'pi prakāśayatu nāma. naitāvātā śabdenāpi taddharmaṇa bhavitavyam. ato 'yam aparyanuyogaḥ. api ca vṛthiyādayo 'grhītasvarūpā api kāryam ārabhanta eveti śabde taddharmaḥ kim nāropayate. kārahetaḥ hi vṛthiyādayaḥ, śabdas tu jñāpakahetuḥ. ato 'pekṣate svarūpagrahaṇam itī cet. kena vedam ājñāpitam jñāpakena svarūpagrahaṇam apekṣitavyam na sambandhagrahaṇam itī, darśanabaleneti ceti, samānam idaṃ sambandhagrahaṇāpekṣāyām {3,235} api, darśanabalād eva hi līṅgaśabdādayo jñāpakaviśeṣās sambandhagrahaṇam apekṣante. na

caḥṣurādayaḥ. sarvatra hi no darśanaṃ pramāṇam. kārakāś caḥṣurādaya itī nānumanyāmahe, jñānakāraṇasyaiva jñāpakatvāt, tad etad āha -- **svarūpeti** || 35 ||

nanu ca sambandhagrahaṇāt prāg apy abhidhāne śabdaś śakto na vā. yadi śaktaḥ, kiṃ sambandhagrahaṇāpekṣayā. na cet sambandhagrahaṇam eta hi tadāgamanyāyena kāraṇam āpadyeta, ata āha -- **yatsādhakatameti**. na tāvat sambandhagrahaṇāt pūrvam aśaktam eva śabdā avagacchāmaḥ. na ca śaktasyānugrāhakāpekṣā svaśaktiṃ viha(?ratī/nī)ti || 36 ||

kiṃ punar na vihanty ata āha -- **na hīti**. yadi hy anugrāhakāpekṣā svaśaktiṃ vihanyāt sarvam eva laukikaṃ vaidikaṃ karaṇam karaṇatām jahyāta. apekṣate hi sarvam eva karaṇam itikartavyatājānitam anugraham iti || 37 ||

kiñ ca -- astu tāvad itikartavyatāpekṣā karaṇabhāvaṃ na vihantīti, pratyuta tayāpi naiva karaṇatvaṃ nāsti, pratikaraṇasvarūpaṃ tadapekṣāniyamādity āha -- **pratyātmeti**. nanv evam ubhayaśamavadhānam evāntareṇa kāryāniṣpatteḥ katham karaṇetikartavyatāvibhāgo darśayitavyaḥ, ata āha -- **bāhyāntareti** nāntena. yatkāryasiddhau sannihitaṃ tatkarāṇam itarad bāhyam itikartavyateti, bāhyam api kvacid vivakṣātaḥ kārakapravṛtṭeḥ karaṇatayā vivakṣyata ity āha -- **kvacit syād veti** || 38 ||

{3,236} etad eva darśayati -- **udvigna** iti. jñānotpattāv antaraṅgam api caḥṣur na karaṇatayā manyate, kin tu kutaścit tārātamyaviśeṣād bāhyam eva pradīpaṃ karaṇatayā vivakṣatīti || 39 ||

sa cāyaṃ vivakṣānibandhaḥ karaṇabhāvaḥ kādācitkaḥ. nityavṛttau nityaṃ tu kāryasiddhau āntarasya caḥṣuṣaḥ karaṇatvam avagamyata ity āha -- **nityavṛttāv** iti. andhānām drṣṭir darśanaṃ nāstīty arthaḥ || 40 ||

nanv astu vijñānakāryāsattiviśeṣaṇāt pradīpādyapekṣayā caḥṣuṣaḥ karaṇabhāvaḥ, ātmamanassaṃyogas tu jñānotpattāv atyantam āsannaḥ, ataḥ katham tadapekṣayā caḥṣuṣaḥ karaṇatvam bhaviṣyatīty ata āha -- **śarīreti**. ayam abhiprāyaḥ -- nāsattiviśeṣa eva karaṇatve kāraṇam, api tarhi bāhyapradīpādyapekṣayāsattih, ābhyanantarātmamanassaṃyogāpekṣayā tv asādhāraṇyam, ātmamanassaṃyogo hi rasādijñānasādhāraṇo nāvyaḥcāritayā rūpadarśanakāraṇam iti śakyate 'vagantum. caḥṣuṣaḥ punarasādharaṇatayaiva rūpajñāne karaṇatvam iti caḥṣūrūpādibhedas tu ity atroktam iti || 41 ||

tad evaṃ drṣṭānte vivakṣāsannikarṣaviśeṣakṛtakaraṇetikartavyatāvibhāgaṃ darśayitvā prakṛte yojayati -- **tathaiyeti**. anena yattadāgamanyāyena sambandhagrahaṇam eva kāraṇam āpadyetety uktaṃ tad api vivakṣāviśeṣavaśenāstv iti darśitam iti || 42 ||

aparam api -- yathā caḥṣurdraṣṭṛ na bāhyena prakāśena vinā ityādi parihārabhāṣyaṃ, tasyābhiprāyam āha -- **yatheti**. caḥṣur hi pradīpādyupāyāntarāpekṣam {3,237} api rūpaprakāśane svabhāvataś śaktam ity anaikāntiko hetuḥ. drṣṭānto 'pi sādhyavikalā ity āha -- **devadatteti** || 43 ||

yadṛcchāśabdānām api jñānasāmarthyaṃ vidyamānam eva niyogenābhivyajyata ity adhyāsavāde varṇitam. atra ca yathā caḥṣur iti bhāṣye caḥṣuṣaḥ karaṇabhāvo darśitaḥ. katham punas tulye 'pi caḥṣupradīpayor jñānakāraṇatve caḥṣuṣaḥ karaṇatvam ity atropapattim āha -- **prakāśa** iti. idaṃ ca nityavṛttau ity atroktam apy adhunā bhāṣyasamarthanārtham uktaṃ ity apaunaruktyam iti || 44 ||

tad evam upapāditas saṃjñāsaṃjñīsambandhaḥ kṛtakatvena bhāṣyakṛtākṣiptaḥ -- yadi prathamāśruto na pratyāyayati kṛtakas tarhi iti, tad etadvārtikakāro darśayati -- **puruṣeti**. evaṃ cātra prayogaḥ -- yaḥ saṃjñāsaṃjñīsambandhaḥ sa kṛtakaḥ, puruṣāpekṣatvāt, rajjughatasāmyogavad iti || 45 ||

aparam api [731] svābhāvato hy asambandhāv etau śabdārthau ityādi bhāṣyaṃ, tasyābhiprāyam āha -- **bhinneti**. ayam arthaḥ -- yathā rajjusarpādīṣu bhinnadeśakālādhiṣṭhāneṣu kiñcid deśādi samaṃ nāsti, evaṃ tayos śabdārthayoḥ. atas tadvad eva tāv api svābhāvato 'sambandhāv iti. īdrṣī cātra prayogaranāśabdārthau svābhāvato 'saṅgatau, asamadeśakālatvāt, rajjvādivat. tāv eva na samadeśakālau, bhinnadeśādyadhiṣṭhānopalambhāt, tadvad eveti || 46 ||

NOTES

[731] svarūpato 'sambandhāv api tāv arthaś abdao iti kāśikāmātrkāyāṃ pāṭhaḥ.

ity upādhyāyasucaritamīśrakṛtau saṃbandhākṣepas samāptaḥ ||